

ПОЛІТОЛОГІЯ

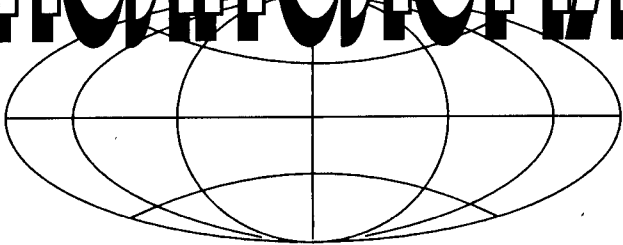

Присвячується
170-річчю
Київського
національного
університету
імені
Тараса
Шевченка

...І забудеться срамотня
Давня година,
І оживе добра слава,
Слава України.
Тарас Шевченко

Київ 2004

ПОЛІТОЛОГІЯ

A stylized graphic of a globe, represented by a series of intersecting lines forming a grid of latitude and longitude, positioned below the title.

За редакцією
проф. Ф.М.Кирилюка

*Друге видання,
перероблене і доповнене*

Допущено
Міністерством освіти і науки України
як підручник для вищих навчальних
закладів III—IV рівнів акредитації

НБ ПНУС

736514

Київ
"Здоров'я"
2004

Авторський колектив: доктор філософських наук, професор *Ф.М. Кирилюк* – керівник; доктор політичних наук, професор *М.І. Обушний*; доктор філософських наук, професор *М.І. Хилько*; кандидат філософських наук, доцент *М.О. Корж*; кандидат філософських наук, доцент *І.П. Федірко*

Рецензенти: *М.І. Михальченко* – доктор філософських наук, професор, президент Української Академії політичних наук; *О.В. Бабкіна* – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології Міжрегіональної Академії управління персоналом; *М.І. Сазонов* – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри політології Харківського національного університету

П 75 **Політологія** / Ф.М. Кирилюк, М.І. Обушний, М.І. Хилько та ін.; За ред. Ф.М. Кирилюка. – К.: Здоров'я, 2004. – 776 с.
ISBN 5-311-01327-3

Підручник є результатом багаторічних науково-педагогічних досліджень кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. У ньому висвітлюються проблеми політичної теорії й практики суспільного розвитку, складні та суперечливі питання політичного життя, соціально-економічна й соціокультурна зумовленість, його історичні, інституційні, особистісні та діяльнісні чинники, що пов'язані з демократизацією, формуванням громадського суспільства, української державності та світового порядку. Новизна підручника полягає в широкому виведженні в навчальний процес прикладної політології, навчально-орієнтованої інтерпретації світової політичної науки, демократичному підході авторів до висвітлення загальноцивілізаційних і вітчизняних процесів політичного життя.

Для студентів, аспірантів і викладачів вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації.

0801000000
П 209–2004
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
код 02125266
ББК 66.0я73
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
Випущено на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення України за Програмою випуску соціально значущих видань.

© Ф.М. Кирилюк, М.І. Обушний,
М.І. Хилько, М.О. Корж,
І.П. Федірко, 2004

ISBN 5-311-01327-3

Зміст

Переднє слово (Ф. М. Кирилюк) 10

ЧАСТИНА 1   **Методологічні засади політології (М.І. Обушний) 13**

Політика як соціальне явище 13

Природа політики та її детермінанти 13

Структура і функції політики 18

Політологія як наука 25

Генеza науки про політику 25

Предмет політології 29

Теоретико-методологічний інструментарій політології 34

Закони і категорії політології 34

Основні функції політології 37

Методи політології 39

ЧАСТИНА 2   **Основні віхи світової та вітчизняної науки про політику (Ф. М. Кирилюк) 44**

Зародження та розвиток думок про політику в стародавньому світі 44

Міфологічні уявлення про політику 45

Історична генеza політичних ідей у прадавніх і ранньослов'янських спільнотах 48

Основні джерела духовної культури 50

Зародження політичних структур 52

Політичні ідеї мислителів Київської Русі 56

Витоки політичних ідей 56

Становлення державної ідеології 59

Легітимність князівської влади 64

Політична думка середньовіччя, Реформації, Відродження та Просвітництва 70

Теологічні тлумачення політичних інститутів і процесів 70

Раціоналістичні концепції політичної думки 73

Українська політична думка в козацько-гетьманську добу 80

Формування політичних ідей в умовах українського культурно-національного відродження.....	81
Ідеї волі та демократії в суспільно-політичному житті козацтва	91
Проблеми відродження української державності. Незалежність чи автономія?	98
Політичні доктрини нової доби	107
Антикапіталістичні теорії першої половини 19 ст.	109
Критично-утопічний соціалізм і комунізм	111
Особливості російської політичної думки	112
Марксистське вчення про політику	115
Ленінська концепція політики	118
Українська політична думка нової доби	119
Розвиток революційно-демократичних політичних ідей.....	120
Політико-правові погляди Т.Г. Шевченка	123
Сутність ліберально-демократичних ідей та особливості соціалістичної думки	127
Конституціоналізм. Права людини за М. Драгомановим ...	128
Іван Франко та марксизм	131
Леся Українка і соціалізм та соціал-демократизм	141
Політичні концепції українських мислителів 20 ст.	148
Теорія національного самовизначення за М. Грушевським	148
Державницька ідея В. Винниченка	150
Націоналізм Д. Донцова	151
Монархічно-гетьманська концепція В. Липинського	154
Сучасна західна політологічна думка	156
Основні напрями досліджень політичної науки країн Заходу	157
Американська політологічна школа	160
Політична наука у Великій Британії	166
Політична наука в Німеччині	172
Французька політологічна школа	177
ЧАСТИНА 3 Політична сфера суспільства	183
Політика і влада (І.П. Федірко)	183

Влада як соціальне явище. Концепції влади	183
Сутність і функції політичної влади	189
Реалізація державної влади. Політичні режими	191
Соціально-політична структура суспільства (М.І. Обушний)	198
Соціальна структура як чинник організації політичного життя суспільства	199
Суб'єкт і об'єкт політики	204
Особа як первинний суб'єкт і об'єкт політики	209
Етнонаціональна політика (М.І. Обушний)	215
Етнонаціональні спільності як суб'єкти й об'єкти політики	215
Зміст етнонаціональної політики та її місце в гармонізації етнонаціональних відносин	219
Етнонаціональна політика в Україні	229
Політична соціалізація (І.П. Федірко)	238
Політична соціалізація як суспільна проблема	239
Політична соціалізація особи в умовах становлення Української держави	248
Політична свідомість і політична культура (І.П. Федірко)	252
Політична свідомість як відображення політичних відносин у суспільстві	252
Структура політичної свідомості	255
Політична культура та її сутність	258
Структура і функції політичної культури	261
Політична ідеологія (М.І. Обушний)	266
Ідеологія як конституційований елемент політики	267
Структура і функції політичної ідеології	271
Основні політичні ідеології сучасності	275
Політика і право (І.П. Федірко)	287
Сутність і функції права	288
Взаємозв'язок політики і права в суспільному житті	294
Політика і релігія (М.І. Обушний)	297
Релігія й церква як суб'єкти політики	297
Релігійно-клерикальні доктрини сучасності	307
Особливості міжконфесійних відносин в Україні	314

ЧАСТИНА 4	Політичний процес	329
Система детермінації політичного процесу (І.П. Федірко) 329		
	Зміст і структура політичного процесу	329
	Стадії політичного процесу	332
	Політична діяльність	338
	Політична поведінка	343
Демократія як форма і спосіб організації суспільного життя (М.О. Корж) 351		
	Генеза демократії в історії суспільної думки	352
	Сутність сучасних концепцій демократії	358
	Особливості становлення й розвитку демократії в сучасній Україні	368
Бюрократія й бюрократизм у політичному житті суспільства (І.П. Федірко) 373		
	Сутність бюрократії й бюрократизму	373
	Командно-бюрократична система як наслідок тоталітаризму і всевладдя номенклатури	380
	Основні етапи бюрократизації радянського суспільства	381
	Бюрократія в демократичному суспільстві	382
	Типологія бюрократії	384
	Сучасна корпоративна бюрократія	386
	Бюрократія в сучасному українському суспільстві	387
Політичне лідерство і політичні еліти (М.О. Корж) 389		
	Поняття політичного лідерства	389
	Головні риси політичного лідера	392
	Типологія політичного лідерства	395
	Політичні еліти	399
	Сучасні теорії еліт	401
	Типологія політичних еліт	408
Політичні конфлікти і шляхи долаття їх (М.О. Корж) 411		
	Поняття політичного конфлікту	412
	Основні методи врегулювання конфліктів	421
	Конфліктологічний підхід до сучасної ситуації в Україні	423

ЧАСТИНА 5	Політичні системи та інститути (М.О. Корж)	428
Політична система й тенденції її розвитку в Україні 428		
	Сутність, структура і функції політичної системи	428
	Типологія політичних систем	440
	Основні напрями становлення й розвитку політичної системи України	442
Держава як основний інститут політичної системи (М.О. Корж) 448		
	Генеза, сутність і функції держави	448
	Форми державного правління	456
	Форми державного устрою	459
Політичні режими (М.О. Корж) 462		
	Сутність і типологія політичних режимів	463
	Тоталітарний режим	465
	Авторитарний режим	470
	Демократичний режим	474
	Закономірності трансформації недемократичних режимів у сучасні демократії	475
	Криза авторитарного режиму і лібералізація його	478
	Установлення демократії	479
	Консолідація демократії	480
Парламент і парламентаризм (М.І. Хилько) 483		
	Парламент і парламентаризм: поняття й сутність	484
	Статус парламентаріїв	489
	Функції парламенту	491
Інститут президентства (М.І. Хилько) 501		
	Конституційний статус й особливості сучасних моделей президентства	501
	Вибори президентів, їхні повноваження та умови припинення повноважень	509
	Взаємини президента з партіями, парламентом і держапаратом	517
Громадянське суспільство і правова держава (І.П. Федірко) 522		
	Громадянське суспільство як сфера самоврядування громадян	523
	Правова держава. Соціальна держава	527

Громадсько-політичні об'єднання в політичній системі суспільства (М.І. Обушний)	533
Громадсько-політичні організації та рухи – своєрідні форми вияву політичної активності людей	534
Політичні партії як суб'єкти політичного процесу суспільства	543
Партійні системи та їх типологія	550
Політичні партії в умовах трансформації українського суспільства. Генеза багатопартійності в Україні	556

ЧАСТИНА	Політичні технології	566
6		

Вибори і виборчі системи (М.І. Хилько)	566
Вибори, їх класифікація й особливості при різних політичних режимах	566
Демократичні принципи виборчого права	573
Моделі виборчих систем	582
Процедура та інфраструктура виборчої кампанії (М.І. Хилько)	590
Етапи, учасники і процедури виборчої кампанії	590
Виборча інфраструктура	593
Технологія й основні стадії виборчої кампанії	602
Політичний менеджмент як інструмент управління політичними процесами (М.І. Хилько, М.І. Обушний)	610
Менеджмент як теорія й практика управління	610
Поняття, функції та види політичного менеджменту	612
Менеджмент виборчої кампанії	621
Менеджмент правлячої команди	625
Політичний маркетинг – специфічний ринок у системі суспільних відносин (М.І. Хилько, М.І. Обушний) ...	634
Особливості функціонування ринку влади в суспільстві ...	635
Виборча інженерія в процесі завоювання й збереження політичної влади	637
Політичне рекламування в системі політичного маркетингу	639

Політична іміджологія (М.І. Хилько)	642
Поняття "імідж". Загальне й особливе в іміджі організації та її лідерів	643
Формування іміджу організації та політичних лідерів	651
Актуалізація іміджу	656
Політичне прогнозування (Ф.М. Кирилюк)	662
Поняття соціально-політичного передбачення й прогнозування	662
Основні науково-теоретичні засади політичного прогнозування	667
Верифікація прогнозу	681

ЧАСТИНА	Світова політика (М.І. Хилько)	692
7		

Діалектика загальноцивілізаційного, національно-державного й регіонального розвитку	692
Багатовимірність цивілізаційного розвитку	692
Міжнародні відносини і міжнародна політика	697
Національні й регіональні інтереси у сфері міжнародних відносин	706
Філософія сучасної світової політики та основні її принципи	713
Україна в геополітичній стратегії світового співтовариства	717
Суперечності геополітичного визначення	718
Українсько-російські відносини й політика Заходу	732
Політичні аспекти глобальних проблем сучасності	746
Сутність і походження глобальних проблем сучасності	746
Характеристика ключових глобальних проблем сучасності	753
Політична філософія виживання людства	764

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Дванадцять років минуло від тих славетних днів — 24 серпня та 1 грудня 1991 року — коли наш народ уперше за свою важку довговікову історію сказав: “Так! Власній державі бути!” Усі ці роки були роками наполегливих пошуків і одночасно втілення в життя оптимальних, відповідних духу і сутності народу форм його самоорганізації.

Сучасне українське суспільство продовжує переживати один із найскладніших періодів своєї історії. Уперше після століть національного приниження з'явилася реальна можливість остаточно розв'язати питання про утвердження у своїй етнічній оселі великої європейської нації, яка створила неповторну культуру і викликає все більшу повагу світового співтовариства. Але це утвердження відбувається в досить складних умовах, оскільки воно зіткнулося зі значними соціально-політичними, економічними й культурними проблемами, які можна розв'язати лише в певному історичному часі. Нині українській народ шукає ефективні засоби, які сприяли б виконанню цього історичного завдання.

Саме в такому контексті виявляються два основні чинники, які треба враховувати в українській реформації. Перший чинник полягає в тому, що Україна виборює реальне право на рівноможливе існування в системі високорозвинених держав на тлі об'єктивного зіткнення двох соціальних систем: відмираючої тоталітарної та демократичної, що утверджується як спотворений недавнім соціалістичним минулим процес природного розвитку країни. Другий полягає в тому, що Україна, з огляду на відсутність необхідного історичного часу для будівництва нової соціальної системи, вимушена здійснювати це будівництво на основі програми того типу самоорганізації, який пов'язаний насамперед з роллю управлінських структур.

Обидва чинники, особливо другий, визначають вирішальну роль політики у творенні нового українського дому. Більш того, саме від діяльності політичного корпусу країни залежить доля України як незалежної демократичної правової держави. І тому політологічне

забезпечення цієї діяльності на базі всеохопної політичної культури українського народу є головним завданням політологічної науки. Значне місце в цьому забезпеченні належить фахівцям з політології, тим, хто поповнює політичну еліту України, формує політичну культуру її народу. І перше, і друге вимагає наявності достатньої політичної бази, одним із найважливіших елементів якої є підручники для навчальних закладів країни.

Тому колектив кафедри політології Київського університету імені Тараса Шевченка, відповідно до розробленої ним програми курсу політології, набутого власного досвіду (підручники “Основи політології”, 1995 р.; “Політологія: історія та методологія”, 2000 р.; “Навчальний посібник з політології для семінарських занять”, 2001 р. та підручник Ф. М. Кирилюка “Історія політології”, 2002), разом з іншими провідними вченими-суспільствознавцями пропонує своє бачення змісту політологічної науки під кутом зору органічного поєднання світового політологічного знання з українським політичним контекстом. Це завдання окреслило структуру підручника, основні його частини, до яких належать теоретико-методологічні засади політології, основні віхи світової та вітчизняної політичної думки, політичне життя суспільства, політичні системи та інститути, політичні режими, політичні технології і світовий політичний процес.

У такій структурній побудові підручника є свій сенс, оскільки автори вбачають у політологічній науці систему власне наукового знання і політичну практику, які представлені в підручнику в систематизованому вигляді. Автори підкреслюють, що саме українська політична практика постійно живить це знання, повертаючись до практичної політики у вигляді необхідного для неї наукового інструментарію. У такій спосіб підручник набуває якостей живого організму, що може досить ефективно слугувати українському історичному творенню. Зокрема, ця якість пропонованого підручника суттєво допоможе молоді розібратись у складних перипетіях сучасного політичного життя, не кажучи вже про тих, хто збирається присвятити своє життя найвідповідальнішій сучасній професії — професії політика.

Представлена авторами теоретико-методологічна частина політології сприятиме формуванню загальнополітологічної культури читача, розумінню її як системи знання, що створює певні наукові гарантії достатньої ефективності політичної діяльності.

Характеристика основних віх світової та вітчизняної політичної думки створює базу політичної культури особи, зокрема, особи політика, як знання і відчуття генези людської думки, як постійне відтворення реальної складності політичного життя суспільства на всіх етапах його розвитку.

Науковий аналіз цього життя в сучасних умовах, що представлений у підручнику, дає змогу орієнтуватися в системі суспільних відносин за допомогою політики, її основних критеріїв. Знання відповідних механізмів цього орієнтування, особливо інституціональних, робить такий аналіз майже інструктивним щодо політичної поведінки пересічного громадянина і професійним щодо фахового його розуміння.

Політичні процеси і політична діяльність, «схоплені» в підручнику в певному теоретико-емпіричному узагальненні, виступають у зазначеному вище контексті як знаряддя політичної самоорганізації суспільства, а їх світовий вимір підтверджує правильність такого визначення.

Особливого значення набуває новий розділ підручника, в якому висвітлюються політичні технології. Зокрема, на належному науково-теоретичному рівні, з узагальненням практичного досвіду висвітлюються проблеми парламентаризму, виборів і виборчих систем, політичного менеджменту і маркетингу, політичної іміджології та політичного прогнозування.

Пропонований підручник не лише слугуватиме студентам, викладачам і науковцям, а й сприятиме формуванню високої політичної культури українського народу.

Керівник авторського колективу
доктор філософських наук, професор
Ф.М. Кирилюк

Політика як соціальне явище

Політика (від грец. *politike* — державне чи суспільне діло) — складне й багатогранне явище. Тому цілком зрозуміло, що дати їй глибоке й одночасно цілісне визначення можна тільки з урахуванням усіх найважливіших засобів, які виробило людство. Водночас багатовіковий досвід політичного розвитку, досягнутий характер і рівень критичного осмислення соціальних процесів і, врешті-решт, здоровий глузд дають змогу з'ясувати найпринциповіші і найсуттєвіші риси політики як суспільного явища.

У найзагальнішому визначенні політика означає суспільну діяльність, яка пов'язана передусім з участю в одержанні й реалізації влади в державі. Є підстави стверджувати, що політика конституювалась як відносно самостійна сфера суспільства на певному етапі суспільного розвитку і була зумовлена необхідністю політичного врегулювання відносин між людьми з метою найефективнішої реалізації їхніх інтересів.

Поступове ускладнення механізмів матеріального виробництва, зростання соціальної мобільності, культурний прогрес людства і деякі інші причини спонукали людство до організації специфічних політичних інститутів, які були покликані регулювати міжгрупову поведінку людей, виводячи тим самим політичну владу на якісно новий рівень управління політичними процесами.

Природа політики та її детермінанти

Появу політики пов'язують з відходом суспільства від такої його соціальної організації, в якій цілісність та інтеграція громадян

здійснювалися на основі локальних родинних зв'язків людей без чіткого виділення функцій управителів і підданих.

В історії існує декілька віх, які по-своєму визначають політику, пояснюють особливості її впливу на суспільні відносини, на їхнє прогресування.

Античність породила специфічне уявлення про політичну діяльність як синкретичну систему вмінь і навиків людини щодо організації життя в суспільстві. Політику розглядали як одну з домінуючих сфер діяльності, що визначає статус індивіда, можливість утвердити свої сили та розум і ґрунтується переважно на двох принципах: волі та традиції. Саме це унеможливило розуміння сутності політики як цілісного процесу в його соціальному означенні. Політика визначалася швидше не як цілісна, а як тотальна. Адже жити в суспільстві означало жити обов'язково політично, оскільки політика виступала як всезагальна форма соціальних зв'язків.

У середні віки домінуючою стає ірраціональна ідея, в якій політику трактували як вияв волі і дії Бога (Фома Аквінський, Августин та інші).

І лише з початком епохи європейського Відродження в системі суспільних відносин політику починають трактувати як категорію, що пов'язана з дією людини, як боротьбу між силою і законом. Якщо недостатньо дії закону, їх може замінити або доповнити сила. Самі ж закони тільки тоді чогось варті, якщо спираються на силу — на внутрішню силу підпорядкування їм і силу зовнішньої організації такого підпорядкування. При цьому сила може камуфлюватися під закон, навіть якщо в основі її закладено несправедливість.

Доба ж Нового часу з позиції раціоналізму (Гобс, Локк, Монтеск'є та інші) визначає політику як стосунки з утвердження людської свободи за рахунок права, розуму і моралі. Суспільство і держава в такій системі політики виступають як такі, що вибудовані на засадах:

а) атомізації (індивідуалізації) відносин;

б) встановлення договірної інтерпретації цих відносин на ґрунті конкретного типу державності.

19 ст. трохи трансформує цю гуманістичну ідею ранньобуржуазного лібералізму і визначає політику як мистецтво використання можливостей. Тут більше не логіки розуму, а гри, дипломатії та

практичного розрахунку. Адже класичний та посткласичний етапи розвитку західних держав демократичного типу зруйнували ідеалістичні принципи аристократії і значення політичної дії перевели в масштаб політичних інтересів практичної значущості, утилітаризму. Але розуміння політики як мистецтва використання можливостей не позбавляє її раціонального сенсу. У політиці важливими є не тільки загальні, стратегічні принципи, а й уміння визначити свої дії в кожній ситуації, вміння інтуїтивно відшукати засоби, шляхи поступу, знаходити компроміси, вміло лавірувати під час розроблення, прийняття та реалізації політичних рішень тощо.

З'ясовуючи зміст і роль політики як суспільного явища, слід виходити насамперед з ролі людини, особистості з її інтересами і потребами, що й виступає першоосновою, першоджерелом, детермінантою політичного життя. Саме це сприяє формуванню складної системи суспільних відносин, які спрямовані на регулювання політико-владних проблем і процесів, що дають змогу певним групам людей реалізовувати свої цілі.

Таким чином, політика в будь-якому суспільстві, на будь-яких історичних етапах його розвитку стає засобом забезпечення насамперед власних інтересів індивіда чи великих груп людей: станів, територіальних одиниць, класів і націй.

Метою політики як усвідомленої форми діяльності є націленість на забезпечення оптимально можливого в даному суспільстві й конкретних умовах здійснення суспільних процесів, вивчення їх та регулювання і розвиток у тому напрямі, якого бажає домінуюча чи опозиційна група. Політика — це реалізація певної мети переважно через відносини протиборства (не обов'язково революційності, адже політичний компроміс, наприклад, — це також подолання, подолання власних амбіцій однієї із сил, подолання нетерпимості до інших).

Довгий час соціальна роль державних інститутів вважалася достатньою підставою для визнання держави основним ядром політичного життя. Утім, досвід революцій і особливо встановлення тоталітарних режимів у 20 ст. хоч і піддав сумніву цю тезу, довівши, що в межах державно організованого суспільства влада може належати і партіям, і лідерам, і окремим органам держави, однак і підтвердив визначальну роль держави в політичному житті суспільства. Адже суспільні групи, реалізуючи свої інтереси, зумовлюють зміни в соціальних можливостях інших верств

населення, а це призводить до загострення внутрішньогрупових суперечностей і навіть до виникнення конфліктів, розв'язання яких потребує політичного втручання держави.

При цьому зауважимо, що політика — це сфера не тільки свідомих, а й стихійних дій, не тільки раціональних, а й ірраціональних форм політичної поведінки. Співвідношення між цими складниками політичної матерії залежить від багатьох чинників, які й формують політичну поведінку.

У працях сучасних політологів, як вітчизняних, так і зарубіжних, можна зустріти багато визначень політики. Даючи визначення політики, вчені-політологи використовують переважно два основні підходи, які характеризують її як сферу людської діяльності (загальнонауковий підхід) та як спрямування або спосіб діяльності (буденно-публіцистичний підхід). Політику розглядають:

- як систему дій, що ієрархічно вибудовує відносини між різними соціальними групами заради завоювання домінуючої ролі в суспільстві;
- як відносини між класами, націями та іншими соціальними групами, ядром яких є проблема завоювання, утримання і використання державної влади (Р. Доуз);
- як дію політичних інституцій, ланок політичного організму щодо організації найоптимальних умов і норм свободи особи;
- як надію кожної людини брати участь у здійсненні влади або впливати на її розподіл у державі й завжди знаходити зустрічне розуміння інших членів суспільства щодо своїх дій (М. Вебер);
- як причинно зумовлену, ситуативно змінну за формою й орієнтацією діяльність, яка служить практичній організації суспільства; і саме так політика задає суспільству відповідні його сутнісним основам структури і форми, створює інститути, закони і правила, змінює ситуацію і дає людині змогу адаптуватися в умовах, які змінюються в часі та просторі (З. Фройд).

Політику можна визначати згідно з усталеними етичними нормами суспільного життя; егоїстичними цілями (цінічне розуміння політики); класовим підходом (марксистська доктрина); функціональними критеріями (формально-інституціональна доктрина) тощо. Серед наявних у політологічній літературі визначень політики найвдалішим слід вважати те, яке дано в підручнику "Політологія: історія та методологія". У ньому політику визначено "... як особливий вид людської діяльності, що

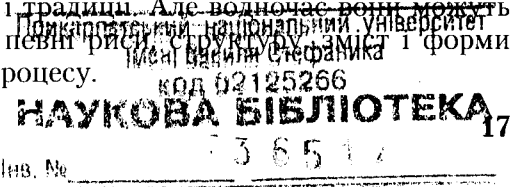
покликаний здійснювати довготривалі або поточні інтереси різних соціальних груп за допомогою планування втілення в життя, контролю за процесом і результатом відповідної практичної діяльності. Це — діяльність осіб, мікро- і макрогруп, яка спрямована на встановлення й утримання політичної влади; це — система відносин у суспільній організації, що регулюється нормованою ієрархією підпорядкування. Політика — це специфічний інструмент свідомого й цілеспрямованого саморегулювання суспільства".

Звичайно, є ще й інші, може, не менш вдалі визначення сутності політики, які під різним кутом зору, з різних методологічних підходів аналізують одне — діяльнісний сенс цієї важливої сфери й умови людського буття.

Детермінантами політики є економічні інтереси або інтереси власності, а також інтереси певних соціальних груп щодо захисту і збереження їх. Проте було б очевидним перебільшенням вважати, що економіка завжди визначає політику. Сутнісні джерела політики тієї чи іншої верстви суспільства переважно неможливо однозначно звести до економічних детермінант. Соціальна структура взагалі становить підвалини політики, визначаючи її суб'єкти, характер і спрямування політичних процесів.

Важливою детермінантою політики, яка в історії людства відіграла важливу роль щодо особливостей здійснення політико-владного процесу, є природно-географічне середовище. Саме геополітичні чинники можуть визначити сутність економічних, соціальних і, врешті-решт, владних відносин, впливаючи на загальний процес формування політичних дій, структурних інституційних утворень.

Коли ми аналізуємо сутність політики як феномену, в якому знаходить свій вияв історичний стан владних відносин у соціальному середовищі, в самій державі, не можемо не звернути увагу на специфічний вплив на здійснення цього процесу демографічних чинників. Спрямування політичних дій, формування засобів, механізмів та умов здійснення їх значною мірою залежить від особливостей соціальної структури й чисельності населення. Звичайно, демографічні чинники впливають на політичні процеси переважно в опосередкованій формі — через економіку, сферу культури і традиції. Але водночас вони можуть і безпосередньо визначити певні риси структури, форми дій суб'єктів політичного процесу.

Важливим детермінувальним чинником, який визначає сутність політики в державі, є духовна культура, традиційні норми. Саме від них можуть залежати особливості структурування, взаємодії та функції політичних інститутів, методів і форм їхніх цільових дій. Державний устрій, характер політичної соціалізації особи, система політичних цінностей і політичних позицій – усе це, назагал, також визначається історично сформованою культурою народу, його національним обличчям, традиціями щодо сприйняття й освоєння дійсності, особливостями філософського й теологічного трактування соціально-історичних і загально-світових процесів.

Особливе місце серед чинників, які визначають політику, займають соціально-психологічні чинники. Саме людський розум, здатність науково пізнавати світ і відтворювати його у відповідності з об'єктивною логікою дійсності надає політичному процесові цілісності й раціональності. Разом з тим людська психологія та суб'єктивні інтереси, які визначають поведінку людини чи певних соціальних груп, надають політичній діяльності деяких ірраціональних ознак, визначаючи її серед інших як специфічну, непересічну.

Структура і функції політики

З'ясувавши природу політики та її детермінанти, можна визначити й структурні складові політики. До них, насамперед, слід віднести (схема 1).

1. Політичні відносини, які відображають стійкий характер взаємозв'язків суспільних груп між собою та між різними інститутами влади. У сутнісному розумінні вони характеризують багатоманітність взаємодії еліти й електорату, еліти й контреліти, лідерів і груп підтримки, соціальних і національних спільностей, різних груп інтересів і політичних інститутів. Найважливішим показником політичного життя є характер політичних відносин: непримирима боротьба за політичне панування чи усвідомлена координація зусиль усіх верств з метою оптимально використати матеріальну силу державного примусу; громадянський мир чи війна; кризовість чи стабільність і т. ін.

2. Політична свідомість, яка характеризує залежність політичного життя від усвідомленого ставлення людей до своїх владнозначущих інтересів. З погляду залежності від цього елемента вся політика являє собою не що інше, як перманентне втілення та інституалізацію політичних поглядів, ідеалів, мети, програми і норм поведінки людей, органів влади і самоуправління, механізмів поповнення еліт тощо. Таким чином, політична свідомість опосереднює всі основні і найпосутніші владні взаємозв'язки суб'єктів і носіїв політичних відносин, визначаючи силу та ефективність владного регулювання.

3. Політичний інтерес являє собою внутрішнє, усвідомлене джерело політичної поведінки, яке спонукає людей до постановки певних політичних цілей і виконання конкретних дій для досягнення їх.

4. Політична діяльність, що виступає різновидом соціальної активності суб'єктів, дії яких відображають їхню реалізацію своїх політичних статусів. Суб'єктами політичної діяльності можуть виступати як індивіди, так і соціальні групи, політичні інституції і сама держава.

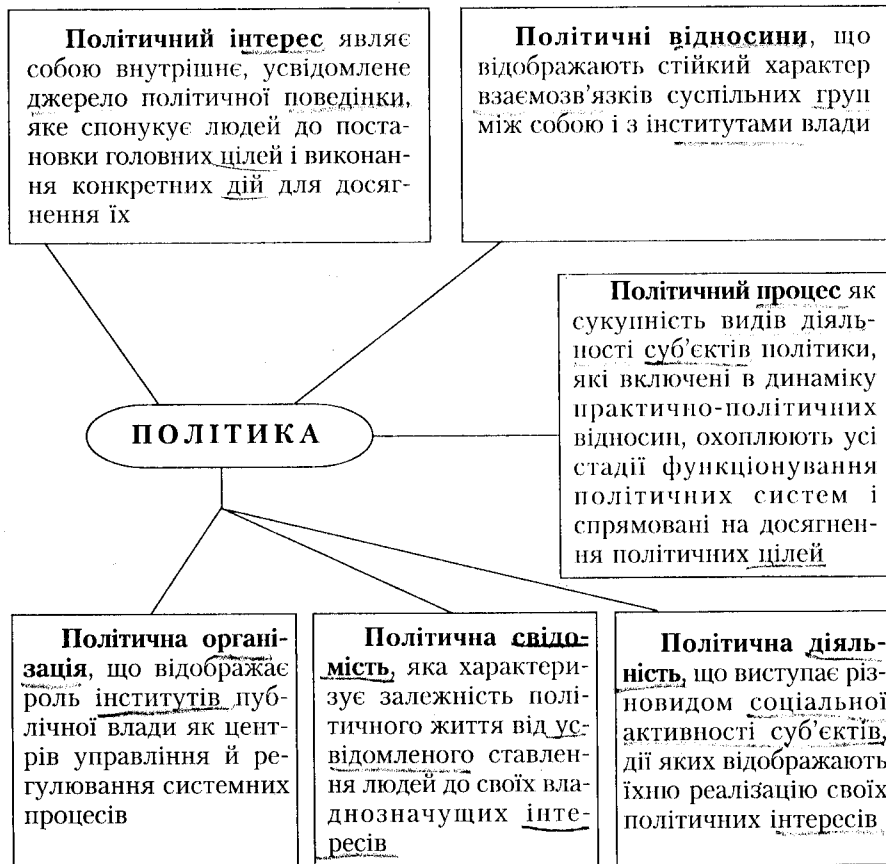
Загалом класифікація суб'єктів політики досить строката. Найчастіше виділяють два основні рівні суб'єктів: соціальний, який включає індивіди і різні соціальні верстви (у тому числі професійні, етнічні, демографічні та ін.); сюди ж відносять особу, професійну групу, націю, клас, еліту тощо; інституційний, який охоплює державу, партії, профспілки, політичні рухи тощо. Іноді виділяють і третій, функціональний, рівень, який включає соціальні інститути, покликані виконувати переважно неполітичні завдання, хоч насправді справляють і політичний, а нерідко навіть досить посутній вплив на політику: церква, університети, корпорації, асоціації тощо.

Політична діяльність – це діяльність прагматичного складу і спрямування, що реалізується переважно на рівні буденної свідомості, а то й підсвідомості. Окрім цього, це дія, що виходить переважно з обставин, а тому майже в абсолютному своєму розумінні є дією тактики. Наміри в ній ніби конструюються на засадах абсолютних цілей чи ідеалів, а насправді один крок у політичній дії детермінує, визначає інший і замикається на ньому. Логіка дії конструюється швидше обставинами, ніж абсолютною системою цінностей. За Макіавеллі, для досягнення мети будь-

які засоби виправдані, мета в такому разі перестає бути моральним показником щодо дії, її значущість губиться в багаторівневих проміжних кроках, які стають важливішими, ніж сама мета, а тому самі формують логіку засобів політичної дії. У такій буденній замкнутості політики великі цілі губляться, затушовуються. Стимулятором політичної дії і своєрідним координатором її щодо стратегічних спрямувань стає ідеологія. Вона стає і мораллю, і принципом, і правом такої дії, таким чином, остаточно іраціоналізує її.

Схема 1

Структура політики

Окрім цього, політична діяльність може виявлятися як алогічна дія, адже дипломатія — це гра інтересів, “рольові взаємодії” (Дж. Алмонд), врешті-решт, це — мистецтво. А мистецтво, як стверджує П. Пікассо, допомагає пізнати істину. Основою розгортання такої діяльності не завжди може бути логіка об'єктивної дійсності, а суб'єкт, який реалізує цю діяльність, особливо в суспільствах із нестабільною перехідною системою політичної влади та з тоталітарним режимом. Тобто зміна політичної влади, політичної системи і політичного устрою переважно детермінується мотивами суб'єктивних намірів та інтересів конкретної особи.

У державах з демократичним устроєм, який ґрунтується на конституційно-правових засадах, суб'єктами виступають переважно інституції політичної системи: держава, політичні партії, політичні організації або ж політичний індивід, дії якого чітко окреслені законами права та системою моральних норм.

5. Політичний процес як сукупність видів діяльності суб'єктів політики, які включено в динаміку практично-владних відносин, охоплюють усі стадії функціонування політичної системи і спрямовані на досягнення політичних цілей. У політичному процесі відображено всю складність і суперечливість самої людської діяльності, тому такий процес має складну внутрішню структуру, докладний аналіз якої буде зроблено у відповідному розділі підручника. Тут лише підкреслимо наступне. Оскільки політичні процеси зачіпають соціальні інтереси, що, як відомо, у кожній людини свої, то й ставлення до використання тих чи інших форм політичної діяльності не однакові. Одні віддають перевагу використанню крайніх форм політичної діяльності, інші — ліберальних. За значущістю для суспільства форм, які використовуються для регулювання політичних відносин, політичні процеси поділяють на базові та периферійні. Перші характеризують способи включення широких соціальних верств населення у відносини з державою, другі — відображають динаміку формування окремих політичних асоціацій (наприклад, політичних партій тощо).

6. Політична організація, що відображає роль інститутів публічної влади як центрів управління й регулювання суспільних процесів. Сукупність органів законодавчої, виконавчої та судової влад, партійні і громадсько-політичні інститути, групи тиску та

інші ланки, що представляють політичні інтереси різних верств суспільства в цілому, становлять організаційний кістяк політики. Політична організація концентрує владне волевиявлення населення, включаючи прийняття і реорганізацію управлінського рішення, задаючи тим самим певну спрямованість усьому політичному процесові. Наявність і взаємодія структурних елементів політичної організації надає політиці внутрішньої цілісності. Саме така цілісність дає їй можливість виконувати певні функції.

У політологічній літературі існують різні погляди на функції політики. Парсонс, наприклад, відносить до них визначення колективної мети суспільного розвитку, мобілізацію і прийняття рішень, збереження стабільності соціуму і розподіл ресурсів; Р. Дебре бачить головну функцію політики в збереженні цілісності і стабільності суспільства; Д. Естон — в авторитарному привласненні цінностей різним предметам і явищам. Є й інші погляди. Узагальнюючи їх, можна виділити такі функції політики:

- керівництво та управління суспільством для зміцнення його цілісних основ, забезпечення відносин правовим регулюванням для збереження організованості й загального порядку;
- конституювання відносин і дій суб'єктів та стану об'єктів політичного процесу, забезпечення захисту основних прав людини;
- напрацювання загальних цілей і завдань суспільства, організація його для спільних дій завдяки сформованій системі засобів і технологій;
- забезпечення суспільства дійовим принципом розподільчої справедливості;
- гарантування як усередині самої держави, так і за межами її безпеки для всіх груп і верств суспільства;
- формування ціннісних орієнтирів соціального прогресу й актуалізація інтересів і зацікавленості в досяганні їх;
- залучення громадян до участі в політиці;
- забезпечення наступності та інноваційності соціального розвитку як суспільства в цілому, так і самої людини.

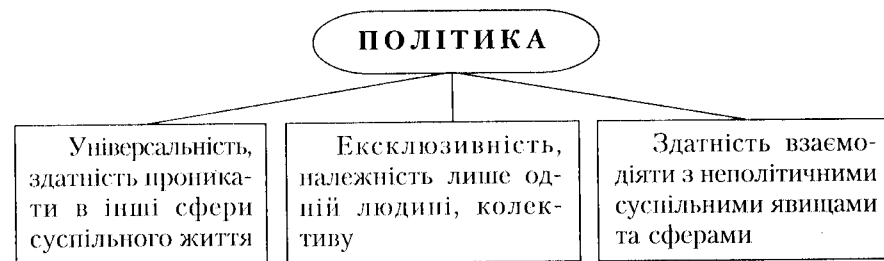
При цьому слід зауважити, що політика може користуватися не тільки чітко окресленими властивими їй функціями, а й функціями латентними (утаємненими). З цього приводу американський учений Р. Мертон зауважив, що як у живому організмі, так і в конкретному суспільстві окремі функції можуть

бути нерозвиненими. Наприклад, невміння передбачити наслідки державного втручання в певні сфери суспільства може перетворити політику лише на форму постійно запізнилої реакції на події, що відбуваються, позбавляючи її тим самим управління соціальними процесами.

Усе це вказує на те, що за характером здійснювання (чи нездійснювання) основних функцій можна визначати зрілість політичного життя в конкретному суспільстві і державі.

Політичне поле буття має властивість перетинатися, взаємодіючи майже з усіма іншими сферами суспільного життя. Характерними особливостями дії такого поля політики є: універсальність, здатність проникати в інші сфери суспільного життя, ексклюзивність, належність лише одній людині, колективу, здатність взаємодіяти з неполітичними суспільними явищами та сферами (схема 2).

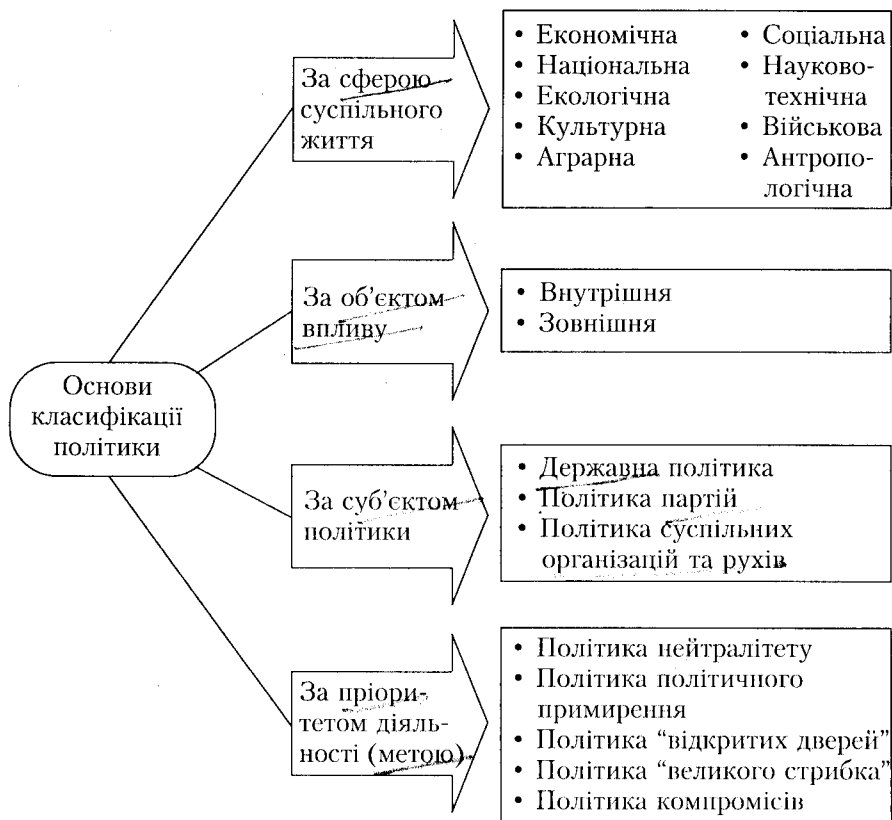
Схема 2
Особливості дії політики

Політика сама по собі не є самоцінною формою людської діяльності, її дії — це найчастіше розв'язання проблем за межами самої себе. Адже політика як одна з найдинамічніших сфер суспільного життя, тісно взаємодіючи з іншими сферами, однозначно відчуває їхній вплив на собі. Відповідно до таких впливів політику можна класифікувати на: економічну, національну, екологічну, військову, соціальну, науково-технічну, культурну (за сферами суспільного життя); внутрішню і зовнішню (за об'єктами впливу); державну, партійну, громадсько-політичну (за суб'єктами політики); нейтралітету, національного примирення, "відкритих дверей", "великого стрибка", компромісів (за пріоритетом діяльності чи метою) (схема 3).

Схема 3

Основи класифікації політики

Зміст політики складає тотожність, співпадання, адекватність дій суб'єктів політики, політичних інституцій, засобів, технологій, результатів цих дій з історично діючим цілісним об'єктивним процесом, який зумовлений, насамперед, необхідністю реалізації людської свободи і справедливості. Виявом змісту політики є система цінностей та цілей, мотиви і механізми прийняття політичного рішення.

Формою політики є особливості вияву меж її змісту, тобто конкретне існування у співвідношенні з іншим змістом, а також

специфіка вираження дій суб'єктів політики у зв'язку з їхніми інтересами, цілями та рівнем розвитку засобів, методів, технологій дій, форм організації людських спільностей і т. ін., що в цілому визначає якість змісту політики. Це наявна організаційна структура, інститути, які забезпечують стійкість, регульованість і динамізм самого політичного процесу. У своїй цілісності, єдності форма і зміст політики визначають політичний процес.

Проблеми, які є нині в Україні і які передусім пов'язані з утвердженням державності, розв'язуються в усіх сферах людського буття. Але складні перехідні періоди мають свою особливість — вони зосереджують зміст майже кожної з цих проблем у сенсі політики. Політика стає домінуючою, коли йдеться про обґрунтування та практичну необхідність утвердити дійсно демократичні засади людського життя в державі, побудувати її правові основи, громадські стосунки, сформувати новий економічний простір, гуманістичні принципи культури. Адже це не просто новаційне формотворення в різних сферах буття, а насамперед це — конституювання якісно нової політики, нових соціальних відносин, змісту дій влади. Вироблення такої політики і є головним завданням політологічної науки.

Політологія як наука

Політична наука є одним із найважливіших здобутків людського розуму. Її вагома значущість зумовлюється визначальною роллю політики в життєдіяльності суспільства. Оскільки люди осмислюють світ політики неоднаково, а проживати повинні спільно, то політична наука і покликана навчити людей знаходити між собою спільну мову, "зробити їх людьми" (Арістотель).

Гене́за науки про політику

Становлення політичної науки — політології (від грец. слів *politike* — державне чи суспільне діло і *logos* — слово) сягає в глибину віків. Є підстави стверджувати, що першою формою пізнання політики була релігійно-міфологічна інтерпретація божественного походження влади і держави, загалом суспільно-

політичного устрою. Згодом античні мислителі Сократ, Платон, Арістотель і Полібій висунули раціональніші політичні погляди. Так, у розумінні Арістотеля політика є однією з найважливіших сфер діяльності людини, вона пов'язана з управлінням людським співжиттям у межах держави. На його думку, навіть якщо для однієї людини добробут має таке саме значення, що і для держави, важливішим і повнішим вважається все ж таки добробут держави, хоч і добробут однієї людини є бажаним і необхідним.

Історію становлення політичної науки неможливо собі уявити без теоретичного осмислення політологічних ідей, висунутих у працях Цицерона, Ж. Бодена, Н. Макіавеллі, Ш. Монтеск'є, І. Канта, К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Парето, Г. Моски, Р. Міхельса, М. Вебера, А. Токвіля, Б. Чичеріна, М. Ковалевського, П. Новгородцева, М. Остроградського, А. Богданова, М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського і багатьох інших.

Розвиток політичної науки неможливо також уявити і без політичної практики таких державних діячів, як Генріх IV, Людовік XIV, Наполеон, Бісмарк, В.І. Ленін, Й.В. Сталін, А. Гітлер, Ф.Д. Рузвельт, В. Черчилль, К. Аденауер, В. Брандт, М. Горбачов та ін.

Чільне місце серед мислителів — генераторів політологічних ідей по праву належить відомому італійському мислителю епохи Відродження Нікколо Макіавеллі. Він одним із перших спробував звільнити політичну науку від релігійно-етичної залежності й уподобив політичні процеси природничим, поставивши в центр політичних досліджень проблему державної влади. Висновки Н. Макіавеллі ґрунтувалися на тому, що політичне життя ніколи не є статичним, воно постійно перебуває в безперервній зміні, що повторюється, як і в природі, циклічно. Оцінюючи внесок мислителя в розвиток політичної науки, окремі вчені вже сьогодні схильні вважати, що слава Н. Макіавеллі дорівнює славі таких видатних учених, як Галілео Галілей, Чарльз Дарвін, Альберт Ейнштейн.

Помітно вплинули на процес становлення політичної науки, на визначення її предмета, категорій, теоретико-методологічних принципів, системи аргументації тощо засновники раціоналізму Т. Гобс, Р. Декарт і Дж. Локк. Перебуваючи під впливом нових природничо-наукових ідей, мислителі дійшли висновку, що політичні явища можна вивчати за допомогою математичних

методів і що політика є всього лише механізм розв'язання або пом'якшення політичних конфліктів. Головне ж призначення держави вони бачили в забезпеченні безпеки і миру для своїх громадян. Утім, до самого початку 20 ст. політику розуміли в контексті держави і пов'язували, як і раніше, з ученням про державу. І тільки Г. Моска наприкінці 19 ст. (в 1896 р.) першим спробував визначити елементи політичної науки.

Посутній вплив на її розвиток справили події, що відбулися в другій половині 19 ст. — у період широкого застосування біхевіористських і емпіричних методів дослідження та накопичених соціологічних знань. Політична наука почала виокремлюватись у самостійну галузь знання, яка потребувала свого вивчення. У 1857 р. в Колумбійському коледжі (США) за ініціативою вченого Франсіса Лібера створюється кафедра історії і політичної науки, а згодом (у 1880 р.) у цьому ж коледжі відкривається перша школа політичної науки. Почин колумбійських учених підтримали вчені навчальних закладів не тільки в США, а й у країнах Західної Європи — у Німеччині, Великобританії, Франції та ін. У 1903 р. було організовано Асоціацію політичних наук США. Сьогодні в цій країні функціонує найрозгалуженіша система підготовки фахівців з політології. Близько 40 % наукових досліджень з політології фінансуються різними фірмами.

Складним був процес становлення політичної науки у Франції. Перші спроби ввести викладання політичних і моральних наук було зроблено ще в період Великої Французької революції. Утім, реалізувати цю ідею тоді не вдалося. Нині більшість французьких провінцій мають інститути політичних наук.

Початок становлення політичної науки у Великобританії датується 1885 роком, коли було відкрито Лондонську школу економічних і політичних наук.

Особливо інтенсивно процес формування політології як у США, так і в Європі відбувався в 20 ст., коли виокремилися основні її національні школи і напрями, у межах яких розробляли методологічні засади, принципи, методи та інструментарій досліджень, термінологічний апарат і т. ін. Ці напрями і школи остаточно сформувалися вже після Другої світової війни.

Активізації та інтенсифікації політичних досліджень сприяло створення в 1949 році під егідою ЮНЕСКО Міжнародної асоціації політичної науки, яка продовжує свою діяльність і в наші дні.

Утім, у післясоціалістичних країнах цей процес почався значно пізніше: лише в останнє десятиріччя 20 ст. після розпаду Радянського Союзу. За радянських часів політології як навчальної дисципліни не було.

Більше того, її тлумачили як буржуазну науку. Намагання створити марксистсько-ленінську політичну науку не мали належного успіху. Тому всі політичні проблеми вивчались і науково досліджувалися в рамках марксизму-ленінізму.

На українських землях вивчення політичної науки, як свідчать історичні джерела, було започатковано ще у 80-ті роки 17 ст. В Академії єзуїтів і в Йозефінському університеті викладали курс “Політичні і комерційні знання”, а у Львівському університеті читали нормативні та спеціальні курси з різними назвами: “Політичне право і право націй”, “Політичні знання і австрійське законодавство” тощо.

Якісно новий етап розвитку політичної науки в Україні почався з проголошенням державної незалежності. Поглибленню цього процесу сприяють як організаційні заходи, проведені в останні роки державою, так і сама потреба, зумовлена небаченою раніше політизацією українського суспільства.

Отже, політична наука (політологія) як сфера професійної діяльності виникає лише в Новий час. Її поява зумовлена низкою чинників.

Перший чинник появи політичної науки — настійна об’єктивна потреба суспільства в науковому пізнанні політики, в її раціональній організації, в ефективному управлінні державою. Реальне звернення політики до науки здійснилося разом із демократичним процесом Нового часу, коли ускладнилися політичні й соціальні структури і відносини в суспільстві, зросли чисельність населення та обсяг матеріального виробництва, ускладнилося духовне життя суспільства, з’явилися масштабніші міждержавні відносини, посилилася політична відповідальність влади за долю своєї країни, особливо в часи кривавих воєн, виникнення глобальних проблем, які поставали перед людством, тощо.

Другий чинник — розвиток самого політичного знання в процесі руйнування початкового синтезу філософського, наукового та емпіричного знання про політику, поділ політичного знання на філософський і науковий рівні на функціональній основі.

Третій чинник — загальний процес становлення наукового знання світу і суспільства, коли диференціація єдиного філософського знання про природу людини і про устрій суспільного життя спричинила необхідність науково висвітлювати сутність політики і влади, їхню роль і функції.

Четвертий чинник стимулював і стимулює постійне пізнання політичних подій неполітичними й ненауковими засобами. Тому виникнення науки про політику — це не тільки науковий процес, а й значне культурне явище.

Предмет політології

Кожна наука має свій об’єкт і предмет. Більшість учених-політологів виходить із того, що об’єктом політології є політичне життя суспільства, його прояви, тенденції і закономірності. Щодо предмета політології, то спектр думок дослідників значно більший. Одні з них виходять із того, що в предмет вивчення політології не слід включати всю політичну проблематику, оскільки її вивчають політична соціологія, політична антропологія, політична філософія, політична психологія та інші політичні науки. Інші вважають, що предметом політології є вивчення сукупності політичних знань, які нагромадили всі гуманітарні науки. Треті ототожнюють предмет політології і політичної соціології. Четверті виходять із того, що предметом політології є вивчати державу, п’яті — владу, шості — демократію, сьомі — політику і т. ін.

Безперечно, що в кожному з підходів визначення предмету політології є як свої сильні, так і слабкі аспекти. Утім, кожна з точок зору має право на життя. Адже кожна з них досліджує сутність політичного процесу під своїм кутом зору. І все ж уявляється, що найпосутнішим недоліком у визначенні предмета політології є заперечення або недостатнє врахування цілісності політичної сфери, взаємозв’язку різнорідних політичних явищ.

Намагання ж дослідити політику як суспільне явище в системі інших політичних наук не тільки створює певні незручності, пов’язані, насамперед, з одержанням лише фрагментарних знань, а й, загалом, унеможлиблює вивчення цілісності цього феномену суспільного життя. Тому переважна більшість учених дотримується думки, що політична наука у своїй основі єдина, хоч і

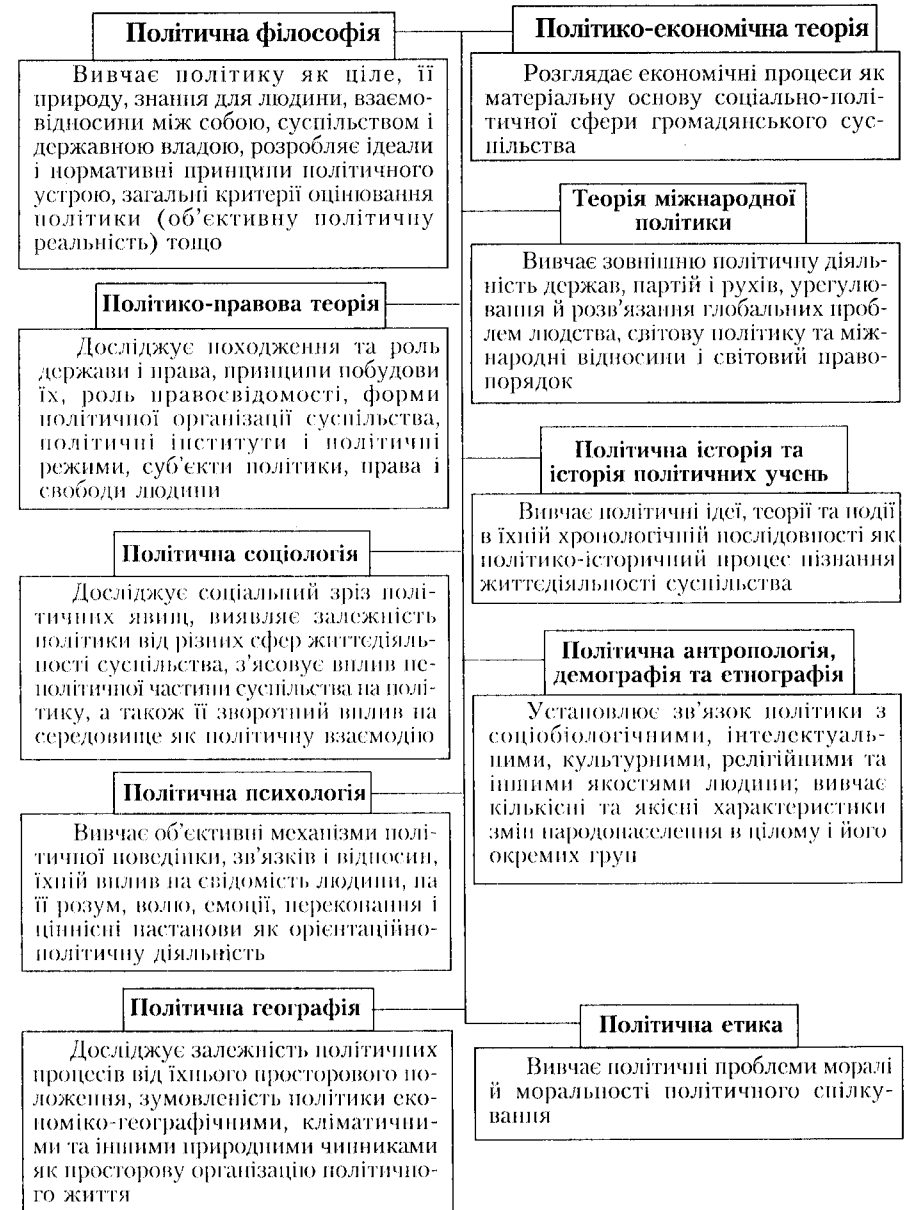
диференційована внутрішньо – і в цьому розумінні, стосовно окремих галузей політичної науки, правомірно говорити про низку політичних наук, які виступають специфічними відгалуженнями єдиної політичної науки – політології (схема 4).

Отже, у найзагальнішій формі політологія являє собою науку про політику та її взаємовідносини з людиною і суспільством. У цьому визначенні людина є суб'єктом, який започатковує дію, і, найголовніше, він є метою цієї дії. Таким підходом об'єкт політологічного дослідження нібито звужується до аспекту політичної антропології, але в даному випадку "людина в політиці" розглядається не просто і не лише як предмет вивчення поряд з іншими (об'єктивна політична реальність, політичне спілкування, проблемне поле пізнання політичних процесів, політико-історичний процес і т. ін.), а й є вихідною величиною, з якої починає конструюватися система знань про політичну дійсність і якою завершується, констатуючи цим свої засади, єдиною людиною як мета.

Визначення політології просто як науки про політику побудовані на принципі самодостатності, самоцінності політичної сфери. Система теорії будується за принципом лінійної адекватності. Тут – розгорнута схема об'єктивної політичної дійсності, вибудована на основі визначення значущості окремих її елементів щодо розгортання цілісного політичного процесу і, водночас, є схемою побудови системи наукових знань про цю дійсність. Лінійність дійсності: політична влада – держава – інституції – організації – відносини – політична культура – соціальні групи – людина – у такій самій фотографічній схематично-лінійній формі відображається в системі конструювання теоретичного матеріалу політологічної науки: вчення про владу – державу – ... – людину. У такій адекватності вбачається об'єктивність та істинність процесу теоретичної інтерпретації політичної діяльності. Нерідко система пізнання та впорядкування теоретичних знань у політичній науці будується за принципом оберненості або логічності (а не лінійної адекватності) щодо політичної діяльності. Тоді остання вибудовує лінію: влада – держава – інституції – організації – ... – людина, з урахуванням того, що людина, приходячи в це життя, застає вже складеним увесь названий ланцюг, у який вона мусить улитися. Пізнання ж цієї дійсності, а таким чином і формування теорії щодо трактування її, є не дублювання визначеного вище ряду на

Схема 4

Місце політології в системі політичних наук

двох рівнях: практика — теорія, а логічне продовження його або ж “згортання” цього ланцюга в зворотному порядку, започатковує який уже людина, а далі йдуть: соціальні групи — ... — інституції — держава — влада. Причина такої оберненості у відображенні лежить у діяльній підході до пізнання цієї епістемологічної дійсності. Усе політичне поле дійсності з епістемологічної точки зору — це складний політичний процес діяльсного характеру, основу якого обов’язково становить дія особи, і цей процес набуває значення, лише якщо виходити з ціннісних засад такої дії особи, витоками якої є тріадична система: інтерес — свобода — право. Політична влада і політична система з її інституціями, системою політико-правових норм, з ідеологією, політичною культурою, традиціями тощо є засобами і технологією реалізації політичних інтересів індивіда (при цьому не завжди в їхній безпосередній, а найчастіше — у знятій формі). Суб’єкт дії (індивід) і його об’єкт співпадають, адже це — дія на себе і через себе. Таким чином, людина в даному підході не виступає вже тлом, на якому розгортаються політичні події всіх рівнів, а держава, інституції, соціальні групи не мають домінуючого і самодостатнього сенсу. Визначення ж їх одержимо наприкінці розгортання кожного з етапів самоствердження особи на рівні права, справедливості, соціальних відносин, соціальних груп, політичних інституцій, держави і влади. Ні за яких умов, навіть у перехідні періоди суспільства, людина не повинна перетворюватися на засіб. В іншому разі сама наука, яка погоджується з таким станом, не має гуманістичного спрямування.

Узагальнюючи зміст і завдання науки про політику, можна дійти висновку, що предметом політології є вивчення закономірностей і випадковостей становлення та розвитку взаємовідносин соціальних суб’єктів (особи, соціальних груп, політичних партій, націй, держав тощо) з приводу політичної влади, організації політичних систем в окремих суспільствах та їхню взаємодію на міжнародній арені.

Звичайно, що наведене визначення предмета політології не є універсальним, оскільки політична наука розвивається, отже, і дефініція її предмета буде постійно уточнюватися. Утім, відсутність загальноприйнятого визначення предмета політології не є перешкодою як на шляху вивчення курсу політології, так і в проведенні політологічних досліджень, оскільки коло політологічних проблем досить чітко визначили експерти

ЮНЕСКО ще в 1950 р., коли дійшли висновку, що політологія як наука повинна включати чотири основні розділи:

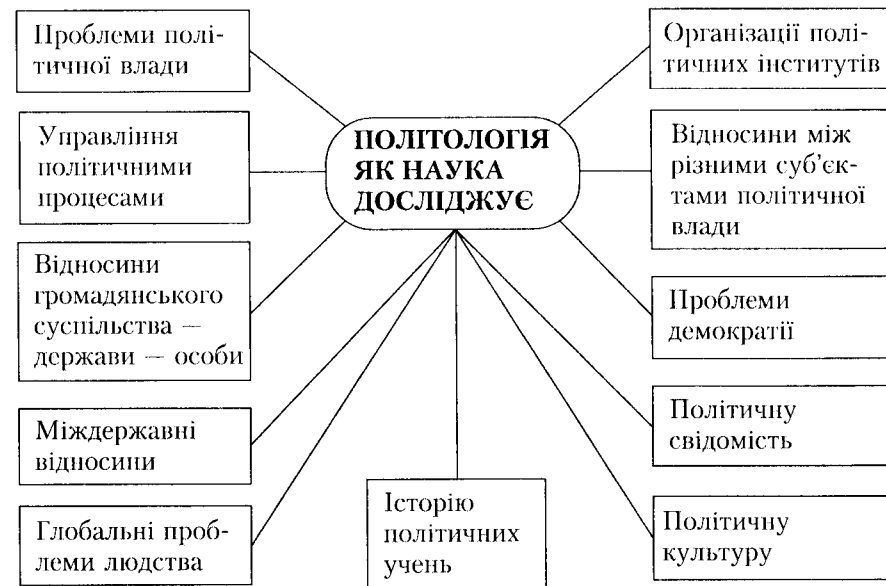
1. Політичні теорії, включаючи й історію ідей.
2. Політичні інститути та їхнє функціонування.
3. Партії, групи й громадська думка.
4. Міжнародні відносини.

Звертаючись до перекладеної політологічної літератури, знаходимо, що сьогодні, наприклад, політологічна наука США зосереджує увагу на таких основних напрямках: а) американська політологія; б) компаративна політологія; в) міжнародні відносини і міжнародна політика; г) політична філософія і теорія демократії.

У цьому самому руслі визначаються основні напрями політологічних досліджень і в інших країнах.

Наша, українська, ще дуже молода наука про політику багато в чому є ідентичною, хоча вона не повторює ні американську, ні якусь іншу політичну науку, а розвивається переважно на своєму, національному теоретичному й методологічному ґрунті.

Схема 5
Проблеми політології як науки

Відповідно до визначених вище основних розділів можна окреслити проблеми, які покликана розв'язувати політологія як наука. У їх числі слід назвати такі: політичної влади; організації політичних інститутів; управління політичними процесами; відносин між різними суб'єктами політичної влади; відносин громадянського суспільства — держави — особи; розвитку демократії; міжнародних відносин та ін. (схема 5). Оскільки коло цих і деяких інших проблем постійно розширюється, вони наповнюються новим змістом, то політологія як наука і покликана своєчасно враховувати такі зміни і вносити їх у теорію політики і в соціальну практику політичного життя.

Теоретико-методологічний інструментарій політології

Політологія, як і всяка наука, має свої закони, категорії, функції і методи дослідження, тобто свій теоретико-методологічний інструментарій.

Закони і категорії політології

Закони будь-якої науки — це наукові узагальнення. Тільки визначивши закони, можна пізнати науку.

Політологія вивчає передусім закони, за якими розвивається суспільство в цілому. Таким, наприклад, є загальносоціологічний закон історичного прогресу — розширення сфери політичного життя й підвищення її ролі в суспільстві, закон посилення ролі народних мас в історичному процесі, в розвитку демократії й самоврядування.

Основоположними для політології виступають закони, які визначають сутність форм і методів організації політичних систем, їхню внутрішню спрямованість і взаємозумовленість.

Важливими є закони функціонування політики, що визначають її життєдіяльність як особливого організму. Дія цих законів відтворює політичне життя на досягнутому ступені розвитку,

використовує чинник часу, розкриває характер явищ політичного життя.

Закони розвитку політичного життя, політичних систем, політичних відносин — це закони якісних перетворень на основі зіткнення протилежних сил і тенденцій у межах певної сутності. Ці закони зумовлюють докорінні зміни в усій політичній структурі, а також виникнення якісно нових систем політичних відносин. Закони розвитку діють через зіткнення й додання суперечливих тенденцій політичного життя суспільства, функціонування політичних систем, удосконалення політичних відносин і системи регулювання їх. Отже, кожний, хто бажає вивчити політологію, має змогу обрати свій шлях пізнання її й відповідно до свого бачення класифікувати політологічні закони (за сферами суспільного життя, структурою, функціонуванням, розвитком тощо).

Безсумнівно, що кожний з підходів класифікації законів політології містить конструктивні засади, які певною мірою дають змогу пізнати сутність політичної науки як такої. Утім, пізнання її можна здійснювати, скориставшись й іншою класифікацією законів. Зручною видається тригрупова класифікація їх на загальні, особливі та одиничні.

Загальні закони — це ті закони, що характерні для політичного життя всіх народів (встановлення політичної влади — необхідна умова функціонування і розвитку будь-якого організованого суспільства; взаємозв'язок політичної культури з політичними відносинами; політична свідомість як форма політичного буття і т. ін.).

Особливі закони характеризують розвиток загальних законів у певній системі (тоталітарній, авторитарній, демократичній). Іншими словами, особливі закони розкривають сутність загальних законів з урахуванням особливостей розвитку кожної країни, характеру політичного режиму тощо. Наприклад, авторитарна система для зміцнення політичної влади максимально концентрує її в своїх руках, використовує насилля тощо. Демократична система передбачає поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову.

Одиничні закони — це закони, які регулюють взаємовідносини влади й особи у певній державі.

У тісному взаємозв'язку із законами політології перебувають її категорії, що покликані виражати сутність даного предмета, його

вузлові пункти, сходинки пізнання законів, тому вони невіддільні від законів. У них розкриваються необхідні зв'язки, фундаментальні положення науки, суттєві елементи її структури.

Умовно категорії (основні поняття) політології можна поділити на чотири групи: загальні, структурні, функціонування і розвитку.

Основними загальними категоріями політології є “політика”, “влада”, “демократія”, “свобода”, “національна ідея”, “менталітет нації” тощо.

Найважливішими категоріями структури є “політична система”, “політична організація”, “державна”, “політична партія”, “громадсько-політичний рух” та ін. З числа категорій функціонування слід виокремити такі: “політична діяльність”, “політичний процес”, “політичний конфлікт”, “політична боротьба” тощо. До категорій розвитку належать: “політична революція”, “контрреволюція”, “еволюція” та ін. Центральними категоріями політології можна визнати такі: “влада”, “політика”, “демократія”, “свобода”. При цьому слід зауважити, що політика не зводиться тільки до влади, до її структур і рівнів на інституційному зрізі. У реальному політичному житті суспільства є чимало неінституційних політичних структур (неформального характеру), які впливають на офіційні структури, а отже, і на проведення державної політики.

Вплив однієї групи на іншу (як індивідів — один на одного) є природним процесом, який супроводиться відносинами панування і підлеглості при розподілі ролей. Коли ж ці відносини набувають офіційного статусу, інституціуються, тоді виникають політико-владні зв'язки з наявністю в них обов'язкових елементів примусу. Владні стосунки взаємозв'язку набувають характеру впливу — панування (що дуже важливо) і мусять відповідати законам, основним нормам середовища проживання людської спільноти, суспільства в цілому.

Отже, способами функціонування і розвитку суспільства є відносини залежності, незалежності і взаємозалежності, в основі яких — політична свобода, авторитет політичних сил і демократії як механізм життєзабезпечення політичних суб'єктів.

Звичайно, існують й інші категорії політології, які допомагають краще зрозуміти каркас політології як науки, розібратися в політичній практиці, зрозуміти бурхливі події періоду утвердження української державності.

Основні функції політології

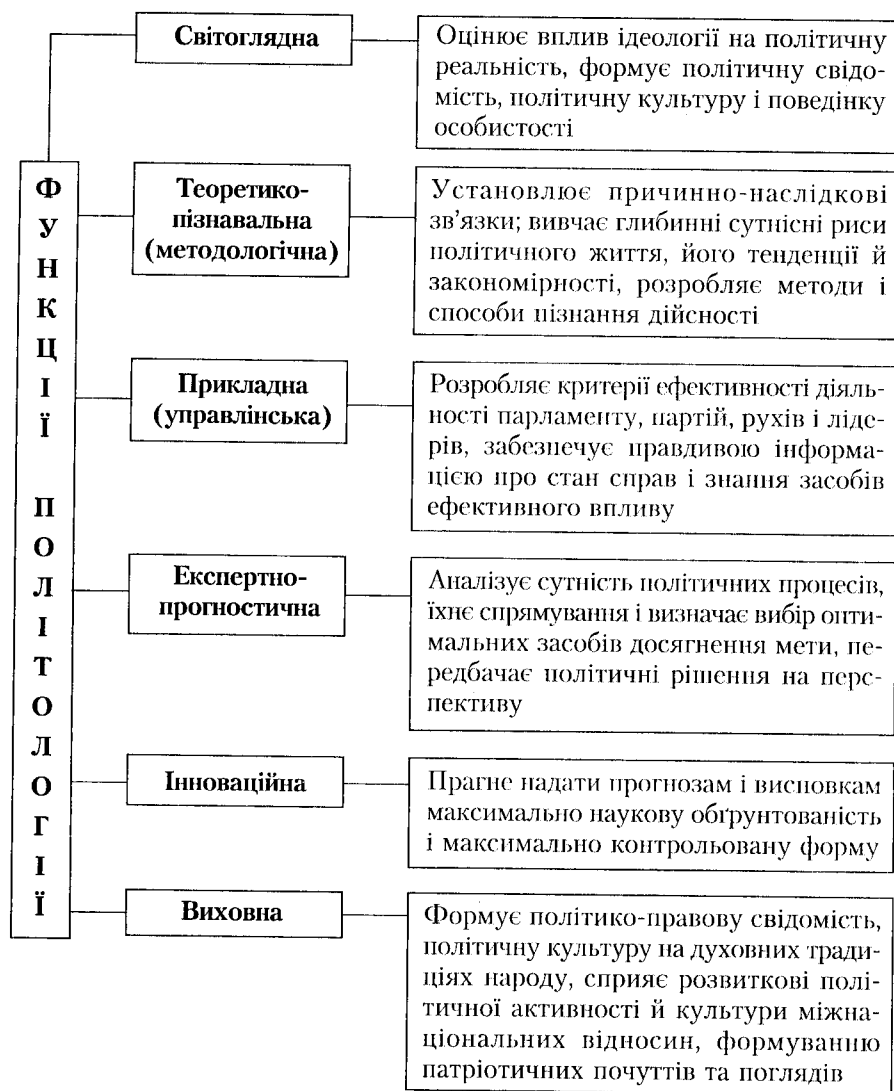
Розвиток наукового політичного знання здійснюється в межах функцій (від лат. *funktio* — виконання, здійснення), які покликана виконувати політологія. Учені-політологи все ще продовжують пошуки оптимальних варіантів класифікації функцій політологічної науки. Один з них — виділення шести основних функцій: світоглядної, теоретико-пізнавальної (методологічної), прикладної (управлінської), експертно-прогностичної, інноваційної та виховної (схема 6). Другий варіант — виділення чотирьох основних функцій: теоретико-методологічної, світоглядної, прогностичної і прикладної. Згідно з третім варіантом усі політологічні функції поділено на дві основні групи: теоретико-методологічну і прикладну (службову, інструментальну і т. ін.). Останній підхід нині має найбільше прихильників політологічної науки, оскільки в ньому відображається саме призначення цієї науки як такої, а також враховуються наявні в політологічній літературі підходи до визначення основних функцій.

Головним завданням теоретико-методологічної функції є створення власної теорії й методології прийняття політичних рішень, добирання й розроблення найприйнятніших методів проведення політологічного аналізу, критична перевірка політичних ідей, теорій і практичних дій шляхом попередніх теоретичних прорахунків, зіставлень, перевірки аргументації тощо, тобто методом фальсифікації гіпотез виявлення помилок і неправильних положень, а також за допомогою експериментальних випробувань (пробних варіантів, умовних призначень та аналізу результатів, методів прийняття рішень тощо).

Теоретико-методологічна функція покликана дати теоретичне обґрунтування розв'язання проблем політики, допомогти проникнути в сутність політичних подій і явищ, виявити певні закономірності політичного процесу, а також спрогнозувати можливі варіанти його розвитку.

Головне призначення прикладної функції політології — обслуговувати політичну практику. Таке обслуговування передбачає ефективне використання політологічних знань у розв'язуванні конкретних політичних завдань, виробленні

Схема 6
Функції політології

оптимальних політичних рішень, використанні механізмів влади, плануванні політичних подій і процесів, прогнозуванні й моделюванні очікуваних подій, розробленні рекомендацій для організації політичних заходів, переговорних процесів, діяльності політичних партій і т. ін.

Отже, сутність прикладної функції політології полягає в тому, щоб на основі пізнання закономірностей розвитку політичного життя виробляти наукові рекомендації практичній організації політичних процесів, принципів, шляхів, механізмів цілеспрямованих змін політики, з одного боку, а з іншого — розробляти технологію практичного використання політичних теорій, втілення їх у життя.

У межах функцій політології здійснюється поступ наукового політичного знання від емпіричного матеріалу до його узагальнення в теорію, а далі — упровадження в практику.

Методи політології

Політологія використовує різні методи дослідження. Оскільки не всі вони мають однакову значущість, тому виділимо лише найважливіші з них (схема 7). Поряд із *діалектичним* як загальним методом пізнання будь-якої науки політологія використовує і *соціологічний* метод. Останній передбачає з'ясування залежності політики від суспільства. Цей метод по праву займає одне з центральних місць у політичній науці. Соціологічний метод розглядає політику переважно як сферу суперництва різнорідних суспільних груп, які відстоюють власні інтереси. Широко користуються соціологічним методом і для виявлення залежності політичних процесів від політичної культури.

Традиційно політична наука використовує *нормативно-ціннісний підхід (метод)*. Головне його призначення — з'ясування того, що дає політика суспільству й особі. Цей метод орієнтує політичне керівництво держави на розроблення відповідного ідеалу політичного устрою і шляхів його втілення згідно з цінностями і нормами, встановленими в суспільстві.

На відміну від нормативного підходу *функціональний метод* передбачає абстрагування від етичної оцінки політики і ґрунтується на позитивістській орієнтації дослідника, яка впливає з аналізу

реального життя з урахуванням його суперечностей. Функціональний підхід наголошує на практичній діяльності, тобто йдеться про виявлення інтересу й імпульсу діяльності суб'єктів політичного життя, що істотно різняться.

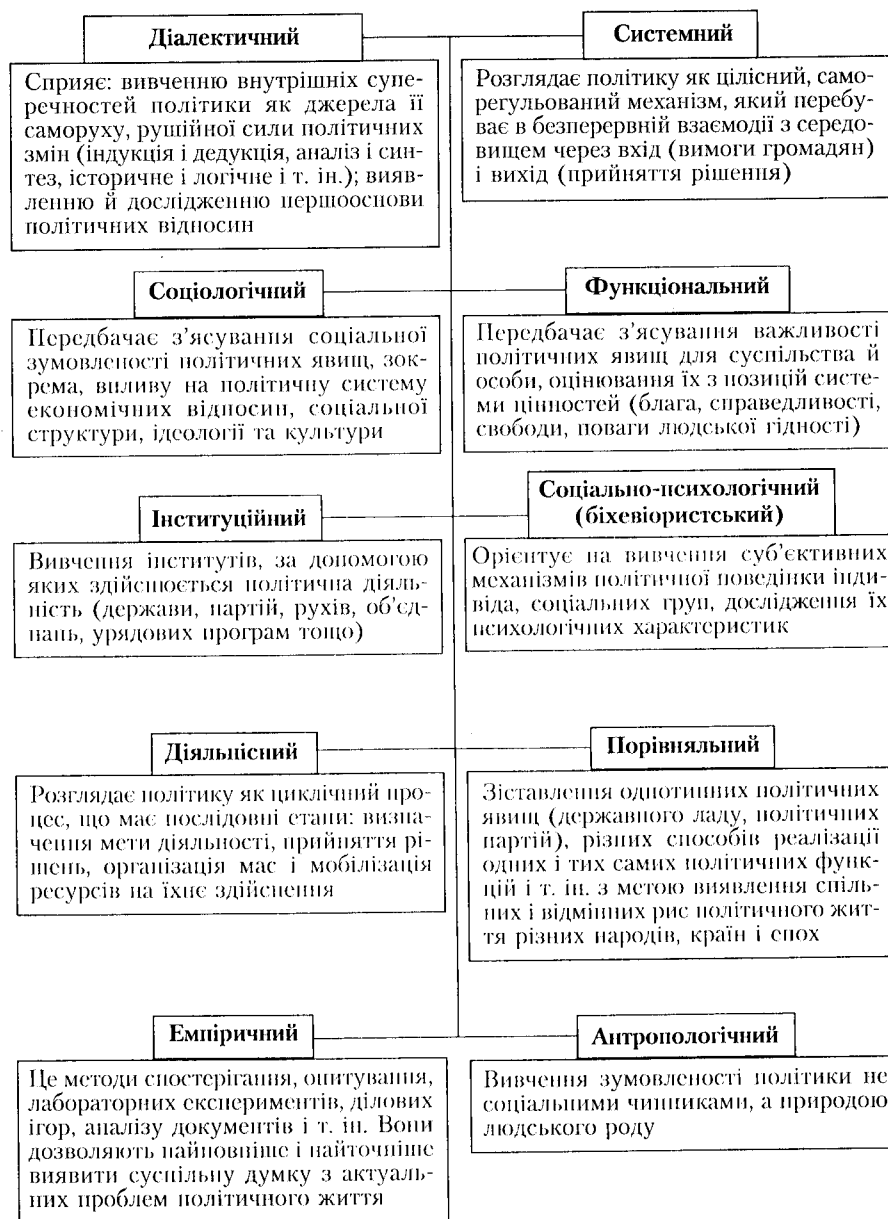
Біхевіористський метод потребує застосування при дослідженні політики методів, які використовуються природничими науками і конкретною соціологією. Його сутність — вивчати політику за допомогою конкретного дослідження поведінки окремих особистостей і груп. В основі біхевіористського методу покладено такі парадигми: 1) політика має особистісний вимір; 2) домінуючими мотивами політичної поведінки є психологічні мотиви; 3) політичні явища вимірюються кількісно, отже, у політології можна широко використовувати математичні методи дослідження, статистичні дані, комп'ютерну техніку тощо. Люди завжди прагнуть влади, саме це і є їхньою домінуючою рисою психіки і свідомості, вирішальним чинником політичної активності. Виходячи з цього, розглядають процеси політичної соціалізації особи, електоральну поведінку і деякі інші актуальні проблеми політології.

Системний метод розглядає політику як цілісний, складно організований, саморегульований механізм, який постійно взаємодіє з навколишнім середовищем через “вхід” і “вихід” системи. Системний метод допомагає оцінити політичну стабільність і політичний клімат країни і на цій основі приймати конкретні політичні рішення. Тільки користуючись системним методом, можна зрозуміти зміни політичного курсу держави і напрями його дальшого розвитку.

Широко в політології використовується *порівняльний метод*. Цей метод передбачає зіставлення об'єктів, які мають риси схожості (політичних систем, політичних партій, електоральних систем тощо), з метою виявити їхні загальні риси та особливості. Використання порівняльного методу дає змогу з'ясувати ідентичне і специфічне в політичному житті, сприяє плідному досвідові інших країн і народів.

Дуже важливим і найпоширенішим у політології є *метод прийняття рішень*. Він робить можливим цілісне бачення політичних явищ, потребує аналізу їхньої динаміки і, що дуже цінно, пояснює, чому політичні діяння відбуваються саме так, а не інакше. Реалізація методу прийняття рішень має кілька стадій і досягає поставленої мети, спираючись на такі поняття, як “центр

Схема 7
Методи політології

прийняття рішень” (суб’єкт політики), “процес прийняття рішень” (діяльність щодо вироблення їх), самі “політичні рішення” (вибір способів політичних дій як кінцевий результат процесу прийняття політичних рішень) і, нарешті, “реалізація”, тобто здійснення політичних рішень з використанням відповідних засобів.

Посутню роль у політології виконує *метод історичного підходу* до дослідження політичних процесів. Він потребує хронологічної фіксації політичних подій і фактів, дослідження їх у часовому просторі, порівнювання з подіями минулого і теперішнього та з моделями майбутнього.

Крім зазначених вище загальних методів дослідження політичних об’єктів політологія у своїх дослідженнях широко використовує й *інституційний, антропологічний, соціально-психологічний, діяльнісний, субстанційний* та деякі інші методи. Поряд з теоретичним рівнем вивчення політичного життя і як доповнення до нього важливе місце займає емпіричний рівень, який використовує свої методи дослідження дійсності: методи спостереження, контент-аналізу й опитування, метод гри, фактор-аналізу, когнітивних карт та інші. Саме ці методи стали основою вивчення політичних проблем і розроблення відповідних рекомендацій, прийомів коригування, моделювання в прикладній політології.

Методи, що використовуються в політичній науці, дають змогу глибше дослідити її предмет, загалом увесь наявний теоретико-методологічний інструментарій, а отже, й одержати достовірніші політологічні знання.

Нині політологія серед гуманітарних наук набула вигляду певної системи політичних дисциплін. Їхня взаємодія і становить проблемне поле дослідження політології. Як навчальна дисципліна політологія широко використовує загальнонаукові принципи, викристалізовані зарубіжним і вітчизняним досвідом розвитку гуманітарних наук, освіти і виховання. Серед них — фундаментальність, системність, єдність логічного й історичного, національного й загальнолюдського, суспільного й особистого, теорії і практики, навчання та виховання. Усі ці принципи повинні забезпечити людинотворчий характер політологічної освіти.

Політологія виступає теоретичною основою політичного будівництва, політичних реформ і реорганізацій. Вона обґрунтовує

необхідність створення одних і ліквідації інших політичних інститутів, розробляє оптимальні моделі управління державою, технологію відносно безболісного розв’язання соціально-політичних конфліктів і т. ін.

Звичайно, що реальне політичне життя далеко не в усьому і не завжди будується згідно з рецептами політології, оскільки остання не спроможна відобразити все розмаїття і динамізм політичних подій. Практична політика потребує не тільки наукових знань, а й мистецтва політичного керівництва, яке базується на організаторських здібностях, на вмінні управляти, на політичному досвіді, інтуїції і т. ін. Реальна політика багато в чому ірраціональна, тому втілювати її в життя, керуючись виключно науковою логікою і раціональними моделями управління суспільством, прийнятими заздалегідь політичними рішеннями, які б задовольняли потреби усіх громадян, являє нині складну і багато в чому нерозв’язану проблему. Утім, у процесі дальшого розвитку людства вплив політології на політичні процеси зростатиме, збагачуватиметься її зміст і теоретично-методологічний інструментарій.

ЧАСТИНА 2

Основні віхи світової та вітчизняної науки про політику

З'ясування історичних витоків суспільних наук є надзвичайно складною справою. Особливо коли це стосується політології — найдавнішої й водночас наймолодшої науки. Сучасні проблеми цієї науки великою мірою пояснюються її історією.

На жаль, у нашій країні наука про політику з великим запізненням набула громадського статусу, хоч і виникла однією з перших у системі суспільних наук. Тим більшим є інтерес до історії становлення й розвитку зарубіжної та вітчизняної політичної думки.

Антиісторичність і методологічна неспроможність у підходах до аналізу політичних учень минулого й сучасності до недавнього часу яскраво проявлялася в односторонній зорієнтованості на окремі частини тих чи тих теорій, у переоцінці окремих положень, які штучно вилучалися з цілісного контексту політичної концепції, в ігноруванні конкретно-історичних рис учення, його соціально-історичної зумовленості тощо.

Тільки адекватна, історично і теоретично коректна інтерпретація політичних учень минулого дасть змогу з'ясувати істинну сутність і значущість їх для сучасності.

Зародження та розвиток думок про політику в стародавньому світі

Формування політичної думки, так само як і філософської та правової, у сиву давнину було пов'язано з тією стадією розвитку різних суспільств, коли відбувається соціально-класова диференціація й виникають державні утворення.

Міфологічні уявлення про політику

Витоками політичної думки можна вважати міфи й легенди народів стародавнього світу — єгиптян, індусів, китайців, вавілонян, персів, греків, римлян та ін. За міфологічними уявленнями, земні порядки становлять невід'ємну частину світових, що мають божественне походження. У них відповідно й висвітлюється земне життя людей, суспільний і державний устрій, їхні стосунки між собою і богами, їхні права й обов'язки. Тому божественне першоджерело тогочасних соціально-політичних і правових порядків — основна ідея й тема стародавніх міфів. Так, один із них, китайський, твердить про божественне походження і характер земної влади найпершого верховного правителя Піднебесної (імператора Китаю), який є єдиною точкою зв'язку з вищими, небесними, силами. Інші посадові особи — лише виконавці особистої влади правителя.

У Єгипті, Вавілоні, Індії трапляється дещо інша версія міфу, за якою боги — першопричина влади правителя — самі продовжують залишатися вершителями земних справ і людських доль. Отже, все, що відбувалося в житті, включаючи і сферу політики, спочатку сприймалося людьми як результат впливу божественної волі або хаос випадковостей.

Згідно з релігійно-міфологічними уявленнями стародавніх євреїв, їхній єдиний, істинний бог установив особливі договірні відносини з усім єврейським народом, він є його славою і царем, тобто верховним законодавцем, правителем і суддею.

На різних етапах розвитку людства політичні погляди ще не виступали відносно самостійними сферами знань, а були складниками загальної картини світу й тому зазнавали впливу міфологічних і релігійних уявлень. Не випадково у стародавній Індії, скажімо, правові збірники відображають ідеологію брахманізму, а в стародавньому Китаї велику роль у формуванні політико-правової думки відігравали вчення Конфуція, Лао-Цзи та інших філософів.

У філософії Конфуція одна з головних проблем діяльності володаря й адміністрації полягає в забезпеченні блага народу, а соціальний порядок можливий тоді, коли кожен знає свої права

та обов'язки й виконує їх. Цим досягається міцність і стабільність суспільства. Своє право на керівництво державні правителі, на думку Конфуція, повинні доводити знаннями, своїми здібностями й мудрістю.

Політична думка Стародавньої Греції та Стародавнього Риму

У результаті спостережень і порівняння окремих подій та явищ, накопичення знань про суспільні процеси люди навчилися знаходити в політичному житті закономірні й досить стабільні зв'язки та залежності, не звертаючись до надприродних сил. Тому політика поступово ставала предметом аналізу, що давало змогу виділяти із суцільного потоку подій окремі явища, а також їхні причини. Так політична думка набувала форми логічно розмежованої системи суджень і висновків, тобто форми теорії.

Головною передумовою правильного розуміння політичних подій і явищ було формування аналітичного мислення в обширах культурно-історичного процесу, становлення раціонального світосприймання взагалі. Першим ступенем цього становлення було виникнення філософської свідомості. Розроблення політичних проблем спочатку практично не відокремлювалося від філософських роздумів про природу людини, її буття, сенс існування. Політичні й етико-політичні теорії виступали як особливий розділ філософських учень.

Перехід до теоретичного аналізу політики вивів людську думку на якісно новий рівень осмислення політичного життя. Античні філософи, зокрема Платон і Арістотель, сформулювали низку універсальних принципів, на які спирається політична діяльність, здійснили класифікацію всіх відомих на той час типів державного устрою.

Як бачимо, для античної політичної думки аксіомою була єдність зв'язків людини з політикою. Тема Арістотеля, що людина є істотою політичною, лежала в основі більшості античних філософсько-політичних концепцій. Одна з праць Арістотеля має назву "Політика". Спираючись на аналіз державного устрою й політичного життя більш як півтори сотні держав, він розглядав різні питання суспільних відносин. Саму ж політику мислитель вважав практичною наукою про мистецтво управління, а тому завдання різних політичних інститутів бачив у віднайденні такої форми, яка б найкраще відповідала політичній природі людини, її потребам та інтересам суспільства.

Арістотель, як і Платон, державу уявляв чимось цілісним, як продукт загальноісторичного розвитку. Водночас держава — найвища форма відносин, яка охоплює всі інші, які досягають своєї мети й довершеності. Однак Арістотель критикував прагнення Платона зробити державу занадто єдиною, цілісною й підкреслював, що вона складається з багатьох елементів, тому перебільшене поривання до єдності (як спільність майна, дружин і дітей у Платона) призводить до загибелі держави. Чимало арістотелевих думок про політику розвивали інші мислителі.

Основні політичні ідеї патріархів політичної думки можна схематизувати таким чином:

Політичні ідеї Платона (428–347 рр. до н.е.)	Політичне вчення Арістотеля (384–322 рр. до н.е.)
<p>У діалогах "Держава", "Закони" та ін.:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Розробив концепцію полісу, чотирьох стадій його розвитку та занепаду • Обґрунтував положення про людину як суспільну істоту • Заснував учення про природний та суспільний розподіл праці як основу суспільної стратифікації • Обґрунтував концепцію ідеальної держави, основними характеристиками якої є мужність, мудрість, самодостатність, справедливість і рівність • Запропонував модель державного устрою, в якій регламентація життя громадян набирає всезагального, тотального характеру <p>Основа такого ладу – детальні й суворі закони, законопослушність громадян</p>	<p>У творах "Політика", "Афінська політія" та ін.:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Визначив людину як "політичну істоту", чия сутність проявляється насамперед у державному житті • Уперше розмежував владу на законодавчу, адміністративно-управлінську та судову • Визначив правильні та неправильні форми державного правління • Найкращим державним ладом вважав змішану форму влади, коли править середня верства населення • Політику тісно пов'язував з моральністю (добродітностями) та етикою, які вважав вступом до політики

Особливе місце в історії політичної думки займають ідеї, які були висунуті стародавніми римлянами в царській період своєї історії (754–510 рр. до н.е.). Вони були започатковані Сервієм

Тулієм, який поклав кінець родовому устрою (поділ населення за майновим цензом на 5 класів і шосту верству – пролетарів). Власне політико-теоретична думка розвивається з початку завоювання Римом грецьких полісів у 146 р. до н. е., яке започаткувало еллінізацію римського суспільства, тобто поширення грецької культури серед римлян.

Засновником римської політології вважають Марка Тулія Цицерона (106–43 рр. до н. е.).

У трактаті “Про державу” він визначав державу, як “справу народу”, а народ – як сукупність громадян, пов’язаних згодою в питаннях права та спільністю інтересів. Дотримувався думки про колообіг державних форм. Кращою формою держави вважав змішану форму правління. Підкреслював особливу роль державного лідера в житті суспільства. Сформулював власну теорію природного права.

Історична генеза політичних ідей у прадавніх і ранньослов’янських спільнотах

У широкому розмаїтті духовної культури українського народу, що формувалася з давніх часів на нашій землі, важливе місце посідає політична думка.

Політичне мислення, політичні ідеї, політичні погляди людей мають досить глибокі соціальні корені, виникнення їх пов’язане з формуванням свідомості, становлення людини як особи. Виникнення й розвиток політично-владних відносин, політичних ідей різних рівнів (суспільства, класу, групи, індивіда) безпосередньо зумовлене становленням цивілізаційних основ буття.

Як вважають сучасні вчені, вперше людина з’явилася на терені сучасної України понад мільйон років тому, в часи, коли в цілому формувалося людське суспільство. Найдавніші віднайдені рештки людського життя датуються добою нижнього палеоліту, старого кам’яного віку, тобто добою початкової стадії цивілізації. Пам’ятки того часу, які виявлено в усіх регіонах України, свідчать, що вже

за первіснообщинного ладу формується складна система суспільних відносин, зокрема й політичних. Високого рівня вони досягли за часів так званої трипільської культури (назва походить від назви села Трипільля на Київщині, де вперше було широко досліджено пам’ятки подібного типу культури, формування якої припадає на кінець 5 тисячоліття – початок 7 тисячоліття до н. е.). Вона розвинулася в долинах Дністра, Бугу, Пруту й сягнула потім Подніпров’я. Залишки трипільської культури відкрито в 38 селах Київщини, 25 – Поділля й 20 – Західної України. Як зазначає відомий український історик М. Брайчевський, носіями культури були хліборобські племена, які консолідувалися в масштабніше етнічне утворення – народ – один із попередників (може, навіть основний) індоевропейської етнічної сім’ї, зокрема слов’ян. У період свого розквіту, між 3500 та 2700 рр. до н. е., трипільці мешкали в типових поселеннях – великих селах на 600–700 осіб. Як показують розкопки, у довгих та вузьких общинних спорудах кожна сім’я отримувала своє власне помешкання на кілька кімнат.

Цивілізація трипільців витворила високу культуру не лише в землеробстві, будівництві осель чи то фортець. Вони мали й свою писемність, винайшли свою абетку.

Трипільська культура, безумовно, не могла не мати певних особливостей у різних регіонах на великих просторах сучасної України. Та, незважаючи на це розмаїття, культура була типовою для осілого місцевого населення, яке етнічно можна визначити як праслов’ян і як предків українців. Відмітною особливістю трипільської культури є спорідненість її з археологічними культурами Дунайського басейну, Балкан, островів східного Середземномор’я.

У пізнішу епоху, зокрема в 1 тисячолітті до н. е., на терені українських земель існували могутні державні об’єднання готів, гунів, кіммерійців, скіфів та ін.

Чимало цінних історичних пам’яток дійшло до нас від антського державного об’єднання, що характеризувалося високим рівнем суспільно-економічного розвитку, глибокими змінами в соціально-політичному генезисі. Це була, як зазначають дослідники, унікальна в тогочасних умовах держава.

Специфічною соціальною особливістю антського державного утворення було те, що тут уже формувалися ранньофеодальні відносини. Общинний лад розкладався. Переділи орних земель робилися нерегулярно, а то їх і зовсім не було. Окремі (найміцніші

економічно) сім'ї виходили із системи переділів, погоджувалися на гірші ділянки, але за умови постійного землеволодіння. Вони залишали общинні села й засновували хутори поблизу своєї ріллі. Така хутірна (мизна) форма землеволодіння логічно вела до виникнення приватної власності на землю. Згодом це стало основою феодалної системи. Генезис розвитку дослов'янських і ранньослов'янських народів на терені нинішньої України в давню епоху, до виникнення Київської Русі, показує, що тут відбулися складні глибинні суспільно-економічні, духовно-культурні й політичні процеси в загальному руслі світового розвитку.

Основні джерела духовної культури

Для вивчення складних процесів духовно-політичного становлення наших предків можемо скористатися низкою джерел. Із найдавніших часів до нас дійшли стародавні міфи та легенди, в яких відображені відносини сивої давнини. Міфологія виконувала прогресивну функцію як найперша форма духовної культури протягом кількох тисяч років, принаймні від епохи виникнення родового ладу й до його розпаду та становлення класового суспільства.

Важливого значення в цьому плані набувають і рештки матеріальної культури, що доходять до нас з археологічних розкопок. Надзвичайно цінними є писемні джерела іноземних авторів, зокрема Гомера, Гесіода, Гекатея, Есхіла й особливо Геродота, який сам відвідав землі Північного Причорномор'я. Про пізніші суспільно-політичні процеси дізнаємося із праць візантійських авторів.

Перші паростки політичної думки, політико-правових уявлень у загальній системі суспільних стосунків сягають первісного ладу. Історично першою відомою формою суспільної свідомості була родова свідомість людини епохи формування кровнородових і родоплемінних стосунків. Усвідомлення індивідом своєї нерозривної "кровної" єдності з родом і самосвідомість роду як цілісного суб'єкта родоплемінних стосунків та суспільної виробничої діяльності були дуже важливими чинниками закріплення, функціонування й розвитку родових зв'язків.

У суспільній свідомості важливе місце належало поглядам, звичаям, традиціям, які регулювали владно-політичні стосунки. Уже на ранніх етапах формувалися порівняно міцні й тривалі стосунки у родоплемінних об'єднаннях: підлеглість, залежність, повага; встановлювалися певні межі людської діяльності. Потреба задовольнити свої інтереси, а також безсилля перед природою підштовхнули людину до колективних дій, чим закладався фундамент суто людських прихильностей і почуттів до роду, батьків, друзів, а поступово — подружньої любові, формування високої поваги до народу, батьківщини. Отже, первинні форми публічно-політичної влади були породжені природно-об'єктивними умовами суспільного розвитку.

Суспільно-політичні погляди прадавніх жителів українських земель, як і інших стародавніх цивілізацій, мали релігійно-міфологічний характер, що дістало свій вияв у язичництві. Останнє, як зазначає Я.С. Боровський, становить величезний комплекс первісних вірувань, поглядів і обрядів, витворених протягом багатьох століть.

На стадії родового ладу вірування людини не були релігією в сучасному розумінні — як система принципів, ідей, декларацій, поглядів. Початкові вірування, як зазначив митрополит Іларіон, найчастіше пов'язувалися з життям, із природою довкілля, бо це диктувалося господарським побутом. Ці вірування натуралістичні, побудовані на природі. Первісна віра була практична, домовна, господарська, необхідна людині на кожному кроці, бо була міцно пов'язана з її працею.

Віруваннями первісної доби до певної міри виступали і зводи законів, які були політичним, соціальним і культурним виявом способу тогочасного життя. За таких умов людина оцінювалася не за її словами, думками та почуттями, а за вчинками й поведінкою. Тож не випадково, що багато з тих вірувань виявилися досить стійкими, живучими, дійшли до наших днів і справляють чималий вплив на розвиток національної свідомості.

У дохристиянській міфології склалася ціла система богів. У цій системі відображувалося бачення та сприйняття довкілля: неба, землі, води, рослин, тварин, суспільних явищ. Не маючи поняття про єдиного Бога, що створив увесь світ, первісна людина сповідувала многобожжя і в окремих частинах природи бачила її володарів, окремих богів.

Домінантною міфологічного світогляду була думка про божественне, неземне походження існуючої влади й порядку на землі, про земні відносини як частину космічного ладу, що регулюється божествами. Тому в суспільній свідомості поступово стверджувалася тотальна ідеологія божественного виникнення влади й панування певних політичних сил. Тут ми бачимо міцне поєднання міфологічно-релігійних, моральних і соціально-політичних уявлень.

Релігійно-міфологічний світогляд, різні культові символи й зображення несли в собі важливі елементи політико-правової думки й політичних відносин у родоплемінних та ранньодержавних суспільствах. Так, у найдавніших оповідях, чарівних казках герої проходять через страшні випробування, долають біль і страх, суперечки з різними чудовиськами. Казки, космогонічні легенди, а згодом билини були спрямовані на формування у молоді бойової відваги, витривалості в переборенні тяжких незгод. Вони вчили добра, чесності, високої любові до свого народу. “Тримайтесь, браття наші, плем’я за плем’я, рід за рід і бійтесь за себе на землі нашої, яка належить нам і ніколи іншим, се ж би ми є русичі, славці богів наших”, — пише автор “Велесової книги”. Тож, мабуть, не випадково Маврикій Стратег, говорячи про звичаї слов’ян у 6–7 ст., зазначав, що племена слов’ян і антів близькі за своїм життям, за своїми правами, своєю любов’ю до волі, їх ніколи не можна схилити до рабства чи підкорення у своїй країні.

Глибокі, докорінні зрушення у правових відносинах, політичних структурах відбулися в період розпаду родоплемінного ладу й формування класових зв’язків. Майнове розшарування неминує призводило й до суттєвих змін у структурі суспільства. Соціальна диференціація давньослов’янського суспільства сприяла зародженню державних структур і формуванню перших політичних напівдержавних об’єднань (типу примітивних імперій).

Зародження політичних структур

У політичній структурі ранніх державних об’єднань центральне місце належало вождю. Поява вождів стала наслідком зростання

населення, створення складної системи стосунків між родами, племенами. Найвищим кроком тут були союзи племен або навіть союзи союзів. Це складніші організації, ніж окремі племена, але вони цілком відповідали родовим принципам та умовам. На чолі цих союзів стояли вожді, які підносилися над вождями окремих племен, що входили до союзу.

Вожді складних суспільних структур (союзи й особливо суперсоюзи племен), де не могло не бути суперечностей і незгод, закономірно уособлювали публічну владу, здатну піднятися над вузькоплемінними інтересами. Стоячи на чолі політичного об’єднання, такий князь неминує одержував більшу політичну незалежність, а відповідно й право застосовувати засоби примусу.

Отже, можна говорити, що ці вожді, з одного боку, були елементом тогочасного родоплемінного ладу, а з іншого — виступали вже як носії публічної влади. Відтак створювалися умови для перетворення, хоча й у далекому майбутньому, князівської влади з форми вияву народної волі на знаряддя панування над своїм народом.

Але загалом у той перехідний період, незважаючи на зростання владних повноважень, князі ще не були всевладними, у суспільстві діяли обмежувальні структури, адже племінні союзи були тільки етапом родоплемінного ладу. М.А. Фроянов пише, що вождь (князь) родоплемінного союзу уособлює політичний інститут родоплемінного суспільства, сповна відповідаючи його умовам.

У формуванні політико-владних зв’язків і політичної ідеології важливе місце займали війни. Якщо на ранніх етапах розвитку первіснородового ладу війна була функцією всього дорослого населення, то в умовах зародження класових структур формуються професійні військові дружини. На терені українських земель у 1 тисячолітті до н. е. — першій половині 1 тисячоліття н. е. існували сильні військові з’єднання, що були важливою рушійною силою історичного розвитку Східної Європи, брали участь у подіях у Південній та Центральній Європі, а також в Азії.

В умовах розпаду родоплемінного ладу у формуванні політичних структур і становленні державності важливу роль відіграли міста й міські поселення. “Творчим елементом в політичній організації і політичних відносинах тих часів, — зазначав М.С. Грушевський, — стало, передусім, міське життя, міські відносини”. На терені сучасної України археологами віднайдено багато таких поселень:

на Київщині — 400, у Галичині — понад 100, на Чернігівщині — 150, на Волині — 350, на Поділлі — понад 250.

Дослідники цієї проблеми вважають, що стародавні міські поселення виступали адміністративними центрами племінних об'єднань. Там перебувала місцева влада старійшин, князь, проводилися народні зібрання. Міста, до яких тягнулися навколишні приміські поселення, ставали осередками всієї околиці, виступали важливими економічними, релігійними й культурними центрами. Адже й будівництво їх як життєво необхідних споруд — фортець — потребувало праці великої кількості людей. Без високого рівня політичної організації людності неможливо було їх ані зводити, ані утримувати. Вже одне це вимагало значних державотворчих функцій. Де внутрішньоміське культурне життя, торгівля були вищими, там розвинулися більші міста, що стали центрами навколишніх територій.

Аналізуючи політичні процеси на терені сучасної України в прадавні часи, слід сказати, що вони мають багато спільних рис з іншими цивілізаціями. Одна з них — розвиток елементів демократизму, в основі якого лежала спільна власність на знаряддя праці й засоби виробництва. Рід, як первинна суспільна структура, мав своє майно (поле, ловецькі терени, отари худоби, пасовиська), вів під керівництвом старшин господарство. До того ж рід був злучений кровними зв'язками та спільними інтересами. “У час війни, — писав І.П. Крип'якевич, — члени роду виступали як один бойовий відділ, свідомий того, що бореться за свою оселю, майно, своїх дітей. Рід мав свої традиції, шанував своїх предків і в цій пошані виховував молоде покоління”.

Більші групи населення — племена, що мешкали на ширших територіях, також мали багато спільних інтересів. Роди й племена були соціальною структурою тогочасного суспільства, де й спостерігались елементи раннього демократизму. Це виявлялося в повазі й довірі до родоплемінних владних структур, які на тому етапі суспільного буття були цілком залежні від своїх підлеглих. Тут діяв принцип добровільного передавання прав окремої особи відповідним родинним владним структурам. Прокопій Кесарійський, що спостерігав звичай слов'ян у 7 ст., писав, що ці племена, слов'яни й анти, не керуються однією людиною, але здавна живуть у народоправстві (демократії), й тому щастя та нещастя в житті вважаються справою спільною.

Демократизм ранніх родоплемінних спільнот дістав відображення у так званому звичаєвому праві й традиціях. Поряд зі словом “звичай” тоді вживалися такі, як “старина”, “закон”, “перекази”. Звичаєве право має невизначене минуле й, мабуть, сягає первинних основ становлення людського суспільства. Ніхто не скаже, з якого часу в людському суспільстві діяло звичаєве право, як вироблялися обов'язкові для всіх норми. На думку М. Дяконова, звичаєве право — це юридичні норми, яких дотримуються в певному середовищі всі чи певне коло осіб у результаті угоди, домовленості. За звичаєм не стоїть авторитет влади, що змушує дотримуватися певних норм. Аналізуючи руське звичаєве право, М. Грушевський зазначав, що воно не позначене суворістю, не знало лютих кар на тілі і, допускаючи криваву помсту, не мало кари смерті по суду.

Характерною ознакою владних структур ранніх суспільних об'єднань була відповідальність влади перед сувереном, народом. Формувались інститути контролю роду, племені, общини над тим, кому вони довірили право вирішувати громадські питання. Формами такої відповідальності виступали виборність і змінність вождів, колективні органи — інститут старійшин, народні зібрання, віче тощо. Про виборність владних структур є багато писемних свідчень. Автор “Велесової книги” детально розповідає про виборність князів у слов'янських племенах. При цьому зазначається, що самі вибори проходили “осібно від князя”, тобто за його відсутності. Це важливий елемент демократичних основ. Автор наводить цікаві дані про те, що князями могли бути обрані “й звичайні прості мужі”. Князі повинні були дбати про людей, а ті, в свою чергу, забезпечувати князя продовольством і всім необхідним. Це була одна з форм суспільного договору, що обмежувала на той час владу князя.

Елементи демократизму збереглися й у пізніші часи, в умовах так званої військової демократії: обиралися військові керівники, вирішувалися питання про походи та ін.

Високо оцінюючи елементи демократизму з точки зору суспільного ладу, не можна не бачити й суперечливості цього процесу. То була демократія раннього суспільства без жорстких державницьких структур, тогочасний релігійно-міфологічний світогляд культивував особисту волю, водночас людина була обмежена в своїх діях, адже сила колективу була домінуючою.

Тож не даремно, мабуть, одним із покарань, що мало місце в стародавньому суспільстві, було вигнання особи з колективу. “Найвища кара, — пише М. Грушевський, — “поток” (вигнання) і “разграбленіє” (конфіскація майна)”.

Політичні ідеї мислителів Київської Русі

Витоки політичних ідей

Істотне місце в українській історії належить княжій добі, що охоплює майже п'ять століть. Історики виділяють у ній два періоди від середини 9 ст.: Київський — до 1240 р. і Галицько-Волинський — до 1349 р.

Ця могутня українська середньовічна держава розкинулася майже на всій території Східно-Європейської рівнини — від Балтики до Чорного моря, від Закарпаття — до Волго-Окського межиріччя. Виникнувши на рубежі 8–9 ст. із серцевиною в Наддніпрянщині, Київська Русь стала впливовим політичним об'єднанням, центром економічної й культурної консолідації східних слов'ян, швидко перетворювалася в одне з найрозвинутіших і економічно процвітаючих суспільств тогочасної Європи. Після загарбання Києва татарами й розпаду Київської Русі Галицько-Волинське князівство — друга велика держава на українській землі. Вона об'єднала навколо себе більшість етнографічних земель колишньої Київської Русі, що не потрапили безпосередньо під татаро-монгольське іго, й відіграла значну роль у збереженні та примноженні державно-політичних, етнокультурних надбань і традицій давньоруської народності.

Характерною ознакою тогочасного суспільно-політичного життя було становлення й зміцнення феодальних відносин відповідних соціальних структур. Тут чітко виділялися такі стани: феодальні землевласники, духовенство, дружинники, воїни, “люди” — селянство та міське населення. Безумовно, в межах кожної з цих груп теж відбувалася диференціація.

Важливим рубежем у духовно-культурному й політичному житті Київської Русі було введення християнства київським князем Володимиром Великим.

Могутня феодальна держава з усіма її атрибутами неминуче мусила шукати шляхів творення державної ідеології. У той період зі світосприйняттям і світобаченням поєднувалися мораль, право, суспільно-політичні погляди певних класів і соціальних груп. В умовах середньовіччя стрижнем ідеології була релігія.

Князь Володимир Святославович як визначний політичний діяч розумів, що розбудувати державу можна лише за умови міцної релігійної централізації. Давньоруське язичництво з його багатобожжям не могло сприяти цьому, хоча київські князі й робили такі спроби. Саме тому Володимир, відкинувши серйозні сумніви та вагання, звертається до монотеїстичної релігії, обравши християнство. Релігійна реформа Володимира остаточно утвердила християнство як державну релігію Київської Русі. Це мало важливе значення для розширення міжнародних зв'язків руської держави, входження її в лоно могутніх країн раннього середньовіччя.

Отже, нова релігія як серцевина державної ідеології сприяла утвердженню політичної могутності владних структур. Оскільки вчення візантійської церкви підтримувало монарше право на владу, київські князі знайшли в ній міцну ідеологічну опору.

У той же час християнство вносило в життя суспільства високу культуру, яку воно увібрало зі стародавньосхідного та античного світу. “Якщо язичництво, — зазначає Р. Іванченко, — культивувало залежність людини від сил природи, страх перед нею, то християнський світогляд стверджував її владу над силами природи, вивільняв людину від поклоніння самій землі, стверджував, що за свої вчинки людина відповідає лише перед Богом”.

Водночас не слід однозначно оцінювати введення християнства на Русі. Воно не залишало місця попередній духовній культурі нашого народу, столітні традиції якого відкидалися, нехтувалися, зазнавали нещадного руйнування. Християнізація Русі проходила не без боротьби та спротиву широких верств населення й охопила тривалий період. Як зазначають дослідники, народним традиціям удалося зберегти чимало своїх позицій. Нова релігія сприймалась у народі крізь призму традиційного світогляду, більше того, перероблялася відповідно до його принципів. Мало місце

збереження язичництва, збереження, безумовно, не повне, не абсолютне, в основному лише його життєздатних рис, яких, однак, було цілком достатньо, щоб існувати самобутнім розумовим джерелом у панівній християнській ідеології, здійснювати вплив на її головні засади та визначення.

Для аналізу панівних суспільно-політичних ідей у Київській державі важливе значення має те, що до наших днів дійшло чимало тогочасних писемних джерел: літописи, політико-релігійні трактати окремих осіб, релігійних діячів, збірки та зводи законів тощо. Серед них можна назвати “Повість временних літ”, “Слово про закон і благодать” Іларіона, “Руську правду”, “Остромирове Євангеліє”, “Ізборник Святослава”, “Слово о полку Ігоревім”, “Послання” Климентія Смолятича, “Повчання” Володимира Мономаха та ін.

Розвиток і характер політичного мислення в добу Київської Русі зумовлений надзвичайно високим культурно-освітнім рівнем країни. Тодішні школи існували при княжому дворі, при монастирях, церквах і у приватних заможних людей, насамперед, бояр і купців. Саме життя, розвиток торгівлі, економіки, зв'язків з іншими країнами, поширення християнства вимагали вдаватися до письма, освіти, шкільництва. Освіченість була досить поширеною в різних колах суспільства: не лише серед феодалів, вищого духовенства та монахів, а й серед купців, ремісників, інших міських жителів. У дотатарську епоху Київська Русь була однією з найбільш цивілізованих держав. Княжа держава завоювала авторитет шкільної й освіченої країни, куди на навчання та виховання приїздили діти правлячих родин із країн Європи.

Особливі заслуги у сфері духовного життя мав київський князь Ярослав (1045–1054), який піклувався про розвиток освіти, науки, філософії, письменства, містобудування, архітектури, образотворчого мистецтва. За Ярослава при Софійському соборі в Києві склався вчений гурток книжників, багато було зроблено в книжковій справі, зокрема засновано першу державну книгозбірню. З великою теплотою говорить автор “Повісті временних літ” про любов Ярослава до книги, що читав він часто і вдень і вночі. Як свідчать джерела, автори тогочасних творів були знайомі з текстами Арістотеля, Платона, Гомера, Плутарха, Геродота, Сократа, Піфагора, Демокріта, Демосфена, Епікура, Зенона. Прийняття християнства і створення слов'янської абетки Кирилом і Мефодієм

стали важливими віхами на шляху поширення освіти в східно-слов'янській державі.

Становлення державної ідеології

У Київській Русі великого розвитку досягає політико-правова думка. У документах, що надійшли до нас, знаходимо постановку та шляхи розв'язання найпосутніших проблем: походження держави; виникнення правлячої династії; єдності й суверенності політичної влади; організації найдоцільніших форм правління (можливості й навіть необхідності обмеження влади великого князя з допомогою дружини, ради бояр тощо), законності й реалізації найвищих владних повноважень, взаємовідносини між церквою та державою, формування та обґрунтування юридичної термінології.

Важливе суспільне значення мав на той час релігійний і філософсько-політичний твір “Слово про закон і благодать” видатного мислителя 11 ст. Іларіона — першого українця на престолі Київського митрополита, висвяченого на цю посаду без погодження з візантійським патріархом. Обрання його було приурочене до завершення будівництва нового центру давньокіївської митрополії — Софії й знаменувало проголошення незалежності Руської православної церкви від Константинополя. У цьому творі читаємо важливі думки про співвідношення влади й закону, про мудрість і владу, основу та межі закону не лише в релігійному, а й у конкретно-політичному аспекті. Автор звертається до “закону”, “істини”, “благодаті”, з'ясовує їхній зв'язок і взаємодію. Виходячи з релігійно-християнського вчення, Іларіон акцентує увагу на тому, що закон роз'єднує народи, вивищуючи одні і принижуючи інші, що він свідчить про рабський стан людства. Зовсім іншою, на думку автора, є істина: вона універсальна, всеохопна й тому тотожна благодаті, яка усуває односторонність закону й, подібно до сонця, однаково світить усім людям. Істина вища за цю хвилину користь, вища за саме людство: вона зміцнює “животрепетне” буття, породжує спасіння. “Законові, — лише він, — чуже уявлення про найвище благо, волю, він цілком занурений у побут, у суєту земних пристрастей, він не облагороджує, не очищає,

а лише породжує підозру та ганьбу, гнів і злочини, він веселить явним, не віддаючи таємного, не дає мале, не знаючи вічного". Істину Іларіон сприймає як абсолют, ідеал людської досконалості, єдиний для всіх часів і народів, що дає змогу робити оцінку дійсності та поведінки людей. Безумовно, за тих часів найвищою істиною проголошувалося вчення Христа, й лише пізнання та засвоєння його дає змогу дійти істинності буття.

Оскільки в ранньому середньовіччі теологічні й правові категорії були невіддільними, а закон тлумачився як боже веління, то Іларіон проголошує, що закон є зовнішнім обмежувачем поведінки людини в суспільному бутті, а істина є розкриттям людини у високому моральному стані. Це дає змогу піднятися над законом, досягти людиною благодаті. Закон є тимчасовим явищем для людини, яке виводить її на шлях істини, волі. За Іларіоном, воля не зводиться просто до незалежності однієї людини від іншої. Це явище багатогранніше, воно передбачає, насамперед, моральну лінію поведінки й відповідальності за неї. Ми тут бачимо надзвичайно важливий для політико-правових ідей нерозривний зв'язок закону та моральних цінностей, пріоритет моральних критеріїв у поведінці людини. Іларіон одним із перших уводить до юридичної термінології поняття "правда", що включає й моральну мотивацію. Правда виступала як звід законів, право судити, карати й милувати. Слід звернути увагу ще на один важливий аспект цього документа: обстоювання рівноправності всіх християнських народів (час обраності одного народу відійшов у минуле, адже місія Христа полягає в урятуванні всіх "язиків", настав час рівності всіх перед Богом).

Важливим джерелом дослідження права, політико-правових відносин є судово-правові чинники того часу, що збереглися до наших днів. Відомо, що прийняття християнства зумовило поширення на Русі візантійського права, але переважно у сфері церковного законодавства. Високий ступінь розвитку політичного життя виявився у виробленні на Русі власного права та його кодифікації у першій половині 11 ст. у відомому зводі законів "Руська правда" ("Правда Ярослава"). Цей правовий документ став важливим державотворчим джерелом в наступні часи, зокрема під час складання "Статуту Великого князівства Литовського", введеного 1629 р. у Литовському князівстві, до складу якого тоді входила значна частина українських земель.

Значні кроки в розвитку та зміцненні правових основ суспільства зробив за час свого правління Володимир Мономах (1113–1125), про якого М.І. Костомаров зазначає, що це князь діяльний, сильний волею, що визначався здоровим умом серед своїх братів, "... являє собою руської історії законодавцем".

Як у "Слові..." Іларіона, так і в інших тогочасних документах, зокрема в "Повісті временних літ", "Сказанні про життя Бориса і Гліба", "Посланні" Климентія Смолятича та інших знаходимо нові важливі історіософські концепції: про шляхи та причини розвитку людського суспільства, про історію слов'янства й, зокрема, Руської землі, обґрунтування незалежності давньоруської держави перед загрозою чужоземних загарбань, засудження міжкнязівських усобиць. Центральне місце в них належить думці про універсалізм історичного процесу людського суспільства. Це ми знаходимо в поглядах про "богоданість" князівської влади, яка виступає об'єднуючою основою держави, в прагненні включити історію князівства до єдиної історії землі Руської, у включенні історії слов'ян до загальної історії християнського світу, яка ототожнювалася з історією людства.

Широко використовуючи образи нової релігії й принципи грецької історіографії, старокіївські мислителі відходять від християнських догматів і схем історичного процесу, за якими історія людства чи окремого народу починається з прийняттям християнського вірування. Вони значно розширюють обрії історичних знань, включивши до історичного процесу дохристиянський період як рівноцінний усій наступній історії.

Іларіон наголошує, що Київська Русь стала відомою світові не лише після прийняття християнства, що й раніше про неї знали всі чотири кінці землі, що тут князі управляють "правдою, мужністю й розумом".

Істотне місце в історіософських поглядах обіймає думка про самовладдя, свободу волі людини, яка оголошується однією з головних властивостей душі. На основі вчення про самовладдя людини формується концепція, що обґрунтовує уявлення про людину як активного суб'єкта дій, хоча ця активність мала ще суто релігійне спрямування. Це був значний крок уперед порівняно з міфологічною свідомістю, де колективістські основи переважали над індивідуальними, підпорядковували їх собі, норми поведінки особи визначалися традиціями й ритуалом, де весь історизм був

пов'язаний з культом предків і розкритий у родових легендах та переказах.

Становлення державної ідеології, політико-правових норм було тісно пов'язано зі складними процесами в суспільному житті, відображаючи його вимоги й потреби.

Як відомо, з 10–13 ст. організація Київської держави, її влада й соціальна структура зазнали великих змін. За князювання Володимира була проведена адміністративна реформа, спрямована на ліквідацію “племінного” князювання й запровадження нового адміністративного поділу країни на уділи — землі довкола найбільших міст. Очолювали адміністративно-політичну владу сини великого князя або довірені особи з великокнязівського оточення — посадники. За Володимира та Ярослава процеси централізації досягли високого ступеня розвитку. Завершується формування основних атрибутів державності, ранньофеодального апарату, відірваного від народу публічної влади, політичної й правової ідеології, писаного законодавства.

Центральне місце в суспільно-політичній думці Київської Русі належить проблемі князя та князівської влади. Як і багато інших державних інститутів ранньокласового суспільства, князівська влада формувалася з органів військової демократії. У процесі еволюції військово-політичних союзів 7–9 ст. склалися умови для перетворення племінних вождів на носіїв державно-політичної влади, формувалися відповідні функціональні обов'язки. Серед них важливе значення мали військове керівництво, організація збройних походів проти ворогів.

Тогочасна література всіляко прославляла вояцьку хоробрість, бойові звитяги, нещадність до ворогів. Найвищі вимоги ставилися до князя, який мав бути особливо хоробрим, сміливим, своїм прикладом вести воїнів на супротивника. Ось як звертався Святослав до своїх воїнів напередодні битви:

І не посоромимо землі Руської.

А ляжемо тут кістьми, мертвим сорому ж немає.

А коли побіжимо, то сором нам.

І не маємо втікати, а станемо кріпко,

Я ж попереду вас піду.

До здобутків політичної думки Київської Русі слід віднести докорінну зміну поглядів на війну, на її роль у суспільному житті.

Зауважимо, що Ярослав Мудрий не любив військової справи й не прагнув розширювати свої володіння шляхом застосування військової сили. Ідея миру, мирних відносин яскраво висловлена в передсмертному зверненні Ярослава до своїх синів. Він говорив їм: “...якщо будете жити в любові між собою, і Бог буде з вами, підгорне під вас ворогів ваших, і будете мирно жити, а коли будете в ненависті жити, в сварках і міжусобицях, то й самі загинете, й землю батьків та дідів своїх погубите, яку здобули трудом великим, тож слухайте брат брата, живіть мирно”. Рішуче засуджується війна в геніальному “Слові о полку Ігоревім”. Автор розкриває причини нещасливого походу 1185 р. й різко картає князів саме за схильність до міжособної боротьби, “за готовність заради фальшивої лицарської слави завдати країні незмірних страждань і горя”. Мужність, хоробрість, войовничість в авторському уявленні є не чеснотами, якими можна пишатися чи захоплюватися, а вадами, що межують зі злочином.

У системі політичної влади князя вагома роль належала судовій діяльності, основне вістря якої було спрямоване на придушення класового невдоволення, а також на регуляцію правових відносин між громадянами. За свідченнями тогочасних документів, найвищою судовою інстанцією в країні був князь. Безумовно, він, як і вся тодішня адміністративна та правова система, відстоював класові інтереси феодалів. Але в свідомості народу ще довго зберігалася повага до родоплемінної старшини, тому князя і його суд сприймали як найвищий і справедливий суд. Згідно з церковно-державною політичною доктриною, князь був утіленням божої справедливості на землі. З наростанням класових суперечностей у суспільстві ідеал справедливого суду втілювався в шануванні князівської влади, яка розв'язувала ці суперечності.

Поступово судова діяльність на місцях переходила до рук васалів, адміністрації князя й стала державною функцією. Тому виникла необхідність судової реформи, яка й була проведена Володимиром. У результаті її було розмежовано сфери юрисдикції між князем, церквою та васалами. Це було важливим елементом поділу владних відносин у політичному житті, відбрунькуванням судової влади (хоча ще й не за найвищим рівнем) від законодавчої та виконавчої. За князем залишався розгляд найважливіших кримінальних справ. Князівський суд поступово став регулятором відносин між феодалами. М. Браїчевський зазначає, що в країні

не вдалося ввести смертну кару, що вже видану постанову через кілька років довелося скасувати. “Русь, — пише він, — аж до самої монгольської навали (чи не єдина середньовічна держава) не знала юридично санкціонованого вбивства як методу запобігання злочинам або покарання за них”.

Легітимність князівської влади

Багато важило в політичній думці Київської Русі питання легітимності влади князя. Дослідження давньоруських уявлень про місце князя у владних системах, про сутність і межі князівської влади фактично лише починається. Найповніше про це мовиться в книжці О.П. Толочка “Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология”. На основі широкого кола джерел, у тому числі іноземних, автор висловив свою точку зору щодо цієї проблеми. За його твердженням, у давньоруських поглядах на державну владу існувало дві протилежні правові концепції: колективних форм влади та влади одноосібної. Перша виявилася в існуванні київських “дуумвіратів” — співправління князів Ізяслава Мстиславовича й Вячеслава Володимировича, Рюрика Ростиславовича й Святослава Всеволодовича та ін. Безумовно, така форма правління могла відіграти позитивну роль за певних ситуацій. Втім, у політичній думці й політичній практиці домінує погляд на державну владу як на владу одноосібну. Першою передумовою для зайняття головного державного столу й, отже, для здійснення загальноруської влади відповідно до норм “сімейного права” був принцип “старійшинства”, тобто престол посідав старший з князівської родини. “Політична думка Київської Русі 11–13 ст., — зазначає О. Толочко, — засуджувала як прояви “самовладдя”, так і спроби його встановлення особистими зусиллями, бо поставлення князя й розміри його влади цілком у руках вищих сил, і бажати, а гірше того — домагатися більшого, означало ігнорувати божі промисли, іти проти світопорядку”.

Дослідники вважають, що абсолютної влади й навіть її ідеї Русь 11–13 ст. не знала. А вживані в джерелах поняття “самовладдя”, “самодержавство” свідчать не про принципово іншу

владу, що практикувалась у реальному житті, а лише про відступ від ідеальної норми. “Одновладдя” сприймалося як альтернативна форма правління щодо колективного, але виключно як тимчасовий стан у рамках колективного владарювання.

У давньоруських поглядах на суть державної влади домінувала думка, що суб’єктом влади й пов’язаної з нею земельної власності має бути не один якийсь князь, навіть київський, а весь князівський рід, у ставленні до якого правлячий князь виступає як тимчасовий володар. Цим поглядам відповідає й те, що правова свідомість домонгольської епохи визнавала право на державну владу, а отже, й посідання княжого столу тільки представниками одного роду — династії Рюриковичів.

Важливе значення мала концепція, згідно з якою князь уже від народження розглядався як потенційний носій державної влади й узагалі як необхідний елемент державної структури. Право князя на престол — його невід’ємна якість, якою він володіє від народження. Тому князі мали особливий статус щодо решти населення.

У 11 ст. політико-ідеологічне обґрунтування ролі одноосібної влади посилювалося вже на час боротьби Ярослава Мудрого зі своїм братом Святополком за великокнязівський престол. Автор “Повісті временних літ” включив до неї традиційну доктрину, що заперечує випадковість у становленні монархічної влади. Він розглядає владу як суворо детерміноване явище: Бог дає владу кому захоче, ставить того “цесарем і князем, якого забажає”.

Подібні мотиви чітко проходять у “Слові...” Іларіона, який палко відстоював монархічну тенденцію князівської влади. В єдиновладді він убачав вирішальний фактор єдності й сили держави, її територіальної цілісності, збереження національної державності. Великокнязівський централізм, на думку автора твору, це єдиний шлях подолання тенденції до роздрібнення країни, посилення удільно-феодалного сепаратизму.

У пізніших документах, зокрема в “Повчанні...” Володимира Мономаха, вже значно виразнішою стає лінія на повну відповідальність монарха за долю країни. Політичні доктрини частково поєднуються з релігійними й спрямовуються на обґрунтування екстраординарного становища князівської влади. Поширюється догмат безумовної підлеглості князеві його підданих. Політичний аспект подібної доктрини зміцнював особливе

становище давньоруського князя, його невідповідальність ніяким органам і невідповідальність у загальноприйнятому розумінні. За вчинені дії князь ніс лише моральну відповідальність перед Богом і не підлягав ніяким санкціям.

Тут доречним буде навести думку Ф. Енгельса про роль королівської влади в розвитку західноєвропейських країн. Він писав, що в умовах тогочасного загального хаосу вона була прогресивним елементом, виступала представником нації, яка народжувалася, до неї тяжіли молоді революційні сили бюргерства. Союз королівської влади та бюргерства, що сформувалося в 10 ст., нерідко порушувався конфліктами протягом усього середньовіччя, поки не здобув остаточної перемоги.

У системі політичних поглядів руської феодальної держави, формуванні владних відносин важливе місце належало представницьким установам, що мали глибокі демократичні традиції. У Київській Русі, як і в багатьох інших феодальних державах, існували відповідні структури: князівська рада, боярська рада, князівські з'їзди, собори тощо. Серед них найвпливовішою можна вважати князівську раду, становлення якої було результатом компромісу міцної державної структури з відживаючими, ще з періоду воєнної демократії, установами.

Структурою, що справляла помітний вплив на функціонування князівської влади, відносини між князем і “людьми”, широкими масами селян і міським населенням, залишалося віче. Воно прийшло із сивої давнини родоплемінного суспільства. Безумовно, що “золотий вік” віча та його установ періоду Київської Русі був уже далеко в минулому. Але й не рахуватися з ним князі не могли, їхнє володарювання великою мірою залежало від волі віча. Та й серед народних мас іще досить сильною була ця традиційна установа. Відомий дослідник давньоруського суспільства В.І. Сергієвич вважає, що характер тогочасного віча визначений двома умовами: слабкістю князівської влади і всесильністю особистої волі, такої звичайної для первісного суспільства.

Здійснюючи своє особисте право, народ, що сходився на віче, брав безпосередню участь в обговоренні й розв'язанні важливих для держави питань. Кожен учасник віча нічим не був обмежений у своїх міркуваннях і висловлюваннях. Без народного бажання віче ніколи не могло відбутися, коли б навіть скликав його князь. Компетенція віча надзвичайно широка: цей верховний орган влади

міст і земель вирішував питання війни та миру, фінансів, обговорював закони, мав право “закликати князів”, ставити їх на володіння, виганяти тих, які не влаштували громаду. Звичайно, всі ці ситуації регулювалися не лише бажанням народного зібрання, а й правилами, законами, що діяли як у містах, так і в сільській місцевості, відкриваючи широкі можливості самоврядування. “У старих городах, — зазначає літописець, — були старі перекази і звички, які обмежували владу князя. Тогочасні жителі вважали владу князя нижчою від своєї вічової влади”.

Отже, незважаючи на авторитет і громадську вагу князя, існування віча в добу Київської Русі обмежувало князівську владу, робило її інституцією, покликаною оберігати інтереси суспільства.

У системі регуляції політичних відносин руської феодальної держави важливе місце належало церкві. Церква і держава — дві могутні організації, що мали спільні економічні та політичні інтереси, й це робило їх союзниками. Водночас їх стосунки були позначені низкою суперечливих тенденцій.

Князь Володимир, зупиняючи свій погляд на християнстві, враховував, що в системі візантійської державності церковна влада перебувала в підпорядкованому становищі, в усьому залежала від імператора. Становище ж константинопольського монарха цілком відповідало політичним устремлінням Володимира Святославовича, а тому він спирався у своїй діяльності на практику візантійських правителів. Стосунки світської влади з церковною на Русі дістали відображення в ідеї “богоданості” князівської влади, єдиновладдя князя. У “Слові...” Іларіона князь є “єдинодержцем” своїх володінь, автор “Повісті временних літ” називає Ярослава Мудрого “самовластцем” Руської землі. Отже, ми бачимо, що, як і в ранньофеодальних державах Західної Європи, так і в Русі, церковне обґрунтування монархічної влади еволюціонувало до утвердження принципу: монарх — помазанник божий.

У багатьох тогочасних документах проходить думка, що князь є самовладним правителем, який не потребує посередників ні в стосунках із підлеглими, ні в ставленні до Бога. Духівництву та церкві відводилася другорядна роль серед тих, хто служить князеві й сприяє реалізації його задумів.

Церква брала участь у виконанні державних функцій шляхом ідеологічного примусу й виправдання соціальної політики держави. У сфері її впливу перебували сімейно-шлюбні відносини, а також

правотворчі функції держави, оскільки вона боролася за визнання божественності князівського законодавства. Церква освячувала карально-владні дії держави, поряд із цим у відносинах між церквою й державою, особливо в 12 ст., спостерігаємо претензію духівництва на керівну роль стосовно світської політичної влади, що ставило його в опозицію до великокнязівського престолу. Ця тенденція посилюється в умовах князівських міжусобиць і феодальної роздробленості.

Отже, український народ і його предки з найдавніших часів були автохтонами на території сучасної України. Тут у ході розвитку складних суспільних процесів відбулися великі прогресивні зрушення у формуванні політико-владних структур.

Дані про політичне життя того часу надзвичайно бідні, в них, до того ж, чимало суперечностей і перекручень, причому з'ясувати рівень цих викривлень надзвичайно складно. Осмислення генезису політичних ідей ускладнюється тим, що політична думка в ті часи ще не виділялась із загальної релігійно-теологічної свідомості, були відсутні розвинуті форми теоретичного осмислення світу. Політична наука ще не змогла сформуватися в окремий тип політичної діяльності.

В умовах існування могутньої ранньофеодальної держави — Київської Русі, яка займала гідне місце серед цивілізованих європейських народів, політичні ідеї виступали важливим чинником державотворення, регуляції суспільно-політичних відносин.

Сутність основних етапів формування та розвитку політичних ідей у прадавніх та ранньослов'янських спільнотах подано нижче.

Передумови формування вітчизняної політичної думки	Пам'ятки політичної думки Київської Русі	Релігійно-політичні ідеї митрополита Іларіона
<ul style="list-style-type: none"> Перехід суспільства до стану цивілізованості (станово-класовий устрій, розбудова міст, формування елементів державності) Інституціоналізація політичної системи 	<ul style="list-style-type: none"> “Слово про закон і благодать” митрополита Іларіона (1052) “Руська правда”: 	<ul style="list-style-type: none"> Давньоруський церковний діяч. Без дозволу візантійського патріарха першим із русинів обраний Київським митрополитом. Його “Слово про закон і благодать” формувало політичну свідомість багатьох поколінь народу

Передумови формування вітчизняної політичної думки	Пам'ятки політичної думки Київської Русі	Релігійно-політичні ідеї митрополита Іларіона
<p>(інтеграція племенних держав і утворення Київської Русі — державно-політичного об'єднання імперського типу)</p> <ul style="list-style-type: none"> Поширення давньої писемності, освіти, наукових знань Поширення й утвердження християнства як офіційної релігійної доктрини Синтез орієнтальних (східно-візантійських) та окцидентальних (західноєвропейських) культурних впливів 	<ul style="list-style-type: none"> — “Правда Ярослава” (початок 11 ст.) — “Правда Ярославичів” (1073—1076) — “Руська правда” (початок 12 ст.) • “Повість временних літ” Нестора і Сільвестра (1113—1119) • “Повчання” Володимира Мономаха (1117) • “Слово о полку Ігоревім” (1185—1187) 	<ul style="list-style-type: none"> • “Основна ідея “Слова” — загальнолюдська значущість християнського вчення та важливість його прийняття для становлення руського народу • Іларіон показує, що людська благодать полягає в пізнанні істини, в духовній свободі. Закон тільки готує народ до благодаті. Християнська віра приводить людей до Істини • Руський народ вийшов з п'їтьми язичництва і став на шлях, що веде до Царства Христового. Це означає, що релігія в Русі стає могутнім ідейно-моральним регулятором поведінки людей • Іларіон рїшує заперечує панівну політико-церковну доктрину, за якою правителі держав розглядалися як члени родини царів, очолюваної візантійським імператором. Київська Русь, її князі — рівноправні члени сім'ї вільних народів • Ідеальний образ правителя держави включає такі риси, як мудрість і знання. Про князя Володимира каже: “Засяв розум у серці його”. Одним із перших вітчизняних мислителів говорить про моральні якості державних діячів, про їх відповідальність перед Богом і народом

Політична думка середньовіччя, Реформації, Відродження та Просвітництва

Теологічні тлумачення політичних інститутів і процесів

Особливість уявлень про політичну думку доби феодалізму полягала в богословському трактуванні їх. Але водночас навіть видатні теологи тієї епохи часто посилалися на Арістотеля, роблячи свої узагальнення щодо розвитку сучасного їм політичного життя.

В епоху середньовіччя людська сутність із політичної була зведена до релігійної. Християнство перетворило гнучкі ідеали античних філософів на легкозасвоєвані догмати. Релігійні догми одночасно стали і політичними аксіомами. Їх суть досить чітко визначив А. Августин, який писав, що весь рід людський, життя якого від Адама до кінця цього віку є, так би мовити, життям однієї людини, визначається божими законами, ... а керують ті, котрі піклуються, як чоловік — жінкою, батьки — дітьми, пани — рабами. Підкоряються ті, про кого дбають, як жінки — чоловікам, діти — батькам, раби — панам.

Найяскравіше це виявляється у засновників християнської політичної теорії — Аврелія Августина (354–430) і Фоми Аквінського (1226–1274). Августин, на відміну від Платона й Арістотеля, побудував свою концепцію “кращого життя” (щастя від Бога) на можливостях і здібностях людини, реалістичному гуманізмові: людина не зневажає іншу людину через її вади, вона ненавидить вади, зате любить людину.

У християнському політичному вченні Ф. Аквінського держава розглядається як певна частина універсального порядку, творцем і правителем якої є Бог. Мета держави — збереження порядку та громадського спокою. Згідно з Аквінатором, влада має божий

характер. Ідеальною формою управління він вважав змішану: монарх уособлює єдність, аристократія — належні їй заслуги, а народ, який залучається до управління, є гарантом соціальної злагоди. Дії монарха обмежені законами. З волею народу слід рахуватися.

І Августин, і Аквінат намагалися обґрунтувати верховенство церкви над світською владою.

З часом релігійна концепція політики втрачає панівне становище. Християнству не вдалося утримати її як світський придаток до релігії.

У суспільному житті відбулися серйозні зміни. На арену політичного життя вийшли нові сили.

Період Реформації (16–17 ст.) в більшій частині Західної Європи характеризувався зародженням нових економічних відносин, активними політичними рухами низів і бурхливими сплесками в духовному житті. Особливо це виявилось в діяльності римсько-католицької церкви й ставленні до неї світської влади в більшості європейських країн, які прагнули незалежності від Риму й установлення своєї державної релігії. Найяскравіший приклад — протестанська Реформація в Німеччині. Це й повстання нижчих дворян під керівництвом фон Зікінгена в 1523 р., й Велика селянська війна 1525 р., й т. ін. Усі вони були спрямовані проти римсько-католицької церкви й увійшли в історію з такими реформаторами, як М. Лютер і Т. Мюнцер.

М. Лютер виступав проти претензій католицького духовенства на контроль віри й совісті на правах посередника між людьми та Богом. Була висунута вимога ліквідації відособленого стану священиків, усієї їх надзвичайно дорогої ієрархії. Підупав авторитет папських декретів і постанов, рішень соборів. Єдиним авторитетом залишалось Святе писання.

Т. Мюнцер також виступав проти офіційної церкви. Його проповіді й організаторські здібності, що розкрилися в селянській війні, були пов'язані з боротьбою проти панівної церковної та владної еліти. Він стверджував, що тільки трудовий народ, “ремісники і плугатарі”, здатні розуміти мету Бога, адже їхні інтереси цілком збігаються. На думку Мюнцера, майбутній лад можливий лише як результат боротьби народних мас проти поневолювачів. Ліквідацію феодалів і передачу всіх матеріальних благ до рук трудящих шляхом зрівняльного розподілу він вважав початком “майнової спільноти”.

В Англії Реформація, започаткована згори, набула дещо іншої спрямованості. Починаючи з 1534 р., тобто з уведенням “Акта про верховенство” й утворенням англіканської церкви, пориваються зв'язки з Ватиканом, закриваються монастирі, а їх землі конфіскуються, приймається англіканський символ віри з 39 статей, у яких відкидалися основні догмати католицької церкви. Англіканська церква стала прикладом компромісного варіанта протестантизму, компромісу між землевласниками-аристократами й великою буржуазією, досягнутого внаслідок тривалої боротьби англійської королівської влади проти політичних та економічних зазіхань папського двору. Причина компромісу досить проста: як одні, так і інші вбачали в релігії засіб впливу на свідомість людей, щоб зробити їх слухняними наказам господарів, яких поставив над ними промисел Божий.

В історичному розвитку набуття політичною думкою форми теорії не означало, що вона стала наукою. Для цього необхідний своєрідний “пори́г науковості”.

У політиці “пори́г науковості” виявився незрівнянно вищим, ніж у механіці чи астрономії. Й справа тут не тільки в більшій складності об'єктів дослідження. Сам суб'єкт пізнання не відокремлений від процесів, які він вивчає й учасником яких він є. Мабуть, саме тому науковість політики формується значно пізніше, ніж у точних науках. І хоча в політиці розвивалися нові ідеї й теоретичні принципи, політична думка довго не могла виконати головну для наукового методу пізнавальну операцію — “відокремити” від себе об'єкт свого пізнання.

Аналіз сутності політичних процесів, що є головним завданням науки, систематично підмінювався роздумами про те, якими вони повинні бути, а політична теорія в цілому залишалася в полоні споглядальних уявлень про “природу людини”. Оскільки потреби людей характеризувалися при цьому як щось постійне (а такою бачилася й сама природа), то політика й у теоріях 17–18 ст. трактувалася здебільшого надісторично, як сукупність незмінних відносин, однакових для всіх часів і народів.

Раціоналістичні концепції політичної думки

Політична наука, започаткована ще в епоху античності, активно відроджується наприкінці середньовіччя. Це пов'язано з іменем одного з видатних засновників політичної науки італійця Н. Макіавеллі (1469–1527). Саме в його працях “Міркування з приводу першої декади Тита Лівія” та “Володар” дістає дальший розвиток політична наука.

Н. Макіавеллі одним із перших зробив значний крок уперед у визначенні предмета політичної науки, її методу й певною мірою — законів. На його думку, основним предметом політичної науки є держава і влада. “Володар” — це дослідження про владу: її завоювання, утримання, розширення і втрату.

Пориваючи з релігією, Н. Макіавеллі обґрунтовує політику як дослідницьку науку. При цьому відкидається схоластичне середньовічне вчення про державу і право. Спираючись на аналіз історичної практики, він робить висновок, що стрижнем політичної поведінки людини є не християнська мораль, а вигода й сила. “Доля, — зазначав Н. Макіавеллі, — завжди на тому боці, де крапця армія”. Звідси й теза про те, що в політиці треба апелювати не до моралі, а до сили — “мета виправдовує засоби”. Завдання політичної науки полягає в тому, щоб пояснити справжній стан речей, виходячи з фактичного матеріалу та історичного досвіду, на основі пізнання реальної дійсності виводити політичні принципи й відповідно до них творити політичну історію. У теорії Н. Макіавеллі держава означає політичну історію. У теорії Н. Макіавеллі держава означає політичний стан суспільства: ставлення панівної верстви до підлеглих, існування певним чином організованої політичної влади, юстиції, створення відповідних законів тощо. Багатоманітність конкретно-історичних форм держави й політичної влади Н. Макіавеллі виводить насамперед із боротьби певних сил суспільства, переважно знаті й народу.

Важливо, що в ході аналізу політичних форм звертається увага на різноманітні чинники, які впливають на становлення й зміну цих форм — економічні, військові, територіальні, географічні, демографічні, етнічні тощо. Політичні погляди Н. Макіавеллі — це реалістичний аналіз людських стосунків, що ґрунтується на досягнутому рівні знань про суспільство.

Нікколо Макіавеллі (1469–1527)

- Італійський державний діяч та політичний мислитель, фундатор сучасної політичної теорії; започаткував виділення науки про політику в окрему галузь. Основні твори “Володар”, “Історія Флоренції”, “Міркування з приводу першої декади Тита Лівія”
- У центр світобачення поставив людину, яка у своїй діяльності керується власними інтересами
- Людський егоїзм вимагав створення держави як вищої сили, здатної регулювати поведінку індивідів
- Державу розглядав як політичний стан суспільства (state), що характеризується певними відносинами між владою і підданими. Цей стан постійно змінюється і залежить від співвідношення сил, що борються за владу
- Схарактеризував тенденції зміни форм влади: монархія вироджується у тиранію, аристократія — в олігархію, демократія — в анархію, анархія — в монархію. Найкраща форма влади — змішана, де різні суспільні сили врівноважують одна одну
- Розумів політику як боротьбу за досягнення та здійснення влади. Влада повинна належати тому, хто зумів перемогти в процесі вільного змагання
- Змалював правителя, який не звертає уваги на закони моралі у боротьбі за владу. Це стало причиною уявлення про те, що Макіавеллі начебто відстоював принцип “мета виправдовує засоби” (феномен т. з. “макіавеллізму”)
- Вважав, що держава — вищий виявив людського духу, а служіння їй — мета і зміст щастя людини

Вагомий доробок у розвитку науки про політику належить відомим англійським мислителям Томасу Гоббсу (1588–1679) і Джону Локку (1632–1704).

Т. Гоббс, виправдовуючи реставрацію монархії після смерті Кромвеля, доводив, що монархія — одна з найкращих форм влади. Водночас він відкидав теорію божественного походження королівської влади. У праці “Левіафан” Т. Гоббс описує хаос природного, додержавного існування людей. Це було суспільство, де йшла “війна всіх проти всіх”.

Однак, за Т. Гоббсом, люди, як розумні істоти, усвідомили своє безнадійне існування і знайшли вихід із цього становища — суспільний договір. Вони погодилися передати всі свої природні права монархові й підкоритися законам. Єдина функція монарха полягала в тому, щоб оберігати закони.

На відміну від Т. Гоббса, Дж. Локк у “Другому трактаті про державу” дає філософське обґрунтування “славної революції” й

Томас Гоббс (1588–1679)

- Англійський філософ
- Політична доктрина викладена у працях “Філософські основи вчення про громадянина” (1642), “Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної та світської” (1651) та ін. Вона включає такі ідеї:
  - У природному стані, де люди були рівні, йшла війна всіх проти всіх
  - Перехід від природного стану до держави відбувається через укладення “суспільного договору”
  - Державу називав “Левіафаном” — штучним утворенням, сконструйованим людьми. Угоди, за допомогою яких створений Левіафан, виконують роль Божого веління
  - Уклали договір, індивіди переходять у громадянський стан, втрачаючи попередні права, в тому числі право змінювати форму влади
  - Держава гарантує підданам свободу, яка дозволяє робити все, що не заборонене правом
  - Коли суверен не забезпечує підданам безпеки, вони використовують “право самозахисту”

Джон Локк (1632–1704)

- Англійський філософ і політик, фундатор лібералізму
- Основні політичні погляди викладені в “Двох трактатах про правління” (1689–1690)
- Первинним видом людського єднання вважав “природний стан”, в якому люди є вільними і рівними, керуються природним законом, встановленим Богом
- Однак потреба в регламентації відносин власності стала головною причиною формування суспільства
- Відмовившись від частини своїх природних прав, люди уклали між собою суспільний договір, утворивши громадянське, а згодом — і політичне суспільство (державу)
- Держава виступає гарантом природних прав. Вона не може бути могутнішою за людей. Суверенітет залишається за народом
- Гарантія втілення свободи — рівний для всіх, обов’язковий і постійний закон
- Суспільство і держава — не одне й те саме. Тому руйнація держави не означає розпаду суспільства. Суспільство може створити іншу, досконалішу владу
- Необхідний розподіл повноважень між законодавчою та виконавчою владами, щоб запобігти зловживанням короля
- Доки не існує світового уряду, держави перебуватимуть у природному стані, а отже, війни будуть звичним явищем
- Засновник теорії невідчужених прав людини: права на життя, права на свободу, права на власність
- Обґрунтував концепцію про працю як серцевину реалізації невідчужених прав людини

установлення обмеженої монархії. Його ще називають засновником лібералізму. Дж. Локк уперше чітко розрізнив такі поняття, як “особа”, “суспільство”, “державна”, причому особу він поставив вище за суспільство й державу. За Локком, людина від народження має природні, невідчужувані права “на життя, свободу і власність”. Приватна власність — не абсолютна цінність, а засіб побудови вільного суспільства. Володіння власністю впливає на формування індивідуальності.

Важливим у політичній доктрині Дж. Локка є трактування ним поняття рівності, яку він виводить із “природного стану речей”, її підґрунтям є чесна конкуренція на основі взаємовизначення. Причому рівність не має нічого спільного з природною одноманітністю чи насильницьким зрівнюванням за здібностями. Йдеться про рівність можливостей і намагань. Суть її полягає в тому, що жоден з індивідів, хоч би якими бідними були його буття, інтелектуальні чи фізичні сили, не може бути виключеним із конкуренції, відсутнім від вільного обміну благами й послугами, інакше кажучи, існуючій нерівності має бути протиставлена “рівність без зрівнювання”, рівність, яка допускає й стимулює природну несхожість людей.

Тому держава повинна створити можливості для реалізації природних відмінностей і нерівностей, що є найкращим із засобів усунення “неприродних привілеїв”, тобто такого політичного становища, коли знатні й сильні мають виключне право на економічну та особисту незалежність. На думку Дж. Локка, держава мусить гарантувати три природжених права людини — на життя, свободу та власність. Саме вони становлять базу правового порядку й дають змогу укласти таке законодавство, яке цілком вивільнить людину, щоб вона могла “користуватися й розпоряджатися як завгодно своєю особою, своїми діями... й своєю власністю”.

Усі три права взаємопов’язані. По-перше, головна мета об’єднання людей у державу й передавання себе під владу уряду — це збереження приватної власності. Основою останньої є праця, і якщо її мета — “чесне досягнення індивідуального благополуччя й користі”, то праця є визначальною формою людської життєдіяльності. Нарешті, за Дж. Локком, “свобода існує там, де кожний член суспільства визначається власником своєї особистості”.

Утвердження цих законів дає змогу уникнути економічного й політичного рабства, яке було до цього й виявлялося в поневоленні

індивіда, насильницькому присвоєнню іншими його виробничих і духовних сил та здібностей. Крім цього, в розумній державі жодна людина не повинна бути поневоленою васалом або прислужницею держави. Це стосується також віри, переконань. Власна переконаність — це перша власність і перша свобода, яка має бути гарантована державою кожному індивідові. Дж. Локк доводив, що віра проектує себе в цілях, цілі реалізуються в праці, а праця втілюється у власності. Основні положення політичних концепцій цих мислителів схематично викладено на с. 75.

Великий внесок у розроблення політологічної думки зробили представники французької школи Шарль Монтеск’є (1689—1755) і Жан-Жак Руссо (1712—1778). Це також своєрідне осмислення, віддзеркалення того політичного життя, яким позначене тогочасне французьке суспільство.

У праці “Про дух законів”, розглядаючи закони, юридичні й політичні системи різних країн, Ш. Монтеск’є дійшов висновку, що будь-які закони, навіть ті, що здаються випадковими, виникають не за волею Бога й не за бажанням людини. Вони мають розумну підставу. Причина їх — в навколишньому середовищі (політичний режим, релігія, ідеологія, клімат, населення тощо) або у зв’язку з іншими законами. Закони в найширшому розумінні є необхідними зв’язками, що впливають із природи речей.

Тому не випадково розроблення проблем сукупності чинників, які зумовлюють “дух законів” або “образ управління”, поставило Ш. Монтеск’є в ряд видатних засновників політичної науки.

По-перше, він розглядав державу як структуру, певну реальну цілісність, необхідним виявом і результатом внутрішньої єдності якої є законодавство. Відтак обґрунтовується поняття соціальної системи й соціальної структури. Більш того, розглядаючи цілісність, взаємодію, сукупність зв’язків, він робить висновок, що соціальні факти об’єктивно зв’язані. А це давало змогу створювати політичну науку й розглядати суспільство так, як фізичне тіло.

По-друге, досягнення Ш. Монтеск’є, який спирався на погляди своїх попередників, є його теорія поділу влади. Аналізуючи британську політичну систему, де був розвинутий цей механізм, він доводить, що політичною владою завжди зловживають. Тому верховенство права може бути забезпечене лише поділом влади на законодавчу та судову, щоб вони могли взаємно стримувати одна одну.

Особливістю французької політичної думки цього періоду є її зміна акцентів: вихідним елементом держави постає не індивід, а соціальні групи; при з'ясуванні характеру держави увага переноситься із закону як інтелектуального принципу дослідження ("природний закон", "право", "договір") на її історію; починають чітко вимальовуватися її економічні проблеми.

Свідченням таких нових підходів виступає політичне вчення Ж.-Ж. Руссо, в якому яскраво простежуються два основні положення.

По-перше, на відміну від інших теоретиків природного права, він розглядає асоціацію, що виникає шляхом укладання суспільного договору, як "моральне й сукупне тіло". Це своєрідна суспільна людина, яка дістає "свою єдність, спільну ідентичність, життя на волю" внаслідок відчуження цих прав членами-засновниками. Це "тіло" має свою волю, яку неможливо ототожнювати з волею окремого індивіда. Передаючи в спільне надбання свою особу, "кожний член стає невід'ємною частиною цілого".

**Шарль Луї Монтеск'є
(1689– 1755)**

- Французький політичний мислитель, правознавець, письменник
- Головні праці: "Роздуми про принципи величі римлян та їх занепаду", "Про дух законів"
- На відміну від ідеолога лібералізму Дж. Локка, не ставить особистість над державою і не протиставляє прав громадян правам держави. Свобода — це право "робити все, що дозволено законом"
- Забезпечення політичних та громадянських свобод можливе тоді, коли в державі існують незалежні одна від одної гілки влади — законодавча, виконавча, судова (саме незалежність, а не розподіл функцій, стоїть на першому місці)
- Загроза свободам є й тоді, коли різні влади очолюють представники одного стану, тобто однієї партії
- Став одним із засновників теорії правової держави, базуючись на ідеях географічної школи: найбільший вплив на характер правової системи держави, на "дух її законів" має клімат, який визначає характер і вдачу народу
- На "дух законів" впливають також густота населення, економічний стан країни, віросповідання і, особливо, форма політичного правління
- Принцип правління визначається почуттям, яким керуються люди. Для республіки — це добротність, для монархії — честь, для деспотії — страх
- Ідеальна форма правління — аристократична монархія, оскільки демократія характеризується деспотизмом більшості

**Жан-Жак Руссо
(1712– 1778)**

- Французький філософ, письменник
- Автор творів: "Про суспільний договір, або Принципи політичного права", "Розмірковування про походження та основи нерівності між людьми", "Судження про вічний мир"
- Розвиток цивілізації пов'язаний з виникненням і ростом суспільної нерівності (з регресом свободи)
- Щоб зберегти майно, було створено публічну владу. Це породило політичну нерівність
- Оскільки попередній суспільний договір був "приманкою багатих" для гноблення бідних, уявлення про договірне походження влади в Руссо пов'язане не так з минулим, як із майбутнім
- Перехід у стан свободи передбачає укладення справжнього суспільного договору, за яким суверенітет у державі повинен належати народові
- Суверенітет народу проявляється в здійсненні ним законодавчої влади
- Свобода полягає в тому, що громадяни перебувають під захистом законів і самі їх приймають
- Оскільки народ є єдиним сувереном, немає необхідності ділити владу на законодавчу і виконавчу
- Політична рівність громадян неможлива, поки існує майнова і соціальна нерівність
- Принципи рівності, свободи та народного суверенітету сповна можуть бути реалізовані лише в умовах республіканського ладу

Другим важливим положенням у вченні Ж.-Ж. Руссо є утвердження того, що створення "морального й сукупного тіла держави" стало водночас і трансформацією "природних індивідів у моральних громадян", їм притаманне володіння не тільки законними правами та обов'язками, а й відповідними поняттями та почуттями. Інакше кажучи, до тих, хто чинить опір загальній волі, все суспільство повинне вжити певних заходів.

Ж.-Ж. Руссо вважав, що спочатку всі люди жили в природному стані й громадянського суспільства не існувало. Основою соціальної нерівності стала приватна власність, а це призвело до загибелі початкової рівності й появи громадянської нерівності. Такий підхід стимулював швидкий, але дуже суперечливий процес. Мислитель першим затаврував полярну відмінність між багатими, які не працюють, і бідними, які працюють, щоб жити. Цю протилежність він подає як результат історичного розвитку — переходу від дикості

до цивілізації. Ж.-Ж. Руссо вказав на збільшення політичної залежності людини у зв'язку з розвитком майнової нерівності.

Основою будь-якої законної влади, за Ж.-Ж. Руссо, є згода людей, оформлена в суспільну домовленість: кожна людина погоджується коритися вищому керівництву загальної волі, а відтак і сама стає його учасником. Завдяки праву та згоді люди здобувають рівність.

Головне завдання законодавства Ж.-Ж. Руссо вбачав у тому, щоб забезпечити щастя і добробут усіх громадян, їхню свободу та рівність. При цьому малася на увазі формальна рівність перед законом, рівне право участі всіх у виробленні законів тощо. Вимагаючи скасування поділу на багатих і бідних, пропонуючи утопічну ідею про рівномірний розподіл приватної власності, Ж.-Ж. Руссо, однак, не вимагав її ліквідації.

Короткий зміст вчення Ш. Монтеск'є та Ж.-Ж. Руссо подано вище.

Українська політична думка в козацько-гетьманську добу

У житті українського суспільства період 16–18 ст. займає особливе місце. Спираючись на глибинні народні основи та історичні традиції, український народ зробив вагомий крок уперед в усіх галузях суспільного життя. На цьому етапі історичного розвитку досягнуто позитивних змін у становленні внутрішньої гармонії, нового співвідношення й організації, органічної співпраці всіх станів суспільства, що привело до створення козацько-гетьманської держави.

Виросла плеяда видатних державних діячів, полководців, дипломатів, політиків, учених, видатних митців. Суспільно-політична думка України збагатилася новітніми ідеями й концепціями, що висвітлили шлях до прогресивних цивілізаційних основ, боротьби за незалежну Українську державу.

Формування політичних ідей в умовах українського культурно-національного відродження

На зміну бурхливому розвитку Київської середньовічної держави з її досягненнями в усіх галузях суспільного життя приходить період занепаду й розпаду, тривалого іноземного поневолення багатьох її земель. Але, незважаючи на всі труднощі, що випали на долю українського народу, поступ його суспільного життя не зупинився. Поряд з існуванням феодальних відносин на терені України швидкими темпами відбуваються зміни буржуазного характеру, що спричинили й відповідні зміни в соціальних відносинах.

Перед українським народом у той час постало справді історичне завдання: самозбереження за умов чужоземної експансії. Але щоб його розв'язати, треба було пройти нелегкий шлях від захисту національної ментальності й історичного способу життя, через зростання освіченості й пробудження національної свідомості до здобуття власної державності. Тільки так нація могла словна реалізувати покладене на неї історичне призначення, зайняти гідне місце в європейській і світовій цивілізації.

Розвиток української державності, вироблення політичних ідей нерозривно пов'язані з національно-культурним відродженням. Відмітною особливістю суспільного буття тогочасної Європи в цілому й України зокрема було формування націй, підготовка умов для створення національних держав.

В історії нашої країни цей період пов'язаний з виробленням і зміцненням такої важливої суспільної сили, якою є національна ідея. Відомий український учений кінця 19 — першої половини 20 ст. Д. Донцов писав, що без такої ідеї ми всі лишимося нацією уярмленою, провінцією, народом, що житиме з роздвоєною душею, не в стані витворити збірної волі, народом без пафосу, сателітом сильніших, партією, верствою, навіть у себе вдома невірником не лише політичним, а й духовним і соціальним.

Тогочасні українські мислителі обґрунтовують процес згуртування спільноти, члени якої усвідомлювали б свою ідентичність на основі таких ознак, як мова, культура, історія,

походження, територія. Формування української нації було загальноісторичним, об'єктивним явищем. І національна ідея відіграла в цьому процесі надзвичайно важливу роль.

Актуальні політичні думки, що відповідали новим суспільним потребам українського народу, розвивали видатні українські філософи, богослови, політики. Це Павло Русин, Юрій Дрогобич, Іван Вишенський, Станіслав Оріховський, Юрій Немирич, Шимон Шимонович та ін. Спираючись на твори стародавніх мислителів, визначних європейських державних діячів, літераторів, істориків, вони висловили надзвичайно цінні ідеї з багатьох галузей духовної культури, зокрема політичної. Помітний вплив на стан політичної свідомості тогочасної України, що була в складі Литви, а потім Речі Посполитої, справила реформаторська течія антитринітаріїв, або соціанство.

Ранні гуманісти України були виразниками інтересів середнього стану, носіями ідей відродження й формування української нації, її мови, культури в умовах чужої залежності. Більшість із них мали вищу освіту, здобуту в європейських закладах, вони писали трактати, займалися книгодрукуванням, деякі обіймали високі посади в урядах Литви чи Польщі.

З точки зору соціально-політичних правових ідей особливий інтерес становить полемічна література. Багато уваги у творах полемістів приділено проблемі встановлення та захисту державності української нації, що народжувалась у муках внутрішніх і зовнішніх суперечностей.

З огляду на потребу розв'язання цих суперечностей важливе значення мало введення в багатьох містах магдебурзького права. Київ та Житомир, зокрема, одержали це право ще в 15 ст.

Полемісти пристрасно обстоювали право на існування українського народу, захищали його мову, культуру, релігію, рішуче боролися проти спольщення й покатоличення. Їх постійно хвилювали питання формування національної свідомості, політичного самовизначення на основі відновлення традицій власної державності. У полемічній літературі, що мала загальнофілософське спрямування, висловлено багато актуальних ідей і теорій. Як зазначає історик А. Єфименко, релігійна унія (Брестська, 1596 р.) викликала в православному середовищі палку потребу відстоювати правоту своєї справи тими новими засобами, які були до того часу майже недосяжними, — шляхом гласності,

звернення до громадської думки. Усі друкарські верстати, що були в розпорядженні православних, працювали над тим, щоб розповсюджувати нові й нові аргументи в спростуванні унії й латинства, на захист православ'я.

У поглядах тогочасних мислителів наріжним каменем стало співіснування світської та релігійної влади, божественного й земного, церкви й людини. На відміну від середньовічного релігійного світогляду, в основі якого був Бог, гуманісти висували ідею антропоцентризму, за якою людина є центром і найвищою метою Всесвіту. Замість аскетичних постулатів про гріховність тіла й земного життя проголошувалося право людини на задоволення земних потреб, насолоду, утверджувалась ідея свободи слова, справедливого суспільного ладу.

Цілком природно, що актуальними й гострими в антифеодальній ідеології, в тому числі й у поглядах гуманістів-полемістів, були питання про державу та її основи, закон і право, форми й методи управління державою, суверенітет державної влади й межі її панування над особою, індивідом. Найповніше ці питання розкриті в творчості Станіслава Оріховського-Роксолана (1513–1566), який був найвизначнішою постаттю східнослов'янського Відродження.

Станіслав Оріховський-Роксолан (1513–1566)

- Філософ і полеміст. На першому етапі творчості — активний прихильник Реформації
- Автор праць: “Напучення польському королеві Сигізмунду Августину” (1543), “Політея королівства польського на взірць аристотельських політик” (1556), “Польські діалоги політичні” (1563)
- Спираючись на досягнення античної думки, один із перших мислителів Європи розпочав розроблення ідеї природного права
- Відстоюючи концепцію природних прав, а також позицію про доцільність розмежування різних гілок влади через упорядкування їхньої діяльності, став першим в українській політико-філософській думці теоретиком гуманістичної політики та свободи
- Основна умова реалізації політичних свобод — закон, законслухняність, правопорядок. “Закон вищий за державу і вищий за короля”
- У ранніх творах робив спроби відокремити політичну науку від теології. Пізніше зайняв компромісну позицію, поставивши на вершині трикутника влади Бога, а в інших кутах — церковну і світську влади
- Керівництво державою повинно здійснюватися методами переконання з використанням традицій і досвіду народу

• Активно пропагував самобутність українського народу, закликав польського короля захищати Русь. Одним із перших запропонував ідею православної та католицької унії

Відомий польський історик Кромер, сучасник Оріховського, зазначає, що його ім'я відоме в Італії, Іспанії, Франції й Німеччині, там чути схвальні відгуки про його твори, які становлять гордість і захист вітчизни.

Українські гуманісти одними з перших у європейській філософській думці заперечували божественне походження влади й держави, виступали проти підпорядкування світської влади церковній, втручання церкви в державні справи.

В умовах розвитку буржуазних відносин вони зробили вагомий внесок у вчення про витоки держави із суспільного договору, стверджували, що королівська влада походить не від Бога, а від угоди між людьми.

Принципово важливою умовою існування й розвитку держави Оріховський, як і інші українські гуманісти, вважав виховання у громадян любові до батьківщини, патріотизму, як найвищої добродієчності. На продовження прогресивних традицій книжників княжої доби важлива роль відводилась освіті народу. Оріховський писав, що ніхто не зробить нічого корисного навіть у найнезначнішому мистецтві, якщо не буде вчитися.

Як у багатьох європейських учених тієї доби, так і в працях українських полемістів провідною була проблема спільного блага (блага народу), а його основними складниками — патріотизм, служіння державі, суспільна активність.

Рішуче пориваючи з аскетичним світоглядом середньовіччя, намагаючись вийти з-під впливу релігійних догматів, полемісти велику увагу приділили законам, морально-правовим нормам. Вони виступили за велику роль права й закону в житті держави та суспільства, робили наголос на зростанні ролі моралі в суспільно-політичному бутті, а тому вважали за необхідне приділяти увагу вивченню психології людини, використовувати природничі науки в пізнанні людини та суспільства. У багатьох творах полемістів ідеться про захист прав, соціальне становище трудівника.

Експлуатована, пригноблена й скривджена суспільством людина постає стрижнем творчості Івана Вишенського.

Іван Вишенський (1550–1620)

- Письменник-полеміст. Найвідоміший твір — “Послання єпископові” (1598)
- Дійшов визнання основоположності й визначальності первісно-демократичних засад раннього християнства для церковного життя, а на цій основі і для світських відносин
- Висунув концепцію соборності правління християнською церквою, що ґрунтується на ідеї рівності всіх людей перед Богом. Усі церкви рівні між собою, будують свої відносини й управляються соборно, а верховним владикою над ними є лише Христос
- Ідеал Вишенського — громадянська колективність, яку він бачив у діяльності українських братств
- Насильство, деспотизм, тиранія походять від абсолютизації принад світського життя, від жалоби багатства і необмеженої влади
- Нагромаджуючи власні багатства, людина утверджує бідність інших. Бідність за своєю сутністю породжує прагнення рівності
- Одержавши владу від Бога, володар не може користуватись нею на свій розсуд. Влада дана не для того, щоб нею чинити насильство, а щоб утверджувати закон і справедливість
- Гостро засуджував зрадництво, ренегатство верхівки українського духовенства після Берестейської унії і з симпатіями ставився до уярмленого народу. Надіявся, що саме простолуд зможе відстояти цінності предків і відродити українську державу

Він зосереджує увагу на пропаганді моральних ідеалів раннього християнства, які виражали прагнення народу до рівності, волі, братства, справедливості, були антиподом існуючих у суспільстві гніту і безправ'я народних мас, рішуче викриває експлуаторську природу магнатів і шляхти, церковних владик і вищого духовенства. Суспільно-політичні погляди І. Вишенського були пройняті реформаційними ідеями, глибоким демократизмом, палкою любов'ю до трудового народу.

У розвитку ідеї української державності, політичної свідомості народу велику роль відіграли освіта, культура, мистецтво. Полемічна література, що сіяла благодатні зерна національної самосвідомості, дала могутній поштовх народній освіті, необхідність якої була зумовлена й суспільно-економічними чинниками. Важливим джерелом освіти для молодих представників українських земель в часи середньовіччя були європейські навчальні заклади, зокрема, університети Італії, Франції, Німеччини, Чехії, Польщі. Популярними серед молоді були в ті роки Паризький (Сорбонна), Кембриджський, Болонський,

Гейдельберзький, Лейпцизький, Кенігсберзький, Страсбурзький, Краківський університети. За півтисячоліття (14–18 ст.) в Падуанському (Італія) університеті одержали різні наукові ступені або вчилися й не закінчили близько 600 (а можливо, й більше) юнаків з України. Розвиткові освіти значно сприяли братські школи. Базуючись на вітчизняному досвіді й національних традиціях, вони підносили освіту на рівень тогочасних вимог, убачаючи в ній запоруку визволення від соціального й національного гноблення, основу формування світогляду, державності народу. Завдяки широкій мережі шкіл освіченість в Україні досягла високого рівня. Арабський мандрівник, архідиякон Павло Алепський, який перебував в Україні в середині 17 ст., зазначав, що по всій землі руській іноземні мандрівники помітили прекрасну рису, що викликала здивування у них: усі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість жінок і дочок, уміли читати й знали порядок церковних служб і церковні співи. Відвідавши Вознесенський монастир у Києві, П. Алепський зазначив, що більшість ченців не тільки уміли читати, а й були обізнані з філософією, логікою й писали твори.

Зростання освіченості українського народу стало важливою передумовою виникнення й функціонування Києво-Могилянської академії. Протягом усієї своєї історії український народ не мав іншої інституції, яка б справила такий вплив на розвиток освіти, науки й культури, як цей вищий навчальний заклад. Навколо академії гуртувалися найкращі освітяни, науковці, громадські й церковні діячі, їх титанічна діяльність була спрямована на згуртування всіх сил, здатних підтримувати культурно-національне відродження, на виховання свідомих носіїв цієї культури, що виборювали б національну незалежність.

В історії утвердження української державності значний інтерес становить доробок діячів Києво-Могилянської академії, починаючи від її засновників — Іова Борецького, Мелетія Смотрицького, Захарії Копистенського, Петра Могили — аж до просвітників і політичних діячів першої половини 18 ст.

Принцип всестановості, рівності всіх у навчанні, проголошений Київською братською школою й підтриманий академією, не лише забезпечував демократичні засади їхнього внутрішнього життя, а й відповідав найвищій меті — залучити до навчання якомога більше

української молоді, поширювати освіту серед народу. Києво-Могилянська академія мала загальнонаціональний характер, охоплювала всі стани українського суспільства, від “гетьманича до посполитого”. “У ній, — як писав Іван Мазепа, — цвеченіє всякому з малоросійських дітей хочакому учитися походить”. Цей перший в Україні вищий навчальний заклад відігравав надзвичайно важливу роль як об’єднавчий духовний осередок. До Києва “по науку” діставалася молодь з усіх куточків українських земель.

Найголовніші події, що передували утворенню української держави, — формування збройних сил, згуртування різних соціальних груп населення навколо ідеї національного визволення, будівництва національної школи й національної церкви — відбувалися за безпосередньої участі діячів Києво-Могилянської академії.

Особливо велику роль відіграла академія у формуванні правлячої верхівки українського суспільства, еліти, що, за твердженням Дмитра Донцова, є живим символом нації. “Мусить вона, — вважає вчений, — насамперед бути тверда і невблаганна щодо себе самої, не піддаватися матеріальним спокусам вигідництва, ставлячи понад усе поняття честі та обов’язку, безоглядно вірити в свою справу, мусить вона вірити тільки в свою організуючу ідею, служити їй як найвищій меті”.

З огляду на те, що Києво-Могилянська академія завжди була інституцією, де, як зазначав Данило Апостол, “...сини України і прочіі наукам визвольним навчаються і звідтіля підпору церкві православної і вітчизні чинять”, підтримували її такі державні діячі України, як Богдан і Юрій Хмельницькі, Іван Виговський, Іван Самойлович, Іван Мазепа, Іван Скоропадський та ін. Богдан Хмельницький, подаючи всебічну допомогу академії, вважав, що в цій справі він є лише продовжувачем дії Сагайдачного на підтримку “братських училищ кийвських”, від яких у народі буде пам’ять вічна.

Найбільший розквіт академії припадає на гетьманування Івана Мазепи, яке докорінно відрізнялося від попередньої доби визвольних змагань за волю України. Хоча розбудова української державності продовжувалася, але вже спостерігався процес її поглинання російським царизмом. Талановитий політик Мазепа все це добре розумів і тому докладав максимальних зусиль для

зміцнення економічної могутності України, об'єднання всіх її земель, піднесення культурного життя й міжнародного авторитету.

Ці завдання, принаймні більшість із них, він не міг розв'язати без участі Києво-Могилянської академії, яка залишалася головним культурним осередком. У її стінах збиралися найкращі наукові й мистецькі сили. Будувалися нові приміщення. Кількість студентів, на утримання яких гетьман виділяв щорічно 1000 золотих, перевищувала дві тисячі осіб. Києво-Могилянська академія була першим вищим навчальним закладом, що виник на основі саморозвитку греко-слов'янської традиції, відповідав запитам і потребам духовного життя українського народу в період радикальних світоглядних і суспільно-політичних змін, народно-визвольної боротьби, формування національної держави.

Для дальшого розвитку політичного мислення, національної свідомості українців, розв'язання актуальних проблем українського державотворення в тогочасних складних умовах особливо важливе значення мало вивчення в Києво-Могилянській академії філософії, історії, риторики, географії. Ці науки сприяли, насамперед, осмисленню й узагальненню традицій духовного життя, піднесенню та розширенню гуманістичних засад. Наголос робився на поглиблення пізнавального процесу, акцент переносився від богопізнання на пізнання природи й людини, її земного буття. Визначні вчені академії, зокрема Петро Могила та його спадкоємці, орієнтувалися на синтез наукових знань Заходу й Сходу Європи, засвоєння та осмислення їх інтелектуальних основ і розвиток на цьому ґрунті власного світогляду й мислення, що відповідало б настійним потребам українського буття. Було підготовлено блискучу плеяду перекладачів, які зробили досягнення науки й культури Західної Європи набуток українського та інших слов'янських народів православного віросповідання.

Політичний вплив на формування філософських засад суспільного життя в Україні здійснив вихованець Могилянської академії, мандрівний мудрець, просвітник, великий гуманіст Григорій Сковорода.

**Політичні аспекти етико-гуманістичної концепції
Григорія Сковороди (1722–1794)**

- Основною проблемою філософії Сковороди є людина, її щастя та шляхи досягнення цього щастя
- Щастя людини в її самопізнанні. Пізнавши себе, людина вибере відповідне до власної природи заняття та найкраще організує життя
- Розробив оригінальну теорію “сродності” (природовідповідності), згідно з якою кожна людина володіє прихованою природною здатністю до того чи того виду діяльності. Порушення закону “сродності” пригнічує особу, спричиняє суспільні конфлікти й може призвести до загибелі держави
- Державу визнає законною і необхідною в житті народів. Однак гостро виступає проти неефективної та злочинної влади. Вона постає тоді, коли люди механічно, без поклику своєї природи прагнуть різних посад
- Свободу людини і народу вважав вищим благом. Її досягнення теж пов'язував з проблемою природовідповідності
- Особливу увагу приділяв проблемам духовності. Для вдосконалення суспільного життя необхідне духовне відродження людини.
- Людина має жити не за примхами плоті, а реалізувати свою сутність, яка лежить у духовній сфері, в єдності з Богом.
- Моральний ідеал Сковороди — пізнання людиною Бога в собі
- Ефективність державного устрою залежить від того, наскільки він відповідає духовній природі членів суспільства

У стінах Києво-Могилянської академії, на відміну від попередньої традиції, філософія поступово відокремилася від теології, стала самостійною формою суспільної свідомості, окремим структурним компонентом культури. Зосередившись на світоглядному, категоріально-понятійному синтезі даних усіх її підструктур, вона стала одним із найважливіших чинників єдності духовної культури українського народу, зумовила докорінні зміни в розвитку освіти, культури, мистецтва, природознавства. Поряд із філософією у формуванні національної ідеї та державотворчих устремлінь українського народу важливе місце займала історична наука. Українська історіографія тогочасної доби була тісно пов'язана з політичним життям козацько-гетьманської держави. “Українська політична думка того часу, — пише Олександр Оглоблін, — залюбки послуговується історичними матеріалами й аргументами”.

В умовах посилення народно-визвольної боротьби, зростання національної свідомості народу в історичній науці дедалі ширше використовувалися вітчизняні джерела — літописи, історичні

повісті, документи, релігійно-навчальна література, перекази, міфи, фольклор. Показовою в цьому плані є історична розвідка З. Копистенського “Палінодія, або Книга оборони”, яку дослідники вважають найвищим досягненням тодішньої історичної науки, а також праці “Мир з богом людини” І. Гізеля, «Нова міра» Л. Барановича, “Ключ розуміння”, “Фундамент”, “Старий костюл” І. Галятовського, “Протестація” І. Борецького, написана разом з архимандритом козацького Трахтемирівського монастиря І. Курцевичем та перемишльським єпископом І. Купинським.

З глибоким патріотичним почуттям і любов’ю в історичних творах говориться про історичні корені українського народу, автохтонність і волелюбність українців. “І завше той народ бардзо був і славен, для чого слов’янським був названий”, “...був несумиренний, вольний і незголодований, і ніхто не міг завоювати русів”, — зазначав З. Копистенський у “Палінодії”.

Разом із поняттям рідної землі, вітчизни формувалося переконання в необхідності її захисту. Згадаймо “Вірші на жалісний погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного”, складені 1622 р. ректором Братської школи Касіяном Саковичем разом зі студентами. Тут оспівується краса подвигу в ім’я свободи батьківщини:

*Краще життя стратить за вітчизну,
Ніж ворогові дістатися в корзину.
Бо хто за вітчизну не хоче помирати,
Той потім з вітчизною мусить погибати.*

У суспільствознавчих працях учених академії визрівають і висловлюються думки про відродження і дальший розвиток рідної мови, набувають певної конкретизації поняття “Вітчизна”, “Русь”, “Україна”, дедалі глибше усвідомлюється потреба зберігати й примножувати національну самобутню культуру. В історично-політичній літературі чітко викристалізовується думка про необхідність боротьби з чужоземним гнітом, обґрунтовується ідея створення незалежної суверенної Української держави. Уже в працях засновника академії Петра Могили є підходи до концепції власної української державності. Йому, безперечно, імпувала ідея освіченого володаря, “філософа на троні”, який сприяє освіті, поліпшує закони, дбає про добробут громадян і добрі стосунки з сусідніми державами. Ця ідея розробляється П. Могилою, зокрема,

в здійсненому ним перекладі з грецької мови творі диякона Агапіта з настановами царю Юстиніану, популярного в колі західноєвропейських гуманістів.

Формуванню політичної свідомості вихованців академії сприяло вивчення творів про державу і право Платона, Арістотеля, Жана Бодена, Томазо Кампанелли, Нікколо Макіавеллі, Томаса Гоббса, Самуеля Пуфундорфа, Юста Лінсія, Гуго Горація, конституцій і правових кодексів різних держав. Особливо популярними були твори про державу голландських і німецьких мислителів реформаційного періоду. У східних слов’ян перші переклади їхніх праць, як і статей французьких енциклопедистів, були виконані саме вихованцями Києво-Могилянської академії. Вивчення праць мислителів, поширення їхніх учень, що тяжіли до теорії природного права, суспільного договору, а нерідко й до республіканських ідей, сприяли пробудженню серед української людності думок про історичну долю й державність власного народу.

Серед найважливіших цінностей, здатних об’єднати українців і допомогти їм вистояти в умовах позбавлення власної державності, просвітники України вирізняли українську православну церкву. Власне, це сприяло консолідації непопавленої української шляхти, козацтва, міщанства та середнього духовенства, всього етносу. Стихійним рухам у цій боротьбі за батьківську віру й церкву вони надають цілеспрямованого характеру. Все це допомогло вистояти українській церкві в нових історичних умовах, пережити кризу, повернути духовний вплив на людність, активно включатися в національно-визвольний рух, у боротьбу за українську державність.

Ідеї волі та демократії в суспільно-політичному житті козацтва

У становленні й розвитку центральної ідеї правової думки України — ідеї незалежної й суверенної держави — значне місце відводилося проблемам волі та демократії. Навколо них зосереджувалася суспільна думка багатьох поколінь передових мислителів. Ці морально-етичні й соціально-політичні цінності,

поряд з такими, як правда, добро, справедливість і краса, близькі кожній вільній людині, кожному народові. Для України 15–17 ст. вони мали особливу значущість. Адже із середини 16 ст. більшість українських земель була загарбана чужоземцями: польськими, литовськими та угорськими феодалами. З півдня та південного сходу не припинялися грабіжницькі напади турецько-татарських орд. Султанська імперія, одна з наймогутніших у тогочасному світі, утвердилася на Чорному морі й Балканах, заволоділа гирлами Дунаю, Дніпра, Дністра та Дону, спрямовувала свої експансіоністські дії на завоювання України, Білорусії та Польщі.

За цих умов боротьба за свободу, за виживання українського народу була першочерговим завданням. Ішлося про те, бути чи не бути українській нації.

У виробленні загальноцивілізаційних морально-етичних норм, зокрема таких, як свобода й демократія, що є складовою частиною української ментальності, важливе місце належить природно-кліматичному середовищу. Серйозні роздуми про роль географічного чинника у формуванні суспільно-політичного устрою непокоїли ще античних мислителів, у тому числі Арістотеля. У новітню епоху цю проблему порушував Ш. Монтеск'є. Видатний учений М.С. Грушевський, аналізуючи проблему становлення української нації, писав, що дві великі творчі сили в житті кожного народу — народність і територія — стали саме на порозі історичного життя нашого народу й утворили першу підставу дальшого розвитку його, що обидва ці елементи є діяльними творчими силами — територія так само як народність, — що могутньо впливають на дальшу історію народу.

Через низку специфічних історичних умов центральна роль в усьому українському житті, в боротьбі за волю, суверенну й незалежну державу належить козацтву. “Козаччина, — пише Д. Дорошенко, — є не тільки найблискупішою, найефективнішою появою української історії, вона являє собою ще й добу найбільшого напруження сил українського народу і його державної, соціальної та культурної творчості”.

Досліджуючи причини й умови виникнення та функціонування козащини, М.С. Грушевський зазначав, що вона як явище на побутовому рівні відома ще з часів староруських, а як суспільно-політичний феномен — з кінця 15 ст. На певну суспільну верству козащина перетворюється протягом 16 ст., а організованих форм

і юридичного визначення набуває на переділлі 16–17 ст. Уже з кінця 16 ст. про козащину, вважає М. Грушевський, можна говорити як про певну суспільну групу, організацію, міркувати про козацький устрій, козацьку громаду, управління, його державницькі структури.

Аналіз джерел чітко показує, що соціальною основою виникнення козацького руху був протест українського трудового люду проти жорсткого феодального гноблення, головним чином польською шляхтою. Сміливі й мужні лицарі з українських селян і міщан не бажали миритися з феодально-кріпосницьким та іноземним пануванням. “Тут були всі, — писав Д.І. Яворницький, — хто натерпівся від тяглових повинностей, усі ображені й принижені за свою віру й народність, усі, хто зазнав варварських катувань, жорстких знущань за людські права, за своє існування; тут були й ті, хто чув у собі “волю вогненну, силу богатирську”.

Поодинокі, сім'ями, а то й цілими селами вони йшли на незаймані або малонаселені землі. Найбільше втікачів було з Галичини, Волині та Поділля. Вони посідали вільні на той час землі Наддніпрянщини й особливо Лівобережжя. Значно зросла кількість утікачів у 16–17 ст. За реєстровими даними, на Київщині 1640 р. в кожному великому маєтку було 15 слобід, яким старости для швидкого поселення на багато років надали вольності й тим немало людей до них привабили.

Волелюбних утікачів принадував незаселений родючий український степ, де вони могли займатися вільно, без феодального примусу, хліборобською працею й розпоряджатися виробленим продуктом. Це був уже новий, капіталістичний тип суспільних відносин.

Аналізуючи процес масового переселення волелюбного селянства на нові землі, слід звернути увагу на те, що туди втікали найсміливіші та енергійні люди, які будь-що намагалися позбутися гноблення, стати вільними. Про соціальний стан і природу козащини М.С. Грушевський писав: “До козацтва горнуть маси людей, яких зовсім не тягне ні до пограничного воєнного спорту, ні тим менше — до далеких заграничних походів, взагалі до “козацького хліба”, ті, які воліють хліб звичайний хліборобський, хочуть під фірмою і покривкою козащини, під її зверхністю й охороною спокійно господарювати “на волості”, не знаючи ні панів, ні їхніх посіпак”.

Своєю вільною, без феодалного примусу працею українське козацтво розвивало власну передову економіку. У Запорозькій Січі ніколи не було кріпацтва й уперше в Європі склалася прогресивна форма багатогалузевого фільваркового господарства (фермерського типу). Таким чином, становлення козацтва як суспільного стану нерозривно пов'язано з проблемою свободи, волелюбності, забезпечення умов для розвитку творчих здібностей людини. Тож не випадково в наступні періоди, коли підписувалися договори між Україною та іншими державами, коли українські гетьмани боролися за незалежність й автономію України проти російського колоніалізму, в усіх текстах з українського боку звучали вимоги про “підтвердження прав і вольностей” козаків і шляхти, що “надані з віків... щоб ні в чому не були порушені”.

Специфічною особливістю козацтва було те, що мирне хліборобське життя переселенців зосереджувалося переважно в “прикордонній зоні”. Воно зазнавало постійних спустошливих нападів ординців, кримських татар і ногайців. Козакам доводилося одночасно займатися хліборобською справою та збройним захистом своїх поселень. Це зумовлювало формування особливого типу людини, здатної поєднувати різні види діяльності — трудової й військової, тоді як в інших країнах вони існували окремо, закріплювалися за різними класами й станами. В усталених уявленнях про козака перша його іпостась — виробничо-трудова, геть затінюється другою, військовою: звідси поширене отожднення козацтва з лицарством, зовсім не виправдане з соціально-економічного погляду. Насправді ж вільний труд на вільній землі невіддільний від самої суті козацтва й становить одну з його фундаментальних рис.

Феодално-кріпосницьке гноблення, жорстока панщина в українських землях, що перебували під владою Польщі та Росії, поєднувалися з намаганням, з одного боку, покатоличення й спольщення, а з іншого — зросійщення, духовного поневолення українського народу. Про цей трагічний період на зламі 16—17 ст. М.С. Грушевський писав, що почуття безпорадності обіймало громадянство. Здавалося, що перед цим натиском польської державності, польської культури, польської національності виходу немає й українству прийдеться тихо коритися цьому непереможному процесові.

За таких умов Україні доводилося шукати захисту, виробляти форми самооборони, методи активної військової протидії, мобілізувавши матеріальні й духовні можливості, спираючись на історичний досвід і традиції. Український народ, позбавлений своєї державності, створив могутні збройні сили, що є однією з підвалин держави — козацтво. Козаки добровільно йшли у військо захищати Вітчизну, свої “права та вольності”. Принцип непримусової системи комплектування й мобілізації в козацькому війську діяв навіть у період визвольної війни 1648—1654 рр. Військо Запорозьке мало своєрідну й досконалу організацію з оптимальними структурами. Усе це принесло йому багато героїчних перемог над ворогом.

Вибудувавши сильне військо, український народ, який ніколи в історії не прагнув загарбувати чужі землі, використовував свою вояцьку міць лише для захисту України, звільнення її від чужоземного панування. Збройні сили відіграли вирішальну роль у національно-визвольній війні під проводом Богдана Хмельницького, яка закінчилася утворенням козацько-гетьманської української держави.

Козацтво виконало покладену на нього історичну місію і врятувало український народ від загибелі, що має всесвітньо-історичне значення.

Отже, в другій половині 16 — на початку 17 ст. козацтво сформувалося як своєрідний суспільний стан, причому досить чисельний. Воно мало свою еліту в особі гетьманів, шляхти, генеральної старшини. Козацька верхівка була високоосвіченою, а діти козаків становили значний прошарок серед студентів Києво-Могилянської академії.

Важливе значення у зростанні суспільної ролі козацтва мав захист ним релігійних і національних прав українського народу. Особлива заслуга тут належить Петру Сагайдачному. Історична обставина українського життя привела до того, що в цей час національні інтереси, національні змагання, національна боротьба скупилися на точці оборони існування православної церкви. Обороняючи її стан, володіння, козаччина прихилила до себе всі оті верстви, які обстоювали національні й релігійні інтереси українського народу. Саме ці стани виступили головною державотворчою силою в будівництві й функціонуванні козацько-гетьманської держави, очолили боротьбу українського народу за національне визволення.

Характерною ознакою суспільного життя козацтва є демократизм. Умови життєдіяльності козацьких поселень, як господарсько-військових організацій, вимагали тісної взаємодії їх членів. Вони були вільні й рівні, а тому лише на принципах вільного демократизму, довір'я, взаємоповаги та взаємодопомоги могли будувати свої стосунки. Демократичні засади козацького суспільного устрою зумовлювалися також паростками нових суспільно-економічних відносин — буржуазно-демократичних.

У козацькому житті, особливо в його початковий період, було багато суперечностей, зокрема свобода одиниці й терор маси, свавілля й дисципліна, аскетизм і розгульність: у бурхливому казані січового життя різні елементи змагалися між собою. Але ця буйність, первісна сила, широкопросторість надавали Січі надзвичайного морального значення й висували її на провідне місце в організації України.

Демократичні засади запорозького козацтва стали основою формування християнської козацької республіки, що викликало захоплення багатьох учених і політичних діячів. Російський революціонер і прогресивний мислитель О.І. Герцен писав, що Україна була козацькою республікою, підвалинами якої стали демократичні й соціальні засади. Запорозька січ — це дивовижне явище плебеїв-вояків, лицарів-мучеників. Розвиток таких засад потребував гнучкого механізму втілення в життя демократичних принципів, високої політичної відповідальності за свої вчинки, глибокого розуміння державотворчих завдань. Водночас в умовах тривалої політичної нестабільності на терені українських земель, коли з великими труднощами пробивалися паростки монархізму козацької старшини, коли централізм соборної Української держави був ще тільки ідеєю, широкий демократизм містив чимало й негативного, чим уміло скористався царизм.

Міцно спираючись на традиції українського народу, використовуючи досвід козащини, українська козацько-гетьманська держава посіла своє особне місце в сузір'ї європейських держав 17 ст. Це означало, що народна ініціатива в один із найскладніших і переломних періодів історії створила життєздатний суспільний устрій.

Важливу роль у розвитку української політичної думки, демократичних засад державотворення відіграла конституція

Пилипа Орлика, одного з найближчих сподвижників гетьмана Івана Мазепи. Це основний закон тієї самостійної Української держави, за яку боровся П. Орлик і його однодумці. Головною тезою цього документа була теза про право українського народу на вільне життя, не залежне від чужого ярма. “Які б великі не були московські насильства, вони не дають ніякого законного права москалям щодо України... Козаки мають за собою право людське й природне, один із головних принципів якого є: народ завжди має право протестувати проти гніту й повернути уживання своїх стародавніх прав”, — наголошував П. Орлик.

Політичні ідеї та принципи Конституції Пилипа Орлика (1710)

- Ідея суспільного договору
- Принцип конституціоналізму
- Принцип народного суверенітету
- Принцип державного суверенітету і незалежності
- Принцип протекторату
- Ідея парламентаризму
- Ідея провідної політичної ролі суспільного стану (козаків — козацька республіка)
- Ідея парламентсько-президентської республіки
- Ідея унітарної держави з одним автономним утворенням (Запорозької Січі)
- Ідея природних прав людини і народу
- Ідея звичаєвого права (державна підтримка та використання традицій Запорозької Січі)
- Принцип поділу влади
- Незалежність судової системи
- Ідея правової держави
- Ідея соціальної держави
- Ідея державної релігії
- Принцип виборності усіх державних посад знизу доверху
- Вибори глави держави вищим представницьким органом
- Всезагальне рівне виборче право (в рамках козацького стану)
- Поєднання військової та адміністративної влади, їх структур
- Обмеження і контроль за виконанням повноважень глави держави
- Відділення державної системи (фінансової та ін.) від сфери приватного життя

Аналіз конституції та документів, пов'язаних із нею, показує, що тогочасна українська політична думка досягла досить високого рівня. Україна мала бути конституційно-демократичною, правовою республікою. “Гетьманське самодержавство” обмежувалося генеральною радою, яка складалася з генеральної старшини, полковників і виборних депутатів. Тричі на рік належало збирати сейм із полкової та сотенної старшини, депутатів і послів від запорозького війська. Передбачалася сувора окромишність державного скарбу та коштів, що виділялися в розпорядження гетьмана. Значне місце відводилося демократичним правам усіх станів суспільства, особливо козацтва, а також правам міст.

Отже, в українській політичній думці ще задовго до хвилі буржуазно-демократичних революцій у Європі було сформульовано чимало прогресивних правових ідей. Це була альтернатива тому шляху, яким ішла Росія з її феодально-кріпосницьким гнобленням, абсолютизмом, колоніальною політикою денационалізації, русифікації народів, які потрапили в залежність від неї.

Проблеми відродження української державності. Незалежність чи автономія?

Бурхливі соціально-економічні й політичні процеси, культурно-національне відродження в Україні у 16–17 ст. висунули як актуальну проблему національної державності. Ця творчобудівнича ідея охопила всі сфери життя української нації. Народ, який мав на своєму тривалому історичному шляху таку могутню державу, як Київська Русь, а потім зазнав хижацьких загарбань і знущань, не міг не піднятися на боротьбу за свою незалежність. Слова Пилипа Орлика про те, що українська держава має право на незалежне існування й “вона є вільним князівством,.. козацька нація й Україна були вільними”, стали стрижнем глибинних суспільно-політичних процесів, вододілом між різними політичними силами. Ця ідея стала рушійною силою народних мас, формувала відповідні політичні структури та об'єднання. Вона дістала втілення в тогочасній політичній літературі, історичних

дослідженнях і літописах, у релігійних проповідях, художній творчості та фольклорі.

Боротьба за незалежність знайшла своє відображення в національно-визвольних змаганнях. Наприкінці 16 ст. Україна стікала кров'ю селянсько-козацьких заворушень під проводом К. Косинського та С. Наливайка, які повели повсталих на бій проти польської шляхти. Ідея відродження української державності визначала діяльність славного сина України, гетьмана Війська Запорозького Петра Конашевича-Сагайдачного. Маючи досить сильні козацькі з'єднання, вміло використовуючи складну міжнародну обстановку, він домогся визнання польським урядом автономії українських земель у складі Речі Посполитої. На сеймі у Варшаві, де делегацію Війська Запорозького очолював П. Сагайдачний, були задоволені важливі козацькі вимоги: ліквідовано посаду старшого над козаками від польського уряду, визнавалася влада обраного на козацькій раді гетьмана над усією Україною; скасовувалися рішення сейму щодо обмежень козацьких вольностей і прав; населення України дістало свободу віросповідання; визнавалася польським урядом і забезпечувалася від гонінь властей Речі Посполитої православна ієрархія. Академік Д.І. Яворницький, один із найавторитетніших фахівців з історії козацтва, зазначав з приводу цієї угоди, що завдяки дипломатичному тактові, не оголюючи навіть меча, Сагайдачний зумів домогтися у поляків таких результатів для блага свого народу, про які навіть не мріяв жоден із українських гетьманів. Він заклав міцні підвалини для подальшого існування українського козацтва й разом із тим накреслив програму його майбутніх дій; з огляду на це гетьман Богдан Хмельницький лише продовжив справу Сагайдачного.

Волелюбні традиції українського народу, його прагнення до національної незалежності знайшли втілення у всенародній визвольній війні під проводом Б. Хмельницького (1648–1654). Як неодноразово заявляв бунтівний гетьман, його мета — звільнити всі українські землі, об'єднавши їх у самостійну державу.

Уже в ході самої війни стало зрозуміло, що її фактичні досягнення далеко переростають межі попереднього козацького автономізму, що зусилля українського народу спрямовані на повну незалежність від Польщі, й лише існування національної держави забезпечить йому гідне місце в світовому процесі. Цьому сприяли

розмах народного повстання, зросла національно-політична свідомість козаків і селян, зміцнення авторитету Хмельницького серед населення, перехід на його бік української шляхти й духовенства.

Результатом переможної війни українського народу проти польської шляхти було утворення козацько-гетьманської держави, відбулася кристалізація основних принципів політичної доктрини Богдана Хмельницького, стрижень якої становила національна державна ідея, що вперше була сформульована в історії вітчизняної суспільно-політичної думки. Козацтво стало провідною верствою в країні, разом з частиною української шляхти козаки збудували українську державу й посіли в ній становище організуючої, правлячої й економічно найсильнішої верстви.

Державотворча тогочасна політична думка і практика були спрямовані на вирішення двох найважливіших і взаємозв'язаних завдань: створення незалежної соборної держави в етнічних межах України й запровадження в ній нової моделі соціально-економічних відносин, в основі якої лежала дрібна (фермерського типу) козацька власність на землю. Цьому завданню була підпорядкована вся діяльність гетьмана Б. Хмельницького — військова, економічна і зовнішньо-політична.

Відновлену українську державу Б. Хмельницький розглядав як спадкоємицю княжої Русі, що свідчить про тривалість державотворчого процесу на українських землях.

Долаючи надзвичайно складні зовнішні та внутрішні перешкоди, гетьман зосередив свої зусилля передусім на будівництві, функціонуванні усіх ланок влади.

Велику увагу Б. Хмельницький надавав формуванню судової влади. На місце станovo-шляхетської системи судів поставали сотенні, полкові і генеральні установи, сільські суди. Практикувалося надсилання гетьманом судових комісій на місце для розгляду справ особливо значення.

Державотворчі процеси в тогочасній Україні визначали такі документи, як “Статті про устрій Війська Запорозького”, універсали Хмельницького, яких до нас дійшло понад 400, офіційні листи. Вагоме місце в легітимізації і конституюванні козацько-гетьманської держави став Зборівський договір (Декларація) 1649 р., який президент України Л. Кучма назвав свого роду першою діючою “конституцією”, яка за своєю

вагомістю дорівнює англійській Великій хартії. “Саме від цієї дати, — зазначає він, — увесь світ, Європа, зокрема і Росія, визнали Україну як окреме державне утворення з чітко визначеними державними кордонами, власними територією та військом, судом, вірою, органами державного управління і, що особливо слід підкреслити, мовою. Тому ми маємо всі підстави стверджувати, що ця та інші угоди гетьмана були своєрідною біблією українського конституціоналізму, її значення в історії вітчизняного державотворення неперевершене”.

Наслідуючи демократичні традиційні основи Запорозького козацтва, вперше у світовій історії Б. Хмельницький запровадив загальну виборчу систему державної влади — гетьманщину. Поряд з цим він рішуче боровся за зміцнення й централізацію державної влади, долаючи анархізм, свавілля та сепаратизм.

У зв'язку з істотною необхідністю наповнення національної державної ідеї соціально-економічним змістом була проведена принципова, по суті революційна, аграрна реформа, за якою було знищено велике й середнє феодальне землеволодіння (за винятком монастирського), панщинно-фільваркову систему господарства, ліквідовано кріпацтво, утверджено дрібну (козацького типу) власність на землю. Козацькі господарства мали чітко виражені тенденції до розвитку якісно нового для того часу шляху — фермерського. Створювалися передумови для розвитку цим же шляхом і селянських господарств. Серед океану великих феодальних і кріпосницьких маєтків Європи вільне козацьке землеволодіння, тисячі приватних ділянок, розданих Богданом, були чимось небаченим, створювали могутню соціальну базу для єднання і консолідації українського народу.

Зміцненню економічних основ козацько-гетьманської держави сприяла та увага, яка надавалася розвитку торгівлі, ремісництва, промисловості, соціальним проблемам населення, формуванню нової фінансово-податкової системи. Як і в попередні роки, в козацько-гетьманській державі багато уваги приділялося формуванню ідейно-політичної та духовної основ державотворення. Освіта, наука і культура в ті роки набули нового піднесення.

Козацька держава була визнана багатьма іноземними державами, стала рівноправним суб'єктом міжнародного співтовариства.

Існування цієї держави як самостійної й незалежної було нетривалим. Ще в ході переможної війни у Б. Хмельницького та

частини його оточення починає утверджуватися думка, що Україна власними силами, без чужої допомоги не захистить свою державу від ворожих нападів. Будучи в стані тривалої війни з Польщею, яка намагалася полонізувати й колонізувати Україну, зазнавши численних пограбувань і спустошень од військ Османської імперії на півдні, українська гетьманська верхівка звернула свої погляди до Росії. Великі надії покладалися на спільне слов'янське походження, єдину віру, близькість мови, культури та історичної долі двох народів. Ці наміри завершилися укладенням Українсько-Московських угод 1654 р., за якими Україна фактично втрачала свою незалежність і входила до складу Росії на правах широкої автономії. Як ці події, так і особа Б. Хмельницького викликали й сьогодні викликають різнопланові, суперечливі оцінки. Видатний український мислитель-патріот Т.Г. Шевченко негативно оцінив наслідки цього акту в житті українського народу:

*Отак-то, Богдане!
Занапастив єси вбогу
Сироту Україну.*

Шведський історик Альфред Єнсен писав, що ця унія відіграла фатальну роль у долі України. Це був союз ягняти з вовком; мабуть, гетьман не міг навіть припускати, що його велична постать верхи на коні стоятиме на найголовнішому майдані Києва як символ “єдиної й неділимої Росії”, тоді як ця Росія дупитиме будь-який вияв духовності та індивідуальності й право на самовизначення українського народу, для якого Хмельницький був і залишається найвизначнішим героєм. І все ж Хмельницький заслуговує якнайвищого пошанування за вмиле керівництво народно-визвольною боротьбою. Український філософ Григорій Сковорода називав його “героєм і батьком вольності”. Адже він зв'язав перервану ще в середніх віках нитку державності, і створена ним Українська козацька держава знову впровадила український народ у сім'ю самостійних народів зі своїм власним життям.

Після Українсько-Московської угоди 1654 р. доля української державності вирішувалась у взаємовідносинах Москви й України. Грушевський писав, що Москва хоче накласти руку на всі права і свободи українського народу, а народ в лиці кращих своїх людей бореться проти того, і ця боротьба червоною ниткою проходить через усю подальшу історію України.

Керівництво козацько-гетьманської держави ставило за мету продовжувати об'єднання українських земель, які ще залишалися під владою іноземних держав, відстояти широку автономію України в складі Росії, а за сприятливих умов — домогтися й повної незалежності. Але царизм рішуче й наполегливо здійснював наступ на політико-адміністративний устрій України, обмежуючи й раз у раз зменшуючи елементи автономії українського краю. Сподівання на державний суверенітет і незалежність, що сформувались у свідомості українського народу в роки визвольної війни, ідеї широкої автономії й васалітету в складі сусідньої держави танули й висихали, як роса на сонці. Кінцевою ж метою царизму була ліквідація української держави, колонізація України з усіма відповідними наслідками. Про це яскраво свідчить проект закону Петра I, що зберігається в архівах Міністерства закордонних справ у Москві, складений ще 1703 р. За цим документом, потрібно було, дочекавшись смерті Мазепи або навіть позбувшись його тим чи іншим способом, знищити козацьчину — чи виселенням її на східні кордони Великої Росії, чи терором, колонізувати гетьманщину москалями та німцями, щоб “раз назавжди знищити вогнище ворохобників”. Ось таке майбутнє чекало Україну.

За цих умов український менталітет не міг не породити нової хвилі боротьби за незалежність. Були й зрадники, що вірно служили російському царатові, разом із ним душили українську державу, збагачуючись на горі власного народу.

Іван Виговський, Петро Дорошенко, Іван Мазепа, Пилип Орлик, Павло Полуботок, Данило Апостол та ще ціла плеяда славних гетьманів і старшин, лицарів волі, робили все можливе, щоб урятувати Україну й домогтися звільнення її від Російської імперії.

Невдовзі після укладення угоди Б. Хмельницький зрозумів, що він ошуканий царизмом. Як писав М. Грушевський, Б. Хмельницький побачив, як “Москва сильною ногою ставала на Україні”. Тим-то він у 1656 р. всупереч волі Росії уклав союзницький військовий договір із Швецією та Угорщиною для боротьби проти Польщі, й незабаром ця війна почалася. Планувалося, що на випадок перемоги західні українські землі, що перебували в складі Польщі, відійдуть до гетьманської України, а Україна стане незалежною від Росії. Поразка у війні та смерть Б. Хмельницького зірвали ці плани.

Важливим етапом на шляху боротьби за збереження української держави були гадяцькі угоди Івана Виговського. Головні політичні ідеї стосувалися збереження й зміцнення української держави, її внутрішнього ладу, релігії, освіти. Україна мала укласти союз із Польщею та Великим князівством Литовським на конфедеративних засадах і розірвати угоди з Росією. Але через цілу низку внутрішніх і зовнішніх умов угода не була здійснена. Та її зміст, ідея, дух не пропали марно.

Могутній, відчайдушний сплеск героїчної боротьби за волю рідного краю пов'язаний зі звитяжними зусиллями Івана Мазепи, Пилипа Орлика та їх соратників. З часу переходу гетьмана І. Мазепи в ході Північної війни на бік шведського короля Карла XII вся російська царистська та буржуазна, а потім радянська історична наука насаджувала несправедливе, образливе для всього українського народу, кинуте Петром I, звинувачення: “зрадники”, “мазепинці”. Гетьман І. Мазепа, тримаючи булаву Лівобережної України понад 20 років, зміг переконатися, що, крім рабства, колоніальної залежності, нічого іншого його народові не випаде. А тому він поставив за мету домогтися суверенності й незалежності України. Ще під час однієї з перших зустрічей з Петром I, коли той висловив пропозицію ліквідувати автономію України руками Мазепи, він мужньо відкинув ці задуми. Гетьман заявив, що у козака закон — або смерть, або свобода. Права й вольності йому миліші, ніж життя. Сам Мазепа готовий був пролити кров за збереження його свободи. Він був певен, що народ український скоріш покине свої осідки, як стане рабом, що тяжке ярмо, під яким перебував московський народ і до якого він звик, зовсім не надається для того, щоб поработити горду душу української нації.

Пов'язавши здійснення своїх задумів із могутньою на той час Швецією — ворогом Москви та Варшави, Мазепа кинув на цілий світ волелюбне гасло, яке геніально сформулював Вольтер: “Україна завжди прагнула бути вільною”. І. Мазепі не судилося здійснити задумане, але він щиро прагнув вирвати український народ з кайданів. Адже царат віроломно нищив ту основу, на якій Б. Хмельницький вступив у військовий союз із Росією. Цар Петро, продовжуючи політику своїх попередників, дедалі більше поневолював Україну, нищив козацтво. Це й стало причиною переходу І. Мазепи на бік шведів. Про мотиви свого вчинку гетьман

чітко висловився перед козацькою старшиною в промові “Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями”.

В особистій трагедії Мазепи, якому не судилося здійснити свій задум — визволити Україну з-під царського гніту — і який мусив утікати з рідного краю, відбулася трагедія нашого народу.

Переможений Мазепа став для російських царів та офіційної ідеології уособленням сепаратизму і зрадництва. Водночас вітчизняні та й більшість закордонних дослідників високо оцінили дії І. Мазепи, його намагання звільнити Україну від колоніального російського ярма. Його ім'я сьогодні займає гідне місце серед імен славних борців-патріотів. Оцінюючи роль Мазепи в історії нашого народу, сучасний поет В. Крищенко у вірші “Гетьман” писав:

*...Коли б такого сина мала
Ти, Україно, ще хоч раз —
То б сто разів не помирала
В обіймах царського вандала,
Не полотіла б від образ.
...Літають думи понад степом
Як пам'яті живі орли.
І слово проситься у небо:
— Спасибі, гетьмане Мазепо,
Що в нашій долі ви були.*

Тяжкі дні, роки, століття настали для України після Полтавської битви. Захоплених у бою українців цар віддав на страшні муки. Шведський історик Норберг, очевидець, із жахом про те згадує: “Людям ламали кістки рук і ніг, розтягали на колесах тіла, саджали на кіл”. Столицю Гетьманщини — Батурич — було за наказом Петра I жорстоко пограбовано й дотла зруйновано, а всіх жителів, навіть маленьких дітей і старих людей, вирізано. Насильство й різанина прокотилися хвилею по багатьох містах і селах України. Царизм хотів силою знищити саму думку українського народу про незалежність. Почалася тривала доба руйнації та насильства.

Це була політика, про яку пізніше відомий діяч українського визвольного руху В. Винниченко говорив так: “Вся історія відносин між Москвою та Україною протягом більше як 250 літ, з моменту злуки цих двох держав, є планомірне, безоглядне,

безсоромне, нахабне нищення української нації всякими способами, вщерть до стертя всякого сліду її, щоб навіть імені її не лишилось”.

Однак вільнолюбна думка ще жевріла. Так, за часів свого гетьманування Павло Полуботок (1722–1724), а потім Данило Апостол (1727–1734) намагалися захистити хоч невелику автономію України, врятувати народ від непомірного гноблення. Дечого вдалося досягти, особливо за царювання Єлизавети, яка була в шлюбі з Олексієм Розумовським — козаком із Гетьманщини. Та все це не могло вже врятувати Україну. Катерина II, фанатична прихильниця русифікації й централізації, завершила справу, розпочату Петром I. Вона негативно ставилася до української, лівонської та фінської автономій. “Ці провінції, — говорила цариця, — слід русифікувати... Коли в Малоросії зникнуть гетьмани, треба зробити все, щоб стерти з пам'яті їхню добу”. Ліквідувавши Гетьманщину, а потім зруйнувавши Запорозьку Січ, царизм завдав українській державі тяжкої поразки, перервав на століття її державотворчі процеси. У своїх діях він використав класовий егоїзм української шляхти, втрату нею (не без його допомоги) національної ідеї, патріотизму.

Так трагічно закінчився ще один період політичної історії українського народу. Але на цьому шляху, на якому яскраво засяяла національна ідея, є чимало здобутків. Ця ідея стала рушієм суспільного прогресу. На основі розвитку економіки, могутнього піднесення просвітництва й науки теоретично обґрунтовано необхідність національного державотворення, закладено підвалини концепції української нації.

Геній українського народу в умовах загрози його існуванню створив таке унікальне явище, як запорозьке козацтво, державотворчі зусилля увінчалися козацько-гетьманською державою. Козацьке військо стало міцною перешкодою на шляху експансії найбільшої тогочасної Османської імперії в Європу, припинило грабіжницькі зазіхання польської шляхти на українські землі. У ході боротьби проти російського колоніалізму українська політична думка збагатилася важливими ідеями державної незалежності й автономії, суверенітету й рівності, волі й демократії, правди й справедливості.

Політичні доктрини нової доби

Відмінною рисою другої половини 18 ст. та 19 ст. є два епохальні чинники.

По-перше, європейська цивілізація бурхливо розвивається під впливом Великої французької революції, яка проголосила, за словами К. Маркса, новий політичний устрій і дала всьому світові зразки демократії та свободи.

По-друге, внаслідок промислового перевороту, тобто заміни мануфактурного виробництва великою машинною індустрією, бурхливо розвиваються капіталістичні відносини, що стають панівними в суспільно-економічному житті.

Відповідно до цього почалося створення нових політичних, філософських і правових систем життєдіяльності суспільства.

У Німеччині найавторитетнішими представниками ліберального напрямку, які особливо вплинули на розвиток соціально-політичної думки 19 ст., були професор філософії Кенігсберзького університету Іммануїл Кант (1724–1804), видатний філософ і громадський діяч Йоган Готліб Фіхте (1762–1814), геніальний мислитель Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770–1830).

I. Канту належить першість у системному обґрунтуванні лібералізму як нової течії соціально-політичної думки. Лібералізм відобразив ідейні позиції заможної частини третього стану, яка вимагала економічної й політичної свободи для своєї життєдіяльності. На думку I. Канта, лібералізм — єдина розумна платформа суспільного устрою, яку він обґрунтував у таких працях, як “Ідеї загальної історії”, “До вічного миру”, “Метафізичні початки вчення про право” та ін.

Під впливом цих ідей просвітництва та школи природного права, яка обстоювала індивідуалізм, сформувалися головні принципи соціальної концепції I. Канта: кожна особа є завершеною гідністю й абсолютною цінністю; людина не є знаряддям здійснення якихось планів, навіть спрямованих на суспільне благо: вона — суб'єкт моральної свідомості й докорінно відрізняється від навколишньої природи, у своїй поведінці повинна керуватися велінням морального закону; закон цей апріорний, не може зазнавати впливу зовнішніх обставин і тому беззастережний.

Сукупність умов, які обмежують сваволю одного стосовно іншого й запобігають виникненню конфліктів у суспільстві, і є право. Саме воно покликане регулювати поведінку людей. Суб'єктивні мотиви, спосіб мислення й переживань його зовсім не цікавлять — цим займається мораль. Ніхто не може наперед приписувати людині, заради чого вона має жити, в чому сутність її власного блага та щастя. Більше того, неможливо домагатися цього від неї погрозами, застосуванням сили.

Істинне призначення права — надійно гарантувати той соціальний простір, в якому моральність могла б нормально виявити себе, в якому беззаперечно реалізувалася б свобода. А це досягається наданням права примусової сили, яку може дати тільки держава.

І. Канту належить пальма першості в обґрунтуванні правової держави. Щодо форм державного управління, то він був прихильником республіканського ладу, за якого можливий поділ властей: законодавча влада належить колективній волі народу, виконавча зосереджена в руках правителя за законом, а судова призначається виконавчою.

Соціально-політична доктрина Й.Г. Фіхте розвивалася в характерному для німецької класичної філософії руслі природно-правової теорії. Тому й не дивно, що між його поглядами та поглядами І. Канта дуже багато спільного.

У соціальній філософії Ф. Гегеля належне місце посідає проблема держави, влади, суспільного устрою. Зокрема, у “Філософії права” він підкреслює, що “ця праця, оскільки в ній зосереджена наука про державу, буде намаганням осягнути й описати державу як щось розумне в самому собі”. Перехід до нових форм виробництва державного устрою він характеризує як перехід від насильництва до свободи, від сили до права, від свавілля до розумних засад. У такій державі всі повноваження (загальні та одиничні) легітимні й правомірні, а із взаємовідносин розумні лише ті, які опосередковані правом.

Ставлення держави до її складників — індивідів та їх об'єднань — здійснюється у “формі правових обов'язків”. Відповідно, права й свободи індивідів і громадських угруповань (громад, корпорацій, товариств), а також владних установ (монарха, уряду й законодавчої влади) дійсні, розумні та правомірні.

Ф. Гегель увів у політичну науку розмежування понять “громадянське суспільство” (сукупність економічних відносин) і

“держава”. Державу (“дійсність моральної ідеї”) він трактував як організацію, що є основою громадянського суспільства й розв'язує суперечності між його членами. Водночас такі суперечності між багатством і бідністю він вважав притаманними будь-якому громадянському суспільству, подолати їх практично неможливо й вони не залежать від держави.

Серед представників англійського лібералізму помітне місце належить Ієремію Бентаму (1748—1832). Його теорія утилітаризму набула в той час неабиякої популярності. Мислитель запропонував програму демократизації політичних і правових інститутів держави. В основі її лежить принцип корисності, тобто властивість будь-якого предмета приносити користь, вигоду, добро, щастя або запобігати злу, шкоді, нещастю. Усе, що сприяє корисності або інтересам суспільства, збільшує достаток його членів. У І. Бентама особа є метою, а держава — засобом.

Завдання держави — забезпечити щасливе життя всіх людей. Вона не повинна регламентувати господарську діяльність, втручатися в економіку, основу якої становить приватна власність і вільна конкуренція.

І. Бентам виступав за демократичну республіку, оскільки лише за такого устрою можливе здійснення цілей держави — благо всього народу.

Антикапіталістичні теорії першої половини 19 ст.

Бурхливий розвиток капіталістичних відносин негативно позначився на концепціях ідеологів і політиків дрібних та середніх виробників. Найвідоміший серед них економічний романтизм Ш. Сімонді (1773—1842) та анархізм П. Прудона (1809—1865).

Так, Ш. Сімонді, ігноруючи зміни в житті суспільства, намагався увінчати дрібне виробництво, зберегти принцип рівності за нових умов. Цього можна досягти лише в разі реформування капіталізму таким чином, щоб “регулювання” виходило з інтересів дрібних власників. Він критикував суспільні процеси, що засвідчували намагання капіталістів отримувати найбільші прибутки шляхом застосування машин, унаслідок чого погіршувалося життя людей.

Розорення дрібних виробників викликало негативне ставлення Сімонді до машинної індустрії, яка, на його думку, сприяє зростанню надлишкового населення. Тим-то він і висунув концепцію абстрактної держави, де були б створені умови для “нормального й природного” розвитку дрібних власників. Подібне суспільство зацікавлене насамперед у тому, щоб “праця регулювалася попитом”, “усі товари мали збут”, щоб “не постраждав жоден виробник”. У такому суспільстві приватний виробник не керується “загальним попитом”, а зіставляє “своє виробництво з кількістю належних йому капіталів”. Отже, держава повинна стримувати сліпі намагання, які суперечать як державним інтересам, так і утвердженню гуманності.

Анархістські ідеї П. Прудона також зумовлені капіталістичними перетвореннями. Критикуючи нові відносини, він вважав, що саме справедливість має стати основним принципом суспільного розвитку внаслідок реформування суспільства, в якому всі його члени стали б дрібними виробниками. А породжені великою промисловістю умови виробництва є, на його думку, “випадковим хворобливим наростом”. Натомість потрібний такий господарський режим, який складався б з окремих формально незалежних виробників товарів, придатних для безпосереднього вжитку та обміну на ринках. При цьому кожному з них повертається повна вартість продукту його праці у вигляді іншого товару.

П. Прудон критикував утопічні соціалістичні вчення про асоціативний спосіб життєдіяльності. Зокрема, він вважав, що асоціація за своєю природою не тільки безплідна, а й шкідлива, оскільки сковує свободу трудящих. Вона означає солідарність, кругову поруку, мішанину прав та обов'язків щодо третіх осіб; верховним законом тут є “однакова платня за працю”, тому прибутки й користь одержують тільки ледарі й ослаблені її члени, а отже, асоціація — “солідарність недбалих і нездатних”.

П. Прудон висунув свій план “соціальної ліквідації” — заміни держави договірними відносинами між індивідами, громадами й групами виробників, які співпрацюють в еквівалентному обміні. Йому належить також план поділу централізованої держави на дрібні автономні області.

Оцінюючи цей своєрідний напрям політичної думки, Г.В. Плеханов підкреслював, що соціалісти-утопісти тієї епохи міцно трималися антропологічних поглядів французьких матеріалістів. Так

само, як і матеріалісти, вони вважають людину виплодом навколишнього середовища й так само, як і матеріалісти, потрапляють у зачароване коло, пояснюючи змінні властивості середовища незмінними властивостями людської природи.

Критично-утопічний соціалізм і комунізм

Клод Арпі де Рувруа Сен-Сімон (1760—1825) жив у часи, коли Велика французька революція покінчила з феодально-монархічними порядками й проклала шлях до капіталізму. Критично оцінюючи її наслідки, він вважав, що сучасне йому суспільство нерозумне, недосконале й неминуче буде замінено іншим ладом. Вихідними пунктами його плану, з одного боку, стала переконаність у провідній ролі “індустріалів” у суспільному житті, а з іншого — ставлення до організації промисловості як до одного з найважливіших чинників досягнення суспільного блага.

У праці “Катехізис промисловців” Сен-Сімон стверджував, що цей процес буде затяжним, розпочнеться у Франції й згодом стимулюватиме виникнення партій промисловців в інших країнах, приведе до створення там “промислової системи” — нового суспільного ладу.

Мислитель розглядав державну владу як основний засіб організації виробництва, адже “політика є наука про виробництво”. Головне завдання уряду — забезпечення умов для розвитку виробництва, усунення всіляких перешкод на цьому шляху. У такому суспільстві державна влада згодом поступається місцем суспільному самоврядуванню.

Франсуа Марі Шарлю Фур'є (1772—1837) належить особливе місце в історії суспільно-політичної думки.

Характеризуючи “лад цивілізації” як “світ навиворіт”, він підкреслював, що господарській системі такого суспільства притаманні конкуренція, суперечливість інтересів, наживання на злиднях, лицемірство, пристосовництво тощо. Водночас це суспільство, як необхідний щабель в історичному процесі, започаткувало “велике виробництво, високі науки й ніжні мистецтва”.

Тому мислитель доводить, що за ладом цивілізації обов'язково настане лад гармонії, матеріальні передумови переходу до якого

вже визріли. Але люди ще не пізнали, не відкрили для себе кодексу соціальних законів, які він їм дарує. За планом Ш. Фур'є, для досягнення загальної людської гармонії необхідно повсюдно згуртувати асоціації, об'єднання людей для спільної трудової діяльності — фаланги. Вони мають бути “природо-призначені й привабливі”, створити умови для самореалізації кожного індивіда й поступового утвердження “царства Божого” на землі.

Роберт Оуен (1771—1858) не тільки мріяв про таке царство, а й намагався заснувати його в Англії, а потім у США. Він виходив із того, що людський характер є результатом взаємодії природної організації індивіда й навколишнього середовища. Змінивши останнє, можна зробити людину щасливою, інакше кажучи, існуюче капіталістичне суспільство слід мирно реформувати в нове, яке відповідало б людським потребам. На думку мислителя, саме вихованням людських характерів визначається образ суспільства.

Для всеосяжного щастя людей належить здійснити “якнайповнішу реальність” у виробництві та споживанні, в духовній сфері їх буття. Саме в асоціаціях, за відсутності приватної власності, можливий гармонійний розвиток фізичних, розумових, моральних здібностей людини.

Особливості російської політичної думки

Політичні питання розвитку суспільства досліджувалися й мислителями Росії — М.М. Сперанським, М.М. Карамзіним, П.І. Пестелем, М.М. Муравйовим, П.Я. Чаадаєвим, В.Г. Белінським, М.І. Чернишевським, М.А. Добролюбовим, О.І. Герценом, М.О. Бакуніним, П.П. Лавровим, П.М. Ткачовим та ін. Так, М.М. Сперанський (1772—1839), фактично керуючи підготовкою Повного зібрання законів Російської імперії в 45 томах і Зводу законів Російської імперії в 15 томах, реалізував багато своїх політико-правових ідей. Він обґрунтував необхідність проведення низки реформ, пропонував скасувати кріпосне право, залишаючи прийнятою формою врядування Росії самодержавне необмежене правління. Ці думки підтримував і М.М. Карамзін (1786—1826). Центральна ідея його праці “Записки про давню й нову Росію”

полягає в тому, що “Росія засновувалася перемогами й одноосібною владою, гинула від різновладдя, врятувалася мудрим самодержавством”. Цю думку було розвинуто в його “Історії держави Російської”.

Особливу роль у розвитку політико-правових питань у Росії відіграли дворянські революціонери. Повстання декабристів було першим в історії Росії революційним виступом із розгорнутою програмою перебудови державного ладу й суспільних відносин у країні. Хоча за своїми гаслами цей рух був антифеодальним, він не подолав рамок станової обмеженості, оскільки декабристи не наважувалися на цілковиту ліквідацію дворянського землеволодіння, робили ставку на “верхівкову” військову революцію, побоюючися політичної активності народних мас.

Найбільший внесок у розвиток програмних документів декабристів зробили П.І. Пестель (1793—1826) і М.М. Муравйов (1796—1843). П.І. Пестель відомий нам як послідовний республіканець. Виступаючи проти монархії, яка мала бути ліквідована збройним шляхом, П.І. Пестель зазначав, що республіканське правління — це благо для Росії. А щоб не було повернення до монархії, доведеться вбити царя й знищити всіх членів імператорської сім'ї.

Для здійснення змін у державному правлінні П.І. Пестель уважав за необхідне встановити диктатуру тимчасового Верховного правління, яке знищило б кріпосництво й провело земельну реформу. Після цього влада буде передана Народному вічу (законодавча) та Державній думі (верховновиконавча). Крім цього, створюється Верховний Собор, якому доручається “власть блюстительная”. Ці державні органи обираються. Виборче право пропонувалося надавати всім громадянам, які досягли 20 років, за винятком засуджених.

Характеризуючи права та свободи громадян у майбутній республіці, П.І. Пестель підкреслював, що перед законом усі мають бути рівними. Проголошену свободу слова не можна використовувати проти нової, революційної влади. Що стосується права власності, то воно проголошувалося священним і недоторканим.

Політичні погляди М.М. Муравйова, який підготував три проекти конституції, багато в чому схожі з Пестелевими, хоча й не такі радикальні. Конституція скасовувала кріпосне право й затверджувала федеративний устрій Російської держави.

Послідовно виступали проти кріпосництва й самодержавства революційні демократи, які вірили в революційні можливості народних мас, у здійснення сільської революції. Тому революційний демократизм був ідеологічним оформленням протесту селян проти експлуатації, феодальних відносин.

О.І. Герцен, розвиваючи ідею “російського селянського соціалізму”, стверджував, що російський народ стоїть ближче за всі європейські народи до нового соціального устрою. Селянська громада, на його думку, може стати основою соціалізму. Для цього необхідно звільнити селян із землею.

Відмежовуючися від ідеалізації патріархальної селянської громади й поглядів про можливість переходу до соціалізму шляхом філантропічних дій панівних класів, М.Г. Чернишевський пов’язував здійснення своїх задумів із класовою боротьбою, перемогою селянської революції. Для цього на початку 60-х років утворилося таємне товариство “Земля і воля”, що об’єднало низку революційних груп. Була розгорнута активна пропагандистська діяльність. Для успішного повстання в 1863 р. розроблено звернення до народу та армії, випущено чимало прокламацій. Після революції планувалося передати землю селянам, сформувати “виборний і федеративний уряд”. Однак на початку 50-х років революційна ситуація пішла на спад, а товариство “Земля і воля” саморозпустилося. З часом чисельність учасників революційного руху зросла, й у 1876 р. виникла друга велика організація “Народна воля”. У 1879 р. вона розділилася на дві — “Народну волю”, що обрала шлях політичної боротьби, та “Чорний переділ”, яка обмежилася пропагандистською роботою. Маючи за мету побудову соціалістичного суспільства, народовольці вдавалися до тактики індивідуального терору, що не могло принести успіху.

Великий вплив на російський революційний рух мали ідеї М.О. Бакуніна (1814–1876), відомого лідера анархістського напрямку. Він вважав: оскільки російська людина є бунтарем за своєю природою, то завдання полягає в тому, щоб узгодити дії всіх сил, за єдиним планом провести “всерозтворюючий бунт”. Засуджуючи боротьбу за політичну свободу, М. Бакунін був проти демократичної республіки. Державу, на його думку, треба знищити наступного дня після революції, інакше революція загине. Однак припускалася можливість створення повсталим народом комун, причому рада комуни обирає

виконавчий комітет. А взагалі теорії М.О. Бакуніна вирізнялися непослідовністю.

Марксистське вчення про політику

Найбільш поширеним у 19–20 ст. стало політичне вчення К. Маркса, Ф. Енгельса. Даючи йому оцінку, М. Бердяєв підкреслював, що теорія соціалізму цих двох мислителів піддала сумніву право приватної власності, й звичайно, підстави для сумніву були. Ніким не обмежене й абсолютне право приватної власності породило зло й несправедливість суспільства феодального й суспільства капіталістичного. Саме від нього пішли нестерпна соціальна нерівність, пролетаризація мас, позбавлення трудящих засобів виробництва й революційні настрої, які доводять пригноблених до такого рівня озлоблення та помсти, що втрачається людська гідність. І водночас у власності є онтологічне зерно. Відберіть у людини всяку владу над майновим, матеріальним світом, усяку особисту свободу в господарських актах і ви зробите людину рабом суспільства й держави, які відберуть у нього й право свободи думати, совісті й слова, право вільно пересуватися, саме право на життя. Якщо суспільство й держава стають єдиним власником усіляких матеріальних цінностей і благ, то вони можуть робити з людиною що завгодно; особа безсила протистояти тиранії держави та суспільства.

Соціально-економічними й політичними підвалинами марксистського вчення про політику стали суперечності суспільного постуцу, зокрема, між власниками засобів виробництва й тими, хто був позбавлений їх, між уже добре розвинутими продуктивними силами й застарілими виробничими відносинами, а також суперечності в духовній сфері. Відомо, що марксизм спирався переважно на досягнення в класичній філософії, політичній економії та соціально-політичній думці. Ця нова ідейна течія живилася й тогочасними революційно-демократичними та гуманістичними тенденціями.

К. Маркс (1818–1883) і Ф. Енгельс (1820–1895) у своїх дослідженнях доводили, що правові відносини, як і форми держави, не можна зрозуміти поза історичним контекстом, умовами

матеріального життя. Вони пояснювали опосередкованість політико-правових відносин економічною сферою, а також співвідношенням суспільства й держави. Держава — офіційний представник громадянського суспільства. При цьому виявляється її подвійна природа: з одного боку, вона виступає як універсальна політична організація, що зберігає цілісність суспільства, з іншого — як спеціальний апарат управління.

Марксизм формулює положення про подолання відчуження держави від народу, від людини, про необхідність запровадження демократичної державності, самоврядування народу. Шлях до нього пролягає через перехідний період, політичною формою якого є держава диктатури пролетаріату. Ця центральна ідея марксистської теорії виводилася з досвіду революцій 1848—1850 рр. та Паризької Комуни. Сутність диктатури пролетаріату — поєднання законодавчої, виконавчої та судової влади.

Щоб досягти цієї мети, пролетаріат повинен здійснити політичну революцію, в процесі якої має бути ліквідована стара й створена нова державна машина. Вона втілюватиме одвічні ідеї справедливості, рівності, демократії в інтересах більшості народу шляхом примусу стосовно незначної меншості. “Історична місія” пролетаріату може здійснитися лише за умови створення “особливої партії”, що дасть змогу робітничому класові стати самостійною політичною силою. Ведучи рішучу ідеологічну боротьбу з класовими противниками, така партія очолить пролетаріат і допоможе йому вийти зі свого “дитинства”.

Отже, в працях К. Маркса й Ф. Енгельса були висунуті та обґрунтовані тлумачення політики, держави, влади, власності, інших політичних інститутів. У своїй основі марксизм був реалістичною теорією, яка відобразила нагальну потребу докорінних змін суспільного устрою. Багато її положень у ході дальшого історичного розвитку втрачали свою значущість, інші видозмінювалися, збагачувалися реальною практикою, треті — перекручувалися, фальсифікувалися, спростовувалися.

Одним із засновників німецької соціал-демократії був Ф. Лассаль (1825—1864), який, за оцінкою Ф. Мерінга, правильніше поцінував загальне виборче право як важіль пролетарської класової боротьби, ніж це зробили — принаймні свого часу — К. Маркс і Ф. Енгельс. Його філософські позиції формувалися під впливом Й. Фіхте й В. Гегеля. Свої соціально-політичні погляди він об’єднав

під назвою “національного соціалізму” й при цьому називав себе учнем К. Маркса і Ф. Енгельса.

Відзначаючи безправне й пригноблене становище трудящих, усвідомлюючи необхідність зміни існуючих у Німеччині порядків і намагаючись ліквідувати соціальну нерівність у суспільстві, Ф. Лассаль вважав, що цього можна досягти лише за умови створення власними силами робітників (з допомогою держави) виробничих асоціацій. При цьому він виходив з теорії вартості Рікардо, в якій підкреслювалося, що робітник обмінює свою працю, як і будь-який інший товар, за еквівалентом. Усі біди робітничого класу — низька заробітна плата, експлуатація тощо — внутрішньо притаманні самій системі обміну. Тому ліквідація цих негативних явищ пов’язувалася з упорядкуванням принципів розподілу суспільного продукту. Так, Ф. Лассаль пояснював право робітників на повну вартість продуктів праці, яке не реалізується через “залізний закон заробітної плати”. Саме виробничі асоціації допоможуть позбутися в суспільстві найманої праці, перейти до соціалізму, де здійсниться вимога розподілу суспільних доходів відповідно до прав кожного працівника на отримання повного продукту своєї праці.

Майбутню державу він бачив демократичною, відродженою через загальне й пряме виробниче право. Така держава зможе досягти найвищої свободи завдяки введенню “індивідуальної власності, що ґрунтується на праці”. Цей процес він вважав соціальною еволюцією, яка здійснюється мирним шляхом протягом тривалого історичного часу.

Е. Бернштейн (1850—1932), вважаючи себе марксистом, доводив, що з розвитком науково-технічного прогресу відбуватиметься не концентрація, а децентралізація капіталу, промисловості та сільського господарства. За цих умов економічна боротьба пролетаріату, яку веде профспілковий рух у легальних формах, може запобігти зубожінню пролетаріату, ослабити суперечності між працею та капіталом.

Поступово капіталістична власність переростатиме в соціалістичну шляхом розвитку кооперації, споживчих спілок, що дасть змогу пролетаріатові “без звернення до насильства... оволодіти вельми значною частиною суспільного багатства”. Головною гарантією цього буде демократія. Він стверджував, що за соціалізму, як зеніту розвитку й завершення лібералізму, буде досягнуто такого

рівня, коли ідеали свободи поціновуватимуться як найбільші суспільні вартості.

Діяльність К. Каутського (1854–1938) також пов'язана з розвитком соціал-демократичних принципів суспільного будівництва. Він доводив, що його концепція базується на марксистських засадах, але марксизм і вчення Ф. Лассаля та Е. Бернштейна піддавав гострій критиці.

Серед політичних поглядів К. Каутського особливий інтерес становить його розуміння пролетарської революції й держави. Він намагався обґрунтувати необхідність завоювання пролетаріатом політичної влади. Але ці процеси, на його думку, повинні проходити мирним шляхом. У ранг головного принципу докорінних змін у суспільному житті має бути зведена демократія. У 1918 р. в праці “Диктатура пролетаріату” він писав, що К. Маркс розумів під “революційною диктатурою пролетаріату” не форму панування, а стан населення, коли його більшість загальним голосуванням підтримує владу. Революцію ж 1917 р. К. Каутський характеризував як зневагу до людини, масове збройне насильство.

В останні роки свого життя, відмовившись від неоднозначного трактування диктатури пролетаріату, він закликав соціал-демократів дотримуватися демократичних принципів, відстоювати завоювання загального, прямого, рівного й таємного виборчого права.

Ленінська концепція політики

Розробляючи й розвиваючи марксистську теорію, В. Ленін (1870–1924) особливу увагу приділяв її політичному аспектові, потрактованому як теорія класової боротьби держави, опертої на диктатуру пролетаріату.

У політичній доктрині марксизму, яку взяв за основу В. Ленін, загальне поняття політики вживається в широкому й вузькому трактуванні. З одного боку, політика — це сфера відносин між політичними силами, а з іншого — участь в управлінні державою, визначення форм, завдань і змісту її діяльності.

Ленін спочатку висунув ідею революційно-демократичної держави як перехідного етапу, що триватиме доти, доки не будуть

знищені економічні основи панування класів. У цей період треба здійснити такі заходи, як злам буржуазних інститутів влади, розпуск постійної армії, виборність і змінність усіх посадових осіб, вирівнювання заробітної плати тощо.

Напередодні 1917 р. й пізніше державотворчі уявлення були розкриті ним чіткіше. Відповідно до конкретних умов Росії він обґрунтував теорію диктатури пролетаріату, розвинувши концепцію демократичного устрою держави. При цьому слід підкреслити, що в ленінізмі демократія й держава розглядаються як явища перехідні, тимчасові. У майбутньому суспільстві, після періоду розвитку, демократія, як і держава, мають відмерти.

В.І. Ленін велику увагу приділяв національному питанню, умовам його розв'язання в багатонаціональній країні, виділив основні аспекти національно-державного будівництва.

Це лише окремі елементи ленінської політичної доктрини. Багато з них, навіть закріплених у правових актах, не були реалізовані. Більше того, деякі ленінські положення стали стереотипом й догмами, відірваними від політичних реалій, окремі з них перекручено й сфальсифіковано.

Оцінюючи місце ленінської соціалістичної теорії, М. Бердяєв підкреслював, що метафізика соціалізму спирається на примат суспільства над особою, на віру в те, що особа формується виключно суспільством. Це є метафізика колективістська й спокуса колективізму. “Соціалісти, — писав він, — сповідують монізм, заперечують відмінність природно-соціального та духовного. Тоталітарний, інтегральний соціалізм є помилковим світоуявленням. Але соціальний, економічний бік соціалізму є елементарною справедливістю”. У цьому розумінні соціалізм — це соціальна проекція християнського персоналізму.

Українська політична думка нової доби

Неперевершена в обґрунтуванні та поширенні ідей, у залученні мас до практичної реалізації їх, на авансцену політичних і культурних змін у Східній Європі виходить інтелігенція. І однією з найзахопливіших концепцій, висунутих інтелектуалами 19 ст.,

була концепція національної свідомості. Вона являє собою зовсім новий спосіб не лише тлумачення суспільства, а й впливу на його поведінку. В Україні, як і в інших тодішніх державах, виникнення цієї концепції свідчило про наближення сучасної епохи.

Розвиток революційно-демократичних політичних ідей

Важливою сторінкою в розвитку політичних теорій в Україні були 19 ст., особливо його друга половина, й початок 20 ст. У цей час на українських землях виникає багато різних політичних течій і напрямків, які втілювали собою складну гаму суспільно-політичних відносин, різноманітних інтересів і потреб, політичних намірів та устремлінь. Ідеї кожної з цих течій і напрямків політичної думки з урахуванням національних і етнічних характерних рис були безпосереднім відображенням класової боротьби, національних і релігійних відносин, боротьби за державну владу.

Після розгрому Запорозької Січі, введення кріпацтва, ліквідації договірних відносин України з Росією політичне життя в Україні надовго ніби завмерло. Про це яскраво висловлено в анонімному листі до редактора "Колокола" (на сьогодні автор відомий — це патріот України, просвітник, історик Микола Костомаров). "Відтоді Україна мовчала, її народність була зневажена. Ім'я "хохол", яке москалі давали козакам від їхніх оселедців, зробилося синонімом дурня. Поетична мова України стала предметом глузу та посміху... Українська історія була або занехаяна, або подавалася в перекрученому вигляді, відповідно до благих цілей і видів уряду".

Більшість земель України тоді перебувала в складі Російської імперії — Лівобережжя, Правобережжя, Південна Україна, а Східна Галичина, Південна Буковина й Закарпаття — у складі Австро-Угорської імперії. Тому розвиток політичних ідей в Україні в ті роки особливо тісно переплітався з передовою думкою російських учених, мислителів, політологів. У багатьох питаннях вони виступали одностайними, палкими прихильниками, захисниками спільних поглядів.

Ідеї соціального й національного визволення породжувалися тим нестерпним колоніальним режимом, в якому перебувала

Україна впродовж багатьох століть. Особливо це стало проявлятися в період польського та російського поневолення. Економічна політика російського уряду незмінно йшла врозріз з інтересами України як суто хліборобського краю. Митні тарифи, фінансова політика, непомірні податки викликали в українського населення гнів та обурення, спричинювали антиросійські, антипольські й взагалі антиіноземні настрої.

Перша половина 19 ст. проходила під знаком тяжкої політичної реакції. Після жорсткої розправи з декабристами царський уряд розпочав непримиренну боротьбу проти будь-яких ліберальних ідей. В імперії визнавалися три основні принципи, на яких мала триматися вся російська державність: православ'я, самодержавство й народність. Православ'я як виключно панівний принцип не могло бути визнане західноукраїнськими землями, де тривалий час упродовжувався католицизм. Для свідомої частини українського населення самодержавство означало не тільки зосередження всієї влади в руках монарха, а й рішуче усунення громадянства від усякої участі в політичному житті, недопущення ніякого самоуправління. Третій принцип державної системи — народність — належало розуміти як панування великоруської народності й придушення національного партикуляризму. В імперії склався жорстокий політичний режим із суворим централізмом, який впливав з ідеї самодержавної влади: усі провінції управлялися з єдиного центру — з Петербурга. Ця система трималася на поневоленні широких народних мас.

Така система державного устрою не могла не викликати невдоволення людності. З іншого боку, царський режим страшенно боявся будь-якого радикального руху, що міг вишкнутити й виникав в Україні. Як свідчать історики, коли генерал-губернатор Правобережної України князь Микола Рєшнін виступав перед центральним урядом з проектом поліпшення тяжкого економічного стану населення, його було запідозрено в українському сепаратизмі, негайно усунено й відправлено за кордон. Усім відома реакція Миколи I на появу Кирило-Мефодіївського товариства. Отже, страхом українського сепаратизму була пройнята вся економічна, політична й духовна спрямованість царського режиму.

Ідеї Кирило-Мефодіївського товариства, яке утворилось у Львові близько 1845 р., були першою політичною програмою для українства. Товариство об'єднувало гурт молодих вчених і

письменників, який уособлював квіт української інтелігенції. Тут були: обдарований історик і викладач університету Микола Костомаров, викладач гімназії та видатний письменник Пантелеймон Куліш, високоосвічений чиновник Микола Гулак, вчитель Василь Білозерський. Згодом до них приєднався геніальний Тарас Шевченко.

Програма кирило-мефодіївців мала багато спільного з думками декабристів і петрашівців, революційних демократів, зокрема, В.Г. Белінського, О.І. Герцена, прогресивними концепціями визначних діячів польського визвольного руху — А. Міцкевича, Й. Лелевеля, С. Гошинського та ін.

Протягом приблизно 14 місяців існування товариства його члени підготували низку програмних положень, найважливіші з яких знайшли своє відображення у творі М. Костомарова під назвою “Закон Божий (Книги Буття українського народу)”.

Українська справа у цьому творі пов'язувалась із долею інших слов'янських народів, з бажанням об'єднати всі слов'янські народи, кожен з яких творив би свою державу і мав змогу розвивати свою культуру. Всі вони повинні були розвиватися на демократичних засадах рівності, свободи, релігійної толерантності. Члени товариства виступали за визволення селян від кріпацтва. Передумовою перебудови існуючого ладу на нових засадах товариство вважало знищення абсолютизму, повалення царату. Провідне місце у слов'янському об'єднанні відводилось Україні. У книжці М. Костомарова “Закон Божий” говорилось:

“І встане Україна з своєї могили, і знову озветься до всіх братів своїх Слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні в Сербії, ні у Болгар. І Україна буде не підлеглою Речі Посполитої в союзі Слов'янським. Тоді скажуть всі язика, показуючи рукою на те місце, де на карті буде намальована Україна: “От камень, него же не берегоша зіждущії, той бисть во главу угла!”.

Кирило-Мефодіївське товариство проіснувало недовго (1847 р. члени товариства були заарештовані і покарані), але його ідеї справили великий вплив на подальший розвиток визвольних ідей в Україні. Діяльність товариства була першою спробою української

інтелегенції перейти від суто культурницького до політичного етапу національного розвитку України.

Слід відзначити, що, поділяючи загальні засади своєї програми, члени товариства розходились у питанні про першочергові завдання. М. Костомаров вважав першочерговим домогтись єдності слов'ян. П. Куліш наголошував на розвитку, насамперед, української культури. Тарас Шевченко пристрасно відстоював ідеї соціального і національного звільнення українців. За радикалізм своїх ідей Тарас Шевченко був покараний найжорстокіше. Тут, до речі, слід наголосити, що творчість селянського поета-бунтаря, який піднявся від раба-кріпака до вершин поезії й мистецтва, відчутно позначилася й на формуванні революційно-демократичного крила в Росії 50–60-х років 19 ст.

Політико-правові погляди Т.Г. Шевченка

Характерною ознакою політико-правових поглядів Т.Г. Шевченка є глибоке несприйняття, засудження самодержавства. Для нього немає “добрих” царів. У поемі “Сон”, яку сам поет назвав комедією, він із нищівним сарказмом розвінчує образ царя як помазанника божого на землі, в творі “Юродивий” називає його “фельдфебелем на троні”, верховодою зграї насильників і кровожерних поміщиків-нелюдів. За умов жорстокої реакції Т.Г. Шевченко сміливо поставив питання “чи довго ще на сім світі панам панувати?”. В історії експлуататорських держав він бачив саганів, тиранів-царів, цезарів, імператорів, які правили, спираючись на церкву, що освячувала свавілля й насильство над людиною. У творі “Царі” поет розкриває й рішуче засуджує злочинну сваволу самовладців-деспотів.

Феодално-самодержавна Росія змальовується в творах Т. Шевченка поділеною на два соціальні полюси: визискуване селянство й визискувачі-поміщики з царями на чолі. Івана Грозного він називає “мучителем”, різко викриває гнобительську політику Петра I, їдко засуджує антинародний характер правління Катерини II, яка в 1782 р. наказала спорудити пам'ятник Петру I з написом “Первому — Вторая”, цим самим підкресливши спадковість необмеженої влади монархів Росії.

До цього слід додати, що ненависть і рішуче політичне неприйняття в Т.Г. Шевченка було не лише до російського царизму, а й до українських експлуататорів. Гетьмани для поета — таке ж зло, як і царські чиновники. Він із презирством писав про тих українських діячів, які багато говорять про “нецьку Україну”, про її “долю-волю”, а насправді заодно з російськими поміщиками та царатом “деруть шкуру” з селян, “праведную кров із ребер, як водицю, точать”.

Поряд із різко критичним ставленням Т.Г. Шевченка до абсолютної монархії він не абсолютизує й буржуазно-республіканський лад, кваліфікує його як далекий від інтересів трудящого люду, від тої “челяді”, кріпаків-трудівників, того стану, з якого вийшов сам.

У своїх творах він докоряв французьким енциклопедистам 18 ст., які проголосили гасло “Свобода, рівність і братерство”, в тому, що вони “почали” та не закінчили ліквідацію “батоїв, престолів і корон”.

Світле майбутнє України поет, якого сучасники назвали “пророком”, пов’язував не з буржуазно-правовим ладом, а з самоуправлінням народу, з громадською, колегіальною формою реалізації влади як гарантією від свавілля властителів.

В основу самоуправління народу він поклав суспільну власність і, насамперед, власність на землю. Говорячи про ці погляди Т. Шевченка та інших демократів, тодішніх і пізніших, слід мати на увазі одну характерну особливість тогочасного суспільного розвитку.

Перехід від феодально-кріпосницьких основ економічного життя до буржуазних пов’язаний зі зміною форм власності, а відповідно й мотивації праці, себто відмову від позаекономічного примусу й впровадження натомість економічного стимулу.

Рабовласницька й феодально-кріпосницька форми виробництва базувалися на позаекономічному примусі, тоді як буржуазний лад мав і має економічні методи залучення до праці, а отже — право приватної власності.

Т.Г. Шевченко, як ніхто інший, дав глибоку й нищівну критику російського законодавства, організації суду та судочинства, першим в історії революційної думки в Україні показав злочинну суть тодішніх законодавчих актів, висловив рішучий протест проти царських законів та юридичного їх трактування як способу пригнічення трудової людини. Він писав, що ці закони “катами

писані”, що “правди в суді немає”. Його ідеалом була трудова демократична республіка.

Говорячи про політичний ідеал Т.Г. Шевченка, слід підкреслити його увагу до сили закону, причому “праведного закону”, як він неодноразово наголошував. “Праведний” закон уже за своєю суттю збігається з традиційними поняттями “правда”, “воля”, “справедливість”. Т.Г. Шевченко чітко показав, що закон, прийнятий експлуататорською владою, не можна сприймати як “справедливий”, тому що він не відповідає людським цінностям. Для Т.Г. Шевченка соціально справедливим є рівномірний розподіл землі між членами суспільства, ліквідація станового поділу громадян, введення юридичної рівності, обов’язкова праця всіх членів суспільства, усунення експлуатації.

У творах Т.Г. Шевченка поряд з антикріпосницькими, антицарськими ідеями червоною ниткою проходить думка про самостійність України. Уся його творчість пройнята безмежною любов’ю до України, її народу. У вірші “Чи ми ще зійдемося знову?”, написаному в заслання, він закликав своїх співвітчизників:

*Свою Україну любіть,
Любіть її... Во время люте,
В останню тяжкую минуту
За неї господа моліть.*

Отже, у творчості Т.Г. Шевченка, в його політичних поглядах посидувались ідеї революційності, демократизму і самостійності України. Його творчість справила великий вплив на розвиток визвольних ідей, національної самосвідомості українського народу, на формування української інтелігенції, здатної до боротьби за ідеали соціальної і національної свободи.

Наступний етап у розвитку політико-правових ідей в Україні пов’язаний з революційним народництвом, діяльність якого проходила в нерозривній єдності з народницьким рухом у Росії, зокрема, з такими організаціями, як “Народна воля” та “Чорний переділ”.

Оцінюючи їх діяльність, треба мати на увазі, що на них уже був відчутний вплив марксизму та анархізму, зокрема, стосовно критики капіталізму. У програмних документах, прокламаціях і відозвах часто трапляються фрази “робітничий клас”, “експлуатація”, “буржуазний лад” та ін.

Серед політичних ідей народництва слід відзначити його негативне ставлення до експлуаторської держави. Головний принцип оцінки держави — кому вона служить, чиї інтереси захищає. Особливо ненависним була зверхність монархічної особи в суспільному ладі Росії. У статтях та інших публікаціях чітко говорилося про “політичну систему”, “політичну організацію”, “механізм політичної влади”. Безумовно, не всі ці поняття мали сучасне наукове обґрунтування. “Принципи абсолютної держави” й “деспотичного режиму” вбачався в необмеженій владі царя, її надмірній централізації. “Там, де свавілля є основою закону, немає ні закону, ні волі, немає забезпечення примітивних прав людини. Немає меж насильству при такій системі”, — писала “Народна воля” 20 серпня 1880 р.

Більшість революційних народників схилилася до заперечення будь-якого монархізму, абсолютного чи конституційного. Хоча в їхніх документах іще немає вимог установлення республіки, але по суті йшлося саме про такий вид правління, а одне з центральних устремлінь революційного народництва — це повалення самодержавства і встановлення Тимчасового революційного уряду, головною метою якого мало бути скликання Установчих зборів. А вже їм належало створити революційну владу, цілком залежну від волі народу, утверджувати демократичні свободи, онікуватися передачею землі селянам. Принцип верховенства волі народу планувалося покласти підвалиною всіх рівнів влади. Принципами організації центральної влади проголошувалися її виборність, змінність, підзвітність, підконтрольність. У програмних принципах народоправління важливе місце відводиться демократичним традиціям сільської общини.

Аналізуючи проблеми політичних відносин у суспільстві, народники в основу прав людини ставили природне право, що виходило з цінностей та інтересів людського буття. Для встановлення правопорядку в країні потрібні закони й інститути, які б відображали волю народу. Правам та свободам особи відводилося особливе місце в цих програмах. Багато хто при цьому широко використовував законодавчі акти Франції, США та інших буржуазних держав.

Проте в національному аспекті народники не дали належної відповіді на поставлені життям питання, їх програми не містять

практичних рекомендацій щодо державного розв'язання національних проблем.

Висуваючи загальнодемократичні гасла про права кожної нації та народності на суверенний розвиток, вони мали на увазі не федерацію рівноправних народів, а федерацію общин, об'єднаних в області й підпорядкованих на місцях обласному управлінню, а в центрі — союзному урядові. До політичного ж суверенітету націй, з їхнього погляду, доцільно звернутися лише після зміцнення революційної влади, щоб “темні реакційні сили” не використали його як “свою Вандею”. Безумовно, що в такій багатонаціональній країні, як Росія, недосконалість національної програми, її вузькість та обмеженість не сприяли завоюванню довіря трудящих мас. Визнання народниками терору як методу політичної боротьби не могло дати бажаних результатів.

Сутність ліберально-демократичних ідей та особливості соціалістичної думки

Великий внесок у розвиток суспільно-політичних ідей в Україні зробили представники демократичної інтелігенції в другій половині 19 — на початку 20 ст. На українських землях швидкими темпами розвивалися буржуазні відносини, зростали продуктивні сили. Посилювався й культурно-просвітницький рух. Виросли могутні постаті глупатаїв політичної думки, представників передових кіл демократичного руху. Найяскравішими серед них були О. Потебня, С. Подолинський, О. Терлецький, М. Драгоманов, І. Франко, Леся Українка та ін. Знайомі між собою, вони не завжди досягали згоди, пропонували різні підходи до взятої на себе справи. Але всі рішуче відстоювали демократичні погляди, боролися за соціальну й національну незалежність українського народу, діяли й творили для нього. При цьому слід наголосити, що значна більшість їх стояла на позиціях соціалізму (звісно, йшлося не про той “соціалізм”, який пропагували марксистсько-ленінці). Їхня багатюща й багатогранна спадщина викликає подив і захоплення титанічною працездатністю й енциклопедичною гамою знань.

Конституціоналізм. Права людини за М. Драгомановим

До числа засновників ліберально-демократичної думки в Україні належить М. Драгоманов (1841–1895) — вихованець Київського університету, потім (з 1864 по 1887 р.) — приват-доцент на кафедрі всесвітньої історії, історик, публіцист, етнограф, фольклорист, літературознавець. Він — автор “Вольного Союзу — Вільної Спільки” (1885 р.) — одного з перших конституційних проектів, суттю якого були:

- а) політична свобода суспільства й особи, що мала реалізуватися через народне представництво в центрі;
- б) самоуправління на місцях;
- в) права й свободи особи.

Для нього політична свобода є не що інше, як недоторканість особи, свобода слова, совісті, самореалізації національності. Проголосивши політичну свободу як головну мету, М. Драгоманов пропонував демократично організовану систему суспільства, в якому інтереси держави не суперечили б інтересам народів, які її населяють, та інтересам кожної людини.

Політичні права й свободи М. Драгоманов розглядав у цілісній системі ідей, у якій гармонійно взаємодіють людина й суспільство, особа й сукупність осіб (народ, нація), загальним мотивом поведінки яких є ідеали свободи й самостійності, їхнє право самим визначати свої інтереси й засоби досягнення їх, відповідати за свою долю. Політичну свободу для Росії він трактував як демократизовані конституційні інститути західного типу, як соціально забезпечені, а не тільки формально проголошені права людини, а конституційну державу ототожнював із народно-правовою: участь усього суспільства у виробленні законів, контроль за виконанням їх, особиста, громадянська свобода, судовий захист прав кожного. На його думку, необхідно зменшити силу державного начальства, чи то царського, чи то гетьманського, чи то управи (адміністрації) або самої вибраної ради (парламенту) перед силою особи, суспільства.

М. Драгоманов послідовно стверджував принципи демократизму не стільки поділом влади й парламентаризмом, скільки народним суверенітетом, первинністю влади народу над

політичною владою, державою; акцентував увагу на правах людини, системах виборності й місцевого самоврядування. Під правами людини він розумів недоторканість особи й житла, заборону тілесних покарань і страти, таємність листування, свободу вибору місця проживання й занять, недоторканість гідності, національності й національної мови в приватному та громадському житті, свободу слова, преси, театрів і навчання, зібрань, запитів і заяв знаками-малюнками, знаменами, процесіями без порушення громадського порядку й за дотримання безпеки громадян, свободу об'єднань і товариств тощо.

Політичні права М. Драгоманова включали в себе загальне виборче право, право виборців давати накази депутатам, гласне ведення всіх державних справ, необхідність урахувувати думку меншості, всіх національних меншин.

Реалізація політичних прав і свобод неможлива без економічного забезпечення їх. Серед цих проблем він виділяє: полегшення тягара військових повинностей, повернення всіх податків на потребу народу, безкоштовне початкове навчання дітей, обладнання притулків для сиріт, калік і осіб старечого віку, створення можливостей для викупу полів, вод, лісів, залізниць у власність держави, областей, волостей тощо.

Отже, у М. Драгоманова політична свобода неможлива без конституції та активного впливу її на життя суспільства, без опосередкованості політичних відносин конституційно-правовими нормами.

Більше того, М. Драгоманов як один із засновників федералізму й місцевого самоврядування надавав федералізові політичного змісту, розглядав політичну свободу й федеративну державність крізь призму децентралізації, автономії земських одиниць, тобто сільських і міських общин, волостей і областей. Діяльність місцевої влади мають очолювати представницькі збори, обласна дума й призначена нею обласна управа. Причому, на відміну від поглядів представників інших ліберальних течій, самоуправління народу кваліфікувалося ним як “основа для досягнення соціальної справедливості”.

До того ж М. Драгоманов поглибив розуміння цієї проблеми тим, що дав чітке розмежування компетенції органів місцевого самоуправління, показав ієрархію земств знизу до верхівки. Встановлення меж компетенції різних органів місцевого самоврядування та центрального уряду передавав виключно суду. Стверджу-

вав, що самоуправління на місцях може бути справжнім за умови, коли центральна влада припинятиме тільки ті постанови та дії органів на місцях, які “не узгоджуються з основними законами й спільними інтересами державного союзу”. Розв’язувати подібні спірні питання може лише найвищий суд.

Основою федеральної держави М. Драгоманов називав обласну автономію, місцеву владу, місцеве самоуправління, які вирішують усі внутрішні справи в межах своєї території. Водночас ця влада бере участь в утвердженні загальної волі як частини всього союзу, всієї федерації, тобто цією частиною своєї території та волі у спільній справі створює державу. Федеративну республіку, засновану на принципах децентралізму, М. Драгоманов називав найдоцільнішою формою організації для держав з великою територією.

Отже, він не бачив “сили й ґрунту” для політики державного сепаратизму України, а проблему її політичної самостійності вважав не лише тільки дуже важкою, якщо не неможливою, а “за певних умов зовсім непотрібною для будь-яких інтересів українського народу”. Незважаючи на глибоку й щирю любов до українського народу, він так і не спромігся виділити українське питання в самостійне і звів справу національного визволення народу до питання про загальну децентралізацію Російської держави.

Базові характеристики лібералізму	Представники концепції	
	Михайло Драгоманов (1841–1895)	Богдан Кістяківський (1868–1920)
Форма державного правління	Самоврядування як основа державного устрою	
Форма міждержавного об’єднання	Україна як автономна республіка в Російській федеративній (конфедеративній) державі	
Національна ідея	Загальнолодські цінності, що базуються на національному ґрунті	
Ставлення до власності	Приватна власність як основа господарювання	
Ієрархія цінностей	Особа – суспільство – держава	Пріоритет права

Слід також підкреслити, що в політичних поглядах М. Драгоманова досить чітко відчувається вплив західних мислителів щодо організації суспільно-політичного життя, який сприяв розвитку ліберальних ідей на українському ґрунті. Основні характеристики цього спрямування ілюструються на с. 130. До нього можна віднести також Максима Славінського (1868–1945), Михайла Туган-Барановського (1865–1919), Володимира Вернадського (1863–1945), Агатангела Кримського (1871–1941).

Іван Франко та марксизм

Одним із видатних представників політичної думки України був І. Франко (1856–1916) – поет і публіцист, філософ, учений-дослідник, громадсько-політичний діяч.

З-під його пера вийшло близько 3000 літературних творів, публіцистичних і наукових праць. У них глибоко відображене інтелектуальне та суспільно-політичне життя протягом більш як 50-річного періоду історії не тільки українського, а й усіх інших народів тодішньої Європи. В його особі постає людина з широким світоглядом, науковим розумінням природи та суспільства в їхньому історичному минулому, в розвитку, людина яка при цьому прозорливо вдивлялася вперед, у майбутнє історії людства.

Безперечно, що на доробку І. Франка, як і інших мислителів, позначилися складні суперечності ідейно-політичної боротьби різних класів, партій і суспільно-політичних течій переломного періоду в історичному поступі людства. Як реалісти, вони не оминули зримих суперечностей тогочасного життя, розкривали погляди різних за своєю класовою природою політичних теоретиків, хибували непослідовністю й хитаннями. Світогляд І. Франка формувався в умовах наростання руху трудящого селянства проти соціального й національного гніту. Стимулом для його кипучої й різнобічної діяльності була любов до свого народу, за краю долю якого поет боровся все своє життя. У статті “Децо про себе самого” читаємо: “Як син українського народу, вигодуваний чорним селянським хлібом, працею твердих селянських рук, почуваю обов’язок панщиною всього життя відробити ті шеляги, які видала селянська рука на те, щоб я міг

видряпатись на висоту, де видно світло, де ясніють вселюдські ідеали”.

Вирішальний вплив на його політичні переконання, на світогляд у цілому мав Т. Шевченко. Великою мірою саме завдяки цьому в нього виробилося чітке негативне ставлення до політичної системи Російської імперії, до того становища, в якому перебував український народ під тиском соціального й національного гноблення. І. Франко добре знав історію української культури, високо поцінював доробок прогресивних діячів російської культури, особливо праці О. Герцена та М. Чернишевського, якого називав безсмертним великим революційним діячем. Добре був обізнаний і з європейською культурою. У його творах знаходимо посилення на видатного етнографа й історика культури Е. Тайлора, філософа і соціолога Г. Спенсера, американського економіста Г. Джорджа, на представників західноєвропейського утопічного соціалізму, філософів-раціоналістів, позитивістів, представників антропологічного напрямку та ін.

Великий інтерес виявляє І. Франко й до марксизму. Ретельно ознайомився з “Капіталом” і навіть переклав українською мовою 24-й розділ, написавши до нього передмову, в якій радив читачеві вивчити всю працю в цілому. Він також простудіював інші твори К. Маркса й Ф. Енгельса, зокрема, “Маніфест Комуністичної партії”, а також “Становище робітничого класу в Англії”, “Людвіг Фейербах і кінець німецької класичної філософії”, “Анти-Дюринг” Ф. Енгельса. Вступ і дві перші глави розділу “Соціалізм” останньої праці Ф. Енгельса також переклав українською мовою.

Ідеї марксизму, особливо економічне вчення К. Маркса, справили істотний вплив на формування світогляду й політичних поглядів І. Франка. У наукових і публіцистичних працях він часто посилається на ті чи ті положення марксизму. У багатьох статтях (“Хто є робітник?”, “Як постала наймана праця?”, “Що нам приносить праця?”, “На кого ми працюємо?”, “Хто винний?”, “Про соціалізм” та ін.) він глибоко проаналізував тогочасний капіталізм, розкрив його експлуаторську природу, вказав на джерела прибутків капіталістів, нерідко посилаючись на К. Маркса. “Славний німецький соціаліст Карл Маркс, — пише він в одній статті, — ясно довів, що саме з додаткових вартостей, урваних від робітників, постали всі капітали”. Відомо, що І. Франко був знайомий і з творами та діяльністю Г. Плеханова, підтримував

листування з журналом “Жизнь”. Наголошував на вирішальній ролі економічних відносин у розвитку держави та права, поділяв думку про те, що людство пройшло шлях від бездержавних форм існування до державних, позитивно сприймав теорію суспільно-економічних формацій і т.д. Так, у статті “Ще про нашу культурну нужду” він писав, що “історична зміна економічних порядків: феодалізму, капіталізму й соціалізму є фактом”.

Поряд із цим І. Франко піддає гострій критиці деякі марксистські положення, геніально передбачає негативні наслідки реалізації деяких постулатів марксизму, прагне до більш адекватного сучасній йому дійсності тлумачення суспільного, в тому числі й політичного, життя, до комплексного розв’язування важливих політичних питань, суспільного розвитку в цілому.

Погляди І. Франка на виникнення держави були близькими до марксистських. Зародження її він пов’язував із появою приватної власності й розшаруванням суспільства. Але стосовно сутності держави, її владних функцій у нього були своєрідні міркування. Найважливішою ознакою держави він вважав відокремлений від суспільства управлінський апарат, що виступає як чинник насильства й тим самим позбавляє інших членів суспільства політичного права. І. Франко підкреслював, що всі експлуаторські держави з їх установами та правом були відчуженою від народу політичною силою, яка протистоєла й протистоїть народові, панує над ним. Із цих позицій І. Франко розглядав і Австро-Угорську, і Російську держави. Російська імперія, де панувала абсолютна монархія, була для нього “темним царством”, “машиною” якого був поліцейсько-бюрократичний апарат, що керував та контролював і справи, й думки, й прагнення кожної людини. Гострій критиці піддавав він буржуазну державу, для якої, на його думку, характерні міцна армія як опора існуючого політичного ладу, міцний бюрократичний апарат, посилення виконавчих адміністративних органів і применшення ролі органів виборчих, концентрація багатств у нечисленній панівній верхівки й неможливість задовольнити найелементарніші потреби мільйонів.

У буржуазному суспільстві, на думку І. Франка, політична влада перетворилася також на капіталіста. Конституційність сучасних йому буржуазних держав не ліквідує соціальної й національної нерівності, фактичного безправ’я мільйонів. Отже, й буржуазний парламентаризм, як підкреслював він у своїх статтях, є досить

чужим для трудящих, бо парламент насправді представляє інтереси, насамперед, шляхти, буржуазної інтелігенції, що плекають одну мету — “брати й драти парламентарно”.

Австрійську конституцію 1867 р. він називає “паперовою”, “формальною”, навіть “свинською”. Звертаючись до тих, хто має владу, І. Франко писав, що для них право — це щит, який прикриває безправ'я народу. Дійсність давала багато підстав для таких висновків. Як приклад І. Франко наводить дані про те, що з 1848 по 1881 р. із 32 тис. порушених судових справ про сервітути (право поміщиків на володіння лісами, пасовиськами, за користування якими вони могли призначити будь-яку ціну для селян) великі землевласники виграли 30 тис. І. Франко підкреслював, що слід розрізняти формальну й реальну рівність і свободу. “За цього погляду, — стверджував він, — жодна з проголошених конституцією свобод не може вважатися реальною, бо рівність перед правом, що не спирається на економічну й освітню рівність, залишається на папері, а в повсякденному житті вона для нижчих верств нездійсненна”. Нещадно критикував І. Франко виборчий закон, викривав фальш усього механізму виборчої системи, що існувала в Австрії та Галичині й начебто надавала виборчі права народів. “Під час виборів, — доводив він, — голосують за того, на кого пан староста покаже”.

У статті “Найновіші галицькі вибори” він пише, що “повну законність” галицьких виборів відчув на собі самому, коли чотири рази висувався кандидатом у депутати й пізнавав ті “підлі засоби”, до яких удавалися пануючі верстви всупереч будь-яким законам, а саме: підкуп, погрози, арешти виборців та агітаторів, навіть застосування зброї проти тих, хто хотів віддати голоси за народних кандидатів. Відомо, що І. Франко тричі був притягнений до слідства та суду й на власному досвіді переконався у справжній і не формальній сутності проголошеної “рівності” всіх перед законом. Так зване “право”, на його думку, як і основний закон — це колесо однієї поліцейсько-бюрократичної машини буржуазної держави, машини, що діє в інтересах панівних класів. У цій державі існує лише карикатура на правосуддя: закони порушуються самими суддями на догоду можновладцям. Гнівно картав І. Франко порядки в галицьких в'язницях, свавілля, яке там панує у ставленні до ув'язнених, застосування катувань. У цьому він переконався за 15 місяців

перебування за ґратами: беззаконня панувало в законі, в суді й у в'язниці.

У цих міркуваннях відчувається значний вплив соціалістичних ідей, зокрема марксизму, від якого, проте, погляди І. Франка з соціально-політичних питань істотно відрізнялися. Марксистська теорія виходила з беззастережної переконаності її авторів і носіїв в історичній місії пролетаріату, якому належить очолити революційну зміну суспільного устрою в соціалістичному напрямі. Пролетаріат, за марксизмом, — це могильник капіталізму, авангард усіх соціалістичних перетворень. Однак І. Франко підходив до розв'язання політичних проблем із позиції “робітників”, до яких він відносив усіх трудящих, у тому числі селян, працюючу інтелігенцію, “дрібних майстрів” і “дрібних власників”, тобто не тільки суто пролетаріат. Він також не розглядав пролетаріат як авангардну силу революції. У статті “Російські соціал-демократи” І. Франко критикував Г. Плеханова за орієнтування виключно на пролетаріат. Цю особність міркувань вихідця із селянської сім'ї традиційно пояснювали слабким розвитком пролетаріату в Галичині. Але І. Франко добре знав і життя східної України, і в цілому Російської імперії, політичне становище в західних країнах, де пролетаріат був більш розвинений, ніж у Росії (включаючи Україну) та в Галичині. І. Франко не поділяв марксистської ідеї стосовно “історичної місії пролетаріату” скоріше не тому, що не зміг побачити революційного потенціалу пролетаріату (він це бачив!), а тому, що ідея авангардної ролі пролетаріату, за марксизмом, була пов'язана з ідеєю диктатури пролетаріату як найважливішого знаряддя здійснення соціалістичних перетворень. Не визнаючи авангардної ролі пролетаріату, І. Франко разом з тим розумів, що саме селянство, неосвічене, з низькою політичною й загальною культурою, не здатне вести успішну боротьбу за соціалізм і тому мало виступати разом із робітничим класом та іншими верствами.

Підаючи критиці марксистські погляди на шляхи утвердження соціалізму, І. Франко водночас стояв за соціалізм. Сама “народна революція” асоціювалася І. Франком із докорінною перебудовою суспільних відносин на соціалістичних засадах. Він був переконаний, що тільки так можна реалізувати ідеї соціальної справедливості, встановити справді гуманні засади в суспільстві.

Аналізуючи сучасний йому капіталістичний світ, він дійшов висновку, що тільки соціалізм може забезпечити кожному з народів свободу й соціальну справедливість, бо цей лад, на його думку, найвільніший і забезпечує народові належний матеріальний достаток. Віддаючи данину Великій французькій революції, яка проголосила гасла Свободи, Рівності й Братерства, І. Франко вважав, що ці гасла були “великим засівом і на дальшу будучність, засівом, котрий дозріє в пізнішій часі, коли ніякого капіталізму не буде на світі”. Проте уявлення І. Франка про майбутнє “царство праці” відрізнялися від марксистських, хоч він і зазначав, що саме М. Маркс підніс теорію соціалізму до значення позитивної науки.

Марксизм наголошував на головній ролі держави в організації нового економічного суспільства життя. За І. Франком, новий соціально справедливий устрій базуватиметься на якнайширшій самоуправлінні общин і країв, складених з вільних людей і поєднаних між собою вільною федерацією, що ґрунтується на солідарності інтересів. Що ж до держави, то вона в сучасному її розумінні, на думку І. Франка, не може мати місця в омріяному суспільному ладі.

Франкове розуміння держави, ролі державного чиновницького апарату було важливою передумовою його вкрай негативного ставлення до ідеї диктатури пролетаріату як державного, хоча й тимчасового, устрою. І. Франко слушно вважав: “Держава неможлива поза адміністративним апаратом — прошарком, що самовідтворюється. Тому й наявність держави розглядається як панування саме адміністративного прошарку, котре веде до соціальної нерівності в суспільстві”. Він висловлював переконання, що за наявності держави, як її розуміли соціал-демократи — марксистки, соціальна нерівність не буде подолана. “І стара біда — нерівність, вигнана дверима, вернула би вікном: не було би визиску робітників через капіталістів, але була би всевладність керманічів — усе одно, чи родовитих, чи вибраних над мільйонами членів народної держави. А маючи в руках таку необмежену владу хоч би лише на короткий час, як легко могли би ті керманічі захопити її на завсігди! І як легко при таким порядку підтяти серед людності корінь усякого поступу й розвою і, довівши весь загаль до певного ступеня загального насичення, зупинити його на тім ступені на довгі віки, придушуючи всякі такі сили в суспільстві, що пхають наперед, роблять певний заколот, будять невдоволення з того, що є, і шукають

чогось нового”. У статті “До історії соціалістичного руху” І. Франко вказує, що “всевладність комуністичної держави, зазначена в усіх 10 точках К.М. (Комуністичного Маніфесту — Авт.), у практичному переведенні означала би тріумф нової бюрократії над суспільністю, над усім її матеріальним і духовним життям”.

Сам він уявляв майбутнє соціалістичне суспільство інакше. Його ознаками мають бути співдружність людей праці, побудована на господарській рівності, встановленні повної громадянської й політичної свободи. Політична свобода — це відсутність політичного тиску згори на народ, відсутність держави як сили примусу, відсутність і управління згори, а сам народ знизу управляє сам собою, працює сам на себе, сам освічується й сам захищається.

У майбутньому суспільстві мусить утвердитися справжнє народовладдя, реальна, а не формальна демократія. І. Франко підкреслював пріоритет безпосередньої демократії. Головний засіб здійснення народом своєї влади, на його погляд, це громади, що виконують усі функції управління суспільством: господарсько-економічну й культурно-освітню, судову. Не заперечував він і необхідності представницької демократії для розв’язання деяких важливих для всякого суспільства питань. Її органи належить утворити на рівні вільного союзу громад, обранці яких сформулюють єдиний представницький орган для розв’язання питань зовнішньої торгівлі, обміну, суду, оборони. Усі обранці підконтрольні громадам, які їх обрали. За соціалізму, вважав Франко, буде забезпечена свобода кожної людини, цінність якої визначатиметься її здібностями й корисною працею. Соціалістичне суспільство, на його переконання, це дуже зорганізоване суспільство, де панує народний суверенітет.

У статті “До історії соціалістичного руху” І. Франко чітко віддає перевагу фур’єристові Консидерану перед К. Марксом, оскільки Консидеран “ясно розумів, що розвій людства, обік вдосконалення громадської продукції, доводить рівночасно до чимраз більшого вироблення людської індивідуальності, що ся друга сторона розвою для кожного людського осібника на певнім ступені освідомлення робиться дорожчою навіть від громадського розвою продукції”.

Торкаючись шляхів, способів утвердження соціалістичних відносин у суспільстві, І. Франко не був послідовним. У багатьох його статтях підкреслюється правомірність, у разі необхідності, застосування найрадикальніших, крайніх заходів здобуття

трудящими свободи, вивільнення від експлуатації. У статті “Чи вертатись нам назад до народу?” він піддає критиці праці І. Наумовича “Просвещение нашего народа” і “Назад к народу” (1881), в яких пропонується інтелігенції повернутися до народу й лікувати суспільні хвороби проповіддю християнства. І. Франко каже, що інтелігенції слід іти не назад до народу, а вперед із народом і не обмежуватися просвітницькою діяльністю навіть у широкому розумінні, піднімаючи народ до себе, бо “се лік повільно дійствующий. Але коли б показала потреба швидше дійствующих ліків, то і від них інтелігенція не повинна оступатися, бо... на тяжку недугу треба радикального ліку”.

Знаходячись під враженням подій під час виборів у галицький сейм, коли уряд застосував зброю, щоб перешкодити народові висунути у сейм своїх обранців, І. Франко у статті “Політична хроніка” писав, що у народу є межі терпіння і він починає розуміти необхідність активної боротьби і в захисті своїх прав може пролити свою кров.

Водночас у багатьох працях він схиляється до безкровних, політичних форм боротьби. Зокрема, в роботі “Мислі о еволюції в історії людскості” І. Франко пише, що ідеал робітників виростає з реального історичного розвитку, тому можна лише прискорити його реалізацію, “причинитися до його осуцнення в розумній формі, без насильних і кровавих потрясінь”.

Велику увагу приділяв І. Франко розв'язанню національного питання в майбутньому суспільстві. Його глибоко хвилювала доля українського народу, розвиток його культури. Він закликав українську інтелігенцію сприяти формуванню української нації як суспільного культурного організму, здатного до самостійного культурного й політичного життя, спроможного протистояти асиміляційним процесам і водночас активно, швидко засвоювати загальнолюдські культурні здобутки, “без яких сьогодні жодна нація і жодна хоч і як сильна держава не може встоятися”. Для нього майбутня Україна – це розвинена, висококультурна нація Європи.

У досягненні цієї мети І. Франко надавав великої ваги розвитку української культури: мережі шкіл, преси, що відстоює “стяг національності”, національної мови, письменства, народної освіти. Особливо дбав він про національну мову: “Для успішного розвитку потрібні інституції національні і, передусім, національна

мова, без якої виховання народу не може зробити бажаного поступу”.

Разом із тим ця мета може бути досягнута з утіленням суспільного ідеалу, за який він бореться: досягнення Україною політичної самостійності. Саме виходячи з таких міркувань, І. Франко піддавав критиці марксизм, що поширився в Росії та в Україні, за недооцінку важливості національного питання національного українського руху. В рецензії на статтю А. Фаресова “Народники й марксисты” він жалкує з приводу того, що марксистський соціал-демократизм здобуває собі найпалкіших прихильників у Росії серед російської та української молоді, “хоча соціал-демократизм стає ворожо як проти усяких об'явів суспільної самодіяльності та децентралізації, так само і проти національного руху і з того погляду являється для українства далеко гіршим ворогом, ніж російське самодержавіє”, бо останнє чинить тиск фізичної сили, в'яже руки, а соціал-демократизм краде душі, напоюючи їх фальшивими доктринами, відвертаючи від праці на рідному ґрунті.

Крилатими стали слова великого гуманіста про те, що не може бути вільним народ, який пригноблює інші народи. Він закликав до боротьби за досягнення народом загальнолюдських, а отже, національних прав, виступав за політичну самостійність, політичну незалежність націй. Але ці поняття, на його погляд, не передбачали обов'язкового на той час відокремлення всіх націй, що входили до складу Російської імперії. Кожна нація має право на свою державність, але національна політика має спиратися на усвідомлення фактичних відносин, а не на збудження низьких почуттів та інстинктів, тобто бути реалістичною. Він вважав, що формою політичної незалежності соціально звільнених народів може бути демократична автономія в складі федерації, тобто обстоював ідею федерації народів, рівноправних політично та юридично, які мають демократичну республіку, засновану на громаді як первинному територіально-виборчому об'єднанні, що самоуправляється. У статті “Ukraina Irredenta” він писав: “Звісно, термін “політична самостійність” не треба розуміти як цілковитий сепаратизм від Росії, як конечність сотворіння окремої української держави. Політична самостійність можлива і в зв'язку з Росією, при федеральнім її устрою. До такого устрою пруть власне факти економічного життя”.

Вільний розвиток народів без будь-якого верховенства однієї народності над іншою здатні забезпечити соціалізм і федерація. Федералізм без зміни соціально-економічної бази суспільства, без утвердження демократичної рівності членів добровільного політичного об'єднання не буде корисним для народу. Згуртування майбутньої федерації І. Франко уявляв собі в такому порядку:

- 1) створення федерації в межах воз'єднаної України;
- 2) створення федерації в межах визволених народів Росії;
- 3) об'єднання слов'янських націй в єдину федерацію;
- 4) оформлення всесвітньої федерації.

Виявляючи вкрай негативне ставлення до царизму, до бюрократично-поліцейського устрою Російської імперії, розглядаючи її як “темне царство”, “тюрму народів”, І. Франко разом із тим не поділяв русофобських поглядів, чітко відділяв російський народ від російського державного апарату, прогресивну російську культуру від реакційної. У статті “Ідеї й ідеали галицької москвофільської молодіжи” (1905) він пише, що не треба вірити галицьким москвофілам, які твердять, нібито галицькі українці ненавидять усе російське. “Ми, — пише І. Франко, — всі русофіли, чуєте, повторюю ще раз: ми всі русофіли. Ми любимо великоруський народ і бажаємо йому добра, і вичуємо його мову, й читаємо в тій мові певно не менше, а, може, й більше від вас. Є між нами, галицькими українцями, й такі, що й говорити й писати тою мовою потраплять не гірше, коли й не ліпше від вас.

І російських письменників, великих світочів у духовному царстві, ми знаємо й любимо, і не лише тих, яких імена ви раз у раз маєте на увазі, а й таких, як Пипін, Веселовський, Карсєв, Шахматов, Фортунатов — чи відомі вам такі імена, молоді панове русофіли!.. Подумайте про те, молоді галицькі русофіли, то, може, й вам замість духовної компанії Победоносцевих, Саблерів, Рукавишникових та Череп-Спіридоновичів забажається чистішої атмосфери”.

І. Франко не ставив за мету применшити наукові заслуги та історичне значення К. Маркса й Ф. Енгельса, але вважав, що для сучасних й прийдешніх поколінь буде ліпше, “коли буде розбита легенда про їх месіянство й непомилковість”, коли на їхню теорію й на її творців почнуть “глядіти як на людей даного часу й оточення, що черпали свої ідеї з того оточення і переробляли їх відповідно до складу свого ума, для людей свого часу”. “Саме

такий підхід, — говорив І. Франко, — запобігатиме фанатизмові та партійній заїлості й сприятиме праці осягнення великого ідеалу — соціальної справедливості на ґрунті гуманного чуття”.

Леся Українка і соціалізм та соціал-демократизм

Кінець 19 — початок 20 ст. позначається піднесенням революційного руху в Росії та в Україні, як її складовій частині, й це сприяє розвиткові та поширенню політичних, зокрема соціалістичних, ідей. Відчутний вплив на радикальні кола інтелігенції справляє марксизм.

Саме цей період збігається з активною творчістю та громадською діяльністю видатної представниці української культури Лесі Українки (1871–1913). У 90-х роках вона уважно вивчає соціалістичну, марксистську літературу, дбає про її переклади українською мовою, зближується з революційними гуртками та організаціями, в тому числі й соціал-демократичного напрямку.

Відомо, що у квітні 1901 р. вона бачиться з М. Ганкевичем (галицьким соціал-демократом) і передає йому для видання серію перекладів літератури соціалістичного змісту: працю Ш. Дікштейна “Хто з чого жие” з “Додатком від виорядчика”, А. Лабріоли “Нариси про матеріалістичне розуміння історії”, “Маніфест Комуністичної партії” та ін.

Леся Українка усвідомлювала роль соціал-демократичного руху в боротьбі народу за своє соціальне й національне визволення, але вважала, що в цьому русі належну увагу треба приділяти національному питанню. Так, у листі до М. Павлика (26 травня 1899 р.) вона пише, що “соціал-демократія — це занадто універсальний рух для того, щоб могла українська нація обійтись без нього... Якби була публіцистом, то звернула б якнайсерйознішу увагу на соціал-демократичний рух і на те, яке місце має займати в ньому елемент національний, та як мають, наприклад, українські, польські і великоруські соціал-демократи відноситися один до одного”.

Під час арештів та обшуків у представників революційної молоді, а серед них і соціал-демократичного напрямку, поліція знаходить листи, записки, які свідчать про листування Лесі Українки з цими

людьми. Протягом усього свого життя письменниця була під пильним наглядом поліції, що змушувало її бути дуже обережною в своєму листуванні, дещо маскувати. У листі до М. Павлика (січень 1895 р.) зауважує: “У мене тепер думка росте і вже переросла ту рамку, в якій можна робити що-небудь одкрито в Росії”.

Леся Українка цікавилася діяльністю багатьох політичних партій (отже, й соціалістичного напрямку, зокрема, російської соціал-демократії), але не визнавала жодної з них цілком відповідною її власним переконанням. Деякі партії та їхніх діячів піддавала гострій критиці за обмежений націоналізм, а соціал-демократичні партії Росії й України — за ігнорування національного питання або недостатню увагу до нього.

У листі до Ф. Волховського (березень 1903 р.), повідомляючи про переслідування соціалістичного руху австрійською поліцією за допомогою російської охоранки, вона пише: “Поділяю не всі погляди членів соціал-демократичних гуртків і маю застереження до їхньої діяльності, тому в дописах вживатиму не “ми”, а “я”, бо по натурі я, властиво, “Wilde”, тобто дика, і з організаціями входжу завжди в оригінальні відносини “союзника” скоріше, ніж члена”.

Далі в цьому листі вона торкається національного моменту в діяльності різних російських політичних партій та їх видань (соціал-демократів, есерів, газети “Искра” та ін.) й пише, що не надає переваги жодному політичному угрупованню й свої праці підписуватиме “Незалежний Українець”. Вона категорично заявляє про свою незгоду з різними російськими політичними течіями соціалістичного, в тому числі й соціал-демократичного, напрямку, які більшою або меншою мірою ігнорують український народ і його право розвиватися.

Усю історію суспільства Леся Українка розглядала як історію боротьби трудящих проти соціального та національного гноблення. Вона вважала необхідною боротьбу проти російського царизму, проти всієї системи утисків народу російською державною машиною на чолі з царем. Яскравим виявом ставлення до самовладдя, деспотичного режиму в Росії є її реакція на бучну урочисту зустріч, улаштовану Миколі II в Парижі, куди він поїхав з вінченосною дружиною після двох літ царювання. Особливо вразило письменницю, що його захоплено вітали письменники, артисти, композитори. З цього приводу вона надіслала за кордон Л. Драгомановій памфлет “Голос однієї російської ув’язненої” з

проханням надрукувати в будь-якому прогресивному виданні. У памфлеті говорилося: “Ганьба лицемірній лірі, улеслеві струни якої наповнювали акордами зали Версаля... Ганьба вільним поетам, які перед чужинцем дзвенять ланками своїх добровільно накладених кайданів. Неволя ще мерзотніша, коли вона добровільна”. Маючи на увазі солодкі лестоці, що їх розливали перед Миколою II французькі літератори, називаючи його великим монархом великої імперії, державцем безмежної й багатой країни, Леся Українка писала: “Чи ви знаєте, славетні побратими, що таке убожество? Убожество країни, яку ви називаєте такою великою?.. Так, Росія величезна, росіянина можна заслати аж на край світу, не викидаючи поза державні межі. Так, Росія величезна, голод, неосвіченість, злодійство, лицемірство, тиранія без кінця — і всі ці великі нещастя колосальні, грандіозні. Царі наші перевершили царів єгипетських своєю схильністю до масивного, їхні піраміди високі й дуже міцні. Ваша Бастилія була ніщо в порівнянні з ними. Приходьте ж, великі поети, великі артисти, подивитися на велич наших бастильських фортець, зійдіть з естрад, здійміть ваші котурни й огляньте нашу прекрасну в’язницю”.

Мужня й невтомна громадська діячка різко викривала експлуататорську суть усіх держав, що існували в минулому й за її життя. У поглядах на походження держави вона виходила з теорії насильства, яка була поширена в тогочасній західній літературі. На її погляд, виникнення держави було пов’язане із завоюванням одного народу іншим або з добровільним підкоренням слабшого народу сильнішому. Держава виявляє себе не тільки як підкорення того чи іншого народу або народів сильнішому народові або якомусь могутньому правителю, а й як панування сильних класів над слабкими. Російську абсолютну монархію Леся Українка вважала політичною системою, побудованою на насильстві й не обмеженою ніякими законами.

Як і більшість тодішніх прогресивних культурних і громадських діячів, вона вірила в творчі сили народу, в його здатність знищити соціально несправедливий лад і побудувати новий, який відповідав би інтересам народу і який вона пов’язувала з соціалізмом. Визнавала закономірність класової боротьби в суспільстві між тими, хто, головним чином, виробляє, й тими, хто, головним чином, споживає. У її творах послідовно проводиться думка, що ніяке

насильство не може придушити в народі прагнення до волі, що гнобителів невідворотно чекає розплата.

Викриваючи антинародну сутність монархічних режимів, Леся Українка піддавала гострій критиці й тогочасний капіталізм. Переконливість критики капіталістичних відносин пояснюється глибокою обізнаністю з політичним і культурним життям західних країн, де вона часто перебувала у зв'язку зі своєю хворобою. Об'єктами її критики були соціальна несправедливість, буржуазна мораль, декадентське мистецтво, що виростали на ґрунті капіталістичних відносин. У статті “Європейська соціальна драма наприкінці 19 ст.” письменниця аналізує відображення в літературі боротьби робітників проти своїх визискувачів і виправдовує цю боротьбу, виступає проти примиренства та мінімалізму в цій боротьбі, коли завдання є лише часткове полегшення побуту робітників. Своїми творами вона кликала народ до активної революційної боротьби з поневолювачами. У поезії “Порвалася нескінчена розмова” читаємо прямий заклик до опору:

*Коли б кайданив брязкіт міг ударить
Перуном в тії заспані серця,
Спокійні чола соромом захмурить
І нагадати всім, що зброя жде борця,
Коли б та зброя здійнялась до бою...*

Відстоюючи право народу на революційну боротьбу проти своїх гнобителів, Леся Українка заперечувала вчення Л. Толстого про “непротівлення злу насильством”.

Не сприймала Леся Українка й християнського віровчення, бо християнство, як і інші релігії, ніколи не піднімало трудящих проти гноблення. “Християнські прокльони і громи на багатих і сильних були теоретичні, а практична “політика” була така: ударять в одну щоку — підстав і другу, здеруть плаща — віддай і сорочку”.

Л. Толстой вважав, що сучасне християнство — це аберация, хвороба, відхилення від справжнього, стародавнього християнства. “Ні, — каже Леся Українка. — В найдавніших пам'ятниках, в “досягненнях апостольських”, в листах апостола Павла, в автентичних фрагментах первісної галілейської пропаганди я бачу зерно сього рабського духу, сього вузькосердого квієтизму

політичного, що так розбуявся дедалі в християнстві. Як хочете, але недарма в притчах і скрізь у Євангелії так часто вживається слово “раб” і антитеза “пана і раба”, як єдиної можливої форми відносин межі людиною і божеством”.

Стоячи на позиціях активної революційної боротьби трудящих проти своїх гнобителів, письменниця разом із тим відкидала терор як засіб боротьби. У статті “Політика і етика” підкреслювала, що не може ототожнювати терор із революцією, хоч, за бажанням, можна виправдати і те, й друге. На її погляд, терор — безперспективна, безцільна дорога, бо на місце одного правителя приходить інший. У драмі “Руфін і Прісцила” дуже добре це виражено словами, що “кожен Брут новому Цезарю дорогу простав, та ще й не лишньому”. Вона, як і І. Франко, засуджувала як червоний, так і білий терор часів Французької революції.

Леся Українка сповідувала ідеал свободи, який виключав будь-які, хоч відкриті, хоч завуальовані форми пригнічення особи. Люди повинні мати політичну й економічну свободу. Наявність справжніх політичних, економічних і соціальних прав людини, свободи слова, совісті, права брати участь в управлінні державою залежить від державного ладу й економічних відносин, які його зумовлюють. Вона вважала, що поки влада (гроші, війська, поліція) перебувають у руках багатіїв, не можна досягти ні політичної, ні економічної свободи трудящих.

Досягнення справжньої свободи можливе шляхом суспільної й культурної перебудови держави, фактичного визволення робітників, до яких вона відносила й найбідніше селянство та трудову інтелігенцію (як і І. Франко). Міра свободи особи, за переконанням письменниці, залежить від ступеня її духовного та фізичного розвитку. Серед інших свобод вона надавала великого значення свободі слова, зокрема, свободі відкрито висловлювати свої думки та судження з приводу тих чи інших явищ суспільного життя, навіть критичні.

Така свобода народу, на її погляд, відсутня як в історичному минулому — в давніх державах, так і в сучасному їй суспільстві, в тому числі й у західноєвропейських країнах. Важливою ознакою справжньої свободи вона називала свободу національну, свободу вільного розвитку всіх націй. Зрозуміло, що з особливим боєм сприймала Леся Українка долю рідного поневоленого народу:

*О, люде мій бідний, моя ти родино,
Брати мої вбогі, закуті в кайдани!
Палають страшні, незагоєні рани
На лоні у тебе, моя Україно!*

Щастя українського народу, його вільне майбутнє поетеса пов'язувала з непримиренною боротьбою народу за своє визволення. Відстоювала ідеї українського національного патріотизму, які при цьому виключали зневажливе ставлення до представників інших націй. У трудящих усіх національностей є спільний інтерес — прагнення позбутися соціального гніту. Тому вона поділяла думку про необхідність інтернаціональної єдності трудящих у боротьбі за свої права. Але додавала, що ця єдність мала будуватися на рівноправній для всіх націй основі.

“Свідомі свого стану робітники, — говорила Леся Українка, — не повинні вважати на те, хто з них до якої віри чи народу належить (робітник німець, наприклад, не повинен вважати себе ліпшим від поляка, поляк — від москаля, москаль — від українця і т.д.), а повинні триматися спільно, одностайно, бо у всіх у них один ворог — стан багатіїв, капіталістів, що користає з робітницької праці”.

Необхідно, вважала вона, співпрацювати всім політичним партіям України, які відстоюють її незалежність, а також цим партіям з революційними партіями всієї Росії, оскільки національну незалежність вона пов'язувала з незалежністю соціальною. Разом із тим, як уже зазначалося, вказувала на істотну хибу російської соціал-демократії — недостатню увагу до національного питання, навіть ігнорування його.

Палка патріотка мріяла про возз'єднання всіх українських земель, але не в складі Російської імперії, де немає, як вона казала, хоч якої-небудь, хай і не ідеальної політичної свободи.

Майбутнє суспільство не малювала в якихось конкретних формах, у її працях немає чітко сформульованої моделі майбутнього суспільства, що свідчить про глибоке розуміння недоречності вигадання таких моделей. Вона свідомо не бажала пророкувати з приводу конкретних рис майбутнього суспільства, як це робили деякі представники соціалістичної думки, що доходили до абсурду в таких провісництвах. У загальних рисах майбутнє уявлялося їй як суспільство, де немає антагоністичних класів, де забезпечені свободи особи, права людини, де вільно почувають себе всі нації

й народи. Це загальне уявлення про суспільство майбутнього пов'язувалося з соціалізмом так, як вона його розуміла.

Леся Українка різко критикувала розуміння соціалізму як загального комфорту або як суспільства, де панує свавілля здичавілого пролетаріату. Критично ставилась й до ідей утопічного соціалізму, але вважала необхідним його вивчення для якомога правильнішого визначення шляхів побудови досконалішого суспільства. “Комунізм першого християнства, — писала вона, — се фікція, його ніколи не було або се було комунізмом жебрака, що все одно не мав ніякого маєтку, або ще “комунізмом” добродійного багача, що кидав “крихти від свого стола” комуні “псів”, що сидять під столом пана свого. От і все”.

Соціалізм має виникнути, на її думку, не внаслідок пропаганди, а внаслідок розвитку самого капіталістичного суспільства, в якому визрівають необхідні для цього передумови. У “Замітках із приводу статті “Політика і етика” Леся Українка пише, що соціалізм — це наслідок важкого й довгого шляху еволюції роду людського, він забезпечить справжню соціальну та національну свободу, справжню демократію. Його доведеться створювати копіткою і впертою наполегливою працею визволеного народу. Але він не виключає своїх проблем боротьби, без якої немає розвитку.

Волелюбна дочка свого народу, Леся Українка вірила в його сили, у здатність вибороти собі гідне людини життя, свободу своєї незалежної країни. У поезії “Про велета”, написаній незадовго до смерті (1913), поетеса, думаючи про рідний край, малює свій народ в образі казкового велетня, який неодмінно розірве залізні пута, що обплітають його:

*І встане велетень з землі,
розправить руки грізні,
і вмить розірве на собі
усі дроти залізні.*

Політичні концепції українських мислителів 20 ст.

Теорія національного самовизначення за М. Грушевським

Чи не центральною постаттю в українській політичній думці 20 ст. був М. Грушевський (1866–1934). Він — автор десятитомної “Історії України-Руси”, найбільшої історіографічної праці про український народ, яка увійшла до скарбниці світової історіографії. Написана на великому документальному матеріалі архівів України, Росії, Польщі, Швеції, Туреччини, вона є, образно кажучи, історичним посвідченням чи паспортом українського народу. Створення М. Грушевським фундаментальної історії України мало не лише наукове, а й політичне значення, оскільки Україна тоді була розділена між австрійськими, польськими та російськими сусідами, реакційні кола яких узагалі не визнавали за українським народом права на існування як нації й права на власну мову та культуру.

Творча спадщина М. Грушевського налічує понад 2 тис. бібліографічних одиниць — книг, статей, рецензій, інших публікацій. Він — академік Всеукраїнської академії наук, перший президент України, ним підписаний IV Універсал, який проголосив державну незалежність України. Головним напрямом його політологічних досліджень була проблема національного самовизначення.

Це поняття він формулював чітко: цілковита самостійність і незалежність є послідовним, логічним завершенням запитів національного розвитку й самовизначення будь-якої народності, що займає певну територію й має достатні нахили та енергію розвитку.

Що з цього випливає?

1) прагнення до самостійності є об’єктивною логікою життя, необхідністю саморозвитку будь-якого національного утворення;

2) самостійність і незалежність народу пов’язана не лише з територіальними володіннями, а й з відповідними нахилами народу;

3) незалежність особистості неможлива без компетенції та відповідальності; незалежність безпосередньо залежить від енергії розвитку народу;

4) відсутність “політичної самостійності” можлива лише за умови, коли народність співіснує з іншими за ефективного громадського ладу, раціонального державного управління. Оскільки такої “благоліпності” досягти неймовірно важко, кожна нація має право захищати своє природне прагнення до розвитку саме політичною самостійністю;

5) багатонаціональній державі, з якої народи намагаються вирватися до політичної самостійності, залишається ображатися тільки на свій рутинний лад, нераціональну економіку, викривлену національно-культурну політику;

6) борючися за вихід із великих політико-територіальних об’єднань, прагнучи до славної державності й політичної незалежності, нація повинна бути впевненою, що вона виплекає у своєму середовищі розумних і далекоглядних “кермачів”, які приведуть народ до процвітання;

7) тільки вільна спілка вільних народів є ефективною і з морального, й з економічного погляду.

Важливою рисою діяльності М.С. Грушевського був пошук компромісів. Він стверджував, що тривкими можуть бути стосунки націй, що ґрунтуються лише на взаємній вигоді, на узгодженні своїх перспективних станів розвитку, за яких свобода, суверенітет і самобутність одного народу не зачіпають іншого.

Будучи соціалістом за світоглядом, М.С. Грушевський замість реальної нагоди відродження самостійної української державності довгий час відстоював ідею перебудови Росії на федеративних засадах, де б Україна була одним із суб’єктів федерації. Тільки в IV Універсалі він відійшов від цієї позиції. Його нерішучість у відстоюванні національних інтересів, поступливість Тимчасовому уряду й московським більшовикам дорого коштували і йому особисто, й українському народові.

Державницька ідея В. Винниченка

Яскраву сторінку в історії політичної думки України 20 ст. вписав В. Винниченко. Ядром його політичної концепції була державницька ідея, сутність якої він визначає так: “Поки що людство розбите на окремі національні колективи, які переважно зветься державними, то очевидно, що найкращим засобом збереження його життя і розвитку кожної нації є державність, себто комплекс тих інститутів економіки, політики, культури, які діють на території, населеній національними колективами, які зв’язують його в компактну цілісність, які забезпечують його розвиток у сучасному і майбутньому. Нація без державності є покалічений людський колективний організм. Через те так жагуче всі так звані “недержавні нації” прагнуть своєї держави, через те так само окремі члени її віддають сили свої на здобуття її й тому з такою ненавистю ставляться до тих, хто стоїть на заваді цьому, себто, які тримають їхній колектив у покаліченому стані”.

Будучи справжнім соціалістом, В. Винниченко цілком відкидає советсько-більшовицький соціалізм, називаючи його тупим, диким, повним терору, крові, насильства, неймовірного страждання, бо творці його не про соціалізм думали, а про виборчу боротьбу, дисципліну, престиж, захоплення влади. Доба справжнього соціалізму, соціалізму свободи, веселості, радості ще не настала.

В. Винниченко пропонує свій варіант творення соціалізму, який він назвав “колектократацією”. Його суть в об’єднанні, “себто: негайно, але без зброї, почати переводити приватну власність на засоби продукції на колективну. Не державну, а колективну, це різниця... Не націоналізація, а соціалізація. Краще сказати: колектократія, себто влада колективна. Ще простіше... організація кооператорів продукційних, торговельних, фінансових, аграрних і таких інших, колектократація всього національного господарства...”.

В. Винниченко закликає соціалістів, комуністів і радикалів погодитися на ідеї “інтенсивної кооперації господарства” й законодавчим, безкровним шляхом за кілька років перейти на колектократацію. Які її переваги? Кожен робітник знатиме,

що він працює не на хазяїна, приватного чи державного, а на самого себе., а продуктивність праці в колектократії повинна бути настільки більша, наскільки більше є ціле за частини”.

Як собі уявляє В. Винниченко цей мирний, законодавчий шлях? Він пропонує Асамблеї прийняти ряд законів, які сприяли б цьому заходів. Наприклад: “Закон про обкладання великих підприємств спеціальним податком на розвиток кооперативних майстерень і фабрик”, “Закон про передачу в колектократичну власність деяких націоналізованих підприємств”, “Закон про участь робітників у прибутках підприємств” і т.д. Його соціалізм бачився сонячним, радісним і щасливим, але, беручи безпосередньо участь у його побудові в Україні, він припустився низки фатальних для держави помилок.

Націоналізм Д. Донцова

Особливе місце у формуванні та встановленні української національної свідомості й ідеології належить політичній доктрині Д. Донцова (1883—1973), який поклав в українській політологічній думці початок течії так званого інтегрального націоналізму. Ця течія в націоналізмі почала зароджуватись в останній чверті 20 ст. в умовах зрослого суперництва між національними державами і занепаду ідеї гуманізму і лібералізму.

На початку 20 ст. “інтегральний націоналізм” поширюється не тільки в Західній, а й в Східній Європі. Особливе його піднесення припадає на 20—30-ті роки, коли в багатьох країнах утверджувались диктаторські і тоталітарні режими. Найбільшим впливом націоналізм цього типу користувався в так званих запізнілих націях (Німеччина, Італія, Японія). Характерними його рисами були крайній радикалізм, войовничість, експансіонізм.

На терені України основні ідеї цього типу націоналізму можна розглянути на с. 152. Ці риси великою мірою були притаманні і поглядам Дмитра Донцова. Слід зазначити, що в своїх перших журналістських працях він поділяв марксистські ідеї про революційність національних рухів. Згодом Д. Донцов пориває з соціал-демократією й активно пропагує свою націоналістичну концепцію. Найновніше ця концепція знайшла своє висвітлення у багатьох його працях, особливо в таких: “Підстави нашої

Базові характеристики інтегрального націоналізму	Представники концепції
	Микола Міхновський (1873–1924), Дмитро Донцов (1883–1973), Микола Сціборський (1897–1941), Степан Бандера (1909–1959), Ярослав Стецько (1912–1986)
Форма державного правління	Народна держава (республіка)
Тип політичного режиму	Національна диктатура як перехідна форма державного будівництва
Національна ідея	Нація (етнічна) — це об'єднувальний і єдиний чинник суспільного та державного буття
Політична еліта	Провідна верства українських патріотів, котрі покликані будувати свою державу і керувати нею
Ієрархія цінностей	Нація (етнічна) — держава — суспільство

політики” (1921) і “Націоналізм” (1926). Його концепція включає три вихідні елементи:

- 1) Росія — найголовніший ворог України;
- 2) селянство — хребет нації й держави;
- 3) необхідність сильного відчуття мети і волі.

Ідеалом державного ладу Д. Донцов вважав “селянську дрібнобуржуазну республіку”. Це єдине, що могло врятувати Україну від російського комунізму, який “оперує лише з рабами” й прагне “запанувати над масою, що пріч шлункових інтересів і демагогічних кличів нічого не розуміє”.

Запропонована ним селянська демократія була не демократією пацифізму, егалітаризму, антимилітаризму, охлократії, “шлункового” соціалізму і класової боротьби...”, а “демократією праці, ієрархії, суспільної солідарності, обов'язку і міцного поступу”. Це демократія “самодисципліни”, “вищих ідей”, “продукції”, “свободи й самодіяльності”. Вона визнає рівність у конкурентній боротьбі за життя. “За ідеали суспільного устрою і селянської демократії вважай Північну Америку”.

На особливу увагу заслуговує друга частина книги “Чинний націоналізм”, де викладено суть авторової концепції, зокрема, шести засад чи вимог “вольового націоналізму”:

перша засада нової національної ідеї — зміцнювати волю нації до експансії, жадобу панувань і підкорення всього чужого — як мета, боротьба — як засіб;

друга — прагнення боротьби й усвідомлення її неминучості;

третя — дух романтики, релігійного панування, містичного пориву, ірраціоналізму, яким має бути перейнята національна ідея;

четверта — непримиренність, фанатизм, брутальність та аморальність, що беруть до уваги лише інтереси спільності (нації) — саме це дає національній ідеї вибухову силу в історії;

п'ята — право сильних націй організувати й вести інші народи для зміцнення й розвитку людської цивілізації;

шоста — кожна нова ідея, аби здобути собі право на життя, має спертися на ініціативну меншість, що вживає творче насильство для суспільного поступу.

Представники концепції	Базові характеристики державницького націоналізму			
	Форма державного правління	Форма між-державного об'єднання	Національна ідея	Ієрархія цінностей
Стаїслав Діпнянський (1870–1935)	Національно-демократична держава	Спілька народів конфедеративного типу	Право народу на визначення в етнічних кордонах	Нація (політична)
Володимир Старосельський (1878–1942)			Синтез інтересів нації як спільності з загально-людськими інтересами	
Ольгерд Бочковський (1884–1939)			Ідея національної спільності на геополітичному ґрунті	Суспільство
Степан Рудницький (1877–1937)	Національно-демократична держава в етнічних межах	Балтійсько-Чорноморська федерація	Ідея національної спільності на геополітичному ґрунті	Суспільство

Для Д. Донцова не стояло питання про неприйняття запропонованого ним “чинного націоналізму”. “Боротьба за існування є законом життя. Всесвітньої правди нема... Життя признає її тому, хто викажеться більшою силою, моральною і фізичною. Ту силу можемо ми здобути лиш тоді, коли переймемося новим духом, новою ідеологією. Перед кожною нацією є дилема: або перемогти, або загинути”. Зрозуміло, що існували й інші напрями націоналізму. Серед них можна назвати такий, як національно-державницький, базові характеристики якого даються на с. 153.

Монархічно-гетьманська концепція В. Липинського

Серед політичних доктрин України в 20 ст. значне місце посідає монархічно-гетьманська концепція В. Липинського (1882–1931). Він вважав, що здобуття Україною державної незалежності можливе через попереднє спадкове монархічне правління. Гетьман є своєрідним “національним пранором”, живим символом України, навколо якого ґрунтується все населення, а головним чинником державобудівництва є, на його думку, встановлення правової монархії в традиційній гетьманській формі. Але ця монархія, як вважав В. Липинський, суттєво відрізняється від московської, що спиралася на насилля й необмежену владу царя, а також від польської, де король завжди був маріонеткою шляхти. Його ще вважають за одного із засновників українського консерватизму, який поділяли окремі знані представники політичної думки. Базові характеристики цієї течії зазначені нижче.

В. Липинський розглядав такі основні методи організації державного будівництва в Україні:

- 1) демократія з республікою;
- 2) охлократія з диктатурою;
- 3) класократія з правовою, обмеженою законом монархією.

Найбільш придатною для України є остання форма. В. Липинський це пояснює тим, що вибори до демократичної республіки (парламенту) — це політична бутафорія. Для українського руху, міркував він, можуть стати фатальними гасла демократії й громадянського суспільства, оскільки вони спричинять штучне

Представники концепції	Базові характеристики консерватизму				
	Форма державного управління	Національна ідея	Політична еліта	Ставлення до власності	Ієрархія цінностей
Вячеслав Липинський (1882 – 1931)	Класократія у формі історичного гетьманату	Територіальний патріотизм, що базується на релігійному ґрунті	Хліборобський клас	Недоторканість приватної власності як основи господарювання	Держава – нація – суспільство
Стенан Томашівський (1875–1930)	Правова клерикальна монархія, об'єднання монархії і греко-католицької церкви	Територіальний патріотизм на етичних засадах греко-католицької церкви	Аристократія, що спирається на греко-католицьку церкву		
Василь Кучабський (1895–1945)	Мілітарна монархія	Ідея українського П'ємонту	Військова аристократія		

копіювання демократії за взірцями інших країн, а політична культура однієї нації не може бути механічно перейнята іншою.

В. Липинський вважав, що основна умова створення української державності — це єдність: релігійна, регіональна, політична, організаційна, національна. Справу української державності завжди губила відсутність єдності між українцями (галицько-наддніпрянський антагонізм). Здобуття державності багато в чому залежить від організації провідної верстви, від її згуртованості. Але потрібно спочатку виплекати її. Народ, що не вміє відтворити власних “панів”, тобто провідної верстви, змушений навки коритися чужим панам. Резюме своїх політичних і світоглядних поглядів В. Липинський формулює так: “Навіть найтрудніше завдання може бути виконане, коли є: стихійне, вроджене хотіння, ясна ідея, усвідомлююча хотіння; воля та розум, потрібні для здійснення ідей, віра в Бога і в те, що дана ідея згідна з Божими

законами; і любов до людей та землі, серед яких і на якій має здійснюватися дана ідея”.

Помітним явищем української політичної думки 20 ст. була самостійницька теорія М. Міхновського (1873–1924), суть якої він виклав у своєрідному маніфесті, катехізисі самостійників – “Десяти заповідях”.

Ось деякі з цих заповідей:

- Одна, єдина, неподільна, самостійна, вільна, демократична Україна, Республіка робочих людей – це ідеал української людини, за здійснення якого ти повинен боротися, не шкодуючи свого життя.

- Шануй діячів краю, ненавидь його ворогів, зневажай перевертнів-відступників і добре буде цілому твоєму народові й тобі.

- Не вбивай Україну своєю байдужістю до всенародних ідеалів.
- Не зробишся ренегатом-відступником.
- Не обкрадай власного народу, працюючи на ворогів України.
- Допмагай своєму землякові поперед усіх: держись купи.

Цей документ був сирійнятий по-різному: від схвалення до цілковитого заперечення. Й на це були підстави. Але заради об’єктивності в оцінці цього документа слід зважати на ті конкретно-історичні обставини, за яких він створювався.

Незважаючи на суперечливість М. Міхновського як особи і політика, на неприйнятність у наш час деяких його положень, усе ж слід відзначити його палке прагнення здобути самостійність Україні, його мрії про єдину, вільну, демократичну Україну – республіку робочих людей від “гір Карпатських до гір Кавказьких”.

Сучасна західна політологічна думка

У країнах Заходу політологія відіграє значну роль і як теоретична дисципліна, і як інструмент практичного впливу на різні соціальні процеси. Однак, незважаючи на високий ступінь розвитку політичної науки в таких країнах, як США, Франція, Великої Британія, ФРН та інші, спостерігаються суттєві відмінності у підходах до розгляду практично всього спектра

політологічних проблем – і на рівні національних шкіл, і на рівні університетів чи дослідницьких центрів у межах самих цих шкіл. Це досить легко пояснити, якщо згадати, що розвиток вищезазваних країн відбувався нерівномірно, процес становлення демократичних інститутів у кожній з них мав свою специфіку. Так, історію Франції останніх двох століть небезпідставно вважають каталогом політичних режимів. А от політичний устрій США та Великої Британії за цей період істотних змін не зазнав.

Слід мати на увазі й нерівномірність розвитку економічної сфери західних держав. Економічні кризи кінця 20-х – початку 30-х років, втрати внаслідок двох світових воєн, різкий економічний злет Німеччини та Японії – все це також зумовило якісні відмінності в рівнях розвитку національних політологічних шкіл, пріоритетність тих чи інших об’єктів дослідження.

Основні напрями досліджень політичної науки країн Заходу

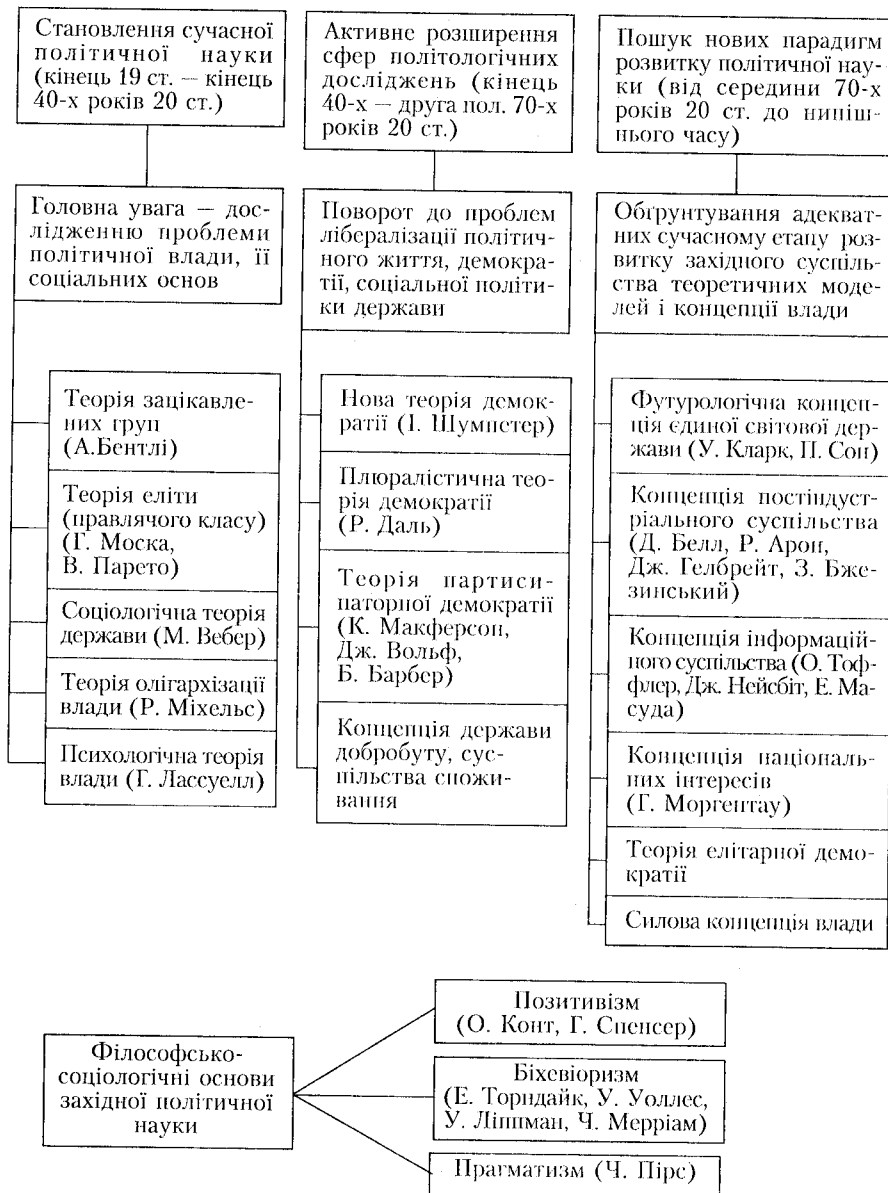

На західну політичну науку значний вплив справили загальносвітові процеси. Існування протягом більш як 70 років Радянського Союзу, який вважався “імперією зла”, спричинило цілий напрям у політичній науці – радянологію. Після розпаду СРСР відбуваються зміни в об’єкті дослідження. Західні політологи аналізують можливі шляхи розвитку молодих незалежних держав, які раніше входили до складу Радянського Союзу.

Основні етапи сучасної політичної думки наведено на схемі 8.

Величезне значення для формування й розвитку національних політологічних шкіл мають політико-культурні традиції. Становлення політології не було ізольованим процесом, воно зазнало істотного впливу традиційних наук – філософії, історії, юриспруденції. Велику роль у цій науці відіграють твори класиків соціально-політичної думки. Не випадково професор Наффільдського коледжу в Оксфорді Д. Міллер підкреслює, що в одній із сучасних інтерпретацій предметом політичної теорії є історія політичної думки, оскільки класичні теорії виявляються непоганим стартом для роздумів про сучасну політику. Й це справді

Схема 8
Етапи еволюції сучасної політичної науки

так. Досить згадати, що багато вчених пов'язують народження політології як самостійної науки з виникненням філософської доктрини позитивізму, родоначальник якої О. Конт запропонував “звести політику в ранг наук, що ґрунтуються на спостереженні”.

Важливим етапом розвитку західної політології (особливо у США) було утвердження в ній біхевіоризму як специфічного методу дослідження політичного життя. Головним об'єктом уваги стала політична поведінка людей. Цей метод панував у політичній науці Заходу понад 30 років, аж до 60-х років 20 ст. Взагалі, стосовно розвитку західної політології до середини 70-х років слід підкреслити, що її методологічною основою були різноманітні модифікації позитивізму — біхевіоризм і постбіхевіоризм, структурний функціоналізм, технократизм та ін.

У середині 70-х років у суспільному житті Заходу відбуваються суттєві зміни. Відомий американський учений Д. Белл писав, що для того часу характерні повстання проти авторитетів, експериментаторство в моралі, становлення більш відкритого стилю життя. Представники різних течій суспільно-політичної думки заговорили про кризу демократії, некерованість державно-політичних інститутів.

Реакцією на всі ці явища стала реідеологізація. Мислителі, які раніше проголошували “кінець ідеології” (Р. Арон, Д. Белл та ін.), тепер визнають безпідставність погляду на політику як на сферу, вільну від ціннісних орієнтацій. Водночас підкреслюється марність тотального заперечення існуючих інститутів і необхідність справжніх авторитетів. Питання про роль ідеології в політиці й сьогодні є одним із головних у політології західних країн.

Процес реідеологізації змусив західних політологів по-новому підійти до проблем держави. Раніше остання традиційно розглядалася як певна сила, що стабілізує соціальні суперечності. У нових підходах простежується думка про необхідність “урізати” деякі права держави: обмежити її втручання в економіку та соціальну сферу, розширити ринкову конкуренцію. У зв'язку з цим у політологічній науці розгорілася суперечка про співвідношення вільного ринку, бізнесу й демократії. Частина вчених (Ф. Хайєк, Д. Ешер та ін.) стверджувала можливість політичної демократії лише за наявності економіки, яка ґрунтується на принципах вільної конкуренції та вільного ринку. Інші (Ч. Ліндблом, Р. Даль) висловлювали думку про те, що приватна власність,

конкуренція, ринок — умови неодмінні, але недостатні для існування демократії, оскільки повна реалізація відносин вільного ринку без втручання держави може призвести до посилення економічної могутності окремих осіб чи груп. А це, в свою чергу, призведе до політичної нестабільності.

Ще одна проблема, яка опинилася з другої половини 70-х років у центрі уваги західних політологів, — бюрократизація демократичних інститутів. Демократія, як підкреслював іще М. Вебер, завжди вступає в конфлікт із бюрократією. Але під прикриттям секретності ця остання може протидіяти спробам виборних органів одержати ту чи ту інформацію. Таким чином, бюрократизм дедалі більше пронизує демократичні інститути, відвоюючи одну позицію за іншою. Але, на думку професора Австралійського національного університету Е. Етціоні-Хейлві, між демократією й демократичною системою існує тісний взаємозв'язок, хоча й суперечливий і парадоксальний. З одного боку, зростаюча влада бюрократії справді є загрозою демократичній системі, а з іншого — сучасна демократична система не може існувати без більш-менш могутньої й незалежної бюрократії.

У контексті дослідження проблем держави, демократії та влади сучасна західна політологія велику увагу приділяє засобам масової інформації (ЗМІ). Суспільно-політичне життя переконує в тому, що вони перетворилися на важливий чинник цілеспрямованого формування ідейно-політичних орієнтацій і настановлень широких верств населення. Не випадково їх називають четвертою владою. На основі вивчення впливу ЗМІ на різні аудиторії, виявлення їх ролі в стабілізації суспільства виникли численні теорії комунікації.

Багато сучасних політологічних досліджень присвячено проблемам гуманізації суспільно-політичних наук. На зміну теорії технологічної людини прийшла концепція людини біологічної, котра аналізує “незмінну людську природу” як найважливіший чинник розвитку особистості.

Американська політологічна школа

Американська політична наука є безумовним лідером серед політологічних шкіл Заходу. Наприкінці 18 — на початку 19 ст.

вона виникла як політична ідеологія й перебувала під сильним впливом європейської соціально-політичної думки, збагачуючись її досягненнями, насамперед, у державно-правовій сфері. Великого поширення у США набули ідеї Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є. Але вже з кінця 19 ст. починається процес конституціонування власне американської політичної науки. Традиційна державно-правова наука не могла дати справді наукового уявлення про суспільство, в якому дедалі вагомішу роль починають відігравати поряд із державою партії, професійні спілки та ін. При університетах виникають школи політичних наук, що свідчить про народження у Сполучених Штатах політичної науки як самостійної дисципліни.

За більш як сто років американська політологія перетворилася на глобальну науку, яка досліджує величезний комплекс суспільствознавчих проблем на різних рівнях — від окремої людини та мікрогруп до держави. Знання про суспільство безперервно нарощуються, передаються від одного покоління вчених до іншого. Величезний внесок в американську політичну науку зробили такі відомі вчені, як Ч. Мерріам, У. Манро, Г. Ласуелл, Г. Алмонд, С. Верба, Р. Даль, У. Порстоу, Дж. Ла Паломбара та багато інших.

Характерна риса американської політології на сучасному етапі — відсутність домінуючого напрямку чи підходу. Тривалий час таким напрямом був біхевіоризм. Але поряд існували інші, хоч і менш відомі течії. Можна сказати, що американську політологію характеризує відносна сталість не методів, а напрямів досліджень.

Незважаючи на певну пріоритетність того чи того теоретико-методологічного напрямку — біхевіоризму, функціоналістського й системного аналізу та ін., у центрі уваги політологів постійно перебували плюралізм та елітизм, групи, які беруть участь у політичному процесі, питання демократії.

Дискусія між прихильниками теорії демократії та їх опонентами — прихильниками теорії еліт — в американській політології триває вже здавна й не скінчилась до сьогодні. Не зупиняючись на історії виникнення цих напрямів, лише нагадаємо, посилаючись на статтю викладача Манчестерського університету П. Герайнта, що являють собою ці течії. “Елітизм, — пише він, — це такий підхід у розумінні політики й історії, коли (якщо брати найбільш чіткі форми) вважається, що суспільство завжди перебуває під

пануванням меншості (еліти), яка приймає головні рішення й концентрує владу в своїх руках. Іноді в політичних дискусіях термін “елітистський” застосовується ширше — як негативний для характеристики такої політики, що сприяє меншості й виключає широкі верстви населення”. “Водночас, — підкреслює П. Герайнт, — плюралісти стверджують, що сучасні розвинені й ліберальні суспільства позначені множинністю інтересів, які змагаються між собою за владу. Отже, плюралізм як концепція передбачає таку політичну організацію суспільства, яка стоїть на заваді захопленню влади олігархією чи елітою”.

Слід, однак, підкреслити, що класична теорія еліт, яку розробили В. Парето й Г. Моска, придатна лише для тоталітарної системи. Тому в наш час виникла потреба видозмінити класичну теорію еліт.

Критики плюралістичної теорії демократії висловили думку, що цей теоретичний напрям дає викривлену картину функціонування ліберальних демократій. Погоджуючись з думкою про існування боротьби між групами за політичний вплив, вони підкреслюють, що самі ці групи дуже часто контролюються лідерами, які іноді не звертають уваги на думку членів групи. Тому це змагання є лише специфічною формою конкуренції між елітами. Виходячи з цього, вони розробляють теорію “демократичного елітизму” (П. Бахрах) або “теорію елітарної демократії” (Дж. Уокер). Це, так би мовити, плюралістична еліта, для якої не є суттєвими належність до того чи іншого стану, привілеї та інші ознаки елітарного становища.

Інтерес до проблеми співвідношення плюралізму й еліт, який дещо знизився в 70-ті роки, знову почав зростати на початку 80-х. Цьому сприяли виступи політологів так званого неоконсервативного напрямку. Вони підтримували ідею демократичного елітизму щодо обмеженості соціального простору. Ця ідея ґрунтується на недовірі до пересічного громадянина, який не є політичною особою, оскільки його головні інтереси лежать поза сферою політики. Тому втручання мас у політичну систему, “демократичні струси” ведуть до підриву основ самої системи, політичних колізій (С. П. Хантінгтон). Політика потребує поміркованості, вона не терпить екстремізму. Стабільна політика без ексцесів оберігає свободу всіх громадян, навіть тих, хто залишається за межами політичної системи.

Серед прихильників плюралізму чимало тих, хто захищає принципи групової теорії політики. В американській політичній науці група є одним із головних елементів політичного аналізу, основною одиницею дослідження в політичній теорії. Родоначальником групової теорії політики був видатний учений А. Бентлі. Він охарактеризував групу як частину суспільства, яка, однак, не є фізичною масою, відірваною від інших людей. Вона являє собою масу діяльності, що не виключає участі людей, зайнятих у цій та інших подібних формах діяльності.

Дуже важлива характеристика групи — інтерес. Ці поняття нерозривні, еквівалентні. Власне інтерес об'єднує людей за певних умов. Причина об'єднання в групу — прагнення до самовираження й пошук особистого та колективного захисту. Групи дбають про свої інтереси так, як це роблять індивіди. Виходячи з цього, деякі політологи розглядають політичну систему як сплетіння груп індивідів, котрі намагаються досягти певних благ.

Сьогодні американська політична наука ставить питання, чи сприяють групи встановленню згоди, консенсусу в суспільстві, чи спричиняють виникнення конфліктних ситуацій? Так, С. Елдерсвелд гадає, що політичний процес буде менш конфліктним, якщо групи інтересів візьмуть на себе інтегративні функції, які звичайно належать партіям. Американсько-канадський політолог Р. Престус підкреслює важливість груп як сполучної ланки між приватними та суспільними інтересами. На основі даних, одержаних у ході численних експериментів і спостережень за поведінкою людей у групах, американські політологи й соціологи продовжують роботу над проблемою гармонізації інтересів, вивчають явища, що дезорганізують суспільне життя.

На початку 70-х років відомий американський політолог Р. Даль, відповідаючи на запитання “чи може уряд бути таким, щоб його керівництво людьми здійснювалося на основі консенсусу й політичної рівності?”, висунув так звану теорію поліархії. Згідно з нею, термін “демократія” придатний лише для характеристики ідеального стану подій. Реальні системи, що наближаються до цього стану, називаються поліархіями. Теорія поліархії виступає повною альтернативою як для елітистських концепцій, так і для теорій управління більшістю. Вона модифікує, поліпшує або доповнює загальні принципи демократії, управління більшістю в

таких пунктах: хто представляє народ; які права і яким чином гарантовані меншості; чи зникають різні види нерівності.

Поліархія відрізняється від гегемоністського управління еліт числом можливостей, доступних опозиції для заперечування поведінки уряду, числом відкритих конфліктів між політичними лідерами, а також відкритим змаганням за підтримку претендентів на лідерство, особливо шляхом виборчого голосування: періодичним проведенням місцевих і національних виборів з участю різних політичних партій.

Досить стабільним є інтерес американської політології до проблеми виборів. Уже на початку 20 ст. один із відомих авторитетів американської соціології Ф. Гіддінгс підкреслював важливість дослідження виборів для становлення політичної науки. У 20-х роках акцент було зроблено на аналізі результатів опитувань громадської думки.

Вагомим внеском у дослідження проблеми виборів стали роботи П. Берельсона, який запропонував використовувати техніку “панельних опитувань” для з’ясування механізму формування поведінки виборців, зробив висновок про важливість взаємовпливу виборців, а також про вплив на кожного з них цілої низки зовнішніх факторів. Роботи групи Лазарсфельда—Берельсона багато в чому зумовили діяльність так званої мічиганської групи дослідників на чолі з А. Кемпбеллом. Від аналізу індивідуального виборця вони перейшли до вивчення корпусу виборців як політичної підсистеми. У праці “Вибори й політичний порядок” (1966) Кемпбелл і його співавтори стверджують, що зміни кількості й політичної ознаки голосів, які були подані в ході національних виборів, залежать, насамперед, від політичних сил, які діють протягом обмеженого часу, але мають особливе значення для виборця в процесі виборів. Ці сили впливають на електорат, стимулюють політичні інтереси виборців і сприяють зміні їх симпатій від вихідної лінії “стійкої прихильності” (basic commit) до тієї чи тієї партії.

Цікаві висновки зробили викладачі Далласького університету Дж. Браун і Ф. Сейба. На їх думку, сьогоднішній американський виборець більш схильний голосувати за окремого кандидата чи за конкретну пропозицію, ніж за будь-яку партію. З цим пов’язане збільшення “незалежних” виборців. Ця категорія людей найбільш “незручна” для партії й потребує постійного ідеологічного оброблення в період між виборами. Тому виборча кампанія — це

постійно діючий інститут. Чимало кандидатів починає свою кампанію майже за рік до виборів. Політика перетворилася на великий бізнес, тому потребує значної кількості спеціалістів, які раніше політикою не займалися, — фахівців з реклами, суспільних відносин, консультантів із проблем управління тощо. Політологія намагається не тільки вивчати й прогнозувати поведінку виборців, а й спрямовувати її в інтересах політичної системи. Але ні вивчення об’єктивних характеристик електорату (стать, вік і т. ін.), ні дослідження впливу на нього засобів масової інформації, політичних організацій не дають магічної формули для перемоги на виборах, вони скоріше відкривають нові шляхи в традиційній сфері — боротьбі за голоси виборців і завоювання їх підтримки.

На деяких особливостях сучасного виборчого процесу акцентує увагу американський політолог Б. Грінсберг. На його думку, правила проведення виборів у кожній країні використовуються для скорочення можливостей впливу виборців на уряд через самі вибори. Навіть у демократичних країнах, де вплив мас через вибори не обмежується законом, сам закон про вибори застосовується для організації громадської думки таким чином, щоб вона працювала на благо існуючого режиму. Більше того, вибори скорочують масштаб масової політичної участі. Вчений підкреслює, що у США мають тенденцію концентрувати увагу громадськості виключно на питанні “хто буде володарювати?”. Водночас вони відвертають увагу від питань про те, що повинен робити уряд.

Не можна не сказати й про велику роль у сучасній американській політології теорії суспільної стабільності — комплексу концепцій соціальної інтеграції, комунікації та організації. Американські політологи робили акцент не на з’ясуванні природи суспільних конфліктів, а на пошуках засобів їх подолання, розробленні рецептів збереження стабільності й цілісності соціального організму. Сьогодні вони досить успішно продовжують вивчати такі явища, що зумовлюють розпад людських спільнот і колективів, намагаються розкрити механізм гармонізації відносин між особистістю й групою.

Важлива сфера досліджень американської політичної науки — міжнародні відносини. Найвідомішою фігурою міжнародної політології був і залишається Г. Моргентау. У центрі його уваги завжди була проблема національного інтересу Сполучених Штатів. Але цей інтерес він пов’язував зі стабільністю всієї світової

співдружності: “Новий аспект ядерної доби і полягає в усвідомленні того факту, що не тільки Сполучені Штати мають інтереси захисту й розвитку поряд з іншими націями, але також існують загальні інтереси, які не можуть бути досягнуті окремою нацією без завдання шкоди іншим націям”. У зв’язку з цим учений пропонував ширше використовувати потенціал ООН, уникати прямої воєнної конфронтації. На закінчення огляду деяких основних галузей досліджень американської політологічної школи підкреслимо ще одну характерну рису. Американська політологія сьогодні вже не є виключно теоретичною дисципліною. Вона робить великий внесок у вирішення практичних проблем американського суспільства. Політологи допомогли послабити гостроту расових, національних, релігійних конфліктів. Досить ефективними були їх рекомендації щодо поліпшення сімейних стосунків, зміцнення ролі сім’ї в суспільстві. З їх допомогою продовжується вдосконалення ринкових відносин. Відтак практична віддача американської політології дуже велика. Тому державні інститути й приватні фірми не шкодують асигнувань на фундаментальні та прикладні політологічні дослідження.

Політична наука у Великій Британії

Англійська політична наука має багаті історико-філософські традиції, пов’язані з іменами Т. Гоббса, Дж. Локка, І. Бенґама, Г. Спенсера, Дж. Бенґама. Ідеї саме цих мислителів стали вихідним пунктом багатьох сучасних політологічних досліджень. Але, як уже підкреслювалося, якщо до кінця 19 ст. у світовій політичній науці домінували концепції європейських мислителів, то в 20 ст., особливо в другій його половині, лідерами стають американські вчені. Отже, сьогодні англійська політологія позначена певним провінціалізмом у тому розумінні, що основою досліджень учених Великої Британії, як правило, стають концепції їх колег із-за океану. Незважаючи на це, англійська школа вже не раз доводила, що може створювати сильне культурне поле, яке впливає на політологію всієї Європи.

Тривалий час, майже до початку 50-х років 20 ст., в англійській політології домінували два напрями розуміння поведінки

людини — соціологічний та економічний. “Соціологи” вважали політичну поведінку особи результатом впливу культурної традиції. Система цінностей цієї традиції підпорядковує поведінку людей. “Економісти” розглядали політику як сферу раціональної діяльності людей із незмінними цілями, суть яких полягає в тому, щоб діставати максимальну користь. Після другої світової війни соціологічний напрям став теоретичною основою консерватизму. Дальшому розвитку економічного підходу сприяли успіхи формальних методів економічного аналізу.

Перевага емпіричного підходу в межах соціологічного та економічного напрямів політології була зумовлена, з одного боку, потребами політичної практики, а з іншого — впливом американського досвіду. Але емпіризм в Англії має противників. Серед них професор Ліверпульського університету Ф. Рідлі та його оксфордський колега Дж. Лайвлі. Так, Ф. Рідлі висловив думку, що природа існуючих інститутів, відображена в законодавстві, найбільшою мірою впливає на політичну поведінку, а не навпаки, як вважають біхевіористи. І сьогодні дискусії з тих чи інших питань ведуться переважно в межах двох основних напрямів — соціологічного та економічного.

Одна з найважливіших проблем англійської політології — проблема влади. Вона охоплює такі питання, як поняття влади, природа влади, авторитет впливу. Дж. Лукас, наприклад, так атестує владу: “Хтось має владу, якщо після його слів “нехай щось буде виконано” це обов’язково виконуватиметься. Якщо хтось має авторитет, то з цих його слів належить, що дію треба виконати, а якщо цей “хтось” може справляти вплив, то після його слів інші люди повторюватимуть “нехай щось буде виконано”.

Прихильниками економічного напрямку був запропонований інший шлях. Так, Б. Баррі виділяє економічний тип влади, який здійснюється шляхом погроз та обіцянок. Політолог П. Данліві кваліфікує владу (слідом за Р. Далем) як можливість А примусити Б зробити те, що Б не робив би без примусу.

Відомий політолог Б. Бране пише, що окрема чи колективно діюча особа має владу тією мірою, якою існуючі порядки піддаються її керівництву. Соціальну владу мають ті, хто користується правом управляти соціальною дійсністю на власний розсуд. Володіння владою — це володіння правом свободи дій;

здобути владу — здобути таке право; втратити владу — втратити це право. Підкреслюючи, що влада індивіда фактично залежить від здатності до дії інших осіб, Б. Бране порівнює такого індивіда з водієм автомобіля. Його влада полягає в самому автомобілі, залежить від того, як працює двигун і т. ін. Водій правує і, можна сказати, володіє автомобілем. Аналогічно індивід має владу лише якоюсь мірою.

Традиційно питання про владу пов'язується з аналізом понять держави й суверенітету. Так, У. Різ виділяє три головних значення терміна “держава” в політологічній літературі: по-перше, це “політично організоване й територіально обмежене суспільство”; по-друге, це “суспільство, організоване політично відповідно до моральних ідеалів”; по-третє — “уряд як установа, інституція”. Останнє значення, підкреслює дослідник, у наші дні використовується дедалі частіше. Політолог Дж. Філд виділяє таку ознаку держави, як володіння верховною владою на даній території. У такий спосіб він пов'язує поняття держави з поняттям суверенітету.

Тривалий час в англійській політології домінувала теорія необмеженого суверенітету Т. Гоббса. Першим, хто почав її атакувати, був Г. Ласкі. Він вважав, що держава є лише однією з багатьох форм регулювання поведінки людини. Цю ідею підтримували Є. Баркер, Дж. Лукас та деякі інші політологи. Наприклад, Дж. Філд писав, що теорія необмеженого суверенітету в демократичних суспільствах нездійсненна, оскільки владу держави обмежує влада інших громадських асоціацій — партій, профспілок, церкви, а також міжнародних організацій (ООН, ЄЕС). Необмеженість юридичного суверенітету можна розуміти таким чином, що орган, який його має, не контролюється іншими установами й може здійснювати зміни конституції.

Важливе місце в політологічній науці Великої Британії займає проблема класифікації політичних режимів. Після другої світової війни вона розглядалася в контексті дискусії про майбутнє демократичної системи Заходу. Є. Баркер підкреслював, що розмежування між державою й суспільством є основою демократії. Дж. Паррі писав наприкінці 60-х років, що різниця між демократією й тоталітаризмом полягає в більшій незалежності партій, груп тиску, об'єднань тощо.

Найбільш значною спробою політико-філософського осмислення проблеми співвідношення демократії й тоталітаризму

є концепція “відкритого” суспільства, яку тривалий час розробляв К. Поппер. На його думку, західна демократія, атрибутами якої є вибори, референдуми, тобто сфера індивідуальних рішень, що постійно розширюється, — це перехідна форма на шляху до “відкритого” суспільства. Хоча іноді ситуація може скластися таким чином, що, відстоюючи свою індивідуальну незалежність, людина наштовхується на зовнішній тиск. Після цього у неї виникає бажання звільнитися від особистої відповідальності, замінити її на групову чи колективну. Це веде до відродження “закритого” суспільства, яке характеризується тотальною безвідповідальністю індивідів, тиранією сильної особи, яка контролює інтереси й політичні переконання. Таке суспільство, вважає К. Поппер, пропонує теорія К. Маркса.

Різниця між демократією й тиранією полягає в тому, що інститути першої забезпечують зміну уряду мирним шляхом, а другої — шляхом насильства. Тому К. Поппер пропонує на місце питання “хто повинен правити?”, поставити питання “як можна уникнути таких ситуацій, коли поганий правитель може заподіяти шкоду?”. Отже, принцип демократичної політики полягає в тому, щоб створювати й розвивати установи, які дають змогу здійснювати громадський контроль за правителями, а якщо потрібно, то усувати їх. Один із можливих шляхів — створення двопартійної системи на зразок тієї, що існує в Сполучених Штатах. За такої системи партія, зазнавши поразки на виборах, починає критично переосмислювати свої цілі, реформувати ідеологію, шукати нові ідеї.

Проблемам демократії й тиранії приділяє увагу відомий філософ М. Оукшотт. Він стверджує, що в чистому вигляді немає ні демократії (громадської асоціації), ні тиранії (цільової асоціації). У Західній Європі йде процес трансформування “цільового” об'єднання епохи середньовіччя в громадську асоціацію. Але можливі ексцеси повернення до режиму “цільової” асоціації. Головний засіб боротьби з ними М. Оукшотт бачить у європейській культурній традиції. На думку політолога І. Терліна, демократію характеризує “негативний” ідеал політичної свободи, коли ніхто не заважає людині, яка може й хоче діяти. Авторитаризмові притаманна “позитивна” свобода. Вона декларує право людини на самоврядування й самовизначення. Але здійснення цих принципів передбачає спільну дію великих груп — класів, народів тощо. На практиці це веде до авторитаризму.

Головне завдання політичного режиму Б. Крік і Г. Іонеску вбачали у розв'язанні суперечності між необхідністю порядку й різноманітністю інтересів членів суспільства. Автократія намагається розв'язати її шляхом підтримання однієї групи інтересів, пригнічуючи при цьому інші сили суспільства. Тоталітарний режим реорганізовує суспільство таким чином, щоб ліквідувати корені конфлікту інтересів.

Б. Крік виділяє ще кілька відмітних рис кожної з форм правління. Автократія жадає пасивної покорі громадян, її офіційна доктрина — релігійна чи націоналістична ідеологія. Соціальна структура вирізняється наявністю класів і каст, елітних груп закритого типу. За тоталітарного режиму від громадян вимагається масова участь у державних справах. Офіційна доктрина — революційна ідеологія, яка претендує на науковість. У соціальній структурі швидко йде вирівнювання відмінностей.

Республіка потребує добровільної особистої участі громадян в управлінні суспільними справами. Офіційну доктрину замінюють утилітарні “уявлення”. У соціальній структурі переважає “середній” клас. Елітні групи мають відкритий характер. З функціонуванням демократії тісно пов'язана проблема партисипації (від англ. participation — участь). Слід зауважити, що політологи реформістського напрямку розглядають партисипацію як особисту участь людини у прийнятті рішень і контролі за їх виконанням. Представники консервативного табору зводять її до участі в голосуванні. Політологи шукають відповідь на питання, як пов'язати деякі ознаки демократії (рівність партисипації та ін.) з фактом існування еліти. Політолог Т. Ботомор, наприклад, вважає, що наявність еліт не суперечить демократичному політичному режимові. Але ступінь відкритості еліт є показником демократичності суспільства. Інший політолог — Т. Тенкер — пише, що політична еліта Великої Британії постійно конкурує з елітами локальними, груповими. Вони є основними носіями протесту, й тому політична “виховна” еліта змушена шукати з ними спільної мови.

Багато важать для аналізу політичного життя Англії дослідження виборчих кампаній, виборчої стратегії політичних партій. На думку Р. Роуза, партія — це дуже складна організація. До неї входять такі інститути, як парламентська фракція, головний штаб, окружні відділення. Дуже часто вона об'єднує людей, які знаходять спільну мову лише щодо деяких політичних заходів.

Найважливіші функції партії у Великій Британії зосереджені навколо формування уряду. Для партійного правління необхідні, по-перше, політична програма, яку партія, якщо стане правлячою, втілюватиме в життя; по-друге, декларування цілей і принципів майбутнього правління (без повідомлення про методи їх досягнення); по-третє, призначення через партію керівників уряду, наявність у цих керівників необхідної кваліфікації для контролю за діяльністю бюрократичного апарату; й, нарешті, відданість цих керівників цілям партії.

Теорію виборів як сфери економічної конкуренції двох чи більше партій розробив професор Д. Робертсон. Головна її ідея, яку він перейняв у Е. Даунса, — порівняння суперництва партій на виборах з ринковою конкуренцією. Д. Робертсон вважає, що ідеальний тип конкуруючої партії має бути позбавлений ідеологічних забобів. Мета партії — не зміна існуючих соціальних умов, а прагматичне здійснення політики в межах цих умов. Однак ідеологія є дуже важливим аспектом виборчої стратегії, невід'ємною частиною культури кожної людини, у тому числі й політика. Саме ідеологія в діяльності політика обмежує вибір політичних методів.

Партійна програма знайомить виборців із проблемами майбутнього уряду, а також із шляхами їх вирішення. Але на практиці, підкреслює Д. Робертсон, ми бачимо порушення системи конкуруючої демократії. Інформацію стосовно проблем виборці одержують від політиків, які перекручують її собі на користь. Опозиція не торкається проблем, які існуючий уряд успішно вирішив. Правляча партія не згадує про невирішені питання. Складається така ситуація, коли виборцям дуже важко розібратися в тонкощах політичної боротьби.

Про роль груп тиску у виборчому процесі пише У. Маккензі. На його думку, посилення цих груп веде до зниження ролі партійних програм на виборах. Адміністративна система стає сферою дій організованих груп, що мають формальну структуру, спільні інтереси і справляють вплив на діяльність адміністративних органів. Групи тиску можна розрізняти за типом державних органів, на які вони впливають (центральні, локальні та регіональні), а також за внутрішньою структурою (демократичні й олігархічні). Методи дії груп тиску — вплив на політичні партії, апелювання до громадської думки, використання експертних знань. Водночас у їх намірах залишається привернення на свій бік політичних

діячів і державних службовців. Деякі депутати парламенту, зазначав У. Маккензі, діють як представники груп тиску. Вони постійно виступають на захист певних інтересів. Хоча відомо, що за такі виступи, як правило, обіцяють високооплачувану посаду, ніхто не вважає такі дії протизаконними.

Політолог Е. Берг оцінює діяльність груп тиску як канал для ознайомлення “верхів” із громадською думкою. Однак багато англійських учених вважають, що активізація та зростання впливу груп тиску таять у собі загрозу для демократії.

Чимало досліджень політологів Великої Британії присвячено проблемі зростання політичної апатії (І. Бадж, Т. Тепмен, Ф. Грінстайн, В. Хермен та ін.). Вони підкреслюють, що рівні можливості впливу громадян на політичні рішення — важлива умова існування демократії, тому рекомендують ретельніше дбати про політичне виховання громадян.

Велику увагу англійські політологи (Д. Батлер, Д. Стоунс, Дж. Блаймлер, Д. Макквейл, М. Харрісон та ін.) продовжують приділяти вивченню впливу засобів масової інформації на формування громадської думки.

Політична наука в Німеччині

Політична наука в Німеччині почала розвиватися в 19 ст. як дочірня дисципліна традиційних наук, насамперед філософії та юриспруденції. Тому до останнього часу вона мала переважно філософський характер, перебувала під сильним впливом ідейної спадщини Ф. Гегеля, І. Канта, Фіхте. Але в 70–80-ті роки, як підкреслює М. Вебер, німецька політологія почала дедалі більше переключатися на емпіричний розгляд політики із застосуванням “жорстких” кількісних методів, орієнтуючись на відомого німецького політолога Г. Майера. Сучасна політична наука має методологічну гостроту й переконливість емпіричних спостережень унаслідок обмежування своїх завдань. Відмінність між старою й новою політичною наукою полягає в тому, що сучасні політологічні студії роблять акцент на з'ясуванні причин, а не мети політичної діяльності. Вони також відмовляються (можливо, тимчасово) від проблематики цінностей. Застосовуючи кількісні методи

досліджень і обмежуючи вивчення причинними зв'язками, політологія діє у звуженій сфері на вищому науковому рівні.

Деякі вчені стверджують, що нині в Німеччині немає єдиної думки щодо предмета і завдань політичної науки. Так, М. Вебер пише, що в його країні не існує єдиної політичної науки, є лише різні сфери інтересів, різні галузі досліджень і різні методи. Політолог К. Ленк виділив деякі сучасні політологічні напрями. Одна група політологів вважає, що політична наука — це державознавство, яке доповнюється аналізом динаміки державних інститутів. Друга група заперечує єдність предмета політичної науки, веде мову про політичні науки — історію, соціологію, економіку в їх політичних аспектах. Третя група розглядає політологію як один із аспектів соціології. Міркування четвертої групи зводиться до того, що завдання й мета політології полягає в історико-герменевтичному аналізі сучасності. Але головна відмінність між усіма політологічними напрями полягає в підходах до вирішення проблеми співвідношення науки й політики. Прихильники розуміння політичної науки як практичної дисципліни доводять, що вона повинна філософськи осмислювати соціальну дійсність і орієнтувати політичну діяльність на певні соціальні та моральні цінності. Дуже великий інтерес прихильники “практичної” політології виявляють до історії політичної думки. Вони закликають повертатися до норм, що є найвищою цінністю політичного мислення й впливають із релігійної та філософської самосвідомості.

Прихильники “чистої” політичної науки спираються на неопозитивістську методологію й гносеологію. Вони переконують у тому, що слід постійно розділяти сферу цінностей і сферу фактичного. Науковому аналізу підлягає тільки сфера фактичного, але багато авторів піддавали критиці неопозитивістську інтерпретацію політичної науки. Типовим аргументом противників цієї концепції була теза про те, що неопозитивісти розуміють прогрес лише як перманентне вдосконалення теорії й поглиблення її змісту. Внаслідок цього історії, в тому числі й політичній, відмовлено в праві на існування.

Своє трактування поняття “політична наука” висловили Р. Лепсіус і П. Ноак. На думку першого, вона досліджує політичний устрій суспільства та його принципи, охоплює феномен політичного процесу, який надає людині форми політичної

екзистенції в суспільстві. Однак політологія не є енциклопедичною наукою, не розчиняється в сукупності наук, вона поділяє з ними об'єкти дослідження, але не об'єкт пізнання.

У своїй книжці “Що таке політика? Вступ до науки про неї” П. Ноак заявляє про необхідність нової політичної науки, яка б створила для людини можливість знайти себе і своє місце в державі, суспільстві. Він підкреслює, що нині політологія бореться за статус самостійної науки. Ця боротьба ведеться за чотири напрямки:

1) проти пересуду, що політика — це мистецтво, тому до неї не можна застосовувати наукові категорії;

2) проти переконання в тому, нібито політична ситуація — це щось одноразове, неповторне, й тому, аби її пізнати, достатньо історичної науки;

3) проти упередження, що політика має справу з формами панування, хоча це стосується компетенції загального державного права;

4) проти тих, хто заперечує її самостійність.

Отже, проблема політичної теорії, її статусу — одна з найважливіших у сучасній політології Німеччини.

Питання політики й політичних відносин традиційно розглядалися в межах філософії держави, сама політологічна наука виникла на початку 20 ст. як соціологія держави. Всі політичні процеси в цілому розглядалися в межах державознавства, до нього також входили питання державного управління. Сучасна політологія Німеччини намагається поєднати філософське осмислення держави з дослідженням конституційних і політичних реалій. Але центральний об'єкт усіх політологічних досліджень — держава, яка є, на думку Р. Лепуса, найсуттєвішим носієм політичного порядку. До цього часу в політичній науці переважає тенденція розгляду поняття “держава” як центрального. До того ж політологи переконані, що політику взагалі можна пізнати лише через державу. Проте це не означає обмеження предмета політичної думки тільки державою.

Водночас у німецькій політології існують різні трактування самого поняття держави. Деякі дослідники намагаються показати, що держава — це елемент соціальної системи. Але більшість учених традиційно характеризує її як носія “трансцендентального розуму”, “вічних цінностей”, а також як сферу реалізації свободи (концепції Е. Фортхоффа, Х. Куна, Е. Хіншеля).

Останнім часом серед політологів Німеччини стала модною концепція створення “сильної” держави. Ще на початку 70-х років М. Вебер підкреслював, що в політиці, коли мова йде про індивідуальну та політичну свободу й демократію, головне — це посилення державності.

У другій половині 80-х років ідея “сильної” держави дістала розвиток у працях представників так званого неоконсерватизму (К. Хорнунг, А. Молер, Г.-К. Кальтенбрунер та ін.). Взагалі, одна з головних “конституційних” ідей політичної філософії неоконсерватизму в Німеччині — підпорядкування індивіда державі. Пріоритетність сильної влади обґрунтовується представниками неоконсерватизму насамперед тим, що лише вона може здійснити найвищу мету — самоствердження держави, нації. На думку К. Хорнунга, не можна абсолютизувати волю більшості. Громадська думка формується цілеспрямовано, її можна піддавати різним маніпуляціям. Тому не варто надавати демократичній більшості дуже великої влади. Концепція “обмеженої” демократії в політичній філософії неоконсерватизму має, як підкреслював А. Френкін, такі джерела. Внаслідок функціональної комплектності сучасного суспільства, його плюралістичності, різноманітності культур політична єдність стала неможливою. Не можна гарантувати, що в суспільстві існує єдина, одностайна громадська думка. Тому доцільно виділити частину політичних рішень зі сфери демократії, приймати рішення владним порядком.

Характеризуючи німецьку політологію, треба обов'язково зупинитися на творчості видатного мислителя сучасності Н. Лумана. Свою теорію політичної системи він розвиває, спираючись на традиційну для соціально-політичної думки Німеччини ідею співвідношення суспільства й держави. До речі, в німецьких наукових колах це співвідношення зводять до діалектики економіки й політики. Твердження Н. Лумана ґрунтуються на тому, що політика, політична система незалежні від інших систем суспільства. Головні функції політичної системи полягають у тому, що вона виробляє рішення, обов'язкові для всього суспільства, формує апарат влади, підтримує консенсус і виконує політичні рішення. Економічна система повинна виробляти рішення стосовно задоволення потреб або мати право відкладати прийняття рішень. Діалог між політичною та

економічною системами відбувається на основі принципу невтручання.

Стару структуру влади, яка ґрунтувалася на розмежуванні законодавства, судочинства та управління, втрачено. Щоб повернутися до цього поділу влади, належить, на думку Н. Лумана, виконати чотири умови:

1) суворо контролювати систему управління, адже адміністрація часто приймає рішення без відома громадськості, в її руках сконцентрована велика влада;

2) волевиявлення в державі звільнити від тиску малих груп спеціалістів, а також від капіталу;

3) капітал (наслідок попередньої праці) доручити тільки досвідченим людям, але серед них не може бути державних чиновників;

4) виховання й освіта мають бути незалежними від держави сферами самоврядування вчителів, науковців, діячів культури.

Щодо питань демократії доктрину Н. Лумана можна кваліфікувати як консервативну. Для нього конкретна участь індивідів у процесі прийняття рішень — це утопія, хибна ідея. У політичній системі народ може виконувати лише певну роль — виборця. Отже, сама демократія стає виключно технічною функцією, яка існує для підтримки політичної системи.

Проблема демократії й демократизації суспільства займає велике місце і в творчості іншого німецького соціолога й політолога Р. Дарендорфа (нині працює у Великій Британії), який писав: “Демократія — це не просто розмаїття думок, не просто форум, де будь-який погляд входить в обіг; демократія — це система управління. Її мета — забезпечити тим, хто керує, підтримку народу, принаймні на старті, і демократія повинна надавати можливість правити. Демократія — це уряд: його обирає, а якщо потрібно, то й зміщує народ. Крім того, демократія — це уряд, який має власний курс”.

Щоб розвиток політичної системи Німеччини відповідав “європейським стандартам”, щоб уникнути загрози тоталітаризму, слід мати, на думку Р. Дарендорфа, два великих політичних угруповання: консервативне, яке захищає бюрократичну систему, і прогресивне, орієнтоване на реформістсько-ліберальний курс. По обидва боки цих угруповань розташовані більш радикальні партії. Така система дає можливість існування повному спектрові інтересів.

Досліджуючи питання демократизації суспільства, Р. Дарендорф також вивчає проблему активної й пасивної громадськості. Він вважає, що рівень демократії в суспільстві визначає активність населення у вирішенні деяких політичних проблем. Але “постійна участь усіх в усьому” не сприяє процесові демократизації суспільства, навпаки, фактично є свідченням повного застою. Активна громадськість — це важлива сила політичного процесу. Вона є своєрідною елітою, а наявність конкуруючих еліт — це умова життєспроможності демократії. Але радикалізація активної частки громадськості може бути небезпечною для представницького правління. Тому, гадає дослідник, функція цієї групи населення — політичний контроль. Він також є істотним аспектом політичного процесу.

Поділяючи думку Р. Дарендорфа про необхідність громадського контролю над державою, інший німецький мислитель — Ю. Хабермас водночас наполягає, що такий контроль можуть здійснювати лише політичні спілки та партії. Тільки громадськість, об'єднана організаційно, може брати участь у процесі соціальної комунікації, контролювати державно-політичну бюрократію.

Французька політологічна школа

Французька школа політології — одна з найавторитетніших у світі. Добре відомі імена Ш. Л. Монтеск'є, Д. Дідро, П.А. Гольбаха, К.А. Гельвеція, Ж.-Ж. Руссо, які в своїх раціоналістичних політичних доктринах обґрунтували ліберально-демократичні принципи свободи й рівності, показали безмежні можливості людського розуму для реалізації соціального прогресу.

Тривалий час центральне місце у французькій політичній думці належало проблемам держави, природи політичної влади, формуванню політичної культури. Однак за останню чверть століття сама наука зазнала істотних змін. Якщо раніше вона займалася переважно теоретичними розробками, то, починаючи з 70-х років, стався перехід до аналізу кризових ситуацій і вироблення конкретних рекомендацій з тих чи тих питань. Нині французькі політологи намагаються максимально наблизити свою науку до практики. Тому, крім традиційних проблем, у полі зору

дослідників перебувають питання взаємодії політичних партій і мас, розвитку партійних систем, результатів виборів тощо.

Традиційно французькі політологи пов'язують проблему походження держави з сутністю влади. Цю традицію започаткував один із основоположників школи державознавства Л. Дюгі. Ще на початку 20 ст. він розробив теорію, згідно з якою виникнення держави пов'язується з феноменом влади. Як тільки люди почали об'єднуватися в групи, найдужчі з них заходилися нав'язувати свою волю іншим, стали правителями де-факто, зосередили владу в своїх руках. У пізніші часи вони формували уряд із людей свого середовища. Таким чином і виникає держава. Для Л. Дюгі уряд і держава — поняття тотожні. Держава заснована на силі, але остання стає законною тоді, коли її застосовують у відповідності з правом.

У концепції Л. Дюгі про природне походження держави є багато прихильників і в наш час. Так, її підтримує відомий учений М. Маффесолі. Він вважає, що “прагнення до володіння та влади” — це природна риса людини, основа соціального розвитку, рушійна сила в процесі виникнення держави. Сучасне людство, на думку М. Маффесолі, майже не відрізняється від первісного суспільства, оскільки його життя, як і раніше, регулюють біологічні закони.

Інакше розглядає питання держави й державотворення видатний французький політолог М. Дюверже. Особливе місце держави серед інших соціально-політичних організацій він пояснює двома факторами. По-перше, влада керівників держави відрізняється від влади вождів племен чи інших лідерів тим, що вона не індивідуалізована, а сакралізована. В очах простого люду держава має надприродний характер, а правителі є її слугами. По-друге, порівняно з іншими групами, держава має досконалішу внутрішню організацію й може домагатися ефективнішого підкорення своїм цілям і завданням.

Сам термін “держава” має подвійне значення. Його одночасно трактують як виконавчу владу і як державну націю. Останнє трактування, за М. Дюверже, привабливіше, оскільки виконавча влада є лише частиною держави-нації. Держава-нація передбачає найвищу форму солідарності людей, а також “матеріальну міць”, яка складається головним чином із військової сили й судово-репресивного апарату.

Проблема взаємовідносин між державою й нацією стала одним із об'єктів дослідження французького політолога А. Лефевра. Він

підкреслює, що між націями й державою існує зв'язок, який є наслідком тривалого процесу історичної еволюції. За міркуваннями більшості вчених, держава є породженням нації. Але історія свідчить, що часто держава стає головною дійовою особою в процесі створення нації з розрізнених етнічних груп (країн “третього світу”). Тому, як гадає А. Лефевр, саме держава створює націю, а не навпаки.

Сучасний стан національної держави аналізує професор Паризького університету Н. Пуланзас. Згідно з численними прогнозами, національна держава внаслідок інтернаціоналізації капіталу поступово відмирає. І хоча, на думку мислителя, немає підстав говорити про інтернаціоналізацію державної влади, процес економічної інтернаціоналізації стає дестабілізуючим чинником у взаємовідносинах між різними фракціями буржуазії. Він заважає державі здійснювати таку політику, яка відповідає інтересам усього “правлячого блоку”. Унаслідок цього в країнах Заходу виникає, за твердженням Н. Пуланзаса, нова форма державності, яку можна класифікувати як сильну, або авторитарну. Це свідчить, що деякі форми традиційної політичної демократії застаріли й приречені на зникнення. Констатуючи факт трансформації сучасної західної держави, Н. Пуланзас виділяє відмітні риси цього процесу: дедалі більше зосередження влади в руках центрального виконавчого апарату; злиття, переплетення законодавчої, судової та виконавчої влади (на базі останньої); обмеження свобод громадян на користь держави, скорочення автономії публічної та приватної сфер життя; занепад політичних партій, передання їх політико-організаційних функцій бюрократичному апаратові, внаслідок чого відбувається політизація останнього; створення нових механізмів контролю над суспільством тощо.

Великий вплив на сучасну політичну думку Франції справила концепція Ж. Бюрдо. За його словами, держава виникає як абстрактний і постійний носій влади. Люди вигадали державу для того, щоб не підкорятися іншим людям. Але вони не знали, хто має право командувати, а хто — ні. Тому вони також вигадали для влади політичну форму. Замість того, щоб вважати владу особистою прерогативою тієї особи, яка її здійснює, вони розробили форму влади, незалежної від правителів. Ця форма є державною. Таким чином, головне, що відрізняє державну форму влади від інших форм, — це відокремленість від конкретних осіб.

Завдання держави, на думку Ж. Бюрдо, полягає у збереженні соціального спокою. Державно-політична система має поціновуватися позитивно, якщо вона виконує волю більшості й має змогу змінити керівників, проти яких виступає ця більшість.

У цілому французькі вчені переважно схилиються до того, що основою існування державної влади є соціальний консенсус. Однак класовий характер державної влади класична наука заперечує. Держава розглядається лише як гарант соціального порядку, виразник загального консенсусу. Тому питання про демократичність тієї чи іншої держави зводиться до розгляду його формальної організації. Те, що сучасні буржуазні держави є демократичними, не береться під сумнів. Але як загрозу для демократії вони сприймають тенденцію до посилення виконавчої влади за рахунок влади законодавчої, а також органів місцевого самоврядування. Нерідко при цьому виконавча влада ототожнюється з державою. Одним із реальних заходів стримування тоталітарної тенденції вони вважають надання більшої автономності провінційним адміністративним органам, передачу частини прерогатив центрального державного апарату місцевому самоврядуванню.

Деякі вчені вбачають загрозу для демократії в порушенні принципу багатопартійності, а також у захопленні держави партією. На думку Ж. Бюрдо, партійна держава — це головна ознака тоталітаризму. Тільки двопартійний режим може забезпечити зближення інтересів партій і держави. Водночас він не виводить демократичність держави з її централізованого чи децентралізованого характеру. Професор Тулузького університету Ж. Муржон пов'язує потяг до тоталітаризму з соціально-політичними кризами, які завжди загрожують існуючому порядку. Тому державна влада для боротьби з ними використовує надзвичайні заходи — надання особливих повноважень виконавчому апаратові, обмеження або відміну прав і свобод. Це веде до перетворення демократичної форми правління на тоталітарну.

Політична нестабільність у Франції наприкінці 60-х — на початку 70-х років спонукала політологів до пошуку шляхів забезпечення сталості демократичної системи, послаблення політичної та міжпартійної боротьби. Були проаналізовані виборчі системи різних країн, місце політичних партій, кожна з яких має

свій інтерес, послаблює один із головних елементів демократії — постійний зв'язок між урядом і громадянином. Навпаки, Ж. Атталі розглядає багатопартійність як гарант змінюваності правлячих коаліцій. Вона захищає демократію від зловживань, які може зробити партія чи коаліція, якщо вона занадто довго утримує владу.

До речі, для французької політології характерно те, що вона довгий час обмежувала діяльність партій тільки участю у виборах. Конституція 1958 р. функції політичних партій трактувала виключно як виборчі. Але дехто з політологів вважає таке трактування дуже вузьким. Так, професор університету м. Бордо Д.-Ж. Лавров підкреслював, що обмежувальний характер 5-ї статті Конституції 1958 р. пускає в непам'ять такі важливі функції партій, як поширення ідеології, парламентська й урядова діяльність, формування громадської думки.

Роль партії у суспільному житті — одна з основних тем досліджень М. Дюверже. Він підкреслював, що загальний процес еволюції партій посилює їх розбіжність із нормами демократичного режиму. Партії посилюють вплив на людей у той час, коли централізація зводить до мінімуму роль членів партії в прийнятті рішень її керівництвом. Отже, констатує мислитель, партії все більше й більше набувають тоталітарного характеру. В той же час він підкреслює, що режим без партій — це консервативний режим. Він іще більше віддалений від демократії, ніж багатопартійний режим.

Багато уваги приділяють французькі політологи вивченню виборів як засобу боротьби за владу. Чимало з них піддає критиці мажоритарну систему, вважає її антидемократичною (М. Дюверже, Ф. Борель). Деякі французькі вчені досліджують окремі особливості поведінки виборців — вплив географічних особливостей на політичну орієнтацію виборців (Ж. Адам, Ф. Гегель), політичну апатію (А. Лансло, П. Ленен). Об'єктом багатьох досліджень стала також політика Національного фронту Франції.

Політологія як наука активно розвивається в багатьох інших країнах. Чимало цікавих робіт видали представники італійської школи — Д. Пасквіно, Л. Граціано, Д. Фізікелла, А. Маррадї, Д. Дзолло та ін. Своєрідні ідеї висловлюють учені Австралії, Канади, Бельгії, Голландії, країн Скандинавії тощо. Добре відомі імена

польських політологів Є. Вятра, Т. Бодіо, А. Боднара, А. Фалінського. Політичні проблеми своєї країни досліджують угорські вчені Є. Ханкіш, Я. Рудаш та ін.

Усе це свідчить, що роль політичної науки в соціальному житті, створенні й дальшому розвитку демократичних держав неухильно зростає. Тому знайомство з досягненням зарубіжної політології сприятиме прискоренню процесу становлення демократичної України.

ЧАСТИНА 3

Політична сфера суспільства

Політика і влада

Категорія “політична влада” є базовою, центральною категорією політології. Усі процеси суспільного життя пов’язані з владою, спрямовуються на здобуття і використання влади. Аналіз змісту, структури та умов реалізації влади дає змогу розкрити глибинні чинники політичного життя суспільства.

Влада як соціальне явище. Концепції влади

Історія політичної думки засвідчує одвічне прагнення людства знайти відповіді на питання, які найбільше впливали на розвиток суспільства. Серед таких питань тема влади, і політичної влади зокрема, має ключове значення. Від античних часів і до наших днів ця тема є об’єктом уваги визначних мислителів, державних діячів і політиків, громадян різних держав.

Влада завжди була і залишається заповітною мрією різних політичних сил та їхніх лідерів. Уся історія людства пов’язана з боротьбою за владу, з домаганням влади, з прагненням впливати на владу.

Мислителі стародавнього світу, середньовіччя, нового й новітнього часу відзначали безперервну боротьбу різних соціальних груп за владу як засіб задоволення своїх власних інтересів. Водночас у розумінні сутності політичної влади важливим було трактування її як механізму вирішення спільних справ. Так, німецький філософ Г. Гегель, характеризуючи державу як інституцію організованої політичної влади, зауважував, що держава є виразником усезагальних інтересів.

Значний вплив на розвиток політичної думки і суспільних відносин протягом тривалого періоду справляла марксистська концепція, суть якої полягає в тому, що розвиток економіки, виробництва з відповідною структурою суспільства розглядався як основа політичної та духовної історії людства, яка з часу розпаду первісного общинного землеволодіння була історією класової боротьби між пригнобленими та експлуататорами, підкореними і панівними класами. У такому суспільстві влада має класовий характер, вона зумовлена майновими відносинами, а змістом соціальної влади є відносини панування та підпорядкування. Держава, за марксистською концепцією, відіграє головну роль у системі забезпечення соціальної влади.

Однак, як показав досвід держав, які дотримувалися марксистської моделі суспільного розвитку, абсолютизація класової боротьби блокує конструктивні функції держави, відкидає можливість функціонування її як правової держави, унеможливорює формування громадянського суспільства, а отже, і суспільного прогресу в цілому.

Визначальний вплив на формування концептуальних трактувань влади в західній політології 20 ст. мали ідеї німецького соціолога М. Вебера. Розвиток суспільства, за Вебером, — це постійна боротьба, зіткнення як індивідуальних, так і групових інтересів. Реалізація соціальних інтересів значною мірою залежить від влади, яку Вебер визначав як можливість індивіда здійснювати свою волю всупереч опорі інших. Він характеризував владу і як панування, що дає право одним керувати іншими, від яких вимагається покора та підпорядкування.

Функціонування влади — одне з найважливіших завдань будь-якого суспільства, умова його життєдіяльності. У розвитку людства владні відносини пройшли шлях від влади ритуалів, звичаїв і традицій первісного суспільства до влади законів, моральних норм і принципів сучасного суспільного життя, а уявлення про владу трансформувалися від спрощеного розуміння її як прояву волі людини, наділеної певними повноваженнями, до сучасних складних концепцій і теорій влади.

Розмаїття підходів дослідників до влади як соціального явища знайшло своє відображення в основних концепціях влади. У західній політології привертають до себе увагу такі концепції: телеологічна, біхевіористська, психологічна, системна,

реляціоністська, інструменталістська, структурно-функціональна та ін.

Телеологічна концепція (від грец. *telos* (*τελος*) — мета) розглядає владу як засіб досягнення певної мети, певних результатів. Один із прихильників цієї концепції Б. Рассел вважає, що владу можна визначити як реалізацію намічених цілей. Тут використовується широке розуміння влади, яке поширюється не тільки на відносини між людьми, а й на взаємодію людини з природою.

Біхевіористські концепції (від англ. *behavior* — поведінка) розглядають владу як особливий тип поведінки людей, коли одні домінують (панують) над іншими, а інші підпорядковуються їм. Влада зводиться до взаємодії людей, базується на можливості зміни поведінки індивідів. Влада розглядається як першопричина, як детермінанта дії особи. Звідси і висновок про необхідність контролю, здійснення впливу на поведінку людей. Так, американський дослідник Б. Скіннер розглядав людину як пасивний об'єкт, не здатний до ініціативи, зате з природними задатками підпорядковуватися. Він обґрунтував необхідність цілеспрямовано впливати на людей для одержання бажаної зміни їхньої поведінки. Ці ідеї було використано в деяких урядових програмах, спрямованих на зміну поведінки людей, включаючи і сферу політичних відносин.

У рамках біхевіоризму є кілька трактувань влади.

1. "Силова модель" характеризує владу як "волю до влади".
2. "Ринкова модель" розглядає владу як атрибут ринкових відносин, що функціонує за правилами ринку (попит, пропозиція, конкуренція).
3. "Ігрова модель" представляє владу як змагання учасників, де успіх залежить від їхніх здібностей, сили, вміння перевтілюватися тощо.

Визначними представниками біхевіоризму є Ч. Мерріам, Г. Лассуелл, Дж. Кетлін, Ж. Бурдо та інші.

Психологічна інтерпретація влади (З. Фройд, Е. Фромм та їхні послідовники) вбачають першопричину владних відносин у сфері свідомості й підсвідомості людей, розглядають владу як взаємодію людей, як прагнення влади одних і підлеглість інших, досліджують суб'єктивну мотивацію поведінки індивідів у реальних умовах суспільного життя. У деяких аспектах психологічні інтерпретації близькі до біхевіористських трактувань влади.

Системне трактування влади базується на пріоритеті політичної системи та її впливу на політику. На відміну від біхевіористських та психологічних підходів, які продукують відносини влади від індивіда, тут виток влади вбачають у функціонуванні політичної системи. Влада характеризується як здатність системи забезпечувати її елементами прийнятих зобов'язань, які спрямовані на реалізацію колективних цілей. Вплив політичної системи охоплює всі рівні та структурні складові суспільства. На макрорівні влада є атрибутом системи, способом її організації, засобом приймання рішень і розподілу цінностей (Т. Парсонс, Д. Істон). На мезорівні (рівні таких формувань, як сім'я, виробничі групи, організації тощо) влада реалізує функції взаємодії, координації з підсистемами суспільства, функціонує як спілкування, що дає змогу регулювати групові конфлікти й забезпечувати інтеграцію суспільства (М. Крозьє, К. Дойч, Н. Луман). На мікрорівні влада розглядається як взаємодія індивідів у рамках відповідної специфічної системи, де дії людини є визначальними (Т. Кларк, М. Роджерс).

Як бачимо, системне трактування влади прагне узгодити діяльність усіх структурних елементів системи через виконання владою функцій взаємодії, координації та управління соціальними процесами, а це надає цій концепції рис конструктивності і перспективності в політичному житті.

Реляціоністські трактування влади (від лат. *relatio* — донесення; франц. *relation* — відношення) представляють владу як відносини між партнерами, один з яких завдяки впливові на іншого може змінювати поведінку останнього. Влада тут виступає як взаємодія суб'єкта й об'єкта, де суб'єкт за допомогою певних засобів контролює поведінку об'єкта. Використовуються три варіанти відносин між об'єктом і суб'єктом влади.

1. Концепція "опору" (силова) акцентує увагу на класифікації різних форм і ступенів опору владі з боку об'єкта і відповідного тиску з боку суб'єкта влади (Д. Картрайт, Дж. Френч, Б. Рейвен).

2. Концепція "обміну ресурсами" представляє владу як функцію залежності індивіда від розподілу ресурсів. Нерівність розподілу ресурсів формує відповідний тип владних відносин. Через обмін і контроль за ресурсами здійснюється функціонування влади (П. Блау, Д. Хіксон, К. Хайнінгс).

3. Концепція "розподілу зон впливу" трактує владу як процес постійного обміну ролями між учасниками соціальних відносин, і це дає їм змогу реалізувати бажану модель взаємин (Д. Ронг).

Багато ідей реляціоністських концепцій влади використовуються і в інших концепціях, зокрема в таких, як інструменталістська та структуралістська (структурно-функціональна).

Інструменталістська концепція влади тлумачить владу як використання певних інструментів і засобів, до яких відносять насильство, примус, багатство, знання тощо. На думку американського дослідника О. Тоффлера, сенс боротьби, що відбувається в сучасному суспільстві, полягає в прагненні контролю за знаннями, інформацією та інтелектуальними ресурсами.

Структурно-функціональна концепція характеризує владу як особливий вид відносин між керівниками і підлеглими, які визначаються ієрархічною будовою суспільства й диференціацією управлінських і виконавських соціальних ролей. Для функціонування політичної системи необхідне чітке виконання кожною особою встановлених соціальних ролей.

Попри розмаїття підходів до означення влади як соціального явища більшість сучасних дослідників характеризують владу як одне з фундаментальних начал суспільства, його першооснову. Влада і владні відносини наявні скрізь, де є соціальні об'єднання людей, у всіх сферах суспільного життя — економічній, політичній, духовній, сімейній тощо. Виділяють і різні рівні вияву влади. Так, на рівні суспільства в цілому влада охоплює найскладніші соціальні й політичні відносини: влада на публічному (асоціативному) рівні регламентує діяльність колективів і відносини в них (громадські організації, спілки, виробничі колективи); влада є важливим атрибутом соціальних відносин і для рівня особистісного, приватного життя, функціонування малих соціальних груп.

У суспільному житті влада обумовлюється необхідністю регулювати різноманітні й суперечливі соціальні інтереси суб'єктів, узгоджувати й регламентувати взаємовідносини, починаючи від індивідуальних, групових і аж до загальнодержавних.

Отже, в основі влади і владних відносин — соціальні інтереси громадян, певних страт, соціальних класів. Соціальні інтереси — це об'єктивно зумовлені мотиви діяльності соціальних суб'єктів, які складаються з усвідомлення власних потреб і з'ясування умов та засобів задоволення їх. Прагнення реалізувати соціальні інтереси

спонукає учасників використовувати різноманітні засоби і ресурси, створювати відповідні умови життєдіяльності та соціальні відносини.

На рівні індивіда прагнення влади зумовлено цілим комплексом життєво необхідних матеріальних і духовних інтересів та потреб, серед яких — потреби свободи, самореалізації, самоствердження тощо.

Багатогранність влади як соціального явища виявляється і в підходах до визначення цього поняття. У літературі можна знайти характеристику влади як особливого типу відносин між людьми — відносин панування та підпорядкування; як здатність до цілеспрямованої діяльності; як особливий психічний акт (прагнення влади, панування); як спосіб регулювання групової поведінки та соціального управління тощо.

Визначення сутності політичної влади пов'язане із загально-соціологічним трактуванням влади як соціального явища. Більшість дослідників *віддають перевагу визначенню влади як реальної здатності соціального суб'єкта здійснювати свою волю, впливати на діяльність і поведінку людей за допомогою певних засобів — авторитету, права, насильства тощо.*

Таке трактування влади включає в себе як необхідні складові відносини примусу, підпорядкування об'єкта волі носія влади, а також утвердження права на такий примус, на використання сили. Ж.-Ж. Руссо слушно зауважив: "Найсильніший ніколи не буває достатньо сильним, щоб бути постійно господарем, якщо тільки він не перетворює свою силу на право, а покору — на обов'язок".

Влада і владні відносини є складними, двосторонніми чи багатосторонніми асиметричними взаєминами між учасниками — суб'єктом і об'єктом влади. Необхідною умовою реалізації влади є досягнення підлеглості об'єкта впливові суб'єкта.

Суб'єкт влади є активним, спрямовуючим началом у владних відносинах, він є носієм влади і впливає на поведінку об'єкта наявними у нього засобами для реалізації своїх інтересів. Суб'єктом може бути індивід, політична еліта, соціальні страти, класи, нації, держави і навіть світове співтовариство (ООН, ЮНЕСКО).

Об'єктом влади є учасник (учасники) владних відносин, на якого спрямовується вплив суб'єкта, що прагне за допомогою різноманітних засобів підпорядкувати собі об'єкт впливу.

Об'єкт і суб'єкт влади перебувають у тісному взаємозв'язку, під впливом різних об'єктивних і суб'єктивних чинників, серед яких матеріальні, соціально-культурні, політико-правові, мотиваційні та ін.

Зміст політичного життя суспільства визначається характером суб'єктно-об'єктних відносин, які розгортаються на функціональному рівні, в опосередкованій чи безпосередній участі й залежать від сприйняття дій суб'єкта об'єктом. Це сприйняття може проявлятися у формі схвалення, байдужості чи заперечення з відповідними наслідками, які необхідно врахувати суб'єктові влади.

Сутність і функції політичної влади

Становлення суспільної влади зумовлено об'єктивними потребами розвитку суспільства, необхідністю зберігати його цілісність і якомога повніше задовольняти суспільні інтереси.

Виникнення інститутів управління й регулювання суспільних відносин стало політико-правовим актом, який регламентував відмінність (різноманітність) інтересів у суспільстві та фіксував політичне відчуження громадян від безпосереднього здійснення владних повноважень.

Ускладнення змісту, структури і функцій політичної влади сприяло перетворенню політичного відчуження на норму політичного життя.

Із формуванням держави суспільна влада набуває свого вищого якісного стану з інфраструктурою, що розвивається відповідно до існуючих політичних реалій.

Тривалий історичний період у розвитку цивілізації держава була монопольним суб'єктом політичної влади, і це призводило до абсолютизації влади і до зловживання нею, служило перешкодою повноцінному, ефективному розвитку суспільства. На розв'язанні цієї проблеми зосереджували свої зусилля визначні мислителі, державні й політичні діячі. У 18 ст. французький філософ Ш. Монтеск'є розробив концепцію поділу влади, сутність якої полягає в необхідності функціонального розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову, створення умов для їхнього

повноцінного функціонування. Такі самі думки висловлював і український мислитель, гетьман П. Орлик у своєму проєкті Конституції України, який вважається одним із найкращих зразків перших політичних документів такого роду.

Дальший розвиток людства з інтенсивними процесами демократизації всіх сфер суспільного життя сприяв розширенню спектра учасників політичної влади, зокрема таких, як політичні партії, громадські об'єднання та рухи, групи тощо. Відтак і політична влада стала уособленням не лише держави та її інституцій, а й нових суб'єктів політики.

Отже, поняття "політична влада" об'ємніше за змістом, ніж поняття "державна влада", оскільки носіями політичної влади є не лише держава, а й інші учасники політичного життя суспільства, які беруть участь у реалізації владних відносин. Відповідно і політична влада набуває таких форм, як державна, партійна, влада громадських організацій, інформаційна влада та ін.

Політична влада — це здатність і можливість здійснювати визначальний вплив на політичну діяльність і політичну поведінку людей та їхніх об'єднань за допомогою політичних засобів (права, авторитету, волі, правомочного використання примусу тощо).

За багатовікову історію розвитку людської цивілізації відбулися значні зміни в реалізації влади: від архаїчних форм насилля та підпорядкування до сучасних демократичних форм здійснення її, що спрямовані на досягнення консенсусу, самоврядування, підпорядкування законам.

У сучасній політології домінує трактування політичної влади як взаємодії суспільних інтересів, асоціативної діяльності різних соціальних груп (страт), які у своєму протиставленні прагнуть до організованого примусу як до основи здійснення своєї політики.

Матеріалізація політичної влади, набуття нею ролі визначального чинника суспільного життя відбувається завдяки інституціоналізації (формуванню та функціонуванню відповідних інституцій влади). Становлення і розвиток політичних інституцій, у свою чергу, є показником рівня цивілізованості суспільства.

Основними характерними ознаками політичної влади є:

- легальність використання сили;
- верховенство, обов'язковість її рішень для всіх громадян;
- публічність, тобто всезагальність, та безособовість, що є виявом всезагальної волі;

- моноцентричність та ієрархічність центрів приймання рішень;
- багатоманітність ресурсів і методів здійснення влади (від насильства, примусу, карання до заохочення й переконання, від контролю й управління до суперництва й співробітництва);

- легальність влади як виправдання застосування сили та обмеження свободи, коли громадяни визначають правомірність існуючого політичного порядку.

Соціальна роль політичної влади найповніше розкривається через її функції, що включають у себе:

- формування політичної системи і політичних відносин суспільства;

- управління справами суспільства і держави на різних рівнях;
- керівництво органами влади, політичними і неpolітичними процесами;

- контроль політичних та інших відносин і в кінцевому підсумку створення певного, характерного для того чи того суспільства типу правління, політичного режиму і державного устрою (монархічного, республіканського), відкритого або закритого, відокремленого від держави (автократичного) суспільства, притаманної даній державі політичної системи, відповідних їй політичних відносин та інших політичних характеристик.

Реалізація державної влади. Політичні режими

Центральним інститутом влади є держава, а державна влада — один із найвпливовіших чинників суспільного життя. Державна влада спирається на спеціальний апарат примусу, має право видавати закони, які є обов'язковими для виконання всіма громадянами. Державна влада організовує життєдіяльність суспільства, виходячи з всезагальних інтересів.

Основні особливості державної влади:

- вона не може належати нікому поза правовими повноваженнями (поза законом);
- є єдиною в межах свого політичного простору;
- має публічний характер;
- володіє монополією на використання спеціального апарату примусу;

- видає владні розпорядження, обов'язкові для населення;
- програма діяльності базується на спільності інтересів громадян.

Державна влада функціонально поділяється на законодавчу, виконавчу і судову.

У політичному житті сучасних демократичних держав поділ влади — визначальний механізм функціонування влади, відповідно до якого законодавча, виконавча і судова влада здійснюється відповідними (різними) державними органами в межах повноважень, компетентності та відповідальності кожної гілки влади, а це унеможливорює зловживання та узурпацію влади в суспільстві.

Реалізація державної влади відбувається завдяки виконанню державою певних функцій, суть яких полягає у встановленні законів, забезпеченні управління та регулювання всіх сфер суспільного життя, здійснення правосуддя тощо.

Розвиток суспільства — це постійне прагнення різних політичних сил завоювати владу, домогтися її чи вплинути на перерозподіл влади на свою користь. Спектр шляхів досягнення влади досить широкий — від політичних революцій, контрреволюцій, різного роду політичних переворотів (включаючи й військові) до політичних виборів як механізму реалізації влади в демократичних державах.

Механізм реалізації влади передбачає:

- наявність партнерів, які беруть участь у владних відносинах;
- волевиявлення суб'єкта політики, зафіксованого у формі правових актів з констатацією санкцій у разі невиконання їх;
- обов'язковість підпорядкування громадян тим, хто здійснює владу;
- нормотворче закріплення права одних видавати законодавчі акти, а інших — виконувати їх.

Важливим питанням є також урахування можливих способів реалізації влади, до яких належать авторитет, право та організовані способи силового впливу.

Створити умови для ефективного функціонування політичної влади — це ключове завдання кожного суспільства, воно охоплює собою цілий комплекс заходів по його організації та самоорганізації. Зміст цих заходів полягає у впровадженні державного правління і державного устрою, методів, принципів та засобів регулювання політичних процесів.

Простежуючи характер і тенденції функціонування політичної влади на різних етапах розвитку людської цивілізації, можна відзначити тенденцію поступового, починаючи з епохи Просвітництва, процесу демократизації політичної влади.

Використання тих чи інших методів здійснення влади, домінування регулівних, узгоджених чи силових форм забезпечення її дає підстави для виділення відповідного типу політичного режиму.

Політичний режим — це сукупність характерних для певного типу держави політичних відносин, засобів і методів реалізації влади, наявних стосунків між державною владою і суспільством, домінуючих форм ідеологій та стану політичної культури.

Типологія політичних режимів здійснюється на основі певних ознак, до яких належать: спосіб формування органів влади; співвідношення законодавчої, виконавчої та судової влади, уряду й органів місцевого самоврядування; роль громадських організацій і політичних партій у суспільстві; правовий статус особистості; встановлена законодавча система; зміст і співвідношення дозволеної та забороненої політичної діяльності; рівень і умови розвитку економіки; політична стабільність суспільства; порядок функціонування правоохоронних і каральних органів; історичні, культурні та моральні традиції тощо.

У сучасній політології виокремлюють три основні типи політичного режиму: демократичний, тоталітарний, авторитарний.

Демократичний політичний режим характеризується як влада народу, народовладдя, де організація та функціонування державної влади здійснюється на засадах визнання цароду джерелом і носієм влади, де реалізуються ідеали справедливості, рівності, де забезпечується добробут усім громадянам.

До основних ознак демократичного політичного режиму належать такі:

- вільні вибори правителів, які передбачають щонайменше три умови: 1) свободу висунання кандидатур; 2) свободу виборчого права, тобто загальне і рівне виборче право; 3) свободу голосування, що означає таємне голосування, рівність усіх в інформації та можливості вести пропаганду під час виборчої кампанії;

- пріоритет прав людини над правами держави;

- наявність представницьких органів, які формуються на основі загальних виборів;

— виконавча влада походить від народу (президентська республіка) чи від представницького органу (парламентська республіка);

— побудова держави за принципом поділу влад на законодавчу, виконавчу і судову;

— легальна діяльність не тільки урядових, а й опозиційних партій (тобто реальна багатопартійність);

— визнання і здійснення на практиці принципів конституційності й законності. І влада, і громадяни повинні поважати конституцію, а влада — підкорятися юрисдикції незалежного органу конституційного контролю;

— визнання рівноправ'я громадян, проголошення і здійснення на практиці демократичних прав і свобод;

— підпорядкування меншості волі більшості після прийняття рішень і виконання їх;

— обмеження влади більшості над меншістю, теоретичне й практичне унеможливлення фізичної ліквідації меншості;

— повага більшості до права меншості мати власний погляд і відстоювати його цивілізованими методами;

— розвинуті сектори економіки, вільні від прямого державного втручання;

— розвинуте громадянське суспільство. Державна влада і громадянське суспільство виступають як рівноправні партнери, які на паритетних засадах беруть участь у вирішенні тих чи інших суспільних проблем. І держава, і громадянське суспільство є суб'єктами суспільної життєдіяльності.

Прийнято виділяти два підтипи демократичних режимів: парламентський і президентський. Їхні основні характеристики відповідають характеристикам парламентської і президентської форм державного правління.

Тоталітарний політичний режим характеризується всеохопним репресивним примушуванням громадян до виконання владної волі, здійснюється цілковитий державний контроль за діяльністю окремих громадян, об'єднань їх, соціальних груп та індивідів. Суспільне життя ґрунтується на адмініструванні, примушуванні й заборонах, на бюрократичній системі управління.

Тоталітарному політичному режимові притаманні:

— надцентралізована, моністична структура влади, в якій панівна група не несе відповідальності перед виборним органом і не може

бути позбавлена влади інституційними засобами. Влада на всіх рівнях формується через закриті канали, бюрократичним шляхом;

— монопольний політичний контроль над економікою та іншими сферами суспільства, цілковите відчуження громадян від власності. У тоталітарному суспільстві жодна з його сфер не вільна від контролю;

— влада належить масовій політичній партії, що організована недемократично. Влада партії забезпечується шляхом зрощення її з державними органами і повного одержавлення суспільства;

— політизація, регламентація і санкціонування всієї життєдіяльності суспільства. Терористичний поліцейний контроль за поведінкою громадян;

— вимога до громадян активно виявляти відданість режимові і підтримку його;

— громадсько-політичні, недержавні організації існують формально, стають продовженням державних або партійних організацій. Їхня діяльність детально регламентується;

— монопольна, деталізована ідеологія, що легітимує режим і обґрунтовує його історичну місію;

— ліквідація конституційних прав і свобод особи (особистості);

— репресії як засіб державної політики.

Тоталітарний режим проводить послідовну декласацію суспільства. Руйнуючи всі його органічні зв'язки, відчужуючи виробників від власності та влади, даний режим кожного індивіда підключає до суспільної системи поза горизонтальними чи будь-якими несанкційованими зв'язками. Відтак суспільство з організму перетворюється на механізм, який довільно сконструювали владні структури, тобто на масове суспільство.

Авторитарний політичний режим характеризується значним зосередженням влади в руках однієї особи або монопольної групи, де обмежуються політичні права і свободи громадян, їхніх суспільно-політичних організацій, діяльність і повноваження яких суворо регламентуються. Це режим жорсткого примушування до дотримання непопулярних, але формально легальних вимог.

Основні ознаки авторитарного режиму:

— відмова від принципів конституційності і законності (якщо конституція зберігається, то, здебільшого, стає чисто декларативною), широке застосування або загроза застосування політичних репресій;

- концентрація влади в руках уряду, глави держави чи військових. Відмова від принципу поділу влади;
- відсутність центральних і місцевих представницьких органів чи перетворення їх на маріонеткові установи;
- мілітаризація державного апарату, різке посилення впливу військових сил. Втручання армії в політичний процес з метою припинити тривалі політичні кризи;
- формування приватного сектора економіки, вільного від прямого державного втручання.

За авторитарного режиму не виключаються певні елементи демократії: вибори, боротьба політичних партій у парламенті тощо. Водночас політичні права громадян і громадсько-політичних організацій обмежені, їхня політична поведінка жорстко регламентована, легальна опозиція заборонена.

За авторитаризму починає формуватися громадянське суспільство. Однак його сфера досить обмежена. Держава може зважати на вимоги громадянського суспільства чи ігнорувати їх, воно фактично підпорядковане державі.

Отже, авторитаризм певним чином відрізняється від тоталітаризму. Основні відмінності:

- тоталітаризм практично стирає межі між державою і громадянським суспільством, прагнучи контролювати всі сторони життя людини. За авторитаризму з'являються елементи громадянського суспільства;

- стрижень усієї тоталітарної системи – єдина ідеологія й добре організована єдина партія. Особа лідера може не мати великого значення. Для авторитарного режиму така ідеологія не обов'язкова. Правляча еліта переважно неоднорідна і спирається на блок соціальних, політичних та інших сил, які багато в чому різняться, але мають суспільну зацікавленість у здійсненні влади авторитарними методами. Тому в цій системі набагато більшу роль відіграє лідер, який користується авторитетом у всіх течіях правлячого блоку і стежить за додержанням балансу інтересів його учасників;

- тоталітаризм прагне до прямого політичного регулювання сфери економіки, тоді як авторитаризм може поєднуватися і з централізованою, і з ринковою економікою. Отже, за авторитаризму політична система має більшу автономію щодо економіки.

При всій складності та суперечливості розвитку сучасних соціальних відносин нашої цивілізації можна констатувати тривалий еволюційний рух від тоталітарно-авторитарних до демократичних форм організації суспільного життя.

Важливим компонентом влади є ресурси, наявність яких дає змогу успішно вирішувати важливі соціальні програми.

Утилітарні ресурси включають у себе матеріальні та соціальні блага, пов'язані з повсякденними інтересами людей. Це, насамперед, економічні ресурси, матеріальні цінності, земля, техніка, фінанси тощо.

Соціально-демографічні ресурси – це соціально структуроване суспільство з фізично і розумово розвиненим населенням, усталеними демографічними відносинами, посадовою впорядкованістю та утвердженням належної престижності професій, соціальним забезпеченням і медичним обслуговуванням.

Культурно-інформаційні ресурси влади представлені відповідною системою знання та інформації, засобами одержання і поширення їх у суспільстві для забезпечення широких верств населення сучасними знаннями та інформацією (інститути науки, освіти, засоби масової інформації та ін.).

Примусові (силові) ресурси влади є важливим атрибутом суспільного життя і включають у себе інститути силового впливу (армія, міліція/поліція, служба безпеки, суд, прокуратура, тюрми) з відповідним матеріально-технічним і кадровим забезпеченням.

Правові (нормативні) ресурси влади – це інститути і засоби впливу на духовний світ людини, на її ціннісні орієнтації та норми поведінки (правова наука, розвинена система права з високою правовою культурою громадян, з розвиненими механізмами правозастосування та правозахисту).

Аналізуючи феномен політичної влади, В. Вебер виділив три типи легітимного (суспільно визнаного) владарювання.

Перший тип – традиційне владарювання, що базується на усталених традиціях, на вірі у законність і непорушність існуючих відносин влади, на повазі до авторитету володаря. Цей тип влади має дві модифікації: а) патріархальне владарювання, характерне першорядною роллю патріарха в системі влади і формальною згодою громадян щодо запроваджених владою відносин; б) станове владарювання, що базується на ієрархічності (структурованості)

за майновими і моральними критеріями і, відповідно, за нерівністю різних станів щодо відносин з владою.

Другий тип легітимного владарювання, за М. Вебером, — це легальне (раціонально-правове) владарювання, якому притаманне дотримання встановлених законом порядків і виконання владних повноважень органами влади і професійним апаратом, визнання їхньої законності громадянами. Такий тип влади базується на свідомому підпорядкуванні правовим нормам і законам, які встановлюють інституції влади.

Третій тип влади одержав назву "харизматична влада" (від грец. *χαρισμα* — винятковий дар, талант людини). Цей тип влади базується на вірі у надзвичайні властивості, в такі риси характеру політичного лідера, які забезпечують визнання підлеглими його безпосереднього права здійснювати владні повноваження.

Типологія влади і політичного лідерства, яку розробив М. Вебер, активно використовується і в сучасних політичних процесах.

Однією з важливих умов успішного функціонування влади та її інститутів є забезпечення легітимності влади. Легітимність (від лат. *legitimus* — законний, правомірний, справедливий) — поняття, що характеризує здатність політичного режиму досягти суспільного визнання обраного курсу, прийнятих ним політичних рішень, функціональних чи кадрових змін. Легітимність — це засіб узаконення певного типу панування, що ґрунтується на вірі у фактичну та юридичну правомірність дій існуючого політичного режиму. Легітимація досягається проведенням інституціями влади заходів щодо інформування громадян про стратегічні й тактичні завдання та про здійснювану політику, обґрунтування правильності й ефективності прийнятих рішень і дій. Такі заходи мають на меті завоювати довіру громадян до влади і є невід'ємною умовою реалізації політики.

Соціально-політична структура суспільства

Зміни в політичному житті і в політичному процесі відбуваються внаслідок взаємодії й складного переплетення інтересів соціальних

спільностей і груп (класів, етнічних, професійних та ін.). Тому поза їхньою діяльністю зрозуміти політичне життя суспільства практично неможливо. І в цьому контексті правомірність вживання поняття "соціально-політична структура суспільства" є очевидною, оскільки саме така структура виступає істотним чинником організації суспільного життя і визначає важливі складники політики: мету, суб'єктів, ієрархію влади тощо. Політика ж в усіх своїх різновидах — економічному, соціальному, національному, культурному тощо — має зворотний вплив на розвиток соціальної структури.

Зазвичай під соціальною структурою розуміють сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих соціальних груп і відносин між ними, зумовлених зрештою суспільним поділом праці. В основі поділу на такі групи лежить неодинакове становище людей у системі суспільного життя. Серед соціальних груп виділяються великі, тобто спільності людей, інтегрованих у масштабах усього суспільства, держави в цілому. У західній політології такі макросоціальні групи (класи, етнічні, релігійні, професійні та інші групи) традиційно іменуються стратами. Основою формування таких макросоціальних груп зазвичай є спільна діяльність із реалізації своїх інтересів. Іноді такі групи ще називають групами інтересів.

Соціальна структура як чинник організації політичного життя суспільства

Соціальна структура займає проміжне, опосередковане місце між політичною та іншими сферами людської діяльності — економікою, культурою, духовним життям. Вона завжди невіддільна від владних відносин і традиційно розглядається як певна множинність соціальних груп, які різняться функціями в суспільстві та розмірами багатства. На основі цих відмінностей складаються досить жорсткі відносини між групами у сфері влади (одні керують, інші підпорядковуються) і багатства (одні присвоюють працю інших). З часом такі відносини змінюються:

влада одних слабшає, влада інших посилюється. Однак самі відносини залишаються незмінними протягом тривалого історичного періоду.

Саме на ґрунті соціальної структури формуються соціальні інтереси, які зумовлюють дії соціальних груп. Характер і основні напрями дій таких груп визначаються їхнім місцем у суспільстві. Кожна соціальна група, володіючи неоднаковими ресурсами (гроші, власність, влада та ін.), по-різному впливає на поведінку інших груп — суб'єктів політики. За таких умов прибуток, багатства, знання, популярність, посада тощо стають політичним ресурсом.

При цьому інтереси соціальних груп не слід вважати механічною сумою інтересів їхніх членів. Ідеться про явище системного, інтегративного порядку, оскільки в процесі взаємодії індивідів відбувається формування інтересів групи як цілого. У них утлюються найспільніші і найістотніші риси об'єктивного стану окремих індивідів.

З часом соціальні інтереси трансформуються в усвідомлення політичних дій і у відповідне ставлення до влади, тобто перетворюються на політичні інтереси. Такі інтереси завжди спрямовані на збереження або зміну політичного статусу влади, а отже, є основою політичного процесу.

Збіг інтересів — це об'єктивна умова інтеграції індивідів у соціальні групи, їхньої трансформації в суб'єктів політичного життя. Інтеграція може ґрунтуватися на тотожності істотних, довготермінових інтересів. Тоді соціальні групи виступають як стійкі спільності. Такі спільності є найважливішими в політичному процесі. Однак соціальні спільності можуть з'являтися і на основі збігу короткотермінових інтересів, тоді такі спільності виступають важливими чинниками політичного життя.

Однією з сторін процесу соціального структурування суспільства виступає спеціалізація людської діяльності, що неминує призводить до появи відмінностей між соціально-професійними групами, які формуються. Ідеться про відмінності в інтересах і цінностях, у нормах поведінки, соціальних ролях тощо.

Поява таких відмінностей — природне явище, оскільки об'єктивно створює можливість розмаїття, багатства суспільного життя, а отже, і всебічного розвитку особи. Але це означає й ускладнення соціальної структури. За таких умов урізноманітнення соціальної структури слід розглядати як важливу передумову

демократизації суспільства. Теза про те, що соціально однорідне суспільство є ідеалом суспільного розвитку, не може вважатися правильною, оскільки цілком ймовірна перспектива подолання антагоністичних суперечностей між соціальними групами, а отже, і гармонізація соціальної структури суспільства.

Кожен історичний етап у розвитку суспільства характеризується своєю соціальною структурою, тобто тими соціальними суб'єктами, елементами соціальної взаємодії, які являють собою певний "каркас" суспільної системи.

Соціальна структура суспільства — це визначена сукупність класів, соціально-етнічних спільностей, суспільних верств, прошарків і груп людей та окремих індивідів, а також система відносин між ними.

Поки що в науковій і навчально-методичній літературі немає загальноновизнаного тлумачення поняття "соціальна структура суспільства".

Найпоширенішими концепціями, покликаними пояснити соціальну структуру суспільства, є концепції стратифікації та соціальної мобільності.

Концентуальні засади теорії соціальної стратифікації заклад у 20-х роках 20 ст. П. Сорокін, однак деякі її ідеї можна знайти вже у працях Платона й Арістотеля. Ця теорія увібрала в себе марксистське поняття "клас", яке почали тлумачити як "статусну групу", ідеї М. Вебера про класи в індустріальному суспільстві та про їхню соціальну взаємодію, а також розробки Т. Парсонса, Р. Дарендорфа і Р. Коллінза про соціальну рівновагу і соціальний конфлікт.

Згідно з теорією соціальної стратифікації, соціальна структура суспільства розглядається як сукупність різних статусних груп — вертикальних і горизонтальних верств (страт).

Одним із основних критеріїв виділення соціальних верств (статусних груп, класів) є рівень доходу. Відповідно до нього традиційно виділяють кілька класів. Передусім три основні: "вищий клас", "середній клас", "нижчий клас". Кожен із них також може стратифікуватися на кілька класів. Наприклад, за концепцією Л. Вернера, у "середньому класі" можна виділяти "вищий шар середнього класу" (високоосвічені, зайняті інтелектуальною працею люди: бізнесмени, лікарі, юристи та ін.) і "нижчий шар середнього класу" (так звані білі комірці), тобто діловоди, менеджери, секретарі і т. д.

Поряд з таким критерієм, як дохід, у соціальній стратифікації використовують й інші соціальні ознаки (критерії), а саме: власність, влада, престиж, професія, релігійні погляди, спосіб життя, система цінностей, вік, національність і т. ін.

Часто використовується семикласова вертикальна стратифікація: вищий клас професіоналів-адміністраторів; технічні спеціалісти середнього рівня; комерційний клас; дрібна буржуазія; техніки та працівники, які виконують керівні функції; кваліфіковані робітники; некваліфіковані робітники.

Значення теорії стратифікації полягає в повнішому врахуванні різноманітності ознак, на яких ґрунтується соціальний статус індивідів. Вона дає змогу краще з'ясувати вертикальне розшарування соціальних груп. Проте цю теорію не можна вважати універсальною для всіх країн, оскільки вона не враховує деяких істотних критеріїв поділу суспільства за класовими, етнічними та іншими ознаками.

Доповненням до теорії соціальної стратифікації є *концепція соціальної мобільності*. Ця концепція акцентує увагу на визначенні чинників і механізмів, за допомогою яких індивіди і групи можуть змінювати своє становище в суспільстві, свій соціальний статус.

Розрізняють два типи соціальної мобільності — *горизонтальну і вертикальну*. Горизонтальна мобільність — це перехід індивіда або соціальної групи від однієї соціальної позиції до іншої на тому самому рівні. Наприклад, перехід індивіда з однієї релігійної групи до іншої, а також зміна місця проживання. У всіх випадках індивід не змінює соціального шару, до якого він належить. Важливішою є вертикальна мобільність, що являє собою сукупність взаємодій, які сприяють переходові в інший стан. Наприклад, службове підвищення (професійна вертикальна мобільність), істотне підвищення добробуту (економічна вертикальна мобільність), перехід на інший, вищий рівень влади (політична вертикальна мобільність).

Розрізняють і мобільність, яка здійснюється вертикально вгору і вертикально вниз. Така мобільність зумовлюється зміною статусу індивідів і соціальних груп у суспільстві: в одних статус може підвищуватися, а в інших він знижується.

Пересування окремих особистостей і груп у соціальному просторі як по вертикалі, так і по горизонталі, як угору, так і вниз, зазвичай, є тим самим чинником, що покладений в основу соціальної стратифікації (дохід, влада, професія та ін.).

А марксистська концепція виходить із того, що зміст соціальної структури суспільства визначають спосіб виробництва та економічні відносини. Згідно з цією концепцією функціонування виробничих відносин породжує диференціацію індивідів на спільності. Уступаючи в процес виробництва, окремі індивіди починають виконувати ті чи інші соціальні функції і, таким чином, відповідно до характеру відносин, в яких вони перебувають, специфіки їхньої соціальної ролі набувають спільних ознак.

Отже, марксизм розглядає соціальну структуру суспільства за поділом насамперед на економічні класи. Ідеться про великі групи людей, про їхні спільності, що поділяються насамперед за економічними ознаками — формами власності, розмірами багатства, місцем і роллю в організації господарської діяльності, формами одержання доходів тощо. Саме таку концепцію було покладено в основу марксистської політичної ідеології, згідно з якою суспільство поділяється на два антагоністичні класи — буржуазію і пролетаріат. Згідно з такою по суті конфронтаційною концепцією "соціальних класів" і було вироблено універсальну вимогу "класового", "партійного" підходу до аналізу соціальних явищ, у тому числі й до трактування соціальної структури суспільства.

Концепція "соціальних класів" і нині не втрачає своєї привабливості. Деякі політологи вважають за необхідне розвивати марксистську концепцію теорії соціальних класів, хоча дедалі більше виявляється нездатність цієї теорії пояснити контури тих спільностей, що не вписуються в класову теорію (статеві-вікові, професійні, етнічні, релігійні та ін.) і без з'ясування яких неможливе цілісне розуміння соціальної структури суспільства.

З розвитком суспільства ускладнюється його соціально-політична структура, зростає значущість різноманітних вторинних утворень — різного роду соціально-політичних сил, течій і т. ін., які посутньо впливають на політичне життя суспільства. До останніх слід віднести різного роду громадсько-політичні течії та рухи — лібералізм, консерватизм, соціал-демократизм, націоналізм, робітничий, антивоєнний, профспілковий та ін.

Звичайно, такі утворення (вторинні) нерідко справляють вирішальний вплив на політичні позиції первинних утворень (класів, націй, верств, осіб і т. ін.), а це призводить до зміни в них системи ієрархії та пріоритетів, ускладнюється і соціальна структура суспільства. Саме взаємодією, поєднанням, сплетінням

різноманітних інтересів, їхньою комбінацією зумовлене формування похідних груп як суб'єктів політики, зокрема, не тільки горизонтального, а й вертикального, корпоративного характеру.

Суб'єкти політики — це переважно активні учасники політичного життя, які формують і реалізують власну мету. Їхнє коло достатньо широке. Це і держава, і клас, і нація, і політична партія, і масові рухи, і виборець, і політичний лідер, і політична еліта тощо.

Чому ми їх відносимо до суб'єктів політики? Передовсім тому, що вони мають власні, усвідомлені, відмінні від інших інтереси і потреби і беруть участь у політичному процесі для реалізації цих інтересів. Звичайно під суб'єктами політики розуміються індивіди і класи, нації та інші соціальні верстви і групи. А первинним суб'єктом політики є особа, оскільки всі соціальні спільноти і групи складаються з осіб.

Що ж являє собою особа як суб'єкт і об'єкт політики?

Суб'єкт і об'єкт політики

З'ясування проблеми "суб'єкт і об'єкт політики" має принципове значення як у загальноконцептуальному плані, так і в плані визначення сутності складових елементів політики.

Суб'єкт політики — це дійова особа, соціальна група чи організація, які, маючи певні інтереси, використовуючи певні засоби, проявляють себе у сфері політики. Стосовно цього існують різні погляди. Одні взагалі не схильні окремо розглядати суб'єкти політики, вважаючи за доцільне зосередитися на проблемах влади, політичної системи, політичних рішень, дій тощо; деякі суб'єкти згадуються при цьому побіжно, без розкриття їхніх характерних ознак. Інші вживають термін "суб'єкт" стосовно лише окремих суб'єктів — таких, як особа, соціальні спільноти, залишаючи поза увагою інші, а це не дає змоги виявити специфіку і роль усіх суб'єктів у політичному процесі.

Тим часом є необхідність не лише дати повний перелік дійових осіб у сфері політики, а й виявити ступінь і особливості включення кожної з них у політичне життя.

Суб'єктами політики є: особа, політичні лідери, політична еліта, соціальні спільноти, етнонаціональні спільноти, громадські рухи, громадські організації, політичні партії, регіон, держава.

Крім поняття "суб'єкт політики", в політології існує і поняття "об'єкт політики", яке тісно пов'язане з поняттям "суб'єкт" і яке потребує спеціального розгляду.

Об'єкт політики — це особа, група суспільства чи організація, на які впливає суб'єкт політики. Іншими словами, суб'єкти політики, перелік яких дано вище, є і об'єктами політики. Слід відзначити або виділити притаманну їм усім ознаку: суб'єкти є одночасно й об'єктами політики, а об'єкти — суб'єктами. Пояснюється це реально існуючими в суспільстві чинниками.

Перший з них полягає в тому, що суб'єкт політики діє не в якомусь вакуумі, а в цілком конкретних умовах даної держави: на нього впливають стан економіки і культури, суспільні відносини і т. ін., і в своїй діяльності він не може не враховувати цього впливу, стаючи, таким чином, об'єктом політики.

Варто врахувати й інший чинник: у своїй діяльності суб'єкт політики зустрічає не лише підтримку тих сил, які поділяють його погляди і наміри, а й протидію інших суб'єктів політики, які не згодні з його намірами і діями й самі проявляють політичну активність. І в умовах підтримки, і в умовах протидії суб'єкт політики стає об'єктом політики.

Той факт, що суб'єкти політики існують у діалектичній єдності, має неабияке значення для розуміння будь-якої політичної події: лише розгляд діяльності політичного суб'єкта і як об'єкта, на який впливають інші суб'єкти, дає змогу достатньо повно з'ясувати причини, характер і наслідки політичної діяльності. З урахуванням такої єдності доречно дати класифікацію суб'єктів і об'єктів політики.

Особа — це первісний суб'єкт і об'єкт політики.

Політичний лідер — це персоніфікований суб'єкт і об'єкт політики, здатний суттєво впливати на політичні процеси і водночас змушений враховувати вплив середовища, в якому він діє.

Політична еліта — це група осіб чи прошарок суспільства, які стоять при владі або протидіють владі; їхня діяльність має вирішальне значення для вироблення і здійснення державної політики.

Соціальна спільнота — це основний суб'єкт і об'єкт політики, адже політика здійснюється в інтересах або ж усупереч інтересам великих груп суспільства.

Етнонаціональна спільнота — це суб'єкт і об'єкт політики, що ґрунтується на ідеї національної самосвідомості, яка проявляється певною мірою і яку підтримує або придушує влада.

Громадський рух — це неформальний суб'єкт і об'єкт політики, який виникає і проявляє себе як відгук на потреби суспільства та окремих його частин.

Громадська організація — це усталений, сформований суб'єкт і об'єкт політики, який сприяє розвитку трудової, соціальної і політичної активності й самодіяльності своїх членів, захищаючи їхні інтереси.

Політична партія — це політизований, колективний суб'єкт і об'єкт політики, який має свою платформу і чітку структуру, він включений у політичні процеси і має схильність до взяття влади.

Region — це своєрідний у межах держави суб'єкт і об'єкт політики, який поєднує в собі і загальнодержавні, і місцеві ознаки та інтереси.

Держава — це офіційно визнаний суб'єкт і об'єкт політики, який діє через свої законодавчі, виконавчі й судові органи, забезпечує життєдіяльність суспільства в усіх його сферах і є об'єктом для всіх попередніх суб'єктів політики.

Кожний суб'єкт і об'єкт політики проявляє себе у сфері політичного життя не лише як такий, що має специфічні для даної категорії риси і властивості, а й такий, що несе і виявляє риси та властивості інших суб'єктів і об'єктів. Іншими словами, не існує суб'єкта чи об'єкта в "чистому" вигляді, і тому розгляд їх як окремих категорій є умовним і потрібен лише для характеристики особливостей кожного.

Особа як первісна клітинка суспільства є одночасно і складовою частиною певної соціальної чи етнонаціональної спільноти, нерідко учасником громадського руху, громадської організації чи політичної партії. І особа, і, тим більше, політичний лідер, крім усього цього, виходять на рівень категорії "державна", маючи відношення до формування законодавчих органів і до формування державної політики. Причетність до соціальної чи етнонаціональної спільноти стає основою для входження в певний рух, в організацію, партію і т. ін.

Можна простежити і зворотний вплив, зворотний зв'язок. Усвідомлення причетності до певної соціальної чи етнонаціональної спільноти, руху, організації чи партії впливає на вироблення цілком конкретних особистих якостей у людини.

Звичайно, що один і той же носій рис і властивостей (особа, спільнота і т. ін.) проявляє себе і як суб'єкт, і як об'єкт не завжди однаково. Усе залежить від обставин, в яких розгортається його політична діяльність.

Узяти хоч би особу. Ще стародавні мислителі по-різному розуміли її можливості в політичних справах. Платон, наприклад, вважав, що політика доступна лише "мудрим", філософам від народження, що вона — "царське мистецтво" і простим людям не доступна. Арістотель, навпаки, розглядав людину як істоту політичну, бо, за його твердженням, "за межами політики живуть лише звірі і боги". Таким чином, співвідношення "суб'єкт — об'єкт" глумачилось у першому випадку як заперечення здатності звичайної людини виявити себе в політичній сфері, а в другому — як обов'язковість, невідворотність участі кожного в політиці.

Усі наступні історичні епохи дають незаперечне підтвердження того факту, що власті намагалися відсторонити людину від політики, а людина прагнула через участь у політичних процесах відстоювати свої інтереси. Не стала винятком у цьому і радянська система, яка формально проголосила народовладдя, а насправді громадяни перебували в стані політичного відчуження, вони не брали участі ні у виробленні, ні в здійсненні політики.

Розпад СРСР і утворення на його терені незалежних держав відкрили широкі можливості для політичної емансипації особи. З об'єкта політики вона все більшою мірою перетворюється на суб'єкта. Це добре видно на прикладі України.

Для особи в умовах України є характерним значні розбіжності в ступені причетності до політичних процесів. Частина громадян (за кількістю — незначна) прагне скористатися свободою слова і світоглядом і стає на рівень активної участі в політиці (прагнення стати депутатом, входження до політичної партії тощо); інша частина дуже інертно ставиться до політики, зводячи свою участь у ній до голосування на виборах. Ще одна — третя частина громадян (досить значна) — дуже негативно ставиться і до політики, і до політиків, вбачаючи в них причину всіх своїх бід. Невипадково саме ці дві останні категорії громадян визначають стан особи в політичних процесах: якщо й дія, то дія суперечлива, непослідовна.

По-новому складається співвідношення "суб'єкт — об'єкт" у діяльності сучасних політичних лідерів. В умовах тоталітаризму

й авторитаризму їх було, по-перше, небагато, а по-друге, вони прагнули будь-що проявити себе як суб'єкти політики. Останнє і привело їх до численних суб'єктивістських помилок. Нинішні політичні лідери України — від керівника громадського руху до Президента, прагнуть, як правило, якомога повніше врахувати думки, настрої і вимоги інших суб'єктів політики, певним чином балансує на понятті "суб'єкт — об'єкт", стаючи таким чином і об'єктами політики.

Процес формування лідерства в Україні йде суперечливо. Спостерігається тенденція до збільшення кількості лідерів (поява значної кількості партій, вибори в депутати на альтернативній основі, збільшення кількості мітингів, очолюваних своїми лідерами, і т. ін.) при недостатній якості їх, невисокому престижі. Більшість лідерів повторюють суб'єктивістські помилки своїх попередників, прагнуть проявити себе переважно як суб'єкти політики, якнайефектніше "подати" свою фігуру і найменшою мірою дбають про те, щоб виразити інтереси тих, хто висунув їх у лідери.

Змінюється політичний статус соціальних спільнот. Донедавна офіційна пропаганда СРСР проголошувала, що робітничий клас — це політичний авангард суспільства, що колгоспне селянство й інтелігенція — це активна політична сила, а насправді всі вони були переважно об'єктами політики. Цифри кількості робітників і селян у Радах, "факти" їхньої участі у пресі тощо були звичайнісінькою бутафорією. Як суб'єкти політики соціальні спільноти України в сучасних умовах проявляють себе значно повніше. Це видно і на фактах політичних страйків гірників, і на функціонуванні оновлених виробничих профспілок, і в політико-культурницькій діяльності інтелігенції.

Що стосується етнонаціональних спільнот, то їхня причетність до політики змінилася докорінно. В Україні, як і в інших колишніх республіках Союзу, вважалося, що ленінська національна політика — єдино правильна, здійснюється в інтересах усіх націй, народностей і національностей, і етнонаціональним спільнотам нічого не залишилося, як іти в руслі цієї політики, тобто бути її об'єктами. Створення суверенної української держави вивело український народ на шлях самостійної національної політики, він став творцем власної долі, активним суб'єктом політики.

У своєрідному становищі щодо тандему "суб'єкт — об'єкт" опинилися політичні партії. Переважно поспіхом створені, вони

раптом одержали змогу визначити свою політику, тобто стати суб'єктами політики. Та процес виявився непростим: в умовах офіційної багатопартійності вони не всі і не відразу сформулювали власні програми, були на початковому етапі значною мірою об'єктами політики, зазнаючи впливу зовнішніх сил, тобто інших суб'єктів, зокрема, соціальних спільнот, у надрах яких вони зароджувались. А більш-менш оформившись, зважилися на боротьбу за владу, тобто почали схилитися в бік суб'єктів політики. Протиріччя, крайнощі у співвідношенні "суб'єкт — об'єкт" — одна з причин слабкості і непопулярності політичних партій в Україні.

Не обійшли протиріччя та крайнощі й саму державу, яка є вирішальним суб'єктом і об'єктом політики. Держава в особі своїх законодавчих органів виявила велику активність у видаванні законів, постанов і розпоряджень, тобто в плані функціонування як суб'єкт політики. Але при цьому не створила механізмів, які б давали змогу сприймати запити громадян, враховувати інтереси регіонів, тобто стати об'єктом політики. Тому далеко не всі політичні дії держави відповідають назрілим потребам суспільства, багато рішень залишається на папері, і від цього страждає авторитет держави як суб'єкта політики в очах населення.

Загальний висновок щодо співвідношення "суб'єкт — об'єкт": для зваженої, послідовної політичної діяльності важливим є поєднання обох елементів. Суб'єкт лише тоді зможе проявити себе повною мірою, якщо він буде враховувати оточення, діяльність інших суб'єктів, тобто якщо буде виступати одночасно і як об'єкт політики.

Особа як первинний суб'єкт і об'єкт політики

Оскільки людина — мірило всіх речей, рушійна сила політичної активності націй, класів, партій і т. п., вона є первинним не тільки об'єктом, а й суб'єктом політики. Адже з людини починається політичний інтерес, на людину, врешті-решт, виходить політика, визнаючи її благополуччя та громадські свободи, права й обов'язки.

Людина народжується людиною, а особою вона стає тоді, коли набуває здатності самостійно приймати рішення і нести за них відповідальність перед суспільством, тобто, коли вона стає

самостійним суб'єктом діяльності. А взаємодія особистостей, їхніх інтересів і визначає зміст політичного процесу.

У країнах з розвинутою демократією суб'єкт-об'єктні відносини здебільшого базуються на тому, що політичні режими в цих державах уже сьогодні намагаються створити максимум необхідного для якнайповнішої реалізації загально визнаних прав і свобод людини.

Права особи займають одне з центральних місць у політичній науці. Вони являють собою принципи, норми взаємовідносин між людьми і державою. Права особи покликані забезпечити індивідові можливість діяти за своїм бажанням (цю частину прав ще називають свободами) або одержувати певні блага (це і є власне права).

Сучасне розуміння прав людини бере свій початок в ідеях природного права, які виникли в глибокій давнині. Так, ще софісти (Лікофрон, Антифон, Алкідам) у 5–4 ст. до н. е. стверджували, що всі люди рівні від народження і мають однакові, дані природою права. А саму державу та її закони Лікофрон тлумачив як результат суспільного договору. Значний внесок у концепцію природних прав зробив Арістотель. Він виходив із того, що кожна людина наділена природними правами від народження і що ці права є визначальними в життєдіяльності людини.

Ідея Арістотеля про верховенство природного набула дальшого розвитку в сучасних теоріях прав людини, в тому числі й у концепції правової держави.

А в період феодалізму панувало інше розуміння прав особи. Ідею рівності природних прав усіх людей від народження, навіть правову рівність усіх вільних громадян було відкинуто, і самі права почали тлумачити як привілеї, що їх дарує монарх своїм підданам. Кожній верстві встановлювалися свої права згідно зі службовою ієрархією, і лише в 17 ст. відбулося відродження природного тлумачення прав людини на основі ідей лібералізму. Найвидатніші представники цього напряму суспільно-політичної думки Локк, Гроцій, Монтеск'є, Джеферсон, Сміт, Бентам, Мілль теоретично обґрунтували сучасне розуміння фундаментальних прав людини на життя, безпеку, свободу, власність і деяких інших прав як природних, невід'ємних прав людини.

Уперше ліберальну концепцію прав людини систематизовано і юридично оформлено в 1776 р. у Вірджинській декларації, яку

було покладено в основу Білля про права – перших 10 поправок до Конституції США (ухвалені 1789–1791 рр.), якими гарантовано громадянські права. У тому ж році основоположні права: свобода особи, рівність перед законом, непорушність права власності, суверенність народів, розподіл влади, право на безпеку, було конституційно закріплено у Декларації прав людини і громадянина – документів французької революції. Ці видатні політико-правові акти не втратили своєї актуальності і сьогодні, хоча, звичайно, сучасні уявлення про права особи значно збагачено.

У сучасній політичній думці представлено кілька підходів до визначення прав людини. Це, насамперед, природно-історичний, юридично-позитивістський, а також марксистський підходи.

Природно-історичний підхід базується на тому, що фундаментальні права особи мають позадержавне і позаюридичне походження. Держава може або ж поважати і гарантувати їх, або ж порушувати і придушувати, але відібрати у людини властиві їй від народження основоположні права вона не може.

Юридично-позитивістський підхід заперечує будь-яке позадержавне походження прав людини. Він виходить із раціональної самоцінності права, його незалежності від економічних і соціальних передумов. Джерелом і гарантом права вважається держава. Право і закон не мають суттєвих відмінностей. Права особи не виділяються із загальної системи права і не мають верховенства відносно прав держави. Самі права громадянина змінюються залежно від державної доцільності та можливостей держави.

Багато в чому тотожним з юридично-позитивістським є марксистський підхід. Він також підпорядковує права державній доцільності, однак виходить не з раціональної самоцінності, а із соціально-економічної, і, насамперед, із класової детермінації права. Право марксизм розуміє як зведену в закон волю панівного класу. При цьому сама постановка питання про права індивіда стає зайвою, оскільки особа тлумачиться як сукупність суспільних відносин. Окрім того, марксизм, і особливо ленінізм, заперечують загальнолюдську природу права, підмінюючи загальнолюдські цінності мораллю, що ґрунтується на класовій, партійній доцільності. Це вчення передбачає гармонізацію відносин особи і суспільства, відмирання держави і права, а отже, і непотрібність самого інституту прав людини.

Сьогодні у світовій політичній думці переважає природно-історичне розуміння прав людини.

Найзагальнішою класифікацією прав людини є поділ їх на негативні і позитивні. Такий поділ прав ґрунтується на фіксації в них негативних і позитивних аспектів свободи. Відомо, що в негативному значенні свобода розуміється як відсутність примусу, обмежень відносно особи; у позитивному — як свобода вибору, а головне, створення можливостей для виявлення здібностей людини, досягнення нею своєї мети.

Згідно з таким поділом свободи негативні права визначають обов'язки держави та інших людей утримуватися від тих чи інших дій відносно індивіда, відвертати їхнє втручання в його приватне життя. Негативні права — основа індивідуальної свободи.

Типовим прикладом юридичної фіксації цієї групи прав і в цілому негативного підходу до прав людини є Білль про права — перші поправки до Конституції США. Так, у першій поправці сказано: "Конгрес не повинен приймати закони, які б встановлювали будь-яку релігію або забороняли вільне віросповідання, обмежували свободу слова або друку, або право народу мирно збиратись і звертатися до уряду з відозвами про припинення зловживань". Термін "не повинен" міститься майже в усіх статтях цього документа. Практично весь зміст Білля про права спрямовано на захист особи від різного роду несправедливих і небажаних зазіхань з боку уряду.

На відміну від негативних прав позитивні права фіксують обов'язки держави, осіб і організацій надавати громадянину ті чи інші блага й права, здійснювати певні дії. Це, наприклад, право на освіту, охорону здоров'я, забезпечення достойного життєвого рівня тощо. Реалізувати ці права значно складніше, ніж права негативні, оскільки нічого не робити значно легше, аніж щось робити. Здійснювати позитивні права неможливо без наявності в держави достатніх ресурсів, відсутність яких може гарантувати громадянам лише рівність у злиденності.

Конкретніше класифікувати права і свободи особи можна відповідно до сфер реалізації їх: природні, політичні, економічні, соціальні та культурні.

Природні права — це невід'ємні права людини, які належать в основному до групи негативних прав: право на життя, свободу й особисту недоторканність; право на захист честі і гідності; на

справедливий, незалежний публічний суд, який передбачає захист звинувачуваного; на таємність листування і телефонних розмов; свободу переміщення і вибір місця проживання. До природних прав належить і право людини покидати будь-яку державу, включаючи свою власну, повертатися у свою країну тощо.

У деяких конституціях природні права об'єднано в одну групу з правами політичними. Підставою для такого об'єднання є те, що і природні (іноді їх називають ще громадянськими), і політичні права за своїм характером в основному негативні. Однак таке об'єднання не є виправданим, оскільки головне призначення політичних прав — визначати можливу участь громадян в управлінні державою і в суспільному житті.

До *політичних прав* належать: виборчі права, свобода створення союзів і асоціацій; участь у демонстраціях і зібраннях; право на інформацію; свобода слова, думки, в тому числі свобода друку, радіо, телебачення; свобода совісті та деякі інші.

У державах з тоталітарними режимами широко застосовується так зване *дозвільне право*, яке по суті використовується органами місцевого управління для відмови громадянам користуватися своїми правами і свободами. Вважається, що одержання згоди на проведення того чи іншого громадсько-політичного заходу буцімто не передбачає обмеження прав і свобод громадян, якщо такий дозвіл пов'язаний лише з реєстраційними обмеженнями, що передбачають дотримання встановлених у державі законів і громадського порядку.

Економічні права покликані забезпечити громадянину право вільно розпоряджатися основними засобами господарської діяльності: власністю і працею; підприємливістю та ініціативою. Особливе місце серед економічних прав належить приватній власності, оскільки без неї неможливо собі уявити громадянське суспільство й індивідуальну свободу. Будь-яка заборона приватної власності підриває мотивацію ініціативної праці, породжує масову соціальну безвідповідальність і утриманство, веде до тоталітарної дегуманізації суспільства і до зруйнування самої особистості. Тому приватна власність є неодмінною умовою, на якій ґрунтується вся система сучасного господарювання, у тому числі й різні види групової власності: кооперативної, акціонерної тощо.

Право на приватну власність історично передбачає і свободу підприємництва, а також право на вільну працю (вибір виду

діяльності, гарантований мінімальний розмір оплати праці тощо).

Соціальні, культурні, а також деякі *економічні права*, які розглядаються в позитивному значенні, визначають обов'язки держави забезпечити кожному громадянину мінімум засобів для існування, соціального забезпечення, що необхідні для підтримання людської гідності, задоволення найнеобхідніших соціальних потреб (охорона здоров'я, житло, безпечне навколишнє середовище тощо) і для духовного розвитку (право на освіту, можливість користуватися культурними цінностями, свобода художньої і технічної творчості тощо).

Права людини мають характер індивідуального права. Існує і колективне право, наприклад, право націй на самовизначення, права національних меншин і т.ін. В останні десятиліття міжнародні організації захисту прав людини активно розробляють каталог прав людини, який деталізує і суттєво доповнює права особи.

Права людини стають реальністю лише тоді, коли вони нерозривно пов'язуються з обов'язками людей. До початку другої світової війни у конституціях західних держав обов'язки громадян майже не згадувалися. Сьогодні ж, за невеликим винятком, у всіх конституціях світу поряд з наданими громадянам країни правами і свободами фіксуються і їхні обов'язки. Серед обов'язків, зокрема, записано такі: додержання законів; повага до прав і свобод інших осіб; сплата податків; охорона природи і навколишнього середовища; охорона пам'яток культури тощо. У деяких країнах до важливих обов'язків включено: участь у голосуванні на виборах в органи державної влади, військову повинність. У конституціях окремих держав говориться про обов'язкову працю кожного громадянина держави (Японія, Італія, Гватемала, Еквадор і деякі інші), виховання дітей (Італія), піклування про своє здоров'я і своєчасне звернення за медичною допомогою (Уругвай). Правда, відповідальність за невиконання такого роду обов'язків у більшості конституцій не передбачається.

Практична реалізація всього комплексу прав людини — одне з найважливіших завдань на шляху поглиблення гуманізації суспільного розвитку. У межах окремих країн додержання прав особи є необхідною умовою економічного і соціального розвитку, утвердження політики здорового глузду, відвернення згубних

тоталітарних та інших експериментів над народами, агресивної внутрішньої і зовнішньої політики.

У міжнародному контексті додержання прав людини — найважливіша гарантія побудови міжнародних відносин на істинно гуманістичних засадах, збереження і зміцнення миру. Існує пряма залежність в окремій країні між повагою до прав людини і зовнішньою політикою цієї країни.

Повага прав особи сприяє зміцненню довіри між народами, створює сприятливу атмосферу для різнобічних людських контактів і співробітництва, вносить у міжнародні відносини моральні засади.

Повага прав кожного представника людського роду є важливим вихідним принципом побудови земної цивілізації на засадах раціональності і гуманізму.

Етнонаціональна політика

Етнонаціональні спільності як суб'єкти й об'єкти політики

Нинішній етап історії позначений різким зростанням ролі етнонаціональних об'єднань у вирішенні глобальних проблем світового устрою. Попри всі прогнози про неминуче зникнення етнонаціональних відмінностей внаслідок всесвітньої універсальності життя, етнонаціональні колективи не лише вижили, а й перетворилися на один із визначальних чинників суспільного розвитку, задовольняючи потребу людей у солідарності заради досягнення спільної мети й реалізації спільних соціальних ідеалів. І оскільки розв'язання всіх соціальних проблем здійснюється через політичний процес, етнос і нація стали не тільки об'єктами, а й суб'єктами політики. У процесі співвиживання людей постійно утворюються різні форми їхньої соціальної організації — так звані групи за соціальними інтересами: фахово-професійні об'єднання, трудові колективи, виробничі осередки, класи, партії та ін.

Та як продемонструвала історія, такого роду об'єднання ґрунтуються на прагматичній раціональності, тому виникають ситуативно і не є довготривалими. За параметрами історичного часу витривалішими і життєздатнішими виявилися ті людські колективи, які об'єднані, крім прагматичних, ще й культурними, релігійними, мовними, психологічними і подібними до них зв'язками, — тобто тим, що прийнято сьогодні називати етнічно-національною неповторністю.

Етнос і нація є явищами близькими, але не тотожними. Визначення змісту, сутності обох їх поки що залишається предметом гострих полемічних дискусій.

Етнос (у перекладі з грецької — народ) — це історично сталий колектив людей, об'єднаних спільними рисами культури, мовою, традиціями, звичаями, обрядами, поведінкою, психологією, системою моральних і матеріальних цінностей, самосвідомістю (у тому числі знанням свого походження, етнічної історії, усвідомленням своєї відмінності від інших етносів), у деяких випадках — спільною релігією. Для існування етносу не обов'язкова наявність усіх без винятку перелічених атрибутів. Етнос може жити, втративши деякі чи навіть майже всі з наведених ознак, поки його члени свідомі свого спільного походження і відрізняють себе від навколишніх етнічних колективів. Тому етнос може жити не лише компактно на історичній чи на новонабутій батьківщині, а й дисперсно, тобто в розсіяному стані.

Значно складнішою за своєю внутрішньою структурою є нація. Тому й означень цього суспільного феномену багато. Поки що жодне із запропонованих наукою означень поняття "нація" не здобуло загального визнання. Причина в тому, що феномен нації має безліч різноманітних проявів залежно від історичного часу, внутрішньо- і зовнішньополітичної ситуації, соціальної та етнічної бази її утворення тощо. Це, в свою чергу, зумовлює видозміну наявних обставин націєтворчих ознак, еволюцію теоретичних підходів до осмислення суспільного феномену. Процес такої еволюції наочно засвідчує зміст найвідоміших теорій походження нації. Серед них такі: психологічна, згідно з якою нація складається з людей зі спільною культурою і спільним національним характером; культурологічна — розглядає націю як спільність людей, об'єднаних однією мовою і культурою; етнологічна — визначає націю у вигляді сукупності таких ознак, як спільність

походження, самосвідомості, культури та інших; історико-економічна — вважає ознаками нації спільність території, мови, економічного життя, культури (за радянської доби цю теорію було перейменовано в марксистсько-ленінську); етатистська — визнає націями лише такі етносоціальні колективи, які мають власну державу і сформовані нею ознаки — єдине право, організацію життя й загальнонаціональну мету.

Як і етнос, нація може існувати, не маючи всіх ознак, визнаних наведеними теоріями. Але, на відміну від етносу, нація не може існувати без однієї вирішальної ознаки — спільної території, межі якої означено державними кордонами.

Спільна територія є основоположною політичною ознакою процесу націєтворення. З урахуванням змін, які відбулися в суспільно-політичному житті народів, заслуговує на увагу визначення нації німецького філософа А. Козінга, який, зокрема, вважає, що нація — діалектична єдність економічних, соціальних, політичних, ідеологічних і етнічних чинників.

Для здійснення визначальної мети — забезпечення власних інтересів етнонаціональної спільності як суб'єкта політичного процесу — створюються оптимальні для цього форми самоорганізації. Історичний досвід свідчить, що найирійнятішою і найпоширенішою формою такої самоорганізації є національна держава.

Діалектика відносин між етнонаціональними спільностями і державою виявляється найчастіше у двох варіантах: або нація, що сформувалася на базі одного етносу, творить державу, або, навпаки, держава за допомогою свого апарату об'єднує різні етноси, що опинилися в межах її території, в одну націю.

Перший шлях веде до формування етнічної нації. Цим шляхом пройшла більшість народів, зокрема, італійський, польський, німецький та ін. У другому випадку формується політична нація. Такими є північноамериканські нації. На Європейському континенті до них можна віднести французьку, процес формування якої почався після Великої революції (1789 р.), коли Франція перетворилася на єдину і неподільну республіку, а нація стала синонімом держави. З цього часу все населення (провансальці, баски, каталонці, бретонці, ельзасько-лотаринзькі німці та ін.), що проживало в кордонах Франції, стало йменуватися французьким.

На Азіатському континенті політичним шляхом націєтворення формується індійська нація.

Зовнішні відмінності між етнічною і політичною націями можуть змінюватися залежно від обставин, а внутрішні є стійкішими і протягом тривалого часу зберігають свою життєздатність.

Етнос, який творить “свою” державу, як правило, втягує в цей процес й інші етнічні та етнографічні групи, які живуть поруч з ним, а тому новопостала національна держава не може бути моноетнонаціональною. Це означає, що поняття “нація” у такій державі поступово виходить за межі титульного етносу, який відігравав найважливішу роль у її виникненні.

З іншого боку, держава, у межах якої первісно об'єднані в одну політичну націю різні етноси, етнічні та етнографічні групи, формує, хоч би заради зручності, спільне управління, запроваджує єдину мову діловодства, єдиний правопорядок, спільну концепцію історії, прийнятну для всіх співгромадян тощо. Таким чином, створюються окремі спільні ознаки нації, які об'єктивно не можуть не мати етнічного забарвлення. Останнє справляє вирішальний вплив на процес формування нації, на її ментальність.

Сьогодні в світі практично немає моноетнонаціональних держав. З певними застереженнями до останніх можна віднести Японію і Норвегію, де автохтони становлять відповідно 99 і 96 відсотків від загальної кількості жителів цих країн.

У процесі державотворення в кожній із країн залишилися уламки інших національностей, етнічних і етнографічних груп, які через різні історичні обставини, добровільно чи примусово опинилися поза своїм етнічним ядром. Вони можуть проживати як компактно, так і дисперсно, мати свою національну державу, з якою продовжують підтримувати зв'язок. Щоправда, сучасна політична історія фіксує випадки, коли окремі етноси (наприклад, курди), хоч і мають свою етнічну територію, але не мають своєї державності, а буває і так, що окремі етнічні групи не мають своєї етнічної території (асирійці, цигани і деякі інші).

У багатьох національних державах-імперіях навіть автохтонні мешканці, що компактно проживають на власній території, за правовим статусом мало чим відрізняються від етнічних груп. Такий їхній стан і є об'єктивною передумовою виникнення національно-визвольних рухів, головна мета яких — здобути

незалежність і побудувати національну державу, форма і зміст якої будуть зумовлені державно-політичним устроєм її.

Історії відомі три основні форми державного устрою: унітарна держава, федерація, конфедерація.

Унітарна держава — єдине державне утворення, територія якого не має національно-державних одиниць, хоча може мати адміністративно-територіальні одиниці (області, райони та ін.), управління якими здійснюється з центру. В унітарній державі переважну більшість становить етнічно однорідне населення. У такій державі основним суб'єктом політики виступає корінна нація, хоча надаються всі можливості проявити себе в цій ролі й іншим етнонаціональним спільностям.

Федерація — спілка юридично самостійних державних утворень (республік, штатів, земель), кожне з яких делегує спільним вищим органам влади частину своїх повноважень. У федерації кожне національно-державне утворення проявляє себе як суб'єкт політики, хоч і має певні обмеження, пов'язані з виконанням зобов'язань щодо вказівок з центру. Федеративний устрій передбачає єдину конституцію, грошову одиницю, єдине громадянство, спільність території тощо. Федерація є державно-правовим союзом.

Конфедерація є міжнародно-правовим об'єднанням, створеним для координації цєвних дій (воєнних, зовнішньополітичних та ін.). Конфедеративний устрій не передбачає спільних органів державної влади, немає єдиного громадянства, єдиної грошової одиниці тощо. Рішення, що ухвалюються більшістю членів конфедерації, не є обов'язковими для кожного з них окремо. На конфедеративних засадах було укладено союз швейцарських кантонів. Швейцарія й досі формально титулується конфедерацією, хоча насправді набула рис федерації.

Зміст етнонаціональної політики та її місце в гармонізації етнонаціональних відносин

Вихід етнонаціональностей на політичну арену призводить до ускладнення політичної ситуації, виявом чого є зростання

напруженості в її стосунках, зокрема в стосунках між етнонаціональною більшістю та етнонаціональною меншістю.

За таких умов головним завданням етнонаціональної політики є пошук шляхів гармонізації міжетнонаціональних відносин, налагодження і поглиблення всебічних зв'язків — основи співробітництва, збереження миру і злагоді в суспільстві.

У комплексі суспільних проблем етнонаціональні відносини в будь-якій поліетнічній країні потребують особливої уваги органів державної влади. Зумовлено це передовсім особливим їхнім статусом у системі як внутрішніх, так і зовнішніх стосунків людей. Визначальною тенденцією таких стосунків є їхня політизація. Остання зумовлюється процесом одержавлення націй, підвищенням їхньої ролі в суспільно-політичному житті. Специфіка етнонаціональних відносин визначається їхньою консервативністю і здатністю проникати в усі сфери суспільного життя. Саме цим і пояснюється стійкість етнонаціонального почуття та етнонаціональних відмінностей.

На характер етнонаціональних відносин суттєво впливає й те, що в них беруть участь великі групи людей, рівень економічного, політичного, соціального і духовного розвитку яких нерідко різниться. Ці та деякі інші особливості певним чином позначаються на процесі розгортання етнонаціональних відносин. За своїм змістом поняття “етнонаціональні відносини” багатоаспектне і є чи не найскладнішим у системі категорій, що використовуються в аналізі суспільних відносин. Визначити його сутність можна так: це стосунки людей (у всіх сферах суспільного життя), які належать до різних етнічних і національних спільностей.

Структура етнонаціональних відносин включає внутрішні та зовнішні чинники.

Основоположним політичним принципом взаємовідносин етнічних і національних спільностей усередині країни є національна єдність. Об'єктивна зумовленість цього принципу очевидна, оскільки без такої єдності неможливий соціально-економічний, політичний і духовний розвиток нації. Національна єдність є постійно діючим чинником, основою життєдіяльності нації, і вона зберігатиметься доти, доки існує нація.

В основу національної єдності покладено національну ідею. Рівень національної єдності безпосередньо залежить від рівня розвитку національної свідомості.

Історичний досвід свідчить, що процес національної консолідації супроводжується гострою ідеологічною боротьбою, що призводить до ослаблення національної єдності, до загострення суперечностей в етнонаціональних відносинах. До головних причин, які зумовлюють негативні процеси в цій сфері, слід віднести соціально-класову та інші види диференціації в суспільстві, кризу розвитку багатонаціональних держав тощо. Цим негативним явищем об'єктивно протиставлені й постійно діють об'єднувальні чинники: національні традиції, звичаї, мова, культура, соціально-економічні зв'язки тощо.

Відносини між етнічними і національними спільностями, які живуть у різних державах, будуються на принципі взаємної довіри. Цей принцип — основа для встановлення і розвитку різнобічних міжнаціональних стосунків у всіх галузях суспільного життя. Принцип взаємної довіри покликаний розв'язувати етнонаціональні суперечності, що з'являються в процесі налагодження міждержавних відносин.

У структурі міжнаціональних відносин можна виділити такі типи: міжособові відносини між представниками різних націй, включаючи побутові, відносини між етнічними і національними спільностями в багатонаціональних державах (імперіях); міжнародні відносини держав з багатонаціональним складом населення. Рівень і форми взаємодовіри визначаються цивілізаційністю розвитку етнонаціональних відносин. Рівень довіри пригноблених націй до панівних визначається їхньою залежністю, а тому така довіра не є взаємною, а потенційно напруженою, а отже, і конфліктнонебезпечною. Розпад колоніальної системи найяскравіший цьому приклад.

На межі 18–19 ст. суспільно-політична думка запропонувала принцип самовизначення націй як основу для цивілізаційного розлучення пригноблених народів з державами-метрополіями. Принцип самовизначення націй увібрав у себе елементи обох основоположних принципів етнонаціональних відносин — національної єдності і взаємодовіри між націями, а тому одержав широку підтримку, особливо в пригноблених народів.

За радянських часів принцип самовизначення націй, які входили в союз республік, навіть не декларувався. Тоталітарній системі потрібне було не самовизначення націй, а їхнє зливання в єдину спільноту “радянський народ”. Для теоретичного обґрунтування

цієї тези з самого початку було висунуто принцип “самовизначення трудящих”; потім — “самовизначення народу”, а у 80-ті роки — “самоуправління в галузі національних відносин”. Однак, як відомо, усі зусилля радянських ідеологів виявилися марними.

Оскільки компартійне керівництво Радянського Союзу ефективно використовувало принцип самовизначення націй у зовнішньополітичній діяльності й у відносинах з іншими державами керувалося саме цим принципом, то це врешті-решт призвело до краху колоніальної імперії. Саме завдяки спільним зусиллям СРСР і країн антигітлерівської коаліції до Статуту ООН (1945 р.) було внесено положення про розвиток відносин між націями на основі принципу рівності й самовизначення.

Принцип самовизначення передбачає право кожної нації на її відокремлення від держави, до якої вона входить, і утворення власної національної держави. “Усі держави, — записано в Міжнародному пакті про громадянські та політичні права (прийнятому Генеральною Асамблеєю ООН у 1966 р.), — повинні відповідно до положень Статуту ООН заохочувати здійснення права на самовизначення”. При цьому зауважено, що відокремлення не є єдиною формою національного самовизначення. Воно може означати, наприклад, вільну етнополітичну самоідентифікацію особи залежно від її свідомості; національно-територіальну або національно-культурну автономію; гарантоване представництво в органах державної влади як місцевого, так і вищого рівня тощо.

Народи, які борються за відокремлення і побудову національної держави, можуть розраховувати на міжнародну підтримку за таких умов:

- наявності території компактного проживання;
- здатності до економічного самозабезпечення;
- відсутності територіальних та інших претензій до сусідніх народів;
- гарантування прав національних меншин, які опинилися на території новоутвореної держави, та деяких інших умов.

Здобуття національної незалежності та створення самостійних держав — це водночас є й свідченням поступового вичерпання принципу самовизначення націй, утвердження основоположних принципів етнополітичних відносин — національної єдності та взаємодовіри між націями. Ці принципи нині є визначальними і при розробленні етнополітичної політики в будь-якій державі.

Для визначення феномену політичної активності етнополітичних спільностей і державної реакції на цей феномен тривалий час найчастіше застосовувався термін “національна політика”. У радянській науці він не мав альтернатив, хоч у зарубіжному суспільствознавстві вживався переважно термін “етнічна політика”.

Такий підхід заклав основи для появи на Заході окремої наукової дисципліни — етнополітології. З часом розширилась її об’єктивно-предметна зона — від вивчення політизованих етнічних груп до вивчення політизованих відносин між націями в багатонаціональній державі, а також державних заходів щодо розвитку націй. Розширення діапазону етнополітичних досліджень зумовило появу нового терміна — “етнополітична політика”.

Етнополітична політика — це різновид політики в багатонаціональній (поліетнічній) державі, до якої належать політичні взаємовідносини державної нації (нації-держави) з етнічними групами на її території, а також відносини етнічних груп між собою, конфлікти інтересів цих основних суб’єктів етнополітики навколо питання поділу влади, соціальних і матеріальних благ, збереження й розвитку ідентичності груп.

Розроблення науково обґрунтованої етнополітичної політики передбачає диференційований підхід, який враховував би історичні особливості нації, конкретну політичну ситуацію тієї чи іншої країни або національно-територіальної одиниці (етнополітичний склад населення, співвідношення корінного і некорінного населення, особливості характеру, психології, традицій, звичаїв, взаємовідносин із сусідніми державами тощо).

Практичне втілення в життя етнополітичної політики вимагає від держави першочергової уваги до таких її складників, як національний державний устрій, правовий захист етнічних меншин, юридична і фактична рівність націй та етнічних груп у соціальній й економічній сфері, розвиток культури, психологія і культура міжетнічних взаємин тощо.

Держава передовсім відповідальна за визначення і неухильне дотримання принципів (“правил гри”) в етнополітичних відносинах. Історичний досвід наочно засвідчує, що при розробленні й проведенні етнополітичної політики врахування кожного з названих вище складників у поєднанні та узгодженні останніх з інтересами кожної етнополітичної спільності є обов’язковим.

Загалом кожний із головних суб'єктів політики — етнос і нація — мають свої специфічні інтереси.

Етнічний інтерес — це уявлення етнічної групи про найбільшу вигоду для себе при спілкуванні з іншими суб'єктами історичного процесу — державами, націями, іншими етнічними групами, класами, партіями. Етнічний інтерес виникає навколо як матеріальних (господарсько-економічна діяльність, соціальне просування членів своєї групи, перспективи демографічного розвитку і т. ін.), політичних (доступ до влади, правові гарантії від дискримінації), так і духовних (збереження етнічної специфіки, розвиток культури, мови) питань.

Національний інтерес — це уявлення нації (держави) про оптимальні умови свого самозбереження. Політичними умовами забезпечення цього інтересу є адміністративно-територіальна єдність держави, її суверенність, внутрішня політична стабільність, міжетнічне і міжнаціональне взаєморозуміння тощо.

Етнічні й національні інтереси можуть входити у зіткнення внаслідок як суб'єктивних, так і об'єктивних причин. Суб'єктивні причини найчастіше випливають із неважкої чи агресивної етнонаціональної політики державних органів чи політичних діячів. Вони виникають через зверхність національної більшості щодо меншин, байдужість до їхніх проблем, національний егоїзм. В основу зіткнення національного й етнічного покладені переважно політичні домагання. Певна етнічна чи національна група ставить за мету здобути собі значно більші політичні права і можливості. Саме це й стає основою для постановки представниками меншості питання про своє політичне самовизначення, а в разі неспроможності досягнути його — здобуття автономії.

Конфлікт інтересів може виникнути і всередині етнічних і національних меншостей. Таке трапляється, коли вони розташовані на різних щаблях соціальної історії, мають різні можливості доступу до влади, соціального просування, не забезпечені (юридично чи фактично) однаковими гарантіями від дискримінації. Їхні інтереси можуть зіткнутися на ринку товарів чи робочої сили, особливо в умовах економічної кризи. Захист етнічних і національних інтересів — головне завдання етнонаціональної політики, незадоволення їх — база виникнення національного питання і таких проблем, в яких концентруються суперечності, що виникають у відносинах між різними націями та етнічними групами.

Національне питання є формою відкритої постановки на порядок денний суспільного життя національних проблем, які визрівають у його надрах.

Найчастіше національне питання виникає у зв'язку з реальними або уявними, інколи надуманими, несправедливостями у міжнаціональних стосунках. Воно може ставитись як у вузькому, так і в широкому тлумаченні. У вузькому розумінні національне питання обмежується політико-правовим статусом націй, їхньою державною суверенністю, поділом державної влади між суб'єктами етнополітики, а також збереженням етнічної ідентичності народів. А коли національні інтереси усвідомлюються як сукупність усіх сторін життєдіяльності етносоціального організму, тоді національне питання тлумачиться в широкому значенні — як усе, що стосується не лише надбудови, а й базису. У такому разі уявлення про не вирішеність національного питання або про несправедливе вирішення його може виникати як реакція на проблеми етнодемографічного, економічного, екологічного і соціального характеру. Приміром, в Україні національне питання зосереджене не лише на відродженні мови і культури, а й на захисті навколишнього середовища, реструктуризації економіки, на запобіганні демографічній катастрофі тощо.

Національне питання загострюється переважно у зв'язку із соціально-економічними проблемами, через що в марксистській літературі панувала думка про можливість повного розв'язання його і навіть усунення шляхом ліквідації соціального гноблення. Практика вирішення національного питання в СРСР довела марність таких розрахунків. У підході до національного питання більшість науковців схиляється до того, що процес розв'язання його триватиме постійно і потребуватиме наполегливого пошуку шляхів гармонізації етнонаціональних відносин, подолання проблем, які виникають на ґрунті національних і етнічних інтересів, щоб запобігти переростанню цих проблем в етнічні конфлікти.

Кожна етнічна і національна спільність бачить власний шлях розв'язання національного питання, обґрунтовуючи свою правоту за допомогою певних аргументів та ідей. Сукупність ідей та уявлень щодо інтересів "своєї" етнонаціональної спільноти становить національну ідеологію. Серцевиною її стає національна ідея, тобто усвідомлення народом єдності своєї політичної мети, свого

історичного призначення і потреби спільної волі для реалізації мети і призначення.

• Українська національна ідея має глибоке коріння. У своєму розвитку вона пройшла ряд етапів. Один із них нерозривно пов'язаний з національно-визвольною боротьбою українського народу в добу козаччини за створення української держави.

Другий етап почався в середині 19 ст. і пов'язаний з громадсько-політичною діяльністю учасників Кирило-Мефодіївського товариства (1845–1846) М. Костомарова, М. Гулака, В. Білозерського, Т. Шевченка, П. Куліша, О. Маркевича та інших. Увінчує цей період громадсько-політична діяльність В. Винниченка, Д. Дорошенка, М. Грушевського і багатьох інших діячів періоду найвищого розвитку української національної ідеї в 1900–1917 рр., який завершився встановленням у 1917 р. Української Народної Республіки (УНР).

Третій етап утвердження української національної ідеї пов'язується з появою у 60-х роках минулого століття дисидентського руху на терені СРСР, у тому числі і в Україні. Практичне своє втілення українська національна ідея одержала у здобутті Україною в 1991 р. державної незалежності.

Саме державна незалежність протягом багатьох століть і визначала сутність української національної ідеї.

Досягнувши державної незалежності, українська національна ідея наповнилася новим змістом — побудовою демократичної правової держави (Конституція України, ст. 1).

Важливими компонентами національної ідеології виступають і національна мрія (уявлення про бажаний наслідок національних прагнень) та національний ідеал (уявлення про найдосконалішу модель національно-соціального устрою).

Національна ідеологія зародилась і розвивалася разом із капіталістичними відносинами в процесі поглиблення міжнародного поділу праці, який викликав потребу захищати національну економіку на світовому ринку. Для означення національної ідеології найуживанішим терміном є "націоналізм". У його основу, як відомо, покладено національну свідомість.

Національна свідомість — один із різновидів людської свідомості, який ґрунтується на уявленнях про соціальні вартості, норми певної національної свідомості. Найрельєфніше національна свідомість виражається формулою "ми — не ми". Одночасно ця

формула є і засобом національної інтеграції. Національна свідомість формується широким арсеналом ідеолого-релігійно-духовного механізму, який врешті-решт і визначає зміст націоналізму, його сутнісні відмінності. Останні тісно пов'язані з тими інтересами, які відстоюються під гаслами націоналізму. Одна річ — націоналізм бездержавного, гнобленого народу, який виборює право мати свою національну державу, і зовсім інша річ — націоналізм народу, який має таку державу.

Гноблений народ, як правило, перебуває у статусі етнічної чи національної меншини і виступає на політичній арені насамперед з позиції етнічного чи національного інтересу. Тому націоналізм поневолених народів є здебільшого етнічним (етнонаціоналізмом).

Із проголошенням незалежності й утворенням національної держави етнонаціоналізм, щоб стати об'єднувальною силою для всього суспільства, повинен трансформуватися в політико-територіальний націоналізм, в якому нація тлумачиться як сукупність усіх громадян держави. Націоналізм державних націй, як правило, є політико-територіальним, тому в більшості цивілізованих країн він виступає ідеологією державного будівництва.

Отже, сам по собі зміст поняття "націоналізм" не містить чогось неприродного, антигуманного. Однак коли в нього вкладаються суб'єктивно-уявні аспекти, тоді зміст його трансформується в різного роду патології — фашизм, расизм, шовінізм, супернаціоналізм, екстремізм тощо. Останні, звичайно ж, не є власне націоналізмом, це його сурогат.

Загалом у питанні ставлення до націоналізму можна виділити два найпоширеніші погляди. Один із них заперечує будь-які позитивні риси в націоналізмі, а інший, навпаки, визнає їх. Зокрема, великий російський мислитель М. Бердяєв високо оцінював роль націоналізму. На його думку, націоналізм є позитивним благом і цінністю, оскільки через нього проходять творче утвердження, розкриття і розвиток індивідуального народного буття, в якому зсередини повинна розгортатися вселюдськість.

Надзвичайно високо оцінював позитивну роль націоналізму і відомий громадсько-політичний діяч Індії Дж. Неру. У книжці "Відкриття Індії" він, зокрема, писав, що націоналізм, як і раніше, залишається одним із наймогутніших стимулів, які рухають народи, з ним пов'язані почуття народу, усвідомлення спільності умов

існування і життєвих цілей. "Ось тому необхідно, — закликав Дж. Неру, — підтримувати націоналізм і його постійну притягальну силу для людського духу".

За радянської доби будь-які прояви націоналізму жорстоко придушувалися. Компартийна пропаганда робила все для того, аби не просто формувати негативне ставлення до цього суспільного феномену, а щоб виробити упереджене ставлення до націоналізму. "Конструктивність" компартійної політики до націоналізму відчутна ще й сьогодні, вже в умовах існування державної незалежності країн на терені колишнього Радянського Союзу, хоча, на думку багатьох дослідників, сучасний націоналізм позбавлений рис агресивності та ксенофобії і, будучи спрямованим на національне піднесення, на захист національного суверенітету, зміцнення сили і підвищення активної ролі національної держави, став ідеологією, що не суперечить демократичним і гуманістичним засадам.

Націоналізм — це ідеологія нації, головна мета якої — створити й забезпечити всі необхідні умови для прогресивного національного розвитку. Тому прагнути подолати націоналізм — марна справа. Навпаки, треба всі прогресивні тенденції розвитку плекати на користь націоналізмові, а отже, й вселюдському поступові.

Жодна державна етнонаціональна політика не матиме успіху, якщо не ґрунтуватиметься на принципі поваги до національних меншин, на визнанні їх юридично і фактично рівноправними з корінною нацією. Будь-які, навіть щирі, прагнення корінної нації допомагати меншинам у їхньому економічному й культурному зростанні можуть звестися нанівець, розбиваючись об стіну ворожості і підозрливості, якщо між суб'єктами етнонаціональної політики не встановиться атмосфера взаємоповаги і взаємодовіри.

Важливою функцією етнонаціональної політики є вироблення ефективних шляхів і методів розв'язання внутрішніх національних і особливо міжнаціональних суперечностей і конфліктів, прогнозування їх і запобігання їм, бо тільки своєчасне розв'язання таких суперечностей і конфліктів може забезпечити мир і спокій у суспільстві.

Отже, науково обґрунтована етнонаціональна політика є необхідною умовою процесу державотворення в усіх багатонаціональних країнах. Цю політику треба будувати на принципах демократизму і права, національної єдності і

взаємодовіри між націями, на толерантності у стосунках різних національностей і на повазі до традицій, звичаїв, віросповідання тощо. Ефективність етнонаціональної політики в кінцевому підсумку залежить від того, наскільки правильно її принципи відображають стан етнонаціональної ситуації, від уміння правлячих кіл враховувати етнонаціональні інтереси і гармонізувати їх.

Етнонаціональна політика в Україні

До проголошення незалежності Україна була позбавлена можливості здійснювати власну етнонаціональну політику. Майже три з половиною століття колоніального статусу визначили в ній низку особливостей у національному питанні.

Найважливіше місце серед цих особливостей займає тотальна русифікація і денационалізація України. Антиукраїнська за своєю суттю асиміляторська політика сусідніх держав, зокрема Росії, ще й сьогодні не тільки гальмує процес націєтворення, а й багато в чому паралізує його. Така політика рельєфно простежується вже з козацько-гетьманської доби. За радянських часів вона досягла свого апогею. Протягом багатьох століть політика "старшого брата" була спрямована проти розвитку будь-чого українського. Особливо жорстока деукраїнізація проводилася в радянські часи. Саме в цей період широко і помпезно проголошувалися промови про дружбу народів з одночасним проведенням політичних репресій, з організацією голодомору, з відкритим нехтуванням української культури, з явною неповагою до всього українського.

Великодержавницька політика "дружби" була настільки руйнівною, що навіть після проголошення незалежності багато українців, у тому числі й етнічних, і нині не можуть позбутися комплексу меншовартості. Останнє негативно позначається як на розробленні теорії етнонаціональної політики, так і на практиці втілення в життя окремих її складників (наприклад, запровадження української мови як державної).

За таких умов першочерговим завданням національної теорії політики держави повинна стати підтримка етнічних українців. В основі цієї підтримки має лежати ідея формування української еліти (духовно-політичної, освітньо-наукової, культурно-інтелек-

туальної). України не буде без українців, без її основи — автохтонних жителів. Ось тому державі не можна залишати їх сам на сам з проблемами, які дісталися у спадок від недалекого минулого.

Поряд з цією особливістю при розробленні етнонаціональної політики слід враховувати й тотальну деформацію національної свідомості у значній кількості етнічних українців, формування якої відбувалося в умовах багатолітнього панування марксистсько-ленінської ідеології; національний песимізм, невпевненість, а іноді й страх, що залишився ще з часів масових репресій і депортацій; неприродний, однак існуючий політико-ідеологічний поділ українців на східняків і західняків; соціально-економічні, політичні та інші проблеми, пов'язані з реєміграцією українців, кримських татар та інших репресованих і депортованих народів в Україну.

Вироблення етнонаціональної політики обов'язково повинне передбачати ментальність автохтонних мешканців. У національному характері немовби акумулюється своєрідний історичний шлях нації, її господарська діяльність, рівень соціального й культурного розвитку, географічне оточення — тобто все те, що впливає на психіку, поведінку, почуття, смаки і звичаї людини, особливості сприймання нею природного оточення і т. ін.

Риси національного характеру хоч і змінюються в процесі етнонаціонального розвитку, однак дуже повільно. Тому в практичній політиці не можна абстрагуватися від етнонаціонально-психологічної поведінки людини, особливо в кризових ситуаціях.

Як свідчить статистика, українці є кількісно переважаючою етнічною спільнотою в державі (табл. 1). За переписом 2001 р., з 48,5 млн усього населення країни вони становили 37,5 млн, або 77,8 %. На всі інші національності припадало 22,2 % (11 млн осіб), з яких 17,3 % (8,3 млн осіб) становили етнічні росіяни. Однак попри свою чисельну перевагу, етнічні українці поки що недостатньо (у розумінні лідера, який бере на себе всю повноту влади разом із повнотою відповідальності за стан міжетнічних взаємин) реалізують свої можливості. Тому типова для держав світу модель "національна більшість — національна меншість" у різних регіонах України реалізується неоднаково. У західному регіоні вплив на суспільство з боку етнічних українців — домінуючий, неповною мірою ця модель реалізується в східному регіоні і на півдні України, де стан національного буття етнічних українців можна визначити як хворобливий, а тому й їхній вплив

на процес творення нації недостатній, а іноді й критичний. За таких умов актуальним є питання про відродження в цих регіонах етнічних засад українців — основи національної консолідації, їхнього політичного і культурного самоусвідомлення.

Проголошення незалежності України поклато край антинародній етнонаціональній політиці тоталітарного режиму, започаткувало творення політико-правових підвалин гармонізації міжетнічних відносин у державі.

Відсутність серйозних етнічних конфліктів в Україні в умовах становлення державності обнадіює щодо можливості й подальшого збереження в державі міжнаціонального миру і злагоди.

Українська держава, враховуючи багатий етнонаціональний склад українського суспільства, базуючись на ідеї органічної єдності прав особи і прав національностей, гарантує всім громадянам України незалежно від їхнього етнічного походження рівні політичні, економічні, соціальні і культурні права, підтримку національної самосвідомості і самовизначення у формах, які не створюють загрози територіальній цілісності України.

Етнонаціональна політика Української держави ставить за мету обернути багатонаціональний склад українського суспільства із потенційно можливого джерела етнонаціональних протиріч і конфліктів на опору і силу України. Держава мусить стати при цьому гарантом відродження і розвитку всіх етнонаціональних спільностей України.

Виходячи з наявності окремих етнонаціональних проблем, переважно залишених нам попереднім тоталітарним режимом, а також із загального стану мовного і культурного буття як української нації, так і інших національностей, які живуть поруч із нею, Українська держава спрямовує свою етнонаціональну політику на розв'язання таких проблем:

- гармонізацію міжетнонаціональних відносин, досягнення міжнаціональної злагоди, утвердження в стосунках між етнічними групами атмосфери толерантності, дружби і високої взаємної довіри та поваги до мов, культур, традицій, звичаїв і релігій;
- правове забезпечення рівних можливостей усім громадянам України брати участь в управлінні державними і громадськими справами, зміцнення гарантій, які б виключили прояви націонал-екстремізму, дискримінацію громадян за національною, релігійною або мовною ознаками;

Динаміка національного складу населення України (1926–2001)

№	Національність	1926*	1959	1970	1979	1989	2001
1	Українці	23 218 860	32 158 493	35 283 857	36 488 951	37 419 053	37 541,7
2	Росіяни	2 677 166	7 090 813	9 126 331	10 471 602	11 355 582	8334,1
3	Євреї	1 574 391	840 311	775 993	632 610	486 326	103,6
4	Білоруси	75 842	290 890	385 847	406 098	440 045	275,8
5	Молдовани	257 794	241 650	265 902	293 576	324 525	258,6
6	Болгари	92 078	219 409	234 390	238 217	233 800	204,6
7	Поляки	476 435	363 297	295 107	258 309	219 179	144,1
8	Угорці	869	149 229	157 731	164 373	163 111	156,6
9	Румуни	1530	100 863	112 141	121 795	134 825	151,0
10	Греки	104 666	104 359	106 909	104 091	98 594	91,5
11	Татари	2 228	61 527	72 658	83 906	86 875	73,3
12	Вірмени	10 631	28 024	33 439	38 646	54 200	99,9
13	Цигани	13 578	22 515	30 091	34 411	47 919	47,6
14	Кримські татари	—	—	3554	6636	46 807	248,2
15	Німці	393 924	—	29 871	34 139	37 849	33,3
16	Азербайджанці	—	6680	10 769	17 235	36 961	45,2
17	Гагаузи	—	23 530	26 464	29 398	31 967	31,9
18	Грузини	1260	11 574	14 650	16 301	23 540	34,2
19	Інші національності	—	—	60 918	64 857	80 174	177,2

* Без Криму, Закарпаття, Західної України, Північної Буковини і Бессарабії

- відродження духовної та етнокультурної самобутності етнічних українців, піклування про їхні національно-культурні потреби в зарубіжжі;

- створення необхідних умов для розвитку національних меншин, захист їхньої етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності;

- відновлення прав депортованих за радянських часів кримсько-татарського народу та інших національних меншин, здійснення заходів щодо правової, політичної й соціально-культурної реабілітації їх.

Слід відзначити, що за своїм основним законом держава Україна дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за її межами. А їх багато, про це свідчать дані, наведені в табл. 2 і 3.

Таблиця 2

Кількісний склад українців у новоутворених державах

Країна	Усього українців	Українців від усього населення (%)	З них вважають рідною українську мову (%)
Росія	4 362 872	2,9	42,8
Казахстан	896 240	5,4	36,6
Молдова	600 366	13,8	61,6
Білорусь	291 008	2,9	45,4
Узбекистан	153 197	0,8	49,2
Киргизстан	108 027	2,5	34,1
Латвія	92 101	3,4	49,5
Грузія	52 443	0,9	53,4
Естонія	48 271	3,1	44,2
Литва	44 789	1,2	51,1
Таджикистан	41 375	0,8	50,3
Туркменистан	37 118	1,3	54,6
Азербайджан	32 345	0,5	65,3
Вірменія	8341	0,1	59,5

Таблиця 3

Кількісний склад українців за кордоном

Країна	Рік	Кількість українців	Країна	Рік	Кількість українців
США	1986	2 000 000	ФРН	1991	25 000
Канада	1989	1 000 000	Австрія	1991	5000
Бразилія	1989	400 000	Бельгія	1991	4000
Аргентина	1989	250 000	Польща	1991	300 000
Уругвай	1989	10 000	Країни колишньої Югославії	1991	60 000
Парагвай	1990	10 000			
Венесуела	1991	4000			
Австралія	1991	35 000	Словаччина	1980	39 260
Франція	1991	40 000	Чехія	1980	15 322
Велика Британія	1991	30 000	Угорщина	1991	3000

Реалізувати поставлені цілі можна лише за умови паралельної нейтралізації міжетнічних протиріч, які були створені попередньою системою і дісталися Україні в спадок. Водночас доводиться враховувати й те, що тоталітарні механізми розв'язання етнополітичних проблем, які ефективно діяли за радянської доби, майже зникли або трансформуються в нову якість. За відсутності нових механізмів важливу роль покликані відігравати залишені в спадок вікові традиції міжетнічного спілкування та звичаєві підходи до розв'язання повсякденних проблем міжетнічних взаємин. Тому державна етнополітична політика ставить своїм завданням зберігати і запроваджувати ці багатовікові традиції міжетнічного спілкування на терені України.

Успіх у досягненні цілей державної етнополітичної політики великою мірою визначатиметься готовністю етнополітичних меншин відгукуватися на урядові плани і заходи, виявляти готовність до співпраці задля вирішення загальнодержавних проблем. Отже, ефективною етнополітична політика стає тоді, коли вона є “вулицею зі зворотним рухом”. Обнадійливим орієнтиром в Україні є прагнення більшості громадян, суб'єктів

етнополітичних взаємин рухатися в бік гуманістичного ідеалу міжлюдських відносин, досягати міжнародного консенсусу в будь-яких проблемах, незалежно від їхньої гостроти.

Закладаючи основу правової бази етнополітичної політики, українські законодавці виходили з принципів, що містяться в міжнародних документах, які стосуються, повністю чи частково, захисту прав націй і національних меншин, зокрема:

Загальній Декларації прав людини, ухваленій Генеральною Асамблеєю ООН у 1948 р.;

Міжнародному пакту про економічні, соціальні і культурні права, ухваленому Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р.;

Конвенції ООН про заборону всіх форм расової дискримінації, ухваленій у 1965 р.;

Конвенції про дискримінацію в галузі найму і зайнятості, ухваленій Міжнародною організацією праці (МОП) у 1958 р.;

Заключному акті Народи з питань безпеки і співробітництва в Європі “Про правові засади та основні механізми етнополітичної політики”, підписаному в Гельсінкі в 1975 р.;

Парижській хартії для нової Європи, прийнятій державами — учасниками НБСЄ 21 листопада 1990 р.;

Резолюції Московської наради країн — учасниць НБСЄ з людського виміру (1991 р.);

Європейській хартії регіональних мов або мов меншин, ухваленій Радою Європи в 1992 р.;

Віденській декларації і додатках до неї: “Національні меншини” та “Декларація і план дій проти расизму, ксенофобії, антисемітизму та нетерпимості” (1993 р.);

Рамковій узгоді із захисту національних меншин, ухваленій Радою Європи у 1994 р.;

Конвенції про забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин, підписаній країнами — членами СНД у 1994 р. Цю конвенцію Україна підписала із застереженням: “З урахуванням законодавства України”.

Названі міжнародні угоди вимагають від країн, які приєдналися до них, усунення і недопущення будь-яких форм дискримінації особи за національною, мовною, релігійною чи расовою ознакою. Вони вимагають сприяти збереженню самоідентичності меншин, розвитку їхніх мов і культур, переслідувати правовими засобами будь-які прояви національної ненависті, запобігати виникненню

ситуацій, які можуть провокувати етнонаціональні конфлікти. Завдяки цим документам національні меншини здобули легітимну можливість домогтися від урядів країн свого проживання уважнішого ставлення до своїх потреб, апелювати в разі дискримінації або байдужого ставлення до міжнародного співтовариства.

Українське законодавство з етнонаціонального питання складається з таких документів:

- Закон “Про мови в Українській РСР” (1989 р.);
- Декларація прав національностей України (1990 р.);
- Закон “Про громадянство України” (1991 р.);
- Закон “Про освіту” (1991 р.);
- Закон “Про національні меншини в Україні” (1992 р.).

Українське законодавство гарантує всім громадянам держави незалежно від їхнього національного походження культурні права і свободи, а також право користуватися захистом держави на різних підставах, передбачає правове переслідування за пряме чи непряме обмеження прав і свобод громадян за національною ознакою, гарантує всім громадянам України право на вільний культурний розвиток.

Відповідно до ст. 10 Конституції України державною мовою в Україні є українська мова. На державу покладено обов’язок забезпечувати всебічний її розвиток і функціонування в усіх сферах суспільного життя на всій території України. Водночас в Конституції зафіксовано право на вільний розвиток і використання інших мов національних меншин. Конституція України покладає на державу обов’язок сприяти меншинам у їхніх культурних прагненнях, формувати в громадян почуття взаєморозуміння, миру, злагоди.

Держава покликана спрямовувати свої зусилля на те, щоб створити всім суб’єктам етнонаціонального процесу необхідні умови для їхнього самовиявлення, для максимального врахування і збалансування їхніх інтересів.

Конституція України зобов’язує державу забезпечити захист етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин.

Роки незалежності України наочно засвідчили відданість нашої держави гуманістичним, демократичним принципам організації багатонаціонального суспільства.

Нааявна правова база етнонаціональної політики України продовжує вдосконалюватися, орієнтуючись на передові ідеї, що стосуються цієї дуже складної і важливої сфери.

У системі державних органів, причетних до здійснення етнонаціональної політики в Україні, важлива роль відводиться Державному департаменту у справах національностей та міграції. Цей департамент створено відповідно до Постанови Кабінету Міністрів від 4 квітня 2000 р. при Міністерстві юстиції України.

Державний департамент успадкував абсолютну більшість завдань і функцій, які виконували його попередники — Міністерство, а потім — Державний комітет у справах національностей та міграції. Робота Держдепартаменту ґрунтується на положеннях Конституції України.

Особливе місце в діяльності Держдепартаменту у справах національностей та міграції займають питання захисту національних меншин і надання їм потрібної допомоги, сприяння репатріації, поверненню депортованих народів, надання допомоги біженцям, регулювання імміграції в Україну, у тому числі запобігання нелегальній імміграції.

Одним із важливих завдань Держдепартаменту є сприяння правовому захистові імміграції українців, які проживають за кордоном, розв’язання проблем їхнього національно-культурного відродження, співпраця з українською діаспорою в різних сферах життя, залучення її до процесів державотворення в Україні.

Завдання будь-якої багатоетнічної держави — забезпечити гармонізацію міжетнічних відносин, спрямувати ці відносини на шлях взаєморозуміння і злагоди. Невдача в реалізації цього завдання ставить нездоланні перешкоди на шляху консолідації всього суспільства і згуртування всіх етнічних груп у націю.

Потенціал взаєморозуміння в народів України досить високий, що підтвердилося під час проведення референдуму про незалежність нашої держави 1 грудня 1991 р., коли більшість населення України виявило свою волю будувати спільну суверенну державу. Україні на шляху побудови державності по суті вдалося уникнути збройних етнонаціональних конфліктів. Однак деякі обставини заважають зміцненню атмосфери взаєморозуміння між різними національними та мовно-культурними групами країни. Зокрема, у певній частині населення, насамперед, у російськомовної, виникли сумніви у правильності незалежної орієнтації,

до того ж окремі її представники вимагають надання російській мові статусу другої державної або офіційної, а це сприймається українським населенням як спроба закріпити панівне становище російської мови і зупинити українське етнічне відродження. Напружені стосунки зберігаються між кримсько-татарською меншістю і російськомовною більшістю в Криму. Проявляються різні економічні й соціальні інтереси та похідні від них ідеологічні симпатії між індустріальними, майже повністю зрусифікованими регіонами і сільськогосподарськими регіонами. Подолання названих проблем дасть змогу оптимістичніше дивитися на перспективи консолідації українського суспільства.

Перші роки існування Української держави продемонстрували її прагнення здійснювати власну етнонаціональну політику на засадах забезпечення основоположних прав людини відповідно до міжнародних проектів, на традиціях гуманізму і толерантності, здавна властивих населенню українських земель. Україна показала всьому світові приклад мирного трансформування колишньої колонії в незалежну державу, яке не супроводжувалося протистоянням між автохтонним етносом і національними меншинами.

Загальна атмосфера етнонаціональної толерантності, прагнення більшості громадян України до мирного узгодження своїх інтересів для політичного єднання незалежно від їхнього етнічного походження чи релігійної належності – усе це створює передумови для завершення в перспективі процесу формування української нації. Щоправда, на шляху реалізації цієї перспективи існує низка перешкод, усунення яких повинно стати одним із головних напрямів етнонаціональної політики. Та незалежно від того, яким напрямом рухатиметься етнонаціональний процес на землях України, перед державними органами надалі стоятиме завдання забезпечувати права і свободи кожного громадянина, запобігати потенційно конфліктним ситуаціям у міжнаціональних відносинах.

Політична соціалізація

Важливість цієї теми в структурі курсу “Політологія” зумовлюється тим, що її аналіз дає змогу розкрити зміст, характер і духовні детермінанти політичних відносин як на рівні всього

суспільства, великих і середніх соціальних страт чи груп, так і на рівні людини як об'єкта і суб'єкта політики.

Політична соціалізація є невід'ємним складником процесу життєдіяльності суспільства, яка забезпечує спадковість передавання і розвиток політичного досвіду, культури, політичних цінностей і традицій – менталітету суб'єктів політики загалом.

Політична соціалізація як суспільна проблема

Поняття “політична соціалізація” почали активно використовувати останнім часом для характеристики політичного життя суспільства та формування політичних знань, норм і цінностей його громадян. Це поняття є похідним від лат. *socialis* – суспільний. Уперше в науковий обіг поняття “соціалізація” ввели американський соціолог Ф. Гіддінгс і французькі соціопсихологи ще наприкінці 19 ст. Вони трактували соціалізацію як процес розвитку соціальної природи людини. І в сучасній науковій літературі ця категорія використовується для характеристики формування людини під впливом соціального середовища, хоч природа і вплив цього середовища на людину визначаються по-різному. Соціалізацію розглядають як процес розвитку людської спільності та окремого індивіда. Сюди відносять соціальне становлення індивіда, його включення в різноманітні соціальні відносини, засвоєння соціального досвіду, виконання людиною певних соціальних ролей, що зумовлюються суспільством, розвиток соціальної активності тощо.

Отже, дослідження сутності та змісту процесу соціалізації вітчизняними і зарубіжними філософами та політологами дають уявлення про складність, багатогранність і багатofакторність взаємовідносин людини і суспільства. Соціалізація розглядається як процес засвоєння й активного відтворення індивідом соціального досвіду, що здійснюється в різних видах діяльності і спілкування.

Поняття “політична соціалізація”, що його почали використовувати в суспільних науках з кінця 50-х років 20 ст., дало змогу ґрунтовніше дослідити соціалізацію у сфері політики, включення людини в складну систему політичних відносин.

В історії суспільної думки проблема взаємовідносин індивіда і політичної влади вирішувалася по-різному. Один із варіантів таких стосунків бере початок у концепціях Т.Гобса і Ж.-Ж. Руссо і будується на основі моделі “підкоряння” громадян державі, інститутам політичної системи, а нині реалізується в рамках неолітаристських концепцій. Підкорення особистості державі в сучасних умовах обґрунтовується потребами стабілізації політичних систем, розв’язання конфліктів, які виникають внаслідок соціальної нерівності, а також “поділу праці” між елітою, що професійно займається політикою, і рештою громадян.

Інша модель базується на категорії “інтерес”, її розробляли ще А. Сміт і Г. Спенсер. Тут основні витoki участі особи в політичному житті суспільства вбачаються в її інтересах, які людину з пасивного об’єкта політики перетворюють на активного суб’єкта. Ця ідея популярна в європейській ліберально-демократичній традиції і є складником основних політичних доктрин різної орієнтації — від ліворадикальних до правоконсервативних.

Наприкінці 19 ст. зароджується політична соціологія, і вже в працях Дюркгейма, М. Вебера, Паретто відбувається перехід до емпіричного аналізу політичної діяльності.

Марксистська концепція в поглядах на людину, на її взаємовідносини з суспільством виходила з того, що сутність людини визначається сукупністю усіх суспільних відносин. Отже, вона не може бути незалежною від суспільства. Водночас особа завдяки своїй активній, цілеспрямованій діяльності здатна перетворювати навколишній світ відповідно до своїх інтересів. Марксизм розглядав історію як наслідок діяльності людини, яка має свою власну мету.

У 20 ст. в дослідженні проблем взаємовідносин людини і політики найчіткіше виділяються два підходи: 1) марксистська концепція в цих питаннях віддає перевагу соціально-класовим чинникам, їхньому домінувальному впливові на людину; 2) політико-психологічні та соціологічні концепції, що базуються на біхевіористському (аналізі поведінки) та когнітивному (навчальницькому) підходах, орієнтуються переважно на соціально-психологічне пояснення цих явищ (концепції Е. Фромма, Г. Маркузе, В. Райка, Т. Адорно, Г. Лассуелла, А. Адлера та ін.).

Немарксистські концепції єдиним реальним суб’єктом історії (політики) визнають людину. Колективні форми діяльності та

впливу розглядаються як похідні від устремлінь, поведінки, поодиноких дій. Особлива роль відводиться видатним особам (пророкам, ідеологам). Маси трактуються як несамостійна сила чи статистична величина (сума типових, середніх індивідів, які мають несуттєвий вплив).

Концепції формально-конституційного спрямування вирішальну роль у політиці відводять політичним організаціям та інститутам (державним органам, партіям та об’єднанням, а також політичній еліті, керівним групам тощо), діяльність яких спонукає до самоорганізації великі соціальні групи. Маси розглядаються як стихійний чинник у політиці або навіть як предмет впливу відповідних політичних сил, пасивний матеріал для дій і рішень видатних осіб, як об’єкт регулювання інститутами.

На розумінні взаємовідносин політики й людини в сучасній політології позначалися різні концептуальні підходи філософської антропології, і насамперед — персоналістські, екзистенціалістські, психоаналітичні, феноменологічні, прагматичні та структуралістські концепції тощо. Так, у соціобіологічних ученнях поведінка людини, як і різноманітні вияви соціального і морального життя, трактуються через редукцію до сволоційного генотипу даної біологічної спільноти (К. Лоренц, Р. Тріверс, Р. Александер). Структуралізм розглядає людину як соціальну істоту, яка позбавлена своєї самості і є лише конкретним виявом відповідності цілості (групи, соціальної системи) своїм ролям та функціям.

Одним із головних напрямів у сучасній політології є біхевіористський, що головну увагу акцентує на вивченні поведінки людей у політичній сфері, всі суспільні явища і процеси зводить до взаємодії між стимулами чи комплексами стимулів, які впливають на людський організм, і реакціями цього організму. Оскільки поведінка людини з погляду біхевіоризму є сукупністю реакцій на певний набір фіксованих стимулів, то й завдання вбачається в тому, щоб вивчати поведінку людини в різних її проявах.

Отже, проблема взаємовідносин людини і політики є складною й багатогранною. В історії суспільної думки вона одержувала різне тлумачення. У наш час ця тема є однією з найактуальніших у політології.

В останні роки проблема соціалізації привертає до себе увагу дослідників різних наукових та ідеологічних течій. Збагачується

уявлення про сутність, зміст, завдання і функції соціалізації. Складнішим уявляється і процес політичної соціалізації. Так, сучасне визначення соціалізації характеризується як процес операційного оволодіння сукупністю програм діяльності та поведінки, характерної для тієї чи іншої культурної традиції, а також як процес інтеріоризації індивідом знань, цінностей і норм, які її відображають.

Політична соціалізація аналізується як складник соціалізаційного процесу індивіда й уявляється як безперервний процес активного набування людиною політичних якостей, політичних знань, умінь, навичок і спадщини політичної культури.

Дослідження політичної соціалізації створює добру перспективу для нових концептуальних досліджень цих процесів. Проблема “політика — громадянин” є складником взаємовідносин “влада — суспільство — людина”, і цим визначається різноплановість і різноманітність питань, які охоплюються ними. Тому необхідно розглядати ці процеси крізь призму суспільних відносин, бо тільки аналіз їх дає змогу виявити місце людини в політичній системі суспільства, її основні функції як суб’єкта й об’єкта політики.

Розвиток суспільства — це розвиток певних відносин, у яких перебувають люди і які визначають можливості розвитку особи. Водночас у межах загальних суспільних умов людина здатна певною мірою розвиватись автономно, обирати власний життєвий шлях, реалізувати свою життєву позицію. У свою чергу, розвиток суспільних відносин залежить впрямті-решт від умов, способу діяльності і соціального стану людини, від рівня її культури загалом.

Вирішальну роль у визначенні людських відносин відіграє саме культура, яку засвоює індивід на різних етапах його соціалізації. І від того, наскільки особа втілює в собі всі кращі людські якості, які виробилися протягом існування цивілізації, залежить і універсальність розвитку людської особистості. Людина є суб’єктом і об’єктом різних соціальних відносин. При цьому її соціальний статус залежить від того, як реалізуються індивідуальні творчі можливості в системі суспільних відносин. Тут однаково важливі й умови для реалізації творчих можливостей особистості, і розвиток політичної свідомості, і формування соціальної активності.

Розглядаючи взаємовідносини людини і політики, треба виходити з того, що політичні відносини суспільства складаються

з певних дій конкретних осіб або груп людей. Сукупність дій, в яких реалізуються політичні інтереси громадян, складають зміст політичного життя суспільства й існуючих відносин суб’єктів політики.

Характер взаємовідносин людини і політики значною мірою залежить від організації державної влади, яка може функціонувати по-різному:

- Держава панує над суспільством і людиною (етатизм).
- Держава обмежена у своїх можливостях впливати на життя суспільства й особистості (лібералізм).
- Державна влада перебуває під контролем усього суспільства і її головне завдання полягає в дотриманні законності й захисті прав людини (демократія).
- Держава підвладна духовно-релігійній владі (теократія).
- Держава і все суспільство підвладні одній політичній групі та її ідеології (тоталітаризм).
- Держава й суспільство підкорені видатною особою, що здійснює харизматичну владу (авторитаризм).

Польські політологи вважають, що суб’єктом політики є та особа, організація чи суспільна група, яка здатна творити політику, тобто активно і відносно самостійно брати участь у політичному житті відповідно до своїх інтересів, впливати на поведінку і стан інших, спричинювати важливі зміни у політичних відносинах. Цю здатність вони визначають поняттям “політична суб’єктність”.

Важливим уявляється і марксистське розуміння суб’єктності в політиці, яке полягає в тому, що суспільне значення діяльності і сфера впливу індивідів і організацій є наслідком і відображенням певного рівня самопізнання й організованості великих суспільних груп, інтеграції їх, зв’язків окремих людей і колективів з великою суспільною групою та співвідношення сил між різними групами (класами, етносами тощо).

Отже, організація державної влади зумовлює як спрямованість політики, так і можливості політичної діяльності громадян, їхнє ставлення до політики. Тут особливо важливо, як саме держава визначає й забезпечує здійснення прав і свобод громадян.

Суспільний розвиток у нашій країні довгий час не створював умов для того, щоб особистість була в центрі політичної системи. Більше того, людина була “гвинтиком” в існуючій бюрократичній системі, що відчужувала її від політичного життя суспільства,

позбавляла можливості впливати на політику. А це, в свою чергу, призводило до формування безвідповідальності громадян перед державою.

Проблема взаємовідносин особи і держави набула особливої актуальності в процесі демократизації нашого суспільства, формування правової держави. Правова держава, яка керується законом (Конституцією) і, відповідно, визначає й регулює стосунки владних структур і особистості, спрямована на забезпечення прав і свобод громадян, суспільних інтересів загалом. Якщо тоталітарна держава прагне охопити громадянське суспільство і повністю підкорити людину авторитарно-бюрократичній владі, то правова держава виходить з принципу свободи вибору народом свого соціального і політичного устрою, неухильного дотримання прав і свобод громадян. У цьому випадку не суспільство підпорядковується державі, а держава створюється і функціонує в інтересах суспільства. Тому умовами діяльності правової держави є поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову, загальне виборче право, проведення референдумів із найважливіших суспільних питань тощо.

Права і свободи громадян визначаються державним законодавством, яке регулює їхні взаємовідносини, передбачає як обов'язки громадян щодо держави, так і відповідальність держави за додержання прав громадян.

Проблема прав людини набула останнім часом особливого значення. Адже права забезпечують людині можливості й необхідні умови для існування та розвитку.

Політичні права — це права людини брати участь у державному і громадському житті, у формуванні представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування, у державному управлінні, впливати на діяльність державних органів, а також громадських об'єднань політичного спрямування, зокрема, з таких питань, як права на громадянство та правосуб'єктність. Це й право державного захисту від порушень прав і свобод громадян.

Для забезпечення політичних прав і свобод громадян необхідна демократична організація політичної влади, яка досягається виборністю і підзвітністю всіх органів політичної влади народові та створенням широких можливостей для суспільної й особистої діяльності на основі закріплених у законах свобод громадян.

Ставлення людини до політики є наслідком впливу багатьох чинників, серед яких — її соціально-економічне становище і

суб'єктивне сприймання його, потреби, цінності й ціннісні орієнтації, знання політичних процесів, особистий соціальний досвід тощо.

Вітчизняні політичні науки в сукупності чинників, які визначають взаємовідносини людини і політики, виділяють дві основні групи: 1) зовнішні, до яких належать інститути політичної системи, національні й соціальні групи та різні неформальні об'єднання, під впливом яких відбувається соціалізація особи; 2) внутрішні (суб'єктивні), що характеризують механізм світосприймання, аналізу і прийняття певних рішень. Це потреби, інтереси, духовні цінності та індивідуальні психологічні особливості людини.

За всієї важливості впливу зовнішніх соціальних чинників на процес політичної соціалізації людини важливо підкреслити значущість внутрішніх, суб'єктивних, чинників. Розуміння розвитку людини як процесу інтеріоризації та екстеріоризації¹, особистих психічних сил людини дає змогу розглядати взаємодію, взаємозумовленість матеріальних, соціальних і психологічних аспектів у політичній соціалізації особи.

У науковій літературі соціалізація розглядається як процес і наслідок засвоєння й активного відтворення індивідом соціального досвіду, що здійснюється в спілкуванні й діяльності. До політичної соціалізації відносять усю сукупність процесів становлення політичної свідомості і поведінки людей, прийняття і виконання політичних ролей, вияви політичної активності. Зміст і характер політичної соціалізації детерміновані соціально-економічними та політичними відносинами, рівнем культури, історичними традиціями і багатьма іншими чинниками.

Завдяки включенню в систему політичних відносин особа засвоює політичні цінності, набуває досвіду політичної діяльності, реалізує свої можливості в політичному житті суспільства. Цей процес триває протягом усього життя людини.

У процесі сімейного й шкільного виховання, спілкування з друзями, в різних неформальних молодіжних об'єднаннях, а пізніше й через діяльність у громадських, партійних і державних структурах

¹ Інтеріоризація — формування внутрішніх структур людської психіки шляхом засвоєння структур зовнішньої соціальної діяльності. Екстеріоризація — процес перетворення людської свідомості, особистісних якостей через предметну діяльність в об'єктивні чинники предметно-матеріального і соціального середовища, у систему соціальних відносин, у норми спілкування.

здійснюється об'єктивізація індивідуальних можливостей людини. Тому головними суб'єктами політичної соціалізації особи, що впливають на процес її соціалізації, є сім'я, школа, молодіжні, громадсько-політичні організації, політичні партії та державні структури.

Політична діяльність детермінується інтересами і потребами людини. Реалізація їх здійснюється завдяки її участі в різноманітних інституційних та стихійних формах політичного життя. Наймасовішими інституційними формами є вибори органів представницької демократії, референдуми та інші масові політичні заходи, здійснювані різними конституційними органами. До стихійних форм політичного життя відносять мітинги, маніфестації тощо, де яскраво виявляється феномен натовпу, з його непередбаченим впливом на політичне життя і політичну поведінку громадян.

Політична соціалізація особистості відбувається під значним впливом засобів масової інформації, літератури і мистецтва, культури суспільства загалом.

Можна розрізнити засоби безпосереднього впливу на особистість (пропаганда знань, норм поведінки і діяльності та ін.) й опосередковані, що створюють певні умови, які спонукають людину діяти певним чином.

Щоб зрозуміти взаємовідносини людини і політики, необхідно визначити мотиви і потреби влади в людській діяльності. Певну спробу в цьому напрямі здійснив С.Б. Каверін. Він розглядає потребу влади як умову реалізації матеріальних потреб, потреб у свободі, самоствердженні й самовираженні, потребу бути особистістю. У такому аспекті потреба влади зумовлюється необхідністю забезпечити розвиток людини і виявляється у формі контролю над необхідними засобами життєдіяльності. Така потреба виникає тоді, коли задоволення власних потреб наптовхується на якісь перепони. Тому вона є звичайним явищем, характерним для кожної людини. З таким трактуванням потреби влади можна погодитись, оскільки воно наближає нас до розуміння відносин людини і політики саме на особистісному рівні.

Важлива в цьому зв'язку й запропонована автором типологія особистості залежно від співвідношення певних складників у формуванні потреби влади. Так, якщо в ставленні до влади перевага віддається потребі свободи, а влада є засобом досягнення незалежності й самостійності, то такий тип особи має риси нонконформіста.

Домінування матеріальних потреб впливає на формування конформістського типу особистості; потреби в самоствердженні — диктаторського типу; у самовираженні — авантюристського; потреби бути особистістю, коли відношення до влади сприймається як засіб служіння людям, суспільству, — типу демократичного спрямування. Таким чином, потреба влади є інтегративною, вона істотно впливає на формування різних особистісних якостей.

У політологічній літературі існує багато визначень і характеристик політичної поведінки людини. Найбільш визнаною є оцінка політичної поведінки як будь-якої форми участі в реалізації влади (або протидії в її реалізації), що включає діяльність у формальних організаціях, у масових рухах або свідоме відмежування від них; публічну маніфестацію поглядів з метою певних дій і впливу на громадську думку, політичні інститути. Виділяють два основні типи політичної поведінки: 1) відкритий (політичної дії); 2) закритий (політична імовірність — бездіяльність).

Польські політологи виділяють 6 ступенів участі громадян у політичному житті.

1. Рядовий член суспільства, громадянин не справляє ніякого впливу на політику, неактивний і незацікавлений у політиці (аж до аполітичності); має статус майже виключно предмета політики.

2. Громадянин є членом соціальної організації, руху чи кількох організацій; опосередковано включений у сферу політичної практики (рішень, дій), якщо це узгоджується з його роллю рядового члена організації, організаційними ідейними зв'язками з усіма об'єднаннями, рухами.

3. Громадянин є членом політичної організації (політичної партії), цілеспрямовано і свідомо бере участь у політичному житті, принаймні такою мірою, якою воно позначається на внутрішньому житті цієї організації. Найвищий ступінь його участі визначається співвідношенням між його устремліннями, інтересами і можливостями, зумовленими суспільним значенням організації, і тією конкретною роллю, яку він у ній виконує.

4. Громадський і особливо політичний діяч.

5. Професійний політик, для якого політична діяльність — не тільки професія, засіб існування чи головне заняття, а й сенс життя.

6. Політичний лідер (організаційний, ідейний, формальний чи неформальний), якого сприймають як авторитет, як останню інстанцію.

Зрозуміло, що такий поділ умовний, тут кожний наступний, вищий ступінь вбирає в себе характеристики попередніх. Аналізуючи реальні політичні процеси, легко з'ясувати й деякі інші можливі проміжні варіанти політичної діяльності громадян. Водночас ця диференціація дає змогу повніше уявити різноманітність мотивів участі особи в політичному житті суспільства, її ставлення до політичної влади.

Політична соціалізація особи в умовах становлення Української держави

Демократизація суспільного життя в Україні посилила інтерес громадян до політики і політичних процесів, прискорила процес політичної соціалізації особи. У політичне життя включилися нові соціальні групи і верстви, зросла увага громадян до історичного минулого країни, до питань національних відносин, розбудови Української держави. Усе це актуалізує потребу досліджувати проблеми політичної соціалізації особи.

Суспільне життя України, яке характеризується багатогранними процесами становлення власної держави, зумовлює складну діалектику взаємовідносин особи і державно-владних структур та функцій людини як об'єкта і суб'єкта політики.

Загальні умови політичної соціалізації особи визначаються тим, що в Україні відбувається процес державотворення, реформування всіх сфер суспільного життя на засадах демократії і ринкової економіки. Триває пошук оптимальних варіантів політичного й економічного механізмів управління суспільством.

Особливість нинішнього періоду полягає в тому, що в суспільних відносинах поєднуються елементи авторитарного і демократичного устроїв, різноманітні, нерідко протилежні політичні інтереси й потреби людей, які включаються в політичне життя і відповідно формують свої життєві відносини.

Крім цього, нинішній процес соціалізації особи відбувається в умовах становлення багатопартійності, певної невизначеності ідейних позицій партій, а це ускладнює громадянам політичний вибір. Кризовий стан суспільства призводить до поглиблення

соціальної диференціації громадян, погіршує життєвий рівень значної частини населення і негативно впливає на процес соціалізації. Попередні суспільні ідеали і цілі значною мірою втратили світоглядну функцію для людини, а формування нових перебуває на стадії становлення.

Таким чином, можна констатувати, що деякі об'єктивні умови і чинники процесу соціалізації особи є деструктивними.

Аналізуючи суб'єктивні детермінанти цього процесу, треба відзначити насамперед, що ставлення людини до політики зумовлюється потребами реалізації особистих інтересів. Пошук шляхів задоволення індивідуальних потреб та інтересів спонукає до включення в діяльність тих чи інших суб'єктів політики, залежно від їхньої спрямованості. Так створюється загальна основа взаємодії людини з політичними партіями, рухами і громадськими об'єднаннями.

Визначальним суб'єктивним чинником політичної поведінки особи є політична свідомість. Вона зумовлює пізнавальні й практичні функції політичної діяльності, вибір її форм і засобів та розвиток соціальної активності.

Абсолютизація державних інтересів може спричинити нівелювання і знецінення політичних інтересів і потреб громадян. Ці явища вже відомі нашій історії, вони небезпечні тим, що формують тип особи, яка здатна підтримати будь-яке рішення партії чи держави. Людина, в якій особисті інтереси жорстко підпорядковані державі, позбавлена потреби виробляти власні життєві позиції і самостійно приймати політичні рішення.

Сучасна життєдіяльність людини дедалі більше ускладнюється і потребує повнішого використання культурного надбання суспільства. Тому політика може реалізувати свої функції, лише спираючись на соціально-культурні чинники розвитку особистості.

Взаємовідносини людини і політики визначаються значною мірою спрямуванням самої політики, наскільки вона здатна відображати і захищати політичні права і свободи громадян. З огляду на це стає зрозумілим широкий діапазон вияву людського ставлення до політичного життя — від активної, свідомої і цілеспрямованої діяльності до повної індиферентності і навіть до протистояння політичним процесам.

Відсутність необхідних суспільних умов для реалізації особистих інтересів і потреб у сфері політики змушувало людину займати

певну життєву позицію. Однією з типових реакцій індивіда за таких обставин була утилітарно-прагматична поведінка, коли людина свідомо підкорялася існуючій державно-правовій системі, намагалася бути дисциплінованим виконавцем певних функційних обов'язків, а це давало змогу досягти певних службових пілб, підвищити свій життєвий рівень тощо.

Різновидом захисту громадян від впливу суспільства в умовах політичного відчуження є ескейптизм, коли люди свідомо відмежовуються від того, що пропонує їм суспільство, зосереджуючись на сфері особистих інтересів.

Аналізуючи розвиток особистості в нашій країні, Є. Головаха виділяє три основні типи особистості¹. Особистість першого типу розчигнена в суспільстві, вона не виокремилася із системи традиційних суспільних зв'язків і, природно, засвоїла колективістську ідеологію, у межах якої окрема людина — лише функційно визначений елемент суспільної системи, який тільки в ній набуває сенсу функціонування і тільки заради неї здобуває власну гідність і цінність. Цей тип особистості зберігав панівне становище протягом усієї її соціалістичної історії аж до початку періоду “застою”, коли почався процес відчужування особистості від держави, приватизації інтересів та відчуження їх від інтересів тоталітарної системи.

Особистість другого типу відчужена від суспільства. Це базовий тип, який відповідає періодові поступового занепаду тоталітарної ідеології й характеризується подвійною системою цінностей (для внутрішнього користування і на зовнішні вимоги).

Третьюму, “перехідному”, типу особистості властива виражена амбівалентність ставлення до перспективи дальшого демократичного перетворювання суспільства, поєднання елементів як демократичного, так і тоталітарного розвитку.

Отже, жорстка регламентація поведінки і діяльності громадян з боку державних та громадських структур обмежувала їхні можливості визначати особисту соціальну орієнтацію. З ослабленням впливу зовнішніх чинників посилюється потреба внутрішньої регуляції і саморегуляції. Саме в переході від переважно зовнішньої до внутрішньої детермінації поведінки

¹ Головаха Є. Особливості політичної свідомості: амбівалентність суспільства та особистості // Політологічні читання: Українсько-канадський щоквартальник. — К., 1992. — №1. — С. 25.

і діяльності полягає особливість нинішнього розвитку особистості. Це стосується всіх сфер життєдіяльності, і насамперед політичної.

Сучасні динамічні зміни соціального розвитку по-різному сприймаються людьми залежно від їхньої здатності сприймати нові реалії, цінності і норми. Тут можна виділити дві крайні тенденції. Перша — соціальна пасивність, коли громадяни залишаються дезорієнтованими, пасивними і відчуженими; друга — екстремістська активність, тобто беззастережне приймання змін у суспільстві й підтримка їх навіть без належного оцінювання й адекватного розуміння, що може бути показником значних зрушень у мотивації і діяльності.

Аналіз громадської думки показує, що в Україні досить критично оцінюється політична діяльність партій і рухів, професійна політична діяльність взагалі. Так, опитування жителів Київщини показало, що позитивно ставляться до професійної політичної діяльності лише 16 % респондентів, негативно — близько 51,23 %, 26,77 % не могли відповісти, у 6 % це ставлення байдуже. Характерно, що з віком негативне ставлення до політики як професії посилюється. Водночас ставлення громадян України до політики, їхня участь у політичному житті досить динамічні, зі своїми періодами зростання і спаду інтересу до політики, залежно від конкретних умов і суспільних процесів. Після бурхливих політичних процесів 1989—1991 рр. настав період відносного спаду інтересу громадян до політики, який активізується під час виборчих кампаній.

Політичні партії не справляють значного впливу на процес політичної соціалізації значних верств населення, їм довіряє незначна частина суспільства.

Соціологічні дослідження свідчать, що значну увагу політиці в передачах телебачення приділяють 32 %, а читають про політику в газетах менше ніж половина опитаних, часто відвідують збори політичних партій лише 7 %, беруть участь у політичних мітингах 5 %, у суспільно-політичній діяльності — 4% громадян. Тому реформування політичної системи, створення громадянського суспільства, забезпечення дійового контролю громадян за діяльністю всіх систем соціального управління, всебічна демократизація суспільного життя — важливі умови підвищення соціальної активності особи.

Україна стала на шлях реального виконання міжнародних правових зобов'язань, включаючи сферу прав людини, а це є вирішальною умовою для входження держави до світового співтовариства. Основи громадянства нашої країни закладено в Декларації про державний суверенітет України, в Декларації прав національностей України, що дає змогу сформувати цілісну систему громадянства, конкретизувати права й свободи громадян, включаючи політичну сферу суспільства.

Отже, розбудова незалежної Української держави потребує забезпечення широких можливостей для розвитку особи, для її політичного досвіду і політичної культури, подолання відчуженості від політики й активної політичної діяльності, тобто об'єктивізації реальних політичних інтересів.

Політична свідомість і політична культура

Важливими чинниками життєдіяльності суспільства є політична свідомість і політична культура. Особливість ролі політичної свідомості і політичної культури в системі соціально-політичних відносин зумовлюється тим, що ці відносини складаються як результат усвідомлення та здійснення інтересів і потреб суб'єктів політики, їхніх соціальних цінностей та ідеалів.

Політична свідомість як відображення політичних відносин у суспільстві

Політична свідомість є своєрідним різновидом суспільної свідомості, що відображає політичне буття суспільства в усій його різноманітності. Оскільки політика є доцільною діяльністю, то вона потребує формування в громадян відповідних уявлень і знань про політичну дійсність, усвідомлення своїх домагань, визначення цілей і завдань, а також засобів і методів досягнення їх.

Об'єктом дослідження (відображення) політичної свідомості є політичні відносини й процеси, діяльність різних суб'єктів політики, політичні явища, політичне життя суспільства в цілому. Але ключовою проблемою політики, а відповідно й політичної свідомості, є проблема політичної влади. Саме навколо цієї проблеми в усі часи розгорталася боротьба, точилися й тривають нині гострі дискусії різних політичних сил і лідерів.

У політологічній літературі можна знайти різні підходи до визначення політичної свідомості. Так, у політологічному енциклопедичному словнику політична свідомість характеризується як опосередковане відображення політичного життя суспільства, суттю якого є проблема влади, формування й задоволення інтересів і потреб суб'єктів політики. Вказується також, що це — сукупність поглядів, оцінок, установок, які відображають політико-владні відносини.

Близьким до такого визначення є й характеристика політичної свідомості, що наводиться в підручнику "Політологія" за загальною редакцією І.С. Дзюбка і К.М. Левківського.

Важливий аспект політичної свідомості констатує В.А. Ребкало, розглядаючи політичну свідомість як засіб специфічного відображення людиною, групою, суспільством усезагального процесу саморегулювання суспільного життя, що матеріалізується в політичній системі завдяки феноменові влади і владно-політичних відносин. Конструктивним тут є прагнення поєднати духовний і практичний компоненти політичної свідомості.

Отже, політична свідомість — явище складне й багатогранне. Сутність політичної свідомості полягає в тому, що вона опосередковано відображає політичне життя суспільства у формі певних почуттів і настроїв, поглядів, знань та ідей, які характеризують політико-владні відносини, політичні інтереси суб'єктів, які матеріалізуються у функціонуванні політичної системи.

Політична свідомість охоплює собою широкий комплекс питань духовного осмислення політичних реалій, ключовою серед яких є політична влада, а також питання практичної реалізації інтересів і потреб суб'єктів політики, соціально-політичного розвитку загалом.

Історія світового розвитку засвідчує, що політичне життя суспільства є сферою постійного змагання, боротьби інтересів різних соціальних верств, класів і політичних сил. Саме політичні

Інтереси є спонукальними мотивами й рушійними силами діяльності громадян та їхніх об'єднань. Прагнення реалізувати свої інтереси й потреби визначає ставлення громадян до влади й політичних інституцій, що здійснюють управління суспільними процесами.

Важливим тут є й те, що через виконання управлінських функцій, що їх здійснюють інститути політичної системи, політичні відносини так чи інак впливають на всі сфери суспільного буття і, відповідно, все це є об'єктом політичної свідомості.

Отже, політична свідомість за своїм змістом охоплює різноманітні уявлення людей, що опосередковують об'єктивні зв'язки як з інститутами влади, так і між собою з приводу участі в управлінні справами держави й суспільства.

Як феномен, який відображає широкий спектр політико-владних відносин, політична свідомість диференціюється за її носіями, тобто суб'єктами політики. Виділяють масову політичну свідомість, політичну свідомість нації, класу, певної верстви, індивідуальну (особисту) політичну свідомість, а також громадську думку. Усі вони взаємопов'язані і здійснюють взаємовплив одна на одну.

Якщо витоками й матеріальною основою політичної свідомості є реальні політичні відносини, то політична свідомість нації, масова політична свідомість є основою формування індивідуальної політичної свідомості.

Важливість формування політичної свідомості громадян для будь-якого суспільства полягає в тому, що вирішення цього завдання є необхідною умовою функціонування політичної системи, забезпечення її легітимності.

Формування політичної свідомості — процес складний і суперечливий, оскільки суперечливими є соціальні інтереси різних груп і верств, а узгодження приватних і загальнодержавних, загальнолюдських інтересів є однією з найактуальніших проблем політики.

Функціональна роль політичної свідомості проявляється в тому, що вона не лише відображає реальне політичне життя суспільства, а й здатна прогнозувати його розвиток, як, власне, і створювати неадекватне уявлення про політичну сферу. Саме завдяки виконанню політико-психологічних, політико-ідеологічних та діяльнісно-практичних функцій політична свідомість і виконує таку важливу роль у суспільному житті.

Значно зростає роль політичної свідомості в умовах трансформації суспільно-політичних відносин, коли відбуваються значні зміни всіх сфер суспільного життя, руйнуються попередні світоглядні стереотипи сприйняття усталених соціальних норм і цінностей, які в нових умовах не здатні виконувати свої світоглядні функції. За таких обставин виникає потреба розробити адекватні новим умовам політико-ідеологічні концепції й теорії, які б могли сприяти формуванню в громадян відповідних, адекватних моделей світосприйняття й життєдіяльності.

Покажемо тут є політичне життя постсоціалістичних країн, у тому числі й України. Проголошення суверенітету й незалежності України, демократичного шляху розвитку зумовило потребу реформувати політичну культуру громадян. Зміст цих процесів пов'язаний з відродженням традиційних українських національних цінностей, з розбудовою української суверенної держави, спрямуванням її діяльності на забезпечення прав і свобод громадян.

Структура політичної свідомості

Аналіз структури політичної свідомості дає змогу виділити її складові і з'ясувати механізм формування їх. Дослідники звертають увагу на складність структури політичної свідомості, багатоманітність складових елементів і багатоваріантність їхніх функціональних зв'язків. Традиційно структурування політичної свідомості здійснювалося за такими складниками:

- Політична психологія (емпірична й буденна політична свідомість) і політична ідеологія (теоретична й наукова політична свідомість).
- Політична самосвідомість, політичні знання й оцінки суб'єктом політичної діяльності потреб та інтересів різних суспільних груп.
- Спеціалізована свідомість (передусім партій) і масова політична свідомість, політична свідомість окремих верств і груп суспільства.

У політичному енциклопедичному словнику пропонується трохи інший підхід. Згідно з функціональним принципом тут виділяються такі аспекти:

- Політико-психологічний (почуття, настрої, наміри, мотиви, установки, переконання, воля та ін.).
- Політико-ідеологічний (цінності, ідеали, ідеї, доктрини, концепції, погляди й теорії).
- Політико-дійовий (свідомість консервативна, ліберальна, реформістська, радикальна та ін.).

Різноманітність підходів до структурування політичної свідомості є свідченням складності самого феномену політичної свідомості, прагненням знайти найвідповіднішу модель, яка б відтворювала реальний стан політичної свідомості.

Оскільки політична свідомість формується і функціонує в процесі життєдіяльності суспільства, його політичних інститутів і суб'єктів політики, вона тісно пов'язана з реальними потребами й інтересами громадян, а тому досить динамічна, залежна від впливу різних чинників — як позитивних, так і негативних.

Реальні політичні відносини є першоджерелом формування й функціонування політичної свідомості. Тому першим рівнем духовного відображення політичного життя є емпірична політична свідомість, яка базується на безпосередньому практичному досвіді суб'єкта. Її нерідко ототожнюють з буденною, хоча між ними й існують певні відмінності. Як і емпірична, буденна політична свідомість є сукупністю ідей та поглядів, які виникають безпосередньо з практики суб'єкта, але крім цього в буденну політичну свідомість входять ще й ідеологічні і теоретичні елементи, що характеризують осмислення та узагальнення буденних стосунків, які можуть значно доповнювати безпосередній досвід людини.

Емпірична й буденна політична свідомість найчастіше відображають лише поверхневі процеси, не проникаючи в їхні сутнісні характеристики. Водночас вони є важливими для безпосередньої орієнтації людини і можуть бути джерелами теоретичної та ідеологічної свідомості.

Особливостями емпіричної й буденної політичної свідомості є її суспільно-психологічна вираженість через почуття, настрої, емоції, імпульсивність, гостроту сприйняття політичних процесів, подій тощо.

Важливу роль у функціонуванні політичної системи суспільства відіграє політико-теоретична свідомість, яка є вищим рівнем політичної свідомості. До її складу входять ідеї та погляди, що формуються на основі наукових досліджень політичних реалій і

дають змогу пізнавати глибинні взаємозв'язки й закономірності розвитку суспільства. Завдяки цьому теоретична свідомість стає стрижнем політичної ідеології, що в систематизованій, цілісно-концептуальній формі відображає основні інтереси певного класу, нації чи соціальної групи, їхнє ставлення до влади.

Між теоретичним та ідеологічним рівнями політичної свідомості є відмінності, суть яких полягає в тому, що наука об'єктивно в процесі дослідження політичної сфери суспільства виробляє об'єктивні знання про суспільні процеси, а політична ідеологія ще й відображає ставлення до цих знань, яке, у свою чергу, зумовлюється соціальними інтересами суб'єктів політики. Ці соціальні інтереси впливають на формування упередженого ставлення до наукового знання, на суб'єктивне трактування й використання його в політичному житті.

За суб'єктом політичну свідомість класифікують на політичну свідомість суспільства, нації, класу і групи, на особисту і масову політичну свідомість, виділяють також громадську думку.

У сучасній політології використовується й таке поняття, як «спеціалізована свідомість», її характеризують як ідеологічно однорідну, носіями такої свідомості виступають політичні партії.

Визначальний вплив на формування як масової, так і індивідуальної політичної свідомості справляє національна політична свідомість. Відображаючи базові національно-етнічні цінності, норми поведінки, звичаї і традиції, вона є основою світосприйняття та життєдіяльності людини.

Складним духовним феноменом є масова політична свідомість, яка фіксує певний соціально-політичний досвід громадян суспільства. Цей вид політичної свідомості досить динамічний, складний за своєю структурою, соціальними інтересами, політичними настроями й орієнтаціями. Її формування залежить від багатьох чинників як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, від впливу різних політичних сил та їхніх лідерів.

Масова політична свідомість виявляється в громадській думці, що підтримується різними верствами і групами щодо оцінки певних явищ і процесів суспільного життя. Важливість соціальної ролі громадської думки проявляється в основних її функціях, до яких відносять експресивну, контрольну, директивну і консультативну.

Істотні особливості світосприйняття, орієнтації індивідів, різних соціальних груп і верств на певні політичні цінності й відповідну

політичну поведінку є підставами для типології політичної свідомості. Найпоширенішою є така типологія: за соціальним складом суб'єктів політики, оскільки політичній свідомості відповідних соціальних груп властиві специфічні риси; за прихильністю людей до певних суспільних ідеалів і цінностей; за характером ставлення різних груп до інститутів державної влади; за схильністю людей до того чи іншого способу діяльності в сфері політики; за особливостями емоційно-психологічних переживань, які пов'язані з динамікою політичних процесів тощо.

Серед найпоширеніших типів політичної свідомості за прихильністю людей до відповідних політичних цінностей виділяють:

- *ліберальну* політичну свідомість, для якої пріоритетами в політиці є принципи свободи індивідів;
- *консервативну* політичну свідомість, яка спрямована на збереження традиційних суспільних цінностей;
- *соціалістичну* політичну свідомість, яка базується на пріоритеті в політиці принципів колективізму, соціальної рівності й справедливості.

За ставленням суб'єктів політики до держави як політичного інституту розрізняють *етатистський* тип політичної свідомості, який спирається на визнання активної ролі держави в суспільних процесах, і *анархістський* тип, для якого характерна орієнтація на бездержавне регулювання суспільних процесів (передовсім у сфері матеріального виробництва).

За прихильністю до відповідного політичного режиму виділяють *демократичний*, *авторитарний* і *тоталітарний* типи політичної свідомості.

Використовуються й інші критерії типології політичної свідомості, що дає змогу враховувати ці характеристики в політичному житті суспільства.

Політична культура та її сутність

Зрозуміти менталітет і духовність будь-якого етносу неможливо без глибокого знання його політичної культури. Політична культура є складовою частиною загальної культури людства й

відіграє інтегративну роль у формуванні соціальних цінностей. Саме завдяки культурі став можливим цивілізований розвиток людства. Аналіз політичної культури дає змогу визначити місце і роль духовних детермінант у політичному житті суспільства.

Аналізуючи роль культури в життєдіяльності суспільства і людини, дослідники звертають увагу на її визначальний вплив. Культура віддзеркалює багатогранність людського досвіду, зберігає й передає новим поколінням знання, традиції, матеріальні та духовні цінності.

Термін “культура” (від лат. *cultura* – оброблення, вирощування) вживався спочатку в значенні набування знань і досвіду, а в процесі дальшого історичного розвитку поряд з духовним аспектом почав включати в себе ще й практичний, і його почали використовувати для характеристики процесу *олуднювання суспільних відносин*. Культура – це особлива об'єктивна дійсність, яка на відміну від природної дійсності безпосередньо пов'язана з діяльністю людини. Серед різноманітних підходів до визначення поняття “культура” діяльнісний підхід є найконструктивнішим, він дає змогу відтворювати розмаїття проявів діяльності людини в усіх сферах життєдіяльності суспільства.

Отже, культура – це спосіб і наслідок людської діяльності, що відтворює особисте й суспільне буття в усіх його проявах. Відповідно до сфери життєдіяльності суспільства можна виділити основні види культури, серед яких економічна, соціальна, духовна і політична культура, яка є особливим об'єктом нашого аналізу.

Політична культура – це своєрідний синтез політики й культури, вона відображає політичну сферу суспільства. Сам термін “політична культура” ввів у науковий обіг німецький учений доби Просвітництва Й.-Г. Гердер. Вивчення політичної культури як відносно самостійної сфери культурного життя почалося лише в 50-ті роки 20 ст., коли американські дослідники Г. Алмонд і С. Верба опублікували свою працю “Культура громадськості”. У ній, зокрема, зазначено, що для розвитку стабільного й ефективного демократичного правління потрібне щось більше, ніж визначені політичні й управлінські структури. Такий розвиток залежить від політичної культури.

Політична історія другої половини 20 ст. яскраво засвідчила цей висновок, а трансформування посткомуністичних країн

збагатило світовий досвід політичного розвитку новими важливими подіями й процесами.

Численні дослідження сутності та змісту політичної культури дають змогу простежити її роль і функції в суспільному житті. Г. Алмонд і С. Верба запропонували своє бачення політичної культури та її визначення, що вважається класичним. Під політичною культурою вони розуміли сукупність індивідуальних позицій та орієнтацій учасників політичної системи; суб'єктивну сферу, яка лежить в основі політичних дій і надає їм певного значення. При цьому індивідуальні орієнтації складаються на основі: а) пізнавальних орієнтацій — істинне чи хибне знання про політичні процеси та ідеї; б) афективних орієнтацій — відчуття зв'язку, ангажованості, пропозиції та ін. стосовно політичних об'єктів; в) оцінкових орієнтацій — суджень і уявлень про політичні об'єкти, а це передбачає використання стосовно політичних об'єктів і подій оцінкових критеріїв.

Таким чином, політична культура включає в себе:

- знання політики, політичних явищ і процесів, зацікавленість ними;
- оцінку політичних явищ, оцінкові судження щодо того, як треба здійснювати владу;
- емоційну сторону політичних позицій (особисте ставлення до явищ і процесів);
- визнання зразків (норм, принципів) політичної поведінки суспільства, які визначають особистісну поведінку.

Дослідженням політичної культури займалися і радянські суспільствознавці, але ідеологічні настанови тоді значно обмежували можливості пізнання реалій політичної сфери суспільства. Політичну культуру трактували як стан самосвідомості соціальних груп, класів, націй, як систему соціальних норм, інтегративний елемент культури й політики, як підсистему загальної культури та ін. Культура розглядалась як сукупність матеріальних і духовних цінностей, як найвище досягнення людства, що відіграє лише позитивну роль. Такий підхід блокував пізнання реальних і суперечливих проблем суспільного життя.

Сучасні трактування політичної культури представляють її як складне й багатовимірне суспільне явище зі своїми глибинними історичними й психологічними детермінантами. У політичному енциклопедичному словнику, зокрема, політична культура

визначається як складник загальної культури, що формується і виявляється в процесі політичного життя. Політична культура є історично й соціально зумовленим продуктом життєдіяльності людей, продуктом їхньої політичної творчості, що відображає процес опанування її суб'єктами політичних відносин, розвиток їхніх власних духовних якостей як суб'єктів політики. Такий підхід дає змогу аналізувати політичну культуру як універсальне соціальне явище, враховувати широке розмаїття чинників і детермінант, які впливають на її формування й функціонування в політичному житті суспільства, використовувати різні критерії щодо її характеристики.

Як продукт історичного розвитку суспільства, політична культура синтезує в собі політичну свідомість, діяльність і поведінку людей у сфері владних відносин. Вона є якісним показником способу політичної поведінки й діяльності громадян, які реалізуються в певних культурних цінностях (політичних знаннях, соціальному досвіді, у зразках поведінки, закріплених у звичаях чи законах, тощо).

Багатогранність політичної культури виявляється в поведінці й діяльності як індивідуальних, так і колективних суб'єктів політики, у функціонуванні й розвитку політичних інститутів і системи в цілому.

Структура і функції політичної культури

Важливим теоретичним і прикладним питанням є структура політичної культури, яка характеризується:

- комплексом культурно-психологічних та ідейно-теоретичних детермінант, реалізованих у політичних діях;
- матеріалізованими, визнаними суспільством як реальність соціальними цінностями і нормами, на які орієнтовані суб'єкти політики, громадяни держави;
- наявними і потенційними політичними суб'єктами з властивою їм системою мотивації поведінки й діяльності.

До компонентів політичної культури відносять:

- знання й орієнтації громадян щодо політики, різних гілок влади та їхніх лідерів;

- характер ставлення до політичних партій та інших суб'єктів;
- політичну самоідентифікацію тощо.

Політична культура суспільства виявляється у функціонуванні політичних інституцій, а показниками культури виступають, зокрема, якість прийняття політичних рішень, електоральна поведінка суб'єктів політики, характер взаємодії політичних інституцій та ін.

Отже, політична культура характеризує поведінку й діяльність суб'єктів політики, функціонування політичних інституцій, вона впливає на функціонування політичної системи, а відтак і на політичне життя всього суспільства.

Формування політичної культури є складним процесом інтеріоризації та екстеріоризації соціальних цінностей, політичних знань і досвіду, соціальної активності громадян та їхніх об'єднань. У цьому процесі важливу роль відіграють об'єктивні й суб'єктивні чинники політичного життя суспільства, взаємодія яких визначає політичну свідомість, політичну поведінку й діяльність громадян. Інтеріоризовані (засвоєні) закони впливають на ставлення людей до системи влади, до політичних інституцій, явищ і процесів політичного життя, впливають на визначення індивідуалізованого сприйняття політичної сфери суспільства.

Об'єктивні чинники створюють відповідну політичну дійсність, яка матеріалізується у функціонуванні політичної системи суспільства та в її інституціях, у політичній культурі народу, нації, а також соціальних класів і верств суспільства.

Політична культура акумулюється у владних відносинах суспільства, які відображають усталені соціальні цінності та визнані норми, відповідні закони, що визначають характер і "простір" владного впливу.

У літературі існує понад сорок різноманітних інтерпретацій визначень політичної культури. Відсутність загальновизнаного підходу до визначення політичної культури і багатоманітність її тлумачень свідчать як про складність змісту, структури і функцій політичної культури, так і про потребу всебічно проаналізувати це соціальне явище.

Аналізуючи політичну культуру як соціальне явище і здійснюючи класифікацію політичної культури, американські дослідники Г. Алмонд і С. Верба виокремили такі типи:

1) парафіяльна культура, для якої характерне індиферентне або негативне ставлення членів суспільства до політичної влади взагалі, відсутність інтересу до політики і небажання брати участь у політичному житті суспільства. Індивід тут усвідомлює себе лише як частинку малої соціальної спільноти (парафії), а не громадянином держави;

2) підданська культура характеризується відсутністю інтересу до участі в політиці, пасивним ставленням до влади. Люди усвідомлюють себе членами політичного співтовариства, але тільки в ролі підданих (як об'єкти впливу політичної влади);

3) учасницька культура фіксує значний чи великий інтерес громадян до політики, активне ставлення до політичної влади, готовність брати особисту участь у політичному житті.

Отже, запропонована типологія політичної культури визначається ступенем розвитку громадянських якостей членів суспільства.

Польський учений Є. Вятр запропонував використати функційний підхід до типології політичної культури, який підтримали багато дослідників. Цим підходом тип політичної культури визначається за політичним режимом. Відповідно виділяється тоталітарна, авторитарна і демократична політична культура. Ці базові типи політичної культури можуть служити основою для формування проміжних політичних культур, таких, як тоталітарно-авторитарна або авторитарно-демократична, що характерно для суспільств, які трансформуються.

Прихильники структурного підходу до аналізу політичної культури підкреслюють наявність у політичній культурі будь-якого суспільства утворень, властивих окремим соціально-класовим, етнонаціональним, релігійно-конфесійним та іншим групам. За характером стосунків цих утворень американські дослідники виділяють гомогенний тип політичної культури, який характеризується відсутністю домінуючої культури. Такий тип політичної культури притаманний утворенням, які мають спільні цінності, незважаючи на різницю в поглядах на владу, на ставлення до правлячої еліти. Такі утворення одержали назву політичних субкультур, а базове підґрунтя — домінуючої культури.

Домінуюча культура — комплекс політико-культурних елементів, які притаманні більшості соціальних груп даного суспільства. Відповідно політико-культурні утворення, що не мають

спільного поля з домінуючою культурою, визначаються як контркультурні.

Англійський дослідник К. Поппер обґрунтував комунікативний критерій типології політичної культури, виділивши закритий та відкритий типи політичної культури. Закритий тип політичної культури зорієнтований лише на власні локальні цінності, зразки та соціальні норми, такі, як традиціоналізм, неспроможність продуктивного обміну з іншими політичними системами тощо. Такий тип культури характерний для патріархальних і тоталітарних суспільств. Відкритий тип політичної культури здатний до комунікацій та модернізації, до врахування і збагачення інокультурним досвідом. Цей тип притаманний демократичним суспільствам.

Таким чином, різні підходи в дослідженні політичної культури збагачують уявлення та знання про багатогранність цього важливого соціального явища.

Політична культура є інтегративним якісним показником розвитку суспільства. Вона включає в себе культуру політичного пізнання й поведінки громадян та їхніх формувань, культуру організації й функціонування політичних інституцій, громадянського суспільства.

Структура політичної культури складається з політичних знань, політичної ідеології та психології, політичного досвіду і традицій, політичних інституцій, норм і цінностей та засобів політичної діяльності. Усі складники політичної культури відіграють важливу роль як у світоглядній орієнтації громадян, так і у визначенні індивідуальних позицій практичної участі в політичному житті суспільства.

Політична культура виконує низку функцій, до яких належать:

- забезпечення реалізації інтересів відповідних соціальних спільностей людей і політичної стабільності суспільства;
- пізнання й оволодіння політичними відносинами;
- нормативно-регулювальна функція;
- реалізація політичної соціалізації;
- комунікативна, прогностична та інші функції.

Характерні риси й особливості виконання політичною культурою відповідних функцій у суспільному житті зумовлю-

ються конкретно-історичними, економічними, соціально-класовими, національно-етнічними, регіональними та іншими чинниками.

Особливість формування політичної свідомості і політичної культури в суспільствах перехідного типу (від однієї моделі розвитку до іншої) пов'язана зі змінами як об'єктивних умов, так і соціальних пріоритетів, цінностей та орієнтацій. Трансформування світоглядних орієнтацій тривалий час перебуває в стані амбівалентності (поєднання протилежних, суперечливих тенденцій), руйнування попередніх світоглядних стереотипів і формування нової або реконструкції існуючої системи цінностей. За цих умов значно ускладнюється орієнтація громадян у політичному житті суспільства, у визначенні індивідуальних позицій до тих чи інших суспільних процесів. Дослідження показують, що сприйняття нових соціальних цінностей залежить від багатьох чинників.

Важливими показниками політичної культури є політична поінформованість і компетентність громадян щодо політичних подій і процесів, які відбуваються в суспільстві, визначення особистого ставлення до них і участь у політичному житті суспільства. Як показує аналіз результатів різних соціологічних досліджень, які проводились останніми роками в Україні, участь громадян у діяльності політичних партій та громадських об'єднань становить лише 2–3 % респондентів.

Громадська думка щодо державно-політичного устрою нашої держави тривалий час залишається невизначеною, а значна частина опитаних відзначає свою некомпетентність у вирішенні важливих питань політичного життя суспільства.

У суспільстві склалося дуже критичне ставлення до вітчизняних політиків. Так, за результатами дослідження Українського Центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова, рівень довіри наших людей політикам є найнижчим серед представників різних професій і становить лише 2,8 % позитивних відповідей респондентів, тоді як найвищий рівень довіри, висловлений учителям, досягає 52,2 %. Отже, таке ставлення громадян України до діяльності вітчизняних політиків свідчить про втрату легітимності політиків як представників суспільних інтересів.

Складною залишається партійно-політична орієнтація громадян. У цій сфері відбуваються певні трансформаційні зрушення, але

вони ще занадто далекі від стану, сприятливого для ефективного реформування суспільства. Про стан сучасних політичних орієнтацій громадян України можна зробити певні висновки за результатами досліджень. Відповідно до традиційної системи координат у спектрі “правий — лівий” відповіді респондентів розподілились у минулому році таким чином: до центристів себе віднесли 33,7 %, до лівої частини спектра 21,8 %, до правої — 18,3 %, а 26,2 % опитаних не визначилися з відповіддю.

Отже, політична свідомість і політична культура є важливими чинниками життєдіяльності суспільства і громадянина. Виконуючи важливі функції, вони значно мірою впливають на політичне життя суспільства.

Успішне вирішення державотворчих завдань неможливе без формування політичної свідомості громадян, політичної поінформованості та компетентності, політичного досвіду і демократичної політичної культури.

Політична ідеологія

Поняття “ідеологія”, на перший погляд, зрозуміле кожному, оскільки кожен із нас, визнає він це чи ні, дотримується якоїсь ідеології, навіть ті з нас, які стверджують, що не дотримуються ніякої. Кожен із нас має певні упередження, навіть ті з нас, хто твердить, що вільний від будь-яких упереджень. Усе це пов'язано з тим, що кожен із нас має ті чи інші погляди на світ і на самого себе, тобто має певну сукупність ідей щодо життєдіяльності, за допомогою яких людина прагне певним чином осмислити і виробити своє ставлення (свою ідеологію) сприйняття як світу, так і самої себе.

Особливе місце в структурі ідеології займає політична ідеологія, оскільки вона поєднує в собі спосіб пояснення політичної реальності і спосіб політичної дії, тобто поєднує теорію і практику, роздуми і дію, раціональні дії й емоційний настрій. Це дає людині змогу мати цілісний тип орієнтації в соціально-політичному житті.

Ідеологія як конституційований елемент політики

Нині ідеологія стала ключовим елементом організації суспільного, у тому числі й політичного життя. Глибше з'ясувати сутність цього важливого суспільного феномену можна, звернувшись до джерел його виникнення та розвитку.

У політичній теорії термін “ідеологія” почали вживати з кінця 18 ст. — початку 19 ст. Упровадження цього терміна в науковий обіг пов'язується з ім'ям французького вченого Де Трессі (1754—1836). Він визначав ідеологію як науку про ідеї, їхнє виникнення та функціонування.

Якщо розглядати процес формування ідеології як теорії в історичній ретроспективі, то можна виділити кілька етапів.

Перший етап охоплює період теоретичних пошуків мислителів 17—18 ст. У цей час громадсько-політична думка епохи буржуазних революцій активно почала виступати проти феодално-релігійної ідеології, сподіваючись збудувати суспільство на гуманістичних засадах.

Другий етап пов'язується з появою різного роду ліберальних і комуністичних концепцій. Ідеологи лібералізму термін “ідеологія” майже не вживають, а марксистські користуються ним, однак вкладають у нього класовий зміст.

Третій етап становлення і розвитку ідеології пов'язується з 20 ст. Саме в цей час західна наукова думка почала широко вживати термін “ідеологія” для визначення свідомості, що покликана виражати інтереси класів або соціальних груп. У цей період з'явилося багато концепцій обґрунтування сутності ідеології. Одна з них, наприклад, доводить, що ідеологія — це форма відображення спотвореної свідомості, яку ніяким засобом не можна підтвердити експериментально, але не можна і спростувати. “Ідеологія” — це слово “занепадницьке” (Д. Белл), оскільки воно заманює в хащі якихось конструкцій, які уже давно заіржавіли, а тому воно відчужене від життя людини. Інша концепція виходить із того, що ідеологія — це наука про ідеї, а тому слід якнайповніше ідеологізувати усі сфери суспільного життя. Однак окремі прихильники цієї концепції все ж знаходять аргументи, які

застерігають від ототожнювання ідеології та науки. Ідеологія, на відміну від науки, застерігає Г. Шахназаров, не тільки несе знання, а й відображає певне ставлення до предмета знання. Ідеологія завжди пристрасна, а наука, навпаки, безпристрасна, в усякому разі зобов'язана бути такою. Вона не має права підлаштовуватися під будь-які смаки і настрої. Це закон її існування, порушення його призводить до виродження наукового знання.

Ліберал-демократи розглядають ідеологію як надісторичне явище, яке існує поза залежністю соціальних і політичних явищ.

Неомакіавеллісти (Г. Моска, Р. Міхельс, В. Парето) стверджують, що політичні ідеології породжуються потребами легітимації влади. Марксистки вважають, що ідеологія — це “теоретичне уявлення, що покликане захищати загальноколективні інтереси, які за певних умов можуть виконувати функції наукового знання.”

Неоанархісти вважають, що ідеологія є результат масової свідомості.

Сучасний німецький філософ О. Лемберг у своїй праці “Ідеологія і суспільство” визначає поняття “ідеологія” як систему деяких ідей, що включає і певні цінності та норми й призначена об'єднувати людей, щоб вони були здатні спільно жити і діяти. Лемберг звертає увагу й на те, що не можуть існувати політичні рухи, партії й суспільство загалом без ідеології, оскільки “ідеологічний вакуум для людини нестерпний”, а тому “люди не можуть жити в світі, який був би незрозумілий їм, вони не можуть жити без тих цінностей та норм, які є основою їхнього способу життя і поведінки”.

Є й інші підходи до тлумачення ідеологій.

Неоднозначність підходів до визначення ідеології не означає зменшення її ролі в суспільно-політичному житті.

Саме на третьому етапі своєї еволюції ідеологія стає важливою частиною свідомості людей, оскільки саме на її основі відбуваються пошуки спільності поглядів, ідей, цінностей, які й створюють підґрунтя для організації різного роду асоціацій, клубів, спілок і загалом будь-яких громадсько-політичних об'єднань. Це вказує на те, що ідеологія є сукупністю тісно пов'язаних між собою ідей, позицій чи вірувань, властивих певній групі чи спільності.

Ідеологія — це теоретична система поглядів та ідей, у якій усвідомлюються й оцінюються ставлення людей до дійсності та однієї людини до іншої, соціальні проблеми і конфлікти, а також

формулюється мета (програма) соціальної дійсності, спрямована на зміцнення або заміну (розвиток) наявних суспільних відносин.

Таким чином, ідеологія — це духовний фундамент, на якому будується свідомість людини. Кожна нація має свою ідеологію, і ніякі зміни в суспільному житті не спроможні знищити те, що закладене в природі людини, — потребу в ідеології як усвідомленій меті суспільної діяльності.

По-справжньому конструктивна ідеологія повинна відповідати життєвим реаліям і спиратися на досягнення науки. Правильно сформульовані ідеологічні доктрини дають змогу розробити адекватні підходи до соціальних процесів, до проблем внутрішньої і зовнішньої політики.

Ідеологія зорієнтована на політичні реалії і дії, на політичний процес і має своєю метою залучити якнайширші верстви суспільства на свій бік.

Незважаючи на наявність міжідеологічних відмінностей, усі ідеології мають багато спільних рис:

- Вони спрямовані на підкорення особистих переконань груповим інтересам. Ідеологія — одна на всіх.
- Ідеологія непримирима до неузгоджених з нею дій і вчинків, завжди намагається поглинути багатоманітність духовного життя.
- Ідеологія спроможна відділитися від свідомості у формі демагогії зі страшенною силою масового навіювання.
- Ідеологія за сприятливих умов переходить у підсвідомість і нав'язує людині стереотипи поведінки, одноманітність дій, упереджене ставлення до людей, до їхнього життя, їхніх думок.

За допомогою ідеології теоретично усвідомлені інтереси втілюються в ідеалах суспільного розвитку, в практичній політиці держави і політичних партій, а також визначається й реалізується ставлення до інших класів і соціальних груп.

Ідеології можуть виступати як засіб єднання, консолідації соціальної групи, класу чи суспільства і можуть бути джерелом конфронтації між ними за умов, коли соціально значущі інтереси цих верств принципово відмінні.

Ідеологія — це конституційований елемент політики, тому її не можна відокремити від влади і владних відносин. Саме за допомогою ідеологічних категорій, зауважує К. Гаджієв,

обґрунтовуються або заперечуються ті чи інші політичні інститути, політичні курси та соціально-політичні доктрини. Зрештою вона покликана надавати значущості інституційним стосункам між людьми, пояснювати політичні реальності в конкретно-історичних умовах.

У структурі ідеології найпомітнішим є такий її різновид, як політична ідеологія. Вона являє собою систематизовану сукупність ідейних поглядів, що покликані виражати і захищати політичні інтереси певної суспільної групи.

Ретроспективний аналіз появи політичних ідеологій показує, що вони прямо і безпосередньо детермінуються способом матеріального виробництва, а опосередкованим шляхом — через політичні та ідеологічні відносини. Тому їхнє формування має свої особливості, вони зумовлюються потребами та інтересами класів, націй, партій та інших суб'єктів політики.

У понятійній системі політології поняття “політична ідеологія” є одним із найважливіших. Більшість учених вважає, що ідеологія є формою політичної свідомості. У широкому значенні — це синтезована сукупність поглядів, які віддзеркалюють і захищають інтереси певної суспільної групи, її цілі й завдання під час завоювання й утримання влади. У вузькому значенні політична ідеологія — це доктрина, яка обґрунтовує прагнення відповідної групи до влади і тому передбачає ту чи іншу стратегію політичних дій.

Політична ідеологія покликана розкрити як специфіку процесів двох видів розвитку — політичного й ідеологічного, так і їхню взаємодію, взаємовплив у реальному житті. Тут ідеологічний процес розкривається з політичного боку, а політичний — з ідеологічного. Наслідком цього є синтезоване знання про політичний та ідеологічний процеси.

Традиційно термін “політична ідеологія” застосовується для позначення політичних концепцій, які стали ідеологіями, — лібералізм, консерватизм, соціалізм, націоналізм, соціал-демократія, комунізм та ін. В основу класифікації політичних ідеологій, як правило, кладеться певний критерій: світоглядний, партійний, класовий, формаційний, цивілізаційний та ін.

Структура і функції політичної ідеології

Політична ідеологія має по суті таку саму внутрішню структуру, як ідеологія загалом, але щодо конкретнішої, більше спеціалізованої ділянки дійсності, яка в ній відображається, — політичної.

Структура політичної ідеології, як і її зміст, визначаються об'єктивним процесом суспільного розвитку і розвитку політичного суб'єкта — носія політичної ідеології.

Одним із основних структуроформувальних чинників політичної ідеології є ті соціальні функції, які вона покликана виконувати. Серед них чи не найважливішими є:

- Теоретико-концептуальна — формування основних положень, які розкривають інтереси та ідеали певного класу, прошарку, нації, держави.
- Програмно-політична — переведення соціально-філософських принципів та ідеалів у програми, гасла й вимоги політичної еліти. Ця функція безпосередньо пов'язана з діяльністю політичних партій, союзів, об'єднань і виборчих блоків.
- Функція оволодіння масовою політичною свідомістю. Ця функція досягає позитивних результатів лише тоді, коли ідеї й положення ідеології відповідають поглядам й уявленням населення про спосіб життя, якому віддається перевага порівняно з іншими. Ідеологія інтегрує суспільство на ґрунті свідомо сформульованих цілей.

Своєчасне й ефективне здійснення цих функцій надає відповідним структурним елементам політичної ідеології (інтересу, ідеї, гіпотезі, концепції, теорії, ідеалові, гаслу, програмі політичного розвитку тощо) необхідного динамізму й оперативності у виробленні та прийнятті оптимальних рішень. Якщо політична ідеологія не виконує взятих на себе соціальних функцій, вона стає гальмом для свого самоутвердження і веде до деформації окремих структуростримувальних її елементів, між якими існують різноманітні зв'язки: необхідно-причинні, закономірні, випадкові та ін.

Вихідним елементом структури політичної ідеології, що її визначає, формує і детермінує, виступає політичний інтерес, на який спирається і з якого виходить власне політична ідеологія.

Саме такий інтерес виступає як форма вираження потреби, а потреба — вираження політичної необхідності.

Політична ідеологія починається з ідей, виступає як їхня система, хоч і не зводиться до них. У ній розкривається функціональне призначення ідей, можливості й особливості практичної реалізації переходу їх в інші структурні компоненти.

Таким чином, вихідним моментом теоретичного пізнання змісту політичної ідеології виступає *політична ідея*. Ця ідея розуміється як форма відображення політичної дійсності, як наслідок осягнення думкою предмета пізнання — політичного процесу. У цьому контексті політична ідея являє собою “місток” від думки до дій, від свідомості — до активності. Тут об’єктивна потреба відображається в теорії через інтереси, цілі й мотиви соціальних спільностей та особистостей, вона стає керівництвом до дії.

Тому вироблення нових політичних ідей слід вважати не лише важливою сферою духовного виробництва, а й необхідною потребою вдосконалювати діяльність політичних механізмів суспільства. За таких умов важливо, щоб можливість самореалізування політичної ідеї була доповнена відповідними силами і засобами, які б найповніше втілили її в життя.

У сучасних суспільствах основними силами, які втілюють політичні ідеї в життя, виступають різного роду політичні інститути, і насамперед політичні партії.

Зазвичай у процесі формування політичної ідеології важливу роль відіграє взята на озброєння найвірогідніша соціально-політична гіпотеза, яка дає змогу передбачити процес внутрішньо-закономірного зв’язку існуючих ідеологічних і політичних явищ, до певної міри обґрунтувати його фактичними даними, пояснити ймовірність виникнення ідеологічних та політичних явищ і передбачити нові.

З методологічного боку вироблення гіпотези — надзвичайно складна справа. Тому є багато гіпотез, які неправильно, однобоко тлумачать відомі факти і штовхають до помилкових висновків. Використання системного і структурно-функціонального підходів до процесу створення та обґрунтування політичних гіпотез дає змогу розглядати логічне й інтуїтивне, теоретичне й емпіричне, дедуктивне й індуктивне як взаємопов’язані і взаємодіючі моменти в єдиному процесі розроблення та реалізації гіпотез.

А загалом гіпотеза не має самодостатнього значення, вона лише “просуває” знання до концепції, а від неї — до теорії.

Саме в політичній концепції відбувається посутніше поглиблення та конкретизація знань, хоча й вона об’єктивно все ще продовжує ту пошукову функцію, що її започаткувала гіпотеза при аналізі політичної дійсності.

Тому цілком правомірно розглядати політичну концепцію як проміжну ланку чи передумову створення політичної теорії. Таким чином, політична концепція — це ще не теорія, хоча вона з великою мірою достовірності може пояснювати досліджуваній політичний процес чи явище. Концепція перетворюється на теорію лише тоді, коли вона пройде випробування часом або ж практикою. Концепцію, що не витримує такої достовірності, слід вважати ні чим іншим, як пропагандистським проєктом. Така “концепція” зазнає теоретичного і практичного краху.

Втілення політичних концепцій у практику показує, що реалізація політичних знань опосередковується багатьма чинниками: типом держави, системою суспільних організацій, боротьбою чи співпрацею різних політичних сил, монополізмом чи плюралізмом поглядів і т. ін. Врахування цих і деяких інших чинників є неодмінною умовою вироблення науково обґрунтованої політичної концепції.

Істинність чи помилковість політичної концепції перевіряється аналізом не тільки її внутрішньої структури, а й детермінуючих чинників (необхідність, потреба, інтерес), світоглядних ідеалів (справедливість, свобода, сенс життя) та ціннісних регулятивів розв’язання проблем політичного життя (демократія, політична норма, ідеал).

Стосовно політичних теорій концепції можуть виконувати в одних випадках роль неовного теоретичного знання, а в інших — створювати “концентральне ядро” теорії.

У сучасній суспільствознавчій науці поняття “теорія” вживається в різних смислових контекстах. При визначенні стратегії й тактики діяльності основних суб’єктів політичного процесу: суспільства, держави, соціальних груп, партій, громадських організацій, політичних поглядів, дій тощо, традиційно вживається поняття “політична теорія”, що є найважливішим системотвірним елементом внутрішньої структури політичної ідеології.

Правильність чи хибність політичних теорій перевіряється практикою (політичним експериментом, реалізацією цілей, завдань, гасел і т. ін.).

Прихильники різних напрямів політології єдині в одному: практичні факти підтверджують або відкидають науковість, ефективність теорій, а самі теорії в процесі пізнання і перетворення дійсності стають фактами, якщо точно відображають цю дійсність і дають реальні рецепти перетворення чи відтворення її.

Політичні теорії можуть реалізуватися двома шляхами: безпосереднім впливом на політичну діяльність держав, соціальних груп і особистостей та через ідеали і гасла, які знаходять собі місце в комплексному утворенні — політичних програмах.

У структурі політичної ідеології поняття "теорія" може вживатися у двох значеннях: як структурна частина політичної ідеології і як завершальний етап пізнавального процесу становлення політичної теорії.

Програмним стрижнем політичної ідеології є політичний ідеал — уявлення політичного суб'єкта про досконалість політичного устрою суспільства. У політичному ідеалі повинні відображатися корінні інтереси і завдання політичних суб'єктів, що стосуються основ їхньої життєдіяльності, — характеру власності і відносин соціальних спільнот з приводу власності; ставлення політичного суб'єкта до держави і політичної влади, до перспектив їхнього розвитку за умови, що клас, група чи партія в цій державі стають панівними; а також відносини між націями, народностями, іншими етнічними групами; проблеми створення і використання рівних умов політичного, духовного і фізичного розвитку особистості тощо.

Політичному ідеалові притаманні такі риси: випереджувальне відображення дійсності на основі передбачення, прогнозу; прогресивний вплив на розвиток суспільних відносин, на свідомість і світогляд людей.

Основою життєдіяльності політичних ідеалів є їхня відповідність дійсності, вони не можуть випереджати дійсність, оскільки виступають специфічним відображенням її у формі ідеального. Який би не висувався ідеал, як би він не пропагувався, але якщо його реалізація не впливає на поліпшення умов життя людей, то його привабливість швидко згасає і він стає гальмом у розвитку суспільства.

У структуру політичної ідеології включаються і політичні гасла, які також повинні відповідати реаліям життя. *Політичні гасла* — це керівні ідеї, завдання, вимоги і директиви політичних перетворень. Вони завжди повинні закликати людей до безпосередньої дії, отже, не можуть бути "вічними" і застиглими. Політичні гасла — це ефективний засіб трансляції політичної ідеології в масову свідомість, а через неї — і впровадження їх у практику.

Таким чином, політичне гасло є не лише засобом розвитку творчої активності людей, а й способом перевірки дієвості політичної теорії.

У комплексному вигляді структурні складники політичної ідеології (ідеал, гіпотеза, концепція, теорія, гасло) становлять політичну програму діяльності суб'єктів політичного процесу.

Політична програма — це пропонувані план діяльності класу, соціальної групи, партії, уряду, політичного блоку, регіональних громадських організацій, світових співтовариств тощо. У політичній програмі теоретично обґрунтовуються основні позиції суб'єкта політичного процесу в усіх сферах суспільного життя, визначається послідовність його дій шлях і цілі пропонувані політичних перетворень, їхні засоби, методи діяльності тощо.

Одним із найскладніших розділів при розроблянні політичної програми є передбачення шляхів, темпів і строків політичної трансформації суспільства. У ньому недопустимо як забігання вперед, без достатнього прогностичного обґрунтування, так і відставання від реалій життя, без з'ясування його глибинних причин і умов.

Основні політичні ідеології сучасності

Витоки сучасних суспільно-політичних течій сягають у глибину історії. Розвиваючись і доповнюючись новими елементами, вони активно впливають одна на одну. Практично всі основні політичні партії розвинутих країн сьогодні являють собою певне поєднання соціал-демократичних, ліберальних і консервативних елементів.

Серед значної кількості суспільно-політичних течій і вчень одне з провідних місць займає *лібералізм* (від лат. *liberalis* — вільний), витоки якого знаходимо в добі Ренесансу.

Найпомітніший внесок у розроблення ідей і принципів лібералізму зробили Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, І. Бентам, Дж. Мілль, Б. Чичерін, П. Мілюков, а також представники української суспільно-політичної думки кінця 19 ст. — початку 20 ст. М. Драгоманов, Б. Кістяківський та ін. Ідеями та принципами лібералізму керувалися й учасники англійської буржуазної революції середини 17 ст., і борці за незалежність США. Ці ідеї зафіксовано в таких офіційних державних документах, як “Декларація незалежності США”, “Декларація прав людини і громадянина” та ін. Зокрема, у “Декларації прав людини і громадянина” записано, що метою будь-якого політичного об'єднання є охорона природних невід'ємних прав людини: свободи, власності, безпеки тощо.

Більшою чи меншою мірою принципи лібералізму було втілено у Франції в 1830—1870 рр., у Швейцарії, Нідерландах, у скандинавських країнах. Головне випробування ці принципи пройшли у США та Великобританії.

Лібералізм розвивався на конкретному соціально-економічному і національно-культурному ґрунті, він мав багато різних відтінків, національних особливостей. А об'єднувало всіх лібералів те, що вони виступали за парламентський устрій, вільне підприємництво, демократичні свободи, за зміну усталених, але застарілих цінностей і підходів, за вирішення важливих соціально-економічних проблем; за перегляд місця та ролі громадсько-політичних інститутів, які вже стали неефективними, за ревізію основних положень, доктрин і концепцій відповідно до ситуаційних змін у суспільстві.

Залежно від умов, які склалися в країні, від особливостей її розвитку лібералізм постійно удосконалював як свої принципи, так і форми та методи своєї діяльності. Вважається, що лібералізм — не ідеологічна догма, а “проект суспільства”, який можна пристосувати до місцевих, історичних, національних і культурних умов. Лібералізм виходить із положення, що світ підпорядкований законам, які нам непідвладні, тому природним принципом поведінки людини має бути здоровий глузд, зважені дії. Зазвичай прийнято поділяти лібералізм на класичний і новий (неолібералізм). Поява нового лібералізму датується кінцем 19 ст. — початком 20 ст.

Основними ідеями і цінностями класичного лібералізму були:

1. Індивідуальна свобода, гідність людської особистості, терпимість, право відрізнятись від інших, мати своє обличчя. Усвідомлення відповідальності людини за свої дії перед собою і перед суспільством, права особи на самореалізацію. Класичний лібералізм передбачає гармонійне поєднання індивідуалізму і гуманізму, самоцінності людини й людської свободи та плюралізму думок і переконань.

2. Розуміння свободи в негативному сенсі, тобто свободи індивіда від зовнішнього примусу, від політичного й соціального контролю з боку держави. Тому лібералізм задекларував тезу про те, що всі форми спадкоємної влади і станів привілеї втратили свою силу. На перше місце лібералізм поставив природні здібності окремої людини як самостійної і розумної істоти суспільства.

3. Визнання приватної власності гарантом і мірилом свободи. Основна свобода — економічна, свобода підприємництва. Із економічної свободи лібералізм виводив політичні та громадські свободи. Утілення в життя цих принципів можливе лише за умов наявності вільного ринку і вільної конкуренції.

4. Сфера індивідуальної активності як реалізація природного права повинна бути захищена від неправомірного втручання держави і церкви в приватне життя людини. Держава не повинна безпосередньо втручатися в економічне і соціальне життя людини. Вона має підтримувати елементарний порядок і створювати необхідні умови для вільної економічної діяльності, захищати країну від зовнішньої небезпеки. Ліберальні ідеї передбачали обов'язок держави стояти на сторожі прав особи, у тому числі й турбуватися про бідні верстви населення, надавати допомогу тим членам суспільства, які не можуть забезпечити собі необхідні умови проживання.

5. Економічна та юридично-правова системи і державна концепція, які сформулював лібералізм з урахуванням природного, невід'ємного права людини. Право перетворювалося на інструмент, який гарантував окремій людині свободу вибору морально-етичних цінностей, форм діяльності та створення умов для втілення в життя цього вибору. Законодавчо повинен бути закріплений принцип рівності всіх перед законом.

6. Особа не повинна ігнорувати прийняті в даному суспільстві норми і правила гри і зобов'язана нести відповідальність перед

суспільством за свої дії. Тобто свобода розумілася не як можливість особи діяти, як їй заманеться.

Значний вклад ліберали внесли у розроблення принципів політичної демократії. Вони розробили ідеї парламентського і конституційного правління, ідеї поділу влади, забезпечення політичних прав громадян, ідеї рівності всіх перед законом, суверенітету народу, плюралізму, поваги до гідності людської особистості тощо.

При цьому необхідно зауважити і те, що лібералізм як світогляд є одночасно і стимулом, і результатом революцій кінця 18 ст. і початку 19 ст., врешті-решт він набув антиреволюційного змісту і спрямованості. Йому не притаманні такі риси, як радикалізм і революційне світобачення.

На межі 19 і 20 століть з розвитком західної цивілізації класичний лібералізм зазнав суттєвих змін, з'являється новий лібералізм — неолібералізм. Особливо швидкими темпами ці зміни відбувались у 20—30-ті роки 20 ст., коли президент США Ф. Рузвельт почав проводити новий курс і коли широко почали впроваджуватися економічні ідеї Д. Кейнса.

Що ж у неолібералізмі з'явилося нового?

- У зв'язку зі зростанням монополізму було прийнято законодавство про захист підприємництва, насамперед середнього, та підприємств-новаторів, які зазнавали особливого ризику.
- В обов'язок держави ставилося розробити стратегію економічного розвитку для того, щоб запобігти кризі й стабілізувати фінансове становище в країні.
- Розширювалася державна власність, визнавався плюралізм форм власності.
- Визнавався обов'язок держави і громадських організацій брати активну участь у захисті не тільки політичних, а й економічних і соціальних прав громадян, особливо бідних верств, які не спроможні забезпечити собі необхідні умови життя.

Після другої світової війни ідеї лібералізму було підтримано в багатьох країнах світу. У 1947 р. був створений Ліберальний інтернаціонал, до якого увійшли ліберальні, демократичні і прогресивні партії. Нині в ньому налічується понад 50 партій країн Європи, Азії, Америки й Африки.

Ідеологію лібералізму покладено в основу діяльності Демократичної партії США (1828 р.), Ліберальної партії

Великобританії (1832 р.), Ліберальної партії Канади (1873 р.) та інших.

Однією з поширених політико-ідеологічних течій сучасності є консерватизм (від лат. *conservare* — зберігати, охороняти). Історія цієї політичної ідеології починається з кінця 18 ст.

Основні положення консерватизму вперше було сформульовано в працях Е. Берка, Ж. де Местра, Л. де Бонольда, Г. Гегеля, А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, В. Соловйова та їхніх послідовників. В Україні консервативну традицію розвивали Ф. Прокопович, В. Липинський, С. Томашівський, В. Кучабський та інші мислителі.

Консерватизм з'явився як антиреволюційна феодально-клерикальна ідеологія, що ставила собі за мету зберегти незмінними встановлені раніше порядки. Уперше термін “консерватизм” вжив французький письменник Ф. Шатобріан для визначення ідеології періоду Великої французької революції 1789—1794 років.

Консерватизм — це політична ідеологія, що орієнтується на збереження і підтримку форм державного устрою і суспільного життя, що склалися історично, його морально-правових основ, втілених у нації, релігії, шлюбі, сім'ї, власності.

Незважаючи на різні форми свого прояву, консервативна течія має такі основні риси:

- визнання протиридною свідому перебудову суспільства; оскільки суспільство являє собою систему норм, звичаїв, традицій, інститутів і моральних засад, які сягають у давнину, до них і потрібно пристосовувати сучасні політичні принципи;
- переконання в існуванні всезагального морально-релігійного порядку;
- визнання недосконалості людської природи і природженої нерівності людей, обмеженості людського розуму і невіра в можливість соціальної рівності між людьми;
- тверде переконання в тому, що гарантом особистої свободи і соціального порядку є приватна власність;
- визнання необхідності класової ієрархії, перевага усталеним суспільним інститутам і тверда орієнтація на державний авторитет.

У зв'язку зі змінами, що сталися у світі в другій половині 20 ст., класичний консерватизм трансформувалася в “неоконсерватизм”. Біля витоків неоконсерватизму стояли такі відомі

громадсько-політичні діячі і вчені, як Д. Белл, З. Бжезинський, Ф. Хаєк, Н. Крістон та ін.

Неоконсерватизм намагається пристосувати традиційні цінності консерватизму до реалій постіндустріального суспільства і відстоює такі принципи: в економічній сфері — звільнення приватного капіталу від надмірного державного втручання; у соціальній — економічний реалізм, скорочення соціальних витрат; у політичній — посилення елітарних тенденцій в управлінні державою, зміцнення законності та порядку.

Неоконсерватизм являє собою своєрідний синтез ідей консерватизму і лібералізму, сутність якого містить заклик: “Розчистити місце від усього того, що було в суспільстві штучно створено, і створити таке, що варте збереження”.

Основну увагу неоконсерватори звертають на вимоги зміцнювати законність і порядок, не допускати будь-яких новацій, що можуть підірвати стабільність політичної системи, обмежити владу представників великого капіталу. Неоконсерватори твердять, що реальний розвиток суспільства можливий тільки за умов вільних ринкових відносин. При цьому основні зусилля повинні бути зосереджені на досягненні формальної свободи, оскільки свобода і рівність несумісні, а соціальна рівність — неможлива. Неоконсерватори виступають проти високих податків на великий капітал з метою перерозподілу коштів на користь бідних верств населення, проти зрівняльного розподілу, за скорочення державних соціальних програм, що перетворюють державу на “дійну корову” і розбещують людину, яка повинна розраховувати тільки на свої власні сили.

Для консерваторів класична демократія не тільки нездійсненна, а й шкідлива, тому необхідне поєднання демократії і влади еліт. Головним правом особи є право мати власність і розпоряджатися нею.

Сьогодні західні консерватори є охоронцями суспільних інститутів, виступають за зміцнення морального порядку, проти будь-яких спроб пом'якшити соціально-економічну нерівність, за свободу приватного підприємництва, активну участь аристократії в державному управлінні.

У багатьох західних країнах ідеологія консерватизму є досить популярною, на її основі створено політичні партії. Успішно функціонують вони в США, Великій Британії, Франції, ФРН і в низці інших країн.

В Україні спектр консервативних політичних партій поки що не склався. А ті політичні партії, що вважають себе консервативними, зокрема Українська національно-консервативна та Українська консервативно-республіканська, якщо проаналізувати весь комплекс їхніх програмних вимог, радше тяжіють до правого радикалізму, ніж до консерватизму.

Найближче підходить до власне консервативних ідей Українська республіканська партія, ідейне коріння якої можна відшукати в Українській Гельсінкській спілці.

Консервативні партії в Україні, враховуючи наявний стан суспільно-політичних відносин, всупереч консервативним традиціям, виступають за кардинальні й рішучі зміни в усіх сферах життя суспільства. Тому консерватизм в Україні неминуче буде не правим, а лівим, оскільки гостро відчувається потреба інтенсифікувати інноваційну діяльність, спрямовану на трансформацію суспільства, виведення його на шлях загальнолюдської цивілізації.

У середині 19 ст. сталося різке загострення боротьби між пролетаріатом і буржуазією. Це викликало появу нової політичної ідеології — соціалізму, з майже одночасною появою в ній двох відгалужень — марксизму і соціал-демократизму. Засновник марксистського крила соціалістичної ідеології К. Маркс, як і його послідовники Ф. Енгельс, Г. Плеханов, В. Ленін, Й. Сталін та інші, виходили з того, що розв'язання основних суспільних проблем безпосередньо пов'язане з побудовою справедливішого порівняно з капіталізмом соціалістичного суспільства.

Ідейною основою створення марксизму стали: німецька класична філософія; англійська політична економія і французький утопічний соціалізм.

Базовими цінностями марксизму є суспільна власність на засоби виробництва, рівність, народовладдя, інтернаціоналізм.

В основу марксизму покладено такі постулати:

- Соціалізм є вищою порівняно з капіталізмом формою суспільної організації, перехід до якої можливий тільки шляхом революції.
- Побудова соціально справедливого суспільства неможлива без знищення приватної власності на засоби виробництва.
- Шлях до соціалізму пролягає через заміну буржуазного парламентаризму диктатурою пролетаріату. Тому марксизм особливо багато уваги приділяв розробленню теорії диктатури

пролетаріату, стратегії і тактики революційного робітничого руху.

Невипадково у 19 ст. марксистське вчення особливу увагу приділяло саме революційним методам-переходу від капіталізму до соціалізму, обґрунтуванню необхідності диктатури пролетаріату, розробленню стратегії і тактики революційної боротьби.

У 20 ст. вчення марксизму було розвинуто в працях В. Леніна. Саме це комуністичне вчення було названо “марксизмом-ленінізмом”, згідно з яким соціалістична ідея здійснювалася через масове соціальне насильство, повну заборону приватної власності, ринкових відносин, політичної і духовної опозиції. Усе це призвело зрештою або до краху так званого соціалізму (СРСР, країни Центральної і Східної Європи), або до глибокої кризи (Куба, Північна Корея), або до ринкового реформування (Китай, В'єтнам). У свою чергу, це негативно позначилося на самому уявленні про соціалізм як про політичну ідеологію, спричинило її кризу. Тому є всі підстави вважати, що досвід, накопичений марксизмом-ленінізмом, не тільки не виправдав сподівань її ідеологів, а й трагічно позначився на всьому житті народів, які керувалися цим ученням і яким довелося пожити кілька десятиліть за його жорстокими законами.

Інша доля склалась у соціал-демократичного крила соціалістичної ідеології, що вже остаточно відокремилось від марксистської ще в 1889 р.

Ідеологи соціал-демократичного напрямку Е. Бернштейн, К. Каутський, О. Бауер, К. Реннер, Д. Манн і деякі інші виходили з того, що новий лад, який повинен замінити капіталізм, можна організувати не шляхом революційного насилля, а шляхом поступової історичної еволюції суспільства в напрямі соціальної справедливості і рівності громадян. На думку прихильників соціал-демократизму, соціалізм не означає якогось реального суспільного ладу, ідея соціалізму — це морально-політичний ідеал: “Кінцева мета ніщо, рух — усе”.

В Україні ідеї соціал-демократизму підтримали і розвивали такі відомі вчені і громадсько-політичні діячі, як Д. Антонович, П. Федченко, І. Мазепа, В. Винниченко, М. Порш, С. Петлюра, В. Чехівський та ін.

Базовими цінностями соціал-демократизму є свобода, справедливість, рівність і солідарність. Вирішальна умова

утвердження соціалізму — здійснення справжньої демократії.

В основу соціал-демократизму покладено такі основні ідеї і принципи:

- державне регулювання економіки і розвиток ринкових механізмів, поєднання їх;
- соціальне партнерство, а не класова боротьба;
- перехід до нового суспільства шляхом реформ, відмова від революції;
- відданість парламентаризмові, орієнтація на плюралізм і порозуміння в розв'язанні суспільних проблем;
- соціальна захищеність людини і введення робітничого самоуправління;
- заперечення диктатури як форми політичної влади;
- підвищена увага до етичних стимулів політичного розвитку.

У центрі уваги соціал-демократії — ідея створення “соціальної держави” як інструменту формування “солідарного суспільства”, де повинні з'єднатися два великі досягнення 20 ст. — індивідуальність творчості і колективна солідарність. Свого практичного втілення ця ідея набула в низці європейських країн.

Соціал-демократи замінили і частково удосконалили ідею класового протиборства концепцією “соціального партнерства”. Однак не все так добре у них склалося, як це видається на перший погляд. Нездійсненими виявились ідеї “демократичного соціалізму” і “суспільства — держави всезагального благополуччя”. Неправильне тлумачення сучасної ролі середніх верств, труднощі в розв'язанні питань щодо найманої праці, соціальних наслідків технологічної революції в розвинутих країнах та інші теоретичні прорахунки серйозно підірвали вплив соціал-демократів. Утім, і успіхи деяких країн у соціальному забезпеченні, охороні здоров'я, освіті, житловому будівництві і багатьох інших сферах значні. У країнах, уряди яких очолювали соціал-демократи, практично ліквідовано безробіття і бідність.

У 80-х роках 20 ст. більшість соціал-демократичних партій прийняла нові редакції своїх програм. В основу їх покладено такі базові засади, як політичний плюралізм; приватнокапіталістичні принципи економіки і державне регулювання її; соціальна допомога бідним верствам населення; забезпечення максимального рівня зайнятості тощо.

Особливістю сучасної соціал-демократії є те, що загальний напрям політичної діяльності цих партій визначається відносно короткотерміновими програмами і заходами. Саме цим і пояснюється згода соціал-демократів іти на компроміси і домовленості як усередині своїх партій, так і поза їхніми межами. Саме цим можна пояснити й появу численних соціал-демократичних концепцій (австромарксизму, африканського соціалізму, етичного соціалізму та ін.).

Багатоваріантність цих і деяких інших підходів соціал-демократів до розв'язання наболілих соціальних проблем приводить до того, що нині важко провести чіткі відмінності між соціал-демократичними партіями і партіями інших ідейно-політичних орієнтацій.

Це посилює позиції соціал-демократії і на міжнародній арені. У 1974 р. було створено Союз соціал-демократичних партій Європейського співтовариства, створено в парламенті Європейського союзу соціал-демократичну фракцію. Позитивним чинником світового розвитку став Соціалістичний Інтернаціонал, який нині об'єднує близько 80 соціалістичних і соціал-демократичних партій, які налічують 20 млн членів.

Однією з дуже поширених ідеологій є християнсько-демократична. В її основу покладено:

- синтез "миру любові" і "миру влади";
- визнання необхідності формувати державу як гаранта свободи для всіх громадян суспільства;
- утвердження тези про те, що добробут людини залежить від благополуччя суспільства і держави і навпаки;
- визнання держави як гаранта духовної свободи з одночасним запереченням того, що держава є найвищою політичною цінністю, а тому не слід сліпо підкорятися світській владі;
- моральними критеріями діяльності людини і держави є християнські цінності;
- держава повинна забезпечити реалізацію демократичних прав громадян, надавати допомогу всім тим, хто її потребує; це може забезпечити баланс інтересів і відносин між державою та громадянином.

Однією з одіозних суспільно-політичних течій сучасності є фашизм. Термін "фашизм" (від лат. *fascio* — пов'язка, пучок, в'язка, об'єднання) почав широко вживатися з 1919 р., коли в Італії було

створено фашистську партію, яку очолив Б. Муссоліні. У своїй класичній (італійській) формі фашизм був покликаний піднести силу національного духу, відродити історичне значення Римської імперії, сформувані ментальні засади нових імперських амбіцій, встановити тверду державну владу, яка б організувала все суспільство для здійснення історичної мети національного відродження.

Із цього часу фашизм проявляється як екстремістсько-політичний рух, як форма правління і як ідеологія.

Фашизм як екстремістсько-політичний рух з'явився після першої світової війни, за умов глибокої економічної кризи. Саме в цей час величезні маси людей жили на межі виживання. Цим і скористалися фашисти, залучивши їх під свої знамена.

Головним об'єднувальним гаслом для фашистів стала корпоративна єдність нації, що ґрунтується на спільності крові і раси й гарантом якої покликана бути держава.

Як державна форма правління фашизм являє собою різновид тоталітаризму. Він передбачає повний контроль усього суспільного життя з боку держави та силових структур правлячої партії, ліквідацію демократичних свобод та інституцій, милітаризацію країни. Такий соціальний порядок забезпечується репресіями проти інакомислення і "фільтрацією" суспільства від усіх елементів, які виступають проти фашизму.

Як ідеологія фашизм являє собою суміш расистських, інтернаціоналістичних, націоналістичних, соціалістичних, консервативних і деяких інших ідейно-політичних течій. З'єднувальним ланцюгом цих течій виступає апологетика виконавчої ролі держави, нації та її вождя.

Серед теоретиків — фундаторів фашистської ідеології слід назвати А. Ракко, Д. Джентіле і Б. Муссоліні. Найбільший внесок у становлення фашистської ідеології зробив Б. Муссоліні. Саме він не тільки визначив основні риси фашизму: активізм, націоналізм і футуризм, розкрив їхній зміст, а й першим спробував втілити ідеї фашизму в життя.

Одним із найреакційніших відгалужень ідеології фашизму є нацизм (націонал-соціалізм). Нацистську доктрину обґрунтовано в книжках А. Гітлера "Моя боротьба" і А. Розенберга "Міф 20 століття". Найхарактернішими рисами нацистської ідеології й політики є: панування расистської шовіністичної ідеології; культ вождя; встановлення однопартійної системи; отожднювання партії

з державою, зрощення їхніх апаратів; милітаризація й уніфікація всього суспільного життя тощо.

У політичній доктрині фашизму індивід — ніщо. Він повинен розчинятись у найвищій силі — нації й відчувати гордість від участі в ній. Фашизм широко пропагує самопожертвування з очевидною метою — обґрунтувати необхідність існування й діяльності вождів, їхнього владарювання над масою.

Основними засобами досягнення своєї мети фашизм вважає силу, насамперед військову. Тому милітаризація, насильницькі методи як під час завоювання влади, так і в процесі виконання програмних завдань фашизму є необхідною умовою його існування. Фашизм протиставляє військову силу таким основоположним політичним цінностям, як свобода, рівність і демократія. Усіма доступними методами фашизм насаджує правовий нігілізм, антипарламентаризм, обмеження демократичних прав і свобод.

Фашистська ідеологія ґрунтується на ідеї расової винятковості панівної нації, а це зумовлює проведення антинаціональної за своєю суттю політики — шовінізму, расизму, геноциду та етноциду.

За умов панування фашизму неможливе легальне існування будь-яких опозиційних політичних партій або інших політичних об'єднань.

Ідеї фашизму і фашистські рухи мають місце і в сучасному світі, уже у вигляді неофашизму. Нині неофашистські організації діють у 80 країнах світу. Створено Всесвітній союз нацистів із штаб-квартирою в США. В основу неофашистської ідеології покладено все ті ж фашистські постулати. Але є й відмінності, що містяться в закликах неофашистів, — відмова від етнічного месіанства, пропаганда так званого гуманізованого фашизму і деякі інші.

Сучасні неофашисти виступають під гаслами "чистого" фашизму, вільного від спотворень, намагаються відмежуватися від злочинів гітлерівського фашизму. Сьогодні вони говорять про біду людину взагалі, яка протиставляється "кольоровим" народам. Неофашисти США, наприклад, твердять про перевагу "англо-саксонської раси".

До крайніх поглядів і методів політичної діяльності відносять і політичний екстремізм. Ліве його відгалуження в теорії покладається на ідею негайної революції і боротьби, а правий

напрямок використовує ультранационалістичні гасла і виявляється у формі фашизму чи расизму.

Особливим проявом політичного екстремізму є релігійний екстремізм. Дуже великого поширення в наш час набув ісламський фундаменталізм.

Для практики політичного екстремізму характерним є намагання досягнути політичної мети шляхом використання будь-яких форм насилля, включаючи і політичний терор.

Таким чином, політичні ідеології формуються на основі певних соціально-економічних відносин і мають собі за мету активізацію суб'єктивного чинника. Пліуралізм ідейно-політичних течій, підходів, методологічних принципів, термінології до інакodomства є запорукою стабільності будь-якого політичного ладу.

Нині у світовій соціально-політичній думці все більше окреслюються контури планетарної ідеології гуманізму. Така синтетична ідеологія в майбутньому може мати перспективу, тому що вона буде ґрунтуватися на ідеї "знімання" суперечностей між свідомістю особи і суспільством через трансцендентальні суб'єкти: Всесвіт і знання. Нова епоха вже сформувала необхідність у такій ідеології, оскільки саме гуманізм як планетарна ідеологія зможе об'єднати всі нації в світове співтовариство, покликане забезпечити соціальний добробут та інтелектуальні й духовні потреби кожної людини Землі.

Політика і право

Життя сучасного суспільства неможливо уявити без правового регулювання його складних і багатограних соціальних відносин. З виникненням і розвитком держави право стало важливим атрибутом суспільного розвитку. Як сукупність правових норм, що обов'язкові до виконання всіма громадянами держави, право стало одним із головних засобів організованості і порядку в суспільстві. Аналіз взаємозв'язку політики і права дає змогу з'ясувати роль і функції правових норм у формуванні суспільних відносин.

Сутність і функції права

Суспільство як складна система певних відносин громадян та їхніх асоціацій, що відображають багатогранні інтереси індивідів, може успішно функціонувати лише на основі відповідних правил (соціальних норм), покликаних регулювати життя суспільства. Регулювання суспільних відносин притаманне вже родовому суспільству, хоча воно відбувалося переважно на основі звичаїв і різноманітних табу. Формування первісних державних утворень зумовило необхідність державно-владного регулювання суспільних відносин за допомогою права. Таке регулювання спочатку зводилося переважно до санкціонування звичаїв (звичаєвого права), використання з цією метою релігійних норм, які визнавалися як загальнообов'язкові. З часом відбувається утвердження соціальних норм, які фіксують найкращі зразки поведінки й відповідні результати життєдіяльності людей.

Соціальні норми — це історично зумовлені стандарти поведінки або діяльності людей, які мають загальний характер, встановлюються різними суб'єктами, забезпечуються різними засобами громадянського або державного впливу і спрямовуються на регулювання чи захист різних суспільних відносин і соціальних цінностей.

Соціальні норми як регулятори життєдіяльності та поведінки людей поділяються на кілька основних видів: правові, моральні, політичні, економічні, естетичні, корпоративні, звичаєві та релігійні норми. Усі вони відіграють важливу роль у суспільному житті і водночас мають свої особливості. Спільним для усіх соціальних норм є те, що вони виконують регулятивну функцію в суспільстві, відображають відповідний досвід поведінки, і це забезпечує бажаний результат.

Політика, політичні норми відіграють надзвичайно важливу роль у суспільному житті. Як вид суспільної діяльності політика зумовлена об'єктивними потребами регулювання й вирішення загальносуспільних інтересів громадян, забезпечення організованості й порядку в суспільстві, підтримання миру і стабільності.

Політичні відносини суспільства утверджуються як наслідок стійких взаємозв'язків соціальних класів, соціальних верств, інших

суб'єктів політики за домінування в суспільстві, за політичне панування для використання матеріальних і духовних ресурсів суспільства.

Упровадженню в життя політичних і правових норм сприяло встановлення державної монополії на правотворчу діяльність.

Поняття “право” використовується в суспільно-політичній літературі в кількох аспектах:

- для характеристики сукупності норм, за допомогою яких здійснюється регуляція суспільних відносин;
- для визначення можливостей, які має соціальний суб'єкт;
- для оцінки дійсності, достовірності певних соціальних явищ тощо.

Багатоваріантність використання цього поняття зумовлюється тим, що право є багатогранним соціальним феноменом і різні науки прагнуть пізнати його відповідно до свого об'єкта дослідження. Походження поняття “право” пов'язують зі словом “правда”, корінь якого “прав” використовується в багатьох поняттях, таких, зокрема, як “правильний”, “правило”, “правити” тощо.

У політологічній і юридичній літературі аналізуються різні підходи до трактування ролі права і праворозуміння в суспільному житті. Так, у разі *нормативного підходу* право відносять до нормативних систем суспільства і розглядають як сукупність загальнообов'язкових, формально визначених норм, які виступають регуляторами суспільних відносин, відображають волю народу, гарантуються й охороняються державою.

Інструменталістський підхід акцентує увагу на специфічних регулятивних функціях права в системі соціальних відносин, за допомогою яких здійснюється державне управління суспільством.

Аксіологічний (ціннісний) підхід розглядає право як феномен культури, соціальну цінність, яка створює більш чи менш сприятливі умови для розвитку суспільства.

Своєрідність трактування права і його ролі в суспільному житті представляють і такі підходи, як системний, соціологічний, аналітичний, класовий та інші.

Сутність і зміст права визначається комплексом об'єктивних і суб'єктивних чинників, серед яких важливу роль відіграють характер суспільно-політичного ладу й політичної структури держави. Як один із визначальних чинників функціонування права дослідники виокремлюють поділ соціуму на окремих суб'єктів й

усвідомлення суб'єктами цього поділу. Право виникає й формується завдяки діям соціальних суб'єктів і характеризується як міра свободи у взаємодії між суб'єктами. Доцільно розрізняти соціальне право докласової стадії суспільства та юридичне право, пов'язане з утворенням держави як політичної організації суспільства. Виникнення юридичного права пов'язане з необхідністю зберегти цілісність суспільства і здійснювати державну владу, визначати міру свободи членів суспільства.

Право — це система встановлених або санкціонованих державою регульованих суспільних відносин, загальнообов'язкових норм, дотримання й виконання яких забезпечується шляхом переконання або державного примусу.

Правові норми — це норми, які встановила держава або суспільство, вони мають формально визначений характер, загальнообов'язкові для всього населення, охороняються державою та суспільством від порушень і спрямовані на регулювання й охорону найважливіших суспільних відносин і соціальних цінностей.

Реалізація правових норм стає можливою завдяки втіленню їх у статтях нормативно-правових актів і життєдіяльності суспільства на визначених правових засадах.

Відмінністю правових норм від інших соціальних норм є загальнообов'язковість виконання їх у масштабах усього суспільства, забезпечення дотримання права методами державного примусу.

Зміст і характер права обумовлюється законодавством, яке є специфічною формою виявлення права. Якщо право є сукупністю правових норм, то законодавство являє собою сукупність законодавчих актів, які виражають право, переводять його в сферу реальних правовідносин.

Правовідносини — це суспільні відносини, які виникають між двома і більше суб'єктами на підставі різних форм права (звичаєвого, природного, державного, прецедентного, договірної), які є суб'єктами права, мають правосуб'єктність (правоздатність і дієздатність) стосовно задоволення своїх матеріальних і духовних потреб та інтересів і між якими існує правовий зв'язок у формі суб'єктивних прав, свобод і обов'язків, які підтримуються, охороняються і не забороняються державною владою або суспільством загалом і не суперечать принципам права, правової держави і громадянського суспільства.

Формування правових норм — процес складний і тривалий, він здійснюється в життєдіяльності суспільства шляхом утвердження апробованих соціальних норм, втілення їх у діях членів суспільства, легітимації кращих зразків соціальної поведінки громадян.

Формування й функціонування права залежить від соціально-політичних, економічних і культурних чинників, історичних традицій народу, психологічних особливостей людей. Важливим чинником є правосвідомість як форма суспільної свідомості, що поєднує систему поглядів, ідей, теорій та уявлень, які характеризують ставлення різних верств суспільства до правової системи. Правосвідомість є органічним складником суспільного життя і тісно пов'язана з політичною свідомістю, суспільною психологією, мораллю та іншими суспільними явищами.

У поглядах на право як на засіб упорядкування суспільних відносин виявляються різні підходи. Так, гуманістичне праворозуміння розглядає право як прояв цивілізації, як продукт громадянського суспільства і виходить з того, що людина як вільна істота спроможна самотійно, незалежно від волі держави визначати свою поведінку у сфері особистого життя, тобто тут діє *презумпція свободи людини*.

Тоталітарно-авторитарне праворозуміння базується на трактуванні нездатності людини до внутрішньої саморегуляції, на домінуванні норм поведінки, які встановлюються державою або іншими соціальними інститутами суспільства. Тут реалізується презумпція сваволі людини, яка хибно відображає сутність людини й детермінанти її поведінки, використовується для утвердження безправності людини, для посилення зовнішнього владного впливу на поведінку особи.

Правові норми як чинники суспільного життя виступають у ролі соціального регулятора поведінки громадян шляхом фіксації таких еталонів поведінки, які відповідають інтересам суспільства. Вони визначають систему взаємних юридичних прав і обов'язків держави й особи, втілюють у собі надійний механізм поєднання порядку й організованості в суспільстві з активністю й самотійністю поведінки громадян.

Свобода людини включає в себе свободу вибору певної моделі життєдіяльності, свободу волі як здатність приймати відповідальне рішення і свободу діянн як безперешкодне здійснення його. Для

характеристики прав і свобод громадян використовуються поняття "об'єктивне право" і "суб'єктивне право".

Об'єктивне право — це сукупність діючих у країні юридичних прав, які одержали свою об'єктивізацію в офіційних державних актах і які не залежні від позиції окремого індивіда.

Суб'єктивне право трактується як право (можливість певної поведінки) особи, що передбачене правовою нормою, але можливість скористатися правом залежить від самого суб'єкта, від його волевиявлення.

Об'єктивне і суб'єктивне право тісно пов'язані між собою, зміст об'єктивного права визначає юридично визнані можливості індивіда. Отже, суб'єктивне право залежить від об'єктивного і не може виникнути без матеріалізації права в нормах об'єктивного права.

Суб'єктивні права фіксуються в конституції держави, регламентуються діючим законодавством. Реалізація суб'єктивних прав забезпечується за допомогою гарантій, тобто відповідних засобів, способів та умов, які дають суб'єктові змогу досягати повного і безперешкодного здійснення своїх прав.

Суб'єктивне право є важливим індикатором розвитку суспільства, його демократизму, визнання й забезпечення свободи особи. Регулівна роль суб'єктивного права виявляється в тому, що завдяки визначенню певних повноважень громадян, системи взаємних юридичних прав і обов'язків держави й особи стимулюється соціально відповідальна поведінка суб'єктів. Через систему суб'єктивного права здійснюється й активізація суспільно-політичного життя, оскільки громадянам надаються права активної участі в управлінні державними і соціальними справами.

Право є складною соціальною системою, що включає в себе відповідні галузі права, правові відносини, правові інститути тощо. Галузі права поділяються на традиційні (цивільне, кримінальне, адміністративне право) та комплексні (господарське, екологічне та ін.).

У формуванні міждержавних відносин важливу роль виконує міжнародне право, яке відображає взаємоузгоджені положення і принципи правових відносин між учасниками. Формування й функціонування міжнародного права зумовлюється реальними потребами взаємин між державами й народами, актуалізацією важливих глобальних проблем сучасності.

Одним із важливих завдань держав у сучасних багатогранних міждержавних відносинах є узгодження національних законодавств з нормами і принципами міжнародного права.

До основних принципів системи права відносять такі: наукову обґрунтованість; демократизм і гуманізм; рівність усіх громадян перед законом; взаємну відповідальність держави й особи; гарантованість правових примусів як засобами громадського впливу, так і силою, авторитетом, різноманітними ресурсами держави; верховенство права та інші.

Соціальна роль права найповніше виявляє себе в його функціях, які поділяються на соціальні та соціально-юридичні.

До *соціальних функцій права* належать такі, що відображають взаємодію права з іншими соціальними сферами, а саме: ідеологічна, економічна, політична та інші.

Соціально-юридичні функції права відображають напрями власне правового впливу на суспільні відносини і ті, що представлені регулятивною та охоронною функціями права.

Регулятивна функція права здійснюється завдяки закріпленню в нормативних актах сталих розвинутих відносин та стимулюванню розвитку нових відносин, які є соціально значущими, але ще перебувають у процесі становлення.

Охоронна функція права реалізується завдяки припиненню соціально-шкідливих і небезпечних діянь людей та їхніх об'єднань і відновленню порушених прав суб'єктів.

Правові ідеї й політичні рішення, втілені у відповідні законодавчі акти, стають правовими нормами після апробації й реалізації їх у діяльності та поведінці громадян, набуття ними домінуючих тенденцій у суспільному житті.

Важливість права виявляється і в тому, що воно, з одного боку, визначає сферу владних повноважень, а з іншого — регламентує межі непідвладності соціальних суб'єктів, забезпечує сферу їхньої свободи й незалежності від влади, можливість саморегулювання суспільних відносин.

Право регулює й регламентує найважливіші суспільні відносини, які мають велике значення для держави, об'єднань людей та окремих осіб. Правове регулювання суспільних відносин здійснюється за допомогою таких засобів, як дозвіл, зобов'язання і заборона, вони дають найбільший ефект за умови їх тісного взаємозв'язку. За допомогою цих засобів розвиток суспільних

відносин спрямовується в напрямках, визначених правовими нормами.

Процес правового регулювання суспільних відносин є складним соціальним явищем, на яке впливає багато різних чинників. Тут важливими є об'єктивні умови життєдіяльності громадян, досконалість законодавчих актів, рівень політичної та правової культури суспільства тощо.

Взаємозв'язок політики і права в суспільному житті

Сучасне життя суспільства з його складною змістовою насиченістю й різноманітністю соціальних інтересів потребує використання адекватних комплексних систем засобів і заходів для реалізації їх.

Спільними завданнями політики і права є регулювання суспільних відносин, створення стабільних і сприятливих умов життєдіяльності суспільства і людини.

Політика і право мають глибокі й нерозривні взаємозв'язки, вони тісно пов'язані з функціонуванням держави, яка визначає зміст політики, її пріоритетність і засоби реалізації, формує правову політику, забезпечує відповідну міру свободи своїх громадян і сферу їхньої непадвладності. Держава встановлює і санкціонує право, використовуючи для цього широкий арсенал відповідних засобів, включаючи і засоби державного примусу.

Особливість взаємозв'язку політики і права полягає в тому, що вони покликані забезпечити раціональні, науково обгрунтовані й стабільні принципи взаємовідносин громадян у суспільстві, гарантувати їм реальне здійснення прав і свободу. Одна сфера активної взаємодії політики і права цим не вичерпується, оскільки і політика, і право є самодостатніми соціальними явищами зі своїми власними сферами реалізації.

У визначенні взаємовідносин політики і права більшість дослідників надають пріоритет політиці. Політика — складний соціальний феномен, основний зміст якого пов'язаний з питаннями досягнення, утримання й реалізації влади суб'єктами політики для забезпечення своїх інтересів і потреб.

Політика формується під впливом різних чинників, справляючи в свою чергу зворотний вплив на всі сфери суспільного життя. Політика виконує низку важливих функцій, серед яких — всеосяжна організація суспільного життя; регулятивно-контрольний вплив на життєдіяльність громадян та їхніх асоціацій, починаючи від невеликих соціальних груп і верств аж до великих соціальних класів, народів і націй; забезпечення цілісного розвитку суспільства завдяки інтеграції різних соціальних груп і верств навколо спільних суспільних інтересів та інші значущі функції. Універсальність політики, її здатність впливати практично на всі відносини суспільства визначають її особливий соціальний статус. Однак реалізація політики потребує відповідного законодавчого забезпечення, прийняття правових актів, за допомогою яких політика держави стає нормою суспільного життя.

Право також виступає інтегративною основою суспільства, воно об'єднує і підпорядковує громадян вимогам права, формуючи відповідні правові відносини суспільства. Загальноправові норми визначають систему суспільних зв'язків.

Отже, взаємозв'язок політики і права виявляється таким чином, що політика і право виконують спільні функції та свої окремі особливі, специфічні завдання. Так, право є своєрідним інструментом здійснення політики, який унормовує суспільне життя, використовуючи для цього примусову силу держави.

Функціональна роль права полягає в тому, що воно виражає загальнолюдські інтереси, певні соціальні прагнення, волю більшості громадян суспільства чи його домінуючої частини, визначає права, свободи й обов'язки громадян.

Внутрішня організаційна цілісність і дієздатність правових норм забезпечується засобами державного санкціонування (силою державного примусу). Набуття правовими нормами юридичної чинності здійснюється завдяки встановленню їх державою, офіційним оприлюдненням, визначенням часу їхнього вступу в законну силу і зазначеній території, на якій вони будуть діяти, та осіб, на яких поширюється їхня дія.

У реалізації правових відносин суспільства винятково важливу роль відіграє виконання правових обов'язків громадянами, оскільки стан невиконання обов'язків руйнує всю систему громадянських прав. У юридичних обов'язках вбачають ядро правової політики,

їм відводять головну роль у співвідношенні між правами й обов'язками.

Реалізація правової політики є важливою передумовою формування і розвитку правової держави. Правова політика є складником державної політики, спрямованої на забезпечення прав і свобод громадян, законності та правопорядку в суспільстві. Правова політика є сферою взаємовідносин різних соціальних інститутів, суб'єктів політики з найважливіших питань законотворчої діяльності для реалізації суспільних інтересів і потреб.

Правова політика включає в себе правотворчість, застосування права, розвиток правосвідомості і правової культури громадян. Серед основних завдань правової політики виокремлюють такі:

- визначення видів суспільних відносин, які підлягають правовому регулюванню;
- визначення і впровадження методів правового регулювання відповідних видів суспільних відносин;
- планування й забезпечення реалізації основних напрямів законотворчої діяльності на поточну й довготермінову перспективу;
- розроблення оптимальних систем організації правотворчої й правозастосувальної діяльності державних органів;
- визначення основних форм і методів правового виховання громадян, формування їхньої правової культури.

У сучасному українському суспільстві відбуваються складні і суперечливі процеси реформування всієї правової системи, приведення у відповідність до нових соціальних реалій практично всіх галузей законодавства, кодифікації та систематизації його.

Визнаючи принцип верховенства права, нинішня національна правова система України зберігає занорматизований характер з домінуванням підзаконних нормативно-правових актів над законами. Так, у нас діє близько 30 тис. нормативно-правових актів, з яких лише 4,6 % мають силу закону. Залишаються незбалансованими сфери правового регулювання між окремими галузями права.

З проголошенням нашим парламентом Декларації про державний суверенітет, прийняттям Акту про незалежність і Конституції України закладено основи демократії молодій суверенній державі, визначено пріоритети внутрішньої і зовнішньої

політики. Нагальними завданнями сучасного державотворення є беззастережне втілення в життя Конституції та інших законодавчих актів України.

Політика і релігія

Корінні зміни, що відбуваються сьогодні у світі, важко собі уявити без участі релігії, зокрема без її впливу на поглиблення тенденції політизації народів. Звичайно ж, масштабність і глибина прояву цієї тенденції в кожній країні має свої особливості, оскільки відомо, що загальне діалектично відтворюється через особливе і навпаки. Такий підхід дає змогу краще розібратися в тих процесах, що відбуваються як у релігійному, так і в церковному житті, глибше з'ясувати взаємовплив політики і релігії.

Релігія й церква як суб'єкти політики

Важливість з'ясування того, чому релігія і церква є суб'єктами політики, зумовлена підвищенням ролі цих двох соціальних явищ у формуванні політичної свідомості, узагалі політичної культури. Кожна з існуючих сьогодні у світі релігій має своїх носіїв, які й виступають суб'єктами політичного процесу: церкви, мечеті, конфесії, релігійні громади, релігійні організації, секти, що вірують, і т.п. Для кожного з цих суб'єктів політичного процесу характерна така риса, як політична суб'єктність. Остання виявляється в тому, що релігійні організації не тільки безпосередньо беруть участь у політичному житті, а й широко залучають до виконання соціально-політичних завдань світські організації (політичні партії, профспілки, молодіжні організації і т. ін.), і навіть створюють їх.

Загалом політична суб'єктність релігійних організацій обумовлена двома обставинами: перша пов'язана з виконанням релігією однієї з найважливіших своїх функцій — зберігання і підтримання встановлених у суспільстві цінностей, друга — з необхідністю посилювати ідеологічний вплив віруючих на політичні

процеси, що відбуваються в державі, ширше залучати людей суспільства у свою релігію і в активну релігійну діяльність.

Оскільки сьогодні вплив релігії на суспільну свідомість небезпідставно прирівнюється до засобів масової інформації, то стає зрозуміло, чому політики завжди ведуть безкомпромісну боротьбу за віруючих у всіх країнах світу, у тому числі й в Україні.

В історії людства ідеал Бога — головна і самоцінна ідея релігійної віри, оскільки для основної маси віруючих вона пов'язується з проблемою сутності людського життя, з природним бажанням людини бути завжди щасливою, а отже, і політично незалежною. Тому ідею Бога навіть і сьогодні важко замінити якоюсь іншою, привабливішою і глибшою. Є підстави стверджувати, що релігійна свідомість була однією з перших форм суспільної свідомості і пов'язувалася, насамперед, з інстинктом самозбереження людини, духовним очищенням її. Тому майже завжди й у всіх відомих культурах релігія була в епіцентрі соціальних і політичних подій, господарських процесів, а отже, і справляла визначальний вплив на духовну ситуацію часу.

Є немало підстав стверджувати, що з самого початку зародження релігійних вірувань взаємопроникнення релігійних і політичних засад було ще вагомим, оскільки релігійні і політичні функції в ранніх суспільствах не були розділені. У таких суспільствах політичний аспект їхнього життя виявлявся в контролі і підтримці відповідної соціальної, у тому числі й релігійної, поведінки членів роду. Контроль і примус здійснювався шляхом регуляції звичок, звичаїв і за допомогою таких методів, як колективний осуд злочинця, позбавлення родинної підтримки, вигнання з родин і т. ін. За своїм основним змістом такі засоби впливу на людину були ритуальними, більшою мірою релігійними, оскільки реалізація їх супроводилася широким використанням релігійних обрядів, символів тощо.

Згодом релігійні і політичні інститути, що були, по суті, об'єднані в єдине ціле, трохи усамостійнилися. Саме в цей період релігія і політика як дві самостійні сфери соціальної дійсності розробляють свої системи цінностей і вірувань (ритуали, звичаї, основоположення), формують свій професійний прошарок — релігійну і політичну еліти. Формівна політична система функціонує в руслі тих, у тому числі і релігійних, цінностей, що традиційно склалися в суспільстві. Більше того, для утвердження

політичної системи політична еліта залучає релігійну еліту для того, щоб легітимувати встановлений політичний лад. Релігія освячує порядок від імені Бога, а нерідко і сама виступає основою державної влади. На цьому ґрунті виникають довготермінові зв'язки релігійної і політичної еліт, які, хоч і у видозміненому вигляді, зберігаються й сьогодні.

Політична історія зберегла чимало прикладів, коли той чи інший правитель (цар чи князь) виступає як представник Бога на землі, син Бога, втілення Бога чи пророка і т. ін. Іноді релігійні культури ставали основою створення державних структур, а ці, у свою чергу, брали на утримання релігійних діячів. Усе це вказує на те, що жодна політично значуща подія не відбувалася без участі релігії. Однак це не означало, що релігія домінувала над політикою. Практично ні антична Греція, ні античний Рим не зіштовхувалися із загрозою узурпації політичної влади релігійною елітою.

Помітна зміна усталених взаємин політичних і релігійних систем відбулася в період виникнення світових релігій — буддизму, християнства і, до певної міри, ісламу (див. схему 9). За своїм основним змістом ці релігійні течії є універсальними, оскільки їхні віровчення ґрунтуються не тільки на багатовікових суто релігійних, а й на політичних традиціях народів різних регіонів світу. Нижче проведений аналіз виникнення світових релігійних течій є наочним тому підтвердженням.

Найстарішою серед релігійних течій є буддизм (6 ст. н. е.). Ця релігійна течія виникла в Стародавній Індії. Сьогодні ж основна маса буддистів зосереджена в країнах Центральної, Південної і Південно-Східної Азії. У буддизмі відправлення культів досить просте, оскільки миряни не беруть участі в богослужіннях. Культ відправляють ченці, які читають буддійський канонічний текст із релігійно-філософського збірника Стародавньої Індії — із Сутри. Буддизм має дві гілки: хінаяна і махаяна. Хінаяністи вшановують Будду не як божество, а як людину — великого вчителя. Махаяністи, навпаки, вважають Будду своїм Богом. Одним із найвпливовіших відгалужень махаяністів є ламаїзм, що виник у Тибеті у 12–14 ст., а потім поширився серед монголів, бурятів і калмиків. Найхарактернішою соціально-політичною рисою ламаїстів є беззаперечне підкорення духовній і світській владі. Таке підкорення передбачено самим вченням буддизму, оскільки виходить із того, що будь-які зв'язки, у тому числі і соціальні —

це зло. Звичайно, є немало віруючих, які беруть активну участь у громадсько-політичному житті.

А християнська віра пов'язується з іменем Бога-людини — Ісуса Христа (I ст. н. е.). За своєю чисельністю сьогодні християнство є найбільшою світовою релігією, вона має своїх послідовників у багатьох країнах світу.

Світоглядні засади християнства визначено у головній книзі — Біблії. Ця книга складається з двох частин: Старого і Нового заповітів. Іудейська релігія визнає тільки Старий заповіт, а християнська вважає всі із 77 книг Біблії священними, тому всі віруючі повинні дотримуватися їхнього змісту. Християнська віра ґрунтується на положенні, що Біблія є головною книгою, книгою книг, у якій кожна людина може знайти відповіді на багато (а то й на всі!) питань, що її хвилюють.

Соціально-етичні засади християнства сприяли його перетворенню на світову релігію, а церкви, що презентували це вчення, проявили неабияку здатність пристосовуватися до різних соціально-політичних систем. Так, у 4 ст. християнство було державною релігією Римської імперії, в середні віки християнська церква освячувала феодальний лад, у 19 ст. пристосувалася до умов капіталізму і підтримала буржуазію, а в наш час намагається (і не без успіху!) модернізувати свої догмати відповідно до змін, які сталися в світі. І це за умов розколу християнства на кілька течій, найбільшими серед яких є католицизм, православ'я та протестантизм. Основою появи кожної з цих течій були не релігійні відмінності між гілками християнства, а політичні мотиви, пов'язані, насамперед, з бажанням окремих духовних пастирів мати вищу церковну посаду, а отже, і відповідну владу. Це є ще одним свідченням того, що ні православна, ні католицька, ні протестантська церкви ніколи не були й об'єктивно не можуть бути поза політикою.

Поява ісламської віри пов'язується з іменем Мухаммеда (6 ст. н. е.), якого було проголошено найвеличнішим пророком, посланцем Аллаха. Сьогодні іслам поширений у країнах Близького Сходу та в африканських країнах і відіграє політичну роль у їхньому суспільно-політичному житті. Головною святою книгою мусульман є Коран. Мусульманське вчення захищає приватну власність, майнову і соціальну нерівність, рабство, приниження жінки тощо. Життя мусульман регулюється законами шаріату.

Ісламську віру поділено на дві головні течії: сунізм і шиїзм. Якщо сунізм може допускати вільне тлумачення Корану, то шиїзм будь-яку довільність у цьому плані категорично забороняє.

Історія виникнення всіх світових релігій свідчить, що, незважаючи на нерідко дуже жорстку внутрішню боротьбу всередині кожної із цих релігій, конфлікти між церковною і світською владами не призводили до тривалих непорозумінь, навпаки, кожна із них використовувала іншу у своїх інтересах.

Світська влада нерідко використовувала релігійні гасла, під якими здійснювалися значні соціально-політичні зрушення і навіть національно-визвольні революції, завойовницькі війни і політичні перевороти. У свою чергу релігійні діячі нерідко не без допомоги світських правителів ставали загально визнаними народними ватажками, реформаторами, державотворцями і політиками. Усе це створювало передумови для налагодження всередині країн тісних політичних взаємозв'язків світських і релігійних систем з пріоритетом перших. Але історія християнства зафіксувала випадок, коли релігія намагалась утвердити свою першість. Це було в епоху Середньовіччя, коли, з одного боку, спостерігався сильний вплив релігійно-церковної організації влади в суспільстві, а з іншого — відбувалися розпад Римської імперії й становлення національно-територіальних держав.

Піпін, який став у 751 р. королем франків, при сходженні на трон для обґрунтування своєї влади прийняв так зване церковне помазання. Цей крок на довгий період (до 16 ст.) змінив взаємини між християнством і державою, на чолі якої відтепер стояв "помазаник Божий". Приймаючи благословення на владу і підтримку з рук церкви, спираючись на духовну легітимацію, монарх відмовився від принципу першості світської влади. Ця подія, хоч і мала величезне значення, була все-таки особливим випадком, а не загальним правилом.

І нині залишається актуальною проблема взаємовідносин політики і релігії, зокрема, при визначенні місця і ролі релігії в політичній системі суспільства (див. схему 10). У різних політичних системах релігія та її організаційні інститути відіграють неоднакову роль. У деяких країнах релігія виступає як самостійний суб'єкт не тільки духовного, а й політичного життя. Найхарактерніший приклад цього надає католицька церква. У столиці Італії Римі є невелике місто-держава Ватикан, яка не тільки має своє

самостійне політичне управління, а й є світовим центром католицизму. Вся повнота влади у цій державі і церкві зосереджена в руках папи римського, який шанується католиками як намісник Христа на землі і наступник апостола Петра. Католицька церква традиційно претендує на особливий статус у політичних системах країн, де живуть віруючі-католики. У середні віки служителі католицької церкви роздавали корони і боролися за владу як духовним, так і світським мечем; у 19 ст. організовували хрестові походи проти лібералізму і соціалізму, а у 20 ст. — проти комунізму. З цією метою вони ініціювали створення християнських політичних партій і громадських організацій. Католицизм підтримує програмні настанови консервативних партій, а в Німеччині керується настановою К. Аденауера — робити політику за допомогою релігії.

У сучасних умовах католицизм запропонував нову модель розбудови взаємовідносин з політичною системою. В основу цієї моделі покладено тезу про необхідність подолати “політичний клерикалізм”, тобто домогтися деполітизації церковного життя.

Реалізація цього надзавдання передбачає:

- ретельне дотримання положення про відокремлення церковної влади від політичної, загалом від соціальної суспільної системи;
- відмову від будь-яких державних привілеїв і використання у власних цілях державної влади;
- широке використання принципів плюралізму;
- визнання права на альтернативу при розв’язанні основних політичних і соціально-економічних проблем.

У більшості країн сьогодні церква і релігія тісно взаємодіють з органами державної влади, а іноді вони є складниками політичної системи суспільства. Такий статус ставить їх у ранг державних релігій. Приклад такої подає англійська церква. В Ісландії, Данії, Швеції та Норвегії державний статус має лютеранська евангелістська церква.

У мусульманських країнах державний статус має іслам. У таких державах інші конфесії та релігійні групи не користуються державною підтримкою.

Політична історія знає немало таких країн, у яких релігія і церква конституційно відокремлені від держави, однак тісно взаємодіють між собою, зокрема й у сфері політики. Такі релігії, а відповідно і церкви, мають статус громадських організацій і діють відповідно до визначених їм меж. Так звані громадські релігії

створюються переважно у державах, які надають громадянам право на свободу вибору тієї чи іншої віри при одночасному захисті права невіруючих громадян. Такі релігії звичайно відіграють важливу роль у політичному житті своїх держав, активно включаються у виборчий процес, у політичне структурування суспільства, відкрито висловлюють своє ставлення до уряду і тим самим впливають на політичну поведінку людини.

Подібні взаємовідносини релігійних і політичних структур характерні для таких держав, як США, Німеччина, Франція, Україна та ін.

Специфічними є взаємовідносини релігії і церкви, з одного боку, і політичної системи — з іншого, у державах з теократичними і тоталітарними режимами.

Згідно з теократичною моделлю світська влада або об’єднується з релігійною, або ж навіть усувається від управління державою, а тоталітарна модель, навпаки, передбачає не тільки відсторонення релігійної влади від управління державними справами, а й своє втручання у діяльність церкви. Характерною рисою обох цих моделей є радикалізм.

Найяскравіший приклад теократичної моделі зафіксовано в Ірані за часів правління аятоли Хомейні, який розробив концепцію “велайте факіра” (влади факіра), яка обґрунтовує необхідність ліквідації світської влади в державі з метою надати суспільству дійсно ісламського характеру шляхом створення свого роду мусульманської общини — держави. Прихильність політичних режимів багатьох мусульманських країн до ісламу — не зовнішній атрибут, а частина соціальної психології, засіб політичної мобілізації мас, обґрунтування панівної нині в цих країнах політичної моделі.

А класичний приклад тоталітарної моделі зафіксовано в період існування радянської політичної системи. Згідно з цією моделлю церква по суті перестає існувати як самостійна величина. І це за умов, коли офіційно було задекларовано відокремлення церкви від держави.

Стан розвитку політичних систем у сучасних суспільствах здебільшого не потребує своєї легітимації з боку релігії і церкви, однак у низці країн така форма легітимації (у вигляді певного ритуалу чи традиції) усе ж поки що зберігається. У цьому врешті-решт зацікавлені обидві сторони. Релігійні конфесії зацікавлені в

даній церемонії, оскільки вони надають можливість розширити свій вплив на політичне життя в країні. Церковні служителі всіх конфесій добре розуміють, що участь у подібних церемоніалах будь-якого рівня поглиблює їхній вплив на суспільні відносини, зміцнює їхні контакти з державною владою. У свою чергу, підтримані релігійною владою державні правителі одержують свої “дивіденди”, оскільки така підтримка їх означає не просто духовне благословення, а й всіляку підтримку з боку такого важливого інституту, яким є сьогодні церква. Нерідко церква, надаючи таку підтримку, використовує суто політичні засоби, вона може карати або засуджувати невгодні їй режими, а іншим виявляти свої симпатії і надавати всіляку допомогу.

Звичайно ж, в основі взаємопідтримки державної і церковної влад покладені певні, і насамперед політичні, інтереси. Оскільки ці інтереси постійно перетинаються, то така взаємопідтримка і взаємодія є очевидною. Тому встановлення конструктивної співпраці між релігійною і державною владами є однією з важливих передумов зміцнення державності і збереження міжконфесійного миру й міжнаціональної злагоди в будь-якій багатонаціональній за складом свого населення країні. З'ясування діалектики стосунків держави і церкви вкрай необхідне, оскільки воно дає змогу краще зрозуміти ті політико-релігійні процеси, що відбуваються нині в Україні, — релігізацію політиків і політизацію священнослужителів церков.

Сьогодні релігія перетворилася з об'єднувальної сили суспільства на одну із сфер його життя. Релігія існує поряд з політикою, наукою і мистецтвом. Вона залучається до політичного життя більше як мотивація поведінки індивідів та груп людей, які є віруючими, або релігійних організацій. Тінь релігійного завжди накинута на політичний організм влади. Не можна забувати, що людська свідомість базується на великій різноманітності досвіду, вмщуючи і досвід релігійний. У цьому контексті об'єктивно релігія виступає як суб'єкт політики, як одна з форм організації людей, поряд з національними, класовими, місцевими об'єднаннями, кожне з яких спроможне прискорити або загальмувати процес розвитку суспільства. Глибше пізнати діяльність релігійних організацій як суб'єктів політики можна шляхом визначення функцій і розкриття їхнього змісту.

У комплексі таких функцій виділимо найзначущіші — світоглядну, компенсаторну, комунікативну, регулятивну, інтегративно-дезінтегративну і легітимно-делегітимну (схема 11). Самі назви функцій указують на певну взаємодію, взаємопроникнення релігійного і політичного.

Світоглядну функцію релігія реалізує завдяки наявності в ній відповідних поглядів на людину, суспільство та природу. Релігійний світогляд вмщує світорозуміння (пояснення світу в цілому і окремих процесів зокрема), світовідчуття (емоційне прийняття і заперечення) і світосприйняття (оцінка). Релігія реалізує світоглядну функцію, завдячуючи тому, що наділяє змістом наявне буття людини, надаючи тим самим тому, хто вірує, можливість вирватися, хоч би в уяві, за межі нудної реальності, підтримує надію на досягнення світлого майбутнього, на позбавлення від страждань, нещастя, самотності і морального падіння.

Компенсаторна функція релігії заповнює обмеженість, залежність, безсилля людей у плані уяви, перебудови свідомості та об'єктивних умов існування. Реальне пригнічення долається “вільністю духу”, соціальна нерівність перетворюється на “рівність” у гріховності, у стражданнях; церковна добродійність, милосердя, піклування, перерозподіл доходів пом'якшує нещастя знедолених; розрізненість та ізоляція компенсується “братством у Христі” в общині.

Комунікативна функція релігії здійснюється через спілкування людей як у нерелігійній, так і в релігійній діяльності, охоплюючи процеси обміну інформацією, взаємодії, сприймання людини людиною. Можна назвати два рівні спілкування. Один з них — рівень спілкування віруючих між собою. Таке спілкування об'єднує людей однієї віри в моральну спільноту. Другий рівень — спілкування віруючих із “священним” (Богом, ангелами, святими, душами померлих тощо), яке виступає як посередник спілкування між людьми за допомогою священних обрядів та ритуалів. Соціальне життя за своєю природою — колективне. Зв'язок, який об'єднує членів групи з “Вищою силою”, що втілюється в ритуальній діяльності, в спільних обрядах, які супроводжують народження, шлюб, смерть та інші моменти людського життя, — усе це закріплює почуття групової солідарності.

Регулятивна функція релігії полягає в тому, що за допомогою певних ідей, цінностей, настанов, стереотипів, суджень, традицій,

звичаїв, інститутів здійснюється управління діяльністю і відносинами, свідомістю та дією індивідів, груп, общин. Велике значення тут має система норм у вигляді релігійного права і моралі, зразків і прикладів для наслідування, зацікавлення і покарання як у реальному, так і в потойбічному житті. Особливо слід відзначити цю функцію як дієву силу щодо сім'ї. Зв'язок сім'ї й релігії бере свій початок у стародавньому періоді історії інституту родини. І сьогодні релігія залишається регулятором і легітиматором сімейних відносин

Особливе місце в розумінні зв'язку релігії, суспільства і політики займає *інтегративно-дезінтегративна функція* релігії. В одному значенні вона поєднує індивідів, групи й інститути, а в іншому — роз'єднує їх. У першому випадку потрібно виходити з того, що міцну суспільну інтеграцію й стабільність можна забезпечити тільки за допомогою духовно-культурних чинників — системи ідей, цінностей і значення символів. Релігія в цьому плані і є універсальним чинником, без дії якого суспільство як певне духовно-культурне ціле функціонувати не може. Інтеграція сприяє стійкості, збереженню стабільності особи, окремих соціальних груп, установ і суспільства в цілому. У вужчому значенні інтегративна функція виконується в тих межах, у яких визнається більш чи менш спільне віросповідання. Але якщо в релігійній свідомості і поведінці особи виявляється неузгодженість тенденцій, якщо в соціальних групах і суспільстві існують різноманітні конфесії, які взаємопротистоять, а тим більше, якщо це проявляється всередині однієї конфесії, як це ми бачимо в Україні в православ'ї, то тут релігія стає чинником дезінтегративним, виконує дезінтегративну функцію.

Легітимно-делегітимна функція означає узаконення деяких суспільних порядків, державних, політичних, правових та інших інститутів і відносин, норм і зразків як належних або, навпаки, ствердження неправомірності якихось із них.

Жодна політична система не може існувати, якщо не забезпечена легітимована дія, якщо її діяльністю можна довільно варіювати. Необхідно додержуватися певних узаконених зразків поведінки. При цьому йдеться не просто про нормативний порядок у суспільстві (це — функція правової системи), а про легітимацію, тобто обґрунтування й узаконення існування самого нормативного порядку. Йдеться не про дотримання якогось закону, а про ставлення до закону в принципі, тобто про те, чи існує і чи треба

брати до уваги якесь визначення у вигляді закону, яке обмежує людину. Іншими словами — чи все можливо і чи все дозволено?

Релігійно-клерикальні доктрини сучасності

Поряд з такими суспільно-політичними доктринами, як консерватизм, лібералізм, соціал-демократизм, марксизм і націоналізм, існує і клерикалізм (від лат. *clericalis* — церковний).

У різні історичні періоди, залежно від місця та ролі, що визначали становище релігії і церкви в суспільстві, клерикалізм поставав у різних формах — від участі духовництва у здійсненні державної влади в коаліції з іншими політичними силами до претензій на домінуючу роль релігії, церкви і кліру в державі. Що стосується останнього, клерикалізм виступає у своїй теократичній формі, притаманній переважно рабовласницьким і феодальним суспільствам.

У сучасному розумінні клерикалізм як суспільна течія склався в 19 ст. Його поява пов'язується з Великою французькою революцією, яка завдала відчутного удару по економічній могутності католицької церкви і по її впливу на суспільство. Довгий час церква відкрито протидіяла цьому, однак врешті-решт змушена була змиритися зі своїм новим статусом і почати співробітництво зі світською владою. Ідеологічні засади такого співробітництва було визначено в енцикліці римського папи Лева XIII "Про нові речі" (1891).

У цьому документі визначається модель соціального устрою держави, яка повинна ґрунтуватися на ідеалах християнської демократії. Остання передбачає співробітництво між класами й народами; ліквідацію суперечностей між працею і капіталом і т. ін. В енцикліці папи церква представлена як захисник інтересів усіх людей — як багатих, так і бідних, нерівність визнається як природний закон, а тому треба з нею змиритися і припинити будь-яку взаємну боротьбу.

У 1991 р., тобто через 100 років після виходу енцикліки Лева XIII, папа Іоанн Павло II випустив нову, ювілейну енцикліку "Сотий рік", у якій проголосив дальший розвиток доктринальних підходів Ватикану, доповнивши їх необхідністю активнішої участі

католицької церкви в захисті прав і свобод людини, у зміцненні й поглибленні християнської демократії. В енцикліці модернізується ставлення церкви до загальнолюдських проблем, зокрема, визначається необхідність зміцнювати солідарність між усіма народами, між віруючими й атеїстами в ім'я збереження миру на Землі, засуджуються війни, використання зброї масового знищення. Енцикліка надає католицькій церкві більші права при встановленні контактів з іншими релігіями та віросповіданнями. Отже, хоча католицька церква продовжує визнавати істинно християнським лише своє вчення, вона може встановлювати дійове співробітництво з іншими християнськими віросповіданнями і релігіями. Сьогодні, як і в минулому, справедливим залишається твердження, згідно з яким папські енцикліки є не тільки ідеологічними документами Ватикану, а й основним ідеологічним джерелом християнської демократії — однієї з найвпливовіших політичних течій сучасності. Саме на основі християнської демократії переважно формуються політичні партії клерикального спрямування.

Процес клерикалізації суспільного життя — явище не суто християнське. Клерикалізуються і представники інших вірувань. Особливо активно клерикалізуються окремі послідовники ісламу, які живуть у 52 країнах світу. У деяких країнах Азії і Африки ісламська віра проголошена ідеологічною основою функціонування держав. І це незважаючи на те, що кожна з цих країн має свою політичну орієнтацію: Саудівська Аравія — абсолютистсько-теократичну, Йорданія, Марокко, Малайзія — конституційну монархію, Лівія, Пакистан — республіканську форму правління і т. ін. Небачених раніше масштабів політизація релігійного життя серед мусульман набрала після перемоги “ісламської революції” в Ірані. У країнах мусульманського Сходу стали масово відзначати релігійні свята, відвідувати святі місця, активізували свою діяльність ісламські політичні партії і рухи, що виступають за повернення до “ісламських цінностей” у політиці, економіці та культурі. Духовні і політичні лідери широко використовують іслам для впливу на віруючих. “Оновлений” ісламський соціальний порядок пропагується як “третій” шлях розвитку. За цим порядком передбачається надати державі роль стримувальної сили, міцного бар'єра на шляху проникнення західного і східного впливів ідей та культур, з якими мусульманські народи пов'язують свої біди, зростання злиденності й безправ'я.

Безсумнівно, що при визначенні соціально-політичних проблем кожна релігія виходить із своїх релігійних догматів, отже, кожна із них має свої особливості і по-своєму розставляє акценти при розв'язанні їх. Проте це не виключає наявності загальних, характерних для всіх релігій ознак. Практично всі конфесії доводять примат релігійного над мирським, відмежовуються від участі в політиці. На цьому, зокрема, наголошується в багатьох енцикліках папи римського. Подібне стверджують і православні теологи, керуючись тим, що розробляти соціально-політичні програми не входить в обов'язки церкви і навіть суперечить євангеліям. Іслам також виходить із того, що земні порядки є вічними і незмінними, тому недоцільно втручатися в політику. А реальна дійсність спростовує такого роду релігійні постулати. І в цьому зв'язку актуальним залишається твердження видатного німецького філософа-письменника Т. Манна, який вважав, що релігія і політика, хоч і речі абсолютно різні, однак між собою тісно пов'язані, не бачити цього “... означає не бачити єдності світу”.

Спільною рисою для всіх сучасних конфесій є і те, що всі вони намагаються доповнити свої релігійні доктрини відповідно до існуючих реалій суспільного життя. З цього приводу папа Іоанн Павло II зауважив, що зростання потреб нашої епохи та еволюція суспільства поставили перед римо-католицькою церквою “небезпечні питання”, розв'язання яких треба знайти у світовому масштабі, на всіх рівнях: соціальному, політичному, ідеологічному і релігійному.

На II Ватиканському соборі (1962–1965) папа римський визначив нову політику католицької церкви — “аджорнаменте”. Ця політика передбачає оновлення наявних у католицизмі соціально-політичних доктринальних підходів при розв'язанні актуальних проблем суспільного життя.

Сучасний католицизм критикує капіталістичну систему господарювання за нерозв'язаність проблем, пов'язаних з якістю життя людей, за зловживання і егоїзм власників засобів виробництва і т. ін. Позитивно оцінюючи роль підприємництва, ринку і приватної власності, нова соціально-політична доктрина католицизму одночасно виступає за можливість і легальність існування “різних форм власності”. Політично важливим пунктом соціальної доктрини “аджорнаменте” є ідея асоціації праці і капіталу, забезпечення широкої участі працівників у здійсненні керівництва

підприємствами. Визнаючи соціальні конфлікти неминучими, сучасний католицизм одночасно засуджує їх, рівно як і форми боротьби, які виключають розумний компроміс. Найприйнятнішою формою прогресивних перетворень у суспільстві сучасні католики вважають реформи. Політика "аджорнаменте" пропонує нові підходи до визначення місця і ролі людини в суспільному прогресі, до визначення загальнолюдських цінностей тощо. Зокрема, конкретизуються підходи щодо визначання понять "війна" і "мир". За умов наявності зброї масового знищення "справедливої війни" як засобу розв'язання суперечок між державами взагалі не може бути, тому така війна недопустима, а справжній мир не може бути результатом військової перемоги. "Планетаризація" сучасного світу вимагає поглиблення міжнародної солідарності і співробітництва у розв'язанні глобальних проблем людства.

Перспективним уявляється положення програми політики "аджорнаменте", яке передбачає дальшу модернізацію діяльності низових католицьких громад на ідеалах первісного християнства. Про серйозність намірів ідеологів католицизму реалізувати поставлену мету говорить концепція, яка одержала назву "теологія звільнення", яку вони розробляють. Великого поширення ця концепція набула в Латинській Америці. Згідно з концепцією "теології звільнення" всі справжні християни повинні вести боротьбу з соціальним злом і несправедливістю, з неоколоніалізмом та імперіалізмом. Причому цю боротьбу треба вести на трьох рівнях: соціально-політичному, історико-антропологічному і релігійному, або сакральному.

Аналіз соціально-політичних доктринальних підходів католицизму показує, що всі нововведення католицької церкви покликані зміцнити її позиції в християнстві, щоб мати більше своїх прихильників у всіх регіонах світу.

Оскільки православна і протестантська гілки християнства не мають єдиних центрів, які б розробляли соціально-політичні доктрини, то провести системний аналіз їх, визначити рівень їхнього впливу на політичні процеси суспільств не уявляється можливим. Обидві ці гілки християнства і церкви, які їх представляють, широко включені в політичні процеси відповідно до "місцевих" доктринальних соціально-політичних підходів. А спільною характерною рисою соціально-політичних доктринальних підходів як для православ'я, так і для протестантизму є орієнтація

обох цих гілок християнства на загальнолюдські цінності при розв'язуванні внутрішніх і міжнародних проблем суспільного розвитку.

В основі соціально-політичної доктрини ісламу покладено ідею незмінності і вічності земних порядків. При цьому кожна з гілок ісламу тлумачить цю ідею по-своєму. Так, традиціоналісти, або ортодокси, активно захищають незмінність ісламських ідей; модерністи, або реформатори, навпаки, намагаються пристосувати мусульманські догмати до потреб сучасного розвитку. А фундаменталісти наголошують на особливому значенні для мусульманського світу ідей раннього ісламу.

Визначальною рисою ісламу все ще залишається консерватизм. Однак останнім часом у мусульманських країнах активізувався модерністський соціально-політичний напрям. У його основі покладено політичний іслам, тобто не просто релігію, а концепцію ісламу як політичної, ідеологічної і навіть економічної основи суспільного устрою. Йдеться про адаптацію ісламу до сучасних політичних процесів, про активне використання ісламом бойовничого настрою в політичній боротьбі. Зокрема, стверджується, що активізацію ісламу при закріпленні його позицій як релігії в усіх сферах суспільного життя треба здійснювати не шляхом воєн, нападів і завоювань, а вишуканими засобами, під прапором "виняткової вірності ісламові" як релігії, що найточніше і найповніше відображає сподівання людей і може врятувати їх від злиденності і пригнічення та принести їм щастя.

Модерністи виходять із того, що кризу, яка охопила більшість сучасних країн, можна перебороти, орієнтуючись на соціалізм. Концепція "ісламського соціалізму" і покликана дати йому теоретичне обґрунтування, запропонувати ширше використовувати різні форми власності, проводити націоналізацію в ряді галузей економіки, аграрну і податкову реформи на користь найбільш вразливих верств населення і т. ін.

Представники цього напрямку намагаються узгодити мусульманське віровчення з досягненнями сучасної науки. Наприклад, стверджується, що Коран містить вказівку на нинішню науково-технічну революцію і т. ін.

Особливе місце в суспільно-політичній доктрині ісламу займає ісламський фундаменталізм. Перебільшуючи значення порівняльних принципів у житті мусульман часів пророка Мухаммеда,

прихильники цього напрямку вбачають у ранніх громадах ідеальне об'єднання віруючих на засадах рівності і справедливості.

Ісламські фундаменталісти заперечують і капіталізм, і соціалізм як шляхи соціально-політичного розвитку мусульманських країн. Вони пропонують свою альтернативу, "третій шлях", згідно з яким буде встановлено ісламський соціальний порядок, що стане моральною фортецею проти корупції та несправедливості. Лівійський лідер Муаммар Каддафі називає цю концепцію "третьою світовою теорією". Згідно з цією теорією передові принципи, що пропонуються в ній, здавна існували в арабському світі і були невід'ємною частиною положень раннього ісламу, соціальними й етичними нормами, якими керувалося у своєму житті арабське суспільство ще в період його племінної організації.

Реальне теоретичне і практичне втілення ідея ісламського фундаменталізму одержала в діяльності аятоли Хомейні під час іранської революції 1978 р., результатом якої стало створення в Ірані ісламської держави, що базувалася не на законах, які виробило суспільство, а на "божественних законах", зафіксованих у Корані та шариаті.

Модернізується і зовнішньополітична доктрина ісламу. Відроджується концепція "панісламізму", яка передбачає створення єдиної мусульманської нації. У цій концепції надкласовість, наднаціональність мусульманської єдності, всесвітньої спільності правовірних виступає її центральною ідеєю.

Оскільки мусульмани, на думку ідеологів панісламізму, єдині у своїй вірі, політиці, правах та обов'язках, то це неодмінно приведе їх до світової форми правління. Тому вже сьогодні вони рекомендують усім мусульманським країнам вийти із ООН і створити "Мусульманські Об'єднані Нації", "Спільний ринок", "Об'єднані збройні сили" і т. ін.

Особливістю соціально-політичної доктрини буддизму є, з одного боку, збереження чистоти буддійської релігії, очищення від світського, а з іншого боку, — модернізація, заклик до духівництва і віруючих залучатися до суспільного життя, формувати "третій шлях розвитку суспільства", відмінний від капіталістичного і соціалістичного, який через удосконалення людини приведе до соціально справедливого суспільства, до "національного соціалізму".

У зовнішньополітичній частині доктрини буддизму визначаються три основні підходи до проблеми війни і миру. Один із них — моральний — виходить із того, що тільки етичний спосіб життя може врятувати людство від загибелі. Тому головне завдання — моральне вдосконалення природи людини. Інший підхід — кармічний, який обґрунтовується посиленням на дію карми, "закону залежного існування". Згідно з законом життя людини, нації і держав визначає соціальна карма, яку можна покращити, допомагаючи буддійській громаді. Суспільства, які матимуть сприятливу карму, виживуть навіть у разі термоядерної війни, а країни, які виробляють зброю масового знищення, формують погану карму, що призведе їх до взаємного знищення.

Третій, соціально-політичний, підхід ставить своїм завданням забезпечити співробітництво буддистів усього світу для зміцнення миру. Звідси випливають й інші завдання: захист і підтримка національної незалежності і протистояння імперіалізму та неоколоніалізму, агресивним військовим блокам, сприяння загальному і повному роззброєнню, співробітництво з іншими миролюбними рухами релігійних і нерелігійних організацій, які мають схожі цілі.

Ретроспективний аналіз релігійних соціально-політичних доктрин сучасності показує, що кожна з них намагається запропонувати якнайпривабливішу ідейно-політичну концепцію з тим, щоб справити на людей якнайсильніший вплив і залучити до себе якомога більше прихильників. Через це різні релігійно-політичні течії неминуче змагаються між собою, сподіваючись відштовхнути одна одну на узбіччя суспільного життя. Тому взаємовідносини різних релігійних соціально-політичних течій неможливо звести лише до боротьби, оскільки в процесі ведення її виникає чимало проблем, які потребують спільних зусиль на шляху до їхнього розв'язання. Взаємодіючи між собою, кожна з релігійних суспільно-політичних течій взаємозбагачується, налагоджується діалог між релігіями.

Останнім часом великого поширення набув єкуменістичний рух, який об'єднує християнські церкви. Організаційно цей рух представляє Всесвітня Рада церков (ВРЦ). Єкуменістичний рух прагне до подолання розбіжностей у трактуванні віровчення гілками християнства, хоч і не ставить завдання створити єдину

церкву. ВРЦ розробляє програми боротьби з голодом, зубожінням, несправедливістю й расизмом, захисту довкілля тощо.

Одним із головних завдань релігійних соціально-політичних доктрин сучасності є пристосування своїх віровчень до тих змін, що відбуваються у світі з урахуванням специфіки соціально-економічного, політичного і духовного розвитку своїх країн.

Особливості міжконфесійних відносин в Україні

Україна — багатоконфесійна держава. Головним її віровизначенням є християнство — одна з найпоширеніших релігійних течій сучасного світу. За церковними даними, до християнства належить близько 1 млрд, із них близько 580 млн — католики, 344 млн — протестанти і 74 млн — православні. Іслам віросповідують 592 млн, буддизм — 256 млн. Решта людства сповідує інші релігії.

Історія християнства свідчить, що з самого початку свого зародження всередині цього напряму віровизначення людства майже ніколи не було єдності. Уже в 4 ст. окреслилися межі розколу західного і східного християнства, остаточне завершення якого відбулося у 1054 році. Це стало початком розвитку двох самостійних гілок християнства — православ'я і католицизму.

Безсумнівно, хрещення Володимиром у 988 р. жителів Київської Русі посилило східну православну гілку християнства, одночасно з цим поглибився міжконфесійний поділ усередині християнства. Правда, християнство як релігійна течія на українських землях почала впроваджуватися з 1 ст. нової ери, коли св. апостол Андрій Первозванний — один із 12 апостолів Ісуса Христа поставив хрест на тому місці, де сьогодні стоїть церква Св. Андрія у Києві. Однак незаперечним сьогодні залишається і той факт, що саме за князювання Володимира було похрещено Русь і введено православ'я. Відомо і те, що з самого початку вища церковна влада перебувала у Києві, певний час — у Переяславі і до 1686 р. була прямо підпорядкована Константинопольському патріархатові, потім, по суті силою, Київську метрополію було інтегровано в

систему Російської православної церкви під владу Московського патріархату, а отже, було позбавлено автокефалії. Зауважимо, що визнання канонічності Московської патріархії не було безпроблемним. Формально неканонічна Московська патріархія функціонувала з 1442 року, а канонічність одержала лише у 1589 році. Саме в цей час Вселенська Константинопольська Патріархія переживала матеріальну скруту, а одержання допомоги від Московської патріархії прямо пов'язувалося з визнанням її канонічності.

Історичні джерела свідчать, що і після одержання канонічності Московською патріархією Київська патріархія зберігала свою автокефалію аж до 1686 року, незважаючи на значне послаблення її впливу після “воз'єднання” України і Росії у 1654 році.

Зауважимо, що в ліквідації Київської автокефалії було використано і засоби, далекі від християнської моралі. Зокрема, відомо, що Царгородський патріарх Діонісій, коли прибув до Москви по чергову матеріальну допомогу, під загрозою смерті змушений був висвятити Московського патріарха і дав згоду на ліквідацію Київської патріархії. Як винагороду за свій вчинок він одержав 120 собориних шкур і 200 червінців. Сьогодні є підтвердження того, що Діонісій пішов на цей крок не без відома тогочасних державних правителів, зокрема, великого візира Константинопольського, якому на той час були невігідні будь-які політичні ускладнення в стосунках з царською владою Москви. За таких умов Діонісій і продав Київську патріархію всупереч усім церковним канонам, але не всупереч законам “великої” політики. Ця подія яскраво ілюструє “добровільне” входження Київської патріархії до складу Московської.

На це важливо звернути увагу тому, що й сьогодні промосковські політики і релігійні діячі посилаються на “добровільність” відмови Київської патріархії від автокефалії.

Загалом у своєму розвитку українська автокефалія пройшла 4 етапи:

- 10—17 ст. — зародження основ українського православ'я й оформлення самостійної Київської метрополії;
- з другої половини 80-х років 17 ст. до жовтневого перевороту 1917 р. позбавлення автокефалії Київського патріархату, інерційне існування залишків українського автокефального православ'я;
- з 1917 до 1991 р. — період тотального нищення української автокефалії з використанням хитро переплетеної більшовицької політики “маскування під толерантність” (Р. Конквест);

• з часу проголошення державної незалежності України (1991 р.) почався етап відродження української православної автокефалії.

Міжконфесійні суперечки, що точаться вже в умовах незалежності, наочно засвідчують деструктивність “возз’єднання” України і Росії, трагізм багатовікової залежності української церкви від Московського патріархату, діяльність якого була і залишається нині тісно сплетеною з державною політикою спочатку московських царів, а потім — і більшовицьких вождів, під керівництвом яких знищувалася українська церква, її автокефалія.

Відомо, що в радянські часи проти Української Православної церкви використовувалися найруйнівніші засоби боротьби: від організації “Спілки воєнничих безбожників” (1925 р.), масового спалення предметів релігійного культу; ікон, книжок, як це мало місце під час Різдва свят 1930 р., і тотального руйнування храмів у 30-х роках до ліквідації Українських Автокефальної Православної (1930) і Греко-католицької (1946 р.) церков та масових репресій проти священнослужителів. Тільки на самому початку таких репресій у 1920 році в таборах було знищено 32 єпископи й десятки тисяч віруючих Української Православної церкви. Очолювала процес руйнації церков керівна і спрямовуюча сила тогочасного суспільства — КПРС, яка немало зробила, аби витравити із свідомості людей релігійну ідеологію і на її місце поставити більшовицьку. Це була не просто боротьба церковної і комуністичної ідеологій, це була велика політика. І хоч остаточно перемоги над релігійною ідеологією комуністична ідеологія в радянські часи не одержала, все ж вона і тепер, в умовах державної незалежності України справляє негативний вплив як на релігійну ситуацію в Україні, так і на поглиблення міжконфесійних суперечностей, основу яких складають не канонічні, а політичні питання. Антиукраїнська політика колишніх московських правителів призвела до поглиблення міжконфесійного поділу, загострила міжцерковні суперечності, які іноді переростають у конфлікти.

Слід мати на увазі, що міжрелігійні конфлікти, релігійна ворожнеча та нетерпимість — не винятково українське явище. Боги стародавніх греків постійно ворогували між собою. Уже в цьому Макс Вебер вбачав “несумісність цінностей”. Він говорив: “Вибираючи одну із світоглядних позицій або сповідуючи одного Бога, ви ображаєте всіх інших Богів”.

Типовим прикладом такого конфліктування може служити багатовікова ворожнеча між іудейською і християнською релігіями або стосунки між іудаїзмом та ісламом. Особливу гостроту в такі розмежування привносить звинувачення кожної із сторін у “відступності” від істини. Саме таку “відступність” покладено в основу внутрішньохристиянського конфлікту (між католиками, протестантами та православними), внутрішньоісламського — між сунітами і шіїтами. Причиною цих і подібних конфліктів виступає той факт, що та чи інша релігійна група свою істину вважає самодостатньою, а отже, і нормативною, тобто такою, що дотримується певних цінностей. Така група претендує на абсолютне й універсальне тлумачення свого віровчення, проявляє зарозумілість і небажання прийняти право іншого на володіння своєю істиною. Це призводить до конфліктів, які виливаються в насильство або набувають латентної форми. У зв’язку з цим виникає немало питань, які прямо пов’язані з політикою. Зокрема, чи має право, наприклад, та чи інша група, у тому числі церква, вважати свої погляди обов’язковими для більшої або меншої частини суспільства, яка ці погляди не поділяє? Чи має право вона чинити, скажімо, тиск на законодавство, намагатися впливати на правові установи і зміст системи суспільного виховання та ін.?

Ретроспективний аналіз появи релігійних конфліктів наочно засвідчує: причиною їхньої появи є партикуляризм, тобто претензії релігійної групи на виняткове володіння істиною і мораллю. Саме це і спричинює насильницьке впровадження кожною релігійною групою своєї віри. Партикуляризм завжди потребує ворогів, з якими можна зіставити свою власну поведінку як еталон мудрості і благопристойності. Вороги потрібні керівникам таких груп, щоб легше було маніпулювати своїми прихильниками і обґрунтовувати свої дії. Якщо ворогів у такої групи не знаходиться, їх доводиться створювати, в тому числі і всередині групи. Релігійний партикуляризм тісно пов’язаний з релігійними груповими переконаннями, нетерпимістю, фанатизмом. Прояв партикуляризму трапляється у вигляді поділу релігій на “істинні” і “хибні”, “добрі” та “погані”, “корисні” і “шкідливі”. Буває, що релігійна ворожнеча виявляється у формі класових та етнічних конфліктів. Ворожнеча стосовно релігійних груп змінюється залежно від того, якою мірою релігійні суперечності пов’язані з політичними, економічними і національними інтересами. У таких випадках останні є лише

символом відмінностей, що за ними стоять. Саме такий характер мали події у колишній Югославії, де національно-політичні проблеми прикривалися релігійними прапорами. Такою є сутність колективних відносин між протестантами і католиками в Ірландії. Такі конфлікти можуть набувати особливого загострення.

Конфлікти існують не тільки між релігійними угрупованнями, а й усередині них. У їхній основі здебільшого лежать внутрішні процеси — боротьба за владу, престиж, привілеї тощо. До таких конфліктів можна віднести конфлікти між кліром (професійним церковнослужителем), який хоче монополізувати управління, та мирянами, які не бажають цього; між вищим і нижчим духовництвом за свій соціальний статус; між прихильниками релігійного модернізму і прихильниками консерватизму (такий конфлікт може виникнути як наслідок різної політичної орієнтації віруючих одного віросповідання в церковному керівництві). До цієї групи належить і внутрішньоправославний конфлікт, який перманентно загострюється в Україні між Українською Православною церквою — Московського патріархату (УПЦ-МП) і Українською Православною церквою — Київського патріархату (УПЦ-КП).

Загалом в Україні сьогодні функціонують дев'ять православних церков. Окрім двох названих вище, українське православ'я представляють: Українська Автокефальна Православна церква 1 (УАПЦ-1); Українська Автокефальна Православна церква 2 (УАПЦ-2); Руська Православна старообрядницька церква (Білокриницька згода); Руська Православна апокаліптична церква; Руська православна безпопівська церква; Російська вільна православна церква; Російська істинно Православна церква. Втім, серед семи названих вище православних церков переважна більшість мирян підтримують УАПЦ-1 і УАПЦ-2. Причому поділ автокефальної церкви на 1 і 2, як, втім, багато в чому і поділ УПЦ-МП і УПЦ-КП, для більшості мирян асоціюється не з релігійними відмінностями, а з політикою. Кожна із цих трьох православних церков (УПЦ-МП, УПЦ-КП і УАПЦ) претендує на особливу роль у становленні Єдиної Помісної Православної церкви, і через це вони перебувають у взаємному конфлікті, який негативно позначається на політичних завданнях творення української державності та на іміджі України у світі. Окрім того, в Україні діють ще дві самостійні християнські Греко- і Римо-

католицька церкви (УГКЦ і РКЦ) та понад 20 протестантських громад. Узагалі станом на 01.01. 2001 р. в Україні діє понад 24 тис. зареєстрованих і не зареєстрованих релігійних громад і 277 монастирів. Нині церкви в Україні перейшли на якісно новий рівень функціонування. Активно йде процес формування їхніх усереднених структур. Уже створено близько 200 духовних центрів і управлінь, понад 80 вищих і середніх духовних закладів (табл. 4).

Таким чином, більше ніж половину всіх релігійних громад України створили православні — 12 011. Найпотужнішою є УПЦ-МП, число громад якої становить 8951, далі йдуть УГКЦ (3268); УПЦ-КП (2760); УАПЦ (1013); РКЦ (798).

З року в рік в Україні збільшується кількість громад прихильників протестантизму. Загалом же за станом на початок 2001 року в Україні діяло понад 6 тис. громад протестантів. Хоч і повільно, все ж в Україні поширюються такі східні культури, як кришнаїзм та буддизм. Сьогодні діють відповідно 34 та 29 їхніх громад.

В умовах незалежності України національні меншини також активно включилися у творення національних релігійних громад. Останнім часом створено німецьку, шведську євангелійсько-лютеранську, Закарпатську реформаторську церкви, релігійні громади караїмів і кримчаків. Активно утверджується в зоні свого історичного існування іслам, основна увага якого спрямована на відродження духовності, культури і традицій народів, які сповідують це віровчення.

Релігійні громади нетрадиційних культів, що діють в Україні, істотно не змінюють загальну релігійну ситуацію. Проте вплив неоекотів на суспільне життя вимірюється не лише кількістю цих угруповань. Нововведення, що привносить діяльність неорелігій в українську ментальність, викликають у суспільстві неоднозначну реакцію: від повного заперечення до підтримки нетрадиційних способів мислення. Нерідко релігійні практики деяких нетрадиційних культів порушують гарантовані Конституцією України права людини, адже їхні вірні добровільно виконують настанови лідерів цих формувань. Клімат же для поширення неорелігій в Україні надзвичайно сприятливий. Це пояснюється нинішньою суспільно-психологічною й соціокультурною атмосферою; відстороненістю адентів нових релігій від традиції, що знаходиться в царині ортодоксальних церков; виключною активністю іноземних місій та

Кількість діючих релігійних організацій України (станом на 01.01.2001 р.)

Конфесії	Зареєстрованих релігійних громад	Незареєстрованих релігійних громад	Кількість монастирів	Кількість духовних навчальних закладів, слухачів очної та заочної форми в них	Кількість священнослужителів, з них іноземців	Кількість періодичних релігійних видань
1	2	3	4	5	6	7
Усього по Україні	23 400	1094	277	126	22 626/653	222
Українська Православна Церква (Московський патріархат)	8951	96	122	115/199/2029	750/5	64
Українська Православна Церква (Київський патріархат)	2760	21	22	16/1411/388	2182/0	18
Українська Автокефальна Православна Церква	1013	2	1	6/214/80	628/0	7
Руська Православна старообрядницька церква (Білокриницька згода)	48	7	2	—	29/0	—
Інші православні церкви	39	13	—	—	37/0	3
Усього по православних церквах	12 811	139	147			
Українська Греко-Католицька Церква	3268	49	79	12/118/230	1872/52	24

Конфесії	Зареєстрованих релігійних громад	Незареєстрованих релігійних громад	Кількість монастирів	Кількість духовних навчальних закладів, слухачів очної та заочної форми в них	Кількість священнослужителів, з них іноземців	Кількість періодичних релігійних видань
Римо-Католицька Церква	798	9	50	6/328/155	431/260	11
<i>Усього по католицьких церквах</i>	4066	58	129			
Всеукраїнський союз об'єднань християн-баптистів	2033	101	—	33/830/3745	265/13	10
Інші баптистські об'єднання	118	—	—	—	—	—
Всеукраїнський Союз Християн віри Євангельської (п'ятидесятників)	1066	130	—	11/610/0	1569/17	9
Союз вільних церков християн Євангельської віри	98	8	—	2/190/0	131/0	4
Церква повного Євангелія	278	30	—	3/593/400	358/6	12
Релігійні громади харизматичного напрямку	152	14	—	2/71/40	269/2	3
Церква адвентистів 7-го дня	7777	32	—	3/0/772	1010/5	7
Церква адвентистів 7-го дня реформаційного руху	16	23	—	—	44/0	1

Конфесії	Зареєстрованих релігійних громад	Незареєстрованих релігійних громад	Кількість монастирів	Кількість духовних навчальних закладів, слухачів очної та заочної форми в них	Кількість священнослужителів, з них іноземців	Кількість періодичних релігійних видань
Релігійна організація свідків Єгови в Україні	371	284	—	—	1640/42	—
Новоапостольська церква	50	1	—	—	78/24	—
Пресвітеріанська церква	28	1	—	—	32/2	1
Методистська церква	10	1	—	—	6/1	—
Релігійна громада менонитів	3	—	—	—	2/1	—
Християнські громади протестантського напрямку	56	2	—	—	56/8	—
Об'єднання іудейських релігійних організацій України	79	2	—	1/10/0	35/17	5
Релігійні громади іудеохристиян	12	—	—	—	12/2	—
Релігійні громади Рідної української національної віри	47	2	—	—	40/0	3
Громади нетрадиційних для України церков і новітніх релігійних течій	150	—	—	—	—	—

їхніми фінансовими можливостями, які значно перевищують ті, що ними оперують традиційні церкви. Загалом же, новітні релігії — постійний феномен релігійної карти світу і, на думку багатьох фахівців, являють собою “суто антропологічний протест проти мінливої дійсності”. Водночас такі культу зі своєю всеосяжною дисципліною та контролем над поведінкою членів постають своєрідною “спокосою тоталітаризму”; ці новітні релігії часом пропонують більше, ніж діючі соціальні інститути, і вказують особі певні методи самопізнання та самореалізації.

Ретроспективний аналіз причин поділу християнства на католиків, протестантів і православних, а також і міжправославний поділ засвідчує, що в їхню основу було покладено не канонічні догмати, а політику і боротьбу за владу.

Аналіз показує, що догматичні відмінності між католиками і православними не суттєві. Одним із таких, зокрема, є питання про співвідношення осіб трійці, або так зване питання про “філіокве” (з лат. “і від сина”). Йдеться про внесення західною церквою доповнення до символу віри: святий дух походить не тільки від Бога-отця (як учили східні теологи), а й “від сина”. Ця поправка богословською мовою означала не що інше, як те, що “дух” (влада) походить і від “сина — Ісуса Христа”, а практично — від його намісника, що ним проголошено папу римського.

Зазначена відмінність між католиками і православними не є принциповою і за доброї волі вищих релігійних правителів обох церков могла б бути подоланою.

Щодо причин відсутності єдності всередині православ'я, то між різними православними церквами немає жодних догматичних відмінностей. Виною роз'єднаності, а часом і конфліктів є лише амбіції окремих ієрархів, які не хочуть поступатися владою.

В умовах державної незалежності України суттєвих змін зазнала як стратегія, так і тактика основних носіїв релігійної політики. Зокрема, українські автокефалісти основне своє завдання бачать у переході від інерційного існування українського православ'я до його відродження в повному об'ємі і створення Єдиної Помісної Православної церкви.

Прихильники ж єдиної канонічної проросійсько налаштованої церкви намагаються за всяку ціну утримати українські парафії під своїм впливом. З цією метою докладають багато зусиль для поглиблення взаємозв'язків з окремими українськими політиками,

заохочують їх всілякими нагородами, підтримують на виборах тощо.

У свою чергу можновладці Росії всіма можливими засобами допомагають утримувати українські парафії під впливом Московської патріархії як на терені України, так і за її межами. Зокрема, на території Російської Федерації державні мужи організовують переслідування парафій Київського патріархату. Наприклад, адміністрація Ногінського району Московської області своїм листом від 25.12.95 р. в ультимативній формі зажадала передачі собору Богоявлення та іншого нерухомого майна УПЦ-КП Ногінської Богоявленської парафії Московській патріархії.

Такі дії російських правителів є кричущим порушенням ст.18 Загальної Декларації прав людини (1948 р.), ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (1966 р.) та Заключного акта Народи з питань безпеки і співробітництва в Європі (Гельсінкі, 1975).

Водночас, як відомо, російські парафії в Україні користуються всіма правами відповідно до міжнародних правових норм.

З проголошенням державної незалежності України національно свідомі релігійні діячі активізували роботу з подолання міжконфесійних суперечностей і налагодження братерських стосунків на основі принципів християнської моралі. Однак така робота наштовхується на відчайдушний супротив деяких ієрархів, від яких власне і залежить православна єдність в Україні. Це стосується, насамперед, вищого керівництва УПЦ-МП, яке розглядає Україну як “канонічну територію РПЦ”. Хоча на словах усі вищі керівники православних церков виступають за створення єдиної Помісної церкви, однак виставляють один перед одним такі умови, що до справжньої єдності справа не доходить.

Діапазон підходів православних ієрархів до створення єдиної автокефальної церкви в Україні досить широкий: від повного заперечення її необхідності до вимог досягнення через проміжну модель – набуття повноцінної автономії зі внесенням у диптих (на зразок Фінляндської та Японської церков); від усвідомлення необхідності приєднання до УПЦ-МП, яка визнається Вселенським православ'ям, до категоричного заперечення самої можливості одержати автокефалію з рук Московського патріархату.

За активного сприяння Української держави і у зв'язку зі вступом у третє тисячоліття трохи активізувалися пошуки взаємо-

прийнятних компромісів і подолання міжконфесійних суперечностей в українському православ'ї.

Інтереси держави й суспільства потребують об'єднання всіх православних України, а тому керівництво країною не має права бути стороннім спостерігачем їхньої роз'єднаності. Звичайно, йдеться лише про участь держави в нейтралізації екстремістського, руйнівного впливу, розколу православних церков на суспільні процеси, в протидії зовнішнім чинникам, що інспірують або гальванізують розкол.

Одним із важливих завдань державних органів є надання допомоги в пошуках спільної платформи по налагодженню співробітництва в рамках Всеукраїнської Ради церков та релігійних організацій, здобуття підтримки з боку національних помісних церков процесу становлення й канонічного оформлення в Україні єдиної Помісної Православної церкви.

Однак, і це розуміють і самі ієрархи, процес зближення їхніх позицій, а тим більше творення єдиної Помісної церкви в Україні залежить від доброї волі всіх, хто в ньому бере участь, від їхнього бажання йти на компроміси. Церковний розкол болісно позначається не тільки на релігійно-православному житті в Україні, і, насамперед, на створенні єдиної Помісної Православної церкви, а й на житті політичному. І чим довше політики будуть втручатися в релігійне життя, політизувати його, тим менше шансів розв'язати внутрішньоправославні проблеми у найближчій перспективі.

У цьому контексті, зокрема, не можна вважати конструктивними заяви ієрархії УПЦ-МП про недоцільність найближчим часом піднімати питання про надання УПЦ автокефалії.

Безсумнівно, що цей крок дестабілізує громадсько-релігійну ситуацію в державі, консервує залежність віруючих України від “іноземних центрів”, що посутньо гальмує процес об'єднання православних церков в одну Помісну Автокефальну церкву.

УПЦ-КП виходить із того, що в Україні повинна бути створена автокефалія зі статусом державної церкви. З цього приводу в одному із своїх інтерв'ю газеті “Вечірній Київ” її патріарх Володимир (Романюк) зауважив: “Я – за державну Церкву. Це необхідно, коли нація будується. Має бути фундамент, і в Україні ним має бути православ'я”¹.

¹ Інтерв'ю патріарха УПЦ-КП Володимира газеті “Вечірній Київ” – 17.05.1994.

Цю позицію поділяє і теперішній предстоятель УПЦ-КП Філарет (Денисенко), який під час обговорення Конституції пропонував не закріплювати в ній "... рівноправного становища всіх конфесій в Україні, привілеї повинні бути для національної, традиційної Церкви, тобто УПЦ-КП"¹.

Усезростаюча політична активність релігії та її інститутів за відсутності стримувальних важелів з боку держави може призвести до серйозних ексцесів, адже релігійні почуття наділені великою вибухонебезпечною силою, особливо якщо ця сила спрямовується в руло протистояння і конфронтації.

У нових політичних умовах, коли відбувається боротьба за стабілізацію становища в Україні, за гуманізацію і демократизацію всіх суспільних процесів, важливе значення має вироблення науково обґрунтованої політики відносно релігійних організацій, вміння використовувати в потрібному напрямі їхні можливості і вплив на віруючих.

Сьогодні у світі застосовуються різні типи державно-церковних відносин. Так, за радянських часів церква була відокремлена від держави, проте держава, як про це говорилося вище, постійно втручалася у внутрішні справи церкви, обмежувала простір її канонічної діяльності, а сама церква займала маргінальне становище в суспільстві. Модель державно-церковних відносин в Україні за умов її незалежності є принципово відмінною, оскільки держава і церква визначаються як рівноправні суб'єкти державно-церковних відносин, кожен з яких діє у сфері своєї компетенції, взаємно підтримуючи один одного. При цьому релігійні організації діють у правовому полі держави, яка не втручається в справи церкви.

Держава нормує і закріплює свої відносини з релігійними об'єднаннями, насамперед у Конституції України (ст. 35) і Законі України "Про свободу совісті та релігійні організації". У цих документах відображено основний зміст і характер державно-церковних відносин. У них розглядаються соціально-політичні та організаційні питання взаємодії держави з релігійними організаціями, їхня господарська, благодійницька, і культурно-просвітницька діяльність.

Політика держави стосовно релігії знаходить відображення і в інших окремих законодавчих і підзаконних актах, що регулюють

¹ Прес-конференція глави УПЦ-КП Філарета (Денисенка) 05.12.1995// Агенція Релігійної інформації – 1995. – № 51.

діяльність церков у сфері охорони здоров'я, в сімейно-шлюбних відносинах і т. п.

Основними пріоритетами державної політики щодо релігії та церкви є:

- забезпечення конституційного положення про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, рівноправності всіх офіційно діючих в Україні релігій та права громадян на свободу совісті;
- сприяння релігійним організаціям у виконанні їхніх статутних завдань, участі церков у служінні, що має неабияке соціальне значення, оскільки це сприяє зміцненню моральних підвалин суспільства, розвитку милосердницької, добродійної діяльності тощо;
- подолання дестабілізуючих впливів церкви на суспільство, блокування спроб окремих політичних партій, рухів та інших політичних формувань використовувати релігійно-інституційні структури під час виборчих кампаній і т. п.
- сприяння розвитку релігійної самобутності корінних народів і національних меншин, їхніх стосунків з одновірцями за кордоном.
- сприяння у створенні передумов для стабілізації релігійної ситуації, а зрештою – й утвердження громадянського миру та злагоди в суспільстві.

Неупереджений аналіз релігійної ситуації в Україні свідчить, що за наявності доброї волі церков і політичної волі державної влади негативні тенденції церковно-релігійних процесів можна подолати, і церква в Україні буде відігравати притаманну їй роль потужної інституції громадянського суспільства.

Схема 9
Основні релігійні течії

Схема 10

Діалектика взаємодії політики і релігії. Основні тенденції

Релігізація політики	Політизація релігії
<ul style="list-style-type: none"> • врахування в політиці стану релігійності в суспільстві та ставлення до релігії різних верств населення • використання релігійного чинника для досягнення політичних цілей • використання церквою державних засобів масової інформації для пропаганди віровчення • усвідомлення ролі віруючих та їхніх організацій в розв'язуванні соціально-економічних завдань • демократичне спілкування державних і партійних лідерів з церквою • створення можливостей для релігійного виховання в навчальних і виховних закладах 	<ul style="list-style-type: none"> • участь у політичній діяльності служителів культу, релігійних організацій • функціонування політичних партій і рухів на релігійній основі • участь церкви в урегулюванні політичних і соціальних конфліктів

Схема 11

Функції політики і релігії

Політика	Релігія
Політико-ідеологічна	Релігійно-світоглядна
Нормативно-регулятивна	Морально-регулятивна
Пізнавально-прогностична	Компенсаторна
Інтегративна	Інтегративна
Виховна	Виховна
Комунікативна	Комунікативна

Система детермінації
політичного процесу

Політичний процес — одна з базових категорій політичної теорії, що характеризує сутнісні ознаки політики і політичних відносин, політичних цінностей і політичної діяльності суб'єктів політики. Категорію "політичний процес" широко використовують суспільні науки, зокрема політологія, коли йдеться про те, як визначити найважливіші закономірності і закони політичного життя.

Водночас навіть у сучасній політичній літературі зміст цього поняття, його основні ознаки і характеристики трактуються неоднозначно. Деякі вчені ототожнюють політичний процес з поняттям "політика" (Р. Доуз), інші, як, наприклад, Т. Парсонс, вбачають специфіку категорії "політичний процес" у визначенні результатів функціонування політичної системи, а Р. Дарендорф особливість цього поняття пов'язує з динамікою боротьби за статуси і ресурси влади. Іноді категорію "політичний процес" використовують для характеристики поведінки суб'єктів політики, які прагнуть реалізувати свої інтереси і цінності (Ч. Мерріам).

Отже, категорія "політичний процес" у сучасній політичній теорії розглядається як складне і багатогранне поняття, яке ще не має чіткого загальноприйнятого визначення і потребує свого всебічного дослідження.

Зміст і структура
політичного процесу

У соціально-політичній літературі поняття "політичний процес" характеризується як складне за змістом і структурою. Особливість функціонального використання його пов'язана насамперед з

потребою розглядати політичну сферу суспільства як динамічну систему політичних явищ і процесів, складних політичних відносин, що формуються внаслідок різноманітної політичної діяльності суб'єктів політики і спрямовані на реалізацію їхніх політичних інтересів.

Отже, зміст політичного процесу становить сукупність дій суб'єктів політики щодо реалізації їхніх політичних інтересів, і насамперед інтересів, пов'язаних із домаганням, використанням і утриманням влади.

У складній структурі політичного процесу переплітаються і тісно взаємодіють об'єктивні і суб'єктивні чинники. Так, політична діяльність як активний вияв політичних орієнтацій людини, окремих соціальних груп, класів, націй чи інших суб'єктів політичного життя зумовлюється їхніми політичними інтересами, а політичні інтереси, у свою чергу, є виявом їхніх певних матеріальних і духовних потреб. Політичний процес утілює в собі взаємодію соціальних і політичних структур і зв'язків, що репрезентує взаємовідносини суб'єктів політики стосовно держави, інших політичних інститутів і політичної системи суспільства в цілому.

З огляду на ці чинники в деяких виданнях політичний процес розглядається як сукупна діяльність соціальних суб'єктів, завдяки якій відбувається формування, перетворення і функціонування політичної системи. Цю характеристику політичного процесу з деякими доповненнями та уточненнями прийняли автори кількох навчальних видань. Професор В. Ю. Шпак, наприклад, акцентує увагу на тому, що "політичний процес є сукупністю видів діяльності людей, гарантованих законом і включених у динаміку практично-політичних відносин, які охоплюють усі стадії розвитку і функціонування політичної системи".

Інші автори, підтримуючи цей підхід, розглядають політичний процес як сукупність дій інституційних і неінституційних суб'єктів щодо здійснювання своїх специфічних функцій (дисфункцій) у сфері влади, які ведуть врешті-решт до розвитку чи падіння політичної системи суспільства.

Ці характеристики важливі для розуміння сутності політичного процесу, його змісту і основних суб'єктів. У політичному житті, особливо в тих країнах, де відбуваються складні трансформаційні процеси, спостерігаємо значний вплив діяльності громадян, яка

не гарантована законом і лише з часом може визнаватися легітимною. А тому доцільно до змісту політичного процесу віднести всі різноманітні види політичної діяльності громадян.

Однією з найважливіших ознак політичного процесу є його динамічний, рухливий стан і складна система детермінації внаслідок складної мотивації діяльності значної кількості суб'єктів політики, розбіжності їхніх політичних інтересів та орієнтацій.

Зміст політичного процесу визначається багатьма чинниками, які характеризують рівень розвитку соціальних і економічних відносин, стан духовно-ідеологічної сфери суспільства і тих концептуальних моделей, які зосереджують у собі загальні уявлення про світові процеси, про тенденції розвитку громадської думки і пріоритет у ній певних політичних цінностей тощо. Як складна і багатогранна діяльність суб'єктів політики щодо реалізації політичних інтересів, цінностей і базових матеріальних та духовних потреб за допомогою використання влади політичний процес втілюється у формуванні, розвитку та еволюції політичної системи суспільства.

Формування політичної системи суспільства чи її кардинальні зміни можна розглядати як визначні віхи в перебігу політичного процесу, оскільки вони стають можливими внаслідок складних компромісних дій суб'єктів політики чи внаслідок реальної переваги в політичному житті певної політичної сили (блоку політичних сил).

Об'єктами і формами реалізації дій учасників політичного процесу можуть бути: утворення державних органів шляхом виборів їх; створення масових організацій шляхом волевиявлення громадян, об'єднаних у суспільні організації; вироблення політико-правових норм шляхом врегулювання процесу підготовки і прийняття законів, безпосереднього вияву волі громадян (референдуми, з'їзди, збори тощо); організація системи управління основними сферами державного і суспільного життя тощо. Усі ці заходи спрямовуються на визначення принципів організаційних структур, повноважень і взаємовідносин ланок управління.

Крім цього, низку заходів спрямовано власне на процеси політичного розвитку, до яких належать: зміцнення соціальних основ розвитку суспільства; розвиток національних відносин; врахування інтересів національних груп і меншин; залучення громадян до управління державними і суспільними справами;

вироблення довіри і підтримки політичним курсам партій, політичним інститутам; формування політичної свідомості громадян; зміцнення влади політичних інститутів; забезпечення дотримання законності та інших демократичних норм; проведення міжнародної політики.

Отже, зміст політичного процесу створюють різні за рівнем, масштабами і спрямуванням дії суб'єктів політики. Частина з них можна віднести до міжнародних, глобальних процесів, які потребують координації й об'єднання зусиль суб'єктів політики на рівні значних регіонів, держав чи світового товариства в цілому, а інші мають частковий (парцелярний) характер.

Одним із найважливіших завдань, яке прагнуть вирішити для себе суб'єкти політики, — це питання про технологію здійснення влади, прийняття таких рішень і законодавчих актів, які давали б змогу відповідним чином представляти їхні інтереси на різних рівнях владних структур і особливо — на найвищому. Саме тут зосереджуються зусилля і в цьому полягають глибинні причини різноманітних дій політичних структур і інститутів — учасників політичного процесу.

Стадії політичного процесу

У самому політичному процесі можна виділити низку важливих стадій, таких, як: конституціювання (установлення) політичної системи, відтворення компонентів та ознак політичної системи; прийняття та виконання політико-управлінських рішень; контроль за функціонуванням і напрямками розвитку політичної системи.

У реальному політичному житті всі ці стадії взаємозумовлені, взаємопов'язані й становлять єдиний цілісний і динамічний процес. Водночас виділення в ньому окремих стадій дає змогу акцентувати увагу на особливостях дій і завдань, які вирішують його учасники.

Стадію конституціювання політичної системи можна розглядати як сукупність дій соціальних спільнот, спрямованих на інтеграцію інтересів окремих учасників навколо впадобань і цілей, які дають змогу на певних етапах розвитку суспільства об'єднати локальні дії в загальнодержавну програму функціонування політичних інститутів. Тут вирішуються завдання визначення й узгодження

інтересів, формулювання цілей і програм діяльності і втілення їх в основні законодавчі акти.

Конституціювання політичної системи — складний процес упорядкування суспільних зв'язків, розв'язання соціальних конфліктів і створення умов для стабільного прогнозованого розвитку суспільства, а також проведення заходів, спрямованих на легітимацію політичної системи.

На стадії відтворення компонентів та ознак політичної системи вирішується завдання дальшої гармонізації суспільних відносин, урахування нових умов, інтересів і проблем, збереження вивіренних принципів і методів роботи політичних інститутів та вдосконалення зв'язків між ними. Зміст і характер політичного процесу багато в чому залежать від дієвості й ефективності управлінських структур, від їхньої здатності здійснювати контроль за функціонуванням політичних інститутів і за розвитком політичної системи загалом.

Тенденції й закономірності політичного процесу складаються залежно від типу відносин суб'єктів політики, від їхніх цілей і завдань та можливостей реалізації в кожний історичний період. Вони завжди є складними інтегративними утвореннями дій соціальних сил, спрямованих на збереження чи на певні зміни суспільних відносин, на перерозподіл владних повноважень і, відповідно, на зміну їхнього соціального статусу. Ці дії можуть мати характер відтворення існуючих політичних структур, відносин, повноважень та впливу на суспільні процеси чи на певні зміни їх аж до кардинальних перетворень політичної системи, світових політичних зв'язків.

У цьому аспекті міжнародний політичний процес уявляється як баланс можливостей для прийняття адекватних рішень на виклик часу, на потребу вирішити актуальні суспільні проблеми. Це надзвичайно складне завдання. Дж. Сорос підкреслював: "Політика визначається холоднокровним підрахунком особистих інтересів. Оскільки розмаїті егоїстичні інтереси — національні, інституційні, особисті — суперечать одні одним, то мистецтво політики якраз полягає в тому, щоб примирити їх".

Розмаїтість і суперечливість інтересів учасників політичного процесу зумовлюють його складну структуру, рухливість стадій і напрямів вияву, непослідовність розвитку в кризових ситуаціях. У політичному процесі під впливом різноманітності чинників своєрідно проявляються періоди соціальних конфліктів і політичної

стабільності, політичних криз, потрясінь і навіть соціальних революцій. Усі ці вияви політичної активності громадян характеризують рівень розвитку суспільних відносин, можливість і здатність суб'єктів політики до відповідних дій у той чи інший період.

Соціальна революція репрезентує такі політичні дії і, відповідно, стан суспільства, які призводять до докорінних змін у всій економічній і соціально-політичній структурі суспільства. Така форма політичної діяльності є показником високої стадії нестабільності розвитку суспільства, його конфліктності. Соціальна революція в марксистській теорії означена як спосіб переходу з одного якісного стану в інший, заміни застарілої форми на новий, прогресивніший соціальний порядок. Головною передумовою соціальної революції є нерозв'язність суперечності між активним зростанням продуктивних сил і застарілими формами виробничих відносин. Суб'єктами революційних сил виступають соціальні сили, що зацікавлені у зміні існуючих зв'язків. При цьому наявність революційної ситуації, об'єктивних і суб'єктивних передумов розглядається як обов'язковий атрибут соціальної революції.

У західній зарубіжній політичній теорії значної підтримки набули теорії еліти, модернізації та масового суспільства як теоретико-методологічне підґрунтя соціальних революцій. Одна з найкраще опрацьованих елітарних теорій революційного процесу належить Парето. Вона розглядає соціальну революцію як спосіб забезпечення "циркуляції еліти", а підтримку безперервності "циркуляції еліти" — як умову стабільності розвитку суспільства.

У теорії модернізації авторитетною є концепція соціальної революції американського соціолога і політолога С. Гантінгтона, який вбачає роль соціальної революції у ліквідації невідповідності між зростаючим рівнем політичного розвитку широких верств суспільства і недостатнім рівнем модернізації політичних інститутів, їхньої демократизації.

Теорії масового суспільства пояснюють причини криз, політичної нестабільності, дестабілізації всієї сукупності суспільних відносин зростанням ролі широких верств у політичному житті суспільства, а представники психологічного напрямку безпосередньо пов'язують їх із проблемами психологічного порядку.

Довгий час на соціальні революції покладалися великі надії різних політичних сил та їхніх дослідників, проте аналіз їхньої

ролі і впливу на суспільний розвиток змусив багатьох учених переглянути ці висновки, критично оцінити можливості й наслідки соціальних революцій у сучасному політичному процесі, оскільки революція як силова форма зміни існуючого політичного режиму не приводить, за окремими винятками, до демократії та демократичних форм правління.

У політичному житті суспільства значну увагу, особливо останнім часом, приділяють реформам. За своїм характером реформа є таким типом перетворення, зміни чи нововведення, який не знищує основ існуючої структури. Реформи створюють сприятливі умови для трансформації існуючих суспільно-політичних відносин і владних повноважень суб'єктів політики, для реалізації їхніх інтересів і потреб. Вони можуть зумовлюватися зміною об'єктивних умов діяльності соціальних сил, посиленням тиску опозиції, усвідомленням необхідності проведення реформ з боку вищого керівництва чи його нездатності продовжувати попередній курс тощо. Реформи можуть відбуватися і внаслідок узгодження дій урядових й опозиційних сил суспільства щодо зміцнення стабільності його розвитку. Зважаючи на потенційні можливості демократичного розвитку, на посилення взаємозв'язку внутрішньої і зовнішньої політики в сучасному політичному процесі, а також на зростання конструктивного впливу міжнародних інститутів та організацій, можна сподіватися на значний потенціал реформ у сучасному політичному житті.

Негативна реакція соціальних сил на політичну ситуацію виявляється в різних акціях політичного протесту. Такі дії можуть набувати форм повстання, бунту чи путчу.

Повстання — це масовий відкритий збройний виступ певного класу або соціальної групи проти існуючої влади, панівних класів і груп, національного і соціального поневолення, що спрямований на зміну існуючих відносин і є одним із засобів завоювання політичної влади.

Бунт є формою стихійного протесту групи людей, доведених до відчаю нестерпними умовами свого існування, який виражає негативне ставлення до певних представників державних чи урядових структур, до існуючих відносин загалом.

Путч — це державний переворот (або його спроба) шляхом виступу противників існуючої влади із залученням армійських формувань, який здійснюється вузьким колом змовників і, як

правило, призводить до встановлення військово-авторитарних режимів.

Усі форми політичного протесту й використання їх учасниками політичного процесу свідчать про неефективність здійснюваної політики й організації влади, про потребу корекції чи зміни способів та методів здійснення влади.

У політичному житті різних країн можна спостерігати як конвенційні (легальні) форми політичного протесту, так і неконвенційні (незаконні) вияви негативної реакції соціальних сил. До конвенційних форм відносять дозволені владою демонстрації, пікети, політичні резолюції та запити парламентарів, а до неконвенційних — антиконституційні демонстрації, походи, діяльність підпільних політичних партій, революції, політичний тероризм тощо.

Останнім часом зростаючу тривогу в різних країнах викликає політичний тероризм, який стає міжнародним.

Тероризм — це політика залякування, подавлення супротивників силовими методами. Тероризм є відповідною реакцією незадоволених і пригнічених на терор владних структур. Він проявляється в регіональних, етнічних, конфесійних і кланових стосунках і стає реальною загрозою як для державних інститутів, так і для громадян, а тому потребує від правлячих кіл об'єднання зусиль і координації дій на рівні міжнародних організацій.

Політичний процес можна репрезентувати як певну сукупність окремих політичних кампаній, що їх проводять соціальні суб'єкти для досягнення своїх тактичних і стратегічних завдань. Вони є цілеспрямованими діями, готуються і регулюються політичними інститутами. У таких кампаніях вивіряється політичний курс, можливості союзників і політичних супротивників, конкретизуються завдання майбутніх політичних акцій. Такі дії впливають на зміст політичного життя суспільства, сприяють вирішенню актуальних проблем, спрямованих на посилення позицій сторін.

Однак відмінність і навіть протилежність інтересів окремих політичних сил можуть блокувати процес прийняття необхідних рішень з тих чи інших питань, призводити до політичної кризи.

Політична криза — це форма прояву комплексу суперечностей, які утворилися й поглибилися на основі економічної кризи і політичної нестабільності. Вона виявляється в падінні авторитету

правлячих кіл, у нездатності офіційних владних структур приймати раціональні рішення, узгоджувати й примиряти різномірні інтереси явної або прихованої опозиції, спрямованої на ліквідацію даної політичної системи. Різними можуть бути і наслідки політичної кризи — від модернізації політичних структур, відповідних економічних перетворень і примирення інтересів різних соціальних груп до наступу реакції й реставрації попередніх владних структур збройним шляхом.

Серед найважливіших завдань сучасного політичного процесу виділяється проблема створення умов для стабільного демократичного розвитку суспільства. Стабільність (стійкість) розвитку є важливою характеристикою політичного життя суспільства, що засвідчує його здатність до збереження стану сталості, зміцнення.

Загалом у перебігу політичного процесу можна виділити кілька якісних станів як показників його домінуючих тенденцій:

- функціонування, або простого відтворення існуючих суспільних зв'язків;
- розвитку, або стану адекватного реагування на нові суспільні явища;
- занепаду, розпаду політичної цілісності через невідповідність новим політичним реаліям.

Кожний із цих станів указує на особливості певного періоду політичного процесу, на його основні ознаки й характеристики.

У сучасному політичному процесі після розпаду соціалістичної системи, зникнення двополюсності й двосистемності, після довгого періоду криз і протистояння в міжнародних відносинах настав складний, динамічний період формування нової системи світових політичних відносин і світової системи господарювання, становлення демократичних політичних режимів післякомуністичних держав, їхнього розвитку як самостійних суверенних демократичних країн на базі загальнолюдських цінностей.

Безумовно, тут ще можливі певні явища і процеси, навіть значні і впливові за своїм змістом на певних відрізках часу, щодо реставрації попереднього суспільного стану, але демократизація суспільно-політичних відносин, масштабність трансформаційних процесів, лібералізація й гуманізація їх, створення умов для забезпечення прав і свобод особистості — усе це неухильно формує визначальні ознаки сучасного світового політичного процесу.

Політична діяльність

Політична діяльність — це особлива, специфічна сфера суспільної діяльності, що охоплює все політичне життя суспільства. У політичній діяльності людини, соціальних верств, класів, націй та інших суб'єктів політики виявляється їхнє ставлення до навколишнього світу, до політичних явищ і процесів, політичних цінностей, існуючої політичної системи.

Політична діяльність — це універсальна категорія політичної теорії, що характеризує рівень розвитку особистості й суспільства в цілому, їхню участь у реалізації політичних відносин.

Мотиваційною основою політичної діяльності виступають певні політичні інтереси особистості, різних соціальних груп і верств суспільства. В інтересах концентрується мета діяльності людини, що потребує пошуку відповідних засобів і методів забезпечення їх.

Отже, політична діяльність передбачає наявність необхідних об'єктивних і суб'єктивних умов і чинників, які включають у себе суб'єкти й об'єкти діяльності та певні відносини між ними; мотиви і способи впливу суб'єктів на об'єкти; мету й програму діяльності; здійснення відповідних дій для досягнення певних результатів, а також контроль за самим процесом діяльності та його результатами (табл. 5).

Таблиця 5

Ієрархія суб'єктів політичної діяльності

	Види суб'єктів	Поділ політичних суб'єктів за видами і за належністю	Функції суб'єктів
III	Безпосередні суб'єкти політики	Політичні лідери, владні структури, керівні органи політичних організацій	Приймання політичних ухвал, консолідація суспільства, додання конфліктів, організаційна діяльність, боротьба за самозбереження
II	Вторинні суб'єкти політики	Політичні партії, рухи, ініціативні комітети, громадські організації	Визначання власних інтересів (самоусвідомлення), формування громадсько-політичних структур, підтримання через масові акції

Продовження табл. 5

	Види суб'єктів	Поділ політичних суб'єктів за видами і за належністю	Функції суб'єктів
I	Базові (первинні) суб'єкти політики	Етноси, нації, класи, соціальні верстви, релігійні об'єднання, соціально-демографічні групи, територіальні об'єднання	Визначення власних інтересів (самоусвідомлення), формування громадсько-політичних структур, підтримання через масові акції

Політичною діяльністю в широкому розумінні слова називають усю сукупність дій, в яких реалізуються соціально-політичні відносини. Саме тому війну, насильство, примус тощо називають продовженням політики. У цьому розумінні до політики можна віднести акти шантажу, підкуп, погрози і власне застосування сили, хоча в сучасній світовій практиці така діяльність сприймається як неправомірна, незаконна і тому підлягає осудові. Заходи і засоби панування якоїсь спільноти або протидії їй, здійснювані в межах правової регламентації, існуючих конституційних вимог та чинного законодавства, становлять політичну діяльність у вузькому розумінні слова — власне політичну діяльність.

До конкретних проявів власне політичної діяльності відносять методи й засоби волевиявлення суб'єктів політичного життя, зокрема такі, як участь у виборчій кампанії, дії, пов'язані з прийняттям законів та інших правових актів загальнодержавного масштабу, боротьба політичних партій та організацій за встановлення певного політичного режиму або форми державного устрою, участь у національно-визвольному русі. У межах власне політичної діяльності здійснюються управління соціально-політичними процесами та інституціями, дипломатична практика та ін. Політична діяльність детермінується інтересами і потребами людини, які реалізуються шляхом її участі в різноманітних інституційних та стихійних формах такої діяльності.

Визначальним чинником політичної діяльності є політична свідомість. Беручи участь у політичних процесах, люди керуються певними ідеями, поглядами, переконаннями, почуттями і

настроями. Політична свідомість є формою усвідомлення групових потреб та інтересів і засобів задоволення їх, а отже, вона визначає організацію й розвиток політичної діяльності, головні форми якої врешті-решт підпорядковані боротьбі за владу, за панування з метою задовольнити переважно групові інтереси. Активна роль свідомості у здійсненні політичної діяльності полягає в тому, що пізнавальна діяльність спонукає діяльність практичну. На основі певних теоретичних концепцій виробляються програмні положення і вимоги, з них випливають або ними визначаються стратегічні й тактичні настанови, реалізація яких приводить до розроблення конкретних практично-політичних планів, до проголошення гасел і закликів, прийняття резолюцій і, нарешті, до конкретних дій. Таким способом відбувається зв'язок політичних ідеалів з предметною політичною діяльністю.

У структурі політичної діяльності слід розрізняти діяльність як політичну участь (участь у політичному житті суспільства) і діяльність як політичне функціонування. Політична участь — це здійснення певних акцій, заходів з метою висловити інтереси, позиції, вимоги і настрої, що панують у масах, формувати їх, а також, і це чи не найголовніше, з метою вплинути на органи влади аби змусити їх до здійснення вимог, заявлення протесту чи підтримання певних рішень.

Конкретні форми політичної участі можуть тяжити до екстремістського стилю або до взаємного узгодження. Екстремізм тут слід розуміти як схильність до крайніх заходів і дій, нетерпимість, несприйняття інших позицій, поглядів чи рішень, абсолютну безкомпромісність. Екстремізм виключає можливість враховувати в здійсненні політики, у вирішенні спільних проблем багатоманітності думок, інтересів спільнот. Часто екстремістська політика буває пов'язана з настановою на використання сили, примусових засобів впливу, нав'язування за допомогою крайніх заходів якоїсь однієї обмеженої позиції усім людям.

Політична діяльність у стилі узгодження інтересів ґрунтується на принципі толерантності (тобто терпимого ставлення при загальній незгоді, незбігу з інтересами і позиціями інших політичних сил); на визнанні правомірності існування й здійснення багатоманітних інтересів і цілей, які не суперечать правам і свободам людини (принцип плюралізму); на компромісності політики, а це означає схильність іти на поступки, жертвувати

якоюсь часткою своєї позиції задля досягнення згоди, взаємоприйнятності устремлінь. Політична згода, або консенсус, на відміну від одноманітності й однодумства, — це згода в головному, згода, якої досягають шляхом взаємних поступок. Вона є єдиною можливою передумовою й основою співіснування різноманітних соціальних спільнот.

Політична діяльність може спрямовуватися на збереження, певні зміни існуючого суспільного і державного стану чи на покращення ролі суб'єктів політичної діяльності на основі збереження законів, політичних і правових норм чи на основі внесення деяких змін до них. Тут можуть бути використані різноманітні засоби впливу як адміністративного, правового, так і економічного, соціального та морального характеру.

У політичному житті суспільства громадяни беруть участь у таких практичних заходах, як демонстрації, маніфестації, пікетування, мітинги, вибори представницьких органів та усілякі кампанії, що проводяться політичними партіями й організаціями.

Політична демонстрація — масова хода, яку запроваджено для висловлення певного суспільно-політичного настрою, вимоги, солідарності, протесту тощо. Демонстрації проводяться і з метою привернути увагу громадськості і влади до якоїсь певної соціальної проблеми, висловити вимогу до вирішення її.

Маніфестація — публічний масовий виступ для проголошення ідеї або низки ідей, які впливають із нагальної соціальної проблеми, у формі зосередження прихильників цієї ідеї в одному місці, скандування гасел і закликів, проголошення промов, піднесення транспарантів.

Мітинг — публічне зібрання, запроваджене для обговорення певних актуальних суспільно-політичних питань та для формування психологічної готовності індивідів до безпосередньої дії на реалізацію їх. Це зібрання прихильників якоїсь ідеї, яка тут перетворюється на вимогу (заборонити чи дозволити, підтримати чи засудити та ін.).

Своїми діями (промови, скандування, транспаранти), навіть самим фактом численного зібрання присутні пропагують ідею, яка об'єднала їх. При цьому вони тісніше згуртовуються, виникає готовність негайно і безпосередньо приступити до здійснення ідеї. Мітинги були однією з початкових і найпоширеніших форм політичної участі в період відродження політичного життя нашого

суспільства, починаючи з другої половини 80-х років. Синдром "мітингової демократії" є ознакою ранньої стадії політичного розвитку суспільства, політичним діячам якого притаманна претензія на панування якоїсь однієї ідеї, переважання емоційного над раціональним, заміна логічних аргументів силою галасування. В умовах мітингового стилю політичної боротьби важко або й зовсім неможливо досягнути згоди. Протистояти пануючій ідеї мітингу може лише мітинг іншої ідеї.

Політичні вибори — це комплекс заходів щодо формування керівних органів держави, партій, громадських організацій, обрання представників, а також делегатів на представницькі зібрання, з'їзди тощо. Здебільшого вибори передбачають такі процедури, як проголошення, утворення виборчих округів та дільниць, складання списків виборців, висування й реєстрація кандидатів, проведення передвиборної агітації, голосування, підрахунок голосів, оголошення результатів, проведення, за необхідності, повторного голосування чи повторних виборів.

Політична участь — це здійснення громадянами різноманітних актів, заходів, спрямованих на реалізацію своїх інтересів, потреб, поглядів через вплив на державні органи та громадські організації, виконання ними прийнятих рішень. Розрізняють різні типи політичної участі, серед яких індивідуальна й колективна, добровільна й примусова, активна й пасивна, традиційна й новаторська, законна й нелегальна.

Культура політичної участі визначається тим, наскільки громадяни знають процедури здійснення політичних акцій та норми, що їх регламентують. Проте головне тут — настанова на множинність світу, на цінність спільності, цілісність суспільства, узгодженість існування спільнот.

Політичне функціонування — це здійснення діяльності різних політичних інститутів (державних закладів, політичних партій, організацій тощо), управління спільними справами, процесами, задоволення нагальних потреб суспільства та соціальних груп. Це професійна апаратна політична діяльність. Політичне функціонування включає в себе такі форми, як добір і використання кадрів, визначення механізмів прийняття рішень, власне прийняття їх, організація, здійснення, контроль за цими процесами. Характер і зміст політичної діяльності визначаються традиціями, що склалися в суспільстві, правилами й інструкціями.

Різновидом політичного функціонування є *політичне лідерство*. Політичним лідером може бути глава держави, керівник політичної партії, громадського руху, об'єднання. Ознаками політичного лідерства є визнання більшістю громадян, членами певної політичної структури конкретної людини за найвищий авторитет, готовність підкорятися їй, виконувати її настанови.

Отже, політична діяльність — це різноманітні форми, методи та засоби реалізації соціальних інтересів, потреб, цінностей громадян та їхніх об'єднань за допомогою політичної влади; це свідомо, цілеспрямована боротьба за завоювання, зміцнення й використання політичної влади, участь у керівництві та управлінні державними і громадськими справами, численні форми впливу на них. Політична діяльність є внутрішньо суперечливою. Вона містить у собі спрямованість на вторинні щодо безпосередніх потреб людей цілі — реалізація певних принципів — і водночас сприяє становленню людини, її соціалізації. В історії політичного розвитку суспільства закономірно відбуваються процеси лібералізації політичної діяльності, становлення правових норм політичної участі, піднесення ефективності керівництва.

Політична поведінка

Учасники політичного процесу, в якій би якості вони не виступали, керуються в своїй поведінці певними мотивами, цілями, в їхній політичній діяльності виявляються певні емоції та настрої.

Науковці звертають увагу на те, що пояснення активності людей за типом "стимул — реакція" не буде продуктивним. Реакція не завжди є тільки наслідком якихось зовнішніх стимулів. Стосовно політичної теорії це означає, що неможливо пояснити ту чи іншу форму політичної поведінки (реакція тільки як наслідок безпосереднього впливу економічних, політичних та інших чинників). Стимули можуть бути ті самі, а поведінка різних людей — різна, тому що всі форми відображення політики в психіці людей опосередковані їхньою діяльністю, умовами життя, особистими цілями.

Для діяльності суб'єкта політики мають значення не тільки об'єктивні умови: стан економіки, соціальної сфери, вплив

політичних сил та роль їх у суспільстві, традиції політичної культури, а й суб'єктивні: стан політичної свідомості в суспільстві, сприйняття суб'єктом даних об'єктивних умов. Такий підхід дає змогу виокремити для політико-психологічного аналізу такі опорні категорії: мотиви участі в політиці, потреби, що задовольняються цією участю; цілі, цінності, ідеали, завдяки яким людина стає часткою якогось політичного цілого, ідентифікує себе з ним; емоції та настрої, які виявляються в її діяльності; знання, інформація, думки, якими вона володіє і які поширює.

Усе це багато в чому визначає реакцію, поведінку суб'єкта в політиці. Він може керуватися як альтруїстичними мотивами (зробити суспільство кращим, цивілізованішим тощо), так і суто егоїстичними (прагненням до влади, багатства, популярності). Мотиви, що стимулюють людину до політичної діяльності, визначають також її мету й програму. Залежно від мотиву мета та програма дій, як правило, теж бувають альтруїстичними чи егоїстичними.

Важливо пам'ятати, що головним із мотиваційних чинників є потреба. Завдяки яким потребам люди включаються в політику? Можна сказати, що в прихованій або явній формі характер політичної поведінки (дії) визначають практично всі види потреб: допитливість та потреба в самоствердженні, у бажанні проявити себе, у визнанні, збереженні свободи, потреба влади тощо. Аналізуючи політичну діяльність особистості, важливо виявити справжні потреби, якими вона керується. Це дає змогу передбачити характер та спрямованість дій, мету, а отже — результат.

Людина, потрапляючи під вплив певної політичної партії, орієнтується на статут і програму, що регламентують її діяльність. Завдяки цьому можна передбачати стосунки з іншими політичними силами, а також владними структурами.

Для професійного політика це має істотне значення, оскільки він, знаючи цілі й завдання якоїсь із партій, може передбачити її поведінку в певній ситуації, регулюючи стосунки з іншими силами, розробляти заходи, щоб запобігти ворожнечі та конфліктам у політичному житті суспільства.

Проте в реальному житті активна участь людини в політиці, особливо у вигляді прямої дії, приводить її не тільки до організованої сили (партія, рух), а й до неорганізованого натовпу, маси. Політичний досвід показує, до яких серйозних наслідків

для життя суспільства й окремої людини можуть призвести дії натовпу, маси (погроми, жертви тощо).

Насамперед визначимо, що маса — це велика кількість ізольованих, відчужених індивідів. Це — своєрідна форма спільного існування індивідів, яка володіє властивими лише їй життєвими проявами.

Виникнення маси людей може бути навмисним або випадковим (демонстрація, що починається, група глядачів і т. ін.). Але масова аудиторія бажає існувати й далі. "Прагнення до зростання, — визначає Е. Канетті, — це перша і головна властивість маси. Вона захоплює кожного, хто перебуває в межах її впливу... Природна маса — це відкрита маса: її зростання нічим не обмежено. Будинків, дверей, замків вона не знає. Все, що зачинене, — підозріле для неї. Відкрита маса існує, поки росте. Її розпад починається, як тільки вона перестає рости".

Цікаву характеристику масі дає відомий дослідник минулого століття Г. Лебон: "Маса нічого не робить навмисно, вона не здатна до довгочасного бажання та його здійснення; поняття про неможливість для неї не існує; вона не знає ні хвилювань, ні вагань, вона схильна до всього крайнього і маса збуджується тільки надмірним роздратуванням. Той, хто хоче впливати на неї, не має потреби логічно оцінювати свої аргументи. Він повинен малювати найяскравіші картини, перебільшувати й повторювати те саме; маса підвладна магійній силі слова. Ним можливо збурити масу, а можна й заспокоїти; маса ніколи не прагне істини. Вона вимагає ілюзій, від яких не можна відмовитись; маса не може бути без ватажка. Він повинен мати певні якості: повинен сам гаряче вірити в те, що говорить, щоб пробуджувати віру в масі; повинен мати сильну імпонуючу волю".

Але чому маса набуває таких рис? Що коїться з людиною, яка стала її часткою? Той же Г. Лебон на це відповідає так: "Найцікавіший факт, який спостерігається в одухотвореному натовпі: які б не були індивіди, що її утворюють, якими б не були спосіб їхнього життя, заняття, їхній характер та розум, вже одного тільки перетворення їх у натовп достатньо для того, щоб у них утворилася своєрідна колективна душа, що примушує їх відчувати, думати та діяти абсолютно інакше, ніж думав би, діяв та відчував кожен з них окремо. Існують такі ідеї та почуття, що виникають та перетворюються в дію лише в індивідів, які складають натовп".

Г. Лебон, Е. Канетті звернули увагу на те, що індивід може бути культурною людиною, але в натовпі він — варвар. У нього виявляється схильність до свавілля, буйства, люті.

Справедливість цих думок підтверджує реальна дійсність, зокрема сталінських часів. Прикладів, коли маса на мітингах або зборах несамовито засуджувала чергових "ворогів народу", вимагала для них фізичної смерті, більше ніж достатньо. Спогади учасників тих подій свідчать також про те, що індивідуально культурна людина цього ніколи не зробила б.

Але чому така дія стає насильницькою? Це пояснюється, з одного боку, особливостями психології натовпу, про які йшлося вище, природою його активності, а з іншого — діями влади.

У сталінські часи влада намагалася творити з людей єдину масу, що просувається у певному напрямі. Вона це робила за допомогою наказів та страху.

Безмежна віра маси у вождя, в гасла та заклики, які він проголошував, інстинктивно штовхала її на виконання наказів. Відмова від виконання їх загрожувала смертю для індивідів. Тут вступало в дію природне почуття людини — страх. Він був одним із джерел влади. У масі індивід шукає захисту від страху, оскільки він діє, як всі, і таким чином втрачає особисту відповідальність за свої дії.

Підтвердження цьому — фашизм. Виконуючи накази, німецькі вояки здійснювали жахливі злочини. Вбиваючи слов'янських та єврейських дітей, вони були при цьому люблячими й ніжними батьками своїх власних. Коли історія поставила їх віч-на-віч з результатами злочинів, усі вони твердили, що робили це, виконуючи наказ. Накази давала влада.

Масові безчинства, які час від часу трапляються в сьогоdnішніх умовах і призводять до жертв, — це результат виконання наказів тих сил або осіб, які мають владу над людьми.

Ідентифікація індивідів з натовпом у всіх випадках недоцільна, оскільки прояв тих негативних властивостей, про які йшлося, матиме небажані наслідки як для владних структур, так і для опозиційних сил. Для перших тому, що дії натовпу призводять до стану нестабільності в суспільстві, це підриває підвалини влади. Для опозиційних сил, що рвуться до влади, спроба використати натовп як засіб боротьби за неї свідчитиме про нецивілізований характер їхньої політичної боротьби. Крім того, не треба забувати,

що за певних обставин лють натовпу може обернутися проти тих, хто давав йому наказ або провокував на певні дії.

Складні соціально-економічні та політичні умови перехідного періоду є особливо сприятливими для стихійного чи свідомого утворення натовпу. Тому суб'єкт політики не повинен забувати про те, що створений натовп намагається зростати, кордонів і заборон для нього не існує. Отже, в разі загрози утворення натовпу доцільно здійснити такі дії, які б обмежили його зростання, зробили б його закритим. Для цього, скажімо, мітинг, що виник і здатен вийти за рамки цивілізованих дій, необхідно перевести в будь-яке приміщення, наприклад, до актовий зали. Саме існування стін регулює приріст маси, вносить заспокоєння в її настрої, дає змогу протилежним сторонам (представникам владних структур та маси) вислухати одне одного. З іншого боку, кордони (стіни) збережуть масу від зовнішніх ворожих дій, інших груп та сил і тим самим зменшать ризик фізичної сутички. Застосування владними структурами силових методів (використання міліції, спеціальних підрозділів і т. ін.) може обмежити зростання натовпу і навіть розсіяти його. Але такі дії часто призводять до численних жертв та фізичних ушкоджень, що так або інакше формує у людини думку про відповідальність влади за допущені жертви. Аргументи щодо вини тих, хто організував мітинг, штовхнув людей на безвідповідальні дії, часто не спрацьовують.

Застосування сили викликає в індивідів, що складають натовпи, не стільки страх, скільки лють та відповідну силову реакцію. Ми вже говорили про те, що в натовпі людина не завжди відчуває страх. Згадаймо події в Москві 1991 р. або 1993 р. Індивідуально людина навряд чи кинулася б на танк або перекидала автомобілі. У масі вона на це здатна. В одних випадках це розцінюється як героїзм, в інших — як бандитизм або хуліганство, однак у кожному разі — це людські жертви, потрясіння в суспільстві. Досить часто це грає на руку політикам, але не вирішує гострих проблем у державі.

Окрім цього, перетворення відкритої маси в закриту, не застосування сили, а бажання вислухати створює у людей впевненість у тому, що їхня думка щось означає для можновладців. А ця впевненість повертає індивіду його особисті якості, втрачені на деякий час у натовпі.

У таких ситуаціях доцільно вести роботу не з натовпом, а з його лідером, якому він, натовп, безумовно довіряє. Важливо

переконати вождя в тому, що спроможність натовпу на руйнівні дії й можливість жертв — небажані для обох сторін. Необхідно використати всі аргументи, щоб лідер сприяв перетворенню маси з відкритої на закриту.

Знання психології учасників політичних процесів (особистості, групи, маси) має істотне значення для успішної політичної діяльності. Проте не менш важливо врахувати особливості політичної поведінки суб'єктів влади. Справа в тому, що влада сама по собі впливає на її носія та прищеплює йому певні якості, яких він до цього міг і не мати. Ці якості залежать від типу політичного режиму. Останні, як відомо, бувають: тоталітарні, авторитарні, демократичні, мішані та ін.

Для тоталітарного режиму характерний такий тип політичних відносин, як відносини командира і підлеглого. Ще в жорсткішій формі ці відносини проявляються всередині владних структур, де чітко і швидко виконання наказу керівника є головною характеристикою політичного працівника. Володіння власною думкою, якщо вона розходиться з думкою керівника та загальною лінією політичного режиму, не тільки не заохочується, а й унеможлиблюється. Тому політик, перебуваючи у владних структурах, незалежно від його особистих якостей, мотивів та ідеалів, якими керувався в житті, повинен грати за правилами цих структур.

Іншими словами, в умовах тоталітарного режиму політик психологічно повинен бути готовим стати гвинтиком (більшим чи меншим) чітко працюючого механізму, підкорити всього себе, у тому числі й особливості своєї індивідуальності, існуючим правилам. А це — повна відсутність свободи волі.

Для демократичного режиму характерний інший тип стосунків — взаємодія, взаємовплив, взаємоповага. Вони є характерними (типовими) і у владних структурах. Особистість політика оцінюється за здатністю творчо, нестандартно підійти до прийняття політичного рішення, висунути ідею, реалізація якої може дати додатковий імпульс розвитку та вдосконаленню політичних відносин у суспільстві, надати політичній системі додаткової гнучкості та динамізму. Психологія підлеглого не придушється керівником, а навпаки, останній зацікавлений у творчій ініціативі працівника, терпляче ставиться до особливостей його характеру, поважає мотиви і цінності, якими він керується в житті.

Таке ставлення до особистості підлеглого підвищує його прагнення до вдосконалення професіоналізму, а значить, покращує результативність його діяльності. Це не означає, що політик повністю звільнений від виконання наказів. Але в нього є можливість мати свою думку, часто відмінну від думок керівництва. У крайньому разі, він може відмовитись від виконання наказу або розпорядження, якщо воно суперечить його особистим політичним поглядам, і піти у відставку. Така поведінка ніким не засуджується, більше того, вона поважається. Здатність політика у владних структурах чинити опір нерозумним, з його погляду, наказам стає мірою його свободи.

Особливості, складності, зокрема психологічного порядку, виникають у політика в умовах суспільства перехідного типу, такого, скажімо, як нинішнє українське. Його особливості, природно, не можуть не позначитися на владних структурах і на діяльності людей, які перебувають у них.

Насамперед, стан невпевненості, психологічна нестійкість, яка характерна в цілому для перехідного стану суспільства, має місце і в державних інстанціях. Через різні об'єктивні й суб'єктивні причини відбувається часта зміна уряду, окремих його членів, створюються та ліквідуються міністерства, відомства, комітети, відбуваються зміни в депутатському корпусі усіх рівнів, спостерігаються відставки окремих політиків тощо. Одним словом, відсутній стан стабільності, що, природно, негативно позначається на психології та поведінці працюючих людей, формує в них почуття тимчасовості. У таких умовах враховувати ці обставини є дуже важливим для політика.

Не менш важливо враховувати й різні стилі поведінки політиків, такі, як параноїдний, демонстративний, компульсивний, депресивний і шизоїдний.

Параноїдний політичний стиль характеризується постійною жадобою влади, управління іншими людьми, підозрілістю та непередбачуваністю. Політик цього плану цікавиться тільки власною думкою, відхиляючи всі інші. Він намагається створити напруженість серед підлеглих, що сприяє маніпуляції ними у власних інтересах і цілях.

Демонстративний політичний стиль характеризується постійним бажанням загальної уваги, публічного схвалення дій, непослідовністю і некритичністю у ставленні політика до своїх вчинків.

Люди, що демонструють таку поведінку, не можуть зосередитися на конкретних деталях і фактах, довести розпочату справу до логічного кінця після того, як "заведуть" і поведуть юрбу за собою.

Компульсивний політичний стиль можна характеризувати як консервативний, дріб'язковий, догматичний. Політичні діячі такого плану не можуть бути гнучкими, їм не вистачає дипломатичності. Вони не здатні "поступитися принципами", піти на компроміс. Вони можуть бути чесними, принциповими політиками, але ніколи — новаторами, лідерами-реформістами.

Депресивний політичний стиль характеризується песимістичним підходом до всіх питань, відсутністю лідерських якостей, плентанням у хвості подій. Означені діячі намагаються стати помічниками тим, хто здатний "робити політику". Вони приречені на другорядні ролі і коли волею долі потрапляють на політичний Олімп, нічого доброго з цього не виходить.

Шизоїдний політичний стиль характеризується практично повною неучастю в конкретних подіях, відсутністю будь-якої ініціативи і відповідальності, небажанням працювати, рухатися вперед. Надовго утримуватися на таких позиціях не вдається нікому з тих, хто бажає посісти своє місце в історії. Політика невтручання не може тривати довго, а люди, які її сповідують, або сходять з дистанції, або змінюють під впливом обставин свою політичну поведінку.

Зрозуміло, що згадані стилі поведінки політичних діячів є досить умовними, тому що психологію людини надзвичайно важко вкласти у схеми. Хоча з урахуванням конкретних соціально-політичних умов, інтелектуальних даних політика, його реакції, рис характеру і т. ін. певною мірою можна прогнозувати політичну поведінку людей, які домагаються влади і хочуть утримати її в своїх руках.

Крім того, слід врахувати, що в умовах переходу від тоталітарного типу політичної системи до демократичного у владних структурах працюють люди зовсім різних ідеологічних та політичних орієнтацій. Їхні реальні дії, реальна поведінка будуть значно різнитися. Є такий тип політичного працівника, який через особливості характеру і психології не здатний долати стереотипи мислення та поведінки, хоч при цьому може добре володіти технікою праці, знати "кухню" апаратної діяльності. Інший тип теж може бути "обтяжений" досвідом роботи в політичних органах колишньої системи, але він здатний переглянути парадигми,

відмовитися від стереотипів, навіть висувати інноваційні ідеї. Третій тип політичного працівника — це демократ в істинному розумінні слова.

Ясно, що такий поділ на типи політичних працівників — умовний. За волею долі та обставин — їм працювати разом. Психологічно це дуже складно, оскільки різні ідеологічні орієнтації, уявлення щодо шляхів вирішення складних проблем перехідного періоду неминуче призводять до протистояння. Тому існує необхідність у політичній етиці, у глибокому усвідомленні моральних підвалин політики, дозволених засобів, бажаних способів поведінки людей у політиці. Політична етика в такому розумінні не здатна покінути з політичним протистоянням, але може привнести в нього культуру, що сприятиме поступовій демократизації суспільства.

Урахування психологічних чинників, які впливають на політичну діяльність, мотивів, потреб, якими керуються у своїй поведінці суб'єкт чи учасник політичного процесу, є необхідною складовою професіоналізму політиків будь-якого рівня, підвищує результативність їхньої діяльності.

Таким чином, успішна політична діяльність базується на глибокому знанні теорії політики, розумінні її специфіки, суті й призначення, розробленні та застосуванні технологій як системи послідовних дій, спрямованих на досягнення політичного результату, врахуванні психологічних аспектів здійснення її, можливої поведінки її суб'єктів та учасників.

Демократія як форма і спосіб організації суспільного життя

У 20 ст. слово "демократія" стало найпопулярнішим у народів і політиків усього світу. Сьогодні немає жодного впливового політичного руху, який не претендував би на здійснення демократії, не використовував би цей термін у своїх, часто далеких від істинної демократії цілях.

За сучасних умов будь-яка політика чи програма суспільного розвитку перестає бути прогресивною, якщо вона не враховує

принцип пріоритетності людського виміру рішень, які приймаються. Ігнорування цього принципу якраз і призводить до втрати стимулу суспільного прогресу.

Виявлення найдієвіших мотивів підвищення ефективності управління суспільними процесами, форми поєднання їх із соціально справедливими методами демократичних принципів регулювання суспільного життя — одна із складних проблем, розв'язання якої шукала й шукає сьогодні суспільна думка і практика.

Суспільство реалізує свою соціальну сутність завдяки здатності виробляти демократичні правила поведінки, які полегшують суспільне співіснування. Адже демократія — це рух суспільства від влади диктатора до широкої соціальної бази управління. Такі тенденції об'єктивно характеризують процес розвитку природи влади та її демократичне насичення.

Демократизація відносин між членами суспільства значною мірою залежить від ступеня задоволення особистих і суспільних інтересів. Досягнення справжнього поєднання цих інтересів дасть змогу реалізувати і принцип соціальної справедливості, без чого демократичне відродження неможливе.

Гене́за демократії в історії суспільної думки

Демократія має давню історію, демократичні форми організації суспільства сягають додержавного минулого — родового ладу. Деякі вчені-етнографи вважають демократію найважливішим чинником антропогенезу, появи всього людського, оскільки вона стимулювала розвиток рівноправного спілкування людей, їхньої самосвідомості і вільного мислення, індивідуальної відповідальності і власної гідності. Державна демократія зародилась і розвивалась у Стародавній Греції.

Як відомо, поняттю "демократія" понад два тисячоліття. У міру розвитку і змін економічного, духовного і політичного життя, в міру його ускладнення з'являлися і змінювалися різноманітні доктрини, що апелювали до демократії.

Свого часу Геракліт, наприклад, вважав, що демократія — це правління "нерозумних і гірших". Будучи прибічником аристок-

ратії, він відкидав демократію як форму управління суспільством, саму ж аристократію він розумів не як родову знать, а як аристократію духу. Трохи пізніше вже Демокріт був прихильником демократії, завдання якої вбачав у забезпеченні спільних інтересів вільних громадян суспільства (поліса). І убогість демократії, за Демокрітом, настільки ж має перевагу над так званим благополуччям громадян при царях, наскільки воля краща за рабство.

У цей же період Сократ, ставлячись до тиранії як до режиму беззаконня, сваволі і насильства, критикував також і демократію, ваду якої вбачав у некомпетентності її посадових осіб, яких обирали способом жеребкування, тобто випадково.

Несхвально до демократії як до форми державного правління ставився і Платон, вважаючи її "неправильною" формою правління, коли "демос" ототожнювався з "охлосом", "владою натовпу", коли бідняки одержують перемогу, п'яніють від волі, і далі з демократії виростає її продовження — тиранія. Надмірна воля перетворюється в надмірне рабство.

Досить своєрідно підходив до проблем демократії Арістотель. Він, наприклад, вважав, що при крайній демократії влада належить демосові, а не законам. Рішення демосу спрямовують демагоги. Демос стає деспотом і діє як тиран. З усіх форм демократії він схвалював помірну цензову демократію, що ґрунтується на примиренні багатих і бідних і на пануванні закону. Суспільно-політична думка Арістотеля спрямована на досягнення стійкішого і прийнятнішого для даних умов політичного правління домінуючих верств вільного населення.

Ш. Монтеск'є, продовжуючи традиції античної політичної думки, розрізняв три способи правління — республіканський, монархічний і деспотичний. На його думку, "якщо в республіці влада належить народові, то це — демократія. Якщо найвища влада перебуває в руках частини народу, елітарної верхівки, таке правління називається аристократією". Для нього демократія тотожна народному суверенітету, та це не означає участі всіх в управлінні. Він вважав, що "народ повинен доручати здійснення влади своїм обраним уповноваженим, адже саме це відрізняє демократичну державу від інших форм державного устрою".

Розглядаючи феномен демократії, не можна не звернутися до спадщини таких представників європейської політичної думки, як італійський мислитель і державний діяч Нікколо Макіавеллі,

французький соціолог і політичний діяч Алексіс де Токвіль, німецький учений Макс Вебер та ін.

Особливий інтерес становлять такі ідеї Н. Макіавеллі: сталість і недосконалість людської природи, яка визначальним чином впливає на характер і динаміку політичного життя суспільства (ідея "загальної корупції"); держава з її інтересами є самоціллю; вирішальна роль у політиці чинника сили й ототожнення політики з боротьбою за силу (влада, могутність); розмежування політики і моралі, відповідно — визнання в політиці формули "мета виправдовує засоби". Його принцип консенсусу (згоди) народу стосовно тієї чи іншої форми правління згодом розвинув Ж.-Ж. Руссо як принцип народного суверенітету, а його принцип поділу властей набув розвитку в працях Дж. Локка.

Для побудови сильної держави, на думку Макіавеллі, необхідно спочатку пройти стадію монархічної диктатури, на якій "цар" виступає як виконавець волі всього народу, а не частини його, щоб потім перейти й до республіканської форми правління. Наслідуючи античну традицію, він виділяє три види "правильного правління": монархію, аристократію і народне правління (тобто демократію), а також три види "поганого правління" — тиранію, олігархію й анархію. І робить висновок, що всі ці види правління непридатні: перші три — тому що не можуть довго існувати, а три останні — тому що самі по собі погані. Мудрі законодавці, знаючи ці вади, уникали дотримання виключно якогось одного з цих порядків, віддаючи перевагу мішаному, який здався їм міцнішим і сильнішим. Адже, існуючи поруч, монархія, аристократія і демократія могли б зручніше спостерігати одна за одною. У цій формулі фактично міститься ідея системи стримувань і противаг, яка згодом стала стрижнем англосакської демократії.

А загалом Макіавеллі був людиною своєї епохи, а його політична наука являла собою філософію часу, що прагнула до організації абсолютної монархії — політичної форми, яка дозволяла й полегшувала подальший розвиток буржуазних продуктивних сил.

Перший етап демократії тривав від кінця 17 ст. до початку 19 ст. Дальший розвиток процесу демократизації — з усіма зламами і падіннями — йшов переважно шляхом поглиблення досягнутих завоювань: за ширшу політичну участь, за ефективнішу економічну організацію, за повніший культурний розвиток.

Досвід Англії і Франції при всій схожості в стратегічних аспектах усе ж являє собою два різні способи народження демократії. Якщо в Англійській революції 17 ст. метою було обмежити владу короля, створити конституційну монархію, послідовно впроваджувати в життя принцип поділу влади, то французькі революціонери 18 ст. прагнули повалити монарха, передати його прерогативи Національному конвентові як органі народного правління, який приймає рішення в колективній формі. Якщо для Англії природне право — це реальність, яка прогресивно стверджується, і король лише страждає через політичне обмеження, то для Франції політичне право — це ідеал, який необхідно встановити. Політична влада покликана відтворити людину в цілісності, не лише звільняючи її від кайданів і проголошуючи демократію, а й зобов'язуючи за допомогою виховання, а в необхідних випадках — і за допомогою сили, стати вільним, рівноправним і солідарним громадянином.

Унаслідок цього в Англії і Франції виникли держави двох типів: ліберальна і демократична, різниця між якими в 19 ст. набула принципового характеру. Щоправда, в ідеологічному плані в обох цих революціях багато спільного, адже в кожній з них були представники як ліберальної, так і демократичної концепції. В Англійській революції виразником демократичних тенденцій виступав рух левелерів ("урівнювачів"), очолюваний Джоном Лільберном, а носієм ліберальних ідей у Французькій революції можна вважати Монтеск'є, ідеалом якого була конституційна монархія і поділ влади на судову, законодавчу і виконавчу.

І все ж головними фігурами, які втілювали ці два революційні рухи, були в англійському випадку Локк, а у французькому — Руссо.

Для Локка, котрий вважається "батьком" лібералізму, держава повинна діяти лише в строго обмежених рамках (головна державна функція — це захист особистої свободи і власності, набутої за рахунок праці), вихід за які може призвести до громадянської непокори з боку населення. Люди, за Локком, повинні мати право протистояти сваволі з боку урядовців, чинити їм опір і навіть застосовувати силу з метою повалити їх, якщо їхня влада ґрунтується на завоюваннях, узурпації, тиранії або в разі її виродження. Під завоюванням Локк розумів використанняправлячими колами сили. Адже він вважає, що сила в жодному

разі не може бути джерелом права, і він протиставляє цій силі вільний консенсус громадян, на основі якого уряд одержує від громадян мандат на управління.

Так само Локк засуджує узурпацію, яку він уявляє як захоплення влади особливою групою, яка не одержала підтримки і згоди на це більшості громадян, а також тиранію як форму правління, що характеризується сваволею, волюнтаризмом, користолюбством і діє на порушення всіх законів, норм і прав власності, особистої свободи тощо.

Стосовно розпаду уряду, то це має місце тоді, коли одна з двох влад (законодавча або виконавча) або обидві разом не здійснюють належним чином своїх функцій. У такому разі їхні повноваження повинні бути повернуті народові.

Таким чином, у біномі "влада — свобода" Локк не вагається надати негативну оцінку першій і позитивну — другій. Симпатії Локка завжди на боці свободи, в ім'я якої і для захисту від сваволі властей допустиме насильство з боку громадян. Тому Локка вважають не лише прогресивним лібералом, а навіть і революціонером.

На відміну від Локка, у Руссо мова йде не про межі влади, а про поділ її. Для нього не монархи, не аристократія є суверенами політичної влади, а лише люди, народна асамблея, кожен член якої має стільки ж прав, скільки і всякий інший громадянин. Розриваючи концепцію "прямої демократії", автор "Суспільного договору" конструє систему, в якій усі члени суспільства органічно пов'язані між собою, при цьому кожен з них одночасно є і сувереном, і підданим — тобто одночасно і керує, і підпорядковується, підкоряється.

Саме завдяки цьому, вважає Руссо, досягається рівність громадян, які перебувають в абсолютно однакових умовах.

Разом з тим, незважаючи на явну різницю між лібералізмом і демократією, їм обом притаманне і дещо спільне, а саме те, що вони являють собою індивідуалістичні політичні системи, де суб'єктами виступають специфічні індивіди або громадяни. Синтез елементів обох цих систем наприкінці 19 ст. — на початку 20 ст. поклав у деяких західноєвропейських країнах початок виникнення так званих ліберально-демократичних держав або, як ще їх називають, держав ліберальних демократій. Головна їхня риса — проголошення чотирьох свобод як категорій, що мають найвищу

соціальну цінність: свободи друку і слова, свободи зібрань і свободи асоціацій, які, у свою чергу, зумовлюють інші, не менш значущі, цінності: загальне виборче право, рівновагу влад та ідеологічний плюралізм.

Загальне виборче право — це серцевина західної демократії, джерело партійного та ідеологічного плюралізму. Шлях до нього прокладено через процес поступового розширення виборчих прав громадян, супроводився виникненням асоціацій. А. Токвіль вважав асоціації мозком південноамериканської моделі демократії, хоча їхня роль у розвитку і трансформації сучасної демократії ще не одержала належної оцінки.

А тим часом виникнення асоціацій, які мали на меті конкретні політичні цілі, має неперехідне значення для становлення демократії. Незважаючи на те, що релігійні, корпоративні й культурні асоціації існували і в середні віки, їхній політичний вплив був досить слабким. З проголошенням права на вільні об'єднання в асоціації — прообрази майбутніх партій і з відповідним визнанням робітничих асоціацій, а цьому протягом сторіч перешкождали навіть ліберальні уряди, відбувається радикальна зміна образу демократичного суспільства. Цей образ стає невід'ємним від поняття "плюралізм". Як говорить Боббіо, "демократія або є плюралістичною, або це — не демократія". Тим самим концепція демократії до кінця 19 ст. змінилась і на теоретичному рівні.

І ще одне. Встановлюючи форму правління більшості, ліберальні демократи повинні були разом з тим шукати і створювати необхідний простір для меншості, прагнути до підтримання можливої рівноваги між консенсусом і протиріччям, щоб не дозволити більшості заманити меншість у "пастку" тоталітарного консенсусу. Зрозуміло, на практиці це не завжди вдавалося і поряд зі збереженням майнової нерівності постійно служило об'єктом критики з боку лівих сил. Проголошені ліберальними демократіями свободи оголошувалися ними ж формальними, оскільки зберігалась експлуатація людини людиною, а держава називалася не інакше як інструментом панування одного класу над іншим.

Звичайно, раціональне зерно в цій критиці було, адже захист прав меншості, якій дозволялося діяти в строго визначених рамках, завжди збігався з інтересами правлячого класу. А цей клас, створюючи видимість рівних можливостей для всіх, на практиці

не залишав опозиційній меншості ніяких надій на перемогу, тобто на завоювання влади.

Дальше становлення демократії, насамперед у Західній Європі і в Північній Америці (США, Канада), що стосується періоду після другої світової війни, йшло, з одного боку, по шляху деякого згладжування соціальної нерівності, що призвело до кількісного зростання середніх верств і підвищення їхньої ролі в політичному житті, а з іншого — у напрямі все більшого вкорінення механізму реального плюралізму. Саме завдяки численним середнім верствам у західних суспільствах почала формуватися нова політична культура, яка істотно змінила традиційний характер стосунків між силами, що протистоять одна одній. Ці сили почали сприймати одна одну не як непримиренного ворога, а як природного суперника, цінного співбесідника.

Змінилося ставлення до влади. Втрата її тією чи іншою партією вже не розглядалася як непоправна втрата, бо загальне виборче право і політичний плюралізм стали гарантом того, що ті, хто зазнав поразки сьогодні, можуть стати переможцями завтра. Так само усвідомлювалося, що в демократичній системі влада не здобувається раз і назавжди, що намагання якоїсь партії назавжди утримати владу в своїх руках є згубним і для суспільства, і для самої партії.

Очевидно, що системи, в яких зберігається поділ на друзів — ворогів, не можуть вважатися демократичними при всій їхній формальній демократичній атрибутиці. Подібний поділ неминуче породжує придушення одного одним. А, як відомо, використання сили, насильства компрометує цінність аргументів, висловлюваних на користь демократії, оскільки демократичний вибір — це передусім відмова від насильства.

Сутність сучасних концепцій демократії

Сьогодні у західному світі існують численні концепції демократії. Усі вони тією чи іншою мірою враховують характер суспільства як післяіндустріального. Більшість політологів виходять з того, що основною характеристикою демократії є відкритий характер прийняття рішень через представницькі органи

влади, тобто процес цей на будь-якому рівні здійснюється за участю обраних представників народу. Народні маси, у свою чергу, ознайомлені з проблемами, що обговорюються, і мають змогу впливати на процес прийняття рішень. Будь-які намагання представницьких органів влади розв'язувати життєво важливі питання бюрократичним шляхом, поза контролем народу і обраних ним представників, сприймаються як несумісні з демократією.

Теоретики демократії на основі досліджень дійшли висновку, що індивід набуває свої ідеї, цінності й мотиви діяльності і творчості лише в групах і взаємодіє з цими групами. Тобто в політичній сфері індивід реалізує себе лише через ідентифікацію з групою. Таким чином, у представницькій демократії індивід виявляється відчуженим від реального політичного процесу, і його політична участь стає опосередкованою.

У цьому плані досить значну увагу привертає до себе проблема участі в політичному житті і політичному процесі. Деякі дослідники тлумачать дану проблему як спосіб досягнення впливу в суспільстві. Учасник процесу — "звичайний громадянин", який прагне стати "впливовим громадянином".

Класична теорія демократії формувалась в умовах руйнування станового поділу суспільства. Представники класичного напрямку цю проблему вбачали у визначенні народом завдань держави. У концепції Ж.-Ж. Руссо суверенітет народу може бути реалізований лише самим народом. Тільки завдяки безпосередній участі у прийнятті рішень громадянин не відділяється від держави і виступає її частиною.

Класична теорія бачила небезпеку відчуження державної влади у разі розділу суб'єктів та об'єктів управління — у цьому була її велич. Але водночас вона була утопією, тому що безпосередня демократія була обмежена у своєму втіленні.

Надання суверенітету народові передбачало відчуження прав людини на користь общин. Руссо вважав, що, відчужуючи від себе всі права, людина одержує набагато більше, маючи більше можливостей розвиватися і духовно збагачуватися.

Безумовно, було видно, що ідея досягнення загального блага самим народом абстрактна й утопічна. Народ складається з груп, які об'єднуються і мають своїх представників, що виражають їхні інтереси. Демократія зводиться до механізму представництва, режиму конституціоналізму, гарантування прав меншості.

Класична теорія демократії наповнюється системою представництва народу. Визначається, що влада може здійснюватися не суспільством у цілому, не окремо його громадянами, а тими, кому участь делегована.

Поширенням та прийняттям ідеології представницької демократії стало розроблення критеріїв вільних виборів. Для розуміння цінності ідеї представницької системи важливо врахувати, що вона розвивалася як цензова. Цензи відмінили тільки наприкінці 20 ст. Існувала думка, що коли немає чого втрачати, то дуже легко народжується безвідповідальність, крайність позицій. Не будучи прихильником загального виборчого права, Руссо вважав, що "його не повинні мати ті, хто по праці залежний і працює по найму". Необхідність забезпечення постійної участі в державному управлінні заможних людей обґрунтував Гамільтон, який стверджував, що широкі маси непостійні і нерозумні. Як вважав І. Кант, "з політичного життя повинні бути виключені слуги, жінки, домашні вчителі, тому що політикою не повинні займатися ті, хто не має власного заняття або підпорядковується розпорядженням інших". Але довге існування цензів, які обмежують політичну участь, мало й свій позитивний наслідок. Маса брала участь у політичному житті поетапно, здобували імунітет проти переворотів, повалень та безкомпромисності.

Діяв заповіт, який склав класик англійського консерватизму Е. Берк: "Мета реформ — не в приведенні суспільства у відповідність зі стандартом, який сформульований на підставі абстрактної схеми, а в пом'якшенні звичаїв". Ще одним важливим компонентом класичної теорії демократії є пріоритет громадянських прав, функціонування влади в режимі конституціоналізму.

У другій половині 20 ст. утвердилися два напрями інтерпретації й моделювання демократії: елітарний і плюралістичний. Теорія плюралізму створювалася на основі парадигми конфлікту. Політичний процес бачився як боротьба різних групових інтересів, примирити і частково узгодити які може тільки держава. Теоретики плюралізму уточнюють джерела конфліктів, багатоманітність груп і групових інтересів, обґрунтовують неминучість дифузії влади. Сучасне розуміння плюралістичної демократії включає права людини, конкуренцію легальних політичних сил, нормо- і правотворчість парламенту, поділ влади, федералізм. Усі ці

принципи не гарантують владу різних груп, але передбачають можливість кожній політичній силі в межах загальних правил спиратися на різні, автономізовані важелі влади.

Обмеженість можливості теорії плюралізму призвела до того, що ідея плюралізму не стала глобальною характеристикою розвинутої демократії, але вона сприяла розробленню теорії партиципаційної демократії — участі низів у прийнятті й реалізації рішень. Теоретики партиципаційної демократії вважають, що в соціально-економічному процесі стає активнішою роль держави. Але на практиці політика забезпечення максимальної участі у виборах, у прийнятті й реалізації рішень частіше є прикриттям правління нової еліти.

Прихильником плюралістичної теорії демократії є політолог Р. Даль. Сутність його аргументів зводиться до таких положень:

- плюралістична демократія припускає існування великої кількості організованих інтересів;
- організовані інтереси конкурують між собою у володінні політичною владою і впливом;
- конкуруючи, інтереси взаємно контролюють один одного й обмежують владу;
- плюралістична конкуренція інтересів веде до суспільної рівноваги, найкращим чином враховує суспільні й групові інтереси під час прийняття політичних рішень.

Слід виділити й загальні риси плюралістичної демократії:

- 1) визнання зацікавленої групи центральним елементом демократичної політичної системи, яка гарантує реалізацію інтересів, прав і свобод особи; сама особа відтісняється на другий план, хоч і не заперечується її статус як первинного суб'єкта влади;
- 2) визнання суперництва і балансу групових інтересів як соціальної основи демократичної влади, її динаміки;
- 3) значне розширення сфери діяльності держави, погляд на неї як на арбітра, який зберігає рівновагу суперечливих інтересів і забезпечує саморегулювання всього суспільства;
- 4) піклування про формування демократичної культури, яка розглядається як умова цивілізаційного характеру боротьби інтересів і відносно безболісного розв'язання функційних конфліктів;
- 5) підтримання державою соціально принижених груп та індивідів з метою підвищити їхні життєві шанси і зміцнити соціальну справедливість.

До цього слід зауважити, що хоча плюралістична теорія демократії й знайшла визнання й застосування в багатьох країнах світу, але її ідеї не беззаперечні і зазнають критики. Однією з вихідних вад цієї теорії нерідко вважають ідеалізацію дійсності, перебільшення групової ідентифікації населення. У країнах Заходу реально тільки не більше ніж третина дорослого населення представлена в групових інтересах, тому побудована за плюралістичними рецептами модель демократії не буде владою більшості.

Цей докір на адресу плюралістичної теорії демократії обґрунтований лише частково. Дійсно, у західних демократіях більшість населення звичайно політично пасивна. Але це ще не означає, що інтереси всього населення не виражаються активними представниками груп. Тому, хоч плюралістична демократія ще далека від ідеалу прямого народовладдя, вона все-таки наближає владу до народу, дає можливість усім бажаним брати участь у прийнятті рішень.

Найважливіший напрям критики теорії плюралістичної демократії звинувачує її в ігноруванні або недостатньому врахуванні нерівності політичного впливу на владу бізнесу, бюрократії, профспілок і військово-промислового комплексу.

Частиною західних досліджень було встановлено, що вплив групи безпосередньо залежить від її організованості й здатності до політичного суперництва, конфлікту. Організованість пов'язана з рівнем освіти, з характером праці, величиною групи та з іншими чинниками. Здатність до конфлікту визначається насамперед наявністю політичних ресурсів (гроші, знання, авторитет, ЗМІ та ін.), які розподілені в суспільстві нерівномірно. Так, пенсіонери, інваліди, некваліфіковані робітники і деякі інші групи майже не володіють такими ресурсами, тоді як представники великого капіталу володіють ними надміру.

Соціальна нерівність, яка збереглася в сучасних демократіях і проявляється в неоднакових здібностях різних груп до артикуляції (чіткого усвідомлення, формування й представлення в органах влади) своїх інтересів і до відстоювання їх у конкурентній боротьбі, великою мірою суперечить уявленням теорії плюралістичної демократії про гармонічну рівновагу інтересів різних суспільних груп. Однак це не відкидає дану теорію в цілому.

До кінця 20 ст. західні держави значно просунулися вперед на шляху зрівнювання життєвих шансів, створення для більшості

громадян соціальної можливості політичної участі й захисту своїх інтересів. Сьогодні не тільки вищі верстви, а й групи, які належать до середнього класу, мають достатній освітній рівень, соціальну забезпеченість і захищеність, вільний час та інші умови, щоб справляти організований вплив на центри влади і домогтися врахування в політичних рішеннях своїх інтересів. Тим соціальним групам, які не здатні до організованої політичної боротьби і не володіють ресурсами впливу, наприклад, пенсіонерам, допомагає представити свої інтереси механізм виборів. Намагаючись заручитися підтримкою максимальної кількості виборців, політичні партії прагнуть забезпечити собі підтримку з боку різних, насамперед численних, верств населення і тому певною мірою враховують їхні сподівання і запити у своїх програмах.

Відображення в політиці сучасних держав інтересів різних соціальних груп усе-таки не знімає проблеми нерівності їхнього політичного впливу. У тих державах, де умови життя та інтереси громадян зблизилися, плюралістична теоретична модель демократії адекватніше відображає реальність, ніж у тих, де зберігається високий рівень соціальної нерівності.

У сучасній політичній думці не тільки піддається сумніву відповідність плюралістичної теорії реальному життю, а й критикується сама модель такої демократії. Стверджується, що плюралістична демократія консервативна, оскільки для прийняття рішень вимагає згоди всіх зацікавлених груп, а це важко забезпечити на ділі, особливо в періоди політичного реформування.

Крім того, в плюралістичній системі дуже важко пробивають собі дорогу й здобувають визнання всезагальні, глобальні, довготривалі й нові інтереси.

Елітарна демократія не виникла на порожньому місці, попередниками її були різні види станових демократій, які існували ще у феодальному суспільстві. Соціальною базою елітарних демократичних порядків у наш час є нерозвинуті соціальні структури в деяких країнах, які перебувають у процесі переходу до демократії від авторитаризму або тоталітаризму. У тих країнах, де більшість населення не володіє певним рівнем політичної культури для демократичної участі, завжди є умови для формування елітарної демократії.

Прихильники теорії елітарної демократії виступають проти переоцінювання традиційних ліберальних ідеалів. Вони виходять

з того, що в умовах досягнення володарювання демократичної більшості політичні рішення приймаються меншістю — демократичною елітою, але це не є вадою демократичного режиму.

У. Шумпетар пише: "Демократичний метод — це той порядок створення інституту для досягнення політичних рішень, за якого окремі соціальні сили одержують право приймати рішення конкурентної боротьби за голоси людей".

Таким чином, концепція елітарної демократії по суті стверджує, що в дійсності ідеал народовладдя в сучасну епоху не реалізується. У системі політичної влади народ представляє еліта. Отже, для демократії характерне відкрите формування еліт і підконтрольність їхньої діяльності в здійсненні влади й управління.

Учені поки що не виробили загальноприйнятних уявлень, які б дали змогу сформулювати єдине означення демократії. Для більшості зарубіжних політологів незаперечним фактом є визнання за демократією статусу загальнолюдської цінності. Разом з тим різні автори в основу розуміння демократії кладуть який-небудь один із її суттєвих елементів — свободу, рівність, владу більшості, її обмеження й контроль над нею, терпимість, основні права громадян, правову й соціальну державність, поділ влади, загальні вибори, гласність, конкуренцію різних думок, плюралізм — і виступають прихильниками таких теорій демократії, як традиційно-ліберальна, плюралістична, елітарна, економічна, комп'ютерна (компютерна), соціалістична тощо.

У вітчизняній філософській і соціально-політичній літературі поряд із визначенням демократії як народовладдя існує й низка інших визначень, пов'язаних з розумінням її. Це — форми держави, форми і принципи будови політичних і громадських організацій, політичного режиму, політичного світогляду й політичної цінності тощо. Тобто в багатьох випадках пріоритетною стає також одна із суттєвих ознак демократії, але випускається з поля зору її розуміння як родового поняття.

Наприклад, якщо трактувати демократію як форму держави, то доведеться зіткнутися з парадоксальною ситуацією: Велику Британію, Бельгію, Данію, Швецію, Норвегію, Японію, Люксембург та інші країни ми не можемо назвати демократичними, бо всі вони є монархіями.

Незважаючи на те що є багато прихильників тлумачення демократії як народовладдя, такий підхід потребує деякого

уточнення й доповнення. Адже якщо в суспільстві влада стає безпосередньою метою й об'єктом усіх, таке суспільство не може бути демократичним. Демократія як народовладдя може бути там, де визнається за кожним право на "іншу" думку чи спосіб життя; дотримання законів не має винятків; основою основ є цінність людського життя; люди віддають владні функції своїм вільно обраним представникам, а самі займаються своїми безпосередніми справами.

Необхідними атрибутами демократії є правовий статус особи, комплекс її прав і свобод, рівне право всіх членів суспільства на участь в управлінні державними й суспільними справами тощо. Демократія передбачає повагу й гарантованість прав та інтересів меншості, яка, у свою чергу, поважає рішення, прийняті більшістю. Не визнаючи рішень більшості, меншість, дотримуючись їх, зберігає за собою право відстоювати свої інтереси.

Делегувавши владу своїм представникам, народ тим самим бере на себе обов'язки поважати, підтримувати й виконувати рішення даної влади. А влада є відповідальною перед народом і підконтрольною йому. Таким чином, демократія виступає певним політичним порядком, системою взаємних політичних обов'язків влади і народу. Характерною рисою демократії є те, що воля більшості стає джерелом влади. Але демократія не тотожна владі й не зводиться тільки до влади. Влада охоплює всі сфери життєдіяльності кожного суспільства. А демократія властива не кожному суспільству й тим більше не будь-якій владі. Антиподи демократії — деспотизм, тиранія, диктатура — позбавлені демократичних проявів.

Твердження про те, що владу, як і будь-яку культурну справу, повинні здійснювати професіонали, зовсім не заперечує як того, що політикою повинні цікавитися всі (оскільки вона всіх стосується і є невід'ємною частиною людського існування), так і того, що всі мусять брати участь у політичному житті суспільства. Однак саме політичний професіоналізм є однією з найважливіших особливостей демократії й істотною перешкодою бюрократизації влади й усього суспільного життя.

Сучасне означення демократії ґрунтується на класичних уявленнях: демократія — це інституціоналізація політичного порядку на основі реалізації у владних відносинах вирішальної ролі волі більшості, що виявляється на виборах. Водночас вона забезпечує права меншості й громадянські права людини.

У світовій політичній думці є дві основні традиції щодо розуміння природи демократії, основні принципи яких з більшим чи меншим успіхом було реалізовано в практиці розвитку сучасного суспільства, організації його політичної системи. І якщо одна концепція, для якої найпосутнішим було питання “хто править?”, виявилася непродуктивною й помилковою, то інша, в центрі якої стояла проблема, як організувати владу й відповісти на питання “що править?” (тобто чи править закон у державі й чи однаковий він для всіх громадян), знайшла своє втілення в політичних системах провідних демократичних держав. Вона може характеризуватися низкою ознак.

1. Демократія — це така структура суспільства, де кожній особі гарантовано громадянські й політичні свободи, а індивід сприймається як політична цінність, вища за державу та її інститути. Піднісши окрему особу до рангу найвищої політичної цінності, демократичний принцип базується на тому, що розвиток і розквіт суспільства залежить від рівня розвитку індивідуальності її громадян. Тому найважливішими ознаками демократії є свобода (як першооснова людського існування) і політична рівність.

2. Суттєвою ознакою демократії є політичний плюралізм. Це — один із принципів суспільного устрою, згідно з яким суспільно-політичне життя має включати багато різних взаємозалежних і водночас автономних соціальних і політичних груп, партій і організацій, ідеї й програми яких постійно зіставляються. Плюралізм передбачає право кожної політичної організації дотримуватися будь-яких поглядів і зобов'язує поважати інші думки. Політичний плюралізм — це не тільки багатопартійність. Він включає й політичне суперництво, конструктивне опонування різних політичних сил, яке можливе лише за наявності офіційного визнання опозиції як самостійного політичного інституту й необхідної протизаги політичним силам, які стоять при владі. Відповідно до принципів політичного плюралізму, ніхто не може володіти монополією на незаперечну істину, на єдиний рецепт досягнення добробуту.

3. Демократія неможлива без справді вільних виборів громадянами своїх представників до органів державної влади, без відвертої критики і зміни керівників держави, якщо вони не виправдали довіри народу.

4. Основна відмінність демократії як форми організації політичного життя суспільства (зокрема, від тоталітаризму) полягає у ставленні до свободи вибору, яка для демократичної системи є умовою існування, а для тоталітарної — загибеллю. Свобода вибору стає реальним принципом демократії тоді, коли вона здійснюється на ґрунті багатопартійності. Тільки в такому разі громадянам забезпечується можливість вибору програми суспільного розвитку й участі в реалізації її.

Безпосередня (пряма) демократія — форма, за якої громадяни особисто беруть участь у здійсненні державної влади. На відміну від представницької, ця форма передбачає пряме волевиявлення народу під час вироблення й прийняття певних державних рішень.

Демократія залишається найефективнішим способом організації суспільно-політичного життя. Вона може не тільки породити суперечності й конфлікти, а й подолати їх, створити атмосферу взаємоповаги й забезпечити прогресивний розвиток суспільства від сваволі державних органів, інших політичних структур і посадових осіб. Якщо принципом тоталітаризму є повне підпорядкування індивіда державі, неподільне панування загального над одиничним, то демократія, хоч би якою була її класова природа, здебільшого ставить наголос на індивідуальному. Права людини в демократичній організації суспільства розглядаються як найвища політична цінність. У свою чергу, права людини тісно пов'язані з її обов'язками, свобода — з відповідальністю. Нерозривність демократії, свободи й відповідальності може забезпечити лише правова держава.

Важлива ознака демократичного устрою — реальне функціонування принципу поділу влад.

Формально три види влади (законодавча, судова і виконавча) зберігаються і за тоталітарних режимів тією мірою, якою зберігається парламент, суд і уряд як державні органи. Але тільки формально. Унаслідок зрощення з державою партія тримає під безумовним впливом і контролем усі три влади. На практиці члени парламенту, суду й уряду є членами однієї й єдиної партії, яких вона контролює організаційно. Роль трьох державних влад стає суто виконавчою, адже всі вони виконують рішення керівництва партії.

Принцип поділу влад передбачає реальне функціонування трьох однаково повноправних видів влади. Водночас кожна влада не є

зовсім незалежною від двох інших і не користується монопольними повноваженнями у своїй галузі діяльності, оскільки певною мірою вони обмежуються повноваженнями інших гілок влади.

Демократія існує в конкретних організаційних і правових формах — представницькій і безпосередній (прямій).

Представницька демократія — головна форма здійснення державної влади через виборні органи і вільно обраних представників, які не тільки діють від імені своїх виборців, а й звітують перед ними. Її повноваження обмежуються тим колом питань, які, відповідно до конституції, вимагають вирішення самим народом.

Особливості становлення й розвитку демократії в сучасній Україні

Історія не любить експериментів, надто дорого вони коштують народові. Тому країна, яка пережила трагедію одного великого соціального експерименту, вкрай обережно, нерішуче йде на новий, хоч він і обіцяє в перспективі блага сучасної демократичної цивілізації. Тому нині так важко й непослідовно йдуть процеси розбудови держави на демократичних засадах, формування демократичної свідомості суспільства та особистості. У цьому полягає одна з головних ознак становлення демократії в Україні.

Історія засвідчує, що демократичні рухи можуть породжувати диктатури або сприяти їм. Тому найглибшою помилкою демократичних сил України є те, що вони розуміють власну демократію як найвищу мету соціального і національного відродження. Це означає, що оволодіння владою може стати головним орієнтиром демократичного процесу. У результаті матимемо владу для влади, яка підмінятиме всі інші цінності. До речі, коли демократію вважають метою, то в боротьбі за неї можуть бути застосовані — й так було в історії не один раз — засоби, дуже далекі від демократичних.

Добре відомо, що голодних і бідних значно більше приваблюють слова тих, хто обіцяє нагодувати їх, ніж риторика про демократію. Тому вони не проти "продати" свої демократичні права навіть

тоталітарним режимам, якщо ті обіцяють їжу й національну злагоду. Одним із прямих наслідків бідності є руйнація демократії. Так, у 60-х роках 20 ст. проблески надії на встановлення демократії з'явилися в Африці. Але спроба ліквідувати колоніалізм і залишки феодалізму й замінити їх правлінням більшості завершилася тим, що вже в 70—80-х роках 20 ст. континент зробив різкий поворот, і демократія поступилася місцем мілітаризмові, а свобода — диктатові племінних інтересів. У Латинській Америці в 60-х роках 20 ст. також з'явилася надія на ліквідацію мілітаристських хунт, але, як знаємо, експеримент Альєнде 1973 р. з демократією закінчився трагічно. І бідність, звичайно, тут відіграла не останню роль. Злидні — це каталізатор для могильників демократії.

Тому нині, коли більшість населення нашого суспільства також опинилася на межі бідності і злиднів, украй необхідно знайти шляхи збереження демократичного вибору й засоби протистояння диктатурі. Становище ускладнюється тим, що наша власна історія не дуже багата на демократичні традиції, а історичний досвід показує: коли в країні, де не було тривалого розвитку елементів особистих свобод і правової держави, намагаються створити механізм, який відразу ж зміг би забезпечити участь народу в управлінні, то це найчастіше призводить до деспотизму.

Головною передумовою руху до демократичної держави є розширення економічної свободи, що, в свою чергу, передбачає зміни не тільки інститутів суспільства, а й усієї системи цінностей і психології людей, а це надто тривалий і важкий процес.

Щоб демократія стала в суспільстві реально діючою системою влади, важливо, щоб люди не тільки розуміли сутність її головних принципів, а й були згодні жити згідно з цими принципами — самостійно, з усією повнотою відповідальності, без постійної опіки всесильної влади. Далеко не завжди такий спосіб життя створює людині емоційний комфорт. За право вибору доводиться розплачуватися відповідальністю, за рівність можливостей — критичним оцінюванням своїх здібностей, за свободу — невизначеністю. Таку високу ціну не завжди можуть сплачувати навіть ті люди, які живуть у стабільних суспільствах із багатими демократичними традиціями. А в умовах нестабільності й хаосу, коли на очах руйнується звичний спосіб життя, навряд чи можна сподіватися на громадську згоду щодо дальшого просування до демократії.

Саму ідею демократії люди починають сприймати як надто далеку від того суспільства, в якому доводиться вирішувати загальні проблеми. Демократія у нас не змогла стати реальністю, а залишилася на рівні "модної" ідеї. Як тут не згадати попередження Конфуція про те, що "коли слова втрачають свої значення, то народ втрачає свободу". Відбувається розкол масової свідомості, в якій жодна з альтернатив не одержує безперечної підтримки. До того ж майбутнє політичне обличчя України розглядається політичними партіями по-різному й досить часто декларативно.

Крім того, для динамічного розвитку демократичних процесів мусить бути певна політична дисципліна народу й достатня політична культура, досягти яких не можна за такий короткий проміжок часу.

Як переконує досвід багатьох країн Заходу, рух до демократії можливий тільки шляхом обмеження влади, а рушійною силою й принциповим носієм цього обмеження завжди був середній клас, який формується внаслідок фундаментальних соціально-політичних і економічних перетворень. Важлива роль у цьому процесі належить малим підприємствам, кооперативам, біржам та ін. Тільки шляхом заохочування, а не заборонаю, не обмеженнями чи надмірними податками формується цей клас. У нас іще тільки з'являються паростки цього соціального явища, а тому необхідно, щоб нинішні структури влади всіляко сприяли його розвитку. До того ж процес збагачення деяких груп населення йде за рахунок спекуляції, хабарництва і мафіозних структур.

Неодмінною передумовою демократизації суспільства є встановлення контролю суспільства над політикою, бо там, де народ не контролює уряд, там уряд контролює народ, не даючи йому розвиватися. Незважаючи на всі попередні невдалі спроби реорганізувати виконавчі структури, уряд має досить сил і засобів для того, щоб виконувати саме цю, контрольну, функцію.

Динамічний розвиток демократичних перетворень ускладнюється ще й тим, що держава зі складною етнічною структурою населення багато сил і часу повинна приділяти вирішенню проблем, пов'язаних з підтриманням законності й порядку, забезпеченню умов для задоволення етнічних і культурних потреб меншостей, а зрештою, й для збереження територіальної цілісності.

Загрозливим для демократичних перебудов є й те критичне економічне становище, в якому опинилась Україна. Адже в

більшості подібних випадків, як відомо з історії, вихід із нього один — деспотія, а трагічний досвід російської держави (імперії, Союзу) доводить, що її реформатори завжди зазнавали поразки, а консерватори святкували перемогу. В її історії химерно поєднувалися прагнення до реформ (налічується близько 20 таких спроб) і неспроможність реалізувати їх сповна. Інакше й не могло бути, бо, як правило, щось нове впроваджувалося при збереженні старих структур влади. Не випадково колишній Союз був єдиною країною в Європі, де всі без винятку реформи, спрямовані на введення демократичних новацій, провалилися, а своєрідним результатом таких спроб було виникнення й посилення тоталітарної держави.

Тому як застереження для деяких політичних партій, їхніх лідерів і громадян звучать сьогодні висновки одного з відомих дослідників тоталітаризму Ф. Хаєка про те, що фундаментом усіх свобод особистості є економічна свобода, і якщо її знищити, то руйнується вся цивілізація, що встановлення тоталітаризму є невідворотним результатом перенесення на сучасне суспільство принципів, за якими живуть автономні організації, а прикмети тоталітарних режимів впливають із прагнення перебудувати життя суспільства згідно з певною, наперед заданою метою. Більше того, сьогодні на високому державному рівні чуємо твердження про те, що в Україні вже існує демократичний режим. Але, як відомо, чистих демократій не буває. Багато провідних політологів Заходу (Альфред Стефан, Хуан Лінц та ін.) схиляються до такої ієрархії політичних режимів: 1) демократія; 2) авторитаризм; 3) тоталітаризм; 4) посттоталітаризм; 5) султанічний режим.

Виходячи з цього, нині надзвичайно важко визначитися з тим політичним режимом, в якому ми живемо, що впливає на правильність вибору стратегії перетворень. Аналіз ознак політичних режимів дає підставу говорити про те, що ми перебуваємо на післятоталітарному етапі розвитку, який припускає існування деяких демократичних принципів і відкритого шляху для демократичних нововведень. А це вимагає вироблення такої стратегії переходу до демократії, яка б урахувала ці особливості.

Є ще одна небезпека для демократизації суспільства, про яку сьогодні майже ніхто не говорить. Ще М. Драгоманов підкреслював, що багато політиків, які починали свою кар'єру з радикального напрямку й навіть з барикад, ставали зрештою

деспотами під виглядом рятування "єдності держави", яка була необхідна (з їхньої точки зору) для забезпечення "свободи й прогресу" від замахів "сепаратизму". Це звучить особливо актуально сьогодні, коли на політичній арені з'явилося багато "рятівників Вітчизни".

Та хоч би якою глибокою здавалася безодня, куди потрапило наше суспільство, хоч з якими труднощами довелося б стикатися демократії, розбудова незалежної демократичної України — цілком реальний процес. В історії людства є чимало подібних прикладів. Згадаймо кризу в Німеччині в повоєнний період, становище Японії та Південної Кореї в 1945—1950 рр. До того ж сучасна світова цивілізація, яка на межі третього тисячоліття досягла колосальних успіхів у всіх сферах суспільного життя, не допустить утворення на території України держави, яка б суперечила природі людини й загрожувала світові. Це по-перше.

По-друге, реформи, хоч і були непослідовними, відіграли свою позитивну роль. Головне їхнє досягнення полягає в тому, що більшість людей усвідомила необхідність якнайшвидшого звільнення від того становища, в якому так довго довелося жити. Зрештою, й ліквідація паралельних структур влади унеможливило повернення найближчим часом до колишнього стану.

По-третє, виникнення ознак громадянського суспільства зумовило зміни в соціально-класовій структурі, які, в свою чергу, реально й позитивно впливають на формування владних структур, на розвиток демократії. Звичайно, громадянське суспільство не є абсолютно досконалим. Його творчий хаос завжди дратуватиме уряд, який через це закликатиме до порядку чи навіть робитиме спроби зруйнувати громадянське суспільство. Важливими рисами останнього є різноманітність, відкритість і свобода, вироблення умов для контролю над державою.

По-четверте, демократичний шлях розвитку — природний історичний процес, і всі спроби відкинути його — приречені.

Таким чином, розвиток демократичних процесів в Україні зумовлений низкою чинників, а їхній динамізм залежатиме від легітимності різних форм власності, етнічного і соціального складу населення, співвідношення політичних партій і рухів, від форм правління, історичних і культурних традицій, рівня політичної активності й політичної культури, розвитку національної ідеї та національної свідомості, наявності й ролі різних релігій тощо.

Головною небезпекою для демократичних перетворень в Україні є убогість нашої політичної і правової свідомості.

Україна переживає важкі часи становлення нового суспільства, про яке здавна мріяв народ. Процес цей свідомо гальмують певні політичні сили в країні й поза її межами. Він буде тривалим і болісним, але це — муки народження, й треба сподіватися, що він завершиться формуванням усіх ознак демократичної держави.

Бюрократія й бюрократизм у політичному житті суспільства

Дослідження бюрократії й бюрократизму дає змогу з'ясувати функціональну значущість цих соціальних явищ, розробити заходи запобігання деформації суспільства, проаналізувати важливі питання соціального управління.

Сутність бюрократії й бюрократизму

Поява бюрократії як соціального явища пов'язана з потребою управління, регулювання соціально-політичних відносин, і це зумовило формування ще за рабовласницького ладу особливої групи людей, певного соціального прошарку, який спеціалізувався на цьому виді діяльності. Організаційного оформлення ця група набула у вигляді апарату чиновництва. З розвитком суспільства змінювались і організаційні форми і спектр впливу бюрократії, але ніколи не змінювалася сама сутність бюрократії й бюрократизму.

Слід мати на увазі, що тема бюрократії й бюрократизму в політичному житті суспільства є багатоаспектною, її досліджували протягом усієї багатовікової історії розвитку людської цивілізації. Само поняття "бюрократія" вперше з'явилося у 1745 році, його запровадив французький дослідник Вінсент де Турне. Дальший науковий аналіз бюрократії й бюрократизму пов'язаний з іменами таких визначних мислителів, як Г. Гегель, К. Маркс, М. Вебер,

Т. Парсонс, Р. Міхельс, О. Тофлер та ін. Термін “бюрократія” походить від франц. *bureau* — бюро, канцелярія; і грец. *kratos* — влада, сила і трактувався як панування канцелярії, контори, як специфічна форма соціальної організації і відносин у суспільстві, в якому центри виконавчої влади практично незалежні від більшості її членів. До бюрократії відносили вищий, привілеюваний прошарок чиновників-адміністраторів у державі.

Поняття “бюрократизм” ширше за своїм змістом, ніж “бюрократія”, і вживається для характеристики такого стану управління державою чи іншими різними організаціями, де існує “панування канцелярії”, відірваність виконавчих органів від інтересів цих організацій, а пріоритет надається власним потребам, де функціонують відносини формалізму, некомпетентності, консерватизму, корупції тощо.

У сучасних наукових дослідженнях простежується широке трактування поняття “бюрократизм”, яке використовується для аналізу таких явищ суспільного життя, як недосконалість управління через низький професійний і культурний рівень її працівників, протиставлення групових інтересів суспільним тощо.

Наукові дослідження бюрократії й бюрократизму започаткував Гегель. Він обґрунтував переваги бюрократії й бюрократичних методів управління, які базуються на спеціалізації й поділі праці в урядових структурах. Така спеціалізація, на його думку, давала можливість забезпечувати високу освіченість і професіоналізм, неупередженість і запобігання зловживанням владою та надійний захист державних інтересів.

У соціально-політичній доктрині Маркса домінує негативна оцінка бюрократії. Вона характеризується як перешкода на шляху історичного прогресу суспільства і представлена як певна соціальна група, управлінсько-організаційна система, особлива корпорація, що має в своєму розпорядженні державу, яка, по-суті, є її приватною власністю. Особливий управлінський статус дає бюрократії змогу, на думку Маркса, підпорядковувати функціонування держави завданням збереження й зміцнення бюрократією свого стану, збереження власних інтересів. Відносини бюрократії й держави є суперечливими, оскільки державні інтереси перетворюються на канцелярські або канцелярські — на державні. І саму державу Маркс розглядав як сукупність різних бюрократичних структур з певними субординаційними зв'язками.

Серед досліджень, які найбільше вплинули на формування наукового уявлення про бюрократію як соціальне явище, політологи виділяють соціальну теорію М. Вебера. Він пов'язував функціонування бюрократії з відносинами управління, панування, позитивно оцінював соціальну роль бюрократії, наголошуючи на тому, що сутність бюрократії — в професіоналізмі управління, складниками якого є раціональні знання управлінської сфери, сувора дисципліна, відповідальність, неупередженість тощо. Ефективність діяльності бюрократії визначається певними умовами та принципами, серед яких:

- створення особливих сфер компетенції шляхом розподілу посад між службовцями, визначення повноважень, якими наділена кожна посадова особа;
- надання прав і забезпечення роботою посадової особи тільки залежно від того, як вона виконує свої службові обов'язки;
- право чиновника регулювати діяльність своїх підлеглих та ін.

Висока оцінка бюрократії М. Вебером (як вершина управлінської раціональності та ефективності; як ідеальний тип управління) пояснюється тими значними перевагами бюрократії, що полягають у створенні раціональних структур з широкими можливостями універсального застосування їх у різних соціальних інституціях. При цьому раціональність М. Вебер розглядав як взаємозв'язок влади, управління та способу життя, а ідеальність — як зразок раціональної організації.

Для забезпечення раціональної організації управління, за М. Вебером, діяльність чиновників повинна регламентуватися такими вимогами:

- чітке визначення й неухильне дотримання системи вертикальних зв'язків (службова ієрархія);
- відрегульований поділ праці, що ґрунтується на спеціалізації;
- система правил і директив чітко встановлює права й обов'язки працівників (членів) і організації;
- система чітко і точно визначених методів і прийомів при виконанні завдань.

Таким чином, бюрократію М. Вебер представляв як наслідок процесу раціоналізації суспільства і культури з широкими можливостями впливати на всі сфери суспільного життя. Запорукою високої професійності бюрократії є чітка організація постійно діючого, підпорядкованого регламентові апарату

чиновників, де кожний займає певне становище (завдяки особистій незалежності); призначення за угодою (контрактом); одержання належної заробітної плати; відповідна професійна кваліфікація та ін. Важливими умовами є й відокремлення приватного життя від службової діяльності; можливість службового зростання і службової недоторканності. Порушення цих умов призводить до втрати особистої незалежності чиновника і, відповідно, до виникнення казнокрадства, хабарництва, зловживання службовим становищем, сваволі, формалізму тощо.

М. Вебер привертав увагу до тривожної тенденції зростання автономності й можливості виходу апарату чиновників з-під контролю і навіть до розгортання анонімної системи впливу на суспільні процеси з ускладненням процедур прийняття управлінських рішень.

Багато ідей, які висловив М. Вебер, знайшли підтримку і набули подальшого розвитку в сучасній політології, хоч і тут спостерігаються розбіжності в трактуванні змісту поняття “бюрократія”, соціальної ролі й функції бюрократії в регулюванні соціальних процесів. Так, категорія “бюрократія” вживається для характеристики посадових осіб — чиновників, службового персоналу; адміністративного апарату як системи взаємопов’язаних посадових осіб; будь-якої організації зі штатом службовців; держави, в управлінні якою керівна роль належить її посадовим особам; суспільства, в якому домінує бюрократія. Терміни “бюрократія” і “бюрократизм” використовують і для характеристики раціональної організації, ефективної адміністрації; адміністративного управління, що його здійснюють посадові особи, і водночас бюрократизм тлумачиться як бюрократична поведінка з її неефективною організацією.

Отже, тут очевидна багатофункціональність використання як самого поняття “бюрократія”, так і оцінки соціальної ролі бюрократії.

У радянській і вітчизняній літературі проблематика бюрократії й бюрократизму не знайшла належного аналізу. Вважалося, що в радянському суспільстві немає політичної й економічної бази для її існування, а тому завжди йшлося переважно в критичному плані, лише стосовно бюрократії капіталістичного суспільства.

Значну увагу дослідженню бюрократії й бюрократизму приділяють західні й американські вчені, які прагнуть знайти

відповіді на питання про сутність бюрократії та про її роль у сучасному процесі управління соціальними процесами, про умови і чинники раціональності її діяльності, про чинники, які призводять до ірраціональності функціонування бюрократії, та про особливості завдань бюрократії в демократичних суспільствах.

Узагальнюючи найважливіші результати досліджень, треба зазначити, що дуже важливо і необхідно, щоб здійснювали управління й виробляли політичні рішення саме професіонали, які пов’язані не лише співробітництвом, взаємозалежністю, а й своєрідною бюрократичною корпоративністю. Необхідність бюрократії зумовлюється самою природою організації та управління соціальними процесами. Водночас домінуюча роль демократії, на думку О. Тоффлера, можлива лише в індустріальному суспільстві, де вона розробляє і втілює в життя стандартизовані рішення, що їх приймають у вищих ешелонах суспільної ієрархії. У новій “суперіндустріальній цивілізації” (інформаційній цивілізації) функції бюрократії, за Тоффлером, будуть виконувати об’єднання, що створюватимуться лише на час розв’язання певних завдань, а централізована бюрократія повинна буде передати свої функції децентралізованим спільнотам. Формування бюрократії стало наслідком дедалі зростаючої політичної централізації суспільства, тоді як демократичний розвиток передбачає децентралізацію всього суспільного життя і, відповідно, втрату домінуючої ролі бюрократії.

Політичні події останніх років все більше привертають увагу дослідників до нових реалій і процесів, у тому числі до такого соціального явища, як бюрократія й бюрократизм. Світовий досвід показує, що бюрократія є важливою ланкою системи управління соціальними процесами і потребує ґрунтовного аналізу політологів.

Передумови бюрократизації суспільного життя

Бюрократія й бюрократизм зумовлені потребами управляти, регулювати всі сфери життєдіяльності суспільства. Останнє є надзвичайно складною системою різноманітних відносин і не може успішно функціонувати без свідомого й ефективного впливу соціальних інституцій.

Як відомо, існують дві основні системи соціального управління: а) адміністративна і б) система демократичного самоврядування.

Адміністративна система базується на принципах жорсткої централізації й чіткої субординації її складників, вертикальності

передавання управлінських рішень, які підлягають безумовному виконанню й максимально спрощеному зворотному зв'язку. Прагнення до необмеженої влади, як головна особливість адміністративної системи, визначає особливий статус бюрократії в ньому і сприяє бюрократизації всіх сфер суспільного життя.

Система демократичного самоврядування — ще відносно молода система, основні риси якої втілюються в демократичних державах. Ця система ґрунтується на демократичних началах і на колегіальності управління, на широких можливостях брати участь у вирішенні суспільних справ практично всіх громадян, забезпечує гласність, правдивість та поінформованість своїх громадян і спрямована на забезпечення повновладдя законів. Усе це обмежує владу бюрократії, виключає можливість захоплення влади бюрократією, хоч і не гарантує від бюрократизації суспільного життя. Відносна організаційна самостійність управлінських структур за недостатньо відкритих і контрольованих суспільством умов їхньої діяльності дає чиновникам змогу зосереджуватися на піклуванні про свої інтереси, нехтуючи реальними потребами держави.

У реальному суспільному житті використовуються й інші методи управління, зокрема такі, як економічні, колегіальні, науково обґрунтовані та ін. Кожний з них має свої особливості й переваги, які можна використовувати за певних умов. Однією з найважливіших проблем управління є адекватний вибір моделі поєднання методів управління, які б найкраще відповідали загальним умовам розвитку суспільства.

Адміністративна система соціального управління є найсприятливішою для бюрократизації всіх сфер життєдіяльності суспільства, тому що спирається на монополію управлінських структур, використовує вольове примусово-командне регулювання суспільних процесів, побудована на засадах ієрархічної піраміди підпорядкування, є замкненою, корпоративною, зумовлена внутрішніми відносинами залежності чиновників.

Економічні передумови бюрократизації суспільного життя пов'язані з вирішальним впливом чиновників на процес розподілу й споживання суспільного продукту. Саме тут реалізуються економічні інтереси апарату управління завдяки створенню переваг і сприятливіших умов для привласнення суспільних цінностей і благ. Отже, бюрократія, маючи свої економічні інтереси і засоби

впливу на процес розподілу матеріальних і духовних цінностей (ресурсів) суспільства, зацікавлена в зміцненні свого впливу на економіку, а через це — і в бюрократизації економічної сфери суспільства.

Політичні передумови бюрократизації суспільного життя також зумовлені владно-розпорядчими повноваженнями управлінської еліти. Бюрократія є носієм реальної влади в суспільстві і здатна впливати на всі процеси, що відбуваються в ньому. Як дієвий інструмент реалізації влади, бюрократія може виконувати свої функції навіть в умовах соціальної трансформації або в екстремальних умовах. Певна автономність функціонування бюрократії в разі відсутності ефективного контролю за її діяльністю може призводити до емансипації управлінських структур від виконання покладених на них функцій та завдань і до переорієнтації на власні потреби.

Найбільшого рівня бюрократизації суспільне життя набуває саме в тих державах, де владно-політичною основою режиму є авторитарні форми правління. Взаємозв'язок авторитаризму з бюрократизмом формує таке соціальне середовище, в якому домінують відносини жорсткої ієрархічності, рабської покорності, догматизму мислення й соціальної пасивності, що становлять духовно-психологічні передумови бюрократії й бюрократизму. Наявність цих духовно-психологічних чинників, у свою чергу, прискорює відчуження влади і владних інституцій від реальних інтересів суспільства, а громадян — від діяльності інститутів управління. Відбувається фетишизація соціальних цінностей, сенсу і сутності суспільного розвитку. Це однаковою мірою негативно впливає і на діяльність управлінських структур, і на суспільні процеси, бо авторитарність та ієрархічність владних відносин призводять до панування адміністративно-командних методів, до зростання волюнтаризму й суб'єктивізму, консерватизму та бездіяльності чиновників, а суспільство, відповідно, втрачає реальні можливості компетентно вирішувати важливі соціальні проблеми.

Оскільки ці явища тривалий час були притаманні нашому суспільству з наслідками, що виявляються і в сучасних умовах, необхідно докладніше розглянути їхні передумови і чинники.

Командно-бюрократична система як наслідок тоталітаризму і всевладдя номенклатури

Систему влади, що існувала в колишньому радянському суспільстві, дослідники характеризують як командно-бюрократичну систему. Її особливість у тому, що регулювання суспільних відносин спиралося тут на суто бюрократичні механізми, основу яких становив командний (примусовий і обов'язковий для виконання) вплив бюрократично-управлінських структур на всі сфери суспільного життя й на кожного громадянина зокрема. Системність проявлялась у цілісності й узгодженості діяльності управлінських структур на основі чітко визначених правил і процедур та відповідних законодавчих актів. Дослідники відзначають, що бюрократизація суспільного життя в радянському суспільстві набула завершеного вигляду, оскільки все було підпорядковано владі бюрократії.

Витоки вітчизняної командно-бюрократичної системи започатковувалися разом із формуванням Російської імперії, яка потребувала великого чиновницького апарату для проведення імперської політики поневолення народів, духовного гноблення й русифікації, що особливо проявлялося щодо українського народу. Серед інших історичних передумов — глибокі пережитки кріпацтва у свідомості й поведінці людей, нерозвиненість капіталізму, низький рівень культури й освіти широких верств населення, значний вплив насильницьких ідей у революційному русі тощо.

Світовий досвід показав, що однією з вагомих умов існування імперії є надзвичайно високий ступінь централізації державного управління. Такий досвід активно використовували в Російській імперії, а пізніше — і в колишньому Радянському Союзі. Ще Вебер зазначав, що соціалізм, побудований на засадах централізованої держави, вимагає порівняно з ринковим капіталізмом вищого ступеня бюрократизації й тим самим створює умови для переродження бюрократії з інструменту раціонального управління в панівну силу ("монократичну бюрократію").

Основні етапи бюрократизації радянського суспільства

Становлення радянського суспільства започаткувало нову модель соціального розвитку, теоретичною базою якої була марксистсько-ленінська концепція. Домінування принципів і методів силового (примусового) управління, абсолютизація класової боротьби, нехтування національними засадами суспільного життя, відчуження громадян від реальної політики й маніпуляції громадською думкою стали сприятливими умовами для формування одного з найбюрократичніших суспільств у світі.

Після тривалого протистояння різних політичних сил, громадянської війни, що принесла багатомільйонні жертви, почався період воєнного комунізму, який визначають як перший етап бюрократизації радянського суспільства. Характерним для нього стало всезагальне утвердження командних методів у стилі апробованих традицій казарменого комунізму, а отже — і формування довершеної бюрократичної системи управління тоталітарного типу.

Злам непу і знищення решток ринкової економіки, створення системи сталінського соціалізму був другим етапом, який охопив період 20—40-х років 20 ст. Унаслідок жорстоких репресій, придушення навіть найменших проявів опозиційної діяльності відбулося закріплення всевладдя партійно-державної демократії й остаточне відчуження трудящих від політичної влади.

Наступний етап бюрократизації радянського суспільства пов'язують з керівництвом державою М. Хрущова. Цей період характерний проявами волюнтаризму і суб'єктивізму, безмежного новаторства керівництва держави без належного врахування соціальних реалій, а це ще більше посилювало роль бюрократії.

Етапом найвищого розвитку радянського бюрократизму називають період правління державою Л. Брежнєва. Централізація влади й владні повноваження глави держави стають безмежними. Єдина правляча комуністична партія, за конституцією, є керівною і спрямовуючою силою суспільства. Боротьба з інакодумством, ієрархічність, номенклатурність і формалізм стають домінуючими принципами суспільного життя. Відбуваються стагнаційні процеси

в усіх сферах суспільства, а це зумовлює необхідність оновлення та інновацій в управлінні.

Період перебудови і незалежного існування Української держави виявив усю складність і суперечливість існуючих соціально-економічних відносин і політичних орієнтацій суспільства, привів до поступового падіння всевладдя компартії і до формування багатопартійності, започаткував демократизацію й реформування економіки і політичної системи. Водночас глибока, тривала суспільна криза засвідчує збереження впливу бюрократії, її нездатність вирішувати складні соціально-економічні проблеми і спрямованість її діяльності на задоволення власних інтересів і потреб.

Сучасні політичні дослідження визначають бюрократизм як таку систему влади, що ґрунтується на сукупності формальних і неформальних зв'язків службовців, певних повноважень управлінських структур, які дозволяють ігнорувати право жити за власними законами і процедурами, функціонувати бюрократії як надзаконній владі. Авторитарність, корпоративність та ієрархічність бюрократичної влади призводять до деградації соціальної системи.

Нинішній період соціально-економічного розвитку України з особливою актуальністю виявив необхідність підготовки і формування нової управлінської еліти.

Перешкодою бюрократизації суспільних процесів і перетворенню бюрократії з раціональної в ірраціональну структуру, як показує сучасний досвід розвитку держав, є впровадження системи демократичного самоврядування, забезпечення необхідних умов для повноцінного функціонування правової держави і громадянського суспільства.

Бюрократія в демократичному суспільстві

Проблеми, пов'язані з роллю та функціями бюрократії в демократичному суспільстві, набувають все більшої актуальності. Особливість статусу бюрократії в демократичному суспільстві зумовлюється суперечливістю вимог до її діяльності: бюрократію хочуть бачити незалежною, відповідальною

за свої дії, і водночас — підпорядкованою, залежною від уряду й урядових структур.

Як складовий елемент системи управління, бюрократія є важливою й необхідною умовою функціонування демократичного суспільства. Ефективна й незалежна бюрократія є надійним засобом збереження демократичних засад суспільства, запобігання політичній корупції. І разом з тим бюрократія може бути потенційною загрозою функціонування демократичного суспільства, бо це пов'язане з прагненням необмеженої влади та неконтрольованої діяльності. У сучасних демократичних суспільствах простежуються тенденції посилення впливу бюрократії на розвиток економіки і на розподіл ресурсів, тенденції зростання ролі бюрократії загалом. Потенційна загроза бюрократії демократичній системі полягає в тому, що вона може бути інструментом для розширення й посилення впливу держави, обмеження сфери функціонування громадянського суспільства. Це може статись, якщо бюрократія уникне контролю за її діяльністю з боку тих виборних органів, успішній діяльності яких вона повинна сприяти.

Суперечливість, а в багатьох випадках невизначеність ролі й функцій бюрократії в демократичному суспільстві призводять до конфліктності, до намагання політичних діячів і керівників бюрократичних структур розширити свої повноваження. Управлінська еліта, з одного боку, залежить від уряду, втілює в життя політику, визначену політичним керівництвом, а з іншого — сама бере участь у розробленні політики уряду, виступає як повноправний партнер.

У сучасних демократичних державах демократія стає все могутнішою і незалежною, її повноваження й компетенція чітко не визначені, часто суперечливі, а це може призводити до загострення боротьби за владу.

Таким чином, для демократичного суспільства наявність могутньої й компетентної бюрократії є важливою умовою його функціонування. І разом з тим для запобігання всевладдю бюрократії, перетворенню інтересів бюрократії у визначальний сенс її діяльності необхідні чітке визначення сфер компетенції, забезпечення відкритості й підзвітності управлінської еліти виборним органам і органам самоврядування.

Типологія бюрократії

У вітчизняній і зарубіжній літературі можна простежити різні підходи до аналізу цієї проблеми. Так, типологію бюрократії пропонують проводити за різновидами політичних режимів, за національними, професійними, регіональними та іншими ознаками. Кожний з цих підходів має свої переваги й свої вади, але загалом вони дають змогу сформувати повніші уявлення про сутність бюрократії та про її різновиди (модифікації).

Американський дослідник С. Біялер запропонував класифікувати бюрократію, виходячи з інтересів, які вона реалізує, і виділив, відповідно, три типи бюрократії.

До першого типу належить бюрократія, яка безпосередньо залежить від споживача й керується його інтересами (адміністрація заводів, установ, товариств, кооперативів та ін.). Діяльність такої бюрократії є гнучкою, мобільною, вона враховує зміни умов, кон'юнктури, інтересів тощо.

До другого типу віднесено бюрократію, діяльність якої залежить від політичних лідерів, вона підпорядкована їхнім інтересам, цілям і завданням.

Третій тип складає корпоративна бюрократія, найважливіше завдання якої полягає в забезпеченні власних інтересів і потреб.

Розглядаючи класифікацію бюрократії за ознаками існуючого політичного режиму, можна виділити, відповідно, тоталітарну, авторитарну бюрократію і бюрократію демократичного суспільства з притаманними кожному з її видів типовими характеристиками певного політичного режиму. Окрім того, в рамках загальнотипових ознак вирізняються й специфічні форми. Так, якщо аналізувати тип "тоталітарна бюрократія", то тут можна виокремити такі її форми, як "новий клас" і "номенклатура".

Тоталітарна бюрократія функціонує в тоталітарному суспільстві, де реалізується принцип підпорядкування всіх сфер життєдіяльності суспільства інтересам держави з її всеохопним державним апаратом. У рамках цього типу можна говорити про певні особливості тоталітарної бюрократії в тій чи іншій державі, але тут є й спільні найважливіші риси, до яких можна віднести такі:

- наявність "ядра" бюрократії, яким є партійна (політична) структура;

- зрощення партійно-політичного керівництва з державним управлінням;
- монопольність партійно-політичної влади;
- некомпетентність партійно-державної бюрократії;
- відсутність модернізації й реформування соціально-політичних відносин;
- суперцентралізація й надцентралізація тощо.

Узагальнення найважливіших характеристик бюрократії цього типу дозволяють виділити, зокрема, такі:

- егалітаристську всезагальність як прагнення впливати на всі сфери життєдіяльності суспільства;
- нічим не контрольовану, необмежену владу бюрократії;
- репресивно-каральну орієнтацію з надзвичайно широким діапазоном використовуваних форм і методів;
- корумпованість, зрощення тоталітарної бюрократії з кримінальними силами тощо.

Особливо небезпечною тенденцією сучасних тоталітарних держав є посилення взаємодії й переплетення тоталітарної бюрократії з кримінальним світом, а це таїть велику загрозу не лише для цих держав, а й для міжнародних відносин.

Однією з форм тоталітарної бюрократії є "новий клас", або політична бюрократія, яка, за дослідженнями югославського політика М. Джиласа, є особливим класом власників, який виник у країнах соціалістичного табору після відповідних революцій і завоювання політичної влади. Особливість цього класу полягає в тому, що він не є аналогом класу власників минулих часів, а об'єднує в собі колишніх професійних революціонерів. За соціальним походженням "новий клас" складається переважно з пролетаріату слабозвинутих держав, завжди виступає від імені робітничого класу, є свідомішим і організованішим в обстоюванні своїх інтересів порівняно зі своїми попередниками. Економічну основу політичної бюрократії становить всеохопна колективна власність, якою ця бюрократія монопольно розпоряджається. У взаєминах з пролетаріатом і біднотою вона прагматична, враховує інтереси інших верств настільки, наскільки це необхідно для утримання своєї влади. Серед головних характеристик "нового класу" Джилас виділяє і його монолітність, відданість колективності, закритість, корисливість та ін. Усі ці обставини й визначили особливий статус "нового класу" в країнах колишнього

соціалістичного табору, а це важливо і для аналізу сучасних трансформаційних процесів.

Своєрідною формою тоталітарної бюрократії є її номенклатура. Слово "номенклатура" латинського походження, що в перекладі означає "перелік", "список". У політиці це поняття використовується досить широко, одним із значень його є "перелік посад", кадри яких затверджують вищі органи.

Одним із фундаторів дослідження номенклатури як феномена політичного життя є М. Восленський, праці якого надруковані в багатьох країнах. Вони дають змогу всебічно аналізувати ролі й функції номенклатури в суспільних процесах.

Номенклатура, за характеристикою Восленського, є особливим типом чиновників, правлячим класом суспільства, якому належить уся повнота влади з такими її особливостями, як пріоритетність політичного керівництва, монополність прийняття політичних рішень державного рівня, диктат власної волі через підпорядкування державних і громадських органів партійним структурам та ін.

Номенклатуру правомірно розглядати як експлуататорський клас, оскільки вона, по суті, є володарем соціалістичної власності, монополно керує економікою й одержує від цього прибутки. Водночас номенклатура є ще й привілейованим класом, користується майже безмежними привілеями й пільгами, які існують лише для неї. Вседозволеність і паразитизм існування номенклатури призводить до надзвичайно тяжких суспільних втрат.

Сучасна корпоративна бюрократія

У наукових дослідженнях останнього часу все більше уваги приділяється корпоративному типові бюрократії. Корпорація (від лат. *corporatio* — спілка) — товариство, спільність осіб, об'єднаних на основі певних інтересів. До корпоративного типу бюрократії американський дослідник С. Біялер відносить незалежну ні від політичних лідерів, ні від інтересів споживачів бюрократію, головною турботою якої є забезпечення власних інтересів, розширення своєї зони впливу.

Діяльність корпоративної бюрократії визначається відповідними законами, розпорядженнями та інструкціями, на основі яких складаються її повноваження. Разом з тим особливість функціонування управлінської еліти виявляється і в тому, що крім формальних відносин важливого значення набувають ще й неформальні, корпоративні стосунки, які дають змогу за певних умов ігнорувати загальнодержавні правові акти й користуватися виключно корпоративними інтересами.

В основі системи цінностей корпоративної бюрократії лежать інтереси лише цієї групи (а не всього суспільства), вони розглядаються як найвища цінність і для корпорації загалом, і для кожного її члена зокрема. Корпоративні відносини реалізуються через механізми ідентифікації, утвердження й захисту корпоративних інтересів, розширення сфери впливу — аж до підпорядкування суспільних інтересів корпоративним цілям і завданням. Найяскравіше це виявилось в лобіюванні як суспільному явищі.

Лобіювання (від англ. *lobby* — кулуари) — діяльність соціальних груп, груп тиску та органів законодавчої й виконавчої влади, які відстоюють свої інтереси. Лобіювання — це діяльність, спрямована на прийняття або, навпаки, на створення перешкод прийняттю певних законів, рішень і заходів, діяльність, яка виявляється в паданні членам законодавчих або урядових органів інформації, статистичних даних та інших матеріалів, а також результатів дослідження різноманітних наукових центрів з тих чи тих питань, які обґрунтовують точку зору на відповідні законопроекти.

Бюрократія в сучасному українському суспільстві

Особливість функціонування бюрократії в сучасному українському суспільстві визначається складними трансформаційними процесами. Об'єктивна необхідність реформування всіх сфер суспільного життя поставила перед усіма управлінськими структурами проблему кардинально змінити систему управління, її принципи, методи, кадрове забезпечення тощо.

Послаблення, а потім і розпад централізованої авторитарної системи управління колишнього Радянського Союзу, втрата впливу

чиновницького апарату часів командно-адміністративної системи відкрили можливість формування корпоративної бюрократії. Управлінську еліту України склали представники державної бюрократії переважно міністерств і відомств, партійна еліта, директорський корпус промислових підприємств та колгоспів тощо. З формуванням і зміцненням недержавного сектора економіки зростає вплив компрадорської буржуазії, псевдоринкових, тінювих і кримінальних структур. Значного впливу набуває новостворювана партійно-політична еліта.

Поразка компартії змусила українську політичну й державну бюрократію піти на компроміс з іншими політичними силами, зокрема з силами демократичної орієнтації, залучити і їх до влади і таким чином зберегти на тривалий період свій вплив, реалізувати свої корпоративні інтереси.

Розкол опозиції, пасивність і невизначеність значної частини суспільства щодо реформаційних процесів, нездатність громадян захистити свої соціальні інтереси, права та свободи — усе це дало українській корпоративній бюрократії змогу тривалий час зосереджувати свою головну увагу на задоволенні власних інтересів, уникаючи вирішення найгостріших соціальних проблем.

Суперечливість загальнодержавних і корпоративних інтересів чиновницького апарату не раз виявлялась у протистоянні корпоративної бюрократії реформаційним процесам, у шаленій, що загрожує руйнацією молодій державі, протидії могутніх корумпованих кланів, пов'язаних з управлінськими структурами, зусиллям демократичних сил щодо стабілізації соціально-економічних і політичних відносин. Корумпованість і клановість в Україні, за висновками вітчизняних і зарубіжних експертів, уже протягом кількох років досягають такого рівня, що загрожують національній безпеці.

Отже, нагальними завданнями сучасного українського суспільства є чітке законодавче врегулювання статусу і функцій бюрократії, спрямування її на розв'язання найактуальніших суспільних проблем, повернення довіри громадян до влади та інститутів управління.

Політичне лідерство і політичні еліти

Проблема політичного лідерства та елітизму є однією з найскладніших і найважливіших проблем політичної теорії й практики політичного життя. Недаремно у політологічній науці лідерство та елітизм характеризуються як нервовий вузол усіх політичних процесів. Як соціальний феномен лідерство властиве всім людським спільнотам і є найдавнішою персоніфікованою формою людського життя.

Поняття політичного лідерства

Спроби з'ясувати сутність і природу політичного лідерства, його роль в організації суспільного життя сягають сивої давнини і не припиняються й сьогодні. Свій початок вони беруть у культурі героїв міфологічної свідомості. Цією проблемою займалися мислителі Стародавнього Сходу, античні історики і філософи, зокрема Геродот, Плутарх, Демокрит, Сократ, Платон і Арістотель, мислителі Середньовіччя, Нового і Новітнього часів.

Політичне лідерство стало одним із основних питань усіх елітарних теорій від Н. Макіавеллі до його сучасних послідовників і критиків. Ідеться про персоніфікацію влади, авторитет і вплив, панування й підпорядкування, підкорення, вираження й представництво спільних інтересів та ін.

Чільне місце у світовій політичній науці, зокрема щодо лідерства, належить українській політичній думці — від "Повчання Володимира Мономаха" до елітарних концепцій Д. Донцова і В. Липинського 20 ст. Усі етапи історії України персоніфіковані, пов'язані з видатними особистостями, лідерами в усіх сферах життя.

Проблема політичного лідерства особливо загострюється в кризові періоди історії у зв'язку з пошуками й утвердженням нових форм життя, посиленням політичної активності усіх верств суспільства, із зіткненням позицій, інтересів і воель. Виразити спільні інтереси, здійснити авторитетне керівництво у сфері політики — саме в цьому полягає сенс політичного лідерства.

Природа політичного лідерства складна і суперечлива. Вона стала об'єктом ґрунтового дослідження різних соціальних наук. У сучасній політології існує широкий спектр концептуальних інтерпретацій даного феномену і причин його виникнення. Серед причин виникання політичного лідерства можна виділити такі. Найдавнішою й найпоширенішою концепцією лідерства є концепція особистих якостей, різновидами якої виступають волюнтаристська (Н. Макіавеллі, Т. Карлейль, Ф. Ніцше, Д. Донцов та ін.) й аристократична (Арістотель, Ортеґа-і-Гассет, В. Липинський). В основі концепції особистих якостей лідера лежить уявлення про лідерство як про результат дії особливих якостей окремих осіб, якими вони володіють чи то від Бога, чи то від Природи, чи внаслідок самовдосконалення. При цьому вважається, що дані якості спрацьовують незалежно від обставин і бажань мас людей, поведінкою й діяльністю яких керують лідери.

Незважаючи на надзвичайну важливість для лідерства необхідних якостей, такий підхід до розуміння природи лідерства багато дослідників вважають однобічним. По-перше, він не враховує зумовленості лідерства об'єктивними обставинами, бажаннями, прагненнями і настроями мас. По-друге, завжди проблематичним лишається питання, які риси є найхарактернішими для політичного лідера. Це свідчить про те, що дана концепція не може достатньою мірою з'ясувати природу і суть лідерства.

Другою поширеною концепцією є функціональна концепція лідерства. Американський учений Р. Такер, наприклад, розглядає лідерство як здатність особи визначити проблемну ситуацію з погляду своєї позиції або власної передбачуваної діяльності.

Деякі дослідники, такі, як М. Герман, Т. Парсонс і Ю. Дженнінгс, вважають, що лідерство — це функція групи і що можливості лідера жорстко детерміновані інтересами групи, до якої він належить.

Своєрідне тлумачення лідерства дають класики марксизму, визначаючи лідера як особу, що має набір певних особистих якостей, таких, як уміння, знання, авторитет, організаторський талант, та є виразником інтересів і волі певного класу, зокрема пролетаріату.

Слабким місцем функціонального підходу до вирішення проблеми політичного лідерства цілком слушно вважається

недооцінка його прибічниками активної ролі суб'єктивних чинників лідерства. Утім, практика суспільно-політичного життя показує, що політичне лідерство являє собою складний об'єктивно-суб'єктивний процес взаємодії суб'єкта й об'єкта політики, зумовлений характером певної епохи, конкретної ситуації, традиціями і менталітетом народу, рівнем розвитку політичної свідомості мас та іншими чинниками. Лідером здебільшого виступає той, хто не тільки найуспішніше орієнтується в ситуації, оволодіває нею, виражає спільний інтерес, скеровує і веде своїх послідовників, а й пристрасно прагне підкорити і вести за собою пасивні маси. Водночас лідерство характеризується і тим, що послідовники або ведені (маси) не просто підкоряються, йдучи за лідером, а й бажають іти за ним. Усі ці аспекти враховуються у філософсько-онтологічному підході до розуміння суті політичного лідерства, який найповніше розкриває його інтегральну природу і багатофункціональність.

Відправним пунктом для розуміння соціальної природи політичного лідерства є усвідомлення того, що лідерство являє собою процес складної взаємодії між людьми в соціальних системах і виростає із потреб їхньої спільної діяльності в організації і керівництві, що ґрунтуються на авторитетно-легітимному нав'язуванні волі та на підкоренні. Зміст поняття "лідерство" складають такі важливі ознаки: спільна солідарна діяльність людей, наявність спільних інтересів і загальної мети, перевага носія авторитету в якостях і повноваженнях.

Лідерство завжди пов'язане з ідентифікацією індивідуальних, групових і суспільних інтересів. Це результат персоніфікації ідентифікованих групових і суспільних інтересів. Його сенс полягає в здійсненні авторитетного керівництва з організації суспільно-політичного життя. Видатний український політичний мислитель В. Липинський справедливо стверджував, що "тільки тоді, коли є загально визнані громадські, церковні, воєнні, родинні і класові авторитети, на які може опертися влада, народжується на території даного громадянства його власна держава".

Якщо спробувати коротко визначити політичне лідерство, то можна сказати, що воно являє собою персоніфікований спосіб самоорганізації суспільного життя, що ґрунтується на авторитеті і сутність якого становлять владні відносини впливу і послідовництва, панування й підкорення. Як уже зазначалося, політичне лідерство виникає і функціонує як об'єктивно-

суб'єктивний процес. Об'єктивність лідерства зумовлена соціальними причинами його виникнення й розвитку, місцем і роллю в організації життя суспільства. Водночас лідерство нерозривно пов'язане з певним суб'єктом, власне з персоною лідера. Конкретна особа стає суб'єктом лідерства завдяки своїм особистим якостям, авторитетові ("харизмі") і внаслідок добровільного визнання й підкорення з боку інших з метою реалізації спільного інтересу. Виходячи з цього, слід розрізняти поняття "політичне лідерство" і "політичний лідер".

Сам термін "лідер" (від англ. *leader*) дослівно означає: провідник, керівник. За традиційним визначенням словників і енциклопедій, політичний лідер — це впливовий учасник політичного процесу, який незалежно від формального статусу намагається і здатний консолідувати зусилля людей, спрямувати їх на досягнення спільних цілей, які він висунув. Він може очолювати державу, велику соціальну чи соціально-етнічну спільноту, політичну партію, суспільно-політичний рух, громадсько-політичну організацію. Становище лідера зобов'язує багато до чого, адже його авторитет, політичні й особистісні якості строго оцінюються людьми і значною мірою зумовлюють успіх політичної діяльності.

Головні риси політичного лідера

Політика як сфера солідарної діяльності й боротьби за реалізацію спільної мети з погляду інтересів певних соціальних верств, класів, спільнот і конкретних осіб вимагає від політичного лідера відповідного набору професійних і людських якостей, які вирізняли б його з-поміж тих, для кого він є авторитетом. Як уже зазначалося, з приводу цього у політологів є різні погляди. Спроба групи американських учених, представників концепції рис (К. Біру, Е. Богардус, Ю. Дженнінгс, Р. Стогділ та ін.) розробити необхідний набір професійних і особистих якостей, якими повинен володіти політичний лідер, показала неможливість підтвердити на практиці необхідність чітко визначеного набору особистісних рис. Більш того, навіть такі важливі для лідера позитивні якості, як сильна воля і високий інтелект, не завжди виступають обов'язковою умовою його становлення й діяльності.

Досвід проведеного дослідження і його висновки аж ніяк не знімають проблеми якостей лідера і значущості її. Він показав скоріше те, що намагання сформувати ідеальну модель політичного лідера без урахування місця, часу й обставин його функціонування є справою безперспективною. Певною реакцією на набутий досвід стала ситуативна концепція лідерства, яка збагатила теорію лідерств просторово-часовими параметрами та ідеями відносної універсальності даного феномену людської діяльності. Теоретики ситуативного підходу досить часто, однак, перебільшують значення ситуації, що призводить до нехтування чинником людської активності в політичному житті, зведення ролі лідера лише до рупора ситуації, об'єкта маніпуляцій.

Розглядаючи проблему якостей і характеристик лідера, слід мати на увазі, те, що йдеться, по-перше, про найістотніше і найнеобхідніше в його гармонійній єдності і, по-друге, про певну систему об'єктивних вимірів конкретної ситуації — суспільно-історичні умови, рівень політичної культури, вид регулювання суспільних відносин, форму й об'єкт лідерства, ступінь інституційності, панівний стиль лідерства тощо.

Говорячи про найістотніше, німецький учений М. Вебер указував свого часу на три основні й вирішальні для політичного лідера якості: почуття, відповідальність і окомір. Почуття, пристрасі він розумів як орієнтацію на сутність справи, пристрасну самовідданість їй. Орієнтація на справу — це той Бог або демон, який цією справою керує. Але ця пристрасі не повинна бути стерильною збудженістю чи романтичною інтелектуальною забавою. Самої лише пристрасі для лідера недостатньо. Служіння справі повинно поєднуватися з відповідальністю за справу, яка є провідною зіркою політичної діяльності лідера. А для цього потрібен окомір, здатність внутрішньо зібрано і спокійно віддатися впливові реальностей, дистанціюватися відносно людей і речей. Відхід від сутності справи, безвідповідальність, відсутність дистанції Вебер розглядав як три смертні гріхи будь-якого політика. Політика здійснюється водночас пристрасно, відповідально і з холодним розрахунком. У цьому — реалізм і ефективність дій політика і політики. Тому найскладнішою для лідера є проблема поєднання в одній душі палкої пристрасі, відповідальності й розсудливості.

Подібно до Вебера, український мислитель Д. Донцов як базові якості лідера, провідника розглядав мужність, шляхетність і мудрість.

Позиція Вебера стосовно базових якостей лідера вірна і прозора. Вона підтверджується історичним досвідом, бо ґрунтується на глибокому аналізі природи політичного лідерства і його сутності. Механізм формування й функціонування політичного лідерства кінця 20 ст., у тому числі й в умовах утвердження Української незалежної держави, засвідчує незаперечну значущість для політичного лідера якостей, які виділив Вебер. Зміни в суспільно-політичному житті висувають нові вимоги до особи лідера. Тому сучасна політологія доповнює характеристику моделі сучасного політичного лідера такими важливими рисами: висока аналітичність розуму, професійна компетентність, виражена схильність до суспільної діяльності, велика інноваційність мислення, вміння генерувати ідеї, приймати політичні рішення і впроваджувати їх у життя, послідовність принципів і переконань за достатньо розвинутої готовності до сприйняття альтернативних думок, сильна воля, цілеспрямованість, наполегливість, непохитна віра в правильність обраної мети і шляхів досягнення її тощо.

Завдяки авторитетові й особистому впливові політичний лідер виконує такі найважливіші функції в здійсненні політики: аналіз і оцінювання групових ситуацій, вироблення програми політичної діяльності й прийняття політичних рішень, вибір шляхів реалізації їх і мобілізація людей на виконання їх. Досить важливими функціями лідерства є інноваційно-прогностична, виховна, контрольна.

Враховуючи значення політичної ролі лідерства в житті суспільства, слід зауважити, що досить важливою і складною є проблема формування політичного лідера та ефективних механізмів діяльності лідерства. Тут усе важливо — особливості макро- і мікросередовища, виявлення (стихійне або свідоме) лідерів, вибирання їх, визначання форм, методів і засобів формування політичної орієнтації, шляхів включання в активну політичну діяльність, формування власної команди, вироблення програми діяльності, завоювання послідовників та багато чого іншого.

Типологія політичного лідерства

Розумінню проблеми політичного лідерства сприяє знання типологізації даного феномену. Складність і багатоманітність суспільно-політичного розвитку, політичних процесів і політичної діяльності зумовлюють багатоманітність типів лідерства. У науковій літературі існують типологізації політичного лідерства, які базуються на різних критеріях.

Одна з перших спроб типологізації лідерства належить М. Веберові, який здійснив її з урахуванням типів владарювання. На цій основі Вебер виділив три основні типи політичного лідерства:

1. Традиційне лідерство, що ґрунтується на вірі як правлячих, так і підлеглих у те, що влада є законною, оскільки спирається на авторитет освячених і непорушних традицій та звичаїв наслідування її. Даний тип лідерства складає основу існування всякої монархічної влади.

2. Раціонально-легальне, або бюрократичне, лідерство, що ґрунтується на вірі в законність раціонально встановлених правил і процедур обирання лідера і в його ділову компетентність. Цей тип лідерства відповідає республіканським формам правління Нового і Новітнього часів. Його характерними ознаками є наявність легальних процедур обрання, відповідність особистості претендента бажаному наборові необхідних професійних якостей, конкурентність і періодичність змін лідера.

3. Харизматичне лідерство, що ґрунтується на ірраціональній вірі в надзвичайні, надприродні, недоступні для інших, богоявлені якості правителя, які надають йому можливість і неформальне право підкоряти собі маси (харизма — винятковий, містичний Божий дар, властивий людині). Харизматичне лідерство характеризується режимом необмеженої влади лідера, яка ґрунтується на ідеї служіння мас інтересам суспільства і держави, уособлених особою лідера; повними особистими відданістю й довірою, зумовленими наявністю у лідера явних якостей пророка, месії, вождя; некритичним ставленням мас як до лідера, так і до його політики. Як свідчить історія, умовою харизматичної влади є не лише фанатична відданість мас лідерові. "Харизма" досить часто в нинішніх умовах має формально-юридичну захищеність у

вигляді процедур канонізації постаті вождя, президента, висування "батька нації та народів" єдиним кандидатом на виборах тощо.

Характеризуючи означені вище типи лідерства, Вебер підкреслював, що якщо перші два типи притаманні стабільним соціальним спільнотам, то харизматична влада завжди виникає на переломних етапах розвитку суспільства, пов'язаних із радикальною зміною соціально-економічних структур і культурно-ціннісних орієнтацій, з активізацією масового ентузіазму. Харизматичне лідерство несе в собі заперечення минулого державного досвіду, ідею революційності й месіонізму. Однак у процесі об'єктивної стабілізації воно може набувати рис традиційного (монархічного) та бюрократичного типів.

Для докладнішого аналізу проблем типології лідерства сучасна політологія застосовує такі критерії: функції і роль лідера в суспільстві, стиль та методи діяльності, ціннісні орієнтації, характер участі лідерів в організації політичної влади, масштаб і рівень їхньої діяльності тощо.

Застосовуючи критерій функцій і ролі політичного лідера в системі владних відносин, цікаву класифікацію політичних лідерів запропонував відомий західний політолог М. Герман. Він поділяє лідерів так:

а) лідер-"комівояжер" — сенс своєї діяльності він вбачає у вираженні й задоволенні інтересів своїх послідовників;

б) лідер-"пожежник" — його діяльність — це ланцюг реакцій на початкові умови ситуацій;

в) лідер-"маріонетка" — ним керують його прибічники.

Подібну типологію політичного лідерства застосовує Р. Такер, виділяючи лідерів "реальних" і "менеджерів". Перші — це лідери-герої, революціонери, реформатори. Другі — ті, що майже не впливають на хід подій.

Проаналізувавши стиль політичної поведінки американських президентів, професор Дж. Фарбер запропонував чотири можливі стилі реалізацій лідерських обов'язків:

а) активно-позитивний стиль, зорієнтований переважно на продуктивну діяльність, раціональне розуміння лідером своїх обов'язків і здібностей, своїх можливостей;

б) активно-негативний стиль, зорієнтований на задоволення власних амбіцій, самолюбства, честолюбства;

в) пасивно-позитивний стиль, зорієнтований на збереження лідером своїх попередніх ціннісних орієнтирів, уявлень і кола прихильників, які змушують лідера приймати політичні рішення в межах існуючих традицій;

г) пасивно-негативний стиль передбачає мінімальне виконання лідером своїх обов'язків у межах існуючої системи думок і відносин. Для такого лідера характерне або передоручення ведення справ своєму оточенню, або приймання імпульсивних, непродуманих рішень.

Використовуючи даний критерій, Л. Р. Стогділ виділяє такі типи політичного керівництва: авторитетний, переконувальний, демократичний, інтелектуальний, виконавчий.

Найбільш поширеною в політології класифікацією за стилем є поділ лідерства на авторитарний і демократичний типи.

Оскільки в лідерстві завжди проявляються певні ціннісні орієнтації, то його типологія часто здійснюється на основі ставлення лідера до панівних у суспільстві культурних та ідеологічних цінностей. За цим принципом лідерів поділяють на такі типи:

1. Лідер-консерватор, діяльність якого спрямована на відродження й збереження усталених цінностей і традицій, норм і правил соціальної поведінки. До них відносять переважно керівників консервативних, республіканських та християнсько-демократичних партій і рухів.

2. Лідер-ліберал (реформатор), який, не відкидаючи цінностей, які панують у суспільстві, прагне внести в них певні зміни відповідно до вимог часу і змін політичної ситуації. Це лідери партій ліберального і соціал-демократичного напрямку.

3. Лідер-революціонер, діяльність якого спрямована на заперечення існуючих цінностей і утвердження нових. До цього типу належать керівники революційно-демократичних, комуністичних і анархічних партій.

4. Лідер-реакціонер, який відстоює застарілі, віджилі цінності й традиції. Це переважно вожді ультраправих і ультралівих партій, які тяжіють до тоталітаризму й диктатури і дуже часто породжують харизматичний тип лідера.

У теоретичній і практичній політології поширеним є поділ лідерства на формальне і неформальне за критерієм характеру участі лідерів в організації суспільно-політичного життя.

Формальне лідерство пов'язане з встановленими правилами висування і призначення лідера-керівника, неформальне виникає як результат особистих взаємин лідера з певною спільнотою завдяки завоюванню власного авторитету. На цій основі в політології розрізняються поняття "лідер" і "керівник". Різниця між політичним керівником і лідером полягає в тому, що керівник найчастіше призначається "згори", а лідер висувається стихійно "знизу". Звичайно, в деяких випадках керівник може бути чи може стати і неформальним лідером. Проте керівник часто не володіє необхідними якостями лідера. Це здебільшого "номенклатурник", слухняний рупор верхів.

Велике значення має здійснення типології за масштабом лідерства. Розрізняють лідерів загальнонаціонального, регіонального і місцевого рівнів, а також лідерів певних класів, груп і етнічних спільнот.

Одним із складних і важких аспектів, пов'язаних з типологізацією політичного лідерства, є проблема вождизму. Вождизм слід розглядати як різновид політичного лідерства, характерний для ідеологізованих, жорстко організованих (тоталітарних) суспільств, що проявляється певним типом владних відносин і ієрархії установ влади корпоративного характеру. Це тип владних відносин, які ґрунтуються на особистій відданості персоні вождя, що володіє нічим не обмеженою верховною владою. Характерними рисами вождизму є ірраціональне сприйняття політичних відносин носіями буденної свідомості, харизматизація й атрибутизація вождя. У сучасному світі зовнішніми формами прояву вождизму виступають месіанізм, теократизм, непутизм, трайбалізм та ін.

Завершуючи розгляд проблеми типологізації політичного лідерства, слід нагадати положення Вебера про те, що типів лідерства в чистому вигляді не існує. Вивчення різноманітних методик типології політичного лідерства виявило взаємопереплетеність типів. Це вимагає застосування під час досліджування їх конкретно-історичних підходів. Однак і на цій основі неможливо знайти остаточних відповідей на безліч питань, пов'язаних з типологією політичного лідерства, із сутністю, функціями й тенденціями його розвитку, з пріоритетністю певних типів. Це зумовлюється тим, що, з одного боку, лідерство є творчим процесом і кожен лідер виступає творцем власного стилю, власної політичної програми і шляхів здійснення її, а з іншого — лідерство значною

мірою залежить від рівня розвитку суспільства, його типу і політичного устрою, політичного режиму, рівня розвитку політичної культури і свідомості мас, від історичних і національних традицій та від інших чинників.

Серед сучасних політологів не існує єдиної позиції щодо пріоритетності певного типу лідерства в умовах сучасного світу. Одні, як, наприклад, американський учений Д. Белл, вважають, що умови сучасного технотронного, інформаційного, постіндустріального демократичного суспільства вимагають лідерів демократичного типу, лідерів-професіоналів, меритократів. А інші небезпідставно роблять висновок, що нинішня доба — це доба харизматичного лідерства. На думку багатьох фахівців, саме харизматичний лідер здатний вивести сучасну цивілізацію з кризового стану, подолати наступ бюрократизації й масовизації суспільних відносин, суспільну "атомізацію", відчуженість мас від політики й держави.

Політичний лідер у будь-якому суспільстві покликаний виконувати певні функції, а саме: об'єднувати суспільство навколо загальних цілей; згуртовувати маси на реалізацію компетентних політичних рішень; створити в суспільстві злагоду, консенсус, взаєморозуміння.

Отже, проблема політичного лідерства є складною, багатогранною й багатовимірною. Тільки застосування комплексу різних методів дослідження дає змогу охопити всі грані політичного лідерства.

Політичні еліти

Поряд з політичними лідерами найвпливовішими і найактивнішими суб'єктами політики і влади виступають політичні еліти. Феномени політичного лідерства та елітизму тісно пов'язані між собою і взаємно переплетені, як і теорії, що їх відображають. Цей взаємозв'язок ґрунтується на їхній спільній природі. Очевидно, саме тому в західній політології досить часто лідерство розглядається як "демократичне формування" того самого рівня, що й еліта. Водночас під елітою мається на увазі група лідерів. Як засвідчує американський політолог Г. Ласвел, термін "еліта" вживається в описовій політичній науці для того, щоб окреслити соціальний прошарок, з якого "вербуються лідери".

Термін "еліта" (від франц. *elite*) означає найкращий, добірний, обраний. Починаючи із 17 ст., цей термін вживається стосовно товарів підвищеної якості і тільки згодом — стосовно найкращих людей у суспільстві. Понятійного статусу у сфері суспільно-політичних наук даний термін набуває лише наприкінці 19 ст. — на початку 20 ст. З цього часу елітою вважаються найвидатніші, найкращі представники суспільства чи будь-якої його частини — верстви, групи людей, які мають такі особисті людські й професійні якості, що виділяють їх з оточення, роблять обраними, а це дає їм право володарювати. У політиці це означає, що розвиток суспільства здійснюється значною мірою завдяки владі правлячої меншості, тобто політичної еліти. Основний постулат елітизму — це поділ суспільства на вибрану активну меншість (еліту) і пасивну більшість (масу). Цей поділ здійснюється на основі різних критеріїв, основними з яких є теократичний, генократичний та ціннісний. Очевидно, що людське суспільство ієрархізоване і впорядковане, що через природні й соціальні відмінності, які існують між людьми, кожен виконує свою роль в організації суспільно-політичного життя, зокрема і в керівництві, в управлінні суспільними процесами. Зі зростанням суспільної активності людей, з розвитком державної організації та з поділом праці виділяється певна група людей, що за своїми психобіологічними і соціальними якостями найбільше здатна саме до керівної, управлінської діяльності, а отже, і до здійснення політичної влади в суспільстві. У політиці це означає, що розвиток суспільства здійснюється під владою меншості, тобто під владою політичної еліти.

Незважаючи на очевидність і раціональну обґрунтованість, елітистська проблематика тривалий час розглядалася радянським суспільствознавством як псевдонаукова, буржуазна й антидемократична. Така позиція впливає з марксистсько-ленінського трактування політики як концентрованого вираження економіки і класових інтересів. На відміну від марксизму, прихильники теорії еліт заперечують безпосередню детермінованість політики і політичної влади відносинами власності і класовим інтересом. Вони розглядають політику як відносно самостійну і досить впливову сферу розвитку суспільства, більше того, саме в політичній владі вони вбачають одну з головних причин соціального розмежування. Згідно з цим розумінням терміна

"політичні еліти" від початку його застосування в політичній науці, теоретики елітарних концепцій вживають його на позначення людей, які уособлюють носіїв політичної влади. У сучасній політології політична еліта зазвичай трактується як вища, відносно самостійна і привілейована група людей, які займають провідне становище в політичному житті суспільства, зокрема в підготовці, прийнятті й реалізації політичних рішень, при цьому багато хто з сучасних політологів справедливо вважає, що не слід ототожнювати політичну еліту з правлячою. Адже окрім правлячої еліти об'єктами вивчення політичної науки є й опозиційна еліта, або контреліта, комунікаційна, ідеологічна та інші активні суб'єкти політичної діяльності. Концепції елітизму, як і лідерства, досить різноманітні. Вони ґрунтуються на соціально-політичних уявленнях, сформованих у глибоку давнину. Ще в період розпаду родового устрою з'являються ідеї поділу суспільства на вищих і нижчих, благородних і нищих, аристократів і простий люд. Найбільш системно ці ідеї було розвинуто у вченнях Конфуція, Платона, Арістотеля, Макіавеллі, Ніцше та інших мислителів. Однак серйозного теоретичного обґрунтування і практичного застосування вони ще й досі не набули.

Сучасні теорії еліт

Перші сучасні класичні концепції еліт виникли наприкінці 19 ст. — на початку 20 ст. Вони пов'язані з іменами італійських соціологів і політологів В. Парето і Г. Моска. Вільфредо Парето виходив з того, що світом в усі часи правила і повинні правити обрана меншість найздібніших і найпродуктивніших людей — еліта. "Подобається це деяким теоретикам чи ні, — писав він у трактаті із загальної соціології, — але людське суспільство неоднорідне, й індивіди різняться фізично, морально та інтелектуально". Сукупність індивідів, які різняться результативністю, діють з високими показниками в певній сфері діяльності і становлять еліту. Парето сформулював оригінальну теорію кругообігу еліт, яка пояснює, на його думку, динаміку соціального розвитку. Суть цієї теорії полягає ось у чому: соціальна система прагне рівноваги і в разі порушення цієї рівноваги згодом намагається знову вернутися до неї; процес коливання систем і поступової

"стабілізації" їх утворює соціальний цикл; тривалість циклу залежить від циркуляції еліт. Еліти виникають із нижчих верств суспільства і в процесі боротьби піднімаються на вищі шаблі, там розквітають, а згодом вироджуються і зникають. Цей кругообіг еліт Парето вважає "універсальним законом історії". Учений пропонує варіант класифікації еліт. Він поділяє їх на два головні типи, які послідовно змінюють один одного. Перший тип — "леви", яким притаманний крайній консерватизм, грубі "силові" методи правління. Другий тип — це "лисиці", майстри обдурювання й політичних спекуляцій. Кожна з цих еліт має певні переваги на тому чи іншому етапі суспільного розвитку, які з плином часу перестають відповідати потребам суспільства.

А тому збереження рівноваги соціальної системи потребує постійної заміни одного різновиду еліт на інший через зміни повторюваних ситуацій. Суспільство, де переважає еліта "левів", — застійне, водночас еліта "лисиць" є динамічною. За Парето, механізм соціальної рівноваги функціонує нормально, коли забезпечується пропорційний приплив до еліти людей обох орієнтацій. Призупинення такої циркуляції призводить до виродження правлячої еліти, до революційного руйнування системи, до появи нової еліти, що складається переважно з "лисиць", які згодом вироджуються в "левів" — прибічників деспотизму. Поділяючи еліту відповідно до теорії циркуляції на правлячу і неправлячу, Парето розглядає революцію лише як боротьбу і заміну правлячої еліти на потенційну, яка лише маскується під захисників інтересів народу, щоб дістати його підтримку, а насправді тільки обдурює його. Маси від зміни еліт здебільшого нічого не виграють. Більше того, нова правляча еліта вдається з часом до ще жорстокішої і витонченішої експлуатації мас, ніж її попередники.

Іншим відомим теоретиком елітизму був сьвітчизник Парето — Гаetano Моска. У праці "Основи політичної науки" він обґрунтував ідею поділу всіх існуючих суспільств на два класи — клас правлячих і клас неправлячих, підлеглих. Перший клас завжди відносно малочисельний, монополізує владу, здійснює всі політичні функції й користується вигодами і привілеями. Виходячи з ідеї про клас "правителів", Моска розробив концепцію формування "правлячих класів", політичної еліти. Він вважає, що найважливішим критерієм входження до політичної еліти є вміння керувати іншими людьми,

тобто організаторські здібності, а також матеріальні, моральні та інтелектуальні переваги, які вирізняють певну особу із загальної маси суспільних індивідів.

Відзначаючи згуртованість цієї групи та її панівне становище, Моска називає її політичним класом. Цей клас не є незмінним. До його складу можуть поступово потрапляти кращі представники інших верств. Учений вважає, що існує дві тенденції його розвитку: аристократична і демократична. Перша виявляється в прагненні політичного класу бути правлячим через спадковість, якщо не юридично, то фактично. Переважання аристократичної тенденції призводить до кристалізації, а згодом і до виродження класу і, як наслідок, до суспільного застою. Це сприяє активізації боротьби нових соціальних сил, щоб зайняти панівне становище в суспільстві. Друга, демократична, тенденція полягає в оновленні політичного класу за рахунок найбільш здібних до управління й активних елементів нижчих верств. Таке оновлення захищає еліту від деградації, робить її здатною до ефективного керівництва суспільством. Найбажанішим для суспільства станом є рівновага між аристократичною і демократичною тенденціями розвитку політичного часу, оскільки це забезпечує стабільність і спадковість у керівництві суспільством, сприяє його якісному оновленню.

Тлумачення Моска поняття "клас" відрізняється від тлумачення марксистського. Як уже зазначалося, для Моска, як і для багатьох інших представників елітизму, визначальним чинником соціального розширення виступає не економіка, а політика. Тому в нього політичний клас прирівнюється до правлячого як зорганізованої при владі меншості.

Перні елітисти були вороже налаштовані щодо демократії. В основу їхніх теорій покладено тезу про одвічну нерівність людей, про нездатність маси здійснювати функції управління суспільством. Маси некомпетентні в політиці, вони інертні, а в стані бунтарства підривають підвалини суспільства. Тому правління більшості народу нездійсненне на практиці.

Гаetano Моска стверджував: "Демократи є, з одного боку, не що інше як міф, а з іншого — цей міф породжує найгірший тип політичної організації: диктатуру тих, хто переміг на виборах".

Ця антидемократична спрямованість концепції Парето і Моска набула дальшого розвитку в працях німецького вченого Роберта Міхельса. Р. Міхельс проаналізував соціальні механізми, які

породжують елітарність суспільства. Учений доходить висновку, що сама організація суспільства потребує елітарності і неминуче відтворює її завдяки закономірності розвитку організаційних структур. У суспільстві діє "залізний закон олігархічних тенденцій". Його суть полягає в тому, що невідривно від суспільного прогресу виникають і розвиваються великі організації, які обов'язково спричиняють появу олігархізації управління суспільством і сприяють формуванню політичної еліти, оскільки керівництво цими організаціями неможливе всіма її членами. Ефективність їхньої роботи потребує спеціалізації й раціоналізації, а отже, і керівного ядра та апарату, які поступово, але неминуче виходять з-під контролю рядових членів, відриваються від них, підпорядковують політику своїм власним інтересам, опікуються власними привілеями, тобто перетворюються на олігархію. Залізному закону олігархічних тенденцій підлягає і демократія, оскільки, щоб зберегти себе і досягти певної стабілізації, вона змушена організовуватися. А це спричинює виокремлення активної меншості — еліти, якій маси змушені підкоритися через неможливість прямого контролю над великою організацією. Унаслідок цього, вважає Міхельс, демократія неминуче трансформується в олігархію. Отже, демократія стикається з протиріччям, яке не здатна подолати. По-перше, вона суперечить людській природі, по-друге, неминуче породжує в собі олігархічне ядро. Із дії закону олігархічних тенденцій Міхельс робив песимістичні висновки стосовно можливостей демократії та соціал-демократичних партій.

Антидемократичну спрямованість мали й елітарні концепції Вячеслава Липинського і Дмитра Донцова, з якими вони виступили на початку 20 ст.

В. Липинський розробив оригінальну концепцію національної аристократії: нею "повинна бути активна правляча й організуюча меншість у нації". Слідом за італійськими теоретиками Липинський вважав, що "аристократію повинні складати найкращі мужі нації, незважаючи на їхнє походження і майновий стан. Еліта має формуватися з усіх станів і класів українського суспільства, передусім із продукуючого хліборобського класу і нащадків дворянства і шляхти. Саме із продуцентів повинна формуватися активна, ініціативна, дійова меншість організаторів і керівників нації, які володіють матеріальною силою і моральним авторитетом".

"Без матеріальної сили і морального авторитету, — вважав Липинський, — не може бути національної аристократії. А без національної аристократії, сильних і авторитетних провідників не може бути нації". Розглядаючи основні методи формування національної аристократії — класократію, охлократію і демократію, — найкращим із них Липинський вважав саме класократію. На його думку, "лише поєднання українського селянського ферменту з творчим українським аристократичним елементом в одній надкласовій, загальнонаціональній верстві і дасть життєздатність українській державі. Основою знання й служіння державі національної аристократії є не національний, а територіальний чинник — свідомість своєї території, любов до своєї землі".

Інший український учений Д. Донцов також під політичною елітою розумів національну аристократію, але звузив її рамки, в кінцевому підсумку, до поняття "каста правителів". Виходячи з ідеї "ієрархізованої суспільності", Донцов поділяє суспільство на касти, панівною з яких повинна бути не маса (демократія), не та чи та "кляса" ("класократія"), а каста "луччих людей". "Ця каста правителів, — писав Донцов, — повинна бути окремою громадою, забезпеченою, по-перше, з іншої глини, викута з іншого металу, ніж інертна, байдужа, хитлива маса; по-друге, мусить займати окреме становище, власне творити з себе окрему касту; по-третє, мусить ця каста виказувати зовсім окремі прикмети духу й душі, інші ідеї мусять горіти в її головах, аніж це в обмеженої, нездібної народної маси". Засадничими чинниками формування касти "луччих людей" Донцов вважав передусім ірраціональні чинники: дух давнини, старі інстинкти національної вдачі, воля до панування, ірраціональні догмати віри в національну ідею, щоб "сиділи вони не в книжках і в програмах, а в крові". Самі ці чинники повинні формувати такі основні риси української еліти, як шляхетність, мудрість і мужність. Головним завданням цієї еліти є формування національної ідеї, внесення її у свідомість мас, формування "панської психіки народу-володаря" та мобілізація народу на боротьбу за національну ідею.

Як бачимо, еліти і демократія розглядались у перших елітаристських концепціях як явища, які виключають одне одного. Однак така позиція дедалі більше входила в протиріччя з розвитком західних країн у напрямі демократії. Тому вже в 30-ті — 40-ві роки 20 ст. почали з'являтися різні концепції "демократичного

елітаризму", автори прагнуть обґрунтувати сумісність цього принципу з принципами демократії і справедливості. Необхідність елітарного правління починає виводитись із уточненої сутності самого поняття "демократія". Західні політологи Дж. Шумпетер, Г. Ласвел та інші переглянули постулати родоначальників елітизму. Вони виступили проти ототожнення демократії з правлінням народу.

Замість формули "правління народу" Шумпетер вводить формулу "правління від імені народу". Він стверджує, що "демократія — це уряд, який схвалюється народом". Саме демократичне правління одержує, таким чином, елітарне тлумачення й елітарну структуру. Правлячи, еліта існує, на думку Шумпетера, у будь-якому суспільстві, в тому числі і демократичному. Демократичне правління допускає конкуренцію серед еліт за владу. У ринковій концепції еліт Шумпетера різні еліти виносять на продаж свої програми, а маси "покупців" під час виборів підтримують або відкидають їх. Учений розуміє демократію як політичну систему, в якій маси, вибираючи між конкуруючими елітами, певною мірою впливають на політику.

На думку Ласвела, демократія відрізняється від олігархії не відсутністю еліти, а "закритим" або "відкритим", "представницьким" характером еліт. Еліта сучасного західного суспільства відрізняється від еліти минулого, за Ласвелом, тим, що вона відкрита, її члени володіють знаннями, умінням, відповідальністю, вони приходять до влади на основі справедливої конкуренції.

Надалі концепції демократичного елітизму еволюціонували в напрямі елітарного плюралізму, що ґрунтується на принципі рівноваги еліт. Прибічники елітного "плюралізму" вважають, що в суспільстві висувається і діє багато еліт, які здійснюють лідерство в певній сфері суспільного життя. Французький учений Р. Прон виділяє в сучасному суспільстві такі різновиди еліт: політичну, військову, бізнесову, еліту ватажків мас та адміністративну еліту. Вважається, що між цими елітами існує постійна конкуренція і політика полягає в тому, щоб досягти згоди між групами, що конкурують. А маси здійснюють тиск на еліти, використовуючи механізм виборів чи плебісцитів.

Сучасні соціологи і політологи обґрунтовують поєднанність демократії з елітизмом не тільки на основі принципу рівності, а й на основі принципу справедливості. На основі даного принципу

було розвинуто всі ціннісні теорії еліт. На цій основі американські вчені Д. Белл, М. Янг та інші розвинули теорію еліти, "меритократії" (так званої еліти заслуг). "Меритократія" — це еліта знань, компетентності, яка об'єднує найталановитіших представників суспільства. Д. Белл, наприклад, вважає, що на зміну елітам "крові" і "багатства", характерним для доіндустріального й індустріального суспільств, прийшла "еліта знань", яка відповідає характерові сучасного післяіндустріального суспільства. Післяіндустріальне суспільство — це суспільство справедливості в сучасному розумінні цього поняття. Воно високо цінує і заохочує тих, чий внесок у соціальний прогрес є найбільшим. Саме люди, які законно користуються авторитетом і повагою, мають престиж, по справедливості повинні правити суспільством.

Свого роду антиподом сучасних концепцій демократичного елітизму виступають ліволіберальні теорії еліт. Найавторитетнішим представником цього напрямку в західній політології вважається Р. Мілс, який ще в 50-ті роки 20 ст. намагався довести, що західними суспільствами, зокрема США, править не багато еліт, а одна. Ліволіберальні теорії еліт належать до так званої макіавеллівської школи в дослідженні еліт, характерними рисами якої є визначення однієї, зорганізованої і привілейованої володарюючої еліти — правлячого класу (Моска, Парето, Міхельс, Донцов); її закритість, відірваність від мас, групова свідомість тощо. Сучасний ліволіберальний елітизм значно розширює характеристику правлячої еліти новими специфічними рисами: визнанням демократичних елементів у системі влади правлячої еліти, можливості впливу (хоч і дуже обмеженого) мас на еліту через систему виборів та інші демократичні інститути; доповненням ціннісного підходу до еліти структурно-функціональним, тобто елітизм виводиться не тільки з особливих психологічних і соціальних якостей, а й з того, що окремі особистості займають високі командні позиції в суспільній ієрархії; владна еліта не обмежується політичною елітою, вона розглядається як внутрішньо структурована.

Р. Мілс вважає, що ядро американської правлячої еліти становлять керівники корпорацій, політики, вищі державні службовці і вищі офіцерські чини. Їх підтримують інтелектуали, які добре влаштувалися в рамках існуючої системи. Об'єднувальними чинниками правлячої еліти послідовники ліволібе-

ральних концепцій вважають не тільки спільну зацікавленість у збереженні свого привілейованого становища і стабільності існуючої системи, а й близькість соціального статусу і соціальних ролей, культурно-освітнього рівня, кола інтересів і духовних цінностей, стилю та ін. Характерним для цих концепцій є заперечення прямого зв'язку економічної еліти з елітою правлячою.

Поряд із ліволіберальними концепціями значного поширення набули ліворадикальні концепції еліт, яскравим прикладом яких є марксистська партократія. Попри заперечення елітизму в суспільно-політичному розвитку, Ленін, як відомо, розробив специфічну концепцію політичної еліти як вчення про авангардну роль партії робітничого класу і всіх трудящих. Головне її призначення — керівництво революційною діяльністю в побудові комуністичного безкласового суспільства, що ґрунтується на принципах самоуправління. Партократична теорія еліти набула реального втілення в діяльності комуністичних партій країн тоталітарного соціалізму. Розпад комуністичної системи, крах соціалізму продемонстрував утопізм і неспроможність елітизму, заснованого на його запереченні.

Типологія політичних еліт

Теорія і практика суспільного життя з очевидністю підтверджують, що елітизм, у тому числі й політичний, є об'єктивним явищем суспільно-політичного розвитку. Це явище зумовлене внутрішньою природою суспільного розвитку, зокрема такими чинниками: об'єктивною структуризацією та ієрархізацією розвитку суспільства; психологічною і соціальною нерівністю людей; законом поділу праці; необхідністю і високою суспільною значущістю управлінської діяльності, широкими можливостями використання управлінської діяльності для здобуття влади і привілеїв; об'єктивністю лідерства і наступництва, панування та підкорення; практичною неможливістю участі широких мас населення в здійсненні управлінських функцій, їхньою пасивністю та іншими чинниками. Безперечно, це стосується не тільки суспільства, а й самої еліти. Еліта загалом і політична еліта зокрема є внутрішньо диференційованою та ієрархізованою, характеризується певною структурною організованістю. Виходячи

з внутрішньої диференціації та ієрархізації політичної еліти, у політології на основі різних критеріїв виділяють певні типи політичних еліт.

За ставленням до влади і місцем у системі владних відносин політична еліта поділяється на правлячу — ту, яка безпосередньо володіє державною владою, і неправлячу (опозиційну) контреліту, тобто ту, яка веде боротьбу за владу.

Правлячу еліту, у свою чергу, поділяють на вищу (вищі ешелони влади, які приймають рішення загальнодержавного рівня), середню еліту, яка бере участь у підготовці і в обговоренні політичних рішень; адміністративну еліту (бюрократію), функцією якої є виконання політичних рішень.

Відповідно до правочинності і законності володіння державною владою еліта поділяється на легітимну і нелегітимну. Слід зауважити, що дана класифікація є досить неоднозначною. Зазвичай легітимною вважається влада, освячена правом і законом. Однак на практиці досить часто на право, закон, конституцію посилаються насильницькі, тиранічні, диктаторсько-поліційні режими, які не мають авторитету серед мас, тобто їхня легітимність є суто формальною.

Щоб вийти з даного протиріччя, іспанський політолог Л. Саніс-тебан запропонував вважати легітимною владу лише тих режимів і, відповідно, лише тих еліт, які реалізують владу, спираючись на широку згоду з боку мас. "Тоді, — писав він, — легітимною є така влада еліт, яка приймається масами, а не просто нав'язується їм".

Відповідно нелегітимними є така влада й еліти, які панують без згоди широких народних мас, нав'язують їм свою владу, змушують силою підкорятися їхній волі тощо.

Панівним методом реалізації влади легітимних еліт є переконування, компроміс при пропорційно значно меншому примусі, насильстві.

У нелегітимних еліт, навпаки, питома вага переконування, згоди незначна, зате панують насильство, страх і примус.

Цілком зрозуміло, що жодна політична еліта не має монополії на легітимність, що її потрібно виборювати. Але одна справа, коли вона виборюється законним, знову ж таки легітимним, демократичним шляхом, спираючись на довіру й авторитет серед народу, й інша, коли вона встановлюється насильно. Тобто сам

характер встановлюваного політичного режиму визначає легітимність і нелегітимність еліт. Виходячи з критерію інтегрованості в сучасній політології, деякі вчені пропонують поділ еліт на фрагментовані, нормативно інтегровані та ідеологічно інтегровані.

До першої належать еліти, яким притаманний мінімальний рівень структурної інтеграції, невеликий обсяг нормативного консенсусу, відсутність згоди щодо загальних правил політичної діяльності, поділ на фракції, мало єдності щодо цінностей існуючих політичних інститутів. Це еліти, які ведуть між собою гостру боротьбу, б'ють, як кажуть, "по своїх". Унаслідок цього політична система є нестабільною.

До нормативно інтегрованих належать еліти, де панує відносно високий рівень структурної згуртованості, достатній нормативний консенсус, де діють диференційовані фракції, відносна згода щодо правил діяльності, певна погодженість щодо інституційних цінностей. Методом діяльності таких еліт, здебільшого, є компроміс. Усе це забезпечує стабільність політичної системи та панування демократично-ліберальних цінностей і еліт.

Третій тип еліт у цій класифікації — ідеологічно інтегровані еліти. Характеризуються тісною інтегрованістю структур, єдністю системних цінностей, нормативною чіткістю, політичне життя контролюється фракціями і партіями, панує нав'язаний елітою загальний консенсус. Усе це характерне для тоталітарно-авторитарних режимів.

У повоєнній Європі крім цих типів досить поширеним став поділ ідеологічний: демократичні, ліберальні еліти і, відповідно, авторитарні. У сучасних плюралістичних концепціях висувається теза, що стабільності ліберально-демократичних політичних режимів вдається досягнути завдяки формуванню множинності еліт у суспільстві, коли поряд з політичною розвивається наукова, економічна, військова, релігійна і художня еліти, які в своїй діяльності врівноважують політичну еліту, і це забезпечує політичну стабільність, запобігає встановленню авторитарних і тоталітарних режимів.

Досить поширеним у науці — від класичних елітарних теорій і до сьогодні — є поділ еліт на відкриті й закриті. До відкритого типу еліт належать еліти, які допускають поновлення своїх рядів знизу доверху за рахунок нижчих верств або окремих представників

інших еліт, у тому числі й супротивників. Відкриті еліти таким чином внутрішньо оновлюються, а це гарантує їхню стабільність. Головне, щоб процес циркуляції еліт був постійним. Окрім перелічених особливостей відкритої еліти слід зазначити й такі:

- особисті досягнення в певній галузі;
- професіоналізм і компетентність;
- конкурентний або змагальний спосіб добору;
- чутливість до громадської думки;
- саморегуляція.

Закриті еліти — це замкнені кастові групи, для яких характерні такі основні ознаки:

- недопущення представників нижчих верств;
- відсутність спонтанності у формуванні;
- особисті досягнення цінуються, але головне — відданість системі, цінностям, лідерові (вождю);
- ієрархічна підпорядкованість знизу доверху;
- некритичне ставлення до директив згори;
- байдужість до громадської думки;
- зайняття посад за принципом особистої відданості тощо.

Отже, методологічний аспект проблеми політичного лідерства та елітизму характеризується багатомірністю підходів — філософських (діалектичного, екзистенціалістського, прагматичного), загальнонаукових (системного, структурного, функціонального, діяльного, аналітико-синтетичного, дедуктивно-індуктивного), спеціальних (дисперсного, ситуаційного, конкретно-соціологічного). Комплекс цих підходів має охоплювати всі грані політичного лідерства та елітизму.

Політичні конфлікти і шляхи долання їх

Наявність конфліктів у суспільствах найрізноманітніших типів є беззаперечним фактом, а тому важливо проаналізувати їхнє значення для політичних систем. Особливе місце серед соціальних конфліктів займають політичні конфлікти, яким притаманні власна типологія, причини виникнення, фази розвитку і методи долання чи локалізації.

Перехідний період у нашому суспільстві супроводиться конфліктами, спричиненими формуванням нових соціальних і політичних структур. Вони виконують різні функції — як конструктивні, так й деструктивні, стабілізувальні і дестабілізувальні. Слід відзначити, що конфлікти, визначаючи протистояння тих чи інших суб'єктів з одними силами, здебільшого виражають їхнє співробітництво з іншими силами, стимулюючи формування політичних коаліцій і спілок та укладання угод. Тим самим політичні конфлікти передбачають чітке визначення позицій сил, які беруть участь у політичній грі, що сприятливо впливає на раціоналізацію й структуралізацію всього політичного процесу.

Поняття політичного конфлікту

Одним із найважливіших компонентів широкого суспільного контексту, на тлі якого розвивається політичний процес, є структура політичного конфлікту. Далеко не всі виміри соціального конфлікту в суспільстві можуть мати прямий чи опосередкований вплив на роботу політичної системи, однак безсумнівно, що вплив цей відчувається значно. Якраз саме структура соціальних, культурних і політичних суперечностей, напруженості, протистоянь відмінностей багато в чому визначає стиль функціонування політичної системи, а також характер її структури.

Політичні конфлікти — різновид соціальних конфліктів. Під останніми розуміється зіткнення протилежних поглядів, збігання інтересів і дій окремих людей та їхніх спільностей — професійних і соціальних груп, класів, етносів, конфесійних та інших організацій і груп, держав, блоків їх, регіонів та ін. Як би далеко не заглиблювалася сучасна наука в історичне минуле людства, вона завжди виявляла конфлікт як постійний супутник суспільного розвитку. Скрізь, де є люди, є й конфлікти, їхня поширеність, важливість ролі, яку вони відіграють у суспільному житті, привертають увагу з часів глибокої давнини. Невичерпний давньогрецький геній, який створив немало міфів про єдність і злагоду, залишив і чудовий міф про конфлікт, уособленням якого став Прометей.

У стародавніх міфах і релігійних переказах, ідеях і висловлюваннях філософів, істориків і письменників минулих років містяться глибокі думки і зауваги про причини найрізноманітніших конфліктів і про шляхи долаття їх. Перші спроби раціонально осмислити природу соціального конфлікту належать давньогрецьким філософам. Відомий античний філософ Геракліт прагнув пов'язати свої міркування про війни і соціальні конфлікти із загальною системою поглядів на природу всесвіту. Соціальні конфлікти тут показані в новій якості — як атрибут суспільного життя, неодмінна і важлива умова суспільного розвитку. Ідеї Геракліта поділяв філософ Епікур, який, вбачаючи негативні наслідки воєн, відстоював думку про безконфліктний стан суспільства майбутнього.

Християнська філософія, зокрема, Климента Оригена, частково Тертуліана в початковий період свого розвитку доводила переваги миру, злагоди і братерства між людьми. Аврелій Августин, а згодом Фома Аквінський обґрунтовують концепцію "священної війни" на захист церкви і віри. З різким осудом соціальних зіткнень, конфліктів виступають Т. Мор, Е. Роттердамський, Ф. Рабле.

Винятково ґрунтовними були висловлювання про природу соціального конфлікту англійського філософа Ф. Бекона. Він уперше піддав теоретичному аналізу сукупність причин соціальних конфліктів усередині країни, докладно розглянув матеріальні, політичні і психологічні умови соціальних безпорядків, а також можливі способи долаття їх. Він зазначав, що "основною причиною виникання соціальних безпорядків є злиденне матеріальне становище народу". Бекон звертає увагу на конкретні засоби запобігання конфліктам, справедливо зазначаючи, що з ліквідацією причин, які породжують конфлікти, можна досягти стабільності й злагоди в суспільстві.

З відкритою критикою збройних конфліктів, з осудом завоювань і насилля виступали англійські демократи і французькі просвітники 18 ст. Д. Прістлі, Ш. Монтеск'є, Д. Дідро, Ж.-Ж. Руссо і Вольтер. Збройні конфлікти між народами вони розглядали як пережиток "варварської епохи" і вважали, що ліквідація феодальних відносин приведе до "вічного миру".

Представник німецького просвітництва А. Айнзідель висловлював надію, що розширення фізичного пізнання врешті-решт приведе до ліквідації воєн. І понині він має своїх

послідовників, які вважають, що винятково згубне за наслідками застосування ядерної зброї стримує людство від воєн і збройних конфліктів.

Покладав надії на більший розум людства в майбутньому і Р. Овен (Оуен), який вважав, що суспільство на цій основі може знайти стан соціального спокою, порядку і єдності.

Для класика німецької філософії І. Канта характерним є визнання певної позитивної ролі конфліктів у спільній історичній долі людського роду. Подібний підхід до оцінювання соціальних конфліктів, до воєн знаходимо й у Гегеля. Він зазначав, що "війни зберігають моральне здоров'я народів".

Своє ставлення до розуміння суті політичних конфліктів висловлювали англійський економіст Т. Мальтус, англійський біолог Ч. Дарвін, англійський філософ, засновник позитивізму Г. Спенсер, що було віддзеркаленням їхніх наукових теорій.

Марксистська теорія соціального розвитку визнає соціальні конфлікти, колізії й антагонізми як можливі, а в умовах гострої боротьби — як неминучі явища суспільного життя.

Проблема конфлікту завжди привертала до себе увагу вчених різних галузей наук. Беручи до уваги теоретичні джерела сучасних концепцій соціального конфлікту і доробок сучасних конфліктологів, можна дійти висновку, що соціальний конфлікт — це явний або прихований стан протиборства інтересів, цілей і тенденцій розвитку соціальних суб'єктів, які об'єктивно розходяться, це — пряме або непряме зіткнення соціальних сил на ґрунті протидії існуючому суспільному порядку, особлива форма історичного руху до нової соціальної єдності.

Політичний конфлікт — це таке зіткнення протилежних сил і поглядів, яке зумовлене взаємодією політичних інтересів і цілей. Суб'єктами цих інтересів є держави, класи, страти, соціальні групи, етноси, політичні партії та рухи, а також окремі особи. Поняття "політичний конфлікт" включає в себе взаємну боротьбу цілих суспільств, суспільно-економічних формацій.

Конфлікти розрізняються за рівнем і за суб'єктами. Одним із різновидів політичних конфліктів можна вважати взаємовідносини, що проявляються в протистоянні політичних інтересів. Оскільки інтереси суб'єктів політики мають певну структуру, то зіткнення їх, протистояння може мати ширший чи вузький спектр. Відповідно до цього, конфлікти характеризуються як загальні, широкі за

позиціями конфронтації, комплексні та як вузькі, як компоненти перших. При цьому взаємодія вузьких конфліктів визначає характер і провідну тенденцію загальних конфліктів.

У найзагальнішому вигляді конфлікти можна поділити на внутрішньополітичні й на зовнішньополітичні. До перших належать міжкласові, міжетнічні та міжконфесійні. Оскільки політичне життя відбувається в умовах багатопартійності, то можливі й реально досить часто трапляються міжпартійні конфлікти, конфлікти між партійними лідерами, а також — між гілками влади та їхніми лідерами. Останній вид конфліктів у переважній більшості випадків призводить до політичної кризи, дестабілізації в суспільстві, загострення протистоянь, невпевненості мас населення і недовіри до всіх гілок влади. Цей вид конфліктів — це боротьба за провідні посади в політичній системі, а також за завоювання позицій у важливих соціально-політичних питаннях. Найчастіше він проявляється в перехідний період розвитку суспільства і посилюється, коли до цієї боротьби залучаються засоби масової інформації.

Особливе місце серед видів внутрішньополітичних конфліктів належить класовій боротьбі — міжкласовим конфліктам. Класова боротьба — це боротьба між класами, інтереси яких не збігаються або суперечать одні одним. Нині по-різному оцінюють місце і роль класової боротьби в розвитку суспільства. Але історія, весь хід розвитку людського суспільства беззаперечно доводять наявність такої боротьби, таких конфліктів, які відігравали і відіграють відповідну роль у прогресивному розвитку суспільства. Історія знає різні форми класової боротьби. Особливе місце в міжкласових внутрішньополітичних конфліктах належить таким видам їх: повстання, політичний страйк, путч, громадянська непокор, заколот, змова, переворот.

Повстання — масовий відкритий збройний виступ певного класу або соціальної групи проти існуючої влади, панівних класів і груп, національного й релігійного гноблення. Найгостріша форма повстання — збройне повстання. Повстання характеризується тим, що панівні класи не віддають владу без опору, вдаються до насильства. Збройним повстанням часто починається революція (взяття Бастилії, жовтневий переворот у Петрограді). Збройне повстання може бути правомірним лише тоді, коли немає ніякої можливості завоювати владу мирним шляхом.

Путч — специфічна форма збройної боротьби за владу, яка спирається на військових, на частину армії, що виступають безпосереднім інструментом захоплення влади або засобом психологічного тиску на уряд, на підтримку вимог його повної відставки і передання влади військовим. За механізмами захоплення влади путчі близькі до дворцевих переворотів. Для них характерні тенденції до утвердження тоталітарних форм правління, створення горизонтальних і вертикальних воєнізованих структур управління для контролю за ситуацією в країні і для боротьби з інакодумцями. Оскільки путчисти не мають широкої підтримки в масах, вони використовують репресивні заходи. Характерним для них є намагання поставити армію у привілейоване становище в суспільстві й забезпечити тим самим її лояльність до нової влади.

На відміну від заколоту, путч не може перерости в масове збройне повстання проти старої влади. Путчем може бути і спроба перевороту.

Заколот — збройний виступ ворожих державній владі сил, спрямований на захоплення влади, на зміну форми правління або відокремлення частини території. Заколот має ширшу соціальну базу, ніж путч, проте за рівнем розмаху і залучення мас він не досягає значення збройного повстання, хоча в умовах всебічної кризи суспільства може перерости в нього. Заколот може мати як прогресивну, так і консервативну спрямованість.

До насильницької форми зміни державної влади відносять і *переворот*, унаслідок якого політичне управління країною переходить до рук представників армії. Характер перевороту, його політична спрямованість залежать від того, які сили — прогресивні чи реакційні — і з якою метою здійснюють його, інтереси якого класу вони виражають.

До внутрішньополітичних конфліктів належить і змова, під якою розуміють таємну угоду вузького кола осіб про збройний виступ з метою посилити або повалити владу, підірвати існуючий лад. Змова військових переважно чиниться реакційними соціальними прошарками, які не можуть розраховувати на підтримку народних мас. Демократичне суспільство виключає змову як форму боротьби за владу.

Для демократичного суспільства прийнятнішою є така форма конфлікту, як *громадянська непокоря*, яка може проявлятися у

різноманітних формах: ненасильницький виступ якоїсь соціальної групи чи партії проти суспільно-політичного порядку, проти існуючих соціальних норм (правових, морально-етичних правил людського співжиття). Громадянська непокоря проявляється мітингами, демонстраціями, політичними страйками, а також протистоянням урядові.

Політичний страйк є найвищою формою страйкового руху. Він проявляється в колективній відмові страйкарів продовжувати роботу аж до задоволення їхніх політичних вимог. Політичний страйк може супроводитися демонстраціями, сутичками з урядовими військами, з поліцією чи міліцією. Політичні страйки бувають локальними і загальними (охоплюють одну або більше галузей економіки), національними (у масштабах усієї країни) і міжнародними.

Другу велику групу конфліктів становлять зовнішньополітичні (міжнародні) конфлікти. Залежно від сутності, змісту і форми даного конфлікту, мети його учасників, застосовуваних засобів, втягування інших або вихід діючих учасників, індивідуального перебігу і спільних міжнародних умов розвитку конфлікт може проходити різні фази. Фази конфлікту здатні спресовуватись у часі, зливатись або розпадатися на дрібніші.

Першою фазою міжнародного конфлікту є економічне, ідеологічне, міжнародно-правове або тільки дипломатичне ставлення сторін до певної суперечності чи групи суперечностей, які виражені в конфліктній формі.

Другою фазою конфлікту є визначення своїх інтересів, цілей, стратегії та форм боротьби за вирішення об'єктивних чи суб'єктивних суперечностей з урахуванням свого потенціалу і можливостей застосування мирних чи немирних засобів, використання союзників, оцінка загальної внутрішньої і міжнародної ситуації.

Третя фаза пов'язана із втягуванням у конфлікт у тій чи тій формі інших держав.

Четверта фаза — наростання боротьби до найвищого політичного рівня — міжнародної політичної кризи, яка охоплює не тільки держави, що конфліктують, а й цілі регіони. На цій фазі вже можливий перехід до практичного застосування військової сили.

П'ята фаза — міжнародний збройний конфлікт, завершенням якого є перемога одної із сторін або переговори.

У сучасній західній політології методологічною основою вивчення міжнародних конфліктів (з'ясування суті, змісту) є загальна теорія конфліктів Боулдінга. Останнім часом "загальну теорію конфлікту" досить енергійно опрацьовують у різних модифікаціях соціологи, соціальні психологи, політологи, історики, міжнародники та ін.

Ця теорія претендує на створення універсальної методології дослідження, що однаковою мірою застосовується як до конфлікту між двома індивідами, які випадково чи не випадково зустрілися на вулиці, до конфліктів у сім'ї чи в групі, між підприємцями однієї чи різних галузей виробництва, так і до всіх типів міжнародних конфліктів, незалежно від їхньої конкретно-історичної, соціально-політичної природи і змісту, від ситуації у світі.

"Загальну теорію конфлікту" довгий час не сприймали політологи і вчені більшості країн колишньої соціалістичної системи, в тому числі й вітчизняні вчені. Вони виходили з того, що "загальна теорія конфлікту" не враховує системи, структури і процесу міжнародних відносин, у рамках яких виник конфлікт, відносин, притаманних цій системі закономірностей і тенденцій розвитку, співвідношення сил двох соціально-економічних систем. Тобто було намагання пояснювати, обґрунтовувати міжнародні конфлікти з класових позицій, з позицій визначення змісту сучасної епохи, що розкривалась у матеріалах і документах світового комуністичного руху. Нинішня переорієнтація на "загальну теорію конфлікту" дає змогу підійти до аналізу міжнародних конфліктів об'єктивніше, науково, універсально. Саме універсальність цієї теорії робить її життєвою, методологічною основою дослідження міжнародного конфлікту.

Іноколи міжнародний (зовнішньополітичний) конфлікт розглядається дуже широко. Будь-яка суперечність на міжнародній арені, об'єктивна чи суб'єктивна, істотна чи незначна стосовно практичного життя, економічна, політична, ідеологічна або інша видається за готовий міжнародний конфлікт.

Економічні, політичні, ідеологічні, територіальні, національні, релігійні та інші суперечності мають безпосереднє відношення до міжнародних конфліктів, які виникають. Такі суперечності можуть виступати як об'єктивна основа, причина і рушійні сили конфліктів. Реально існуючі суперечності знаходять пряме чи опосередковане,

адекватне чи суб'єктивістськи спотворене відображення в сутності і в типі конфлікту, в інтересах, стратегії, тактиці і в засобах здійснення його державами, політичними силами, у зовнішніх умовах розвитку міжнародного конфлікту.

Суперечності виступають рушійною силою розвитку суспільства; вони існують завжди і мають специфічні форми і методи розв'язання. Конфлікти мають свою специфічну форму, свої фази розвитку. Існують і шляхи долання їх. Вони не завжди існують у конкретному суспільстві, в стосунках між державами чи між групами держав. Навіть визначення конфліктів і суперечностей не збігаються, більше того, виключають одне одного.

Конфлікт — це зіткнення протилежних інтересів, думок і поглядів, серйозні розбіжності, гострі суперечки, переповнені ускладненнями і боротьбою ворогуючих сторін різного рівня і складу учасників.

Суперечність — взаємодія протилежних сторін і тенденцій, предметів і явищ, які водночас перебувають у внутрішній єдності й взаємопроникненні, виступаючи джерелом саморуху. Отже, між суперечностями і конфліктами неможливо ставити знак тотожності, хоча суперечності між державами іноколи призводять до виникнення міжнародного конфлікту.

Не варто змішувати й поняття "конфлікт" і "конфліктність" у міжнародних справах. Конфліктність як загальна характерна риса певної політичної ситуації, що породжена об'єктивно існуючими суперечностями, — це ще не міжнародний конфлікт. Конфліктність завжди є вирішальним складником будь-якого міжнародного конфлікту, якого б масштабу він не досягав. Тобто, конфліктність — тільки елемент конфлікту, тим більше міжнародного.

Міжнародний (зовнішньополітичний) конфлікт — цілком конкретний міжнароднополітичний процес, який має певне походження, зміст і форму, систему, структуру і фази розвитку.

У кожному окремому випадку ці тенденції втілюються в життя в специфічних умовах. Будь-яка конкретна міжнародна ситуація, будь-який конкретний міжнародний конфлікт, будучи за своїм змістом унікальним, неповторним, потребує серйозного дослідження й індивідуального підходу.

Зміст міжнародного конфлікту, з одного боку, фокусує в собі природу і причини виникнення конфлікту, а з іншого — відображається в цілях і стратегії сторін. Зміст конфлікту

нерозривно пов'язаний з його структурою. Але цей зв'язок не є однобічним. Структура конфлікту, зміни в ній у ході розвитку конфлікту сильно впливають, у свою чергу, на його зміст, інколи можуть навіть змінити його.

Конфлікт є політичними відносинами двох чи кількох сторін, які в гострій формі відтворюють суперечності, що лежать в основі стосунків учасників конфлікту. Це становить у найзагальнішому вигляді зміст конфлікту.

Не викликає сумнівів те, що конфлікти в 20 ст. мали переважно характер відносин між системами, хоч виникали і всередині систем.

Окреме місце серед конфліктів займають міжнаціональні конфлікти. Ланцюгова реакція конфліктів цього типу охопила цілі країни і навіть регіони, привернувши до себе увагу світової громадськості. Пояснити те, що відбувається, знайти шляхи до подолання міжнаціональної напруженості, запобігти дальшій ескалації ворожнечі між народами, виробити механізм розв'язання конфліктів, що виникли, — основне завдання учених і політологів.

Міжнаціональні конфлікти є специфічною формою вияву конфліктів соціальних. В їхній основі лежить несприйняття домінування одного етносу над іншим. Це стосується економіки, влади і доступу до культурних цінностей. Таке несприйняття проявляється в різних формах — як мирних, так і насильницьких.

Які основні причини виникнення міжнаціональних конфліктів, напруженості в стосунках між людьми різних національностей? До таких причин слід віднести: помилки в національній політиці, які було допущено в різні періоди життя країни; міграція з інших регіонів; зневажливе ставлення до мови, звичаїв і культури людей інших національностей; погіршення економічного становища в країні; нездатність центральної влади стабілізувати обстановку в країні; нездатність місцевої влади вирішувати проблеми, що виникли в регіоні; штучне роздування різними силами національних незгод; діяльність корумпованих, злочинних елементів. Значний вплив на розвиток міжнаціональних конфліктів мають засоби масової інформації. Таким чином, серед причин національної конфліктності на перше місце виходить економічний чинник — погіршення економічного становища, на друге — помилки в національній політиці, на третє — нездатність центральної влади стабілізувати ситуацію в країні і в регіонах (політичний чинник). Усі три чинники тісно взаємопов'язані.

Спираючись на причини виникнення міжнаціональних конфліктів, оцінюючи стан міжнаціональних відносин, можна виробити механізми запобігання їм і локалізації їх. Серед таких механізмів локалізації конфліктів можна було б визначити і створення спільної економічної децентралізованої інфраструктури співробітництва; створення культурної інфраструктури консенсусу (національні культурні товариства, фестивалі народної творчості та ін.); це збільшення відкритості регіону, політика розширення контактів не тільки економічних і культурних, а й інших (туризм, спорт, науковий обмін тощо); залучення третьої сторони до подолання конфлікту. У випадку, коли конфлікт набуває затяжного характеру і сторони не можуть домовитись між собою, виникає потреба в "третейському суді"; спеціальні заходи, що витісняють насилля з міжнаціональних відносин, переводять конфлікт у мирне русло; політико-адміністративний механізм, який передбачає введення федералізму і регіональної автономії; механізм надзвичайного реагування означає обов'язкове введення надзвичайного стану на території, де розвиток міжнаціонального конфлікту набув загрозливої форми.

Основні методи врегулювання конфліктів

Долання конфліктів — це, як у дипломатії, мистецтво можливого, коли невдачі пояснюються скоріше складністю ситуації, неможливістю подолати її, ніж неправильними діями. Долання конфліктів — це мистецтво й наука. Розв'язування конфлікту може йти різними шляхами, залежно від масштабів, складу учасників, глибини його розвитку, доктрин. Конфліктологія виробила низку методів долання конфліктів, які довели свою дієвість на практиці. Один з них — це уникання конфлікту. Цей метод найпоширеніший, але не завжди ефективний. За ним передбачається відхід з політичної арени того чи іншого діяча; звільнення з роботи за власним бажанням, якщо та чи інша особа не може спрацюватися з керівництвом (адміністрацією) або з колективом; еміграція з країни, в якій дальше перебування стає неможливим; ігнорування супротивника, уникання зустрічі з ним, відсутність реакції на дії протилежної сторони. Але уникнення конфлікту ще не означає

кінцевого розв'язання його. Сама суперечність, яка призвела до конфлікту, залишається.

Другий метод вирішення конфлікту можна визначити як відкладання конфлікту. Це означає відхід від політичної боротьби взагалі, відхід зі своїх позицій. Цей метод досить поширений в практиці політичної боротьби (конфлікт між політичними партіями та їхніми лідерами, між гілками влади і тими, хто їх очолює, а також між державами). Але, як і перший метод, цей метод не приводить до кінцевого подолання конфлікту. Сторона, яка здала свої позиції, з подальшим накопиченням сил і зі зміною ситуації на її користь може поновити свої претензії іншій стороні, спробувати повернути собі втрачене. Ілюструє це твердження Версальський договір 1919 р., грабіжницький і принизливий для Німеччини та деяких інших країн. Наслідки його відомі — друга світова війна.

Третій метод урегулювання конфлікту — це мирне протиборство сторін на основі зближення їхніх позицій та інтересів через посередника. Роль посередника можуть виконувати слідчі або погоджувальні комісії, а останнім часом у вирішенні конфліктів у деяких країнах беруть участь менеджери з конфліктів.

Завданням посередників є надавати допомогу сторонам у конфлікті. Цей метод застосовувався ще в стародавні й середні віки і відігравав позитивну роль. Практику застосування цього методу схвалила Гагська конвенція 1907 р. Процедуру діяльності погоджувальної комісії регламентувала Ліга Націй у 1928 р. та ООН у 1948 р.

Четвертий метод додання конфлікту — арбітраж. Сторони, що конфліктують, добровільно передають свої суперечності для розгляду третій стороні, рішення якої є обов'язковим для обох сторін. Арбітри, розглядаючи конфлікт, керуються нормами міжнародного права, конституціями сторін, які конфліктують і нормами договорів. Учені й практики-політики вважають, що даний метод урегулювання конфлікту може допомогти розв'язати його на даний момент, проте з часом він може поновитися.

П'ятим, найефективнішим методом додання конфлікту є переговори. Переговори дають змогу дійти згоди, вони відкривають шлях до співробітництва сторін, що конфліктують. Цей метод використовувався з часу виникнення конфліктів взагалі, тобто з виникненням людського суспільства. Однією з найважливіших

вимог під час проведення переговорів є відмова від позиційних торгів. Коли стоять твердо на позиціях, не вникаючи в інтереси один одного, згоди, звичайно, не досягають. Що позиційний торг дуже заважає в переговорах, це було добре проілюстровано провалом переговорів про загальну заборону на ядерні випробування за часів президентства Кеннеді. У сучасних умовах ми бачимо це саме навколо подій на Близькому Сході та в деяких інших регіонах. Щоб дійти розумного рішення, необхідно примирити інтереси, а не позиції. Основна проблема переговорів полягає не в конфліктних позиціях, а в конфліктах між потребами, бажаннями, турботами і побоюваннями кожної із сторін. А такі потреби і бажання — це і є інтереси.

Конфліктологічний підхід до сучасної ситуації в Україні

Серед багатьох важливих завдань, які постають перед будь-якою державою в процесі державотворення, особливе місце займає завдання досягти національної злагоди, політичної й соціальної стабільності, гарантувати права людини, національних меншин і націй. Це особливо важливо для поліетнічних держав. До таких держав належить і Україна, на території якої проживають представники понад 100 народів. І хоч загалом можна сказати, що Україна витримує іспит на демократичність у галузі міжнародної політики, на тлі загострення різного типу конфліктів у деяких регіонах колишнього Радянського Союзу в Україні вдається зберегти національну злагоду і стабільність, але це не означає, що проблем не існує.

Для українського суспільства характерним є стрімке зубожіння маси населення, відсутність довіри до всіх владних структур, специфічні стосунки між гілками влади, протистояння між партіями і їхніми лідерами. Усе це не може не впливати на зростання соціальної напруженості в суспільстві. Конфлікти в сучасному світі мають глобальний характер і є закономірним явищем. А тому виявлення передумов, об'єктивних і суб'єктивних причин і мотивів конфліктів, моделювання їх, пошуки оптимальних

способів своєчасного вирішення їх, локалізації, переведення з насильницької форми в ненасильницьку, упередження конфлікту, що назріває, а не слідування за ним — усе це має принципово важливе значення в політиці. Над цією проблемою працюють науковці, розробляючи практичні рекомендації політикам.

Ураховуючи поліетнічність нашої держави, особливе значення варто приділяти міжетнічним відносинам. До найбільш конфліктогенних чинників у цій сфері життєдіяльності українського суспільства можна віднести поліетнічний склад його населення. За даними перепису населення 1989 р., крім українців, чисельність яких на той час становила 37,4 млн (72,7 %), в Україні проживало 14 млн, або більше ніж 27 % іноетнічного населення. Найчисельнішою частиною цієї групи є росіяни, яких налічується 11,4 млн і які розселені дисперсно по всій території України, хоч найбільше їх проживає в Криму та в східних областях. Друге місце за чисельністю зайняли євреї — 486 тис. Вони також розселені по всій території України, але переважно (до 99 %) проживають у містах.

Крім того, в Україні проживають представники ще 8 етнічних груп, чисельність яких становить від 500 до 100 тис. Це — білоруси, кримські татари, болгари, поляки, греки, румуни й молдовани. Більшість із них проживає компактно в окремих регіонах України.

Молдовани проживають переважно в Одеській і Запорізькій областях, поляки — в Житомирській, Хмельницькій і Львівській, угорці — в Закарпатській. В Україні живуть і групи етносів, які налічують від 10 до 100 тис., а також етнічні групи, що нараховують по кілька тисяч: ассирійці, албанці, корейці, карели та ін. Переважна більшість цих народів розселена дисперсно і не має чітко визначених етнічних меж, а це, на думку західних етнополітологів, створює додаткові причини для виникнення конфліктів і труднощі у вирішенні їх. Цю обставину слід враховувати, розв'язуючи будь-які проблеми в регіонах. І хоч Законом "Про національні меншини в Україні", прийнятим у червні 1992 р., гарантується правовий захист представників усіх національних меншин, які проживають у нашій державі, проголошено державні гарантії у навчанні рідною мовою, в розвитку національних мов і культур, використанні національної символіки, відзначанні національних свят, збереженні традицій і звичаїв, пам'яток історії та культури, в сповідуванні своєї релігії та ін., усе ж за умов економічної та соціально-

політичної кризи в суспільстві не всі положення Закону можна реалізувати, не вистачає коштів на фінансування його. Труднощі в реалізації Закону можуть викликати незадоволення з боку окремих етнічних груп або їхніх представників, а це, в свою чергу, може призвести до виникнення конфлікту. Щоб запобігти виникненню конфліктної ситуації, необхідно проаналізувати стан, в якому перебувають національні меншини, проблеми, які існують у задоволенні їхніх етнічних потреб, визначити їхню першочерговість — і з урахуванням можливостей держави розкрити механізми розв'язання їх. Не менш конфліктогенним чинником, ніж попередній, є прагнення національної більшості, тобто українців, реалізувати власні етнічні потреби, насамперед, мовні та культурні. Відомо, що за часів СРСР пріоритет у розвитку мови й культури надавався російській нації. Було створено російську національно-культурну інфраструктуру, яка включала освітні заклади, де викладання проводилося переважно російською мовою, газети, радіо, телебачення, театри і т. ін. Російськомовне середовище переважало і в адміністративних органах, в армії, міліції і т. д.

За умов розвитку державотворчих процесів спроби української національної більшості змістити пріоритети і створити умови для розвитку української культури й особливо мови нерідко наражаються на незадоволення, а то й на протидію проімперських сил, які намагаються видати закономірні процеси за "примусову українізацію".

З іншого боку, частина українців усе ще не може подолати почуття своєї національно-культурної меншовартості, проявляє певне небажання змінювати щось у своєму житті. Без сумніву, становище, коли на власній землі, у власній державі українці не можуть вважати себе повноправною більшістю, господарем, спроможне викликати конфлікти, а крім того, значно обмежує можливості гарантувати повноту прав іншим етнічним групам.

Ще одна конфліктогенна проблема, що також потребує свого розв'язання, — це повернення українців, кримських татар та представників деяких інших народів, які проживають за межами України, на свою історичну Батьківщину. Як відомо, лише в колишніх республіках СРСР нині проживає близько 7 млн етнічних українців. Очевидно, що частина з них уже зараз прагне повернутися в Україну, інші — пізніше, але, безперечно, що такі міграційні

процеси активізуються найближчим часом. Економічна ситуація в Україні не дає змоги відразу прийняти всіх бажаних і створити їм відповідні умови для проживання. Невлаштованість, відсутність упевненості в завтрашньому дні може призвести до незадоволення й іммігрантів, і постійних жителів тих регіонів, куди вони прибувають. Тому міграційні процеси треба не лише контролювати, а й регулювати певними органами. Доцільно вивчати, аналізувати й прогнозувати ці процеси та їхні можливі наслідки, щоб запобігти негативним явищам, а може, і встановити певні квоти, тобто визначити, яку кількість людей Україна може прийняти в певний період з урахуванням соціально-економічної ситуації, що склалася. Слід враховувати й те, що останнім часом Україна відчуває на собі процеси глобального світового характеру. Мається на увазі активізація рухливості населення в усьому світі і стрибкоподібне збільшення припливу мігрантів в Україну, яка почала відігравати роль своєрідного "загального дому". Територія України стала однією з ланок міжнародної нелегальної міграції з країн Південної Азії, Китаю, Пакистану, Афганістану та ін., які використовують її як перевалочну базу для в'їзду в європейські країни. Ці процеси турбують світову громадськість, особливо уряди європейських держав, куди прямують мігранти.

З метою вивчати і прогнозувати міграційні процеси при ООН створено Міжнародну організацію з міграції, яка на початку 1994 р. провела досить фундаментальне дослідження різновидів і мотивів можливої міграції з деяких країн, у тому числі з України і Росії. Організація планує далі вивчення міграційних процесів і вироблення відповідних рекомендацій урядам тих країн, які втягнуті в ці процеси.

Оскільки приплив мігрантів в Україну останнім часом зростає, це створює певні труднощі й веде до загострення соціальної напруженості в суспільстві. За умов погіршення соціально-економічної ситуації в країні, протистояння різних політичних сил не виключена можливість виникнення конфліктного потенціалу в різних сферах суспільного життя. Це стосується і конфлікту суспільства загалом, яке бажає позитивних змін і зміни влади, що неспроможна забезпечити їх.

Найраціональнішим способом розв'язання конфлікту є той, який усуває саме його підгрунтя, тобто задовольняє вимогу здійснення бажаних у суспільстві реформ. Поступ суспільства до реалізації

цих реформ певною мірою може загострити ситуацію в країні, поглибити конфлікт, але за своїм характером носитиме позитивну функцію — конструктивну, стабілізувальну.

Для України характерним є зміщення "гарячих" точок конфлікту із західного регіону на схід і південь — у Донбас і Крим. Якщо у Західній Україні значним чинником, який стримує прояв соціального протесту проти різкого зниження рівня життя, є готовність терпіти заради незалежності України, то в Криму і на Донеччині, де саме на незалежність покладалися надії на краще життя, цей чинник не спрацьовує.

Аналіз ситуації в Україні підтверджує, що наша держава попри всі соціально-економічні труднощі основні проблеми намагається вирішувати цивілізованими методами.

Політичні системи та інститути

Політична система й тенденції її розвитку в Україні

Різні політичні явища, що відбуваються в суспільстві, тісно взаємопов'язані й становлять цілісний соціальний організм, який має відносно самостійність. Його розвиток відбувається на основі об'єктивних закономірностей, але при цьому важливу роль відіграє і суб'єктивний чинник, що виступає як система регулювання відносин між окремими елементами суспільства з боку влади. Саме ці відносини та регулювання їх і становлять політичну систему, яка виступає головною силою, що забезпечує функціонування і розвиток політичного життя суспільства. Тому з'ясування сутності політичної системи суспільства, структури, функції, ролі й напрямів її розвитку є надзвичайно важливим і актуальним, адже вона гармонізує суспільні відносини, визначає механізми вирішення соціальних конфліктів і запобігання кризовим явищам. Нині в Україні йде пошук нових шляхів соціально-політичного розвитку, а тому питання реформування і зміни політичної системи набувають особливо великого значення. Практичне значення цієї проблеми посилюється ще й тим, що нині в незалежній Україні активно формується власна нова політична система, і від рівня знань у цій сфері політичної науки значною мірою залежить майбутнє нашої держави.

Сутність, структура і функції політичної системи

Модернізація суспільних структур, яка відбувається в Україні, поставила в центр політичних досліджень проблему пошуку шляхів виходу з кризи, визначення оптимальних принципів функціонування політичної системи українського суспільства.

Поняття "політична система" дає змогу найповніше і послідовно розкрити суспільно-політичну природу суспільства, існуючі політичні відносини, інститути, норми і принципи організації влади. Це поняття покликане відобразити два моменти в політичній науці:

1) цілісність політики як самостійної сфери суспільства, що представляє сукупність взаємодіючих елементів (партій, держави, лідерів, права та ін.);

2) характер зв'язку політики із зовнішнім оточенням (економічною, соціальною і культурною сферою, іншими державами).

Уведення поняття "політична система" має й практичне значення. Воно допомагає виділити чинники, які забезпечують стабільність і розвиток суспільства, розкривають механізми узгодження інтересів різних груп населення.

Поняття "політична система" за змістом дуже об'ємне. Політичну систему можна визначити як сукупність політичних інститутів, громадських структур, норм і цінностей, а також як їхню взаємодію, в якій реалізується політична влада і здійснюється політичний вплив. Тому в політичну систему включають не тільки політичні інститути, які безпосередньо й активно беруть участь у політиці (держави, партії, лідери і т. д.), а й економічні, соціальні й культурні інститути, традиції, цінності і норми, які мають політичне значення і впливають на політичний процес. Призначення всіх цих політичних і громадсько-політичних інститутів полягає в тому, щоб розподіляти ресурси (економічні, валютні, матеріальні, технологічні та ін.) і спонукати населення до прийняття цього розподілу як обов'язкового для всіх.

Стимулювальним чинником у становленні й розвитку теорії політичних систем стала загальна теорія систем, яку розробили Л.Л. Богданов і Людвіг фон Берталанфі. За їхнім твердженням, "система — це певна кількість взаємопов'язаних елементів, що утворюють стійку цілісність і мають певні інтегративні закономірності, властиві саме цій спільності". Будь-яка система характеризується й стійкими зв'язками елементів, які досягаються внаслідок структурного впорядкування її частин. Важливою рисою системи є її цілеспрямований функціональний стан.

Ураховуючи методологію Богданова і Берталанфі, Талкот Парсонс підійшов до розгляду суспільства як дуже складної

системи управління, що складається з відносно самостійних систем: економічної, політичної і духовної. Кожна з цих систем виконує свої специфічні функції. "Призначення політичної системи, — уважав Т. Парсонс, — це забезпечити інтеграцію, розробити й реалізувати загальну мету суспільства".

Ідеї Т. Парсонса істотно поглибив інший американський політолог — Д. Істон, якого багато вчених вважають засновником теорії політичних систем. У своїх працях "Політична система" (1953), "Межа політичного аналізу" (1965) він показав політичну систему як організм, який саморегулюється й розвивається, активно реагує на імпульси, які надходять ззовні, тобто на команди.

За Д. Істоном, у системи є вхід і є вихід. На вхід з навколишнього соціального й культурного середовища надходять імпульси — вимоги і підтримка. На виході системи здійснюються політичні рішення й політичні дії, спрямовані на реалізацію цих рішень.

Вимоги — це перший вид імпульсів на вході системи. Ці імпульси можуть бути різними — від вимог до властей підвищити заробітну плату, справедливо розподіляти блага і забезпечувати якість і освіту, охорону прав і свободи громадян, унормувати тривалість робочого дня до питань охорони здоров'я, забезпечення громадського спокою тощо.

Другий вид імпульсів на вході — це підтримка. Вона можлива в різних формах: від матеріальних (виплата податків, праця на громадських засадах, військова служба і т. ін.) через виконання законів та інших актів державної влади до шанобливого ставлення до влади і духовної символіки.

Д. Істон називає три об'єкти підтримки:

1) політичне суспільство — група людей, які взаємопов'язані в одній структурі завдяки розподілові діяльності в політиці;

2) "режим" — основними компонентами його є цінності (цілі та принципи), норми і структура влади;

3) правління, до якого відносять людей, що беруть участь у щоденних справах політичної системи, визнаються більшістю суспільства відповідальними за свою діяльність.

Підтримка, яку виявляють системі, може посилюватися, коли система задовольняє потреби і вимоги громадян. Тому без достатньої підтримки політична система не може ефективно й надійно працювати.

Ці імпульси-вимоги та імпульси-підтримки повинні регулярно надходити до системи, інакше вона буде працювати з перервами або й зовсім зупиниться. З іншого боку, надмірне перевантаження системи різними імпульсами не дає їй змоги ефективно працювати, система перестає оптимально реагувати на соціальну інформацію, що надходить, і це призводить до її застою.

Ставлення до вимог, які надходять від різних шарів населення, значною мірою залежить від типу політичної системи. Антидемократичні, тоталітарні системи, наприклад, розглядають запити і вимоги людей як своєрідний вияв незадоволення владою і тому прагнуть придушити виступи з цими вимогами. Демократичні, конституційні політичні системи здебільшого розглядають запити і вимоги населення як необхідну умову нормальної реалізації своїх функцій. Населення підтримує тих лідерів, ті угруповання, що вже підтвердили свою готовність захищати і задовольняти запити і потреби цього населення, тобто ті угруповання і тих лідерів, на яких воно може впливати.

На виході системи як її реакція на вимоги і підтримку з'являються авторитетні політичні рішення і політичні дії влади щодо розподілу цінностей і ресурсів. Вони можуть бути у формі нових законів, асигнувань на конкретні потреби, політичних заяв про політичні наміри та політичні дії тощо.

І все ж таки підхід Д. Істона до визначення моделі політичної системи не дає можливості пояснити, чому уряди часом приймають рішення, які не виходять з вимог громадян, навіть більше — суперечать їхнім інтересам. Прикладом можуть бути рішення правлячих кіл Сполучених Штатів розв'язати війну у В'єтнамі, рішення ЦК КПРС ввести війська в Афганістан, рішення російського уряду почати бойові дії у Чечні та ін. Можна стверджувати, що прийняття таких політичних рішень зумовлене вимогами, що надходять не від соціально-культурного середовища, а від правлячої еліти, яка приймає рішення.

Теорія політичних систем Д. Істона була критикована за поверхове врахування психологічних аспектів політичної взаємодії.

Інший підхід до визначення політичної системи запропонував Габрієль Алмонд. Він вважає, що на передній план необхідно висунути цільовий, поведінковий аспект різних структур, які входять до політичної системи. З його точки зору, політична система — це різні форми політичної поведінки як державних,

так і недержавних структур, в аналізі яких виділяються два рівні: інституційний та орієнтаційний. Якщо інституційний рівень зосереджений переважно на дослідженні державних і недержавних політичних інститутів, то орієнтаційний зорієнтований на вивчення політичних структур, які в своїй сукупності створюють політичну культуру. Г. Алмонд підкреслив, що, на відміну від усіх інших суспільних систем і організацій, політична система наділена правом застосування чи погрози застосування більш або менш легітимного фізичного насильства. "Це — узаконена сила, — пише він, — яка пронизує всі "ввідні" та "вивідні" чинники суспільства, надаючи йому особливих якостей і сенсу, забезпечуючи його згуртованість як системи".

Г. Алмонд визначає чотири функції "введення":

- 1) функція політичної соціалізації й залучення до участі в політичному житті;
- 2) функція артикуляції інтересів, тобто формування вимог, відповідних реальним чи уявним інтересам;
- 3) функція агрегування, тобто об'єднання, інтересів;
- 4) функція політичної комунікації, тобто спілкування, обміну думками, ідеями.

Він визначає і три функції "виведення":

- 1) розроблення норм;
- 2) застосування норм;
- 3) контроль за виконанням цих норм.

Функція "введення" здійснюється неурядовими формуваннями (групами тиску, політичними партіями, незалежною пресою та ін.), тоді як функція "виведення" — це урядова прерогатива.

У радянські часи в науковій літературі аж до середини 80-х років аналогом поняття "політична система" було поняття "політична організація суспільства". Політична організація суспільства включала профспілки і молодіжні організації. Ядром політичної організації була КППС — "направляюча, мобілізуюча і керівна сила суспільства". Монопольне становище КППС у політичному житті суспільства набувало ролі держави, придушувало ініціативу, політичну самостійність інших суб'єктів політики.

І лише наприкінці 80-х років категорія "політична система" стала утверджуватись у філософській і політичній літературі радянського суспільства. Але об'єм і зміст цієї категорії

пояснювалися все ж інакше, ніж у зарубіжній літературі. Відповідно до марксистського підходу щодо зумовленості політичної надбудови економічного базису, соціально-класової структури суспільства політична система була тісно пов'язана з визначеним типом формації.

Політична система суспільства в науковій літературі того часу визначалася як складний комплекс державних інститутів, політичних партій і суспільних організацій, у рамках якого відбувається політичне життя суспільства і здійснюється державна й суспільна влада. З наведеного означення проглядається абсолютизація інституційного підходу й звуження масштабів і взаємозв'язку політичної системи з іншими соціальними структурами суспільства, з психологічними й ідейними установками правлячої еліти і політичних лідерів.

Сучасні наукові погляди, які існують у вітчизняній науковій літературі, окреслюються двома підходами. Перший з них політичну систему трактує як теоретичний, ідеальний інструмент, який дає змогу виявляти й описувати системні властивості різних політичних явищ. При такому підході політична система розглядається не як відображення політичної дійсності, а як засіб (інструмент) системного аналізу політики. У такому значенні поняття "політична система" можна застосовувати для аналізу будь-якого відносно цілісного й самостійного політичного утворення: держави, партії, профспілки, громадсько-політичного руху та ін., кожне з яких можна розглядати як специфічну політичну систему.

У другому, конкретнішому, тлумаченні поняття "політична система" означає реальний складний механізм формування й функціонування владних відносин у суспільстві. Цей механізм включає політичну діяльність і політичні відносини між різними політичними суб'єктами (групи та індивіди): політичну організацію (до якої входять держави, партії та політичні асоціації), політичні й правові норми, політичну свідомість і політичну культуру та ін.

Спираючись на ці підходи, під час аналізу політичних систем різних суспільств слід враховувати як системні властивості різних політичних явищ, так і сталі взаємозв'язки між ними, а саме:

- інвайроментальні (взаємозв'язок середовища і системи);
- інституційні (організаційні властивості елементів системи — держава, партії, громадські організації, масові об'єднання, що беруть участь у політичному житті);

регулятивні (правові й політичні норми як нормативна основа діяльності інститутів системи);

комунікативні (внутрішні системні властивості, зв'язки та відносини);

функціональні (політичний режим і процес, що складається внаслідок діяльності з елементів системи);

культурно-творчі й ідеологічні (політична культура і свідомість);

рольові (призначення політичної системи як цілого в суспільному житті окремої країни і на міжнародній арені, а також роль окремих елементів політичної системи).

Отже, політична система становить складне й специфічне явище в життєдіяльності суспільства, з внутрішньо організованими зв'язками і властивостями елементів. Її можна визначити як системну сукупність політичних взаємин, правових і політичних норм, інститутів та ідей, пов'язаних із формуванням, здійсненням влади та з управлінням суспільством.

Яке ж методологічне значення категорії "політична система" для аналізу державного політичного управління?

По-перше, за її допомогою значно легше відокремити політичну сферу від державної, розкрити її взаємодію.

По-друге, легко зіставити елементи державної політики і політики суспільства, відрізнити державне управління від управління в суспільстві загалом.

По-третє, системний підхід дає змогу знайти багато спільного в різних типах політичних систем, визначити тенденції модернізації їх і шляхи зближення.

По-четверте, можливості цієї категорії дають змогу вивчати динаміку різних національних політичних структур у порівняльному плані протягом довгого часу, допомагають оцінювати політичний клімат країни і на цій основі приймати найоптимальніші політичні рішення.

Політична система функціонує як динамічна цілісна система в органічному взаємозв'язку з іншими системами: економічною, культурною, етнічною, соціальною, релігійною та ідеологічною. Усі системи суспільства взаємозв'язані і взаємозалежні.

Визначальною щодо всіх систем, зокрема й політичної, виступає економічна система. Адже серед численних і різноманітних інтересів соціальних груп провідними є саме економічні. Правлячі групи, їхні партії та організації утворюють такий економічний

організм, який задовольняв би насамперед їхні інтереси. Тому саме економічна система визначає сутність, структуру і функції політичної системи. А політична система, зі свого боку, справляє регулятивний вплив на економічну систему, забезпечує існування саме такого економічного організму, який потрібен правлячим соціальним групам.

Аналіз політичної системи дає змогу розкрити її структуру. Це — внутрішня організація цілісної системи як специфічного способу взаємозв'язку і взаємодії компонентів, які її утворюють; стійка впорядкованість елементів; закономірні зв'язки між елементами. Структура дає змогу зрозуміти, як саме системне ціле організоване.

Звернімося до поглядів на структуру політичної системи, які найчастіше трапляються в сучасній вітчизняній політичній літературі.

Першим фундаментальним елементом політичної системи суспільства є політичні відносини між індивідами, соціальними та етнічними групами, між націями й державами; між державою й громадянами, громадянами та їхніми організаціями щодо влади, вироблення й здійснення політики. Тут політична діяльність виступає формою функціонування політичних відносин. Вона є усвідомленою, цілеспрямованою діяльністю соціальних суб'єктів щодо реалізації своїх політичних інтересів у конкретній політичній діяльності людей, їхніх соціальних груп, громадсько-політичних об'єднань.

Політична діяльність починається з виникнення певного інтересу і завершується його реалізацією, тобто практичним результатом.

Одним із центральних елементів політичних відносин і політичної діяльності є політичні ролі. Аналіз показує, що, якою б стабільною не була система, політичні ролі її суб'єктів завжди в динаміці.

Стабільність політичних відносин полягає в чіткості визначення й закріплення в законах і нормах (правових, політичних і моральних) ролей, тобто кола прав, обов'язків і відповідальності суб'єктів політичної системи. Тому найважливіше політичне діяння складається з утворення, зміцнення і виконання ролей, пов'язаних з поєднанням елементів політичної системи з певними зв'язками. Такі ролі — ролі формування політичної системи та її функціонування — відіграють "офіси", сукупність "офісів" (мається

на увазі система органів і посад державних, партійних і громадських організацій).

У зв'язку з цим стрижневим елементом політичної системи виступає політична організація суспільства, яка включає державу та її установи, політичні партії, громадсько-політичні організації та рухи і трудові колективи зі своїми органами самоврядування.

Важливим елементом політичної системи є політична свідомість як невід'ємний компонент політичної діяльності людей. Вона є відображенням політичного життя суспільства в ідеях, поглядах, уявленнях, традиціях, соціально-політичних почуттях людини, соціальної групи, нації й народу. Політична свідомість — це розуміння суспільством самого себе як політичної цілості; в реальному житті така свідомість виступає як сукупність відповідних знань і оцінок.

Значну роль у політичній системі відіграє політична культура, яка характеризує якісний стан політичних відносин і діяльності в суспільстві, а також розкриває ступінь соціально-культурного розвитку людини і міру її активності в перетворенні політичної дійсності.

Політичні й правові норми виступають важливим регульованим елементом політичної системи. Якщо політичні норми діють і реалізуються у вигляді принципів і настанов, які регулюють діяльність політичних інститутів і громадян як суб'єктів політичного життя, то правові норми — це сукупність затверджених або санкційованих державою загальнообов'язкових правил політичної поведінки (норм), дотримання яких забезпечується певними заходами державного впливу (кримінальне, адміністративне, державне і громадянське право). На основі політичних і правових норм утворюються регулятори суспільних відносин щодо влади й закріплюються основні принципи діяльності суб'єктів політики.

Визнаним елементом політичної системи суспільства є засоби масової інформації як засоби духовного спілкування великих мас людей, духовно-політичного спілкування держави і суспільства, людини і держави та держави з іншими політичними інститутами та іншими державами і міжнародними організаціями. Засоби масової інформації використовуються, насамперед, для політичного та ідеологічного впливу на електорат з метою легітимації влади або щоб захопити її, зміцнити й реалізувати в інтересах певних соціальних сил.

Існують й інші погляди на структуру політичної системи. Переважна більшість сучасних західних і значна частина російських учених у структурі політичної системи виділяють такі підсистеми, як інституційна, нормативна, комунікативна, культурна і функціональна.

Основним елементом політичної системи є інституційна підсистема, тобто сукупність інститутів (державних, партійних, суспільно-політичних), які виражають і представляють різні за значенням інтереси: від загальнозначущих до групових і приватних. Найважливішим інструментом реалізації суспільних інтересів є держава. Вона зосереджує в своїх руках владу і ресурси, розподіляє цінності й блага, спонукає населення до обов'язкового виконання її рішень. Крім держави, в інституційну підсистему входять як політичні організації, наприклад партії і групи тиску, так і неполітичні організації, що мають значні можливості впливати на владу й суспільство, — засоби масової інформації, церква і т. ін. Рівень інституційної підсистеми визначається ступенем диференціації та спеціалізації ролей і функцій їхніх структур. Завдяки спеціалізації ця підсистема може швидко й ефективно реагувати на нові потреби та вимоги населення.

Інститути влади виконують найрізноманітніші ролі на основі різних норм — політичних, правових, культурних, моральних і т. ін. Уся ця сукупність норм, які регулюють політичні відносини, складає нормативну підсистему. Норми виконують роль правил, на основі яких відбувається політичний вплив. Ці правила можуть фіксуватися в конституціях, правових актах, а можуть передаватися з покоління в покоління у вигляді традицій, звичаїв і символів.

Керуючись формалізованими і неформалізованими правилами, політичні суб'єкти вступають у взаємодію. Форми цих взаємодій, що ґрунтуються на згоді чи конфлікті (наприклад, між особою і державою), на їхній інтенсивності й направленості, становлять комунікативну підсистему. Система комунікації характеризує відкритість влади, її здатність до діалогу, прагнення до згоди, до обміну інформацією з суспільством.

Політична взаємодія зумовлюється характером культурно-релігійного середовища, його однорідністю. Сукупність субкультур і релігійна система визначають пріоритетні цінності, переконання, стандарти політичної поведінки й політичну ментальність і складають культурну підсистему. Вона надає загальнозначущого

сенсу політичним діям і відносинам різних суб'єктів, стабілізує суспільство, лягає в основу взаєморозуміння і злагоди. Чим вищий рівень культурної однорідності суспільства, тим вища ефективність діяльності політичних інститутів. Базовим елементом культурної підсистеми є панівні в суспільстві політична культура й релігія, що визначають модель взаємодії індивідів, стандарти індивідуальної поведінки.

Бажані моделі суспільства, які віддзеркалені в системі культурних цінностей та ідеалів, визначають сукупність методів і засобів реалізації влади. Ця сукупність політичних технологій становить функціональну підсистему. Переважання методів примусу чи злагоди в реалізації владних взаємин визначає характер взаємовідносин влади і громадянського суспільства, засоби інтеграції його та досягнення цілісності.

Усі підсистеми політичної сфери поєднані зв'язками взаємозалежності. Взаємодіючи, вони забезпечують життєдіяльність політичної системи, допомагають ефективно реалізувати її функції в суспільстві. Отже, політична система — це жива, відкрита, динамічна система, що виконує свої, тільки їй властиві функції.

У науковій літературі є різні погляди на функції політичної системи, але є і певні спільні наукові підходи. Один із таких поглядів узагальнює погляди більшості вітчизняних учених щодо функції політичної системи. Вони збігаються в тому, що кожна функція повинна відображати певну системну якість. У зв'язку з цим можна виокремити такі основні функції політичної системи суспільства:

- 1) визначення цілей і завдань суспільства;
- 2) мобілізація ресурсів;
- 3) владно-політична інтеграція суспільства;
- 4) регулювання режиму соціально-політичної діяльності;
- 5) легітимація, під якою розуміється досягнення необхідного ступеня відповідності реального політичного життя офіційним політичним і правовим нормам.

Головні функції політичної системи — це визначення цілей і завдань суспільства, а також мобілізація всіх ресурсів для досягнення цих цілей і врегулювання режиму політичної діяльності.

Функції інтеграції й легітимації є функціями не лише політичної системи, а й духовно-культурної, економічної та інших систем.

Виконуючи свої функції, політична система забезпечує цілісний керівний вплив на суспільство як на єдиний організм, яким ефективно управляє політична влада.

Характерною ознакою політичного управління є те, що це управління свідоме, воно пов'язане з визначенням стратегічних, довготермінових пріоритетів, цілей, мети діяльності людей, їхніх угруповань і суспільства загалом. Політичне управління повинне формувати й підтримувати певний соціальний порядок, забезпечувати його захист, виправдовувати його існування.

Сьогодні Україна тільки починає розбудовувати свою нову політичну систему — систему демократичної діяльності й відносин, правових гарантій і політичної відповідальності всіх суб'єктів демократичного процесу.

Тому в реальному житті нашої країни, як і в інших країнах, які ще формують свої нові політичні системи, відбувається постійне суперництво двох чинників, двох основних тенденцій. З одного боку — чинник випадковостей, тенденція до дезорганізації, до руйнування старої політичної системи, з іншого — чинник управління й самоуправління, тенденція до організованості, впорядкування й стабілізації розвитку і прогресу політичної системи. Важливо, щоб усі ці процеси та явища були вузько детермінованими і мали можливість для різних ліній свого розвитку. Можливість управління визначається самим існуванням випадковостей, і це дає змогу уникати однорічного призначення. Тому одна з основних умов управління — це умова мати певний вибір; друга умова — щоб управляти, треба мати зворотний зв'язок між усіма елементами політичної системи.

Інша точка зору щодо функцій будь-якої системи виходить з того, що політична система забезпечує стабільність суспільства, його прогрес через збалансованість різних груп інтересів. Виходячи з цього, можна виділити такі функції політичної системи, використовуючи класифікацію сучасних американських політологів Г. Алмонда і Дж. Павелла:

1. *Функція висловлення інтересів.* Політична система через різні організації повинна представляти в суспільстві інтереси різних соціальних груп. Інакше вони можуть знаходити інші, часто досить руйнівні форми відображення своїх вимог.

2. *Функція узагальнення інтересів.* Розмежованість інтересів різних соціальних груп та індивідів у суспільстві може бути дуже

великою. Тому виникає потреба узагальнювати, перекладати вимоги на мову програм і доводити їх до влади. Цю функцію виконують переважно партії.

3. *Функція відпрацювання правил і норм.* Цю функцію виконують законодавчі органи, видаючи закони й нормативні документи.

4. *Функція застосування правил.* Виконання цієї функції є прерогативою виконавчих органів, які реалізують накази законодавців.

5. *Функція контролю застосування правил.* Цю функцію виконують судові органи й органи насилля чи примусу.

6. *Функція політичної комунікації.* Вона припускає різні форми взаємодії та обміну інформацією між різними структурами політичної системи, між лідерами і громадянами.

Типологія політичних систем

Розроблення теорії політичних систем передбачає диференціацію їх за типами. У вітчизняній політичній літературі довгий час вважалося, що єдиним критерієм, відповідно до якого треба класифікувати політичні системи, є суспільно-політична формація, економічний базис суспільства. Відповідно до цього критерію виділено рабовласницьку, феодальну, буржуазну і соціалістичну політичні системи.

Недостатність такої типології полягає в абстрактності й жорсткому прив'язуванні до економічної структури суспільства. Відомо, що однотипний економічний базис (Німеччина, Франція, Англія, Італія) перед другою світовою війною створив різні типи політичних систем. У Німеччині й Італії господарювали тоталітарні фашистські політичні сили, а у Франції й Англії — ліберально-демократичні. Такого роду приклади можна було б продовжувати. Справа, мабуть, не тільки в економічному базисі суспільства, хоч, безумовно, він відіграв важливу роль у становленні та функціонуванні політичних систем.

У зарубіжній політичній науці типи політичних систем класифікуються за різними критеріями, і це дає змогу глибше аналізувати їх, бачити переваги одних політичних систем над іншими в умовах однакових і різних економічних структур.

Так, Ж. Блондель поділяє політичні системи за змістом і за формами управління. Він виділяє п'ять основних типів:

1) ліберальні демократії, що опираються на лібералізм у прийнятті державних рішень;

2) комуністичні системи з пріоритетом рівності соціальних благ і зі зневагою до ліберальних засобів досягнення їх;

3) традиційні політичні системи, які управляються олігархією і відзначаються нерівномірним розподілом соціальних та економічних благ;

4) політичні системи, що переживають період становлення в країнах, які розвиваються, з авторитарними методами управління;

5) авторитарно-консервативні системи, мета яких — зберегти соціальну й економічну нерівність.

Існують і спрощені підходи до класифікації політичних систем. Вони поділяють політичну систему на демократію й диктатуру або на демократію, авторитаризм і тоталітаризм.

Більшість сучасних політологів виділяють три типи політичних систем.

Політичні системи англо-американського типу

Вони характеризуються вільною політичною культурою, що спирається на раціональний розрахунок, терпимість і толерантність громадян і політичної еліти. Системи цього типу стабільні, ефективні, здатні до саморегуляції. У цій системі чітко реалізується принцип поділу влади на три гілки (законодавчу, виконавчу і судову) і чітко визначено функції гілок влади.

Політичні системи тоталітарного типу

У політичній системі такого типу влада зосереджена в руках нечисленної політичної номенклатури (бюрократії). Засоби масової інформації перебувають під контролем держави. У суспільстві, як правило, дозволено діяльність лише однієї партії, що контролює всі елементи політичної системи, включаючи й державу. Панує ідеологія керівної партії. Занадто розширено функції репресивних органів. Політична активність має дозвільний і примусовий характер.

Континентально-європейські політичні системи

Це політичні системи, які склались у Франції, Німеччині, Італії, країнах Скандинавії. Для них характерним є існування і взаємодія елементів старих і нових культур, політичних традицій і форм політичної діяльності. Партії й суспільно-політичні об'єднання

вільно функціонують у межах існуючих конституційних норм. Представницькі й виконавчі гілки влади виконують свою діяльність на основі визначених законом регламентів і процедур.

Основні напрями становлення й розвитку політичної системи України

Більшість сучасних вітчизняних політологів, досліджуючи взаємозв'язок державної влади й суспільства, обмежують політичну практику існуванням двох основних типів політичної системи — демократії і диктатури. Демократія визначається як народна форма правління, де народ наділений владою і здійснює її безпосередньо сам або через вільно обраних своїх представників. За диктатури такої можливості немає.

Незалежна Україна обрала демократичний тип політичної системи, що й зазначено в новій Конституції України. Згідно з основними положеннями української Конституції, нині в нашій державі відбувається активний процес формування нової політичної системи. Складниками цього процесу є: утвердження принципів демократії, парламентаризму і політичного плюралізму; забезпечення прав і свобод громадян; поділ державної влади на законодавчу, виконавчу і судову; запровадження інституту президентської влади; визнання засобів масової інформації важливим елементом політичної системи; формування системи самоврядування народу тощо. Деякі з цих елементів уже увійшли в життя, а деякі тільки наблизилися до виконання. Крім того, докорінного реформування потребує економіка України. Вона вимагає переходу на ринкові відносини. Але щоб ринкове саморегулювання не перетворилося на розгул базарної стихії, держава та її законодавчі органи, партії і профспілки повинні доповнити його системою законодавчих та інших заходів, спрямованих, насамперед, на забезпечення соціального захисту громадян держави.

Утворення нової політичної системи в нашому суспільстві відбувається складно і суперечливо. Після серпня 1991 р. почали

складатися зовсім нові умови суспільного життя. Існуючі політичні інститути були неспроможні діяти ефективно, а нова політична система, яка покликана через відповідні інститути здійснювати управління суспільством, виробляється дуже повільно.

Водночас вихід з економічної і політичної кризи потребує якнайшвидшого, рішучого і, безумовно, компетентного запровадження нових систем: економічної — з ринковими відносинами, приватизацією, з однаковими умовами функціонування різних форм власності; політичної — з новими політичними відносинами, з правовою державою, парламентськими партіями, громадянським суспільством і самоврядуванням; соціальної — зі справедливим розподілом матеріальних і культурних благ, з новою організацією праці, ефективним соціальним захистом населення країни. Причому вводити нові системи необхідно винятково на науковій основі, зі своїми ознаками, законами, категоріями, з набором певних взаємодіючих інститутів і ланок. Для ефективного виконання цих завдань потрібні висококваліфіковані фахівці, які добре знають загальні закономірності процесів управління й самоврядування, історичний і політичний досвід своєї країни та інших країн. На жаль, таких фахівців в Україні дуже мало. Адже політична й народногосподарська системи в колишньому СРСР фактично ніколи не управлялися професіоналами. Професіональне управління вимагає знання понад 400 конкретних правил, досі не відомих керівництву. Жоден вищий навчальний заклад до недавнього часу не готував управлінців. У колишньому СРСР лише генеральних директорів підприємств було понад 100 тис., але тільки дехто з них мав відповідні знання.

Не краще було і з політичним керівництвом. Аналіз освіти членів політбюро ЦК КПРС свідчить, що після смерті Леніна від 15 до 40 % вищого політичного керівництва великої країни не мало не тільки професійної управлінської, а й взагалі вищої освіти. Тобто, тривалий час країною правили люди, м'яко кажучи, некомпетентні.

Політична спадщина тоталітарної системи мала багато й інших негативних наслідків. У теорії домінувало збіднене, а нерідко й примітивне, уявлення про демократію, зокрема соціалістичну, недооцінювався бюрократизм як потворне соціальне явище. Держава і право трактувалися в науковій літературі як класові інститути, позбавлені загальнолюдського змісту. Тривалий час

існувало недовірливе і навіть негативне ставлення до самої ідеї самоврядування. У політичному житті панувала одна партія — КІРС, а всі інші політичні інститути були підвладними їй і обслуговували її політику, її панування. На жаль, власного досвіду щодо реформування політичної системи Україна не має, а досвіду щодо побудови сучасної демократичної політичної системи наша країна практично не мала зовсім.

Головною метою формування нової політичної системи є перехід до справжньої, дієвої народної демократії. Для того щоб нова політична система була завжди здатною до самооновлення й адаптації, необхідно, згідно з положенням нової Конституції України, докорінно опрацювати механізм представницької і безпосередньої демократії, широко втілити в суспільне життя елементи самоврядування, зламати бюрократичну машину, обравши справді професіональний, кваліфікований парламент. Виконавча влада повинна бути також висококваліфікованою, а її апарат — невеликим, але здатним ефективно працювати.

У зв'язку з докорінною перебудовою механізму представницької демократії і безпосередньої демократії виникає необхідність удосконалити виборче законодавство на багатопартійній основі, чітко визначити процедури виборів Президента, народних депутатів України і місцевих представницьких органів.

До основних напрямів становлення й розвитку нової політичної системи слід віднести побудову демократичної, правової, соціальної держави, як записано в Конституції, з ефективно діючим парламентом, професіональним висококваліфікованим, сильним урядом і з незалежними судовими органами — тобто з чітким поділом влади на законодавчу, виконавчу і судову гілки з розмежуванням їхніх функцій. Важливим завданням є зміцнити законність і правопорядок, виключити можливість узурпації влади та зловживань, ефективно протидіяти бюрократизмові і формалізму; утвердити верховенство закону, безперечно дотримуватися його на всіх рівнях усім громадянам; забезпечити гідні людини умови життя.

Демократизм держави і державного ладу загалом виявляється насамперед у визнанні народу носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні, а також у поєднанні безпосереднього народовладдя зі здійсненням влади через органи державної влади і місцевого самоврядування.

Крім цього, основним напрямом формування нової політичної системи є побудова громадянського суспільства як сукупності вільних людей та їхніх організацій, політичних партій, рухів, профспілок, кооперативів та асоціацій, покликаних виражати й захищати індивідуальні й групові інтереси громадян, встановлювати й реалізовувати відповідні відносини з державою. Творення громадянського суспільства в Україні повинне спиратися на використання світового досвіду, різних форм власності й демократичних політичних інститутів.

Шлях до громадянського суспільства пролягає через якнайширше запровадження самоврядування народу. Воно втілюється у двох взаємопов'язаних тенденціях:

1) розширення сфери самоврядування народу за рахунок радикального звужування централізованого державного управління;

2) якісний розвиток самоврядування, спрямований на подальше розширення сфери дії гуманістичних принципів і демократичних засад і на витіснення елементів бюрократизму.

Важливим у побудові громадянського суспільства є утвердження плюралізму, який виступає своєрідною формою самореалізації суспільства й особи, відображаючи ступінь самодіяльності вільних людей та їхніх організацій, соціальної й політичної свободи.

Як основа демократичної політичної системи громадянське суспільство вносить у неї демократичні риси і якості, могутній дух вивільнення особи від державного диктату.

Важливим напрямом формування політичної системи є дальший розвиток і вдосконалення політичних відносин шляхом відкриття максимального простору самоврядуванню суспільства на всіх рівнях його соціально-політичної організації, сприяння якнайповнішому виявленню ініціативи громадян і представницьких органів влади, партій, об'єднань і рухів та трудових колективів.

Зростання політичної свідомості і політичної культури суспільства й особи як на теоретичному, так і на буденному рівнях також є важливим напрямом становлення і розвитку нової політичної системи. Це передбачає запровадження раціональної системи політичної освіти громадян, удосконалення повсякденного практичного політичного досвіду, враховуючи, що буденний рівень політичної свідомості матеріалізується в спостереженнях, звичках, уявленнях і стереотипах, впливає на формування громадської думки.

Творення нової України потребує якісно нового стану духовності народу, посилення його освітнього й культурного потенціалів, структурних змін у середній і вищій освіті, звернення до найкращих політичних традицій, політичної історії та культурної спадщини українського народу, раціональнішого й ефективнішого використання досягнень вітчизняного мистецтва. Це потребує забезпечення необхідних умов для вільного розвитку нації в цілому і кожного етносу зокрема, формування й зростання національної свідомості та національної культури.

До основних напрямів і перспектив формування нової політичної системи слід віднести і вдосконалення діяльності засобів масової інформації, зміцнення їхньої ролі в регулюванні політичних відносин, в управлінні суспільством, у формуванні політичної свідомості й політичної культури суспільства і кожного громадянина, особливо для досягнення владно-політичної інтеграції суспільства.

Найважливіше завдання засобів масової інформації — забезпечувати широку гласність як запоруку демократизації суспільства, як важливий принцип розбудови громадянського суспільства і правової держави. Одним із головних результатів діяльності засобів масової інформації має бути створення нової суспільно-політичної ситуації, що характеризується розкріпаченням свідомості й ініціативи людей, вільним обміном і боротьбою думок, справжнім плюралізмом у пошуках шляхів виходу країни з кризи. При цьому гласність не повинна обернутися на засіб вияву амбіційних, егоїстичних інтересів окремих людей чи груп, досягнення цілей, які не збігаються з утвердженням реального народовладдя.

Вчасне самооновлення політичної системи з урахуванням внутрішнього і міжнародного становища, тобто її постійна адаптація, є важливим компонентом її розвитку. Адаптація для політичної системи — це не просто пристосування до ворожого впливу, це і спроба перетворити ті системи, які чинять тиск.

Слід зазначити, що всяка політична система функціонує на основі соціально-політичних норм, які відіграють роль регулятора політичної діяльності. Головне місце серед них займає право — санкціоновані чи встановлені державою для громадян і юридичних осіб правила поведінки, дотримання яких забезпечується державним примусом. Крім того, існують звичаї, корпоративні

норми і норми моралі. В усій системі норм є основні положення, пов'язані з виконанням влади. Це — державне (конституційне) право, яке гарантується конституцією. Решта норм так чи так впливає з конституції. Саме конституційні норми мають найдужче виражений політичний характер.

Конституція (від лат. *constitutio* — устрій) — це писаний правовий документ (основний закон). Він містить політичні інститути і процедури. Слід зазначити, що тиранічні режими також можуть мати демократичні конституції. Тому важлива не просто конституція, а конституціоналізм як принцип функціонування політичних інститутів у тому розумінні, що й уряд, і державні інститути реально обмежені у своїй діяльності певними правовими процедурами й що є певні рішення, яких вони не можуть прийняти взагалі. Необхідно мати так звану живу конституцію — реально існуючу в країні систему соціально-політичних відносин, які генерують і захищають конституціоналізм. Останній може існувати і без конституції (наприклад, в Англії). Важливим принципом конституціоналізму є захист прав і свобод людини.

Система суспільних відносин, які регулює, закріплює й охороняє конституція, становить конституційний лад країни. Основними складниками конституційного ладу є державний і суспільний лад. Конституція регулює і закріплює, як правило, не всі аспекти державного і суспільного ладу, а лише його основи. Тому пріоритетним елементом конституційного ладу є основи державного ладу. У найзагальнішому плані основи державного ладу являють собою систему базових принципів організації й діяльності держави та її найважливіших інститутів. Ці принципи визначають сутність, тип, форми і функції держави та механізми здійснення їх. Головною рисою нашої держави і, відповідно, принципами державного ладу є суверенність і незалежність.

Підсумовуючи, зробимо певні висновки.

Політична система суспільства — це система відносин, ідей, інститутів та політичних і правових норм, пов'язаних із формуванням і здійсненням влади й управління. Вона забезпечує інтеграцію всіх елементів суспільства і саме його існування як єдиного цілого.

Основний напрям становлення й розвитку політичної системи України — глибока й усебічна демократизація суспільного життя, розбудова громадянського суспільства, правової і соціальної

держави, посилення взаємовпливу і взаємозв'язків із політичними системами інших країн задля власного безперервного вдосконалення.

Держава як основний інститут політичної системи

Основним інститутом політичної системи, формою політичної організації суспільства є держава. У світі існує близько 200 держав, і число їх продовжує зростати. Держава є основним знаряддям влади, носієм суверенітету, вона представляє все суспільство, його інтереси як усередині країни, так і в зовнішніх зносинах, захищає права і свободи людини. Держави різняться між собою своєю історією, соціально-політичною організацією, рівнем економічного, соціального і культурного розвитку та формою. У зв'язку з цим важливо з'ясувати сутність, генезу держави, її функції, форми, становлення правової держави та громадянського суспільства.

Генеза, сутність і функції держави

Історія держави — складний і багатоманітний процес, зумовлений різними історичними й регіональними особливостями і чинниками.

Виникнення держави, її сутність, організаційна структура і механізм функціонування належать до найскладніших проблем життя й розвитку суспільного життя.

Генеза держави. Згідно з писаною історією людства, перші держави виникли наприкінці IV — на початку III тисячоліття до н.е. Історична наука не має єдиної думки щодо причин виникнення держави. Залежно від наукового інтересу, ідеології та політичного замовлення появу держави одні пов'язують із виникненням самого суспільства, інші — з процесами, які відбуваються в суспільстві, треті — з діяльністю людей і т. ін.

У різні історичні епохи в поняття “держава” вкладали різний зміст. Давньогрецький філософ Платон зображав ідеальну державу як ієрархію трьох станів: правителів-мудреців, воїнів і чиновників, селян і ремісників. Основоположник утопічного соціалізму Т. Мор стверджував: “Держава — це змова багатих проти бідних”. Г. Гегель вважав: “Держава — це образ і дійсність розуму, це хід боїв у світі”. А Людовік XIV говорив: “Держава — це я”. Цей вислів увійшов в історію як символ абсолютної влади. У 20 ст. у зв'язку з розвитком демократії з'явилася нова формула: “Держава — це ми”. В аналізі й визначенні сутності держави виявилось два підходи: позакласовий і класовий.

Позакласовий підхід до аналізу виникнення держави і визначення її сутності знайшов відображення в низці теоретичних концепцій. “Патріархальна” версія доводила, що держава походить від сім'ї, яка розрослася. “Теократична” теорія стверджувала, що державу подарував Бог. Г. Гегель розглядав державу як відображення і дійсність розуму, втілення моральної ідеї. “Договірна” теорія проголошувала, що держава — це знаряддя примирення класів. Саме такий погляд поділяли Т. Гобс, Ж.-Ж. Руссо та ін. На думку Руссо, держава, об'єднуючи всі групи людей, повинна захищати особу та її власність. Існувала ліберальна теорія “нічного сторожа”, згідно з якою держава виникла через необхідність охороняти спокій громадян, а теорія “обруча” стверджувала, що держава “стягує” воедино своїх громадян, як обруч клепки у діжці.

Наприкінці 19 ст. для пояснення причин виникнення держави було висунуто “теорію насильства”, найяскравішим представником якої є Людвіг фон Гумплович. Відповідно до неї, серед найважливіших чинників державотворення виділялися війни й територіальні завоювання. За “психологічною теорією”, поява держави викликана необхідністю панування однієї, сильнішої частини населення над іншою, психологічно слабшою.

Аналіз позакласових теорій дає змогу зробити висновок, що жодна з них не дає повного, обґрунтованого пояснення походження і сутності держави.

Класовий (марксистський) підхід до аналізу причин виникнення держави й визначення її сутності базується на тому, що людська цивілізація бере початок із первіснообщинного ладу, який охоплює великий історичний період у сотні тисяч років. Характерними

рисами життя людей у той час були: спільна праця членів общини, зрівняльний розподіл продуктів, відсутність публічної влади, відокремленої від основної маси людей. Община діяла на основі повного самоврядування. Економічною основою такого суспільного устрою були общинна власність і спільна праця, спільне ведення господарства. Це й давало можливість вижити в суворих умовах первісної епохи.

Однакове ставлення членів суспільства до нечисленних примітивних засобів виробництва робило їх рівноправними власниками, зумовлювало їхній колективізм.

Минули тисячоліття, перш ніж примітивні знаряддя праці змінилися на досконаліші, які дали змогу окремим сім'ям здобути виробничу й економічну самостійність. На новому ступені розвитку матеріального виробництва відбувається перший поділ праці — відокремлення скотарства від землеробства. Одним із наслідків такого поділу став перехід до батька права власності та успадкування дітьми батьківського майна, що призвело до глибокої тріщини в єдиній колективній власності роду.

Первісна община перетворилася на селянську, засновану не на колективній, а на приватній власності на засоби виробництва. Це було прогресивним кроком, оскільки стимулювало розвиток виробництва. Водночас приватна власність зумовила економічну нерівність сімей та посилення влади вождів і восначальників. З'явилися початки спадкової влади.

Отже, на місце первіснообщинного колективізму і взаємодопомоги прийшла роз'єднаність людей, боротьба за владу і привілеї. Суспільство розкололося на протилежні соціальні групи, й не вистачало лише організації, яка б зламала опір неімущих і малоімущих соціальних груп і закріпила панування заможних, їхнє право на владу. Така організація й виникла, ставши втіленням держави. Вона формувалася в умовах зіткнення класів і ставала, за загальним правилом, організацією наймогутнішого, економічно панівного класу. За допомогою держави цей клас став і політично панівним і таким чином здобув нові засоби для придушення експлуатації пригніченого класу.

Виходячи з цього, прихильники класового підходу визначають державу як “основний інститут політичної системи класового суспільства, що здійснює управління суспільством, охорону його економічної і соціальної структури”. “Держава, — стверджував

В.І. Ленін, — є машина для гноблення одного класу іншим. Машина, щоб тримати в покорі одному класові інші, підлеглі класи”.

Не заперечуючи впливу класових чинників, більшість сучасних учених все ж не пов'язує існування держави безпосередньо з виникненням приватної власності і класів. У деяких країнах її поява історично передувала і сприяла класовому розшируванню суспільства (Стародавній Єгипет і Вавилон, Стародавній Китай, Ізраїльське царство Давида, царство Урарту, античні держави, Київська Русь).

Аналіз докласового суспільства свідчить, що виникнення держави значною мірою пов'язане з потребою в управлінській функції, виділення управлінської праці в самостійну функцію, яка стає необхідною для ефективного регулювання суспільних відносин. Тобто головним визначальним чинником у виникненні держави виступає не приватна власність і не класові антагонізми, а потреба суспільства в здійсненні організаційно-управлінської функції.

У процесі історичного розвитку, в міру стирання соціальних відмінностей і протилежностей, демократизації суспільства, держава все більше стає надкласовою, загальнонаціональною організацією.

Адже однією з найважливіших особливостей держави є здатність інтегрувати суспільство, в якому наявні соціальні відмінності та спричинена ними боротьба інтересів.

Тому держава і діє насамперед у сфері загальних інтересів, проблем розвитку та існування соціальної цілісності. Якщо вона виходить з цієї сфери, перестає бути представником інтересів соціальної цілісності, то перестає бути й державою, не виконує своєї функції регуляції соціальних відносин. Вважати, як це часто роблять, виходячи з марксистсько-ленінської традиції, державу тільки інструментом панування одного класу над іншим — це, по суті, спотворювати її природу, забувати неминучий зв'язок держави з інтересами соціальної цілісності.

Цікавими для розуміння сутності держави є соціологічні характеристики держави, висловлені відомими вченими і політичними діячами.

Своєрідно витлумачив суть держави німецький соціолог і політолог М. Вебер (1864–1920), який розробив “соціологію

панування”. Влада, за М. Вебером, означає можливість виконувати волю всередині певного соціального середовища, навіть усупереч опорі інших його учасників. Основною ознакою панування він вважав здатність апарату управління гарантувати “порядок” на даній території шляхом погрози або її застосування психологічного й фізичного насилля. “Панування” розглядається в соціології М. Вебера як особлива форма влади, як основний інститут у системі держави.

Основні соціологічні характеристики держави, на думку М. Вебера, такі: наявність адміністративного й правового правопорядку, на який орієнтуються дії адміністративного апарату; примусовий характер даних дій; поширення їх на певну територію; монополія легітимного (законного) застосування насильства.

Та це не повною мірою виражає сутність держави, бо також зводить її практично до панування одного класу над іншим, до насильства. Тому анархісти, наприклад, виступали проти держави як такої. М. Бакунін писав: “Якщо є держава, то обов’язково є панування, отже, і рабство: панування без рабства, відкритого чи замаскованого, немислиме, ось чому ми — вороги держави... Всяка держава, не виключаючи й ... народної, є ярмо, а це породжує, з одного боку, деспотизм, а з іншого — рабство...”.

Іспанський політолог Саністебан визначає державу як політичну спільноту, складниками якої є територія, населення і влада. Територія — це простір держави, зайнятий її населенням, де повною мірою діє влада політичної еліти. Влада еліти реалізується через юридичні норми. Влада держави є суверенною, тобто на її території вона виступає як найвища влада, а у світовому товаристві — як самостійна.

Сутність і ознаки держави. Держави різних історичних епох і народів не схожі між собою, відрізняються одна від одної. Але в них є певні риси, які притаманні кожній з них, хоча у сучасних держав, для яких характерні інтеграційні процеси, вони часом досить розмиті. Загальними ознаками держави, спільними для всіх, є такі:

1. Територія, що окреслюється кордонами держави. Закони й повноваження держави поширюються на всіх людей, які проживають на певній території. Сама держава будується не за кровнородинними (кровними) чи релігійними ознаками, а на основі територіальної і, часто, етнічної спільності людей.

Територія — це просторова форма і матеріальна основа життєдіяльності людей. Кожна держава має свої територіальні кордони, які формувались і установлювались різними шляхами: стихійно, спонтанно, як відображення існуючих природних меж (ріки, моря, гори тощо); установлені примусово внаслідок воєн чи міждержавних конфліктів; стали результатом міжнародно-правових угод та ін.

Сучасне міжнародне право виходить із принципу недоторканності й територіальної цілісності держав, недопущення насильницького переділу територій держав, відторгнення будь-якої частини їх. Поважання територіальної цілісності й недоторканності кордонів є необхідним елементом усіх міждержавних політичних договорів.

2. Посутньою ознакою держави є народ, який проживає на території держави, має свою ієрархію, структуру, організацію і державно-правовий статус, об’єднаний правовим союзом громадян, громадянством. У світі існує два головні способи набування громадянства: від народження або через надання громадянства особі з її волі (натуралізація) уповноваженими на те державними органами.

3. Важливою ознакою держави є її суверенітет, який визначають як делеговану народом верховну владу, її верховенство на всій території держави. У будь-якому сучасному суспільстві є багато влад: сімейна, виробнича, партійна, церковна і т. ін. Але найвищою владою, рішення якої обов’язкові для всіх громадян, організації та установ, володіє держава. Тільки їй належить право на видавання законів, які обов’язкові для всього населення.

4. Наявність закону. Закон є перша субстанція влади. Усі великі володарі й царі були передовсім законодавцями (Соломон, Мойсей, Ярослав Мудрий, Наполеон та ін.). У законі і через закон влада істотно змінюється; вона перестає бути сваволею й стає всезагальною нормою.

5. Монополія на легальне застосування сили, фізичного примусу. Діапазон державного примусу дуже широкий — від обмеження свободи до фізичного знищення людини. Можливість позбавляти громадян найвищих цінностей, якими є життя й свобода, визначає особливу важливість і дієвість державної влади. Для виконання примусу в державі є спеціальні засоби (зброя, тюрми тощо), а також органи — армія, поліція, служба безпеки, суд, прокуратура.

6. Право справляти (стягувати) податки і збори з населення. Податки необхідні для утримання численних службовців і чиновників та для матеріального забезпечення державної політики: оборонної, економічної, соціальної тощо.

7. Відокремлення публічної влади від суспільства, її розбіжність з організацією всього населення, поява прошарку професіоналів-управлінців. Ця ознака відрізняє державу від родоплемінної організації, що будується на принципах самоуправління.

8. Претензія на представництво суспільства як цілого і захист загальних інтересів і спільного блага. Жодна організація, крім хіба що партій тоталітарних держав, не претендує на представництво і захист усіх громадян і не володіє для цього необхідними засобами.

9. Наявність чітко визначених державних символів: герба, прапора, гімну.

У статті 20 Конституції України вони означені так:

Державний Прапор України — стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів.

Великий Державний Герб України встановлюється з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького законом, який приймається не менше як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України. Головним елементом великого Державного Герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний Герб України).

Державний Гімн України — національний гімн на музику М. Вербицького зі словами, затвердженими законом, що приймається не менше ніж двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Визначення загальних ознак держави має не тільки наукове, а й практично-політичне значення, особливо в міжнародних відносинах і в міжнародному праві. Держава — суб'єкт міжнародних відносин.

Тільки на основі володіння якостями держави ті чи інші організації визначаються суб'єктами міжнародного права і наділяються відповідними правами й обов'язками. У сучасному міжнародному праві виділяють три мінімальні ознаки держави: територія, народ, який об'єднаний правовим союзом громадян (громадянством), і суверенна влада, що здійснює ефективний контроль хоч би над більшою частиною територій і населення.

Функції держави. Відповідно до свого призначення держава виконує певні функції — внутрішні та зовнішні. Внутрішніми прийнято вважати: законодавчу, організаційно-управлінську, соціальну, політично-економічну, національно-інтегративну, демографічну, культурну, правоохоронну, екологічну і фінансову.

Законодавча функція держави полягає у встановленні загальноприйнятих норм і вимог, які існують у вигляді законів, постанов, указів, розпоряджень тощо. Їх повинні дотримуватись усі громадяни та установи і порушення яких тягне за собою каральні функції з боку держави. Завдяки виконанню цієї функції досягається стабільність і правопорядок у суспільстві.

Завданням *організаційно-управлінської* діяльності держави є встановлювати і дотримувати певного порядку в суспільстві, розробляти програми і проекти та матеріальні засоби на здійснення їх і т. ін.

До соціальної функції належить діяльність держави із забезпечення громадян житлом, охорони здоров'я та розвитку медицини, охорони праці, перерозподілу прибутків, захисту незахищених верств населення, пенсійного забезпечення тощо.

Політично-економічна функція полягає в забезпеченні стабільності суспільства, економічного розвитку держави, у формуванні бюджету держави, у віднайденні джерел фінансових надходжень, у встановленні їхніх розмірів і державних витрат, у дотуванні необхідних галузей та ін.

До основних зовнішніх функцій відносять дипломатичну, оборонну, участь у міжнародному поділі праці, пов'язаному з ним обміні товарами, сировиною, технологіями і духовними цінностями; спільне розв'язування глобальних проблем сучасності та ін.

Дипломатична функція спрямована на забезпечення сприятливих зовнішньополітичних умов розвитку держави, на розвиток і співробітництво з іншими країнами, на інтеграцію держави у світове співтовариство. Завдяки *оборонній* функції забезпечується цілісність держави, її безпека і розвиток військового потенціалу.

Частина функцій держави належить виключно до її компетенції, тобто є її прерогативами. До них відносять: управління загальносуспільними справами в інтересах збереження цілісності суспільства і його стабільності; встановлення розмірів і збирання

податків, мита, випуск грошей і регулювання грошового обігу; застосування організованого примусу.

Усі функції держави диктуються двома видами інтересів — інтересами економічно панівних груп, які мають реальну владу, та інтересами решти соціальних прошарків народу. Ці загальні інтереси зумовлені самим фактом існування держави як цілісного організму, нормальне функціонування якого неможливе без вирішення спільних для нього проблем.

На сучасному етапі загальноцивілізаційною тенденцією є поступове перетворення держави на орган виявлення потреб та інтересів суспільства в цілому, не виключаючи пріоритетів економічно панівних соціальних груп.

Тобто нині формується загальноцивілізаційний підхід до аналізу причин виникнення, визначення сутності держави, її місця й ролі в політичній системі суспільства, її завдань і функцій. Його мета — подолати обмеженість і недоліки позакласового і класового підходів і забезпечити справді науковий аналіз державності.

Для виконання внутрішніх і зовнішніх функцій держава має певний механізм, який являє собою комплекс відповідних органів: законодавчих, розпорядчих і правоохоронних, у тому числі суд, прокуратуру, держбезпеку, збройні сили, фінансові структури.

Форми державного правління

У процесі становлення й розвитку держави формується певна система, що включає форму правління, державний устрій та політичний режим. Форма державного правління є однією з важливих характеристик форми держави і залежить від способу організації верховної влади в державі і насамперед від того, що саме визнається її формальним джерелом, яким є порядок утворення й оновлення органів державної влади (вибори або престолонаслідування), принципи взаємодії органів влади між собою і з населенням.

Джерелом влади визнається або воля однієї людини, або воля всього народу, або певної панівної соціальної групи. У сучасній науці прийнято розрізняти дві основні форми правління: монархічну і республіканську.

Монархія характеризується тим, що влада держави (короля, імператора та ін.) передається спадково. Вона не вважається похідною від будь-якої іншої влади, органу чи виборів. Монархія як форма правління має кілька різновидів. Абсолютна монархія передбачає всевладдя держави (короля, імператора) й відсутність конституційного ладу. Ця форма правління була поширена в добу феодалізму, нині в розвинутих країнах не існує. Конституційна монархія обмежує повноваження голови держави конституцією. Залежно від ступеня конституційного обмеження розрізняють дуалістичну й парламентську монархії.

За дуалістичної монархії відбувається поділ влади між монархом і парламентом. Повноваження монарха обмежені переважно у сфері законодавчої влади, але досить широкі у виконавчій. Так було в деяких державах 19 ст. (у Німеччині — за конституцією 1871 р., в Японії — за конституцією 1889 р.), а нині це фактично не практикується в розвинутих країнах.

Суть парламентської монархії полягає в тому, що законодавча влада сповна належить парламентові, а влада монарха значно обмежена й у сфері управління. Тепер парламентська монархія досить ефективна в багатьох країнах — Великій Британії, Нідерландах, Бельгії, Швеції, Норвегії, Данії, Іспанії, Японії.

Республіка (лат. *respublica* — суспільна справа) — форма правління, за якої найвища державна влада належить виборному представницькому органу — парламентові, раді. Глава держави також обирається. Існують такі основні різновиди республіканського правління: президентська, парламентська і мішана президентсько-парламентська республіка.

У президентській (прикладом можуть бути США) вагомою є роль президента в системі державних органів: він одночасно є главою держави й главою уряду, поста прем'єр-міністра немає. Уряд формується непарламентським шляхом: президент призначає його членів незалежно від парламенту (у США — за схваленням сенату). Міністри зобов'язані проводити політику, запроваджену президентом, і відповідальні перед ним. Президент обирається або особливою колегією виборців, обраною народом, або прямими виборами громадян. Тобто глава держави одержує прямий мандат народу, що дає змогу йому самому і його урядові правити, не оглядаючись на парламент. Більше того, президент наділяється ветою відкли-

кання законів, прийнятих парламентом, і користується цим правом досить часто. Суттєвою рисою президентської республіки є чіткий поділ влади на законодавчу, виконавчо-розпорядчу і судову. Ці гілки влади самостійні одна щодо одної, водночас виступають як певні противаги одна одній.

Парламентська республіка (Італія, Австрія, ФРН та ін.) визнає переважну роль парламенту й обраного ним уряду. Прикметні ознаки такої республіки:

- главі держави належить у системі державних органів скромне місце, хоча його повноваження юридично можуть бути досить широкими;

- уряд формується на парламентській основі з представників партій або коаліцій їх, які мають більшість місць у парламенті. Якщо президентові й надано право призначати членів уряду, то лише з дотриманням цього правила. Вотум недовіри урядові з боку парламенту тягне за собою або відставку уряду, або розпуск парламенту й проведення дострокових виборів;

- уряд, що формується з партій парламентської більшості й одержує вотум довіри, за допомогою партійної дисципліни спрямовує діяльність цієї більшості, тим самим контролюючи парламент у цілому;

- парламент крім видавання законів і вотування бюджету наділений і правом контролю за діяльністю уряду;

- уряд здійснює управління країною, а його глава (прем'єр-міністр, канцлер) стає фактично першою особою в державі, відтісняючи на другий план президента;

- президент здебільшого обирається парламентським шляхом, тобто або парламентом, або особливою колегією, що включає членів парламенту, а в окремих випадках — і загальними виборами (Австрія). Повноваження президента, крім суто представницьких, здійснюються здебільшого за згодою уряду.

Крім двох різновидів республіканського правління, які ми розглянули, є ще й такий, як парламентсько-президентська, або напівпрезидентська (мішана), республіка (Франція, Фінляндія, Португалія, Австрія, Польща, Болгарія та ін.). За цієї форми правління сильна президентська влада поєднується з ефективним контролем парламенту за діяльністю уряду. Напівпрезидентська республіка не має таких стійких типових рис, як парламентська чи президентська, і в різних країнах тяжіє до однієї з цих форм. Її

головна характерна риса — подвійна відповідальність уряду: перед президентом і перед парламентом.

Президент парламентсько-президентської республіки найчастіше обирається безпосередньо виборцями. Саме таким шляхом, згідно з Конституцією, обирається Президент України, і форма правління в нашій республіці близька до парламентсько-президентської.

Класичним прикладом мішаної форми республіки є Франція. Зберігши деякі атрибути парламентаризму, конституція 1958 р. значно посилила президентську владу. Президент став центральною фігурою в системі вищих органів влади. Він, за конституцією, “забезпечує своїм арбітражем нормальне функціонування публічних властей і спадкоємність держави, є гарантом національної незалежності, цілісності території, дотримання угод”. Повноваження президента: призначає прем'єр-міністра, головує в Кабінеті Міністрів, може розпустити парламент — Національні збори — і призначити нові вибори, є головнокомандувачем збройних сил. Ст. 16 Конституції передбачає надання президентові надзвичайних повноважень.

Своєрідною формою правління вирізняється Швейцарія. Функції глави держави тут здійснює колегіальний орган — Федеральна рада, яка обирається парламентом із семи осіб на широкій коаліційній основі. Головує у Федеральній раді президент, якого обирають терміном на один рік зі складу її членів (почергово). Він здійснює лише представницькі функції. Відповідальності уряду перед парламентом у Швейцарії не передбачено.

Форми державного устрою

Для глибшого розуміння держави як суб'єкта політичної влади необхідно розглянути форми державного устрою. Форма державного устрою — це територіально-політична організація держави, включаючи політико-правовий статус її складових частин і принципи взаємовідносин центральних і регіональних державних органів. Існують дві основні форми державного устрою: унітарна і федеративна.

Унітарна (єдина, злита) форма державного устрою передбачає поділ на адміністративно-територіальні одиниці, які не мають

політичної самостійності. Основні ознаки унітарної держави: єдина конституція і єдина правова основа; єдина система органів державної влади й управління, єдине громадянство, поділ на адміністративно-територіальні одиниці, в яких статус органів управління визначається загальнодержавними правовими нормами: підпорядкування цих органів центральним органам державної влади й управління.

Унітарні держави поділяються на централізовані та децентралізовані. У перших місцеві органи влади, маючи достатньо широку самостійність у вирішенні місцевих проблем, безпосередньо орієнтовані на виконання рішень центру. У децентралізованих унітарних державах регіони можуть користуватися досить широкою автономією, вирішують важливі питання, передані в їхню компетенцію центральними органами, але їхня компетенція обмежена центром.

Федеративна держава складається з кількох відносно самостійних державних утворень, кожне з яких має власну компетенцію, свою систему законодавчих, виконавчих і судових органів, своє громадянство. Поряд із цим встановлюються єдині федеративні органи державної влади, єдина грошова одиниця, єдине громадянство.

Основні ознаки: федерація складається з державних утворень (штати, землі, республіки, кантони, провінції тощо), поряд із конституцією й загальнофедеративними законами діють конституції й закони суб'єктів федерації; крім законодавчої, виконавчої і судової влади (органів) федерації діють і законодавчі й судові органи її суб'єктів; у федеративному законодавчому органі забезпечується представництво суб'єктів федерації; формальною ознакою федерації є подвійне громадянство; суб'єкти федерації створюються переважно за фізикогеографічною ознакою (США, Австралія) або за історичною (Австрія, ФРН, Швейцарія). У багатонаціональних федераціях її суб'єкти можуть бути створені за національно-територіальною ознакою (колишні СРСР, ЧСФР, Югославія).

Федерації найчастіше виникають у результаті компромісу (союзного договору) між їхніми суб'єктами. Тут існує чітке розмежування сфер компетенції федеральної центральної влади і влади суб'єктів федерації у наданні їм певної політичної самостійності. До компетенції суб'єктів федерації, як правило,

належать питання, які не потребують однакового вирішення. Це — питання організації і діяльності місцевих органів влади, забезпечення громадського порядку, суспільно необхідних служб тощо.

До компетенції центральної влади у федерації належить питання оборони країни, зовнішньої політики, фінансів, оподаткування, розв'язування конфліктів між суб'єктами федерації, організації діяльності федеральних органів влади.

Існує й така форма державного устрою, як конфедерація, що є складним державним утворенням. Це — союз незалежних держав, створений для відповідної мети, члени якого, зберігаючи свою незалежність, створюють ті органи, які необхідні для досягнення спільних цілей (воєнних, політичних, економічних тощо).

Конфедерація не має суверенітету, її суб'єкти мають право відмовитись визнати акти органів конфедерації або впроваджувати їх на своїй території. Кошти конфедерації, її бюджет формується із внесків її членів.

Конфедеративні державні утворення, як свідчить історія, мають тимчасовий характер, існують короткий час, є нестійкими формами. Найчастіше на їхньому місці виникають федерації (Швейцарія, Канада) або ж вони розпадаються на окремі унітарні держави.

Отже, держава — це багатоаспектний інститут, який виступає, з одного боку, як особливий апарат управління суспільством, а з другого — як асоціація всіх членів суспільства, розташованого на певній території.

У розвитку сучасних держав є дві тенденції. Перша з них — дестатистська — полягає в активізації громадянського суспільства, його контролю над державою, у розширенні впливу на нього політичних партій і груп інтересів, у децентралізації окремих функцій держави та в посиленні в діяльності окремих його органів самоуправлінських засад.

Друга тенденція — етатистська — проявляється в підвищенні ролі держави як регулятивного й інтеграційного інструменту суспільства. Сучасна держава активно втручається в економічні, соціальні й інформаційні процеси. За допомогою податків, інвестиційної, кредитної та іншої політики вона стимулює розвиток виробництва, усуває диспропорції в економіці. Усе істотніше роль у її діяльності займає розроблення стратегії й планування суспільного розвитку. Одночасно в державній діяльності помітно скорочується застосування примусу.

Ще важливішу роль відіграє держава в перехідні етапи суспільного розвитку, як це має місце в Україні та в інших нових незалежних країнах. Тут держава є головним знаряддям реформування й трансформації суспільства, підтримання стабільності й порядку. При цьому вона самостійно змінюється, набуває нових форм організації.

Політичні режими

Нині в Україні робляться спроби перейти до суспільної системи, яка ґрунтується на ринкових відносинах, і здійснити демократизацію політичного і суспільного життя. Відбувається зміна політичного режиму. Політологи помітили, що жодна держава не змогла безболісно перейти до демократії. У деяких країнах Північної Європи (Великій Британії, Голландії та ін.) процеси утвердження основних демократичних цінностей та інститутів тривали кілька століть. Інші (Німеччина) так і не змогли самостійно (без впливу США) перейти до стабільної демократичної політичної системи. Тому неабиякої ваги набула одна із фундаментальних проблем політичної науки — з'ясування послідовності у творенні передумов формування демократичного політичного режиму.

Одним із базисних понять сучасної політичної науки є “політичний режим”, який розглядається як спосіб, стиль функціонування держави, державної влади, і характеризує середовище та умови політичного життя, політичний клімат, який існує в суспільстві в певний період його історичного розвитку.

У сучасній політологічній літературі існують різні підходи до означення політичного режиму. Відомий французький політолог М. Дюверже розглядав політичний режим як “певне поєднання системи партій, способу голосування, однієї чи кількох груп тиску”. Польський учений Єжи Вятр під політичним режимом розуміє систему конституційних (законних) порядків і конкретне втілення цієї системи на практиці. Попиреною є дефініція політичного режиму Ж.-Л. Кермона, за якою його означають як сукупність елементів ідеологічного, інституційного й соціологічного порядку, що сприяють формуванню політичної влади даної країни на певний період.

Узагальнюючи різні підходи до розуміння політичного режиму, його можна означити як певну систему засобів, методів і прийомів здійснення і функціонування державної (політичної) влади, ставлення державних органів до правових засад їхньої діяльності, як форму, принципи взаємовідносин державновладних структур з громадянським суспільством, з громадянами і забезпечення їхніх основних прав і свобод.

Політичний режим, його сутність залежать від низки чинників, серед яких найпосутнішими є: співвідношення політичних сил у суспільстві, процедури й способи організації державно-владних інститутів та здійснення ними влади; стиль приймання, ухвалення й реалізації суспільно-політичних рішень; взаємовідносини між політичною владою і громадянами; особа загальнонаціонального лідера і стиль здійснення лідерства; якості правлячої еліти; національні, соціокультурні традиції, політична культура населення та ін.

Сутність і типологія політичних режимів

Основними компонентами політичних режимів є: форма і роль держави, система партій, спосіб голосування, структура політичних інститутів, принципи легітимності, наявність чи відсутність правової державності, обмеженість чи необмеженість державної влади, розвинутість, нерозвинутість чи відсутність громадянського суспільства, одно- чи багатопартійна система, які визначають тип політичного режиму. Спосіб голосування — також важливий елемент режиму, який певною мірою окреслює контури політичної системи. Легітимним є режим, здатний сформувати у мас переконання, що саме даний порядок є найкращим із усіх можливих (М. Вебер). Однак легітимним є й режим, який відповідає народним прагненням чи народному консенсусові (М. Дюверже).

Інтерес до типології політичних режимів має таку ж давню історію, як і вивчення політики. Починаючи з Платона й Арістотеля, різні мислителі намагалися виробити концепцію класифікації політичних режимів. Кожна типологія відображала не тільки політичний інтерес ученого й реалії політики того чи іншого типу. Типологія Платона й Арістотеля відображала

історичний і політичний досвід Стародавньої Греції, а також їхні власні переконання. Арістотель виділив три типи політичних режимів. Це — монархія, здатна обернутися на тиранію; аристократія, що може стати олігархією; політика з поміркованою демократією, що може виродитися в демагогію. За всі наступні століття до цієї схеми було мало науково переконливих доповнень.

Поняття “політичний режим” існувало вже в науці конституційного права у Франції. Класифікація режимів базувалася на відмінності законодавчої і виконавчої функцій держави і на з'ясуванні їхнього співвідношення. Відповідно виділявся режим злиття влад (абсолютна монархія), режим поділу їх (президентська республіка), режим співробітництва (парламентська республіка). Одним із перших у політичній науці спробував класифікувати політичні режими Г. Моска. І хоч він не довів до кінця свою типологію, деякі західні дослідники, підсумовуючи його роздуми, виділяють чотири типи політичних режимів: аристократично-авторитарний, демократично-авторитарний, аристократично-ліберальний, демократично-ліберальний.

До спроби класифікувати політичні режими вдавалася й українська політична думка. У своїх “Листах до Братів-Хліборобів” В. Липинський виділяє три типи політичних режимів: 1) демократія з республікою, 2) охлократія з диктатурою, 3) класократія з правовою — “законом обмеженою і законом обмеженою” — монархією.

Під *демократією* він розуміє парламентську і президентську республіки. Основну увагу політик приділяє аналізу демократичного республіканського ладу США, щоб обґрунтувати ідею неможливості побудови демократичного суспільства в Україні без попереднього проходження етапу монархічного правління. У Сполучених Штатах, на думку В. Липинського, “демократія не виявила своїх негативних якостей тому, що правляча суспільна верства опиралася на стару монархічну консервативну традицію. А брак монархії вона надолужувала зміцненням політичної влади президента”.

Охлократією вважають такий суспільно-політичний лад, за якого активна меншість згуртовується шляхом організації різнокласових елементів в одній верстві, яка необмежено панує над даним громадянством. Тобто охлократія, за В. Липинським, “це не влада натовпу, а влада над натовпом”.

Класократія — такий суспільно-політичний лад, де активна меншість — аристократія приходить до керівництва шляхом вибору найкращих представників різних станів і класів суспільства. Виборна аристократія обмежує свою владу послухом монархові. Монарх, у свою чергу, обмежений законами, ухваленими в законодавчих установах представниками класів. “Аристократія, — говорив В. Липинський, — це чинник динамічний, який сам себе витворює й виправдовує право на існування, постійно відновлюючи себе в житті держави шляхом залучення до правлячої ролі нових представників різних соціальних груп”.

У сучасній літературі багато класифікацій політичних режимів. Найчастіше вживається тричленна класифікація їх на тоталітарні, авторитарні й демократичні, причому будь-яка класифікація є умовною, оскільки “чистих” і завершених політичних режимів у політичній практиці не існує. Класифікації почали з'являтися на початку 20 ст., але практично до 60-х років найчастіше використовували класифікацію М. Вебера, який поділяв політичні режими на демократичні і недемократичні. На початку 60-х років 20 ст. американський політолог З. Бжезінський, використавши висновки Р. Даля про багатополярність влади й про те, що жодна держава не досягла демократії, вирізнив тоталітарний режим через політологічний аналіз політичних систем країн колишнього соціалістичного табору. Він довів, що більшість цих держав належала до авторитарних політичних режимів. Тому можна запропонувати типологію режимів, в основу якої покладено принцип відповідності походження і дій вимогам демократії.

Протягом багатьох століть вироблялася формула плюралістичної демократії: політична влада народу, яка здійснюється більшістю, що вільно виявляє себе і поважає права меншості. Залежно від того, чи здійснюється формула демократії в суспільстві, прийнято виділяти два типи політичних режимів: демократичні й антидемократичні. У свою чергу, їх можна поділити на два підтипи: парламентський і президентський; тоталітарний і авторитарний.

Тоталітарний режим

Тоталітаризм — система політичного панування, за якої державна влада, зосереджена в руках вузького кола осіб, ліквідує

конституційні гарантії прав і свобод особи шляхом насильства, поліцейських методів впливу на населення, духовного поневолення, остаточно поглинає всі форми та сфери життєдіяльності людини.

Тоталітаризм — це своєрідний спосіб організації суспільства, який характеризується всебічним і всеохопним контролем влади над цілями, загальнообов'язковою ідеологією.

Перші тоталітарні погляди в історії політичних учень сягають далекого минулого. Так, тоталітарними вважаються теорія давньогрецького філософа Геракліта про необхідність загальної регуляції суспільства, політичні погляди, які висловив у моделі ідеальної держави Платон. Деякі тоталітарні моменти наявні в політичних доктринах Г. Бабефа, А. Сен-Сімона, Г.В.Ф. Гегеля, Ж.-Ж. Руссо.

Поняття “тоталітарний” почали вживати критики Муссоліні на початку 20-х років 20 ст., коли в Італії формувалася фашистська система. Але Муссоліні сам підхопив це поняття й проголосив своєю метою створення тоталітарної держави.

Концепція тоталітаризму з'явилася на початку 50-х років, коли ще була жива пам'ять про фашизм, у СРСР існував сталінський режим, а нові комуністичні держави наслідували радянську модель правління. На політологічному симпозіумі, що відбувся в 1952 р. у США, тоталітаризм був визнаний як “закрита і нерухова соціокультурна і політична структура, в якій будь-яка дія — від виховання дітей до виробництва й розподілу товарів — спрямовується й контролюється з єдиного центру”. Якраз тоді американські політологи, здебільшого емігранти з Європи, почали розробляти цю концепцію. У 1951 р. Х. Арндт опублікувала свою працю “Походження тоталітаризму”. У 1956 р. виходить тепер уже класична праця К. Фрідріха і З. Бжезінського “Тоталітарна диктатура й автократія”, в якій давалися соціологічна й політична характеристики тоталітаризму.

Передумови виникнення й розвитку тоталітаризму в політичній практиці пов'язують з індустріальною стадією розвитку суспільства, з наявністю засобів масової інформації, колективістського світогляду, могутнього державного апарату, особливостей соціальної психології (певної ідеологічної та міжособистісної ситуації). Причому засоби масової інформації є необхідним моментом для існування тоталітаризму взагалі. Завдяки їм проводяться ідеологічне оброблення населення, насаджування

уніфікованих стандартів побутового і загальнолюдського характеру, нівелювання загальноцивілізаційних і особистісних цінностей. Критерієм тоталітаризму є поглинання державою сфери громадянського суспільства, відсутність плюралізму.

Узагальнюючи різні погляди, можна виділити такі характерні риси тоталітарного режиму:

- сильно централізована, моністична структура влади, в якій панівна група не несе відповідальності перед виборним органом і не може бути позбавлена влади інституційними засобами; влада на всіх рівнях формується через закриті канали, бюрократичним шляхом;

- монопольний політичний контроль над економікою та іншими сферами суспільства; в суто тоталітарному суспільстві жодна з його сфер не вільна від контролю;

- влада належить масовій політичній партії, організованій недемократично довкола лідера; влада партії забезпечується шляхом її зрощення з державними органами й повного одержавлення суспільства;

- політизація, регламентація й санкціонування всієї життєдіяльності суспільства; терористичний поліцейський контроль за поведінкою громадян;

- вимога до громадян активно виявляти відданість і підтримку режиму;

- громадсько-політичні, недержавні організації існують формально, стають продовженням тих чи інших державних або партійних організацій, їхня діяльність докладно регламентується;
- монопольна, деталізована ідеологія, що легітимізує режим й обґрунтовує його історичну місію.

Тоталітарний режим проводить послідовну декласацію суспільства. Руйнуючи всі його органічні зв'язки, відчужуючи виробників від власності та влади, цей режим кожного індивіда підключає до суспільної системи поза горизонтальними чи будь-якими несанкціонованими зв'язками. Унаслідок цього суспільство з організму перетворюється на механізм, довільно сконструйований владними структурами, тобто на масове суспільство.

У масовому суспільстві, на думку американського політолога В. Корнгаузера, безліч індивідів пов'язані один з одним лише ставленням кожного з них до загального авторитету, особливо держави. Тобто індивіди не співвідносяться всередині незалежних

груп, не відмежовані від правлячої групи. Адже для відмежованості потрібна множинність незалежних форм об'єднань, які часто конфліктують одна з одною й кожна з яких є досить сильною, щоб відвернути від індивіда небезпеку. За відсутності їх людям бракує стримувальних основ у поведінці.

Соціальна атомізація породжує виразне відчуження й занепокоєння. Звідси виникає схильність до граничних форм поведінки, щоб позбутися напруження. Крім того, в масовому суспільстві спостерігається гіпертрофована відданість символам і лідерам. А це є психологічним підґрунтям для тотального домінування, тобто тоталітаризму.

Очевидно, що масове суспільство об'єктивно є атомізованим суспільством, а суб'єктивно являє собою відчужене населення, отже, масове суспільство є системою, що має високий ступінь доступності населення для мобілізувального впливу еліти. Люди, які зазнали атомізації, легко піддаються станові мобілізованості. Оскільки тоталітаризм є станом тотальної мобілізації, масове суспільство стає його основою.

Ще одна проблема — структурованість тоталітарного суспільства. На думку В. Корнгаузера, "будь-які суспільства, за винятком найпростіших, можна окреслити як такі, що мають три рівні соціальних зв'язків. Перший — це, переважно, особистісні, первинні, зокрема родинні. Другий рівень охоплює всі проміжні, тобто локальні, спільноти, добровільні об'єднання й угруповання за видами діяльності, що виконують функцію з'єднувальної ланки між індивідом і державою. Третій рівень утворюють зв'язки в цілому, зокрема державні".

Могутня проміжна структура характерна для плюралістичного суспільства, складається із стабільних і незалежних груп, які представляють різні, нерідко протилежні інтереси. Проміжні групи, по-перше, вберігають еліту від сваволі надмірного тиску мас, оскільки самі відгукуються на вимоги й потреби людей. По-друге, лідери цих груп, незалежно від їхніх конкретних ідей (якщо тільки вони не спрямовані проти цілісності співтовариства), допомагають зміцнювати систему авторитетів широкого масштабу, до якої власний авторитет органічно входить як складник. По-третє, проміжні групи захищають еліту тим, що здійснюють функції каналів, за допомогою яких участь народу в житті суспільства можна спрямовувати, а в разі потреби — обмежувати. За відсутності

проміжних груп, які є представниками й провідниками народної активності, люди змушені безпосередньо впливати на важливі центри суспільства, отже, робити це способом, що не стримується жодними цінностями чи інтересами різних соціальних груп. Ті самі чинники обороняють нееліту від тиску еліти. Крім того, незалежні групи захищають своїх членів від інших груп. А перехресне членство відразу в кількох групах, кожна з яких зачіпає лише окремі аспекти життя її членів, утримує конкретну групу від тотального домінування над своїми членами.

Проміжні структури тоталітарного суспільства мають інші функції. Вони допомагають перепинити доступ до еліти завдяки домінуванню еліти над ними. З допомогою проміжних груп, утворюваних і контролюваних згори, тоталітарний режим здатен утримувати населення в стані мобілізації, регламентувати життя окремої людини. Якби не було контрольних проміжних організацій в усіх сферах суспільства, люди одержали б свободу ґрунтуватися незалежно від режиму. Тому для тоталітарних режимів надто важливо локалізувати активність населення в межах контрольованих груп. Тоталітарні режими прагнуть виявити всі незалежні форми організації, щоб трансформувати їх або знищити. У тоталітарних державах виключаються будь-які форми несанкціонованих дій з боку населення, режим вимагає від людини тільки активних проявів лояльності й відданості йому (активна несвобода особи). Ось чому в історії не було такого безсилля окремої людини перед владою, як за тоталітарного режиму.

Характерним для тоталітаризму є харизматичний тип лідерства з обов'язковою опорою на репресивний апарат. Спосіб мобілізації (модель здійснення владою політичних рішень і залучення населення для виконання їх) за тоталітаризму може здійснюватись інтенсивно через створення внутрішньопсихологічного ентузіазму, а також екстенсивно — за допомогою репресивно-пропагандистського апарату. Лідерство за тоталітаризму має переважно індивідуалізований характер, причому навіть найближче оточення лідера значною мірою дистанційоване від нього.

Класичними тоталітарними державами вважають гітлерівську Німеччину і СРСР. Причому політичний режим у колишньому Радянському Союзі мав такі етапи: період воєнного комунізму 1917–1921 рр. (тоталітарно-авторитарний тип політичного режиму); 1921–1929 рр. (авторитарний режим); 1929–1956 рр.

(тоталітарний режим); 1956–1985 рр. (зникли ознаки класичного тоталітаризму, але в основному режим залишався тоталітарним). Занепад епохи тоталітаризму в СРСР почався з часів так званої горбачовської перебудови, коли впала “залізна завіса” ідеологічного монізму й закритості суспільства.

Авторитарний режим

Авторитаризм ґрунтується на безумовному підпорядкуванні владі й означає такі відносини між панівною елітою й масами, які побудовано на силі, а не на переконанні. Оновлення керівних кадрів здійснювалося шляхом кооптації, а не передвибірної конкурентної боротьби між кандидатами на відповідальні державні посади. За подібних режимів немає або ігноруються встановлені законом процедури мирної заміни керівників, унаслідок чого припинення й передавання влади є результатом насильства, конфронтації, а не інституціалізації.

Існують різні підходи до визначення сутності й меж авторитаризму. Дехто з політологів стверджує, що два способи правління — демократія й тоталітаризм — являють собою абстраговані протилежності: авторитарна влада стає результатом незрілої демократії, і між авторитарними режимами, близькими до демократії, й тими, що тяжіють до тоталітаризму, існує різниця лише в ступені ліберальної терпимості чи гегемоністського контролю.

Іспанський політолог Х. Лінц вважає авторитаризм способом правління “з обмеженим плюралізмом”, таким типом консервативної влади, яка, не маючи можливості в наші дні позбавити права голосу маси людей за допомогою цензу, вдається до глобальної чи вибіркової заборони партій і профспілок. Коли дозволено тільки течії, що підтримують соціальну рівновагу, то сили, які дотримуються плюралізму, можуть законно виступати на боці влади через канал непартійних організацій чи навіть партій, дібраних за принципом конформізму.

Водночас сили, які загрожують статус-кво, приречені бути поза законом, у підпіллі. Такі системи називаються ліберальними постпарламентськими напівдикатурами, де виконавчу владу уособлює харизматичний лідер. Вони можуть уживатись із

конституційною президентською владою або навіть із колегіальним керівництвом, перетворюватися на систему нерегулярної кооптації, яка проводиться періодично для здобуття нової підтримки. Тому в схемах цього типу широко використовується поняття “корпоративний авторитарний режим” для характеристики позапартійських відносин, які встановлюються між кооптованими соціальними чи економічними силами й центральною владою.

Виходячи з концепції “обмеженого плюралізму”, політолог Жагуаріб увів поняття “необісмарківської” стратегії, напів-авторитарного правління в країнах, які переживають період індустріалізації. За такого режиму держава спрямовує політичне розшарування в певне русло з метою політичної соціалізації в консервативному дусі дрібнобуржуазних і робітничих мас. Причому ця стратегія використовується не лише в галузі політичної соціалізації, а й економіки, щоб залучити іноземний капітал, створити умови для “суспільства споживання”.

Наведені погляди не є вичерпними, але вони дають уявлення про основні підходи до означення сутності авторитаризму. Основні ознаки авторитарного режиму:

- відмова від принципів конституційності й законності (якщо конституція й зберігається, то, як правило, в суто декларативній формі), широке застосування політичних репресій;
- концентрація влади в руках уряду, глави держави чи військових; відмова від принципу поділу влади;
- відсутність центральних і місцевих представницьких органів чи перетворення їх на маріонеткові;
- мілітаризація державного апарату, різке посилення впливу військових сил; втручання армії в політичний процес, щоб покінчити з тривалою політичною кризою, з якою неможливо справитися демократичними засобами;
- наявність приватного сектора економіки, вільного від прямого державного втручання.

За авторитарного режиму не виключаються певні елементи, інститути, притаманні демократії: вибори, боротьба політичних партій у парламенті тощо. Водночас політичні права громадян і громадсько-політичних організацій обмежено, їхню політичну поведінку строго регламентовано, легальну опозицію заборонено. Тобто авторитарний режим визначає межі допустимого

інакомислення й легальної опозиції. Основними ознаками, що різнять авторитаризм і демократію, є: перевага в діяльності державних органів методу адміністрування (за авторитаризму рідко застосовується компроміс у найважливіших політичних проблемах); концентрація влади в руках одного чи кількох органів державної влади: органи виконавчої влади мають функції нормотворчості; звуженість сфери гласності і виборності державних органів. Загальною рисою всіх авторитарних держав є сильна виконавча влада.

За авторитаризму починає формуватися громадянське суспільство. Однак його сфера дуже обмежена. Держава може реагувати на вимоги громадянського суспільства, а може й ігнорувати їх. Тобто громадянське суспільство фактично підпорядковане державі.

Авторитаризм також багато в чому відрізняється від тоталітаризму.

1. Тоталітаризм практично стирає межі між державою й громадянським суспільством, прагнучи контролювати всі сторони життя людини. А за авторитаризму з'являються елементи громадянського суспільства.

2. Стрижень усієї тоталітарної системи — єдина ідеологія й добре організована єдина партія; особа лідера може не мати великої ваги. В авторитарному режимі така ідеологія не обов'язкова. Правляча еліта здебільшого неоднорідна й спирається на блок соціальних, політичних та інших сил, які багато в чому відмінні, але мають спільну заінтересованість у здійсненні влади авторитарними методами. Тому в цій системі набагато більшу роль відіграє лідер, який має авторитет у всіх течіях правлячого блоку й стежить за додержанням балансу інтересів його учасників.

3. Тоталітаризм прагне до прямого політичного регулювання економікою, тоді як авторитаризм може поєднуватись і з централізованою економікою, і з ринковою. Тобто за авторитаризму політична система має більшу автономію, ніж економічна.

Отже, авторитаризм можна визначити як недемократичний спосіб правління, за якого влада правителя або правлячого угруповання не обмежена законом і не підконтрольна громадянам, які усуваються від процесу приймання рішень. Реальна конкуренція в боротьбі за політичну владу не допускається.

Виокремлюють різні види авторитаризму: авторитаризм стабілізаційний, метою якого є збереження існуючого ладу, чи альтернативний, властивий країнам, які відкинули демократичні засади розвитку суспільства. Найчастіше авторитаризм трапляється в країнах, які переходять від тоталітаризму до демократії. Серед авторитарних режимів можна виділити кілька різновидів.

Теократичні авторитарні режими, характерні для країн, де при владі перебувають релігійні клани. Прикладом такого режиму є політична система Ірану, яку створили ісламські фундаменталісти після революції 1979 року. Цей режим має багато рис, притаманних тоталітаризмові.

Військово-бюрократичні диктатури, що встановлюються внаслідок військових переворотів. З приходом до влади військових політична діяльність партій, організацій, представницьких інституцій значно обмежується або й взагалі забороняється. Так було в Греції при правлінні “чорних полковників”, в Аргентині, Бразилії, Парагваї, Чилі та багатьох інших країнах Латинської Америки, Азії та Африки.

Персональні тиранії, султанізм. Влада належить диктатору й спирається на розгалужений поліцейський апарат. Інші інститути влади, як правило, слабкі. При владі задіяні родичі й близькі друзі диктатора, які здебільшого мають вирішальні позиції в економіці та в інших сферах суспільного життя. Персональна тиранія була характерна для режимів Барре в Сомалі, Дювальє в Гаїті, Аміна в Уганді, Сомоси в Нікарагуа.

Абсолютистські монархії, в яких монарх наділений необмеженою владою як у виконавчій, так і в законодавчій і судовій сферах. Виборних представницьких органів немає. Уряд призначається монархом, виконує його волю і підзвітний тільки йому. Це — Саудівська Аравія, Катар, Оман, Об'єднані Арабські Емірати.

Неототалітарні режими, які формально функціонують за наявності багатьох партій, опозиції, періодичних виборів. Влада при цьому зберігається в руках одної партії через різного роду маніпуляції. Такі режими існують у Мексиці й Сирії (правлячі партії: Інституційно-революційна в Мексиці, БААС у Сирії) та в інших країнах.

Демократичний режим

Демократія в етимологічному тлумаченні — влада народу. Класичне означення демократії дав А. Лінкольн: “Демократія — це правління народу, обране народом і для народу”. Сучасні підходи до сутності демократії досить різноманітні, їх можна згрупувати в два основні напрями. Одні автори вважають, що демократія — це не метод організації особливої політичної сфери життя, а спосіб функціонування й розвитку всього суспільства як цілого. Інші вчені розглядають демократію як технологію формування і здійснювання влади. Найповнішого втілення такі погляди набули в теоріях елітарної демократії. На думку американського політолога Р. Макайвера, “демократія не може бути правлінням більшості чи правлінням мас. Це, насамперед, — спосіб визначення: хто правитиме і, в загальному плані, з якими цілями”. Класичним у цьому плані є характеристика демократії, яку запропонував І. Шумпетер: “Індивіди добиваються влади для приймання рішень засобами конкурентної боротьби за голоси народу”, отже, “демократія є правлінням політиків”.

Ідеальних демократичних режимів не існує. Вони досить різноманітні. Однак є деякі спільні ознаки, притаманні всім демократіям:

- вільні вибори правителів, які передбачають щонайменше три умови: 1) свободу висування кандидатур; 2) свободу виборчого права, тобто загальне й рівне виборче право за принципом “одна людина — один голос”; 3) свободу голосування (воно має бути таємним), рівність усіх в інформації й можливості вести пропаганду під час виборчої кампанії;
- наявність представницьких органів, які формуються на основі загальних виборів;
- виконавча влада походить від народу (президентська республіка) чи від представницького органу (парламентська республіка);
- поділ державної влади на гілки: законодавчу, виконавчу і судову з визначенням функційних прерогатив кожної з них;
- легальна діяльність політичних і громадських організацій;

- визнання і здійснювання на практиці принципів конституційності і законності як з боку владних органів, так і окремими громадянами;
- рівноправність громадян, проголошення і здійснювання на практиці демократичних прав і свобод;
- економічний плюралізм і розвинуті сектори економіки, вільні від прямого державного втручання;
- розвинуте громадянське суспільство.

Існування демократії пов'язують з республіканською формою правління і виділяють два підтипи демократичних режимів: парламентський і президентський, характеристики яких відповідають цим формам і які ми вже розглянули вище.

Закономірності трансформації недемократичних режимів у сучасні демократії

В останні десятиліття політологи різних країн звернулися до проблем трансформації недемократичних режимів у демократичні, і це привело до певної переорієнтації в політології. У 60-х роках 20 ст. багато вчених стверджували, що недемократичні режими — досить тривалі феномени політичної реальності. З. Бжезінський та С. Хантінгтон у праці “Політична влада: США і СРСР”, виданій у 1964 р., визначили одну спільну особливість великих держав: вони належать до еліти успішно діючих. Тому багато політологів гадали (незважаючи на безумовні переваги демократії над тоталітаризмом чи авторитаризмом), що з точки зору можливості функціонування тоталітарні режими наддержав можуть розвиватися навіть з більшим успіхом, ніж демократичні.

У 60-х — на початку 70-х років 20 ст. справді здавалося, що історія вкотре повернулася спиною до демократії. Між двома світовими війнами також був період, коли демократія відступала, а тоталітаризм сприймався мало не режимом майбутнього. На початку 70-х років світ став свідком краху молодих демократичних режимів в Африці. На цей час припадає хвиля військових диктатур і в Латинській Америці. Однак ситуація

дедалі змінювалася. Припинили існування три авторитарні режими (Греції, Португалії, Іспанії). На початку 80-х років аргентинські військові відмовилися від влади, а бразильські генерали поступово привели країну до демократії. Їхній приклад наслідували інші держави. Й, нарешті, країни Східної Європи одна за одною відійшли від тоталітаризму, стали на шлях демократії, розпалася найбільша імперія — СРСР. Ці події й зробили надзвичайно актуальною проблему трансформації недемократичних режимів і переходу до демократії як одної з найпосутніших складників сучасного світового процесу. Цю проблему політичного процесу в післявоєнний період називають “теорією переходу”, або “транзитологією”. Вважають, що започаткував цю теорію американський політолог Д. Растоу книжкою “Переходи до демократії” (1970), в якій він проаналізував передумови і стадії демократизації у Швеції і в Туреччині, особливо виділивши роль суб’єктивних чинників такого переходу.

Інший дослідник переходів до демократизації С. Хантінгтон характеризує світову тенденцію демократизації як циклічний процес, якому властиве чергування “припливів” і “відпливів”. Від початку 19 ст. він виділив два такі повні цикли, зауваживши, що зараз людство переживає третю хвилю демократизації. Очевидно, що як і в попередніх циклах, не всі спроби переходу на демократичний шлях розвитку буде закріплено, але значне нарощування демократичного потенціалу, безсумнівно, відбувається.

Для демократичних змін минулого десятиріччя характерні загальні риси, зумовлені природою демократії як організованого політичного суперництва. Для стабільності такої “системи суперництва” необхідна взаємна довіра між претендентами на владу, традиційна повага до правил гри, які Р. Даль називає “системою взаємної безпеки”. Терпимість і взаємна довіра претендентів на владу формувалися поволі, спочатку тільки всередині політичної арени. Паросток демократії, який тут з’явився в ході поетапного розвитку, набував форми політичного суперництва у відносно вузькому колі еліт. Лише згодом він охопив велику частину населення.

Поступовість становлення політичної конкуренції необхідна, щоб партії та індивіди, незважаючи на суперництво, могли навчитися терпимості й взаємодії, а також розумінню того, що

поразка — це ще не загибель, що від перемоги невіддільна звітність, а від влади — відповідальність.

Звичайно, це, як вважає американський політолог Л. Даймонд, “не може бути правовою основою продовження життя недемократичних систем, які втратили легітимність і потребують заміни”. Нерідко єдиний шлях до демократії пролягає через швидку й рішучу ліквідацію авторитаризму чи тоталітаризму та їхніх інститутів. Це відбувається, коли сукупність внутрішніх і, нерідко, зовнішніх чинників створює особливо сприятливу для демократії ситуацію або коли правляча еліта не хоче поступатися реальною владою.

Проте здебільшого недемократичні режими, особливо авторитарні, більш-менш самостійно визначають час, спосіб і масштабність свого сходження зі сцени суспільного життя. Принципово наполягаючи на їхньому негайному зреченні, демократичні сили в цьому випадку можуть завдати можливим змінам. На думку Х. Лінца, “стратегія прямого розвитку може бути використана не лише революційним способом. Запорука успішного переходу полягає в ряді дрібних реформ і залежить від готовності демократичної опозиції миритися попервах із досить обмеженим полем дій”. Тобто опозиція, що формується, повинна задовольнятися наявними можливостями й уникати спокуси насильства. Перевага такого варіанта полягає в тому, що конкуруючі політичні сили одержують час, щоб звикнути до атмосфери демократичних перетворень, перш ніж уся державна структура стане відкритою для політичної боротьби.

Таким чином, недемократичні режими можуть змінюватися по-різному. Польський політолог Є. Вятр виділяє три форми трансформації. Першу можна назвати реформою згори, коли автократичні правителі добровільно, а не внаслідок тиску опозиції вирішують змінити систему й до того ж мають достатньо мудрості і волі; щоб утілити свою програму демократичних змін у життя. Друга форма — крах недемократичних режимів, коли вони дуже швидко капітулюють. Третьою формою є поступові реформи, узгоджені з різними політичними силами.

На думку політолога Д.А. Фадєєва, перехід від авторитаризму до демократії здійснюється в кілька етапів: криза авторитарного режиму; лібералізація його; встановлення демократії. Розглянемо їх докладніше.

Криза авторитарного режиму і лібералізація його

Динаміку визрівання внутрішньої кризи авторитаризму можна простежити в сукупності кризових явищ, які охоплюють державні інститути, а також процесів у політичній еліті і в громадянському суспільстві.

Криза інститутів авторитарної держави пов'язана передусім із недосконалістю механізму спадкоємності влади. Політична система авторитарної держави найчастіше вибудовується таким чином, що процес приймання політичних рішень замикається на одній людині — диктаторі, лідері військової хунти, авторитарної партії чи блоку сил. Це свідчить про відсутність чіткої інституціоналізації й регламентації політичного процесу. Система інститутів має другорядне значення й нормально функціонує, доки живе диктатор, її слабкість стає очевидною після його смерті.

Ослаблення чи розвал правлячого блоку також належить до внутрішніх кризових процесів авторитарного режиму. Фрагментація інтересів і ослаблення здатності диктатора підтримувати рівновагу в авторитарному блоці можуть викликати відцентрові тенденції. Прикметою його ослаблення є наростання явних і прихованих політичних конфліктів усередині правлячої еліти, внаслідок чого режим стає нездатним протистояти зростанню плюралізму, який до цього існував лише в межах панівного союзу сил. Знижується ефективність рішень, які приймає режим, а це ослаблює його легітимність.

Ослаблення легітимності відбувається на рівні не лише мас, а й правлячої еліти: в ній виникають течії, які по-різному уявляють шляхи виходу з кризи. Умовно дані течії можна розділити на дві: “тверду” і “м'яку”. Прихильники першої вважають за необхідне посилити згуртованість правлячої еліти через повернення до фундаментальних цінностей, виступають за збереження режиму і виведення його з кризи шляхом жорсткого регулювання суспільних відносин аж до застосування насильства. Прихильники “м'якої” лінії розуміють, що необхідне реформування самої політичної системи, пристосування режиму до обставин, що змінилися, шляхом контрольованої лібералізації його.

Протягом певного часу між ними ведеться боротьба (відкрита й прихована) за вирішальні позиції у владних структурах.

Після здобуття переваги над своїми суперниками прихильники “м'якої” лінії починають лібералізацію режиму, яка включає в себе:

- послаблення контролю над засобами масової інформації;
- допущення діяльності неконтрольованих державою організацій;
- примирливе ставлення до страйків, мітингів та інших акцій масового протесту;
- запровадження альтернативних виборів, якщо таких не було раніше, і т. д., тобто встановлюється контрольована лібералізація.

Отже, на стадії лібералізації недемократичного режиму відбувається *консолідація нової політичної еліти*, поживляється функціонування інститутів громадянського суспільства, розвивається правозахисний рух, з'являється незалежна преса, формується відкрита політична опозиція. Перед владною елітою постають три можливі способи поведінки:

1. Придушення опозиції силою. У цьому випадку, однак, усі проблеми, що призвели до кризи системи, залишаються і одночасно зростає загроза міжнародної ізоляції.

2. Ігнорування вимог опозиції. Така поведінка неминуче призводить до радикалізації політичної контреліти, а також до наростання загроз державних переворотів з боку прихильників “твердої” лінії, тобто до дальшої дестабілізації й послаблення режиму.

3. Співробітництво з опозицією на основі поступок і компромісів. Така позиція стає можливою, коли гору в старій еліті беруть реформаторські елементи.

Установлення демократії

Основним змістом попереднього періоду було розширення індивідуальних прав і свобод при збереженні в політичній системі авторитарних структур і авторитарного режиму функціонування. На другому етапі відбуваються модернізація політичної системи, формування демократичних політичних інститутів і структур, які взаємодіють на основі демократичних процедур, вирішування

гуманітарних проблем, входження в міжнародні політичні організації та ін.

Одним із основних процесів встановлення демократії є формування конкурентної партійної системи. Вона починається з перших вільних виборів, у ході яких партії стають основними діючими особами політичного процесу. Унаслідок виборів із десятка партій, які виникли в період лібералізації, виділяються кілька, які мають реальну вагу. Якраз вони й утворюють партійну систему, їхня кількість і характер взаємовідносин між ними визначають форму партійної системи, а також ступінь її конфліктності. При цьому важливим інструментом впливу на форму партійної системи є виборчий закон.

Унаслідок виборів або певних спеціальних пактів до влади приходить політична опозиція, яка перебирає на себе ініціативу у здійсненні переходу до демократії. Тоді настає вирішальна стадія приймання рішень. Демократична опозиція, що прийшла до влади шляхом вільних і конкурентних виборів, приступає до здійснення важливих перетворень у політичній та економічній сферах: до розбудови демократичної політичної системи в усіх її компонентах (структур державної влади, багатопартійної системи, правових норм, політичної свідомості й культури), проведення приватизації і створення ринкових відносин в економіці, до розвитку громадянського суспільства тощо.

Важливим елементом цієї стадії є закріплення демократії через прийняття нових конституцій, які легітимують демократичні перетворення, роблять їх усвідомленішими і послідовнішими. Завдяки прийняттю демократичних конституцій встановлюється нова політична система, здійснюється вибір ефективної форми державного правління, забезпечується збалансованість владних повноважень законодавчої і виконавчої влади і незалежного суду, створюються демократичні інститути і процедури, гарантуються права і свободи людини і громадянина, вирішуються питання державно-територіального устрою, міжетнічних відносин та інше.

Консолідація демократії

Проведення важливих перетворень у політичній та економічній сферах створює передумови для переходу до етапу консолідації

демократії, на якому відбувається інституціалізація демократичних механізмів державної влади, звикання, адаптація суспільства до нових політичних механізмів і легітимація нового демократичного режиму. Завданнями цієї стадії є:

— забезпечення лояльності тієї частини старої еліти, яка здатна послідовно перейти на сторону демократії, включення її в демократичні процеси;

— поступове реформування державного апарату, армії, органів безпеки і внутрішніх справ з обов'язковим використанням кваліфікованих спеціалістів, їхнього досвіду;

— забезпечення лояльності й цілісності політичної опозиції (як правої, так і лівої);

— легітимація демократичного режиму на рівні всього суспільства, через реалізацію інтересів соціальних груп (обмеженість ресурсів вимагає обов'язкової черговості дій у цьому напрямі).

Особливість останнього етапу, навіть його певна небезпечність полягає у масовому наростанні очікувань. Тому уряд має за будь-яку ціну довести свою ефективність, не чекаючи, поки настане розчарування мас в новому режимі. Легітимація повинна здійснюватися послідовно, на ґрунті реалістичної політики, що дає довготривалий ефект. Зріла демократія встановлюється не відразу, а через одне-два покоління. Проте на етапі демократичної консолідації долається інституційна криза, легітимуються влада, відновлюється ефективність політичної системи, зростає політична стабільність.

На цьому етапі формально йде вибір моделі демократичного розвитку: президентської, парламентської чи президентсько-парламентської форми правління, встановлення обсягу повноважень виконавчої влади, ступеня її залежності від законодавчої влади.

Для тривалої стабілізації й легітимації демократичного режиму в суспільстві, яке пережило недемократичний режим, важливе значення має не тільки форма інститутів і структур, а й те, як пройде період консолідації демократії, тобто адаптації суспільства до нового політичного механізму, до принципово нової системи врегулювання конфліктів. Це великою мірою залежить від того, чи зможе демократичний уряд забезпечити лояльність опозиції, чиновників, армії, підприємців тощо, а також легітимність нового режиму на рівні народних мас.

Отже, криза авторитарного режиму розвивається як внутрішньо-політична, оскільки його політична система досить автономна щодо економічної. Причому ця криза може розвиватися й на тлі високої економічної кон'юнктури. Тому перехід від авторитаризму до демократії — це зміна політичного режиму.

Перехід від тоталітаризму до демократії має свої особливості. Адже тоталітарна політична система стійкіша, міцно зрослася з економікою, її підриває не стільки внутрішньополітична криза, скільки воєнна поразка або криза економічних структур. Тому перехід від тоталітаризму до демократії є передусім зміною соціально-економічного ладу, що дуже ускладнює завдання.

У політичній літературі існують різні погляди на шляхи трансформації тоталітаризму. На думку деяких західних учених, для економічно відсталих, політично нестабільних, соціально фрагментованих суспільств західна ліберально-демократична модель може бути не методом, а метою. Шляхи ж до цієї мети торуються авторитарними диктаторськими, але "прогресивними" зорієнтованими режимами. Близький до такого розуміння й погляд А. Міграняна. Він вважає, що перехід від "ідеальної" тоталітарної системи до демократії неможливо здійснити миттєво, стрибком. Із роздержавленням духовного, а потім і економічного життя, в міру юридичного оформлення різних форм власності ускладнюється суспільство, в якому виникають різноманітні, часом протилежні інтереси. Поляризація і конфлікт між ними збільшують можливість хаосу і краху політичної системи. Тому доки триватимуть складні процеси формування, оформлення і зміцнення громадянського суспільства в економічній і духовній сферах, дуже важливо, щоб зберігалася міцна авторитарна влада, яка на цьому етапі допускала б обмежену демократію. Водночас авторитарна влада повинна виробити демократичний політичний механізм, залучаючи до нього представників різних інститутів громадянського суспільства, поступово надаючи їм права і повноваження, але зберігаючи за собою роль арбітра й координатора. Тобто завдання авторитарної влади в політичній сфері на даному етапі зводиться до того, щоб забезпечити розв'язання суперечностей у суспільстві між інтересами через легальні процедури в створених політичних інститутах публічної влади.

На думку інших авторів, у такому підході криються дві небезпеки. Перша полягає в очевидних суперечностях між цілями

і засобами, антидемократичними методами й демократичною перспективою, яку даний підхід немовби відкидає. Тоталітарний досвід колишнього СРСР змушує бути особливо уважними до таких суперечностей. Приклади успішності бюрократично-авторитарних модернізацій, які часто наводяться, не є бездоганно переконливими. Залишається відкритим питання про те, чи не був причиною трансформації таких режимів демократичний опір їм, який відхилив вектор суспільного розвитку в бік свободи. Логічно припустити, що демократія народжується тільки з демократії, що всі економічні успіхи, які можливі за диктатури, стають передумовами демократії не самі собою, а лише за їх поєднання з демократичним рухом.

Друга небезпека полягає в тому, що такий підхід виключає розуміння демократії як універсального морально-політичного імперативу, як загальнозначущого критерію оцінки подій у будь-якому куточку планети. Якщо з демократією можна "зачекати" заради досягнення якихось вищих цілей, то немає ніяких підстав для відмежування "прогресивних" диктатур від таких, які лише імітують прогресивність, особливо якщо й ті й інші добиваються економічного піднесення.

Як бачимо, наведені погляди суперечать одна одній, але мають і спільні позиції: розглядають авторитаризм у його крайній формі — диктатурі. Водночас авторитарний режим може уживатися й із сильною президентською владою. Надання президентові в умовах кризового розвитку надзвичайних повноважень — за одночасного збереження демократичних механізмів формування органів державної влади, політичного плюралізму, контролю представницької влади над виконавчою — може створити передумови для виведення країни з кризи, а значить, для зміцнення демократичних засад суспільства.

Парламент і парламентаризм

У політичному житті демократичного суспільства парламент і парламентаризм відіграють вирішальну роль. Це зумовлено багатогранністю та багатofункціональністю парламенту, його

розгалуженою системою взаємодії із суспільством. Аналіз сутності, змісту і механізмів впливу парламенту на суспільне життя є важливим завданням політології.

Парламент і парламентаризм: поняття й сутність

Парламент (англ. *parliament*, від франц. *parlement*, від *parler* — говорити) — є найвищим представницьким органом держави й обирається населенням. На відміну від інших виборних представницьких органів (установчих зборів, конституційної асамблеї) парламент діє на постійній основі. Діяльність парламенту, його взаємодія з іншими вищими органами державної влади називається парламентаризмом. Парламентаризм — система державного керівництва суспільством, яка характеризується чітким розподілом законодавчих і виконавчих функцій за умови привілейованого положення законодавчого органу — парламенту — стосовно інших державних органів.

Як вищий представницький орган влади парламент уперше був утворений в Англії в 13 ст. як орган станового представництва; реального значення набув після буржуазних революцій 17—18 ст. У сучасних умовах парламент як власне найменування для позначення представницької установи застосовується в більшості розвинутих країн.

Парламентом офіційно називають найвищі представницькі органи майже в усіх англومовних країнах. У США й країнах Латинської Америки він називається конгресом, у Франції — національними зборами. У деяких країнах назву "парламент" замінено своїми національними правовими термінами. Так, у Данії парламент — це фолькстінг, в Ісландії — альтінг, у Норвегії — стортінг, у Швеції — риксдаг, в Ізраїлі — кнесет, у деяких країнах Сходу — меджліс, у Росії — Федеральні збори, а в Україні — Верховна Рада.

Основними елементами внутрішньої організації палат парламенту є: 1) партійні об'єднання членів палат; 2) керівні органи палат; 3) парламентські комісії (комітети). У багатьох країнах існує регламент діяльності партійних об'єднань членів палат, установлюється

партійний мінімум. Голова палати може бути як безпартійним (Велика Британія), так і партійним (від фракційної більшості). У керівні органи палат входять, крім голів, їхні заступники, секретарі й спостерігачі. Керівні органи палат формуються зазвичай на пропорційній основі.

Для виконання своїх повноважень парламент утворює функційно-галузеві комітети та комісії, де розглядаються основні питання життєдіяльності суспільства, розробляються відповідні законопроекти.

Парламентські комітети діляться на дві категорії: тимчасові і постійні. Тимчасові комітети, створені для розгляду якої-небудь справи, можуть ще мати назву спеціальних комісій. Партійний склад комітетів пропорційний партійному складові палат. При цьому голови комітетів працюють постійно, а члени комітетів — на тимчасовій основі. Голів комітетів вибирають, або ж члени комітетів стають головами, або їх призначають голови палат, виходячи з правил старшинства. Основна робота комітетів і комісій пов'язана із законотворчою діяльністю уряду.

За структурою парламенти бувають однопалатні і двопалатні. Держави з федеративною формою державного устрою будують парламент на двопалатній основі.

Двопалатність виникла спочатку як досягнення компромісу між різними соціальними силами в боротьбі за владу. У сучасних умовах двопалатність потрібна для того, щоб забезпечити рівновагу в парламенті з метою вдосконалити законодавчу діяльність, представляти інтереси суб'єктів федерації у федеративних державах та інтереси адміністративних одиниць — в унітарних, а також щоб зберегти історичні традиції своєї країни. Уперше двопалатність узаконено в Конституції США 1787 р.

У сучасній Європі дванадцять країн мають однопалатний парламент. Серед країн Східної Європи двопалатність утверджено в Росії, Польщі, Румунії й Хорватії.

Двопалатний парламент ділиться на верхню і нижню палати. Для верхніх палат універсальною назвою є "сенат". Цю назву, яку вперше було вжито в Конституції США, запозичено з історії Стародавнього Риму. Однак у деяких країнах, зокрема у Великій Британії й Японії, верхні палати називають відповідно палатою лордів і палатою радників.

Для нижніх палат широко вживаною назвою є “палата депутатів”. Низка нинішніх конституцій фіксують й інші назви палат: Національні збори (Франція), палата громад (Велика Британія, Канада), сейм (Польща). Відмінність між верхньою і нижньою палатами полягає в способі формування їх.

Верхні палати формуються прямими виборами, непрямими виборами, призначенням і змішаним способом.

У більшості країн верхні палати формуються прямими виборами. Представництво в них залежить не від загально-територіального принципу, а від наявності суб'єктів федерації, від яких обирається рівна кількість парламентаріїв. Так, у США обирають по два сенатори від штату, а у Венесуелі, Мексиці та Бразилії — по три.

Прямі вибори верхніх і нижніх палат трохи різняться. Якщо депутати нижньої палати обираються за пропорційною, то депутати верхньої — за мажоритарною або за змішаною системою (існує й прецедент формування верхньої палати за соціально-корпоративним принципом). Так, у Бельгії виборчим пасивним правом наділено діючих і колишніх урядових та інших державних осіб, науковців, представників закладів вищої освіти, керівників підприємств, профспілок та економічних асоціацій.

У деяких країнах існують непрямі, або багатоступеневі, вибори. Так, сенат парламенту Франції обирається спеціальними колегіями, які утворюються в департаментах. До складу кожної колегії входять депутати нижньої палати парламенту від департаменту, генеральні радники (члени департаментського органу самоврядування) і делегати від муніципальних органів. Непрямими виборами повністю формуються верхні палати парламентів таких країн, як Нідерланди, Австрія і, частково, Франція, Бельгія й Швейцарія.

Формування верхніх палат шляхом призначання також має різні варіанти. Наприклад, члени бундестагу призначаються урядами земель зі свого складу, а в Канаді сенаторів призначає генерал-губернатор за рекомендацією прем'єр-міністра.

У Великій Британії існує кілька способів невиборного формування палати лордів: передавання феодалських титулів (спадкові лорди); призначання королевою відставних політиків, які не мають права передавати свій титул у спадок; призначання королевою зі складу вищої судової інстанції (апеляційного суду) судових лордів;

призначання королевою духовних лордів — вищих духовних ієрархів.

Мішана система формування верхньої палати передбачає поєднання зазначених вище способів. Так, в Ірландії крім вибраних сенаторів прем'єр-міністр призначає ще одинадцять сенаторів, а в Італії президент призначає п'ять сенаторів. Крім того, сенатором можна бути за власним правом (в Італії — це колишній президент країни).

Нижні палати в двопалатних парламентах і однопалатні парламенти завжди утворюються шляхом прямих виборів.

Верхні палати відрізняються від нижніх за терміном повноважень (легіслатурою). Легіслатура верхніх палат триваліша. У конгресі США члени нижньої палати обираються на два роки, а верхньої — на шість; у парламенті Австрії відповідно — на три і шість; Нідерландів і Японії — на чотири і шість; Франції — на п'ять і дев'ять років. У деяких країнах, зокрема в Бельгії, Іспанії, Італії й Ірландії, встановлено однаковий термін повноважень обох палат. Триваліший термін повноважень верхніх палат ставить їх у меншу залежність від виборів, і це забезпечує більшу стабільність і кваліфікованість у роботі депутатів. Крім цього, верхні палати частково оновлюються. Так, у США кожні два роки оновлюється третина сенаторів, у Японії й Австрії кожні три роки — половина складу палати.

Кількісний склад парламенту залежить від норм представництва, тобто від середньої кількості виборців, яких представляє депутат. У федеративних державах кількісний склад верхніх палат парламенту визначається кількістю суб'єктів федерації на засадах рівного представництва.

Нижні палати парламентів мають значну кількісну перевагу над верхніми. В Іспанії максимальна чисельність нижньої палати — 400, у США — 435, у Польщі — 460, в Японії — 512, у Франції — 577, в Італії, Великій Британії і ФРН — відповідно 630, 650 і 665 депутатів.

Верхні палати мають невеликий кількісний склад (у Німеччині — 41, Швейцарії — 46, США — 100 депутатів).

За професійним складом у парламентах зарубіжних країн переважають юристи. Є серед депутатів і державні службовці, функціонери політичних партій, менеджери, підприємці, а також представники освіти і науки.

Хоча парламентська діяльність розглядається як почесна служба, а не здобуття матеріальних благ, усе ж вона в усіх парламентах світу є оплачуваною. Розміри оплати визначаються за певними стандартами. У багатьох країнах таким стандартом є заробітна плата вищих категорій державних службовців.

В Італії, Норвегії, ФРН і Японії крім фіксованої зарплати додаються добові, які здебільшого сплачуються тільки тоді, коли депутат був присутній на засіданні палати або її органів.

У деяких країнах залежність між парламентською активністю депутата і розмірами його зарплати набуває жорстких форм. Так, у Франції, згідно з регламентом нижньої палати, депутат, який не брав участі у третині голосувань на публічних (пленарних) засіданнях сесії, позбавляється частини грошової винагороди; якщо ж ця кількість становить половину голосувань, то відрахування подвоюється. Проте в більшості країн депутати одержують винагороду незалежно від конкретного результату їхньої діяльності.

В індустріальних країнах для депутатів встановлено спеціальні парламентські пенсії (при цьому межа пенсійного віку значно нижча, ніж для пенсії на загальних підставах). Кожний депутат, який засідав у парламенті протягом певного періоду (наприклад, 10 років), має право на таку пенсію. Одержання парламентської пенсії не позбавляє депутата права на загальну пенсію. Однак у Великій Британії право на пенсію мають тільки ті депутати, які відмовилися під час парламентської діяльності від інших постійних джерел фінансування.

Зв'язок між депутатами і виборцями реалізується через форму мандата, який буває імперативним (наказовим) і вільним. Імперативний мандат передбачає, що депутат нібито обов'язково виконає свою програму і позвітує про неї перед виборцями. На практиці така процедура, як правило, ніколи не виконується. При імперативному мандаті виборці мають право на відкликання депутата. Але навіть у випадку повної залежності від своїх виборців депутат має право переходити в іншу партію, зберігаючи за собою мандат.

Вільний мандат дає депутатові право визначати свою діяльність у парламенті незалежно від інтересів виборців округу, а вирішувати ті питання, які належать до компетенції вищого представницького органу. Проте відсутність імперативного мандата аж ніяк не

означає, що депутати не мають жодного зв'язку з округом. Вони зустрічаються з виборцями, вислуховують їхні скарги, на підставі яких формулюють свої запити в парламенті або ініціюють так звані петиції — звертання до органів виконавчої влади з приводу проблем виборчого округу. Така діяльність депутатів підтримується місцевими організаціями.

Статус парламентаріїв

Повноваження парламентаріїв визначаються відповідними законодавчими актами. Кожен депутат парламенту має такі повноваження: право законодавчої ініціативи, право голосу, право запиту як в усній, так і в письмовій формі. Коли робиться великий запит, він називається "інтерпеляція".

До особливого статусу депутатів потрібно віднести індемнітет та імунітет.

Поняття *індемнітету* означає, що член парламенту не несе юридичної відповідальності за свої слова, які він скаже під час виконання депутатських повноважень. Однак цей принцип у деяких країнах має вузьке значення. Зокрема, у Скандинавських країнах депутат може нести службову відповідальність за слова після того, як на це буде дано згоду парламенту. У Німеччині така процедура також можлива за санкцією бундестагу, коли депутат звинувачується в наклепі.

Депутатський імунітет означає недоторканність парламентаріїв, тобто повний захист їх від арешту і судового переслідування. Проте такий захист не має абсолютного значення. Так, допускається судова відповідальність депутатів за вчинення цивільного правопорушення без застосування таких заходів, як арешт і позбавлення волі.

Дещо інше значення має депутатський імунітет у випадку притягнення депутата до кримінальної відповідальності. Так, у Нідерландах, Великій Британії та в інших англомовних країнах фактично не існує недоторканності депутатів у сфері кримінально-правових відносин.

У більшості країн депутати не можуть бути заарештовані й притягнені до відповідальності без згоди парламенту під час сесії. Свою згоду парламент дає на основі рекомендації однієї з постійних

комісій (мандатної, з питань депутатської етики, імунітету тощо) або спеціально створеної тимчасової комісії. Якщо депутата притягують до кримінальної відповідальності в міжсесійний період, то поліція і суд зобов'язані повідомити про це керівництво парламенту.

В Ірландії, Японії, Норвегії й США існує безумовна заборона арешту депутата під час парламентської сесії, а також на шляху до сесії або під час повернення з неї. Однак депутат може бути притягнений до відповідальності в будь-який інший час. Депутатський імунітет не поширюється на ті випадки, коли депутата затримано на місці злочину.

Статус депутата визначається і принципом несумісності парламентського мандата і певних посад. Юридичні норми, які регулюють питання несумісності, містяться в спеціальних законах або мають у деяких країнах (Нідерландах, Норвегії, Фінляндії, Швейцарії) конституційний статус. Принцип несумісності передусім стосується державної служби. У президентських республіках (зокрема, у США) принцип несумісності поширюється на всі без винятку адміністративні посади. У країнах з парламентською і мішаною формами правління (в Англії, Японії) депутати нижніх палат є одночасно й міністрами, в інших країнах (Люксембурзі, Нідерландах, Франції та Швейцарії) членство в парламенті несумісне з міністерським портфелем. Це, однак, не означає, що депутат не може бути членом уряду, але він повинен звільнити своє місце в палаті або тимчасово припинити свої повноваження (Португалія). Функції депутатів, які перейшли на роботу в уряд, виконують їхні заступники, які вибираються на тих самих виборах, що й депутати. Принцип несумісності в країнах з парламентською і з мішаною формами правління поширюється не тільки на міністерські, а й на інші адміністративні посади. Так, у Бельгії, Італії, Франції й ФРН депутатам заборонено займати будь-які адміністративні посади. У деяких країнах (Іспанія, Фінляндія) встановлено перелік державних посад, на які поширюється принцип несумісності. Це насамперед професійна служба в армії, поліції, службі безпеки, а також робота в судах, прокуратурі тощо. Нарешті, у багатьох країнах принцип несумісності не поширюється на обрання депутата до органів місцевого самоврядування.

Важливим аспектом парламентської діяльності є складання депутатом своїх повноважень. Загалом закони різних країн

визначають такі умови цього процесу: власне бажання (за винятком Норвегії та Великої Британії); діяльність на посаді, несумісній з депутатським мандатом; дострокове припинення повноважень.

Парламент може позбавити депутата його повноважень, якщо: депутата обрано з порушенням виборчого законодавства; він не бере участі в засіданнях парламенту або кількість неявок без поважних причин перевищує допустиму норму (Португалія); його поведінку парламент визнав неправомірною (Велика Британія).

Існує практика й тимчасового позбавлення депутата повноважень через дисциплінарне порушення. Термін такого покарання не перевищує двох тижнів.

Функції парламенту

Як найвищий представницький орган суспільних інтересів парламент виконує низку важливих функцій. До основних його функцій належать: представницька, владна, законотворча, контрольна (контроль над бюджетом і діяльністю уряду); установча (приймання конституції, участь у формуванні органів судової і виконавчої влади); гласності і легітимності.

Представницька функція виявляється у вираженні диференціації суспільства за інтересами і зіставленні установок, які диктуються цими інтересами. Парламент покликаний розкривати конфлікти інтересів і знаходити можливі компроміси.

Цю функцію парламент здійснює на основі демократичного виборчого права і демократичної системи виборів; здійснення цієї функції гарантується функціонуванням партій як організованої політичної сили, яка є виразником і посередником інтересів і волі виборців. Гарант реалізації представницької функції парламенту — демократична виборча система в сукупності з конкуренцією в умовах багатопартійності. Зміст і характер представництва інтересів у сучасному парламентаризмі відзначаються комплексністю і наявністю безлічі принципів. Найважливіші з них — партійне представництво, територіальне представництво, корпоративне представництво інтересів та етнічне представництво.

Партійне представництво полягає в парламентському представництві різних суспільно-економічних альтернатив пропорційно тій підтримці, яку вони мають у суспільстві. Цей

принцип може бути гарантований як в однопалатній, так і в двопалатній парламентській системі. Для реалізації інших принципів представництва — територіального, корпоративного й етнічного — необхідна система простого чи складного двопалатного парламенту. Проста двопалатна система має місце у випадку, коли поряд з палатою депутатів, яка виникла шляхом прямих виборів, членство в іншій палаті обумовлено єдиним (наприклад, генеалогічним) персональним принципом. Типові приклади тому — палата лордів, верхня палата, сенат і т. д. Друга палата може ґрунтуватися й на іншому єдиному принципі — територіальному, в інтересах пропорційного представництва окремих федерацій, провінцій тощо. Заснована на кількох принципах друга палата характеризується поєднанням персонального і територіального принципів одного з одним чи з якими-небудь іншими. Наприклад, з позиційним, відомчим, коли депутатами другої палати є також особи, які займають відповідне становище у сфері науки, культури чи релігії, але депутатство в даному випадку не персоніфіковано, не успадковується і не делегується, а просто обумовлено займаним становищем у суспільстві. Найпоширенішим є однопалатний парламент, що ґрунтується на прямих виборах і характеризується одним принципом, або ж так звана проста двопалатна парламентська система, при якій одна палата виникає внаслідок прямих виборів населення, а друга — на основі територіальної пропорційності.

Функції влади парламент реалізує через прийняття політичних рішень. Він вибирає альтернативи суспільно-економічного і політичного розвитку суспільства в цілому і його основних підсистем, їхню структуру, політичний зміст.

У сучасних політичних системах соціально-політичні альтернативи формулюються парламентськими партіями. Виборці віддають свої голоси відповідно до оцінки політичних альтернатив, відображених у їхніх програмах. Підтримують саме партії, участь яких у парламенті відображає волю виборців, легітиміє стратегію і програму партій, які перемогли на виборах.

Після перемоги на виборах і здобуття парламентської більшості політична програма партії (партій) трансформується в парламентські рішення. Ця трансформація відбувається в рамках специфічної процедури приймання рішень. Повсякденне функціонування й реалізація парламентської влади обумовлені

цією процедурою, при якій одночасно поєднуються правова і професійна раціональність і доцільність прийнятих рішень, а також вимоги парламентської демократії.

Правотворча, законодавча функція парламенту є однією з пріоритетних. Кінцевим наслідком діяльності парламенту є переважно створення якої-небудь правової норми. Законодавчі повноваження парламент здійснює відповідно до процедури, передбаченої регламентами палат. Першою стадією законодавчого процесу є внесення законопроекту. Парламент зобов'язаний прийняти законопроект до розгляду тільки за умови, що його внесла відповідно до встановлених правил особа чи орган, які володіють правом законодавчої ініціативи. Розрізняють такі види законодавчої ініціативи: 1) урядову ініціативу; 2) парламентську ініціативу; 3) народну ініціативу; 4) спеціальну ініціативу (внесення законопроекту органами, які зазначені в конституції). Найбільшу значущість мають урядова і парламентська ініціативи.

Законодавчий процес поділяється на стадії, послідовність і зміст яких у різних країнах трохи відмінні. Початковою стадією законодавчого процесу є внесення законопроекту на розгляд у парламент. Зміст цієї стадії пов'язаний з правом законодавчої ініціативи, коло суб'єктів якої залежить від форми правління.

У президентських республіках суб'єктами права законодавчої ініціативи визнаються лише окремі парламентарі, а колективну законодавчу ініціативу заборонено. Представники виконавчої влади також позбавлені права законодавчої ініціативи. Однак виконавча влада тут не відсторонена від законодавчого процесу. Зокрема, президент може діяти через довірених депутатів, які нібито здійснюватимуть власну ініціативу, або звертатися з посланнями до конгресу та зі спеціальними посланнями до голів палат. Послання мають на меті ознайомити парламентарів і громадськість з позицією глави держави щодо важливих політичних проблем, а спеціальні послання призначені для вияву законодавчої ініціативи з боку парламентських комітетів.

У країнах з парламентською і мішаною формами правління суб'єктами законодавчої ініціативи визнаються окремі депутати парламенту і члени уряду, а подекуди (зокрема в країнах Бенілюксу) — глава держави. Урядові в цих країнах належить домінуюча роль у реалізації права законодавчої ініціативи. Він може вносити законопроекти безпосередньо або через депутатів,

які становлять парламентську більшість. Законопроекти уряду визнаються пріоритетними під час розгляду в парламенті. Крім законодавчої ініціативи окремих депутатів у таких країнах, як Австрія, Іспанія, Німеччина і Японія, допускається колективне внесення законопроектів, під якими повинна стояти така кількість підписів депутатів, яка дорівнює кількості членів парламентських фракцій.

У деяких країнах, зокрема в Австрії, Іспанії й Італії, існує народна законодавча ініціатива, яка означає, що парламент повинен розглянути законопроект, запропонований виборцями. Підставою для таких ініціатив є кількість виборців, яка змінюється залежно від кількості населення. Якщо, наприклад, в Італії потрібно п'ятдесят тисяч підписів, то в Іспанії — у десять разів більше. Однак народна законодавча ініціатива не поширюється на всі без винятку законопроекти.

Суб'єктами законодавчої ініціативи можуть бути й окремі адміністративні одиниці (наприклад, у Швейцарії — кантони, в Італії — області).

Процедура реалізації законопроекту тісно пов'язана з внутрішньою будовою представницьких органів. У двопалатних парламентах, де палати рівноправні, законопроект може бути внесений до кожної з них. Така практика існує в законодавчих органах Австрії, Бельгії, Італії, США, Швейцарії і Японії. У країнах, де палати парламентів нерівноправні, законодавчий процес починається в нижніх палатах і стосується передусім законопроектів, які належать до бюджетної сфери.

Робота над законопроектом у палаті починається з прийняття його до розгляду. Ініційований і розроблений законопроект передається в палату для реєстрації. Після цього керівний орган палати включає законопроект до порядку дня і поширює серед депутатів.

Перша стадія розгляду законопроекту в парламенті називається першим читанням. На цій стадії загалом дебати щодо законопроекту не проводяться, і його доля залежить від керівного органу палати: вона може бути вирішена вже під час голосування щодо порядку дня.

Наступна стадія законодавчого процесу — друге читання — передбачає обговорювання законопроекту. Дебати залежно від регламенту проводяться до (Велика Британія, Німеччина) або після

(Італія, США, Франція) розгляду законопроекту в постійній парламентській комісії (комітеті). Якщо законопроект подається до комісії після загальних дебатів, то вона діє згідно з концептуальною лінією палати, а якщо до обговорення, то сама комісія визначає зміст цього законопроекту.

Якщо загальні дебати щодо законопроекту передують розглядові в комісіях, то він розглядається двічі: під час загального обговорення до передання в комісію і під час постатейного — після повернення з комісії. Інколи вводиться стадія третього читання, в процесі якої законопроект виноситься на голосування і приймається майже без обговорення.

Прийнятий палатами (або однопалатним парламентом) законопроект повинен одержати санкцію глави держави, щоб стати законом. У конституційному праві зарубіжних країн (за винятком Швейцарії і Швеції) існує особлива стадія законодавчого процесу, яка називається промультяцією, — проголошенням прийнятого парламентом закону. Промультяція передбачає підписання законопроекту главою держави й урочисте проголошення його.

Глава держави (президент або монарх) може промультювати закон чи накласти на нього вето, після якого закон має бути розглянутий у парламенті повторно. Щоб подолати президентське вето, парламент повинен повторно проголосувати за законопроект простою більшістю або, в деяких країнах, двома третинами усього складу (США, Португалія).

Кінцевим етапом законодавчого процесу є публікація закону, тобто офіційне доведення його до загального відома. З цією процедурою пов'язане набуття законом чинності, хоча іноді закон починає діяти відразу після промультяції.

Одним із важливих повноважень парламенту є *участь у формуванні уряду й судової влади*. У країнах з парламентською і мішаною формами державного правління існує два способи формування уряду:

1) парламент формує його з партії парламентської більшості або з коаліції партій (Велика Британія);

2) глава держави призначає прем'єр-міністра за згодою парламенту і на пропозицію останнього — інших членів уряду (Італія, Франція, Греція).

Позапарламентський спосіб формування уряду застосовується в усіх президентських республіках. Парламент тут не бере

безпосередньої участі в процесі формування уряду або його роль щодо цього обмежена. Прикладом можуть бути США, де президент призначає членів уряду за згодою сенату.

В англomовних країнах парламент наділений судовими повноваженнями. Наприклад, палата лордів у Великій Британії є водночас і найвищою апеляційною інстанцією і в окремих випадках виконує функцію суду першої інстанції. Вона може притягнути до судової відповідальності як своїх членів, так і сторонніх осіб за злочини, скоєні проти парламенту. Подібна практика існує в США, де кожна з палат може порушити судову справу проти особи, звинуваченої в неповазі до конгресу.

У формуванні судових органів бере участь парламент разом з виконавчою владою. Так, у США членів верховного суду призначає президент за "порадою і згодою" сенату. У Франції членів верховного суду обирають самі палати із власного складу, а конституційну раду — орган конституційного контролю в складі дев'яти чоловік призначають порівно президент і голови палат парламенту. У Німеччині членів верховного суду призначає міністр юстиції разом зі спеціальною комісією з виборів суддів, до якої входять міністр юстиції і представники, обрані бундестагом. А конституційний суд обирають порівно бундестаг і бундесрат. В Італії одна третина конституційного суду обирається палатами парламенту, друга третина призначається президентом, останню третину призначає вища рада магістратури — орган управління загальними й адміністративними судами.

У системі поділу влади поряд з наявністю механізмів гальмування і противаг парламент до того ж наділений певними повноваженнями: в одних випадках винятковими (притягання до відповідальності президента республіки), в інших — особливими (вираження недовіри урядові) або спеціальними (наприклад, позбавлення депутата права на недоторканність, відсторонення від обов'язків, інтерпеляція і т. ін.). Правомочності парламенту в царині контролю, звіту та притягання до відповідальності надзвичайно великі, але використовуються вони по суті як виняткові.

Так, процедура вотуму недовіри урядові має різні аспекти. У Великій Британії пропозицію про вотум недовіри урядові (резолуція осуду) вносить опозиція. Якщо палата проголосує за цю пропозицію, то уряд повинен іти у відставку або запропонувати

монархові розпустити парламент. Уряд може сам поставити питання про довіру до нього.

В Італії кожна з палат приймає вмотивовану резолюцію про довіру або недовіру урядові на підставі поіменного голосування. Резолюція про недовіру повинна бути підписана не менше як однією десятою частиною постійного складу палати і поставлена на розгляд після закінчення триденного терміну з моменту внесення її.

У Франції тільки нижня палата однією десятою частиною депутатів може винести резолюцію про недовіру урядові й проголосувати тільки через дві доби з часу винесення її.

У Німеччині бундестаг може шляхом вотуму недовіри усунути з посади канцлера і тим самим змусити піти у відставку весь уряд. Однак при цьому бундестаг повинен вибрати зі свого складу наступника канцлера і звернутися до президента з проханням про відповідну кадрову зміну.

Президент зобов'язаний задовольнити таке прохання тільки в тому разі, коли пропозицію самого канцлера про вотум довіри не підтримав бундестаг, в іншому разі він може розпустити бундестаг.

Противагою вотумові недовіри урядові є право розпуску парламенту главою держави. Реалізація цього права залежить не тільки від конституційного права глави держави розпускати парламент, а й від реального співвідношення політичних сил у парламенті. Достроковий розпуск парламенту можливий за таких обставин:

- 1) президент сам розпускає парламент (як у Росії та Франції);
- 2) розпадається урядова коаліція;
- 3) уряд партійної більшості зацікавлений у розпуску парламенту, маючи на меті зміцнити свої позиції завдяки перемозі правлячої партії на парламентських виборах.

Позбавлення глави держави повноважень через процедуру імпичменту застосовується до найвищої посадової особи, якщо вона скоїть державний злочин. Ця процедура має різні форми в різних країнах.

Так, у Великій Британії процес імпичменту відбувається в стінах парламенту: палата громад формулює звинувачення і порушує справу, а палата лордів виносить остаточне рішення.

Американська процедура імпичменту трохи відрізняється від англійської: після винесення рішення сенату про позбавлення

президента повноважень його може притягнути до кримінальної відповідальності звичайний суд.

У Франції звинувачення президента або членів уряду виносять обидві палати, а саму справу розглядає верховний суд.

В Австрії, Італії й Німеччині парламент звинувачує найвищих посадових осіб, а остаточне рішення виносить конституційний суд.

Відносини між парламентом і судовою владою виявляються в тому, що, з одного боку, парламент може виконувати судові функції, а з іншого — брати участь у формуванні судової влади.

Сучасний парламент — головний форум політичної гласності, її концентрований прояв. Парламент — це той інститут, де представники партій, незалежні депутати, уряд, депутати, які пропонують різні альтернативи рішення, парламентські фракції й комісії зобов'язані відкрито заявляти про свої позиції і наміри, професійно, політично аргументуючи і розвиваючи їх. Якщо цього не відбувається, то будь-якого депутата, будь-яку комісію чи фракцію (чи представника таких), будь-якого члена уряду можна змусити відкрито аргументувати свою позицію.

Парламент як форум політичної гласності жадає від партій, уряду і депутатів відкритої політичної полеміки. Парламентське обмеження гласності на пленарних засіданнях і засіданнях комісії прийнятне тільки в надзвичайних випадках і суворо застережено визначеними умовами.

Демократично обраний парламент, який здійснює свої функції — найважливіший інститут легітимації. Сучасний парламент як ціле, як організація і система інститутів здійснює свою легітимаційну функцію за допомогою юридично закріпленого і регульованого функціонування. Парламентська легітимація — це легітимація організації, інституту, а не окремої особи; ця функція належить не депутатам і не депутатам, а парламентові в цілому.

З одного боку, парламентська легітимація — це наслідок демократичного обрання парламенту, демократизму його функціонування й гласності, з іншого боку, легітимаційний ефект парламенту поширюється на всю політичну систему, включаючи позапарламентські державні інститути.

Як висновок з даного питання слід зазначити: влада парламенту — похідне від суверенітету народу на основі демократичних виборів. В інтересах виконання визначених функцій парламент наділяється

легітимною владою; у системі поділу влади парламентська влада — відособлена від інших підсистем влади, але разом з тим змушена взаємодіяти з ними; влада парламенту — конституційна, нормативно гарантована влада; парламентська влада поєднана з виконанням визначених функцій. Вона має гарантований масштаб і характер, а самі функції об'єктивно обумовлюють як широту повноважень парламенту, так і їхні межі; парламентська влада і парламентаризм як специфічна структура і система влади є частиною партійної політичної системи, в умовах якої партії ведуть боротьбу одна з одною за владу в парламенті.

Сутність сучасного парламентаризму вичерпується даними критеріями, всі інші існуючі характеристики — їхнє похідне. Це — парламентські вибори, внутрішнє функціонування парламенту, його структура, організаційна система, його зв'язок з іншими чинниками влади, статус депутата і т. ін.

В Україні повноцінний розвиток парламенту і парламентаризму як системи представницьких органів влади став можливим із проголошенням незалежності та самостійності. Увесь попередній період за роки радянської влади Верховна Рада була сесійно діючим органом, а її повноваження в період між сесіями фактично належали таким органам, як Президія Верховної Ради та ЦК Компартії України, що унеможливило чіткий розподіл функцій законодавчих і виконавчих органів, дійсного представництва інтересів громадян.

З прийняттям Конституції України у 1996 р. Верховна Рада набуває статусу постійно діючого органу, стає єдиним законодавчим органом держави, який створюється на основі обрання громадянами 450 депутатів.

Повноваження Верховної Ради України визначені у ст. 85 Конституції, де утверджені відповідні законодавчі, бюджетно-фінансові, контрольні й кадрові повноваження (див. тему "Держава як основний інститут політичної системи").

Усе розглянуте вище дає змогу дійти висновку, що сучасний парламент — це інститут влади, який має безліч функцій, особливу внутрішню й організаційну структуру.

Конституційне визначення статусів парламенту і депутата, кола питань, які регулюються виключно законом, не розв'язали на даному етапі проблеми відставання українського парламентаризму від вимог сучасності. Це передусім стосується обмеження

олігархічних привілеїв депутатів, які суперечать сучасній цивілізованій практиці парламентаризму:

— бюджетні витрати на одного депутата (зарплата, витрати на референтів і технічно-комунікаційні та побутові послуги, відпочинок) перевищують середню зарплату більш як у 20 разів;

— депутат не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності, заарештований, щодо нього не можуть застосовуватися заходи адміністративного впливу без згоди Верховної Ради;

— не допускається огляд, обшук особистих речей, багажу, транспорту, житлового чи службового приміщення депутата;

— депутатові після закінчення його повноважень надається попередня або рівноцінна робота, на період працевлаштування протягом одного або двох років виплачується депутатська зарплата;

— у разі неможливості працевлаштування й наявності 20-річного стажу депутати одержують 50 відсотків депутатської зарплати;

— протягом п'яти років після припинення своїх повноважень депутат без згоди парламенту не може бути звільнений з роботи;

— незалежно від терміну перебування в законодавчому органі депутат одержує пенсію в розмірі 80 відсотків від депутатської зарплати, зберігає право на безплатне медичне обслуговування.

Крім цього, депутати парламенту намагаються в змінах до закону про статус депутата закріпити право власності на службову квартиру, зарахування їх до кадрового резерву уряду. Такі привілеї стимулюють прихід до влади людей не соціоцентристської, а користоловної орієнтації.

Невирішеними залишаються й такі питання, як чітке визначення дисциплінарної відповідальності депутата перед парламентом; доступність для громадськості матеріалів про авторство законопроектів і голосування депутатського корпусу, участь депутатів у роботі комісій; удосконалення процедур законодавчого процесу, розмежування його стадій, обговорення законопроектів і голосування по них. Це призводить:

— по-перше, до зміщення акцентів з роботи в комісіях на роботу в пленарних засіданнях;

— по-друге, до того, що депутати безпосередньо не причетні до розроблення законопроектів, чим створюється можливість зміни концептуального змісту законопроектів;

— по-третє, до послаблення фракційної відповідальності за якість законопроекту;

— по-четверте, до голосування за себе і за своїх "однодумців";

— по-п'яте, до посилення колективного тиску на позицію депутата в ситуаціях особливого емоційного піднесення під час парламентських дебатів.

Залишаються не розробленими процедури врахування експертних оцінок, позицій лобістських груп під час обговорювання законопроекту.

Крім цього, слід зауважити, що цивілізований рівень парламентаризму залежить не тільки від юридичних процедур, які регулюють цей процес, а передусім від зрілої соціальної структури і партійної системи, політичної культури еліти й електорату. У перехідних суспільствах парламенти здебільшого відображають усю складність і суперечливість суспільного стану, не завжди встигають за калейдоскопічною динамікою політичних подій і тому стають гальмом суспільних трансформацій як через свої олігархічні привілеї і нелегальне лобіювання інтересів економічно домінуючих груп, так і через популістське загравання з виборцями.

Інститут президентства

Конституційний статус й особливості сучасних моделей президентства

Застосування в системі державної влади України посади президента значно посилило увагу в нашому суспільстві до інституту президентства. Уведення цього інституту відкрило новий етап у розвитку української державності. До речі, тепер понад 140 країн мають у своєму державному устрої посаду президента. З одного боку, ця цифра відображає масштабність поширення президентства в сучасному світі, з іншого боку, важливо відзначити, що в різних країнах президенти мають різний обсяг повноважень.

Поняття "президент". Термін "президент" походить від латинського, що буквально означає "той, що сидить попереду".

Очевидно, в античні часи президентами називали осіб, які головували на різних зборах. Від цього первісного значення слова "президент" згодом виникла така посада, як, наприклад, президент сенату. А в нинішньому розумінні, тобто на позначення посади глави держави, термін "президент" не вживали ні в часи грецької та римської республік, ні в періоди існування ранніх буржуазних республік в Англії і Нідерландах. Так, в Англії, яка стала на короткий час республіканською, виконавчу владу замість скинутого монарха спочатку здійснювала Державна рада. У Нідерландах повноваження виконавчої влади також мав найвищий колегіальний орган.

Уведення посади президента. США стали першою країною у світі, де виникла посада президента, яка об'єднала в одній особі посаду глави держави і голови уряду. У США зародився інститут президентства саме як один із найважливіших інститутів політичної системи. На відміну від інших держав того часу, де виконавча влада повсюдно була монархічною, спадкоємною, у США главу держави почали обирати в ході загальних виборів.

А першими європейськими країнами, де було запроваджено посаду президента як глави держави, стали в 1848 р. дві республіки: Франція й Швейцарія. Крім них, інші держави Європи (не говорячи вже про Азію й Африку) до кінця 19 ст. залишалися монархіями.

У 20 ст. такі грандіозні за своїми масштабами потрясіння, як революції, світові війни і розпад колоніальних імперій, привели до утворення безлічі нових незалежних держав. Далеко не всі вони стали президентськими республіками, але в абсолютній більшості їх було засновано посаду президента країни.

Фундаментальні зміни, які відбуваються на світовій арені з кінця 20 ст., стимулювали далі поширення інституту президентства. Майже у всіх колишніх республіках СРСР, у республіках колишньої СФРЮ (за винятком Боснії й Герцеговини), а також у Чехії й Словаччині засновано президентську посаду. Цю посаду ввела в себе і Монголія. Сьогодні президентство — невід'ємний елемент політичних систем більшості країн Європи і світу. Разом з тим кожна країна сама визначає, яку роль повинен відігравати президент у її політичному житті. В Україні президентську посаду введено в 1991 р.

Конституційний статус і призначення президента в політичній системі. Повноваження президента, його роль і статус у політичному житті тієї чи іншої країни визначаються насамперед відповідними конституційними нормами. Так, Конституція України гласить: "Президент України є главою держави і виступає від її імені. Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина" (ст. 102). Так само визначено статус президента й у Конституції Італії (ст. 87), Російської Федерації (ст. 80), інших держав.

Крім визначення правового статусу президента як глави держави чи як глави найвищої виконавчої влади, конституції багатьох країн містять низку суспільно важливих морально-політичних і цивільних зобов'язань, яких повинен дотримуватися президент протягом усього терміну своїх повноважень. Насамперед від нього вимагається, щоб у всіх своїх діях він неухильно дотримувався Конституції й інших законів своєї країни. Так, вступаючи на посаду, Президент України складає таку присягу:

"Я (ім'я та прізвище), волею народу обраний Президентом України, заступаючи на цей високий пост, урочисто присягаю на вірність Україні. Зобов'язуюсь усіма своїми справами боронити суверенітет і незалежність України, дбати про благо Вітчизни і добробут Українського народу, обстоювати права і свободи громадян, додержуватися Конституції України і законів України, виконувати свої обов'язки в інтересах усіх співвітчизників, підносити авторитет України у світі" (ст. 104).

Конституції деяких країн закріплюють за главою держави роль арбітра між різними силами в державі і суспільстві. За Конституцією Франції, "президент... забезпечує своїм арбітражем нормальне функціонування публічної влади" (ст. 5). Аналогічну роль відводять главі держави конституції інших держав.

Конституційні норми багатьох країн передбачають, що президент у своїй діяльності не повинен захищати інтереси якихось окремих соціальних груп і прошарків, а домагатися досягнення блага для всього суспільства. Такого роду зобов'язання й офіційно встановлені стандарти діяльності президента спрямовані на всемірне зміцнювання авторитету і гідності посади глави держави.

Повноваження президента в президентській, напівпрезидентській і парламентській республіках. У періодичній пресі, в

наукових працях часто вживаються такі вирази, як "президентська форма правління", "парламентарна (чи парламентська) форма правління" і т. ін., хоча прийнято вважати, що існують дві основні форми правління — республіканська і монархічна. Згідно з ними главою держави є монарх у державі з монархічною формою правління і президент — у республіканській державі. Влада монарха, на відміну від президентської, не є похідною від волевиявлення інших органів, а також і від виборів. Монарх не може бути підсудним. Його влада ґрунтується на принципі престолонаслідування.

Традиційне тлумачення поняття "форма правління" цілком прийнятне і в сучасному державознавстві, але все ж здається, що коректніше буде з погляду наукової термінології говорити про президентську, напівпрезидентську і парламентську (чи парламентарну) системи правління, відрізняючи їх тим самим від форм правління.

Виникнення тих чи інших систем правління в різних країнах зумовлене багатьма чинниками. Значний відбиток на цей процес накладають особливості історичного розвитку країни, специфіка її політичної культури, традицій державності, співвідношення різних політичних сил і лідерів у період розроблення й приймання конституції. Через це в одних країнах запровадилася парламентська система правління, при якій функції глави держави виконує конституційний монарх чи президент, але реальна виконавча влада зосереджена в руках уряду, підзвітного парламентові (європейська модель), а в інших створено сильну президентську владу, урівноважену іншими політичними інститутами чи й такою, що переважає за своїми повноваженнями законодавчу і судову влади (американська модель президентства).

Американська модель президентства є класичною моделлю *президентської республіки*. Вона відзначається своєю раціональністю: у ній немає властивого деяким іншим країнам дуалізму виконавчої влади, при якому президент і прем'єр-міністр часто суперничають за переважний вплив на урядову політику. Ця модель президентства не допускає і виникнення двовладдя в політичній системі США, коли президент проводить свою політику, а конгрес здійснює свій курс. Система поділу і балансу влади навіть в умовах, коли президент представляє одну партію, а

більшість у конгресі належить опозиційній партії, забезпечує єдність державної політики.

Президентську модель правління, що сформувалася в США, впроваджено (з багатьма її атрибутами) й у деяких країнах Латинської Америки, Азії й Африки. Афро-азіатська модель, однак (за рідкісним винятком), відрізняється великим авторитаризмом, який нерідко набуває форми відверто тоталітарного режиму. Конституційно парламенти не захищені від сваволі правлячого президента і можуть бути розпущені за його вказівкою. Судова влада так само, як і законодавча, дуже залежить від президента, який особисто призначає суддів і контролює їхню діяльність. Відсутність парламентаризму і демократичних традицій, особливо в багатьох африканських країнах, призвела до концентрації величезної влади в руках президента, який до того ж є, здебільшого, лідером правлячої і нерідко єдиної легально діючої партії, що дозволяє йому фактично одноосібно вирішувати питання державного управління.

У Західній Європі взяв гору не американський і тим більше не афро-азіатський варіант президентської влади. Тут сформувалася суто європейська модель у формі напівпрезидентської чи парламентської системи правління.

Характеризуючи президентську владу в Азії й Африці, необхідно все ж зазначити, що в окремих країнах на цих континентах (в Індії, Ізраїлі, Лівані) виникли такі системи президентського правління, які більше відповідають європейській моделі президентства. Вони передбачають більш обмежені прерогативи президента, ніж в американській, латиноамериканській і афро-азіатській моделях президентської влади.

Попри прагнення окремих країн, які розвиваються, модифікувати й пристосувати до своїх умов "класичну" президентську республіку, остання все-таки залишається переважно суто американським феноменом, для успішного функціонування якого необхідні певні умови: достатньо високий рівень політичної культури, ретельно розроблена й збалансована система стримувань і противаг тощо. Зазначена модель має низку суттєвих переваг і недоліків, причому останні нерідко переважають у разі трансплантації її на інший, неамериканський, ґрунт.

Президентська модель створює умови для достатньо стабільного функціонування політичної системи, і в цьому, як не дивно, її і сила, і слабкість. Так, главу президентської республіки не можна

звільнити у відставку за політичними мотивами. Так само й доля уряду тут безпосередньо не залежить від змін у співвідношенні сил між різними партіями в парламенті. Але оскільки в умовах президентської республіки і законодавча і виконавча влади значною мірою віддалені одна від одної, маючи фіксований незалежний мандат, можуть самостійно існувати протягом усього терміну своїх конституційних повноважень, то пошук компромісів може бути ускладненим. Тим більше, що "класична" президентська модель, по суті, не має механізму вирішення суперечностей між цими гілками влади. Відсутність у парламенту повноважень змістити за політичними мотивами главу виконавчої влади, а в президента — розпустити парламент робить обидві гілки влади неспроможними розв'язати політичний конфлікт, що базується на взаємному протистоянні. Особливо затяжним і гострим може бути подібний конфлікт в умовах ще не сформованої демократії, про що свідчить, зокрема, невдала спроба запровадити "класичну" президентську модель у Росії (1993 р.), яка вилілась у криваве протистояння між президентом і парламентом.

При *парламентській системі державного управління*, якщо така передбачає наявність посади президента, останній не має, як правило, реальної політичної влади. Повноваження глави держави, за винятком суто церемоніальних, представницьких, тут зазвичай здійснюються з дозволу й ініціативи уряду. Це означає, що уряд і його діяльність практично виведені зі сфери прерогатив президента. Прем'єр і його уряд підзвітні вищому законодавчому органу і можуть бути звільнені парламентом у відставку в разі винесення їм вотуму недовіри. А президент в умовах парламентського правління не відповідальний за дії уряду і залишається надпартійною фігурою.

У той же час президент у парламентській республіці не обов'язково повинен розглядатись як виключно номінальний глава держави, адже він залишається гарантом правопорядку й уособленням непорушності конституційного ладу. Нерідко він грає роль своєрідного резервного інструменту політичної системи, який активізується в умовах кризи і нестабільності. Якщо уряд втрачає підтримку парламентської більшості або його діяльність паралізується боротьбою різних угруповань, роль глави держави значно зростає, а коло питань, яке вирішує президент на свій

розсуд, розширюється. Президент, таким чином, нерідко стає тим сильнішим і самостійнішим, чим слабкішою стає позиція прем'єр-міністра і його підтримка з боку парламенту. Так було, зокрема, восени 1979 р. в Індії, де президент Н. Редді в умовах кризи уряду Ч. Сінгха дозволив собі дії, не зовсім типові для глави парламентської республіки.

Найтипівішими парламентськими республіками на чолі з президентом є ФРН, Швейцарія, Ірландія, Угорщина, Індія та низка інших європейських й азіатських країн.

Загальною тенденцією сучасного конституційного розвитку цілої групи країн є прагнення подолати недоліки обох "класичних" форм правління (президентської й парламентської) і синтезувати їх позитивні риси, зробивши державний механізм більш гнучким і стабільним. Досвід останніх десятиліть показує, що для ефективного державного управління важливо не тільки і, можливо, не стільки розподіл влад і система взаємних стримувань і противаг, скільки встановлення необхідних взаємозв'язків, взаємодії, взаємоузгодженості в роботі вищих органів державної влади.

Вирішення згаданого вище завдання найчастіше здійснюється в рамках так званих змішаних моделей. Серед них виділяються *напівпрезидентські республіки* (Франція, Португалія, Фінляндія, Росія, Україна). Значне поширення напівпрезидентських форм правління знайшло своє відображення в нових конституціях Польщі, Грузії, Азербайджану, деяких франкомовних країн Африки.

Напівпрезидентським республікам притаманні деякі стійкі характеристики, що дозволяють розглядати їх як самостійну форму правління, функціонування якої має свою логіку. Сутність напівпрезидентської моделі зводиться, насамперед, до поєднання президентської і парламентської систем управління.

Водночас, на відміну від президентської влади американського зразка, модель напівпрезидентського правління в Європі не допускає для президента володіння всією повнотою виконавчої влади. При цій моделі президент не тільки не є головою уряду, а й сам уряд фактично формується залежно від співвідношення партійних фракцій у парламенті. Важливим обмежником президентської влади в її напівпрезидентському варіанті служить і те, що уряд відповідальний не перед президентом, а перед парламентом. Однак повноваження глави держави і глави уряду

нерідко тісно переплітаються і формально для прийняття рішень вимагається згода їх обох. Найчастіше ситуація виглядає так: президент відповідає головним чином за вирішення загальних, стратегічних питань, а прем'єр-міністр несе відповідальність за щоденне, практичне, безпосереднє управління.

Але об'єм повноважень глави держави у напівпрезидентській республіці багато в чому залежить від розстановки сил на внутрішньополітичній арені, яка визначає різні тлумачення конституції (більш близьке до парламентської чи президентської моделі), що дозволяє пристосовувати її норми до різних обставин. Так, якщо на парламентських виборах перемогли пропрезидентські партії чи блоки, то безумовна першість у сфері виконавчої влади належить президенту, а на долю прем'єр-міністра й уряду в основному залишається реалізація рішень, прийнятих президентом. Перемога ж на парламентських виборах партії (чи блоку партій), опозиційної президенту, різко посилює дуалізм виконавчої влади і приводить до обмеження фактичної компетентності глави держави.

Загалом механізм виконавчої влади у напівпрезидентських республіках складніший, ніж у президентських республіках. І все ж успішне розв'язання можливого конфлікту між виконавчою і законодавчою гілками влади в цій моделі досить вірогідний, оскільки глава держави наділений повноваженнями розпуску парламенту, а останній за відповідних умов здатен добиватися відставки уряду. Водночас створення різних змішаних моделей може мати і свої негативні сторони, бо таким чином нерідко порушується або змінюється притаманна тій чи іншій формі правління єдність структури управління й одночасно виникають нові види відносин, колізії, неузгодженості, яких не було у "відпрацьованих" формах правління.

І все ж у моменти гострих політичних криз, таких, як відставка уряду чи загострення протиставлення між різними суспільно-політичними угрупованнями, саме глава держави виступає як найвища посадова особа, яка сприяє збереженню наступності влади, підтримці спокою в суспільстві і дотриманню законності всіма громадянами. Важлива стабілізуюча сила президентської посади при напівпрезидентській і парламентській системах правління полягає в тому, що прем'єр-міністри і їхні кабінети приходять і йдуть, а глави держав мають конституційне право залишатися на своїх посадах до кінця терміну своїх повноважень.

Вибори президентів, їхні повноваження та умови припинення повноважень

Основні типи президентських виборів. У сучасній світовій практиці існують два основні типи виборів глави держави — прями й непрямі.

Прямі вибори більш характерні для країн з президентською (за винятком США та Індонезії) і напівпрезидентською формами правління. Безпосередньо населенням глава держави обирається в Бразилії, Мексиці, Росії, Україні, Франції, Азербайджані і т. ін. Такий порядок виборів відповідає тому центральному місцю, що його президент займає в державі, і дає йому своєрідний "прямий" мандат з боку виборців, забезпечуючи тим самим високу міру легітимності цього інституту. Прямими виборами президент обирається і в багатьох парламентарних державах (Австрія, Ірландія, Ісландія, Румунія, Болгарія, Молдова), що, очевидно, відповідає прагненню законодавця дещо посилити інститут глави держави, надати йому більшої легітимності.

Непрямі вибори президента проводяться парламентом ("надпарламентом") або спеціальними виборчими колегіями, сформованими на базі палат парламенту спільно з регіональними і місцевими органами влади.

У більшості парламентських республік (Греція, Мальта, Ізраїль, Чехія, Словачія) президент обирається безпосередньо парламентом, що теоретично не повинно давати главі держави змоги протиставляти себе даному представницькому органу. Подібні вибори практикувались і в соціалістичних державах (Румунія). Аналогічно відбуваються вибори у КНР і КНДР і понині.

У деяких країнах порядок виборів президента має специфічні особливості. В Індонезії глава держави обирається своєрідним надпарламентом — Народним консультативним конгресом. У СРСР таким надпарламентом — З'їздом народних депутатів — у 1989 р. був обраний перший (і останній, як виявилось) президент СРСР М. Горбачов.

В Єгипті кандидатури на пост президента спочатку висуваються на безальтернативній основі парламентом, а потім схвалюються на загальному референдумі.

Досить специфічна система виборів президента існує в США (а донедавна — у Фінляндії й Аргентині). Зовні вона мало відрізняється від прямих виборів. І все ж громадяни безпосередньо обирають не президента, а колегію виборщиків, які й обирають президента.

Обрання президента спеціальною виборчою колегією за участю суб'єктів федерації практикується в деяких (переважно парламентських) державах з федеративним устроєм. Так, у Німеччині президент обирається федеративними зборами, які складаються із членів бундестагу і представників земель, які обираються законодавчими органами суб'єктів федерації. Аналогічна система виборів існує в Індії і Пакистані. Така система виборів приймається не випадково, а щоб, з одного боку, підкреслити роль президента як гаранта національної єдності та захистити інтереси суб'єктів федерації, а з іншого — його другорядну роль у державному механізмі, похідну від інших інститутів влади.

В Італії президента обирає колегія виборщиків, до якої поряд з членами обох палат парламенту входять і представники органів місцевого самоврядування — областей. Щоправда, участь останніх має швидше символічний характер, оскільки вони становлять явну меншість у виборній колегії.

Кого обирають у президенти. Більшість кандидатів на президентських виборах у різних країнах є лідерами чи представниками партій. Саме вони мають найреальніші шанси перемогти на виборах, оскільки найпотужніші партії впливають на виборців. Водночас ступінь демократичності певної виборчої системи значною мірою залежить і від наявності (чи відсутності) узаконеної правової можливості для висунення й самовисунення незалежних кандидатів, не пов'язаних ні з якою партією. У державах із авторитарними президентськими режимами така можливість практично виключена, однак у демократичних країнах незалежні кандидати можуть активно брати участь у президентських виборах.

У США, західноєвропейських і в більшості латиноамериканських країн прямі президентські вибори перетворюються на чергове змагання провідних партій за голоси виборців. У підсумку перемагає той кандидат, який, на думку більшості виборців, запропонував привабливішу політичну програму і як особистість

більше, ніж його суперники, підходить для виконання обов'язків президента. Однак у багатьох азіатських і особливо африканських країнах, де й досі панує однопартійна система, у кандидатів опозиції практично немає шансів перемогти на президентських виборах. При цьому в деяких африканських країнах вибори офіційно проводяться на безальтернативній основі, і єдиним кандидатом на цих виборах здебільшого фігурує президент, який перебуває при владі та ще й одночасно є головою правлячої партії.

У багатьох країнах загальні і прямі президентські вибори можуть проводитися в один і в два тури. Для того щоб бути обраним на пост президента після першого туру в Австрії, Фінляндії та України, кандидату треба набрати більше ніж половину голосів усіх виборців (50 % + 1), які брали участь у голосуванні (у Франції досить абсолютної більшості поданих голосів). Якщо жоден із кандидатів не одержує передбаченого основним законом числа голосів у першому турі президентських виборів, проводиться другий тур, в якому беруть участь уже тільки два кандидати, що набрали найбільшу кількість голосів у першому турі. Переможець другого туру і стає президентом країни.

У США президентські вибори в переважній більшості випадків проводяться в один тур, бо там діє мажоритарна виборча система відносної більшості. Переможцем виявляється той, хто одержав найбільше порівняно з іншими кандидатами число голосів виборців, а також найбільше число виборщиків. Адже в США проводяться загальні, але непрямі президентські вибори. Система відносної більшості не раз породжувала в США ситуацію, за якої на посаду президента обирався кандидат, який одержав менше ніж половину голосів виборців країни.

Що стосується поширеної в багатьох європейських країнах процедури обрання президента депутатами парламенту, то вона більш-менш однакова скрізь. Наприклад, в Італії президент обирається на спільному засіданні обох палат парламенту.

Терміни президентських повноважень. Для функціонування механізму виконавчої влади неабияке значення має термін повноважень глави держави, порядок його переобрання та припинення повноважень. Найчастіше цей термін становить 4–5 років, рідше — 6–7 років. Свого роду крайнощами в цій амплітуді президентських термінів є обрання президента на один рік і на довічне перебування на цій посаді.

Так, термін президентських повноважень, що становить чотири роки, передбачений конституціями США, Угорщини, Румунії, Молдови, Коста-Ріки, п'ять років — Німеччини, Греції, Португалії, Чехії, Індонезії, Росії, України, шість років — Австрії, Єгипту, Мексики, Фінляндії, Філіппін, сім років — Франції, Італії, Ірландії, Туреччини.

Перевибори на наступний термін в одних країнах (Франція, Італія, Індонезія, Єгипет, Філіппіни) допустимі без будь-яких обмежень. В інших країнах одна і та ж особа може бути обрана або не більше ніж на два терміни загалом (США, Польща, Хорватія, Білорусь), або не більше ніж на два терміни підряд (Україна, Росія, Португалія, Чехія, Словачія, Киргизстан). А в таких країнах, як Мексика, Болівія, Нікарагуа, Еквадор, Республіка Корея повторне обрання на посаду президента взагалі неможливе (за конституцією).

Як з наведених схем ефективніша, судити важко. Так, затверджений конституціями деяких держав принцип ротації має, безумовно, відповідний демократичний потенціал, оскільки слугує своєрідною противагою всевладдю президента, протидіє трансформації конституційного правління глави держави в режим особистої диктатури. Однак не слід абсолютизувати цей потенціал, адже навіть найкращі наміри законодавця нерідко призводять до сумних наслідків. Зокрема, приклад Чилі 60-х — початку 70-х років, де за конституцією неможливість переобрати на черговий термін досить сильного й популярного в країні президента Е. Фрея врешті-решт сприяло приходу до влади значно слабкішого політика С. Альєнде і наступному колапсу всієї політичної системи.

Обмеження в багатьох країнах терміну повноважень глави держави двома мандатами, як свідчить, наприклад, американський досвід, неминуче призводить до зниження ефективності діяльності президента в останні два роки другого терміну. У цей час преса все більше концентрує увагу на нових кандидатах на цей пост, а лідери зарубіжних держав найчастіше відкладають проведення важливих переговорів до вступу на посаду нового президента.

Обмеження терміну повноважень президента двома мандатами здається більш оптимальним варіантом, ніж заборона переобрання однієї і тієї ж особи на цю посаду, як і можливість необмеженого переобрання. Заборона переобрання — додаткове навантаження на політичну систему, яка навряд чи здатна постійно генерувати

лідерів загальнонаціонального масштабу. Можливість же переобирати одну й ту ж особу необмежене число разів створює сприятливі умови для посилення авторитарних тенденцій.

Конституційні та політичні норми для кандидата в президенти. Конституції практично всіх країн світу передбачають відповідні кваліфікації (норми, цензи), яким зобов'язаний відповідати кандидат на посаду президента. До таких кваліфікацій належать:

- громадянство відповідної країни (переважно за народженням);
- ценз осілості, тобто проживання на території держави протягом відповідного часу (не менше ніж 15 років — у Грузії й Казахстані, не менше ніж 14 років — у США, не менше ніж 10 років — в Україні, Росії, Казахстані і всього один рік — у Мексиці);
- наділеність усіма громадянськими і політичними правами;
- не займати в державних, політичних чи громадських організаціях посади, що має на меті одержання прибутку;
- віковий ценз (так, у Венесуелі мінімальний вік кандидата на пост президента становить 25 років, у Домініканській Республіці — 30 років, в Австрії, Угорщині, Мексиці, Україні, Росії, Португалії, США, Перу — 35 років, у Німеччині, Греції, Єгипті, Литві, Туреччині — 40 років, у Китаї, Монголії — 45 років, в Італії, Нігерії — 50 років).

Найпоширенішою є норма, відповідно до якої президентом можна стати після досягнення 35-літнього віку. Значно рідше визначається максимально допустимий вік кандидата на пост президента (Мозамбик, Казахстан — 65 років).

У деяких країнах до кандидатів на пост президента висуваються й деякі специфічні вимоги:

- бути цивільною особою, тобто не перебувати на дійсній військовій службі;
- належність до панівної релігії. У Великій Британії передбачається обов'язкова належність монарха до англіканської церкви, у Данії і Норвегії — до євангелійсько-лютеранської, у Швеції — до істинно-євангелійської, у Таїланді — до буддійської. У мусульманських монархіях глава держави, як правило, повинен сповідувати іслам. В Україні релігійна вимога не висувається;
- належність до правлячої партії (в одно- чи двопартійних системах);
- мати незаплямовану репутацію і досвід фінансової діяльності (Сінгапур);

• мати відповідну освіту. За конституцією в Нікарагуа кандидат на пост президента повинен мати освіту, не нижчу ніж середня, у Турції й Азербайджані обов'язкова вища освіта, у Філіппінах — просто вміти читати й писати.

Після підбиття підсумків президентських виборів і офіційного оголошення про їхні результати в президентських і напівпрезидентських республіках настає період, протягом якого відбувається завершення роботи уряду колишнього президента, а обраний президент готується до вступу на посаду. Цей період може бути порівняно коротким. Так, новообраний Президент України вступає на посаду не пізніше ніж через тридцять днів після офіційного оголошення результатів виборів, з моменту складення присяги народом на урочистому засіданні Верховної Ради України (ст. 104 Конституції України). Але цей термін може бути і досить тривалим, скажімо, 3 місяці — у США.

Обраний президент протягом усього перехідного періоду не має ніяких повноважень глави держави і голови уряду, але в нього є право офіційно оголосити про свої кандидатури на посади міністрів, керівників інших відомств і співробітників апарату. Зазвичай до дня інавгурації новий президент завершує формування свого кабінету, і, таким чином, у момент передання повноважень від одного президента до іншого новий уряд уже готовий приступити до керування апаратом виконавчої влади.

У ході процедури інавгурації в США поруч з новим президентом перебуває і президент, який іде у відставку, і це символізує наступність президентської влади і прихильність усіх партій та політичних лідерів до конституційних основ політичної системи країни. Легітимність процесу передавання влади і наділення нового президента всією повнотою прерогатив глави держави і голови уряду втілюється в тому, що присягу президента, який заступає на посаду, приймає голова Верховного суду США. В Україні приведення Президента України до присяги здійснює Голова Конституційного Суду України. А в тих країнах, де президента обирають не на загальних виборах, а шляхом голосування в парламенті, вступ нового президента на посаду відбувається негайно.

Повноваження глави держави. Найчастіше такі повноваження визначаються конституцією. Вони в різних державах можуть різнитися, але в загальних рисах глава держави має такі повноваження:

1) самостійно або за згодою законодавчого органу чи окремої його палати призначає прем'єр-міністра і за його поданням формує уряд, а також разом із парламентом і з вищими юридичними інстанціями (Вища рада магістратури тощо) бере участь у формуванні судової влади та органів загальнодержавного призначення (Державної ради, Національного бюро розслідування, Ради національної безпеки й оборони тощо);

2) керує органами виконавчої влади (у президентських республіках і в деяких монархіях);

3) здійснює арбітражну функцію між органами державної влади, а також контроль над органами виконавчої влади (у державах з мішаними формами правління);

4) виконує функцію гаранта конституції й суверенітету та територіальної цілісності (Греція, Франція, Канада, Румунія, країни СНД);

5) є головнокомандувачем збройних сил (за винятком Німеччини і Японії);

6) очолює раду оборони і національної безпеки;

7) видає закони (у монархіях глава держави виконує законодавчу функцію разом з парламентом) і підзаконні акти, контрасигновані прем'єр-міністром або міністром;

8) може відхилити закони (Бельгія) і повернути їх для повторного розгляду або накласти на них відкладальне (супензивне) вето (для подолання президентського вето вимагається абсолютна більшість голосів парламенту або кваліфікаційна більшість (2/3) у таких країнах, як США, Португалія, Польща, Україна, Білорусь);

9) має право розпустити парламент чи його нижню палату за умов:

- коли він(вона) не може сформувати уряд (Литва, Молдова, Росія, Греція);

- унаслідок урядової кризи;

- унаслідок відмови уряду в довірі (Росія, Греція, Румунія);

- не може протягом певного терміну почати пленарні засідання (Україна);

- не затвердить бюджет у терміни, визначені конституцією (Польща, Хорватія, Естонія);

- парламент програє референдум, який він ініціював, про довіру президентові (Ісландія, Австрія);

10) володіє правом законодавчої ініціативи (за винятком президентських республік), може винести законопроект на

референдум в обхід парламенту самостійно або за попереднім його схваленням;

11) призначає дату парламентських виборів; може скликати позачергово парламент;

12) головує на святкових церемоніях, виступає з офіційними зверненнями, посланнями до нації;

13) здійснює помилування, пом'якшує покарання;

14) у міжнародній політиці укладає і ратифікує міжнародні угоди за попереднім схваленням парламенту або самостійно, акредитує послів, представляє державу в міжнародних відносинах. В Україні повноваження Президента визначено ст. 105 Конституції України.

Відповідальність президента. Конституційне право країн з республіканською формою правління частіше формулює загальний принцип невідповідальності президента (передусім політичної), не виключаючи при цьому його можливу юридичну (судову) відповідальність за здійснення тяжких правопорушень. Так, у монархіях президент звично не несе відповідальності за свої дії, оскільки його особа (як і монарха) визнається конституцією священною і недоторканною (Іспанія). У республіках — передбачена відповідальність. Так, в Італії президент відповідальний за державну зраду й зазіхання на конституцію, у США — за зраду, хабарництво чи інші тяжкі злочини, у Німеччині — за зумисне нехтування основного та інших федеративних законів, у Мексиці — за зраду батьківщині та тяжкі кримінальні злочини. Процедура притягнення президента до відповідальності різна, але здебільшого справа порушується парламентом, по суті розглядається найвищою судовою інстанцією, а інколи вирішується на референдумі.

Дострокове припинення повноважень Президента України. Президент України виконує свої повноваження до вступу на пост новообраного Президента України. Повноваження Президента України припиняються достроково в таких випадках:

1. Відставка. Відставка Президента України набуває чинності з моменту проголошення ним особисто заяви про відставку на засіданні Верховної Ради України (ст. 109 Конституції України).

2. Неможливість виконувати свої повноваження за станом здоров'я. Згідно зі статтею 110, "неможливість виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я" має бути встановлена на засіданні Верховної Ради України і підтверд-

жена рішенням, прийнятим більшістю від її конституційного складу на підставі письмового подання Верховного Суду України — за зверненням Верховної Ради України, і медичного висновку.

3. Усунення з поста в порядку імпичменту. Згідно зі статтею 111 Конституції України, Президент України може бути усунений з поста Верховною Радою України в порядку імпичменту в разі вчинення ним державної зради або іншого злочину.

Питання про усунення Президента України з поста в порядку імпичменту ініціюється більшістю від конституційного складу Верховної Ради України.

Для проведення розслідування Верховна Рада України створює спеціальну тимчасову слідчу комісію, до складу якої включаються спеціальний прокурор і спеціальні слідчі.

Висновки і пропозиції тимчасової слідчої комісії розглядаються на засіданні Верховної Ради України.

За наявності підстав Верховна Рада України не менш як двома третинами від її конституційного складу приймає рішення про звинувачення Президента України.

Рішення про усунення Президента України з поста в порядку імпичменту приймається Верховною Радою України не менш як трьома четвертими від її конституційного складу після перевірки справи Конституційним Судом України і отримання його висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про імпичмент та отримання висновку Верховного Суду України про те, що діяння, у яких звинувачується Президент України, містять ознаки державної зради або іншого злочину.

4. Смерть.

У разі дострокового припинення повноважень Президента України на період до обрання й вступу на пост нового Президента України ці обов'язки покладаються на Прем'єр-міністра України.

Взаємини президента з партіями, парламентом і держапаратом

Правові взаємини президента та парламенту. У взаєминах між президентами та парламентами визначальну роль відіграє тип системи державного правління. За президентської системи в її

демократичному варіанті глава держави й голова уряду безпосередньо задіяні в цілий комплекс взаємин з вищим законодавчим органом. Напівпрезидентська модель, з одного боку, обмежує прерогативи президента в законодавчому процесі, а з іншого боку — наділяє його повноваженнями щодо розпуску парламенту. В умовах парламентарної системи президент може лише опосередковано впливати на діяльність парламенту.

Характеризуючи повноваження президента, часто згадують про його активну роль у процесі формування законодавства. Виникає запитання: наскільки такі твердження відповідають прерогативам президента як глави виконавчої влади?

Правом на законодавчу ініціативу володіє глава держави й голова уряду в багатьох президентських республіках у Латинській Америці, Азії й Африці. Однак у такій класичній президентській республіці, як США, як це не парадоксально, президент формально не має у своєму розпорядженні права законодавчої ініціативи. Конституція США надає це право винятково найвищому законодавчому органу країни — Конгресу США. З іншого боку, президент США висуває законодавчі пропозиції своєї адміністрації в усіх напрямках внутрішньої і зовнішньої політики. У підсумку він відіграє найактивнішу, а часто — провідну роль у законодавчому процесі.

У більшості напівпрезидентських республік президенти також не мають такого права. Характерним для цієї системи правління є конституційна норма, що діє у Франції: "Законодавча ініціатива належить Прем'єр-міністрові і членам Парламенту". Одержавши з парламенту закон на підпис, президент може затвердити чи не затвердити його, якщо він має право вето. В Україні таке право Президент має (ст. 106, п. 30 Конституції України). У ФРН президент такого права не має і зобов'язаний затверджувати всі закони, які прийняв парламент і які представив йому на підпис канцлер, — голова уряду. Водночас конституції президентських, напівпрезидентських і навіть деяких парламентарних республік наділяють президента правом вето, а також правом запитувати найвищі органи конституційного нагляду про конституційність того чи іншого закону, прийнятого парламентом і поданого на підпис главі держави (Франція, Польща, Румунія).

Законодавчий процес передбачає не тільки приймання парламентом законів, а й видавання виконавчою владою указів,

декретів і постанов, які мають силу закону. Обсяг цього права президента й умови його здійснення багато в чому залежать від типу політичного режиму. При тоталітарних і авторитарних режимах президенти наділені найширшими повноваженнями у видаванні указів, які замінюють собою закони. В умовах демократичних режимів і здійснення принципу поділу влади президенти також наділяються правом видавати укази і постанови й приймати інші правові акти в межах своїх повноважень. Однак, по-перше, багато актів президента не мають сили закону, а є підзаконними за своїм статусом. По-друге, сфера дії президентських актів обмежена, і вони аж ніяк не підміняють собою законодавство, а тим більше конституційні норми.

Право президента на скликання і розпуск парламенту. У багатьох країнах склалася політична традиція, що стала конституційною нормою, відповідно до якої чергову сесію парламенту відкриває глава держави, тобто президент чи монарх. Цей акт символізує легітимність найвищого представницького органу і взаємодію законодавчої та виконавчої влад. Крім того, президент має право на скликання позачергової (надзвичайної) сесії парламенту. Цим правом володіють президенти у багатьох країнах при всіх системах правління, починаючи від президентської і кінчаючи парламентською. Важливо відзначити, що дане повноваження є дискретним, тобто президент може на свій розсуд прийняти таке рішення без ніяких погоджень з урядом чи з керівництвом парламенту.

Парламентаризм передбачає не тільки недоторканність парламенту як найвищого законодавчого і представницького органу, а й право виконавчої влади на розпуск його. Якщо це право здійснюється в суворих правових рамках і за розпуском парламенту негайно проводяться нові парламентські вибори, сам по собі розпуск не підриває правового статусу цього політичного інституту. У сучасній практиці парламентаризму виконавча влада дуже часто вдається до свого права розпуску парламенту, а це веде до позачергових парламентських виборів і обрання парламенту нового складу.

Форми спілкування (комунікацій) між президентом і парламентом. Головним засобом спілкування між президентом і парламентом є президентські послання. У США, Франції й Україні це передбачено конституцією (див. докладніше: Парламент і парламентаризм).

Президент і держпарат. Роль, місце і повноваження президента в управлінні держпаратом визначаються тією чи іншою системою державної влади. Як уже відзначалося, при президентській системі президент є главою виконавчої влади, який безпосередньо чи через призначуваного ним голову кабінету міністрів керує урядом. При напівпрезидентській системі президент має повноваження, які дають йому змогу впливати на діяльність уряду, але самим урядом керує прем'єр-міністр. В умовах парламентської системи президент фактично не має права втручатися в діяльність уряду.

Американська модель президентства передбачає, що президент США як голова уряду особисто відповідальний за дії найвищої виконавчої влади. Він має всю повноту повноважень у керуванні федеральним урядом — від призначень на урядові посади до одноосібного прийняття урядових рішень. Зрозуміло, що сам президент не в змозі особисто керувати величезним бюрократичним апаратом уряду, тому він здійснює лише загальний контроль, делегуючи значну частину своїх повноважень різним посадовим особам. Кабінет міністрів має статус дорадчого органу при президентові, і його рішення не підлягають обговоренню в процесі розроблення й здійснення урядової політики. Якщо хтось із членів уряду й інших відомств федеральної виконавчої влади не згодний з політикою президента, то він сам подає у відставку чи президент звільняє його.

При напівпрезидентській системі європейського зразка право президента призначати членів уряду трохи обмежене порівняно з аналогічним правом при президентській моделі правління. Це обмеження зумовлене тим, що, по-перше, конституції тих європейських країн, які передбачають посади президента і прем'єр-міністра, виключають можливість для глави держави одночасно очолювати й уряд. По-друге, при напівпрезидентській системі президент може особисто призначити тільки голову уряду та й то з урахуванням розкладу сил у парламенті. Так, Президент України призначає Прем'єр-міністра тільки за згодою Верховної Ради України (Конституція України, ст. 106, п. 9.).

Однак напівпрезидентське правління не виключає і такої розстановки політичних сил, коли внаслідок парламентських виборів більшість у вищому законодавчому органі країни переходить до опозиційної президентові партії. У такому разі у

президента формально залишається свобода вибору в призначенні прем'єра, але якщо він проігнорує інтереси парламентської більшості, то цю кандидатуру неминуче провалить у парламенті. У деяких напівпрезидентських республіках, де внаслідок парламентських виборів жодна партія не одержує значної більшості у найвищому законодавчому органі, вихід можна знайти на шляхах створення безпартійного уряду.

У країнах з парламентарною системою правління президенти також мають конституційне право призначати прем'єр-міністра, але це право формальне, оскільки питання про призначення на посаду голови уряду фактично вирішують лідери провідних партій залежно від результатів парламентських виборів чи від зміни складу правлячих коаліцій у вищих законодавчих органах. Таким лише формальним правом володіють, зокрема, президенти ФРН, Австрії, Ізраїлю, Ісландії, Ірландії та Індії.

Що стосується призначень міністрів та інших вищих урядових керівників, то в усіх країнах із напівпрезидентською і з парламентарною системами правління це право президента може бути реалізоване тільки за узгодженням з прем'єр-міністром. Таку процедуру передбачено і Конституцією України (ст. 106, п. 10).

Міністри, голови різних виконавчих відомств та інші високопоставлені посадові особи утворюють найближче політичне оточення президента, на яке він передусім спирається в проведенні свого курсу. Однак вони являють собою лише незначну частину численного державного апарату, від ступеня ефективності якого залежить у підсумку і вся урядова політика. Інші ж призначення відбуваються відповідно до норм і процедур системи державної служби, яка одержала на Заході назву "цивільна служба".

Президент і партії. Взаємини між президентами і партіями дуже складні. Існує специфіка цих взаємин, яка впливає з природи інституту президентства.

Насамперед відзначимо, що в багатьох країнах президент є одночасно і головою правлячої партії. Таке поєднання державної і партійної влад в одній особі особливо характерне для афро-азіатської моделі президентства.

У президентських країнах, скажімо, в США, президент може бути номінальним чи реальним лідером своєї партії, але він ніколи не очолює особисто її керівний партійний апарат. До того ж можливості керівників правлячої партії забезпечувати єдину

партійну дисципліну і підтримувати президента дуже обмежені. Звичайно, кожен президент США прагне заручитися підтримкою провідних лідерів своєї партії, але при цьому в нього немає ніяких статутних партійно-адміністративних важелів впливу на них, тим більше, що в республіканців і в демократів немає партійного статуту. Президент може тільки просити і переконувати своїх колег по партії йти з керівними діями іншої партії на компроміси і політичні угоди. Оскільки президент – глава федеральної виконавчої влади, у нього є дуже ефективний набір засобів впливу на тих, чиєї підтримки він потребує. Однак часто всіх цих засобів політичного пресингу не вистачає для того, щоб схилити на бік президента конгресмена чи сенатора навіть з власної партії.

Водночас президентська система правління, особливо в її американському варіанті, передбачає наявність незалежності президента від власної партії. Ця партія не може висловити вотум недовіри президентові і відправити його і його адміністрацію у відставку. Правда, у резерві залишається процедура імпичменту, але до неї можуть удатися не партійні функціонери, а тільки члени найвищого законодавчого органу. Таким чином, теоретично президент США може проводити політичний курс, зовсім незалежний від програмних установок власної партії. В умовах же парламентської чи напівпрезидентської систем правління партії значно більшою мірою впливають на формування державної політики і все зводиться лише до того, щоб забезпечити перемогу їхніх кандидатів на президентських виборах.

Отже, президентська система правління є нині дуже поширеною. Але у різних державах повноваження президента, його взаємини з урядом і парламентом, які визначаються конституцією, різняться залежно від типу державного правління.

Громадянське суспільство і правова держава

На межі другого і третього тисячоліть проблема формування та взаємовідносин громадянського суспільства і держави набула особливої актуальності і стала важливим чинником сучасного соціального розвитку. У багатьох країнах Заходу, де вже

сформовано громадянське суспільство, відбуваються широкі дискусії з питань його дальшого розвитку. Теоретичний і практичний інтерес до цієї проблеми зумовлений тим, що функціонування і розвиток громадянського суспільства нерозривно пов'язані з формуванням правової держави.

Громадянське суспільство як сфера самоврядування громадян

Дослідження громадянського суспільства і держави започаткували ще Платон, Арістотель і Цицерон. У той час ці поняття, по суті, були тотожними, а поняття "політика" охоплювало собою всі сфери суспільного життя. Суспільство в античні часи трактувалось як сукупність громадян, які жили і діяли відповідно до законів.

Уся дальша історія політичної думки тим чи іншим чином пов'язана з тематикою громадянського суспільства і держави. Так, Н. Макіавеллі наголошував, що держава покликана регулювати відносини в суспільстві, яке є самостійним, самодостатнім за своїми традиціями й законами.

Т. Гоббс виникнення громадянського суспільства пов'язував із переходом людства від натурального стану первісних, некерованих пристрастей до впорядкованих державою культурних відносин.

Як взаємозамінні поняття "демократичне суспільство" і "держава" використовували Дж. Локк і І. Кант, а Ж.-Ж. Руссо акцентував увагу на взаємозалежності громадянського суспільства і держави. На його думку, законну силу має лише та система правління, яка базується на участі у владних відносинах кожного громадянина, чим і забезпечується повновладдя народу. Теоретичні основи розмежування суспільства і держави розробив Ш. Монтеск'є, звернувши увагу на ідентифікацію суспільства з певною політичною конституцією й запропонувавши принцип поділу влади в суспільстві.

Формування громадянського суспільства, де громадяни стають самостійними суб'єктами суспільного життя, відбувається за Нової

доби разом із усвідомленням його відмінності від держави та її інституцій. Громадянське суспільство уявляється як чинник, який стримує державу в її прагненні до абсолютної влади. Громадянська ідея проголошується більш значущою, ніж держава.

Концептуальне обґрунтування громадянського суспільства і його взаємин з державою належить Г. Гегелю. У своїй праці "Філософія права" він визначив громадянське суспільство як опосередковану працю систему потреб індивідів, яка базується на приватній власності й на загальній їхній формальній рівності. На його думку, громадянське суспільство і держава принципово відмінні соціальні утворення. Розрізняючи три окремі сфери — сім'ю, громадянське суспільство і державу, — він пов'язував громадянське суспільство з публічною (громадською) сферою. Суспільство само повинно вирішувати свої проблеми разом з іншими інституціями, а завдання держави полягає в законодавчому забезпеченні його інтересів. Громадянське суспільство у Гегеля представлене різними вимірами: як економічна система, що спрямована на створення добробуту; як арена вільного самовираження; як громадська правова культура. Гегель зазначав, що складність і неоднорідність громадянського суспільства можуть призвести до надмірного розвитку одних елементів і несправедливого обмеження інших його елементів.

Алексіс де Токвіль сферу громадянського суспільства ідентифікував з добровільними асоціаціями, з їхньою розгалуженою системою відносин і передовсім відносин свободи, довіри і взаємної поваги в суспільстві, з їхньою здатністю запобігати можливій деградації правління більшості.

За багатовікову історію розвитку концепції громадянського суспільства, аж до сучасних його досліджень, розроблялись різноманітні аспекти громадянського суспільства і держави, їхні характеристики і взаємовідносини. І в сучасному трактуванні громадянське суспільство характеризується багатогранністю виявів. Так, Д. Сарторі характеризує його як відкрите суспільство, в якому суспільне начало домінує над державним. Для Р. Дарендорфа громадянське суспільство є спільним знаменником дійсної демократії й ефективної ринкової економіки.

Американські вчені Е. Арато й Джін Коген розрізняють громадянське суспільство як процес, або рух, і як інституцію. У першому випадку аналізується громадянське суспільство в процесі становлення, у другому — сформоване, інституційоване

громадянське суспільство. Тут розрізняються неформальні суспільні зв'язки й стосунки і більш усталені, формалізовані та інституційовані структури громадянського суспільства.

Характеризуючи базові засади суспільного розвитку, вони вказують на доцільність виокремлення: а) економічного суспільства, основою якого є форми власності й суто економічні об'єднання; б) політичне суспільство, основою якого є виборче право і політичні партії; в) громадянське суспільство, яке базується на праві вільного спілкування, на громадських об'єднаннях і рухах із фундаментальними правами (вільне висловлювання думок, вільна преса, недоторканність особи тощо).

Одне з сучасних трактувань громадянського суспільства наводиться в політологічному енциклопедичному словнику, там його визначено як суспільство громадян з високим рівнем економічної, соціальної, політичної, культурної й моральної властивостей, яке спільно з державою утворює розвинені правові відносини. Це — суспільство рівноправних громадян, яке не залежить від держави, а взаємодіє з нею заради спільного блага.

Узагальнюючи висловлені ідеї і погляди щодо громадянського суспільства, можна дійти висновку, що громадянське суспільство є підсистемою суспільства, сферою багатогранних взаємовідносин вільних і рівноправних громадян, які базуються на приватних чи колективних інтересах, на спонтанному самоврядуванні індивідів, добровільних організацій та асоціацій громадян. Ці взаємовідносини захищаються необхідними законами від прямого втручання й свавільної регламентації органами державної влади. Становлення і розвиток громадянського суспільства здійснюється в тісному взаємозв'язку зі становленням правової держави. Суворе дотримання законів є основою їхніх взаємовідносин, запорукою захисту й реалізації прав і свобод громадян.

У взаємовідносинах громадянського суспільства і правової держави більшість дослідників віддають перевагу пріоритету громадянського суспільства над державою. Сфера громадянського суспільства поширюється на ті суспільні відносини, які перебувають поза безпосереднім державним управлінням, хоча вони і регулюються законами.

Соціальна значущість громадянського суспільства виявляється в тому, що, створюючи умови для діяльності недержавним об'єднанням і асоціаціям, громадянське суспільство тим самим

запобігає можливому встановленню державної монополії, обмежує поле державного регулювання.

Громадянське суспільство є своєрідною сферою інтеграції людей для захисту своїх інтересів шляхом самоврядування, протистояння державній інтеграції. Це — поле особистої автономії громадян, їхньої самореалізації на основі індивідуальної свободи, де домінують громадянські цінності, реалізуються відносини довіри і солідарності.

У формуванні громадянського суспільства виділяють 4 моделі:

1) класична західна модель, уособлює спонтанний розвиток громадянського суспільства в умовах утвердження буржуазних відносин (без відчутного впливу держави);

2) "напівзахідна" (як у Німеччині), де держава виступала в ролі посередника;

3) східна, куди відносять і Росію, де всі сфери суспільства розвиваються згідно з директивами держави (одержавлене суспільство);

4) "освічене громадянське суспільство", або "суспільство-культура", де творення громадянського суспільства починалося не зі сфери економіки чи політики, а зі сфери освіти і культури (сюди відносять і Україну).

У всіх випадках економічною основою громадянського суспільства виступає власність у різних формах (приватна, кооперативна, асоційована, колективна тощо), яка забезпечує реальну економічну, політичну і соціальну свободу.

Найвищою соціальною цінністю громадянського суспільства є свобода особистості, вільний вибір форм її економічного, політичного і культурного життя. Правова держава законодавчо забезпечує громадянам вільну участь у державних і суспільних справах.

Громадянське суспільство — це структуроване й інституційоване суспільство, де, на відміну від держави, визначальними є горизонтальні, а не вертикальні зв'язки. Тут реалізується самодіяльна соціальна активність, яка не потребує стимулювальних управлінських дій з боку держави.

Структура громадянського суспільства включає в себе економічні, культурні, сімейно-родинні, моральні, етнічні і правові зв'язки, а також опосередковані державою політичні відносини між індивідами, соціальними групами та іншими суб'єктами політичного життя.

Значно відрізняються і пріоритети громадянського суспільства і держави. Якщо для громадянського суспільства це — насамперед свобода, спонтанна активність, ініціатива і динамічність відносин, то держава зосереджує свої зусилля на забезпечення стабільності, безпеки, порядку і захищеності суспільства.

Успішне функціонування громадянського суспільства можливе лише за умови вільного розвитку індивідів та їхніх асоціацій, децентралізації влади й передачі значної частини владних повноважень органам самоврядування, захисту інтересів громадянського суспільства правовою державою.

Правова держава. Соціальна держава

Сутність ідей правової держави полягає в утвердженні суверенності народу як джерела й суб'єкта влади, гарантованості його свободи, в підпорядкуванні держави суспільству, у пануванні закону.

Ідея панування закону в житті народу, суспільства і держави має давні джерела. Вона зародилась як противага самовладдю й сваволі правителів. Ще Платон говорив, що бачить близьку загибель тієї держави, де закони не мають сили й перебувають під чисюєм владою. Розвиваючи цю думку, Арістотель підкреслював: "Там, де немає влади закону, немає місця будь-якій формі державного ладу".

Авторитетні представники буржуазної політичної думки (Ш. Монтеск'є у Франції, Дж. Локк в Англії та ін.) протиставили феодальній сваволі непорушність закону й тим самим зробили свій внесок у становлення теорії правової держави.

Демократичні мислителі України й Росії (Т.Г. Шевченко, І.Я. Франко, М.П. Драгоманов, О.М. Радищев, О.І. Герцен, М.Г. Чернишевський та ін.) піддали різкій критиці беззаконня царизму в Російській імперії, чим також сприяли розвиткові теоретичних засад правової держави.

Філософську основу правової держави розробив німецький філософ І. Кант. Він розглядав державу як об'єднання безлічі людей, які підкоряються правовим законам. Це дуже важливе положення для розуміння сутності правової держави. Адже право

є одним із засобів закріплення та здійснення політичної влади й належить, передусім, державі. Лише за допомогою норм права державна влада може набути загальності та обов'язковості, що й забезпечує стабільність і динамізм політичних процесів. У зв'язку з цим, розбудовуючи правову державу, потрібно керуватися принаймні такими трьома основними принципами взаємозв'язку держави і права:

1. Першість і верховенство права. Це означає, що право є невід'ємною власністю людини, нації й народу, його ніхто не надає й ніхто не може відчужити.

2. Відповідність закону праву. Будь-який закон, прийнятий державою, повинен бути правовим. Право містить у собі сенс правильного, справедливого. Коли справедливість одержує нормативне закріплення, вона стає законом. Отже, закон є лише юридичною формою права.

3. Формальна рівність. Право повинне бути визнаним як рівний для всіх вимір свободи. Принцип нормальної рівності допускає лише одне — закріплення в законі однакових можливостей.

Узагальнюючи досвід виникнення і розвитку різних правових держав, можна виділити такі їхні загальні ознаки:

- 1) наявність розвинутого громадянського суспільства;
- 2) обмеження сфери діяльності держави охороною прав і свобод особи й громадського порядку, створенням сприятливих правових умов для господарської діяльності;
- 3) світоглядний індивідуалізм, відповідальність кожного за власне благополуччя;
- 4) пріоритет прав людини над законами держави;
- 5) загальність права, поширення його на всіх громадян, на всі організації й установи, у тому числі й на органи державної влади;
- 6) суверенітет народу — тільки народ є джерелом влади, державний суверенітет має представницький характер;
- 7) поділ влади держави на законодавчу, виконавчу і судову, що включає й відмінність їхніх дій на основі процедур, які передбачено конституцією, а також певне верховенство законодавчої влади, конституційні рішення якої обов'язкові для всіх;
- 8) пріоритет у державному регулюванні відносин між громадянами, перевага методу дозволу над методом заборони між громадянами і державою: "Дозволено все, що не заборонено законом";

9) свобода і права людей — єдине обмеження свободи індивіда. Правова держава не створює абсолютної свободи індивіда. Свобода кожного закінчується там, де порушується свобода інших;

10) визначальна роль суду полягає в розв'язуванні всіх спірних питань, у підконтрольності йому кожного громадянина й інституцій, у можливості для будь-кого оскаржити в судовому порядку неправомірні дії державних органів і посадових осіб, у самостійності та незалежності судової влади від органів державного управління і різних політичних сил;

11) презумпція невинності;

12) відповідність законодавства нормам міжнародного права.

Утвердження правової держави є важливою віхою в розвитку свободи індивіда й суспільства. Її творці вважали, що забезпечення кожному негативної свободи (тобто свободи без обмежень) і заохочення конкуренції будуть корисні всім, зроблять приватну власність доступною для кожного, максималізують індивідуальну відповідальність та ініціативу, а це в свою чергу сприятиме всезагальному благополуччю. Однак цього не сталося. Проголошені в правових державах індивідуальна свобода, рівноправ'я і невтручання держави в справи індивіда не зашкодили монополізації економіки з її періодичними кризами, жорсткій експлуатації, загостренню соціальної нерівності і класової боротьби. Глибока фактична нерівність знецінила рівноправність громадян, перетворила можливість використання конституційних прав у привілей заможних класів.

Конструктивною відповіддю на недосконалість правової держави в її класичному ліберальному варіанті, а також відповіддю на невдалу спробу адміністративного соціалізму забезпечити кожному матеріальну свободу і встановити в суспільстві соціальну справедливість і рівність стали теорія і практика соціальної держави.

Соціальна держава — це держава, яка бере на себе відповідальність за кожного громадянина і прагне забезпечити кожному гідні умови існування (життя), соціальний захист, співучасть в управлінні виробництвом, а в ідеалі приблизно однакові життєві шанси й можливості для самореалізації особистості в суспільстві. Діяльність такої держави спрямована на загальне благо, утвердження в суспільстві соціальної справедливості.

Вона стирає майнову та іншу соціальну нерівність — допомагає слабким, недієздатним і знедоленим, піклується про надання кожному роботи або якогось іншого джерела існування, дбає, щоб було збережено мир і спокій у суспільстві, щоб формувався сприятливий для людини життєвий простір.

Діяльність сучасної соціальної держави багатогранна. Це — перерозподіл національного доходу на користь менш забезпечених прошарків населення, політика зайнятості й охорони прав працівника на підприємстві, соціальне страхування, підтримка сім'ї і материнства, піклування про безробітних, старих і молодь, про розвиток доступної для всіх освіти, культури тощо.

Політичні права людини доповнюються соціальними правами, які передбачають надання всім соціально незахищеним членам суспільства мінімуму матеріальних благ, який прийнято в даному суспільстві. Вводиться принцип соціальної відповідальності як приватних корпорацій, так і держави.

Соціальні програми стали невід'ємною частиною політики держави. Більш того, держава набуває форми держави добробуту, держави достатку. На цій основі розширюються функції держави, які доповнюють і нерідко замінюють функції громадянського суспільства.

Співвідношення соціального і правового принципів

Між правовим і соціальним принципами державного устрою існують як єдність, так і протиріччя. Їхня єдність полягає в тому, що вони покликані забезпечити благо індивіда, благо громадянина. Правовий принцип забезпечує фізичну безпеку громадян щодо влади і щодо один одного, індивідуальну свободу й основоположні, переважно громадянські та політичні, права особи за допомогою встановлення чітких меж державного втручання і гарантій проти сваволі. Суперечності між ними полягають у тому, що правова держава за своєю суттю не повинна втручатися в питання розподілу соціального багатства, забезпечення матеріальних і культурних потреб громадян.

Соціальна ж держава безпосередньо піклується про це, хоч і прагне не підривати головних підвалин ринкового господарства, таких як приватна власність, конкуренція, підприємливість, індивідуальна відповідальність і т. ін.

Німецькі політологи (зокрема Є. Френкель та ін.) розробили концепцію “соціально-правової держави”, яка покликана знайти

міру оптимального поєднання правового і соціального принципів.

Основні принципи соціально-правової держави:

- можна приймати лише такі закони, які відповідають змістові прав, що закріплені в Основному Законі;
- збереження принципів правової держави підлягає перевірці судом; закони треба безумовно виконувати на практиці;
- визнання принципу “правової держави” не можна використовувати з політичною вигодою для будь-якої соціальної чи економічної доктрини, що слугує будь-чим інтересам;
- ідеї “правової держави” стосуються не лише сфери відносин індивіда і публічної влади, а й відносин людства і соціальних властей.

Концепція соціально-правової держави набула широкого міжнародного резонансу завдяки практичному застосуванню формули “соціальна держава — держава загального благоденства”, де головний акцент робиться на функції держави, що полягає в наданні й забезпеченні соціально-економічних благ.

Водночас інші німецькі політологи зазначили, що принципи соціальної держави вступають у суперечність із принципами правової держави. Зокрема, ще М. Вебер вважав, що “правова держава ґрунтується на автономії й відповідальності індивіда за свою долю, а соціальна держава позбавляє індивіда того й іншого, інтегрує його в систему задоволення колективних потреб”. Перша ґрунтується на свободі індивіда, свободі економіки й культури, друга — на зрівнялівці. Таким чином, за Вебером, виявляється, що соціальна й правова держава — поняття взаємовиключні.

Проте суспільно-політична практика вносить посутні корективи в різноманітні теорії та концепції. У реальному житті існує певний зв'язок між правовою й соціальною державами, який виявляється, насамперед, у тому, що вихідним пунктом обох концепцій, їхньою основною категорією є індивід, вільний громадянин. Якщо правова держава ставить за мету захистити свободу й права індивіда, то соціальна держава покликана забезпечити йому гідне існування.

За діючою Конституцією (ст. 1) Україна проголошується демократичною, правовою, соціальною державою.

Досвід цивілізованих країн засвідчує, що основи правової і соціальної держав треба розумно поєднувати, не допускаючи

однобічності ні в автономії й свободах індивідів, ні в гарантованому задоволенні потреб.

Звернімо увагу на досвід Швеції, де сформувалися громадянське суспільство і соціально-правова держава: 90 % усієї шведської промисловості становить приватний сектор, 75 % сільсько-господарської продукції проходить через закупівельні, переробні й торговельні кооперативи. З кооперативним рухом у Швеції пов'язані дві третини сімей. Приватновласницька основа господарства добре уживається з суспільною формою перерозподілу, адже на зарплату й інші виплати (суспільні фонди споживання) припадає 70 % валового продукту, капіталу залишається 30 %. Безкоштовна освіта, дешева медична допомога, що субсидується державою, доступна для всіх прошарків населення; п'ятиденна оплачувана відпустка; понад 45 м² житлової площі і майже по дві кімнати на одну людину; більше ніж 400 автомобілів, 390 телевізорів, 590 телефонів на 1000 жителів — це лише деякі показники матеріального становища шведів. У цій країні існує практично повна зайнятість населення — менше ніж 2 % безробітних (а таким вважається той, хто не зміг влаштуватися на роботу протягом п'яти днів), яким встановлено значну допомогу.

Але за цих загалом високих показників у Швеції наприкінці 80-х — на початку 90-х років 20 ст. виявилось певне перебільшення ролі гарантованого задоволення колективних потреб, “перекіс” у бік соціальної держави. Це призвело до зниження мотивації частини населення Швеції щодо високопродуктивної, ефективної праці, позначилося на економічних і соціальних показниках.

Основні передумови побудови правової, соціальної держави в Україні

Що ж необхідно для формування демократичної, соціальної, правової держави в Україні?

По-перше, забезпечення справжнього демократизму й відкритості нормотворчих функцій представницьких органів влади усіх рівнів, їхньої власної надійної фінансової і матеріальної бази.

По-друге, щорічні звіти про діяльність виконавчо-розпорядчих органів перед представницькими органами, громадський контроль за діяльністю виконавчих органів влади.

По-третє, гарантовані Конституцією незалежність суду і прокуратури, підвищення їхнього статусу в суспільстві, удосконалення

процесуального законодавства, суворе дотримання презумпції невинності, норм правосуддя та права на захист.

По-четверте, створення динамічного, відданого справі народу, сучасного державного апарату, який формується на конкурентній основі за широкої гласності й цілком підконтрольний представницьким органам і народові.

По-п'яте, формування громадянського суспільства на сучасній економічній і політичній основі, забезпечення ефективного функціонування всіх його організацій та асоціацій (партій, рухів, об'єднань).

Отже, громадянське суспільство й правова держава тісно пов'язані між собою. Чим розвинутіше громадянське суспільство, тим ефективніший соціальний захист індивіда, тим ширші його можливості для самореалізації в різних сферах життєдіяльності суспільства. А це, в свою чергу, впливає зі ступеня регламентації державою суспільного життя. Характер взаємодії держави і громадянського суспільства визначає не лише правову соціальну захищеність особи, а й рівень розвитку самого громадянського суспільства, його гуманістичну спрямованість і демократизм, що передбачає, відповідно, розвинутість соціальних рухів, територіальних спільнот, культурних національних товариств і т. ін.

Формування громадянського суспільства і правової держави є одним із засадничих завдань сучасного суспільного життя в Україні. Зміст складних трансформаційних процесів пов'язаний з визначенням правових основ життєдіяльності громадянського суспільства і держави, розвитком громадянської свободи і соціальної активності, утвердженням демократії.

Громадсько-політичні об'єднання в політичній системі суспільства

Невід'ємним елементом політичного життя будь-якого демократичного суспільства є різного роду громадсько-політичні об'єднання (громадські організації, рухи, органи, асоціації, політичні організації, громадсько-політичні організації, політичні партії і т. ін.).

Об'єктивною основою створення таких громадсько-політичних об'єднань виступає певний інтерес, який поділяє певна група людей. В американській політичній традиції такого роду об'єднання людей називають групами інтересу. Саме спільність інтересів і є підставою формування різного роду громадсько-політичних об'єднань, участь в яких є невід'ємним правом кожної людини. Таке право зафіксовано в Загальній Декларації прав людини (1948 р.) і законодавчо закріплено в конституціях більшості держав світу.

Рівень політизації кожного окремо взятого громадсько-політичного об'єднання неоднаковий. Усі вони являють собою форми соціального протесту і з цього погляду неминуче пов'язані з політичними інтересами. Останнє не виключає існування організацій, рухів та інших власне громадських об'єднань (різного роду клуби шанувальників газет, філателістів і т. ін.). Однак усі вони, як свідчить історичний досвід, з часом політизуються, поступово трансформуючись у різного роду громадсько-політичні об'єднання, а за наявності відповідних умов і можливостей на їхній основі формуються політичні партії. З цього приводу відомий французький політолог Ф. Бро слушно зауважив, що в суспільстві "... нема нічого іманентно, від народження політичного, усе таким стає з часом". Отже, громадсько-політичне об'єднання — добровільне формування, що виникло як результат вільного волевиявлення громадян, об'єднаних на основі спільності інтересів, у тому числі й політичних.

Соціально-політичне призначення і роль громадсько-політичних об'єднань полягає в тому, що вони як своєрідна форма вияву громадсько-політичної активності громадян відкривають широкі можливості для розгортання самоврядування і побудови громадянського суспільства.

Громадсько-політичні організації та рухи — своєрідні форми вияву політичної активності людей

Створення громадсько-політичних організацій і рухів зумовлене специфікою проблем, які вони покликані розв'язувати, а тому їх

можна розглядати не як феномени одного порядку, а диференційовано.

Громадські організації — це масові об'єднання громадян, створені на основі самоуправління і самодіяльності з метою захищати інтереси певних груп населення (соціальних, професійних, молодіжних, культурно-освітніх та ін.) Вони здебільшого мають фіксоване членство, свій статут, структуру і т. ін.

Людина, яка є членом громадської організації, повинна виконувати прийняті в ній правила поведінки. Організація в разі необхідності може вимагати від свого члена: підпорядковувати власні інтереси спільним, навіть якщо він особисто голосував проти прийнятого рішення; займатися діяльністю, в необхідності якої він не переконаний; пристосовуватися до звичаїв і традицій організації (уніформи одягу, зразків поведінки, специфічної мови і т. ін.). Виконання цих вимог сприяє вихованню почуття єдності, зміцненню зв'язків, безперервності функціонування даної спільноти тощо.

Зазвичай до структури громадських організацій включають: організації — профспілкові, молодіжні, жіночі, дитячі, наукові, технічні; добровільні товариства — культурно-просвітницькі, фізкультурно-спортивні, фонди, асоціації; творчі спілки — письменників, композиторів, театральні та ін. Основоположними принципами діяльності громадських організацій є їхня незалежність, самодіяльність, відкритість і гласність.

Для того щоб громадська організація активно впливала на суспільний розвиток, від неї вимагається чітко налагоджена організація її роботи. Результативність її діяльності перебуває в прямій залежності від соціальної активності членів організації, від їхніх можливостей впливати на процеси, що відбуваються як всередині країни, так і за її межами.

Пасивність, застій і бюрократизація в будь-якій громадській організації негативно позначаються як на діяльності самої організації, так і на житті суспільства.

Важливою проблемою в політології є критерії класифікації громадських організацій. За найважливіший беруть характер взаємозв'язків членів організації або рід їхньої діяльності.

В основу типології громадських організацій можна покласти цілі організації: захист громадянських, політичних, економічних і культурних прав і свобод громадян (наприклад, професійні спілки,

союз підприємців, товариство споживачів і т. ін.), або задоволення професійних чи аматорських інтересів (спілки письменників, журналістів, художників та ін.), або участь у добродійній діяльності (товариство милосердя, Фонд миру тощо).

Особливе місце в політиці займають лобістські організації, що з'явилися у США, а потім поширилися в інших країнах. З метою регулювати лобізм США навіть прийняли в 1946 р. спеціальний закон, який через вісім років став конституційним. Лобістські організації зазвичай мають форму комітетів, комісій чи рад, що створюються при органах законодавчої і виконавчої влади. Основне завдання цих організацій — налагоджувати контакти з політичними діячами і чиновниками, щоб надалі домагатися від них приймання потрібних лобістам рішень. З цією метою вони забезпечують їх відповідною інформацією, організовують підношення, вдаються до погроз і шантажу.

Значний політичний вплив сьогодні справляють союзи підприємців: Національна асоціація промисловців США, Британська конфедерація промисловості і т. ін.

Політичний вплив на політичні процеси в країнах справляє споживчий рух (спілки захисту прав споживачів).

Громадські організації є вагомими чинниками суспільних перетворень, вони впорядковують суспільне життя. Застій у їхній діяльності впливає на життя всього суспільства, призводить до зниження ефективності його діяльності.

Громадські органи — це особливий вид громадських об'єднань, що створюються переважно при державних органах і є формою прояву суспільної активності мас. Складовими громадських органів виступають різного роду комітети — ветеранів війни, інвалідів, захисту прав і т. ін. Більшість із них не мають фіксованого членства, статутних документів тощо. Вони періодично беруть участь у діяльності державних органів, і це надає їхній діяльності політичного характеру.

До громадських, а по суті **громадсько-політичних, рухів** відносять наймасовіші об'єднання громадян, що виникають для реалізації певної мети. Масовий характер таких рухів багато в чому споріднює їх з громадськими організаціями, хоч між ними є певні відмінності. Так, громадський рух може бути структурно неоформленим, але його масовість і сила відчутна в суспільстві. Громадська організація — це переважно об'єднання однопосильців, а

громадський рух включає зазвичай різні верстви і групи людей, навіть з різними політичними поглядами, заради досягнення якоїсь мети. Наприклад, Рух прихильників миру, Рух "Грінпіс" та ін.

Активізацію діяльності громадських організацій і рухів зумовлюють: поглиблення кризи в різних сферах суспільного життя; зростання небезпеки екологічної катастрофи; небезпека розв'язання ядерної війни; необхідність відстоювати права і свободи та соціальний захист життя людини і т. ін.

Отже, громадсько-політичні рухи — зазвичай структурно не оформлені масові об'єднання громадян і організацій різних соціально-політичних орієнтацій, діяльність яких є тимчасовою і найчастіше спрямована на виконання певних тактичних завдань. Після вирішення поставлених завдань такі рухи або розпадаються, або консолідуються в нові політичні партії чи громадсько-політичні організації.

У своїй діяльності громадсько-політичні рухи можуть керуватися вузькими, загальнонаціональними або загальнолюдськими завданнями чи інтересами. Відповідно до цих критеріїв (за масштабами своєї діяльності) рухи можна типологізувати на міжнародні, загальнонаціональні і регіональні (локальні).

Однією з причин піднесення ролі громадських рухів у політичній системі суспільства є неспроможність традиційних інститутів держави розв'язувати назрілі завдання. На основі назрілих завдань і визначається мета створюваних громадсько-політичних рухів. При цьому мета може відображати інтереси тільки окремих прошарків населення, може бути загальнонаціональною, а за певних умов може трансформуватися в загальнолюдську.

Функціональне значення суспільно-політичних рухів багатогранне, і їхня роль у структуруванні політичної системи в різних державах неоднакова. У державах з демократичними режимами громадсько-політичні рухи є необхідним компонентом політичної системи. У таких країнах вони виступають своєрідним індикатором незадоволення суспільних потреб, яке адресується державним інститутам, і домагаються розв'язати проблеми, що виникли. У демократичних державах громадсько-політичні рухи виступають важливим інституційованим каналом залучення людей до політики, формування правлячої еліти, а іноді й розроблення державної політики і навіть втілення в життя.

В авторитарних і тоталітарних державах громадсько-політичні рухи переважно виступають чинниками соціальної і політичної дестабілізації правлячих режимів. Тому в таких державах вони є присутнім чинником усунення правлячих верхів від влади і передання її демократично обраним представникам народу. Щодо ролі громадсько-політичних рухів у такому передаванні влади існують різні погляди. Є. Вятр, наприклад, вважає, що за умов правління авторитарного режиму передавання влади в руки демократично обраним представникам народу може відбуватися за трьома формами. Перша — реформа згори. Така реформа може здійснитися за умов, коли автократичні правителі за власною волею, а не під тиском масових рухів, вирішують змінити існуючу систему, і в них вистачає мудрості й волі втілити програму демократичних перетворень. Друга форма — “абдикація” (відмова від влади, посади або сану); третя — поступові реформи, узгоджені між можновладцями й опозицією.

У державах з тоталітарною формою правління роль громадсько-політичних рухів ще вагоміша, оскільки в таких державах здебільшого немає політичних партій. Масові рухи у них покликані стати загальнонаціональною силою, на яку можна було б спертися всім опозиційним режимом силам у державі.

Подібного роду масові громадсько-політичні рухи функціонували в усіх країнах напередодні повалення тоталітарних режимів — в Іспанії, Греції, Португалії. Не стало винятком і падіння тоталітарних комуністичних режимів у країнах “реального соціалізму” — Чехословаччині (Громадянський форум), Болгарії (Союз демократичних сил), Румунії (Фронт національного порятунку), Польщі (“Солідарність”), Литві (“Саюдіс”), Україні (Народний Рух). Напередодні розпаду Радянського Союзу в усіх його колишніх республіках функціонували народні фронти. Своєрідною реакцією радянських партійних і державних органів на створення їх була організація інтерфронтів та інших різного роду рухів, які, за своїм громадсько-політичним спрямуванням, були досить різними — від демократичного до великодержавницького. Таке розмаїття стало відображенням тих суперечностей, що існували в тогочасних суспільствах, свідченням відсутності політичної структурованості їх, справжньої багатопартійності. Поява різноманітних за своєю спрямованістю рухів стала свідченням глибокої політичної кризи комуністичної системи, великої незадоволеності народу існуючим станом речей.

В Україні серед численних рухів найбільший політичний вплив на процес державного відродження справив Народний Рух, який виник як суспільний потяг до перебудови тогочасного суспільства.

Проте в міру того як виявлялися утопізм “оновлення”, “перебудови”, нездатність колишньої КПРС на дійсно радикальні реформи, Народний Рух України набував іншого, радикальнішого спрямування — боротьби за національно-державне відродження. Саме тому він зміг згуртувати широкі верстви населення на боротьбу за подолання тоталітаризму і побудову національної державності. Рух виник як суспільно-політична організація відкритого типу — доступна для всіх, незалежно від соціального і професійного стану, партійної, конфесійної й етнічної належності. Він був своєрідним відображенням реальної політичної, соціальної і духовної різнобарвності та суперечливості життя тогочасної України. Демократизм Руху, його фундаторів виявився в тому, що вірність національній ідеї органічно поєднувалася з проголошенням рівності всіх націй і етнічних груп на теренах України. Програма Руху рішуче відмежовувалася від орієнтації на асиміляцію національних меншин. Намагання вести виважену національну політику з урахуванням інтересів інших національностей було вирішальним чинником, який запобіг виникненню інтерфронтів в Україні.

Визначною ознакою нинішнього періоду є те, що Народний Рух України як громадсько-політичний рух, так само, як і такого роду рухи в інших країнах “соціалістичного табору”, свій потенціал уже вичерпав, по суті втратив здатність впливати на політичні процеси.

Це є ще одним підтвердженням того, що життєздатність того чи іншого громадсько-політичного руху визначає як його організація, так і внутрішня та зовнішня ресурсозабезпеченість.

У своєму розвитку громадсько-політичні рухи проходять певні стадії.

На першій стадії, на думку Є. Вятра, створюються передумови виникнення руху. Такі передумови визрівають на ґрунті незадоволення існуючим станом речей, і у людей з'являється потреба в діях, спрямованих на зміну його. Саме в цей період формується ініціативна група і відбувається пошук лідерів руху.

На другій стадії відбувається артикуляція вимог. Вона здійснюється на основі об'єднання індивідуальних політичних

прагнень і вичленення з них спільного, найістотнішого. Наслідком артикуляції є поява певних документів або формування платформ.

На третій стадії до руху залучаються нові прихильники і починається діяльність із реалізації завдань громадсько-політичного руху. Ця стадія найвідповідальніша, оскільки вона є вінцем проведеної раніше організаційної роботи і своєрідною перевіркою життєдіяльності руху.

Четверта стадія — стадія затухання руху. Ця стадія, як і три означені вище, є неминучою, навіть якщо цілей руху не досягнуто.

Сучасні громадсько-політичні рухи можна типологізувати таким чином:

1) соціальні рухи (проти безробіття, за підвищення життєвого рівня, охорону здоров'я, безплатну освіту та ін.);

2) політичні рухи (за державну незалежність, зміну влади, національно-визвольні, робітничі, антифашистські, проти расової й національної дискримінації, за захист прав і свобод людини та ін.);

3) нові альтернативні рухи (екологічні, неофеміністичні, нові рухи людей похилого віку, рух молоді, біоетичний рух та ін.).

Виникнення альтернативних рухів — це реакція людей на нездатність державної влади, існуючих політичних партій і громадсько-політичних рухів ефективно розв'язувати специфічні проблеми, які набули вже загрозливих, катастрофічних обрисів.

Зрозуміло, що така типологізація рухів є умовною, оскільки всі рухи за своїм змістом є соціальними і вони безпосередньо стосуються громадянського суспільства, є його породженням або передумовою створення. Утім, ці рухи є політичними тією мірою, якою вони “вплітаються” в політичне життя країни, і для досягнення інтересів своїх учасників виходять на владні структури — чи то з метою одержати їхню підтримку, чи то прагнучи усунути існуючу владу.

Складний соціально-політичний характер громадсько-політичних організацій і рухів у західній політології нерідко означають терміном “латентні (приховані) політичні сили”, які можуть у разі необхідності трансформуватися в активні політичні сили. Серед сучасних рухів є достатньо політизовані — екологічні, антивоєнні та ін.

При цьому слід зауважити, що існують форми об'єднань, в яких поєднуються ознаки громадських організацій і рухів. Це так

звані фронти, наприклад, Народний фронт, Фронт національного порятунку, Патріотичний фронт тощо.

Діяльність громадсько-політичних організацій і рухів характеризується тим, що вони не мають ніяких владних повноважень і не мають на меті оволодіти державною владою, хоч їхня діяльність за певних умов може набирати політичного характеру. Виходячи з цього, громадсько-політичні організації і рухи можна класифікувати за такими показниками:

- рід діяльності (конструктивно зорієнтовані, пізнавальні, опозиційні, аматорські, національні та ін.);
- поставлені цілі (соціально-ціннісні й асоціальні);
- інтереси (економічні, професійні, релігійні, суспільно-політичні та ін.);
- правовий статус (легальні й нелегальні);
- соціально-класові ознаки (робітничий, фермерський рух);
- спонукальні мотиви виникнення;
- масштаби діяльності;
- ставлення до існуючого ладу;
- ступінь і форма організації.

Американський учений Е. Гідденс запропонував свою класифікацію громадсько-політичних рухів. На його думку, в системі рухів можна виділити чотири типи їх: трансформаційні (рухи, які налаштовані на радикальні зміни в суспільстві); реформаційні (пов'язані з певними перетвореннями лише деяких сторін суспільства); порятунку (звільнення людей від шляхів, які розцінюються як гріховні); альтернативні (спрямовані на досягнення часткових індивідуальних змін).

Широке розмаїття цілей і завдань, що їх ставлять перед собою громадсько-політичні організації й рухи, визначає і багатоваріантність їхньої функціональної спрямованості в політичній системі суспільства. Одні з них забезпечують захист інтересів своїх членів, захищають їх від тиску державних структур і допомагають їм вирішувати назрілі проблеми через свої власні структури, інші ж спрямовують свої зусилля на підтримання влади або перебувають в опозиції до неї, створюють передумови для ширшого залучення людей до формування державної політики і т. ін. І в цьому контексті громадсько-політичні рухи виступають присутнім чинником долання авторитарних і тоталітарних режимів або ж відіграють роль громадсько-політичних стабілізаторів у

суспільстві. Усі існуючі в суспільстві об'єднання виконують і функції зв'язку з іншими політичними інститутами та організаціями. Спільною для всіх громадсько-політичних об'єднань можна вважати функцію впливу та відповідного тиску на органи влади.

Істотним є й значення рухів у формуванні й поповненні правлячої еліти, зокрема, за рахунок контреліти, представленої провідниками опозиційних урядові громадсько-політичних рухів.

Громадсько-політичні організації і рухи в сучасній Україні можна класифікувати так.

1. За спонукальними мотивами виникнення:
  - а) соціально усвідомлені (спілки ветеранів, студентської молоді);
  - б) ціннісно зорієнтовані (Товариство української мови ім. Т. Шевченка, спілка “Чорнобиль”);
  - в) традиціоналістські (насамперед релігійні об'єднання).
2. Залежно від визначених цілей:
  - а) соціально-ціннісні організації;
  - б) полігізовані і неполігізовані громадські об'єднання.
3. За характером діяльності:
  - а) конструктивно-зорієнтовані об'єднання (“Діти Чорнобиля”, Товариство охорони природи);
  - б) спрямовані на пізнавальну діяльність (у сфері політики, історії, економіки);
  - в) опозиційні, національного спрямування.
4. За масштабами діяльності:
  - а) міжнародні (до цієї групи слід віднести ті організації й рухи, діяльність яких виходить за межі держави — Товариство Червоного Хреста, “Зелений світ” та ін.);
  - б) загальноукраїнські (організації й рухи, діяльність яких поширюється на всю Україну і які мають місцеві осередки в більшості областей (Товариство “Україна”, Союз українок);
  - в) регіональні, місцеві товариства (організації й рухи, що діють у межах адміністративно-територіальної одиниці або регіону) — на Закарпатті є Товариство підкарпатських русинів, Товариство угорської культури, Товариство румунської культури і т. ін.

Політичні партії як суб'єкти політичного процесу суспільства

У демократичних суспільствах найпомітніший вплив на розгортання політичного процесу і формування владних відносин справляють політичні партії. Нині їх небезпідставно вважають одними з важливих інститутів політичної системи. Специфіка цього феномену полягає в тому, що це — єдиний у суспільстві громадянський інститут, функції якого тільки політичні.

Етимологічно термін “партія” (від лат. *partis* — частина) означає не що інше, як частина чогось цілого, один бік якогось явища або процесу. Традиційно і найчастіше цей термін вживали для позначення організованої групи однодумців, яка представляла інтереси частини народу і мала мету реалізувати їх, застосовуючи певні політичні засоби і відповідні організаційні форми. Так, Арістотель говорив про партії рівнин, гір та ін., маючи на увазі, звичайно ж, не партії в сучасному розумінні, а ранні політичні союзи. Пізніше в Афінах відбувалася боротьба між партією знаті і партією народу. У Стародавньому Римі в часи кризи республіки (кінець 2—1 ст. до н. е.) змагалися між собою партія популярів, яка виражала інтереси плебсу, і партія оптиматів, яка представляла патриціанство й заможні плебейські сім'ї. У 12—15 ст. в Італії відбувалася боротьба між партією гвельфів — виразниками інтересів торговельно-ремісничих міських верств населення і партією гібеленів, яка відстоювала сильну імператорську владу в інтересах феодалів.

Прототипи сучасних політичних партій з'явилися в період ранніх буржуазних революцій. Здебільшого це були організації для боротьби з феодалізмом, такі, як партії конституціоналістів, жирондистів і якобінців у часи Великої французької революції. Саме останні й поклали початок вживанню політичної термінології Нового часу:

- праві (це ті, хто сидів з правого боку від короля і підтримував його);
- ліві (противники короля, що сиділи зліва).

Організаційно перші політичні партії почали формуватися в процесі парламентської боротьби, що й визначило їхню переважну орієнтацію на парламентські форми діяльності й участь у виборах.

Як загальнонаціональні політичні структури вони склалися у 19 ст., а конституційне оформлення політичні партії одержали лише в середині 20 ст.

Становлення політичних партій було зумовлене низкою соціальних і політичних обставин. Уведення загального виборчого права відкривало доступ до політики широким верствам суспільства. Важливим чинником, що вплинув на виникнення масових політичних партій, була зміна відносин між державою і суспільством.

Обмеження державного втручання в суспільне життя, утвердження низки політичних свобод (слова, зборів, союзів), що мають безпосередній вплив на утвердження партій, на розвиток представницької демократії, створювало умови, необхідні для становлення цивілізованого партійного життя. Позначилося й потепління відносин між державою і партіями, відхід від довготривалого стереотипу, що партія є гальмом розвитку демократії й ефективності функціонування інститутів держави.

Неоднозначність оцінки ролі партій у суспільному житті з самого початку їхнього створення і до сьогодні є предметом гострої полеміки. Однозначно проти втручання політичних партій у життя держави виступали відомі мислителі та громадсько-політичні діячі: Ф. Бекон (1561–1626); Д. Юм (1711–1776); Дж. Вашингтон (1732–1799); А. Токвіль (1805–1859); Дж. Мілль (1806–1873); Ж.-Ж. Руссо (1712–1778); Г. Гегель (1770–1831) та ін. Дж. Вашингтон у своєму прощальному посланні американському народові, зокрема, наголошував, що партія — це “готова зброя” для підриву влади народу й узурпації її. Руссо розглядав партію “як тягар вільної держави”. Оригінальним у цьому плані видається висловлювання відомого англійського вченого Патерсона, який ще у 18 ст. відносно партій керувався тим, що політичні партії об’єктивно включають у себе сили добра і зла, оскільки вносять у суспільство як дух здорового змагання, так і деструктивні аспекти в процес його функціонування.

Загалом же позитивна й негативна оцінки ролі політичних партій у житті суспільства пронизує всю історію їхнього існування, включаючи і сьогодення. В одних випадках роль партій у житті

оцінюють позитивно, в інших їх звинувачують за те, що вони гальмують розвиток демократії, знижують ефективність функціонування інститутів держави.

Неоднозначність оцінки ролі політичної партії в житті суспільства вкрай утруднює формулювання якогось одного, універсального визначення її змісту. Окремі політологи розглядають партії як групи людей, об’єднаних спільною ідеологією, або як такі, що діють на основі спільної програми. Інші звертають увагу на організацію як на основну рису партії. Тобто вважається, що соціальний склад, ідеологічна доктрина — не найсуттєвіше. М. Дюварже, наприклад, виходив із того, що політична партія являє собою специфічний інститут, визначальною рисою якого є особлива структура й організація. А Б. Констан визначав політичну партію як об’єднання людей, що визнають одну й ту саму партійну програму. М. Вебер вважав, що політична партія є громадською організацією, що ставить за мету завоювати владу і забезпечити активним її членам певні вигоди (духовні і матеріальні) чи особисті привілеї або і те, й інше водночас.

Отже, кожний із наведених підходів визначення змісту політичної партії віддзеркалює щось істотне в цьому суспільному явищі. Найсуттєвішим у ньому все ж слід вважати місце цієї організації у формуванні політичної системи і владних відносин суспільства. У цьому контексті, очевидно, обґрунтованим є висновок Є. Вятра про те, що партія — це особлива інституційована форма політичного руху з високим ступенем організації і з однозначно сформульованою метою — боротьба за завоювання й утримання влади.

Сутність політичної партії стає зрозумілішою, якщо виділити основні її ознаки. Іменуватися політичною партією може громадське об’єднання, для якого характерні такі ознаки: наявність певної ідеології або особливого бачення світу; націленість на завоювання й утримання влади чи вплив на неї; наявність відповідної організаційної структури; підтримка її політики тими верствами суспільства, інтереси яких партія захищає. Відсутність будь-якої із зазначених ознак у певної організації перетворює її на іншу за своєю природою — тобто непартійну — інституцію.

Отже, сучасна політична партія — це особлива інституційована спільність людей, об’єднаних ідеологічно й організаційно з метою завоювати (шляхом виборів або іншими способами), утримувати

і використовувати державну владу для реалізації інтересів певних спільностей. Для цього партія повинна стати правлячою, тобто зайняти в політичній системі становище, яке дає змогу визначати політику держави.

Політологічні дослідження (М. Остогорського, М. Вебера, Р. Міхельса і деяких інших) дають змогу уявити собі ідеальну модель політичної партії, здатної принести максимальну користь усьому суспільству. Згідно з цією моделлю, партія не повинна допускати переважання інтересів її керівництва над інтересами рядових членів. Вона має постійно продукувати нові ідеї. Ідеальній партії властива пластичність, здатність змінювати структуру, постійно розвиватися. Важливими рисами є її спроможність відчуті політичний момент, уміння знаходити в своєму середовищі і виховувати справжніх лідерів, діячів. І, нарешті, перемагає не та партія, в якій сильніша організація, а та, яка сповідує духовніші, розумніші, волелюбніші ідеали.

Загально визнаною є теза про те, що будь-яка громадсько-політична організація стає партією тоді, коли вона для виконання своєї програми висуває як мету приход до влади або вплив на владу, участь у справах держави, визначання форм і напрямів її діяльності.

Звідси і випливають основні функції політичних партій:

- боротьба за владу, за використання її або за контроль над нею;
- виявлення, формування й обґрунтування інтересів відповідних верств і груп, визначення цілей і завдань, принципів та засобів досягнення їх;
- формування громадської думки, вплив на неї з метою залучити на свій бік якомога більше число прихильників;
- формування й добір кадрів для партії, державних структур та різних громадських організацій;
- розроблення та здійснення політичного курсу;
- політична соціалізація — передавання традицій від одного покоління іншому, політичне виховання суспільства загалом або певної його частини тощо.

Багатогранність функціональної діяльності політичних партій, неоднаковість параметрів, які покладені в основу створення цих громадських об'єднань, потребують відповідної типологізації їх. Існує кілька підходів типологізації політичних партій.

1. Залежно від специфіки генези та характеру організаційних структур партій (політичні, політизовані, створені державними структурами, групами парламентарів, службовців; кадрові, масові, "партії виборців", аморфні, структуровані, демократичні, недемократичні і т. ін.).

Класифікуючи партії за організаційною структурою, найчастіше використовують поділ на кадрові й масові. Цю типологізацію розробив один з провідних французьких політологів М. Дюварже у своїй праці "Політичні партії, організація їх і діяльність у сучасній державі". Кадрові партії виникли із електоральних комітетів і парламентських груп ще в середині 19 ст. У своїй діяльності вони спираються насамперед на професіональних політиків, на фінансову еліту, яка може забезпечити партії матеріальну підтримку. Складовими кадрової партії Дюварже вважав: "... по-перше, впливові особи, чиє ім'я, престиж і зв'язки можуть надати кандидатам підтримку і забезпечити їм голоси; по-друге, експерти, які знають, як спілкуватися з виборцями і як організувати виборчі кампанії; по-третє, фінансисти, які можуть надати кандидатам кошти".

Кадрові партії зорієнтовані на електоральні функції. Тому їхні практичні дії помітні лише під час виборчих кампаній. Вони не мають інституту фіксованого членства і членських внесків.

Масові партії виникли у зв'язку з поширенням загального виборчого права. Вони переважно численні, добре організовані й формуються на ґрунті певного світогляду. Отже, претендують на роль вихователя народу, викривача несправедливості тощо. Існують за рахунок членських внесків, що є джерелом фінансування їхньої участі у виборчих кампаніях. Керівництво в масових партіях здійснюється професійними політиками, поточну організаційну роботу ведуть оплачувані партійні функціонери, на місцях — партійні організації.

Останнім часом усе активніше в класифікацію партій за організаційною структурою впроваджується такий тип, як "партія виборців". Ініціаторами введення цього типу є американські політологи Вейнер і Поламбара. Головним завданням "партії виборців" є мобілізація мас на участь у передвиборчих кампаніях і в самих виборах. На відміну від кадрових партій "партії виборців" мають фіксоване членство і відповідні інститути збирання членських внесків. До цього типу належить більшість політичних партій, що створені в країнах Східної Європи.

2. Теоретико-ідеологічне підґрунтя і політична платформа партії (ідейно-політичні, прагматичні, ультраліві, ліві, центристські, праві, ультраправі, буржуазні, комуністичні, соціалістичні, ліберальні, консервативні, націоналістичні, клерикальні, фашистські, анархістські та ін.; світські, етнонаціональні, державно-національні, імперські, шовіністичні, расистські та ін.).

Саме за ідеологічними критеріями найчастіше і класифікуються сучасні “політичні сім’ї” (М. Дюварже) — лібералів, консерваторів, комуністів, соціалістів, націоналістів та ін. Залежно від того, якими принципами керується кожна партія, які засоби боротьби передбачає використовувати для досягнення своїх політичних інтересів і т. ін., ці партії відповідним чином і класифікуються. Найчастіше використовують поділ партій на ліві, праві і центристські. У світовій політології лівими вважають усіх тих, хто виступає за зміни, соціалізацію виробництва, соціальний захист людей на основі рівності всіх; правими — тих, хто відстоює міцну державу, захищає приватну власність і т. ін.

Традиційно вважається, що ліві — пацифісти, антирасисти, антикапіталісти, відстоюють принципи рівності й справедливості і постійно перебувають у русі, а праві, навпаки, роблять наголос на збереженні (консервації) існуючих порядків, на повазі до них, обстоюють культ сили, ієрархії, заохочують свободу та ініціативу в економічній сфері.

Подібні оцінки відносні, оскільки базисні набори типових вимог правих і лівих часто і багато в чому перетинаються. Так, соціал-демократичні партії у 80-х роках 20 ст. повернули в бік класичного лібералізму, до політики вільної конкурентної економіки, а ліберали й навіть помірковані консерватори, враховуючи досвід соціал-демократів, стали уважніше ставитися до проблем покращення матеріального становища населення своїх країн, створення дійової системи соціальних гарантій тим, хто їх справді потребує.

Партіями центру вважаються ті, що займають проміжне становище між лівими і правими поглядами. Центристи, зазвичай, вважають, що поділ партій на ліві й праві є умовним. Залежно від політики, яку проводять представники “політичної сім’ї”, політичні партії можуть диференціюватися на лівоцентристські, правоцентристські, ліворадикальні, праворадикальні та ін.

3. За соціальним походженням (класові, міжкласові, верстові; загальнонаціональні, регіональні, локальні; екологічні, антивоєнні; професійні, вікові, жіночі та ін.). У середині 19 ст. в Європі відбувся поділ на буржуазні (поміщицькі, дрібнобуржуазні і власне буржуазні) та пролетарські, або робітничі, партії.

Особливості суспільно-історичного розвитку зумовили специфічні риси політичних партій на Американському континенті, в країнах Азії та Африки (найчастіше вони виростили з національно-визвольних рухів), а також у країнах, де відбувалися соціалістичні революції.

У повоєнні роки з’явилися нові, нетрадиційні типи партій, які почали формуватися на невідомому раніше ґрунті — екологічному, антивоєнному. Саме на цьому ґрунті створені екологічні партії, що виростили з екологічного руху. У таких партіях здебільшого немає постійних лідерів, їм властива відкритість внутрішньопартійного життя, відмова від професійного апарату тощо. Нові партії не тільки ґрунтуються на “мішаній” соціальній базі, а й дотримуються еkleктичної ідеології, тобто класово дуже невизначені.

4. За особливостями статусу й ролі в політичній системі (правлячі, опозиційні; легальні, напівлегальні, нелегальні; авангардні, партії-гегемони; прогресивні, тоталітарні, авторитарні, демократичні, консервативні, реакційні, реформістські, парламентські і та ін.).

Правлячі партії зазвичай відрізняються консерватизмом, опозиційні — динамізмом, що зорієнтований на зміни і реформи. Опозиційні партії можна розділити на: легальні, тобто ті, діяльність яких дозволена і вони зареєстровані державою; напівлегальні, не зареєстровані, але і не заборонені; нелегальні, заборонені державою, нерідко вони діють в умовах конспірації і в підпіллі. Опозиційні партії мають особливий образ політичних дій, що визначається головним їхнім завданням — завоювати владу. Партійна діяльність опозиційних партій зосереджується головним чином у політичній сфері, а економіці, культурі і т. ін. приділяється значно менше уваги. Такі партії, як правило, не ідентифікують себе з існуючим у країні режимом, піддають радикальній критиці існуюче суспільство і його політичні структури. Опозиційні партії протиставляють себе іншим партіям і особливо рішуче дистанціюються з правлячими партіями.

Правляча партія суттєво відрізняється від опозиційної. У своїй діяльності вона багато приділяє уваги роботі в уряді і в парламенті. Правляча партія віддає перевагу розв'язуванню завдань економічних, управлінських, а політичні дії носять, зазвичай, прагматичний характер.

Загально визнано, що основний зміст діяльності більшості політичних партій — участь у виборах до органів державної влади з метою реалізувати свою політичну платформу. Такі партії називаються парламентськими. Проте існують партії, що через певні обставини займаються позапарламентською діяльністю, використовуючи при цьому і відповідні засоби. Один із основних — силовий тиск на державну владу і організація різноманітних дій, що дестабілізують ситуацію, — страйків, пікетів, терактів і т. ін. Такі партії ще називаються авангардистськими. Характерними рисами непарламентських партій М. Дюварже називав централізм у структурі і доктринальну програмну єдність. Для таких партій парламентська і виборча діяльність не є головними.

Партійні системи та їх типологія

Будь-якому суспільству властива різноманітність соціальних, у тому числі й політичних, інтересів. Це й є підґрунтям для створення багатьох політичних партій і формування на їхній основі партійних систем. Характер і зміст таких систем визначає вид політичного режиму, механізм та ефективність демократії. Суттєвий вплив на характер партійних систем справляють особливості соціокультурного розвитку, історичні традиції, демографічні й етнокультурні чинники тощо.

Партійні системи формуються на основі стійких зв'язків і відносин партій різного типу між собою.

Об'єктивно їхня взаємодія не може не позначатися на прийманні політичних рішень у державі, а це у свою чергу визначає місце та роль партій у політичному житті суспільства, у його політичній системі.

Від партійної системи, як важливого складника політичної системи, безпосередньо залежить стабільність та ефективність

діяльності політичної системи, зокрема, тривалість існування уряду в даному складі, відсутність політичних конфліктів тощо.

Використовуються різноманітні визначення партійної системи. Одні вважають, що партійна система — це право партій формувати власну систему правління (С. Ньюмен), інші розглядають партійну систему як сукупність політичних сил, представлених у парламенті, або таких, що прагнуть до представництва в парламенті (Е. Каак), треті розуміють партійну систему як сукупність відносин між легально діючими партіями у спільній боротьбі за владу (Є. Вятр), четверті розглядають партійну систему як загальну сукупність політичних партій, що існують у тій чи іншій країні, незалежно від того, беруть вони участь у здійсненні державної влади чи ні. Є й інші підходи до визначення партійної системи. Плюралізм визначень партійної системи зумовлює неоднаковий підхід до типології їх. Найчастіше політологи, у тому числі й українські, при типологізації партійних систем користуються кількісним критерієм. Теоретичне обґрунтування доцільності класифікації політичних партій за цим критерієм здійснив М. Дюварже. В основу класифікації він поклав число партій, що борються за владу або здійснюють вплив на неї.

Відповідно до кількості партій М. Дюварже виділив такі партійні системи: однопартійну (неконкурентну); двопартійну (біпартійну); багатопартійну (конкурентну) і мультипартійну.

Життєздатність класифікації партійних систем за кількісним критерієм, образно кажучи, витримала випробування часом. Деякі політологи вважають її недосконалою й пропонують типологізувати партійні системи за критерієм наявності принципу альтернативності. Найвдалішу класифікацію партійних систем за цим критерієм запропонував італійський політолог Дж. Сарторі. Ця класифікація нерідко використовується і для типологізації сучасних партійних систем. Він виділяє сім типів партійних систем, що розташовані між “однопартійним” й “атомізованим” полюсами. Між ними розташовує ще п'ять проміжних типів партійних систем: гегемоністська, домінування, двопартійна й обмеженого плюралізму (табл. 6).

У свою чергу кожний із названих вище семи типів партійних систем має специфічні варіанти свого прояву, які найдоцільніше

Таблиця 6

Продовження табл. 6

Сучасні партійні системи

Тип партійних систем	Ознаки	Переваги	Недоліки	Приклади
Однопартійна	<ul style="list-style-type: none"> Одна легальна партія, що відіграє домінуючу роль у державі; Зрощення партійного апарату з державним; Авторитарний або тоталітарний політичний режим 	Шляхом жорстокої дисципліни здатна мобілізувати виробничі й людські ресурси в критичні для держави часи	<ul style="list-style-type: none"> Висока людська ціна перемог; Потенційна нестабільність і крах системи внаслідок перенапруження і виснаження цих ресурсів 	Італія, Німеччина 30-х років, СРСР 60–80-х років; Куба, Північна Корея, Ірак, Лівія, Кенія
Гегемоністська	<ul style="list-style-type: none"> Одна провідна партія, інші — партії-сателіти; Зрощення партійного апарату з державним; Авторитарний або тоталітарний режим 	Схожі з однопартійною	Схожі з однопартійною, трохи "м'якші"	Країни Східної Європи в 40–80-х роках; Китай, В'єтнам
Домінування	<ul style="list-style-type: none"> Кілька партій, тривала (понад 20 років) і безперервна перемога однієї з партій у конкурентній боротьбі на виборах; Формування складу уряду лише домінуючою партією; Демократичний політичний режим 	Стабільність однопартійного уряду внаслідок відсутності в ньому внутрішніх конфліктів	Надмірна бюрократизація і потенційно висока коруптивність управлінських структур	Швеція (1932–1976), Японія (1955–1995)
Двопартійна	<ul style="list-style-type: none"> Кілька партій, серед них — дві значно потужніші за інших; 	Стабільність однопартійного уряду внаслідок	<ul style="list-style-type: none"> Надмірна концентрація сил на міжпартій- 	США, Великобританія, Австралія,

Тип партійних систем	Ознаки	Переваги	Недоліки	Приклади
	<ul style="list-style-type: none"> Формування складу уряду однією з двох партій, що перемогли на виборах; Впливова опозиція з боку партії, що програла вибори; Демократичний політичний режим 	відсутності в ньому внутрішніх конфліктів	ному проти-стоянні; <ul style="list-style-type: none"> Консерватизм виборчого процесу 	Нова Зеландія
Обмеженого плюралізму	<ul style="list-style-type: none"> Багато партій, серед них потужних (представлених у парламенті) — кілька, а в уряді ще менше; Позасистемної опозиції немає; Демократичний політичний режим 	Орієнтація партій на участь в уряді, відсутність гострих ідеологічних суперечностей	Ймовірна нестабільність урядових коаліцій	ФРН, Франція, Литва, Болгарія, Австрія, Чехія
Поляризованого плюралізму	<ul style="list-style-type: none"> Багато партій, серед них потужними є крайні праві і крайні ліві; Формування уряду партіями центру; Гостре ідеологічне розмежування між центром і право-лівою опозицією; Демократичний політичний режим 	У разі сили політичного центру — стабільний уряд з одночасним представництвом в парламенті полярних ідеологій	У разі слабкості політичного центру можливість приходу до влади крайніх сил	Італія, Латвія, Словаччина
Атомізована	<ul style="list-style-type: none"> Багато партій або їх зовсім немає, кількість партій значення 	Можливість тимчасового зосередження уваги	Потенційна нестабільність усієї політичної	Україна, Польща, Грузія початку 90-х років,

Продовження табл. 6

Тип партійних систем	Ознаки	Переваги	Недоліки	Приклади
	не має — всі вони не впливові; • Уряд формується або на позапартійній основі, або на засадах широкої коаліції; • Авторитарний або демократичний режим	на загальнонаціональних проблемах	системи	Уругвай, Парагвай, Гаїті, Казахстан, Узбекистан, Туркменістан, Таджикистан

використовувати для розв'язання політичних проблем. Так, при формуванні уряду система обмеженого плюралізму, яку Сарторі вважає найдосконалішою із наявних сьогодні, може мати такі варіанти:

1. Однопартійне правління, коли уряд формується партією, що одержала абсолютну більшість голосів на парламентських виборах. Типовим прикладом є Індія, де офіційно зареєстровано близько 200 політичних партій і організацій. У парламенті їх представлено вісім, а уряд сформувала партія Національного конгресу, яка перемогла на виборах. Так формується уряд і в Іспанії.

2. Двоблокова коаліція, коли уряд формується з двох блоків, які перемагають на виборах. Наприклад, у ФРН, де з 1969 по 1982 р. уряд формувалася блоком соціал-демократів з вільними демократами (СДПН — ВДПН), а постійний блок ХДС/ХСС перебував в опозиції. З 1982 р. ситуація змінилася, оскільки ВДПН розірвала блок із СДПН і увійшла до коаліції ХДС/ХСС, яка й перемогла на виборах. Деякі автори називають двоблокову коаліцію “модифікованою двопартійною системою”, зважаючи на наявність двох сильних партій, жодна з яких, однак, не має абсолютної більшості в парламенті, а тому змушена шукати союз із третьою.

3. Мультипартійна коаліція, коли уряд формується з представників кількох партій на основі їхнього пропорційного представництва

в парламенті за результатами виборів. Характерним прикладом стабільних мультипартійних коаліцій є Швейцарія, а нестабільних — Італія, Бельгія, Нідерланди. В Італії уряд може змінюватися по кілька разів за одну легіслатуру парламенту.

Атомізована партійна система характеризується наявністю багатьох політичних партій, їх нечисленністю й незначною впливовістю, присутністю серед політичних партій позасистемних, формуванням уряду на позапартійній основі або на основі широкої коаліції, демократичним або авторитарним політичним режимом.

Атомізована партійна система характерна для суспільств перехідного періоду, особливо для тих, які здійснюють перехід від тоталітаризму до демократії. Вважається, що атомізована система є найменш стабільною й ефективною серед усіх інших партійних систем.

Атомізована партійна система має два різновиди свого прояву: крайній плюралізм і авторитарна псевдопартійність. Система крайнього плюралізму проявляється як у чисельному зростанні політичних партій, так і в надзвичайно широкому ідеологічному спрямуванні їх, включаючи створення і таких партій, як партія любителів пива, жінок і т. ін.

Для авторитарної псевдопартійності як різновиду атомізованої системи характерна така риса, як імітація конкурентної боротьби партій за владу. Вочевидь же зрозуміла її безперспективність і безрезультативність, оскільки реальна влада і контроль у країні перебуває в руках військової чи світської хунти, яка монополізувала владу в країні.

В Україні нині функціонує атомізована партійна система крайнього плюралізму, яка еволюціонує в бік стабільної системи поляризованого плюралізму. Цей висновок підтверджується насамперед тим, що в політичному спектрі України більшість політичних партій займають центристські позиції і ставлять собі за мету побудову демократичної правової держави, що ґрунтується на ринкових відносинах, виступають за рівноправність різних форм власності, політичний плюралізм.

Наведений вище перелік можливих класифікацій партійних систем не є вичерпним, не охоплює все розмаїття теоретичних підходів та комбінацій їх, які застосовують до аналізу цих систем. Кордони між різними типами партійних систем дуже прозорі, і це також слід враховувати, аналізуючи їх.

Незаперечним є те, що країни, які мають стабільну партійну систему, відрізняються від інших не тільки стабільнішою політичною системою загалом, а й вищим рівнем економічного розвитку, демократичнішими засадами в управлінні і розвинутішим громадянським суспільством.

Отже, наявність (або відсутність) партійної системи в суспільстві є одним із показників конкурентного стану і стадії його розвитку, ефективності існуючої в ньому політичної системи.

Політичні партії в умовах трансформації українського суспільства. Гене́за багатопартійності в Україні

Процес формування політичних партій в Україні почався в другій половині 19 ст. Оскільки цей процес відбувся за умов поділу українських земель між сусідніми державами, а отже, і роз'єднаності українського етносу, він мав свої особливості. Однією з визначальних серед них є загострення суперечностей між соціальним і національним як в соціально-економічному, так і в політичному та духовному вимірах. Ретроспективний аналіз прояву цієї особливості наочно засвідчує, що, з одного боку, вона сприяла поглибленню процесу політизації українців і появі на її основі різного роду громадсько-політичних об'єднань, а з іншого — несвоєчасне “зняття” цієї суперечності призвело до загострення конфлікту між соціальним і національним, що врешті-решт зумовило поразку національно-визвольної революції 1917–1920 рр.

Доцільність екскурсу в історію становлення політичних партій в Україні зумовлена необхідністю з'ясувати не тільки коріння походження більшості сучасних політичних партій, а й їхню ідейну спрямованість, політичні платформи та організаційні засади, способи й методи діяльності.

Важливість такого екскурсу зумовлена ще й тим, що ідеологічний спектр діяльності сучасних українських політичних партій у третьому тисячолітті зазнав незначних змін порівняно з

тим, яким він був наприкінці 19 ст. — на початку 20 ст. Соціалізм і націоналізм — найпоширеніші ідеології кінця 19 ст. — продовжують, хоча трохи у видозміненому вигляді, залишатися ідеологічним орієнтиром для багатьох українських політичних партій. На основі цих двох ідеологій українські політичні партії виробляють ліберальну, консервативну, право- і ліворадикальну, правочентристську й інші ідеології, що мають (і не можуть об'єктивно не мати!) українське обличчя. І в цьому контексті з'ясування генези політичних партій України, їхніх ідеологій являє особливий інтерес.

Наприкінці 19 ст. різні політичні сили українського суспільства бачили неоднакові шляхи розв'язання національних і соціальних завдань. Більшість українських політичних сил бачили розв'язання назрілих проблем на шляху соціалізму. Такої точки зору додержувалися, зокрема, українська філія проросійської організації “Земля і воля” та низка інших.

Значна частина української інтелігенції бачила розв'язання назрілих проблем на основі ідеології націоналізму. З цього приводу І. Франко зауважував, що саме в цей період українська інтелігенція та молодь відходить від культурництва і політично нейтрального українофільства і починає дошукуватися політичного розв'язання українського питання.

Приклад такої діяльності подавав створений українськими студентами у Петербурзі таємний гурток соціалістів-федералістів. У політичній програмі цього гуртка були зафіксовані положення про необхідність боротьби проти омосковлювання українців, за їхній незалежний національний розвиток.

У 1891 р. в Україні виникає перша політична студентська організація під назвою “Братство тарасівців”. Біля керма цієї організації були такі відомі діячі, як І. Липа, М. Міхновський, М. Коцюбинський та ін. У програмі Товариства та в “Декларації віри молодих українців” було зафіксовано вимоги — право України на створення незалежної держави, “визнання Російської імперії окупантом України”, необхідність справедливого розв'язання соціальних проблем українців і т. ін.

У 1897 р. з ініціативи Д. Антоновича і О. Кониського засновано Загальну українську організацію, метою якої було згуртувати українських діячів в одному об'єднанні. Ця організація започаткувала літературне видавництво “Вік”, зорганізувала в Києві

велику книгарню, влаштувала Шевченкові свята та ювілеї письменників і т. ін.

Однак це безпартійне об'єднання не зупинило творення нових організацій, особливо серед молоді, яка бажала активніших виступів. На такій хвилі у 1897 р. в Києві було створено гурток М. Ковалевського та соціал-демократичну групу під керівництвом І. Стешенка, до якої входили Леся Українка і М. Коцюбинський.

Помітну роль у пробудженні національної свідомості українців у Західній Україні відіграло літературне товариство імені Тараса Шевченка (Львів, 1873 р.). Мета цього товариства — довести прибитому злиднями селянинові, що він має політичні права, які повинні бути забезпечені законом. Політизація галицьких українців дала змогу Ю. Романчукові в 1885 р. створити “Народну Раду”, яка, за словами К. Левицького, стала “цілком політичним товариством”. У 1888 р. на зборах у Львові було виголошено першу політичну програму галицьких українців, яка ставила вимоги задовольнити їхні політичні, соціальні, економічні та культурні потреби.

Саме такі та подібні цим політичні угруповання створювали передумови для організації політичних партій в Україні на засадах соціалізму та націоналізму.

У 1890 р. у Львові виникає перша українська політична партія європейського зразка — Русько-українська радикальна партія (РУРП), що була створена за ініціативою І. Франка, М. Павлика, О. Терлецького, Є. Левицького, С. Даниловича, К. Трильовського, В. Охримовича. В основу програми було покладено етичний і науковий соціалізм, соборність усіх частин українських земель, людську гідність і т. ін. Партія видавала газету “Хлібороб” і “Громада” та іншу суспільно-політичну літературу.

У 1900 р. на зборах студентської громади у Харкові було проголошено про створення Революційної української партії (РУП). Програмні засади партії сформулював М. Міхновський у брошурі “Самостійна Україна”. Лідером РУП був Д. Антонович. Партія ставила за мету об'єднати всіх свідомих українців на боротьбу за національні права і соціальну революцію. РУП стала першою організаційною спробою українського руху виступити на політичній арені Росії під прапором державної незалежності України. Її створення поклало початок переходові від культурницького українофільства до організованої праці серед широких мас.

У 1904 р. було створено Українську Демократичну партію (УДП), програма якої передбачала скасування абсолютизму в Росії, автономію України з крайовим сеймом, впровадження української мови тощо. Серед найактивніших лідерів УДП були С. Єфремов, Є. Чикаленко і Б. Грінченко.

На початку 1908 р. було створено Товариство Українських Поступовців (ТУП). У ньому об'єдналися представники різних соціально-політичних поглядів і безпартійних. Головна мета ТУП — відстоювати національні інтереси українців. Активними членами цього товариства були М. Грушевський, Є. Чикаленко, І. Шраг, С. Єфремов, С. Петлюра, В. Винниченко, О. Шульгін, Д. Дорошенко та ін.

Політична платформа ТУП ґрунтувалася на визнанні принципів конституційного парламентаризму й автономії України.

Програмою ТУП було передбачено відродження української національної культури і мови. Після бурхливих лютневих подій 1917 р. відпала потреба в діяльності ТУП. На основі цього товариства і було створено кілька самостійних політичних партій: Союз українських автономістів-федералістів; Партію народних соціалістів; Українську трудову партію; Партію соціалістів-самостійників і деякі інші.

Отже, в 20-х роках 20 ст. у Східній Україні склалася багатопартійна система, яка функціонувала в межах Російської імперії. Перші українські політичні партії являли собою, особливо в період свого становлення, конгломерат певної політичної течії, яка згодом усамостійнювалася в окрему партію.

У такій багатопартійній системі умовно можна виділити три типи політичних партій: філіал російських загальноімперських (РКП(б), кадети, октябристи, есери); національні — багато єврейських, польських та ін.; типово національно-українські (Українська партія соціалістів-революціонерів — боротьбисти —, Українська соціал-демократична партія; Українська народна партія, Українська федеративно-демократична партія та ін.).

На межі 20 ст. у Західній Україні також склалася своя партійна система, яка включала близько 100 політичних партій. У цій частині українських земель усі політичні партії функціонували за легальних умов і орієнтувалися на парламентську боротьбу. Гасла місцевих партій були поміркованими і переважно не виходили за конституційні межі. У переважній більшості партії Галичини об'єднува-

лися за національними ознаками, і їх можна класифікувати на такі групи: 1) партії лівого спрямування (Українська радикальна партія, Українське селянське об'єднання; Комуністична партія Західної України; Партія народної волі, Селянсько-робітнича українська партія); 2) центристські партії (Українська республіканська партія, Партія соціал-революціонерів Волині, Українське соціалістичне об'єднання “Соціалістичний Союз”, Українська національна партія); 3) праві партії (Християнсько-суспільна партія, Партія української народної обнови (згодом — Українська католицька народна партія), Фронт національної єдності та деякі інші).

Є підстави стверджувати, що багатопартійність в Україні на межі 19–20 ст. відіграла як прогресивну, так і негативну роль у політичному процесі державотворення. Прогресивна роль — це залучення широких верств населення України до державотворення, волевиявлення яких було сконцентроване в політичних програмах різних партій. Негативна роль — це розбіжність поглядів, ідей і програм, що призвело до кризової ситуації в Україні, спричинило гетьманський переворот, падіння УНР і встановлення більшовицької влади, безроздільне панування якої тривало понад сім десятиліть.

Становлення сучасної багатопартійності в Україні веде свій родовід від ОУН-УПА, серед важливих завдань діяльності якої було і створення однойменних осередків у різних регіонах. Є підстави вважати, що діяльність ОУН-УПА заклала підвалини для відродження партійного будівництва в Україні.

Після припинення воєнної боротьби ОУН-УПА відроджуваний процес партійного будівництва в організованих формах було призупинено. Сам процес партійного будівництва перейшов в інше русло — створення нелегальних за своєю суттю політичних груп, включаючи й організацію Гельсінкської Спілки, яку з повним правом можна вважати прототипом сучасної багатопартійності в Україні.

А основи формування багатопартійності було закладено в процесі перебудови. Саме на цей період і припадає виникнення різного роду неформальних рухів у вигляді громадсько-політичних об'єднань, переважно у вигляді народних фронтів, коаліцій, клубів і навіть низки політичних партій. Поява цих громадсько-політичних об'єднань цілком справедливо пов'язується з розкриттям правди

про сталінські репресії, з критикою застійних брежневських часів, з інформацією про жахливий стан національної культури і т. ін.

Саме в період перебудови з'являється Український культурологічний Клуб (УКК), Товариство Лева (ТЛ), розгортає активну роботу Українська Гельсінкська Спілка (УГС), Українська Демократична Спілка (УДС). Ці та деякі інші об'єднання й стали базою виникнення Народного Руху України за перебудову. Сама ідея створення такого Руху з'явилася в надрах Спілки письменників України, за участю якої було розроблено проект програми Народного Руху. У проекті поряд із загальноперебудовчими гаслами й тезами про національне відродження містилося й визнання “керівної та спрямовуючої ролі Комуністичної партії”.

Незважаючи на шалений тиск “керівної і спрямовуючої сили” тогочасного суспільства на організаторів Народного Руху, у вересні 1989 р. в Києві відбувся Установчий з'їзд новоствореного громадсько-політичного об'єднання.

Найсуттєвішою її перемогою стало прийняття Верховною Радою України демократичного Закону про вибори народних депутатів, в якому одержали відображення основні вимоги опозиційних сил. Той факт, що Закон було прийнято старим складом Верховної Ради, свідчив про відчутне зростання впливу Руху, з яким уже не могли не рахуватися владні структури.

У 1990 р. Рух переходить на антикомуністичні позиції. Цей факт одночасно став і свідченням того, що в Україні завершився неформальний (допартійний) етап становлення багатопартійності.

Новий етап становлення багатопартійності в Україні починається з відміни 6-ї статті Конституції СРСР і закінчується серпневими подіями 1991 р. — падінням комуністичного режиму і державності Союзу РСР. Саме в цей час відбулися установчі з'їзди 19 новостворених загальнонаціональних політичних партій і близько 10 осередків та організацій партій з керівними центрами за межами України.

Більшість партій створювались не на основі якихось ідей або світоглядів, а об'єднувались навколо лідера або ініціативних груп авторитетних людей. Тому сформована на цьому етапі багатопартійність була надзвичайно багатоманітною, бо головні цілі більшості політичних партій — боротьба проти КПРС, збереження незалежності України, відродження української нації — були спільними.

Заборона Комуністичної партії України, розпад СРСР, проголошення Верховною Радою України 24 серпня 1991 року Акту про державну незалежність України і майже одноставне його підтвердження під час грудневого референдуму створили якісно нові умови розвитку політичних об'єднань в Україні. Прийняття Закону України “Про об'єднання громадян” (червень 1992 р.) прискорило процес становлення багатопартійності. Почався новий, третій, післякомуністичний етап у становленні багатопартійності в Україні. Цей етап нерідко визначають як мультипартійний, оскільки найхарактернішою його рисою є існування множини різноманітних політичних партій, жодна із яких не може самостійно претендувати на владу.

У сучасному спектрі політичних партій України можна виділити три основні блоки: лівий, центристський і правий. В основу блокової класифікації політичних партій покладено їхню ідеолого-політичну спрямованість (відношення до приватної власності, міра і форми участі держави у суспільно-політичному житті, сутнісне розуміння демократії, ставлення до розпаду СРСР та ін.).

У свою чергу кожне з цих спрямувань має внутрішні відмінності щодо шляхів, термінів, темпів розв'язання переважно тактичних завдань, визначених у політичній платформі партії. Саме такі відмінності й зумовлюють внутрішньоблокову диференціацію політичного спрямування. На ґрунті лівих, зокрема, створюються відгалуження — ліворадикалів (ультралівих); правих — праворадикалів (ультраправих); центристів — ліво- і правцентристів. Останні у свою чергу нерідко “клонуються” і знаходять своє продовження в іншій назві партії, створюючи тим самим атомізовану мультипартійну систему, в якій сам поділ на основні блоки (ліві, праві, центристи) втрачає сенс, а отже, і призначення.

На межі 21 ст. в Україні було створено саме таку партійну систему, одну частину якої презентують власне українські партії (ті, що відстоюють державну незалежність і суверенітет України), іншу — антиукраїнські (ті, що бачать перспективу свого розвитку у федерації слов'янських, а нерідко і євразійських народів, типу СРСР).

Незважаючи на це, у політичному лексиконі найбільше поширеною продовжує залишатися класифікація політичних партій України на ліві, центристські та праві. Лівий блок складають Комуністична партія України (КПУ); Соціалістична партія

України (СПУ), Селянська партія України (СелПУ), Прогресивна соціалістична партія України (ПСПУ), Комуністична партія України (більшовики) (КПУ(б)) і деякі інші.

Соціальну базу “лівих” становлять в основному колишні ортодоксальні комуністи, ветерани, пенсіонери, незначна частина робітників та селян. Так, Комуністична партія України у своїй програмі задекларувала, що вона є партією робітничого класу, селянства й інтелігенції. Соціалістична партія України в своїх практичних діях виходить із того, що в українському суспільстві немає класів, бо бідні і багаті — це не класи, тому немає і класової ідеології, солідарності культури, немає загальних ціннісних орієнтирів. Відтак діяльність партійних функціонерів СПУ, за їхнім визначенням, трохи схожа на роботу радянських політичних радників ... в Афганістані. Оскільки специфіка діяльності соціалістів є привабливою для директорату середніх і дрібних бізнесових структур, то вона й імпує дрібним і середнім бізнесменам, директорам дрібних і середніх підприємств-немонополістів, окремим категоріям науково-технічної інтелігенції. Соціальна база Селянської партії багато в чому споріднена з СПУ, хоч і зорієнтована в основному на селянський електорат, переважно на колгоспне лобі, а нині — на директорів сільськогосподарських кооперативів, незначного прошарку сільськогосподарських виробників. Ідеологічною основою цих партій є марксизм-ленінізм з елементами соціал-демократії (планове господарство, державний патерналізм, зрівнялівка, “інтернаціоналізм” і т. ін.).

Прогресивні соціалісти (ПСПУ) і комуністи-більшовики (КПУ(б)) у своїй діяльності спираються на крайньо лівий електорат, переважно на всіх тих, хто виявив незадоволення політикою керівництва КПУ і СПУ.

Ідеологічною основою діяльності ПСПУ і КПУ(б) є ортодоксальний марксизм-ленінізм тоталітарного та екстремістського типу. Програмні документи і практична діяльність партій лівого спрямування свідчать про їхню переважну зорієнтованість на марксизм-ленінізм, на пріоритет колективних форм власності і господарювання в економіці. Ці партії послідовно намагаються зберегти своє наступництво в соціально-політичному розвитку України з її недалеким минулим.

До власне центристського блоку політичних партій України належать Ліберальна партія України (ЛПУ), Народно-

демократична партія (НДП), Демократичний Союз (ДС), Ліберально-демократична партія України (ЛДПУ) і деякі інші.

Ідеологічною основою партій центристського спрямування виступають лібералізм (домінанта прав людини, космополітизм) і соціал-демократизм (права особи, соціальний захист її). Ліво-центристський напрям у політичному спектрі України репрезентують: Соціал-демократична партія України об'єднана (СДПУ(о)), Українська соціал-демократична партія (УСДП), Соціал-демократична партія України (СДПУ) і деякі інші. Соціальною опорою партій цього спрямування становлять: науково-технічна інтелігенція, підприємницькі і бізнесові структури. Ідеологічною основою їхньої діяльності виступає соціальна демократія (пріоритет прав людини, соціальна справедливість, солідарність, демократія).

Правоцентристський, чи ліберально-консервативний, блок політичних партій України складають: Народний Рух України (НРУ), Партія “Реформи і порядок”(ПРП), Партія зелених України (ПЗУ) і деякі інші.

В основу ідеології правоцентристських (націонал-демократичних) партій покладено принцип єдності національних і особистих інтересів. Програма НРУ розглядає поняття “національна демократія” як синтезуючу ідеологію, на засадах якої і стоїть Народний Рух України. “...Національна демократія, — підкреслюється в програмі НРУ, — ... поєднує вартості консерватизму, лібералізму і соціальної демократії й ставить собі за мету реалізацію цих вартостей у національній демократичній державі європейського типу”. Соціальною базою правоцентристських партій становить творча інтелігенція, робітники, селяни, переважно із Західного регіону України. Націонал-демократи виступають за проведення ринкових реформ, духовне відродження, за розбудову незалежної Української держави.

Тотожні завдання ставлять перед собою і партії правого спрямування. Саме державотворчу, за своєю сутністю консервативну ідею покладено в основу діяльності правих партій: Української республіканської партії (УРП), Конгресу українських націоналістів (КУН), Української консервативно-республіканської партії (УКРП), організації Українських націоналістів (ОУН) і деяких інших. Головному завданню — розбудові державності — ці й подібного їм спрямування партії схильні підпорядковувати й інші важелі суспільного буття (економічні, соціальні і духовні).

Ідеологічною основою цих партій виступає націоналізм, який виходить із пріоритету прав і інтересів нації над соціально-економічними правами в розбудові Української держави.

У спектрі правих партій окремо слід виділити партії ультраправого спрямування — Українську національну асамблею (УНА), Соціал-національну партію України (СНПУ), Всеукраїнське політичне об'єднання “Державна самостійність України” (ДСУ) і деякі інші. Для діяльності цих партійних об'єднань характерний жорсткий централізм і чітка ієрархія. В організаціях подібного типу завжди розвинутий культ провідників і строге підпорядкування нижчих ланок вищим. Тому в подібних організаціях велике значення надається послухові рядових членів своїм провідникам і безапеляційному виконанню їхніх наказів. У своїй практичній діяльності національно-радикальні партії керуються ультранаціоналістичною, за своєю сутністю фашистською, ідеологією, відстоюють великодержавний шовінізм і антидемократизм.

У партійній структурі України окремо слід виокремити партії, що з'явилися на основі групового інтересу: партію “Жінки України”, Всеукраїнську партію жіночих ініціатив, Партію мусульман України, ряд християнсько-демократичних партій та ін.

Таким у загальних рисах є сьогодні партійно-політичний спектр України. Характерною його рисою є багатопартійність, при якій жодна із політичних партій не має достатнього впливу у загальнонаціональному вимірі. Серед головних причин цього явища слід назвати такі:

- 1) нерозвиненість соціальної, а отже, і політичної структури українського суспільства;
- 2) зневіра переважної більшості громадян у демократичних інститутах, що сталася внаслідок стрімкого зниження життєвого рівня населення;
- 3) відсутність сталих політичних традицій функціонування механізмів плюралістичної демократії та деякі інші.

Становлення “цивілізованої” багатопартійності в Україні прямо пов'язане з прийняттям Закону про політичні партії. Держава повинна впливати на цей процес, допомагати становленню та функціонуванню громадсько-політичних об'єднань — важливих складників громадянського суспільства.

Вибори і виборчі системи

Виборча система — явище складне і динамічне. Її конкретний зміст різний у кожній країні, і навіть у рамках однієї країни зміст виборчої системи також з часом під впливом багатьох обставин змінюється. У кожній країні виборча система формується на основі законодавства, яке деталізує основні положення відносно даної системи, зафіксовані в конституції країни.

Вибори, їх класифікація й особливості при різних політичних режимах

Вибори в органи влади становлять серцевину демократичного політичного процесу і є закономірним результатом процесу історичного пошуку суспільством кращої моделі формування і функціонування держави. Сьогодні демократичні вибори в органи державної влади стали природним процесом у політичному житті багатьох країн світу. Вони являють собою спосіб формування органів влади і керування за допомогою вираження за визначеними правилами (відповідно до виборчої системи) політичної волі громадян. Унаслідок виборів обрані кандидати наділяються владними повноваженнями. Вибори використовуються у різних демократичних організаціях: партіях, профспілках, добровільних асоціаціях, кооперативах, акціонерних товариствах тощо. У цій главі йдеться головню про вибори в масштабах держави, усієї політичної системи.

Вибори завжди пов'язані з голосуванням. Однак при всій близькості цих понять вони мають й істотні відмінності. Вибори звичайно розуміють як закріплений у конституції та інших законах відносно регулярний, періодичний процес обирання складу органів

держави. А голосування не завжди пов'язане з виборами. Воно використовується у різних формах прямої демократії: у референдумах, опитуваннях, прийманні колективних рішень на зборах і т. ін.

Вибори як невід'ємний елемент демократії несуть на собі відбиток різних її форм і відіграють у різних її моделях нерівноцінну роль. Порівняно низькою є значущість виборів у політичних системах, що базуються на прямих формах демократії, на особистій участі громадян у підготовці і прийнятті найважливіших державних рішень. У таких випадках владні повноваження керівників, яких обирають громадяни держави, дуже обмежені, а це знижує і політичну значущість самих виборів. Прикладом такого роду держав була давньогрецька Афіньська республіка в періоди безпосереднього правління більшості, прийняття найважливіших рішень безпосередньо громадою на площах, зокрема щодо питань розміру податків, війни і миру, зміни суддів і воєначальників тощо.

В умовах сучасних демократій вибори — це стрижневий механізм, головна форма прояву суверенітету народу, його політичної ролі як джерела влади. Вони служать також найважливішим каналом представлення в органах влади інтересів різних суспільних груп. Загальні вибори передбачають право участі в них кожного громадянина. Для багатьох, а в деяких країнах — і для більшості громадян, вони є єдиною формою їхньої реальної участі в політиці. Вони дають змогу здійснювати найбільший вплив на владу: зберігати чи змінювати парламенти й уряди, забезпечувати їхню відповідальність перед народом, змінювати політичний курс тощо.

Якщо прийняти за вихідну підставу класифікації поділ влади, то можна виокремити вибори в законодавчі, виконавчі і судові органи.

Вибори в законодавчі органи влади: парламенти, збори представників — характерні для більшості країн з розвинутою демократією. Так, у США один раз у чотири роки проводяться федеральні, загальнонаціональні президентські вибори; кожні два роки — вибори в палату представників — нижню палату конгресу. У ці самі терміни — раз у два роки, але не на два, а на шість років, обирається одна третина членів верхньої палати конгресу — сенату. В Україні тепер обирається однопалатний парламент.

Відповідно до територіального представництва можна виділити:

- вибори в державні (федеральні) органи влади (у парламент, президента);
- вибори в регіональні органи влади (губернаторів, депутатів земельних, крайових, обласних та інших територіальних органів влади);
- вибори в місцеві (муніципальні) органи влади чи органи місцевого самоврядування (бургомістрів, мерів, глав адміністрацій, депутатів зборів, дум, рад тощо);
- вибори в міжнародні органи, наприклад, у Європарламент.

У демократичних країнах усе частіше використовується і принцип виборності керівників виконавчої влади: губернаторів і президента — у США, президента і префектів — у Франції тощо. В Україні досвід виборів керівників виконавчої влади обмежений обранням президента країни.

У деяких країнах принцип виборності використовується для добору представників судової влади: суддів, судових засідателів, присяжних повірників. Однак частіше, щоб забезпечити незалежність і політичну невразливість суддів, створюючи тим самим у державі систему стримувань і противаг, вибір їх заміняють призначенням, іноді довічним.

Загальну картину доповнюють вибори в партіях, профспілках і численних добровільних асоціаціях. Різноманіття електоральних форм відкриває перед громадянами досить широкі можливості для прояву політичної активності і впливу на державні й громадські справи.

Вибори в органи влади можуть бути загальними і локальними. Загальні вибори проводяться в масштабах усієї держави чи регіону. Локальні вибори проводяться при створенні нових адміністративно-територіальних утворень, у разі вибуття представників (із причин недієздатності, відкликання, смерті, зміни виборчого законодавства тощо).

Відзначимо також, що вибори можуть бути черговими і достроковими. Боротьба за дострокові вибори може бути дуже сильною зброєю політиків. Водночас, як показує досвід демократичних країн, легітимність дострокових виборів, якщо вони проводяться відповідно до конституції, не викликає сумнівів.

У світі важко знайти країни, в яких не проводилися б вибори в органи політичної влади. Однак далеко не всі вибори можна

віднести до демократичних. Це безпосередньо залежить від типу політичної системи, зокрема, від наявності чи відсутності в суспільстві системних гарантій їхньої демократичності: від поширеності сприятливої для демократії політичної культури, поділу влади, організованої і впливової опозиції, незалежного й авторитетного суду — тобто від характеру взаємодії держави й громадянського суспільства.

У деяких випадках важливою чи навіть вирішальною гарантією дотримання демократичних принципів виборів можуть виступати зовнішні чинники: міжнародний контроль, окупаційні війська демократичних держав, як це було, наприклад, у ФРН після другої світової війни, в Югославії після етнічних сутичок тощо. Однак такого роду ситуації — рідкісне явище. Звичайно характер виборів визначається внутрішніми для країни умовами. Без системної забезпеченості, тобто без наявності цілого комплексу взаємозалежних чинників, вибори як відносно самостійна політична процедура можуть використовуватися в далеких від демократії і навіть у прямо протилежних їй цілях.

У сучасному світі вибори широко застосовуються авторитарними і тоталітарними режимами. Головним соціальним призначенням виборів в умовах авторитаризму чи тоталітаризму є зміцнення відповідних типів політичного панування за допомогою маніпулювання свідомістю своїх громадян і/чи міжнародною суспільною думкою. Хоча в такому випадку вибори й не визначають склад уряду, проте вони, виступаючи витонченішим, порівняно з методами прямого примусу, інструментом стабілізації і збереження влади, виконують у політичній системі важливі функції. При всій подібності соціального призначення виборів, їхні функції в тоталітарній і авторитарній політичній системах значно різняться.

Тоталітарна політична система за ідеологічними прикриттями ховає свій справжній зміст і претендує на вираження народної волі втіленням демократії вищого типу. Вона використовує так звані безальтернативні форми демократії, що створюють видимість усенародної підтримки, але не дають змоги реально впливати на процес ухвалення рішення. Тоталітарні режими використовують неконкурентні вибори, головною особливістю яких є наявність одного кандидата (чи одного виборчого списку), який виставляє правляча група або партія. Такі вибори не ставлять під сумнів існуючий політичний режим і навіть персональний склад тих, хто

тримає владу. У тоталітарних політичних системах комуністичного типу вони виконують переважно функції політичної пропаганди, роз'яснення офіційних цілей і цінностей політики, мобілізації мас на досягнення цих цілей і цінностей; зміцнення “морально-політичної єдності” суспільства. Тут так звані вибори проводяться для демонстрації удаваної згуртованості партії і народу, вождів і мас за допомогою одностайної підтримки і загальної участі у виборах, за допомогою формування масових ілюзій участі в політиці, ілюзій демократизму політичного ладу.

В авторитарних державах вибори виступають демократичним фасадом, красивою декорацією, яка прикриває монополію на владу вузької групи осіб чи однієї людини. Тут застосовуються як неконкурентні, так і напівконкурентні вибори. Останнім звичайно притаманні такі риси, як допущення до виборів лише бажаних чи принаймні лояльних до влади кандидатів і партій, обмеження компетенції виборних інститутів влади тощо. Усі основні рішення про склад депутатів, про зміст передвиборних програм приймає заздалегідь політичне керівництво країни (хунта, олігархія, монопольна партія). Кандидати здебільшого анонімні, тому що виборці не знають ні їх самих, ні їхніх програм. Вони виступають не як представники виборців, а як представники правлячих партійно-державних структур.

Класичним прикладом функціонування виборчої системи в умовах авторитарної держави є практика, що існувала впродовж десятиліть в СРСР. Усеосяжне планування, соціальний контроль, який не залишає місця для індивідуальної автономії і волі, всесильна й абсолютна влада КПРС пронизувала всі сфери життя суспільства. Оскільки монопартія контролювала насамперед владні структури, то природно, що в СРСР існувала тверда система формування представницьких органів влади всіх рівнів. Схований від очей більшості населення механізм полягав у тому, що, незважаючи на наявність формального права виборчої ініціативи в трудових колективах і формального права вибору, реальне право виборчої ініціативи, а відповідно, і вибору кандидатів було в партійної бюрократії.

Здійснення такої практики було типовим не тільки для політичних режимів країн колишнього “соціалістичного табору”, а й для Пакистану, Індонезії, Філіппін і деяких інших країн. Крім того, авторитарний режим, не будучи схильним ділитися реальною

владою, може, вдаючись до обіцянок демократичних змін, навмисно скомпрометувати рух за демократичні вибори, виявити демократичну опозицію, щоб згодом розправитися з нею.

Сучасні недемократичні режими звичайно використовують цілий комплекс засобів для фальсифікації результатів виборів і перетворення їх на інструмент маніпулювання, самообману своїх громадян і введення в оману міжнародної суспільної думки.

В авторитарних політичних системах вибори виконують функції зміцнення легітимності існуючого режиму, підвищення його репутації всередині країни й особливо за кордоном, ослаблення політичної напруженості в державі. Такі вибори виявляють опозицію і приручають її чи створюють з ініціативи влади лише формально опозиційні їм партії, стабілізують режим за допомогою інтеграції опозиції й часткового врахування її вимог.

Вибори забезпечують найменш болісний для громадян і всього суспільства мирний перехід до демократії. По самій своїй суті вони виключають політичне насильство. Здійснювані за їх допомогою зміни влади не вимагають пролиття крові, людських жертв, руйнувань і т. ін. Крім того, вибори — найефективніший засіб ліквідації авторитарного режиму і приходу до влади демократичних сил. Однак здійснюється це за умови хитливої рівності сил держави і громадського суспільства. Таке часто трапляється в країнах, де демократичні режими ще не мають глибокого коріння, а демократичні прагнення лідерів держави нашоувхуються на протидію антидемократичних сил.

Перехід суспільства від авторитаризму до демократизму пов'язаний з вирішенням політичної дилеми: поступовість переходу колишнього режиму до нового режиму в умовах втрати підтримки населення. Розв'язання цього непростого завдання вимагає оптимізації переходу через низку етапів, через політичні технології, в тому числі і через багаторазово повторюваний виборчий процес. Переваги такого процесу полягають у тому, що конкуруючі сили одержують час, щоб звикнути до атмосфери демократичних виборів, а опозиційні партії і політики одержують можливість знайти власне політичне обличчя, “покуштувати” конкуренції й управлінської роботи на місцевому рівні.

Револьюційні насильницькі форми боротьби навіть у разі успіху безпосередньо не приводять до виникнення демократичних інститутів, а завершуються лише зміною авторитарної влади.

Політичне насильство, як правило, має свою логіку. Породжуючи численний шар звиклих до використання сили і відвиклих від творчої праці людей, прагнення переможців одержати привілеї як компенсацію за свої жертви і позбавлення, їхня нетерпимість до переможених — усе це може провокувати запеклий опір останніх. Узагалі політичне насильство не сумісне з демократичним ладом, гальмує його утвердження навіть тоді, коли до влади приходять послідовні прихильники демократії. А вибори виключають негативні для демократизації суспільства наслідки зміни влади.

Поступовий перехід до демократії пов'язаний з виборами в органи державної влади різних рівнів: обрання місцевих структур самоврядування; формування політичної арени передвиборної боротьби на місцевому й регіональному рівнях шляхом створення партій і рухів, вибори їхніх керівних органів; обрання керівників виконавчої влади.

Отже, технологія розгортання громадянського суспільства відбувається через демократичні вибори. А тривалість переходу від авторитаризму до демократії обчислюється десятиліттями, поколіннями і серіями демократичних виборів. Що менше практичного досвіду багатопартійності, що несприятливіші соціально-демократичні умови, які забезпечують вироблення політичної терпимості, то більший необхідний часовий інтервал. Поспішність деяких країн, які вважають, що перехід до демократії відбувається в мить, яку не можна упускати, найчастіше призводить до швидкого відновлення авторитаризму в квазидемократичному вигляді.

Крім того, недосконале законодавство, відсутність демократичних традицій і механізмів суспільного контролю за ходом виборів, характерне для країн з хиткою рівновагою між державою і громадянським суспільством, можуть призводити до численних фальсифікацій результатів голосування. Для таких країн кожен дійсно демократичні вибори являють собою маленький, але необхідний крок на важкому шляху становлення правової демократичної держави.

Відповідати своєму соціальному призначенню вибори можуть лише в тому разі, якщо вони базуються на визначених принципах, на свого роду загальноновизнаних нормах, які мають безумовну цінність і роблять їх механізмом представництва. Ці принципи визначаються виборчим законодавством, основне завдання якого —

забезпечити одне з найважливіших прав людини — право на голосування чи право голосу.

Право голосу — це найголовніше право людини, без якого всі інші права не мають сенсу. Заперечення загальнолюдської самоцінності демократичних виборів свідчить про авторитарні чи тоталітарні прагнення соціально-політичних сил, які претендують на владу, що повною мірою підтвердилося в практиці російського більшовизму, який із зневагою ставився до представницької демократії та її інститутів, доводячи повну залежність останніх від приватних інтересів панівної касты (партії). Практично це знайшло своє відображення в розгоні більшовиками Установчих зборів — представницького органу влади, обраного демократичним шляхом. Наслідки “необільшовизму” проявилися в 1993—1994 рр. при ліквідації в Росії Рад — представницьких органів влади, обраних демократичним шляхом.

Звичайно виділяють дві групи таких принципів виборчого права: по-перше, принципи, що визначають статус, положення кожного громадянина на виборах; по-друге, загальні принципи організації виборів, які характеризують основні організаційні, в тому числі й соціальні, умови їхньої демократичності.

Демократичні принципи виборчого права

Демократичні принципи виборчого права включають:

1. *Загальність*, тобто всі громадяни, незалежно від статі, расової, національної, класової чи професійної належності, мови, рівня доходів, освіти, конфесії чи політичних переконань, мають активне (як виборець) і пасивне (як кандидат) право на участь у виборах. Загальність обмежується лише невеликою кількістю цензів, тобто умов допуску громадян до участі у виборах:

- віковий ценз дозволяє брати участь у виборах лише з відповідного віку, переважно з досягненням повноліття. Наприклад, на виборах до нижньої палати парламенту Великої Британії віковий ценз для активного виборчого права (право обирати) становить 18 років, для пасивного (право бути обраним) — 21 рік; у Франції, відповідно, 18 і 23 роки, у Бельгії, Італії, Канаді, Нідерландах, США, Україні та деяких інших країнах — 18 і 21 рік, в Японії —

20 і 25 років. Щодо виборів до верхньої палати, то віковий ценз для пасивного виборчого права значно вищий, ніж до нижньої палати. Так, у США він становить 30 років, у Бельгії й Італії — 40, у Франції — 25, в Японії — 30 років. У Фінляндії й Швейцарії віковий ценз для активного й пасивного виборчого права однаковий;

- ценз недієздатності обмежує виборчі права психічно хворих, що повинно бути підтверджено судовим рішенням;
- моральний ценз обмежує чи позбавляє виборчих прав осіб, які перебувають за вироком суду в місцях позбавлення волі;
- ценз осілості, що висуває як умову допуску до виборів відповідний термін проживання в даній місцевості чи в країні. У США він становить 1 місяць, в Австрії, ФРН і Японії — 3, в Канаді й Фінляндії — 12 місяців. Цей термін передбачає необхідність проживання виборця на території відповідного округу.

Крім вимоги певного терміну проживання на території виборчого округу, виборче право деяких країн встановлює і термін проживання в цій країні. Наприклад, у Норвегії й Ісландії для активного виборчого права термін осілості становить 5 років, в Австралії — півроку, в Україні — 2 роки. Це обмежує електоральну активність мігрантів. Статевий ценз довгий час обмежував участь жінок у виборах (у деяких мусульманських країнах обмежує і дотепер). Майновий ценз обмежує активність незаможних громадян. У країнах Заходу тривалий час існував майновий і ціла низка інших цензів, які не допускали до виборів осіб найманої праці, бідні прошарки населення, жінок (у Франції цей ценз відмінено в 1944 р., в Італії й Японії — в 1945-му, Греції — в 1956-му, Швейцарії — в 1971-му, Португалії — в 1974 р.); негрів (у США останні обмеження на їх участь у виборах знято в законах 50–70-х років 20 ст.). У США до 1964 р. існував податковий ценз, а до 1970 р. — ценз грамотності.

Загальне виборче право утвердилось в демократичних країнах світу безпосередньо після другої світової війни. Це відкрило новий етап у розвитку демократії, поклало початок епосі “масової політики”, привело до формування партійних і політичних систем сучасного типу.

2. *Рівність*. Це означає, що кожний виборець має один голос, і всі громадяни беруть участь у виборах на рівних підставах. При цьому ні майновий стан, ні посада, ні будь-які інші статусні чи

особисті якості не повинні впливати на стан громадянина як виборця. Рівність виборчих прав передбачає й приблизну рівність виборчих округів, яка необхідна, щоб голоси виборців мали приблизно однакову вагу при обранні депутата. Саме тому в багатьох країнах устанавлюється мінімум, а інколи — максимум, від якого обирається визначена кількість депутатів. Але на практиці є істотні відхилення від установленої законом норми, оскільки, як правило, виборчі округи переважно збігаються з адміністративно-територіальними одиницями.

Так, згідно з виборчим законом ФРН, виборчі округи можуть різнитися за чисельністю населення на одну третину. У Великій Британії найбільший за кількістю населення округ перевищує найменший у 4 рази. Деякі правлячі партії намагаються шляхом різноманітних маніпуляцій з виборчими округами забезпечити собі більше представництво. У США вважається прийнятним, якщо на виборах у Конгрес різниця в кількості жителів округів становить 2 %. У Росії, відповідно до федерального закону про вибори депутатів Держдуми, допускається розходження у виборчих округах у межах одного суб'єкта федерації в 20 %, а у важкодоступних і віддалених районах — до 30 %. Особлива суворість у дотриманні правил визначення меж виборчих округів породжена цілком обґрунтованими побоюваннями, що неправильна “нарізка” може стати ефективним способом для маніпулювання голосами виборців.

Іноді використовується так зване вимушене порушення принципу рівності для розширення виборчих прав окремих категорій громадян шляхом уведення спеціальних квот. При цьому здійснюється передача частини місць в органах державної влади відповідним верствам населення (наприклад, расові квоти при виборах парламентів ПАР чи Зімбабве гарантують відповідну частину місць представникам расових меншостей. Подібну квоту у нас вимагають кримські татари).

3. *Безпосередність виборів* (пряме голосування). Сутність цього принципу, конституційованого в більшості країн з розвинутою парламентською демократією, полягає в тому, що виборці прямо (без посередників, делегатів чи представників) обирають членів парламенту, президента, представників інших органів політичної влади.

У разі якщо громадяни вибирають лише вибірників чи спеціальний орган, який безпосередньо обирає кандидата, то

йдеться про непрямі вибори. Такі вибори через деперсоналізацію, абстрактність вибору гасять інтерес громадян до участі в голосуванні і сприяють розвиткові абсентеїзму, тобто відмові від участі у виборах, породжують байдужість людей до висунутих кандидатів і до їхніх програм. Крім того, використання непрямих виборів посилює можливість перекручення реального співвідношення політичних сил у бік зміцнення позицій найвпливовішої з них, оскільки голоси прихильників протилежних сил, що становлять меншість, губляться на кожному вищому рівні виборів. У більшості випадків непрямі вибори дають перебільшене уявлення про ступінь впливу панівної партії і є засобом придушення порівняно менш чисельних партій. А прямі вибори створюють можливості дійсно загальної участі в них виборців і забезпечують повною мірою легітиміацію виборчої кампанії.

4. *Таємне голосування* — це коли рішення конкретного виборця повинне бути нікому не відоме. Цей принцип забезпечує свободу вибору, охороняє громадян від можливих переслідувань, а також підкупу. Практично таємниця виборів забезпечується закритою процедурою голосування, наявністю спеціальних кабін для голосування, стандартною формою, однаковістю бюлетенів для голосування, включенням у них імен усіх кандидатів чи використанням замість паперових бюлетенів спеціальних машин, які зберігають таємницю виборчого рішення і полегшують техніку голосування і підрахунок його результатів, та опечатуванням виборчих урн, суворим покаранням за порушення виборчої таємниці тощо.

На базі демократичних виборчих прав сформувалися принципи, які характеризують організацію виборчого процесу. До таких принципів належить *свобода виборів і добровільної участі в них громадян*. Цей принцип означає, що ніхто не має права впливати на громадянина з метою примусити його до участі чи неучасті у виборах, а також ніхто не може вплинути на його вільне волевиявлення.

Свобода виборів передбачає насамперед відсутність політичного, адміністративного, соціально-економічного, психологічного й інформаційного тиску на виборців, активістів, кандидатів і організаторів виборів. Приклади політичного тиску — розправи із супротивниками, з активістами чи прихильниками партій-конкурентів; адміністративного — погроза зняти з керівної посади керівників та інших посадових осіб, які не зуміли “організувати”

перемогу правлячої партії, залякування звільненням працівників, які відмовляються ставити підпис на підтримку висунення бажаного кандидата тощо; соціально-економічного — підкуп, погрози чи реальні санкції, у тому числі стосовно цілих категорій населення за допомогою підвищення оплати праці, виплати затриманих зарплат, пенсій, допомог тощо, обіцянки пільг і привілеїв для окремих регіонів тощо; психологічного — залякування виборців загрозою громадянської війни, масовими репресіями і т. ін. у разі приходу до влади на виборах партії-опонента; інформаційного — систематичне одностороннє і (чи) перекручене подавання інформації. Але є й інший світовий досвід. Так, у деяких країнах законодавство проголошує обов'язкове голосування. Виборчі закони Австрії, Бельгії, Люксембургу, Нідерландів передбачають штрафні санкції за неучасть у голосуванні, у Греції та на Філіппінах — кримінальну відповідальність. Такі норми, безумовно, суперечать принципам вільного волевиявлення громадян.

Наявність вибору, альтернативних кандидатів. Сам термін “вибори” передбачає вибір із різних пропозицій. У разі якщо є лише один кандидат (чи партія), може йтися про його (її) схвалення чи несхвалення виборцями, але не про вибори взагалі. Звичайно, на практиці, особливо в країнах із ще не сформованою багатопартійністю, іноді створюється ситуація, коли через високий авторитет, могутню організаційну і матеріальну підтримку національного політичного лідера опозиційні сили, не маючи скільки-небудь реальних шансів на успіх, не зважуються виставляти своїх кандидатів. Тоді демократичний потенціал виборів істотно обмежується. А в умовах політичного плюралізму наявність альтернативних кандидатів — важливий показник демократизму виборців.

Змагальність, конкурентність виборів. Різні політичні сили повинні мати можливість боротися за довіру виборців на виборах, знайомити їх зі своєю передвиборною програмою та переконувати у правильності і перевагах своєї програми, у вадах електоральних платформ конкурентів. Політичні партії, які виражають інтереси різних соціальних спільнот, прагнуть включити за допомогою виборів різні соціальні верстви населення в політичну систему. Стан багатопартійності, природний для країн з розвинутою демократією, забезпечує мирне змагання соціальних інтересів. У західних демократіях надмірну гостроту політичної конкуренції

покликаний стримувати принцип лояльності, який зобов'язує терпимо, без порушення етичних норм ставитися до політичних конкурентів, не допускати образ на їхню адресу, фальсифікацій тощо.

Періодичність і регулярність виборів, недопущення чи скасування перенесення виборів, якщо це не передбачено правовими нормами. Вибори здатні виконувати конструктивні функції, служити інструментом демократії за умови, що носії мандатів обираються на визначений, не занадто великий термін. Це необхідно для того, щоб виборці могли контролювати своїх представників, запобігати зловживанням владою і корегувати політичний курс уряду. Вибори втрачають свої функції, якщо проведення їх залежатиме від сваволі окремих осіб. А періодичність виборів дає виборцям змогу змінювати політичну еліту відповідно до своїх інтересів.

Рівність можливостей у передвиборній боротьбі. Вона забезпечується створенням умов, за яких нерівність матеріальних можливостей не може надати кому-небудь з кандидатів переваги і вимагає створення виборчої системи, що не допускає результатів виборів, досягнути яких можна недемократичним шляхом (внаслідок підкупу, погроз, фальсифікацій).

Забезпечити таку рівність можна за рахунок встановлення максимального для будь-якої партії рівня витрат на проведення виборів, обмеження розміру внесків організацій та й окремих осіб у виборчі фонди партій і кандидатів, надання їм на принципах рівності безплатного часу на державному телебаченні і радіо тощо.

У деяких країнах, які розглядають вибори як державно-політичну справу, існує державне фінансування виборчих кампаній. В інших країнах, наприклад, у США, фінансування виборів — приватна справа. Реалізація на практиці рівності можливостей — цей принцип, мабуть, найчастіше порушують на виборах, і це більшою чи меншою мірою спотворює їхні результати і демократичний характер.

Можливість громадського контролю за виборами. Присутність спостерігачів — як іноземних, так і національних, — може підвищити авторитетність виборчого процесу для держав, в яких проводяться вибори.

Вплив виборів на життя сучасного суспільства різноманітний і виявляється в їхніх найважливіших функціях.

Функції виборів

Легітимізація і стабілізація політичної системи, а також *легітимізація конкретних інститутів влади: парламенту, уряду, президента*. Участь громадян у виборах звичайно означає прийняття ними даного типу політичної системи, політичного режиму і правил формування органів влади, незалежно від ставлення населення до конкретних посадових осіб, уряду і правлячих партій. Вибори дають громадянам шанс переобрати уряд, який їх не влаштовує, чи окремих депутатів, замінити їх людьми, які користуються довірою. Тим самим криза конкретного уряду та його політики не призводить до відторгнення громадянами всього політичного ладу і до дестабілізації політичної системи, не переростає в прагнення зруйнувати існуючий політичний порядок шляхом революції. Не випадково вибори нерідко уподібнюють запобіжному клапанові, який випускає пару народного невдоволення, що назбиралася, і запобігає перегрівові і вибухові всього політичного “казана”. За допомогою виборів легітимується не тільки політична система назагал, а й конкретний склад парламенту, уряду та деяких інших структур влади, визнається їх право керувати державою.

Створення діючої представницької системи. Вибори в органи влади створюють відносини представництва громадян у цих органах і дають їм змогу впливати на діяльність цих органів. Представницька система влади, впливаючи на суспільство, модифікує його відповідно до інтегральних інтересів представників його соціальних груп і так забезпечує процес суспільного розвитку.

Мобілізація виборчого корпусу на рішення актуальних суспільних завдань. Роз'яснюючи громадянам свої програми, переконуючи людей в необхідності прийняти й підтримати відповідні політичні цінності та цілі, указуючи шляхи реалізації їх, партії й окремі депутати тим самим мобілізують громадян на важливі для країни політичні дії.

Розширення комунікацій, відносин представництва між інститутами влади і громадянами. У ході виборчого процесу кандидати регулярно зустрічаються з громадянами, вислуховують їхні думки й прохання, вносять корективи у свої виборчі платформи. Вибори — найважливіший канал зворотних зв'язків між громадянами і владою. Від їхньої дієвості багато в чому

залежить характер стосунків між керівниками держави і населенням, виникнення довіри чи недовіри, політичної участі чи неучасті, відчуження чи підтримки боротьби.

Рекрутування політичної еліти. Вибори — найважливіший канал входження громадян до складу політичної еліти, здійснення політичної кар'єри. Унаслідок виборів оновлюється склад керівної й опозиційної еліт, змінюється політична вага партій та їхніх представників.

Генерування оновлення суспільства за допомогою конкурентної боротьби альтернативних політичних програм. Вибори — це своєрідне вікно, відкрите для впорядкованих, інституційованих впливів на державу та суспільство. Вони дають можливість різним політичним силам подати власне бачення суспільних проблем і висунути програми їхнього розв'язання. Тим самим стимулюється пошук оптимальних шляхів розвитку, забезпечується конкурентний добір політичних цінностей й альтернатив, створюються сприятливі можливості для подолання неефективної політики й утвердження нових, життєздатних ідей і політичних платформ.

Артикуляція, агрегація і представництво різноманітних інтересів населення. У період виборів створюються найсприятливіші можливості для усвідомлення громадянами своїх інтересів і включення їх у виборчі програми партій та окремих депутатів. Під час виборів, прагнучи одержати масову підтримку, депутати й усі люди, які беруть участь у виборчій кампанії, особливо сприйнятливі до запитів і побажань населення. Це активізує процес самоусвідомлення і представлення громадянами своїх інтересів. У виборчих платформах інтереси артикулюються, одержують чітке формулювання й агрегатуються, звільняються від крайнощів й усереднюються, набувають несуперечливої, придатної для реалізації форми. І хоча після перемоги на виборах багато депутатів забувають про свої обіцянки, депутатський корпус у цілому, не тільки керуючись моральними мотивами, а й піклуючись про престиж партії й підтримку виборцями на майбутніх виборах, орієнтується на свої зобов'язання і запити електорату.

Переведення політичних конфліктів у русло інституційованого мирного врегулювання. Вибори дають змогу відкрито й привселюдно представити суперечливі інтереси, цінності й ідеї на суд народної думки, визначити реальну підтримку позиції тієї чи іншої сторони конфлікту, за допомогою авторитету громадської думки і державних

інститутів переконати конфлікуючих відмовитися від найрадикальніших вимог і незаконних форм боротьби. Уже сама орієнтація учасників конфлікту на те, щоб його розв'язали виборці, найчастіше спонукає їх відмовитися від крайнощів, пом'якшити свою позицію, шукати компроміси й рішення, прийнятні для більшості.

Інтеграція різноманітних думок і формування загальної політичної волі. Плюралізм сучасного суспільства має свої межі. Щоб не призвести до анархії, хаосу і гострих руйнівних конфліктів, він має потребу в державному регулюванні, що відображає загальні цінності й інтереси громадян. За допомогою виборів забезпечується об'єднання більшості громадян навколо відповідної політичної платформи та лідерів, що її представляють, формується домінуюча в державі політична воля. Вираження цієї волі забезпечує урядові авторитет і підтримку, а це підвищує його дієздатність.

Політична соціалізація населення, розвиток його політичної свідомості та політичної участі. У ході виборчого процесу громадяни особливо інтенсивно засвоюють політичні цінності й норми, здобувають політичні навички й досвід, переглядають чи уточнюють свої політичні позиції. Роблячи вибір, виборці більшою чи меншою мірою отождошують себе з відповідними політичними силами. Усе це підвищує їх політичну свідомість та активність. Вибори, таким чином, виступають механізмом політичного розвитку суспільства.

Контроль за інститутами влади. Унаслідок виборів створюється найважливіший інститут контролю за урядом — парламент, а також оформлюється опозиція, що звичайно ревно стежить за дотриманням конституції і закону. Парламентський контроль спирається як на власні права, судові інстанції, так і безпосередньо на думку виборців. Побоюючись поразки на найближчих виборах, уряд звичайно змушений прислухатися до критики. Крім того, самі вибори є найважливішим інститутом контролю, оскільки вони дають виборцям змогу регулярно виносити свій вердикт про уряд та опозицію, змінювати склад органів влади, коректувати політичний курс.

Таким чином, найважливіша функція виборів відповідно до суспільного договору — трансформація політичної системи в напрямі пошуку для країни оптимального політичного курсу.

Головне соціальне призначення виборів — належно відображаючи думку і волю громадян, забезпечити представництво відповідних суспільних груп в органах влади, а також сформувати ефективний уряд.

Моделі виборчих систем

Виборчий процес здійснюється за визначеними правовими нормами і правилами, що містяться в Конституції і у виборчому законі. Уся сукупність встановлених законом правил організації й проведення політичних виборів і критеріїв визначення їхніх результатів називається виборчою системою. Головним регулятором виборів є виборча система, яка визначає загальні принципи організації виборів, а також способи переведення голосів виборців у мандати, владні посади. Головне призначення виборчої системи — забезпечити представництво волі народу, а також сформувати життєздатні й ефективні органи влади.

Сучасні демократії застосовують широку палітру різноманітних виборчих систем (їх близько 350), кожна з яких має свої, властиві лише їй переваги і вади. Але якою б не була виборча система, при застосуванні її неможливо абсолютно виключити небажані, а іноді й руйнівні ефекти. Тому досконалої виборчої системи не існує. Вона залишається лише теоретичним ідеалом. Проте кожен виборчу систему на практиці можна певною мірою удосконалити, а її вади — урівноважити іншими чинниками політичного процесу.

Отже, різновиди виборчих систем можна і треба оцінювати на основі їхньої політичної ефективності, рівності і справедливості.

Існують два основні типи виборчих систем: мажоритарна (альтернативна) і пропорційна (представницька). Але дуже мало країн, в яких виборчі системи будуються на “чистих” мажоритарному або пропорційному принципах. Прикладом перших є виборчі системи Канади, Великої Британії та США. “Чистий” пропорційний принцип використовує лише Ірландія. Більшість країн Західного світу намагаються поєднати переваги обох принципів і нейтралізувати їхні вади. Тому говорять про мішані системи з домінуванням того чи іншого принципу.

Мажоритарна виборча система полягає в тому, що депутатські місця в кожному окрузі дістаються кандидатові, який зібрав установлену більшість голосів, а інші кандидати, як і політичні сили, які не набрали потрібної кількості голосів, залишаються непрезентованими в органах влади. Залежно від того, якої більшості для обрання депутатів вимагає закон, мажоритарна система буває трьох видів.

1. **Абсолютної більшості** (50 % + 1 голос) від загальної кількості поданих в окрузі голосів. У разі якщо жоден кандидат не одержав більше ніж половину голосів, проводиться другий тур виборів, на якому представлено лише двох кандидатів. Для перемоги необхідно набрати просту більшість голосів. Ця система діє у Франції, Еквадорі, Україні.

2. **Відносної більшості**, де для перемоги досить хоча б на небагато випередити інших претендентів. Тут може існувати нижній поріг необхідної кількості голосів (12 або 25%). Така виборча система зберігається в США, Великій Британії, Канаді, Франції, Японії та інших країнах.

3. **Кваліфікованої більшості** (2/3, 3/4 від загального числа поданих голосів).

А ще буває **преференційна виборча система**. Така виборча система застосовується в багатомандатних округах, де виборець самостійно виводить рейтинг усіх кандидатів. Якщо жоден із кандидатів не одержує абсолютної більшості з усього списку кандидатів, то виключається той, хто набрав найменше перших місць. Ця процедура виключення кандидатів, які набрали найменшу кількість перших місць, може охоплювати кілька етапів і тривати доти, доки необхідна кількість кандидатів не набере абсолютної більшості голосів.

Ще однією модифікацією мажоритарної виборчої системи є **американська система виборів** президента. Вона характеризується тим, що виборці обирають свого президента не прямо, а через колегії виборників. Кандидатів у члени колегії виборників висувують єдиним списком комітети політичних партій із 50 штатів. Кількість колегій виборників дорівнює кількості сенаторів і членів палати представників конгресу США, вибраних з даного штату. У день президентських виборів виборці голосують за членів колегії виборників від тієї чи іншої партії. На заключному етапі колегії виборників віддають свої голоси персонально за кандидатів у президенти і віце-президенти.

Кожна з основних виборчих систем має свої сильні і слабкі сторони. До числа переваг мажоритарної системи звичайно відносять такі чинники, як порівняну легкість формування уряду, його стабільність, а також утворення стійких зв'язків між виборцями й депутатами.

Порівняна легкість формування уряду та його стабільність досягаються за рахунок розподілу парламентських мандатів в основному серед великих партій-переможців, відсівання дрібних партій, які не в змозі забезпечити своїм кандидатам більшість у виборчих округах, а також спонукання партій до коаліцій чи зливання ще до початку виборів. І все-таки головним аргументом на користь мажоритарності залишається те, що ця виборча система спрямована на утворення парламентської більшості, тобто на створення умов для формування уряду, який чітко відповідав би за свої дії.

Оскільки депутатів безпосередньо обирають громадяни відповідного округу і, звичайно ж, депутати розраховують на своє переобрання, то вони й орієнтуються більше на свій електорат, який за таких умов краще знає депутатів, ніж коли їх обирають у загальному партійному списку при пропорційній системі. Саме так обраний депутат зможе більше займатися проблемами виборців, а також брати на себе роль їхнього захисника від бюрократії й несправедливості. Але саме тут може виникнути й велика небезпека, адже в діяльності так обраного депутата інтереси свого округу можуть вступати в гостру суперечність із загальнодержавними інтересами.

Поряд з відомими позитивними моментами мажоритарна виборча система має і деякі істотні вади. Вона багато в чому спотворює реальну картину переваг і волю виборців, не відображає реальної розстановки соціально-політичних сил у країні. При ній можлива ситуація, коли партія, що користується меншою підтримкою виборців, здобуде перемогу над партією, що одержала загалом по країні більшість голосів. Це може бути досягнуто за рахунок різного ступеня концентрації у виборчих округах прихильників різних партій. Головний аргумент супротивників мажоритарного представництва завжди полягав у тому, що воно ігнорує меншини (тобто позиції виборців, чий голоси віддані за суперників переможця). Так викривляється реальне співвідношення політичних сил і не забезпечується адекватне представництво. Це відбувається тому, що кількість одержаних мандатів залежить не стільки від кількості зібраних голосів, скільки від того, як голоси розподілено по округах. Безпосередня залежність результатів виборів від розподілу виборців по округах створює небезпеку маніпулювання за допомогою тенденційного визначення меж

виборчих округів. Така практика перекручування волі виборців одержала назву “виборча географія”, чи “джеримендеринг”. Для наочності розглянемо таку ситуацію. Скажімо, маємо три виборчі округи по 100 тис. виборців у кожному. У них балотуються кандидати від партій А, Б, і В. Ставиться мета: послабити партію А й підсилити партію Б. Для цього створюється виборчий округ 1, де партія А має незаперечну перевагу. Вибори в окрузі 1 дають такі результати: кандидат партії А одержує 90 тис. голосів, кандидат партії Б — 2 тис. голосів, кандидат партії В — 8 тис. голосів. В округах 2 і 3 перемагає кандидат від партії Б, який набирає в них по 34 тис. голосів, а кандидати від партій А і В — по 33 тис. голосів. Партія А, зібравши в трьох округах 150 тис. голосів, одержує одне місце в парламенті, партія Б, зібравши 70 тис. голосів, одержує два місця, а партія В, зібравши 74 тис. голосів, — жодного місця в парламенті. Таким чином, мажоритарна виборча система уможливорює ситуацію, коли значне число виборців залишається без свого представника в парламенті, а партія, що завоювала голосів менше, ніж конкурент, одержує значну частину місць у ньому.

Створюючи можливість формування уряду, який не користується підтримкою більшості населення, і сильно обмежуючи доступ до депутатського корпусу представників меншостей, у тому числі невеликих партій, мажоритарна система може послабляти легітимність влади, викликати у громадян недовіру до політичного ладу, абсентеїзм чи навіть схильність до радикальних, недемократичних методів політичної боротьби. Безпосередня залежність депутатів від населення відповідного виборчого округу спонукає їх до місництва, недостатнього врахування загальнонаціональних інтересів.

В умовах гостроконфліктного суспільства мажоритарна система дуже небезпечна для демократії, оскільки полярно розділяючи і протиставляючи кандидатів, вона може орієнтувати суперників, особливо в разі близькості їхніх програм, не на пошук позитивного рішення суспільних проблем, а на критику й пряме очорнення супротивника, на розпалювання атмосфери ненависті. Це може призвести до політичної поляризації суспільства, до забування (чи нехтування) демократичних правил гри і до руйнування самого демократичного ладу.

Пропорційна виборча система передбачає вибори за партійними списками і розподіл мандатів між партіями пропорційно до

кількості голосів, набраних кожною з них у межах виборчого округу. Головна перевага цієї системи — представництво партій у виборних органах відповідно до їхньої реальної популярності серед виборців. Це дає змогу всім групам суспільства повніше виражати свої інтереси, активізує участь громадян у виборах і в політиці загалом. Пропорційна система, виявляючи складність і барвистість політичної палітри, сприяє створенню ефективних зворотних зв'язків між громадянським суспільством і державою, стимулює розвиток плюралізму в політичній системі.

Усі пропорційні системи вимагають проведення виборів у багатомандатних округах. Процес розподілу мандатів починається з вирахування квоти, тобто мінімального числа голосів, одержання яких гарантує партії одне депутатське місце. Депутатами стає визначена для кожної партії кількість кандидатів, найближчих до першого місця в списку за результатами проведеного голосування. Майже кожна пропорційна виборча система встановлює певний бар'єр представництва, тобто мінімальне число голосів з концентрацією їх по округах, яке партія мусить набрати для одержання представництва у виборних органах. Бар'єр у 4–5 % змушує невеликі партії шукати об'єднання з вагомішими організаціями, сприяючи тим самим зменшенню числа потенційних фракцій у парламенті чи створенню більш працездатного уряду. Так, зокрема, Німеччина, де половина бундестагу обирається за пропорційною системою, а половина — в одномандатних округах, має особливу систему підвищеної пропорційності. Право на частку в розподілі мандатів може одержати лише та партія, яка набрала щонайменше 5% усіх поданих по країні голосів або перемогла як мінімум у трьох одномандатних округах.

Існує три основні види списків для голосування: тверді списки, коли голосують за партію в цілому і кандидати одержують мандати в тій послідовності, в якій вони представлені в партійних списках (в Іспанії, Португалії, Ізраїлі); напівтверді — коли мандат обов'язково одержує кандидат, який очолює партійний список, а розподіл інших мандатів, що їх одержала партія, здійснюється залежно від кількості голосів, які одержав кандидат, — преференція (в Італії, Австрії, Швейцарії); вільні — розподіл усіх депутатських місць відбувається відповідно до преференцій виборців, уподобань (ставлень) до кожного кандидата, занесеного до конкретного

партійного списку. Виборець у бюлетені має право надати перевагу (преференцію) тому чи іншому кандидату. Тут переможець визначається на основі кількості голосів, які одержав той чи інший кандидат, незалежно від його порядкового номера в партійному списку (у Фінляндії, Бельгії, Нідерландах). Тому під час голосування відбувається насамперед добір персоналій, а не тільки вибір партійної програми.

Таким чином, пропорційна виборча система, на відміну від мажоритарної, по-перше, краще враховує відповідність між кількістю голосів і мандатів; по-друге, виборець тут голосує, здебільшого, за певні політичні платформи, а не за позицію окремих людей. Однак пропорційна система має і певні вади. Найважливіша з них — відносно менша стабільність уряду. Відсутність домінуючої політичної партії робить неминучим появу коаліцій партій, політичні програми яких страждають на еkleктичність і невизначеність, тому що створюються на основі компромісів партій з різними цільовими настановами. Оскільки такі компроміси неміцні, то й дії урядів відзначаються непослідовністю і суперечливістю. Через незначні причини такі коаліції розпадаються, виникає парламентська нестабільність.

До вад пропорційної системи нерідко відносять і безпосередню залежність висування депутатів від позицій партійного апарату, бюрократії, яка може, керуючись своїми вузькогруповими інтересами, включати до партійних списків і непопулярних людей. Однак можливість такого роду дій залежить від характеру внутрішньопартійних відносин. У партіях з розвинутою внутрішньопартійною демократією вона мінімальна. Крім того, запобігання входженню до складу виборних органів непопулярних людей залежить від прийнятого в країні різновиду списків для голосування. Крім того, слабшає зв'язок між виборцями і парламентаріями, оскільки голосування йде за партії, а не за конкретних осіб. Списки кандидатів складаються найчастіше канцелярсько-адміністративним чином, а це посилює залежність кандидатів від партійно-апаратних структур.

Для того щоб перебороти надмірне партійне дроблення складу парламенту, обмежити можливість проникнення в нього представників україн радикальних малочисленних позасистемних партій, багато країн використовуює так звані загороджувальні бар'єри, чи застереження, що встановлюють необхідний для

одержання депутатських мандатів мінімум голосів. Якщо партія не подолає цей бар'єр, вона не одержує жодного мандата. Так, в Ізраїлі виборчий бар'єр становить 1 %, у Данії — 2 %, у Швеції й Україні — 4 %, у Німеччині, Росії — 5 %, у Туреччині — 10 % дійсних голосів.

Консенсусна система. У сучасному світі застосовуються різні модифікації як мажоритарної, так і пропорційної систем. Багато країн, прагнучи максимально використовувати переваги кожної з них і пом'якшити їхні вади, застосовують мішані системи, які поєднують елементи мажоритарної і пропорційної виборчих систем. При цьому пропорційна і мажоритарна частини можуть мати різні величини. Так, у Німеччині, Росії, Україні, Литві й Грузії пропорційна й мажоритарна величини становлять половину, а в Угорщині — відповідно дві й одну третини від загальної кількості депутатських місць. У цій системі виборець одержує два голоси: один подає за одного із кандидатів, а другий — за один із партійних списків. Саме така система нині існує в Україні. Існує й варіант мішаної виборчої системи, коли нижня палата обирається за пропорційним, а верхня — за мажоритарним принципами.

В останні десятиліття деякі організації (ООН, партії “зелених” та ін.) використовують консенсусну систему виборів. Вона має позитивну спрямованість, тобто орієнтована не на критику супротивника, а на знаходження найприйнятнішої для всіх кандидатів виборчої платформи. Практично це виражається в тому, що виборець голосує не за один, а за всіх (обов'язково більше ніж за двох) кандидатів і ранжирує список у порядку їхніх переваг. Так, наприклад, якщо на пост президента претендують 5 кандидатів, то виборець визначає місце кожного з них. За 1-ше місце дається 5 балів, за 2-ге — 4, за 3-тє — 3, за 4-тє — 2, за 5-тє — 1 бал. Після голосування одержані бали сумуються, і за їхньою кількістю визначається переможець.

Орієнтуючи суб'єктів політики на відповідний порядок боротьби за владу, різні виборчі системи безпосередньо впливають на характер партійних систем і на всю виборчу кампанію.

Ефективність виборів залежить від цілої низки економічних, соціальних, правових, культурних і моральних умов, відсутність яких може перетворити вибори в антисоціальний механізм.

В економічній сфері — це розвинуті відносини власності, які передбачають ринкові механізми і волю до підприємництва.

Людині, яка володіє власністю, є що втрачати і що захищати, спосіб її буття докорінно відрізняється від життя незаможних. Найявніші економічних інтересів вимагає відповідних політичних механізмів їхньої артикуляції і захисту. Саме вибори і є одним з такого роду механізмів, за допомогою якого можна безболісно усунути керівників, які не забезпечили умови реалізації матеріальних інтересів більшої частини виборців.

Серед соціальних чинників ефективного виборчого механізму на першому місці треба поставити існування економічно заможного середнього класу, який забезпечує суспільну стабільність. Сталість проживання більшості населення на “своїй” території, міцність сімейних підвалин, міцність суспільних інститутів і загально-визнаних соціальних цінностей і гарантії забезпечують стійкий суспільний порядок.

Серед політико-правових умов, необхідних для ефективності демократичних виборів, поряд з демократичними традиціями слід відзначити й існування сильного сформованого громадянського суспільства зі структурованими інститутами; розвинуту багатопартійність як відображення різноманіття соціальних інтересів, стали законодавчу базу, незалежне від держави функціонування засобів масової інформації.

Ефективні вибори передбачають відчуття народом своєї історично-національної спільності як основи патріотизму, поваги до закону, почуття державної відповідальності. У цьому передумова високої політичної культури народу, демократичних традицій. Особливо варто підкреслити необхідність суспільно-політичного консенсусу щодо державного устрою суспільства та його основних інститутів. Якщо одна частина суспільства виступає за капіталізм, а інша — за соціалізм, то вибори лише загострять цю боротьбу, а потім перенесуть її на рівень політичних інститутів, що рано чи пізно призведе до руйнування держави. От чому так важливо мати загально-визнані хоча б на рівні політичної еліти “правила гри” — закони, зафіксовані в Конституції й Виборчому кодексі.

Процедура та інфраструктура виборчої кампанії

Етапи, учасники і процедури виборчої кампанії

Результати виборів до органів політичної влади значною мірою визначаються рівнем розвитку політичних сил — партій, блоків, організацій та окремих кандидатів, які відображають інтереси відповідних соціальних груп. Але не меншою мірою результати залежать і від того, як функціонує сама виборча система в суспільстві.

Демократичні вибори в органи політичної влади в сучасному суспільстві являють собою великий соціально-політичний захід, основна мета якого — легітимне відтворення відносин суспільного представництва в системі державного керівництва й управління. Як і будь-який захід, у роботі якого бере участь велика кількість людей, що виконують різні функції, вибори вимагають відповідного набору погоджених за часом і місцем проведення політичних, правових і організаційних дій, тобто виборчих технологій.

У сучасній політології поняття "виборча технологія" — порівняно нове і здебільшого пов'язане з організацією і проведенням демократичних виборів. Але не слід забувати, що й авторитарні політичні режими, які використовують вибори як ширму, щоб приховати дійсні механізми формування владних структур, також мали потребу в специфічних "виборчих технологіях". Оскільки цільова функція ніби демократичних виборів зводилася, з одного боку, до твердої номенклатурної системи рекрутування владної еліти, а з іншого — мала потребу в демонстрації активної всенародної підтримки існуючого режиму, то й "виборчі технології", що відзначалися складністю і витонченістю, повинні були містити в собі відповідні сховані від

населення дії й одночасно — заходи щодо широкої мобілізації виборців.

В умовах демократичних режимів виборчі технології покликані забезпечити найважливішу сферу взаємодії громадянського суспільства і держави — передання владних повноважень представникам суспільства за допомогою процедури виборів. Унаслідок цілеспрямованої політичної діяльності досягається результат: для держави — забезпечення правових норм під час організації й проведення виборчої кампанії, для суспільства — найповніша реалізація соціальних функцій виборів, для кандидатів — здійснення в рівній боротьбі з політичними конкурентами свого права представляти жителів свого округу в державних органах. При цьому виборчі технології не можуть не враховувати об'єктивних умов проведення виборів: правового поля, практики виборчих кампаній, національно-політичних традицій, організаційних і матеріальних можливостей держави.

Виборчі кампанії, незалежно від типу виборів, мають однакові основні етапи, межі яких визначено типовими політичними подіями (схема 12).

Схема 12

Основні етапи виборчої кампанії

Основні політичні події виборчої кампанії	Оголошення про проведення виборів	Реєстрація кандидатів	Голосування		Включення кандидата до політичної системи
			I тур	II тур	
Основні етапи виборчої кампанії	Висування кандидатів		Передвиборча боротьба		Підбивання підсумків виборів

Після оголошення про призначення виборів проводиться висування кандидатів у депутати. Цей період закінчується реєстрацією кандидатів виборчою комісією.

Потім настає період передвиборної боротьби, який закінчується голосуванням. Голосування може проводитися в один чи кілька турів. Після голосування настає період підбивання підсумків

виборів і включення обраного представника в активну діяльність у межах органу влади.

Виборча кампанія, проведена на будь-якому рівні державного устрою (загальнонаціональному, регіональному, місцевому) як в органи законодавчої, так і виконавчої влади, має типовий склад учасників цієї події.

Центральними дійовими особами у виборчій кампанії є: кандидати в органи влади, яких можуть висувати різні соціально-політичні сили відповідно до виборчого законодавства. В Україні право висування кандидатів у депутати належить громадянам України, які досягли вісімнадцяти років і мають право голосу. Це право реалізується ними через партії (блоки) або шляхом самовисування у порядку, встановленому законом.

Кандидати в органи влади прямо чи через помічників створюють свою команду. Як правило, до її складу входять такі учасники виборчої кампанії:

- довірені особи, основна функція яких полягає в тому, щоб, зустрічаючись з виборцями, говорячи від імені кандидата, розширити представницькі можливості кандидата у виборчому середовищі;

- група підтримки кандидата, завдання якої полягає в тому, щоб створити необхідний соціально-психологічний настрій під час зустрічей виборців з кандидатами, під час проведення дебатів між кандидатами та в інших виборчих заходах;

- агітатори — особлива група членів команди, які повинні зробити доступними для виборців передвиборчу програму й імідж кандидата;

- члени команди, які здійснюють зв'язок із засобами масової інформації (ЗМІ). Забезпечуваний законом доступ кандидатів до ЗМІ може мати різну ефективність залежно від професіоналізму членів команди.

До команди кандидатів можна з відповідною часткою умовності включити і спонсорів, які підтримують кандидатів матеріально в надії реалізувати через них свої інтереси. До неї можуть входити і представники партій та рухів і приватні особи, які підтримують кандидата. Дуже важливою ланкою команди кандидата в органи влади є група соціально-політичної підтримки, функції якої полягають у тому, щоб одержувати необхідну кандидатіві об'єктивну інформацію. Практика виборчих кампаній показує, що

без ефективної роботи команди за всіх сприятливих умов надії кандидата на перемогу здебільшого є нереальними.

Вирішальним учасником виборів є виборці — люди, які проживають на території виборчого округу і мають право голосу. Від їхнього вибору залежить результат кампанії.

І, нарешті, проведення виборів забезпечується державними структурами — виборчими комісіями, органами влади та судами, роль яких полягає в тому, що вони створюють організаційно-правову інфраструктуру виборчої кампанії: дотримання законності й організація реєстрації кандидатів, визначення меж виборчих округів і виборчих дільниць, оповіщення виборців про проведення виборів, організація проведення виборів, спостереження за дотриманням правових норм під час виборів, підбивання їхніх підсумків, а також повідомлення виборців про результати виборів.

Розглядаючи участь у виборах з позиції кандидата, можна виділити низку конкретних кроків кандидата і його команди — кроків, які становлять процедуру виборчої кампанії.

Для серйозного політика немислимий вступ у передвиборчу боротьбу без аналізу потреб виборців та своїх можливостей. Варто, однак, відзначити, що не завжди метою участі кандидатів у виборах є перемога. Для деяких кандидатів участь у виборчих кампаніях — це перевірка своїх програм, ініціатив, особистих якостей, набуття популярності тощо. У зв'язку з цим завдання кандидатів та їхні виборчі стратегії можуть істотно різнитися.

Разом з тим очевидно, що процедуру виборчої кампанії на всіх її етапах не можна оптимально реалізувати без одержання точної інформації, насамперед інформації про головний об'єкт уваги кандидатів — про виборців. Цю інформацію одержують унаслідок дослідження соціально-політичних характеристик електорату.

Виборча інфраструктура

Для того щоб вибори проходили відповідно до демократичних принципів у межах існуючого законодавства і могли повною мірою виконувати свої соціальні функції, необхідні організаційно-правові умови, здійснювані державою і спеціальними державно-громадськими органами — виборчими комісіями. Ці умови, що створюють виборчу інфраструктуру — своєрідну організаційно-

правову “оболонку” виборчої кампанії, забезпечуються за допомогою зовнішніх виборчих технологій.

Правовою основою для створення виборчої інфраструктури є виборче законодавство. Воно визначає права й обов'язки всіх учасників виборчого процесу і створює нормативну базу демократичних виборів. Для демократичних держав основою виборчого законодавства є міжнародні норми демократичних виборів.

Серед норм (принципів і стандартів) міжнародного права в галузі виборчого права першою є Всесвітня декларація прав людини, затверджена Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. У ній записано, що “кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо чи за допомогою вільно обраних представників. Воля народу повинна бути основою влади уряду. Ця воля має знаходити своє відображення в періодичних і нефальсифікованих виборах, що повинні проводитися при загальному і рівному виборчому праві шляхом таємного голосування чи ж за допомогою інших рівнозначних форм, які забезпечують свободу голосування”.

У 1966 р. прийнято Міжнародний пакт про громадські і політичні права, який проголошує право кожного громадянина “голосувати і бути обраним на справжніх періодичних виборах, які проводяться на основі загального і рівного виборчого права при таємному голосуванні, що забезпечують вільне волевиявлення виборців”.

У червні 1990 р. прийнято документ Копенгагенської конференції з людського виміру НБСЄ, в якому говориться, що “воля народу, яка виражається вільно і чесно в ході періодичних справжніх виборів, є основою влади і законності будь-якого уряду”.

Для того щоб воля народу була основою влади уряду, держави-учасниці:

- проводять вільні вибори з розумною періодичністю, як це встановлено законом;
- допускають, щоб усі мандати, принаймні в одній палаті національного законодавчого органу, були об'єктом вільної змагальності кандидатів у ході всенародних виборів;
- гарантують дорослим громадянам загальне і рівне виборче право;
- забезпечують, щоб голосування проводилося таємно чи застосовувалася рівноцінна процедура вільного голосування і щоб

підрахунок голосів і повідомлення про нього були чесними, а офіційні результати щоб було опубліковано;

- забезпечують, щоб не влаштувалися ніякі юридичні чи адміністративні бар'єри для безперешкодного доступу до засобів масової інформації на недискримінаційній основі для всіх політичних угруповань чи окремих осіб, які хочуть узяти участь у виборчому процесі;

- забезпечують, щоб кандидати, які одержали необхідну кількість голосів, визначену законом, належним чином обіймали посаду і могли залишатися на посаді до закінчення терміну своїх повноважень чи до припинення їх іншим способом, який регулюється законом відповідно до демократичних парламентських і конституційних процедур;

- присутність спостерігачів, як національних, так і іноземних, може підвищити авторитетність виборчого процесу для держав, у яких проводяться вибори.

26 березня 1994 р. Рада Міжпарламентського Союзу, який об'єднує парламенти 129 держав, прийняла Декларацію про критерії вільних і справедливих виборів. У ній підтверджено попередні документи і визначено, що держави повинні:

- встановити дійову і недискримінаційну процедуру реєстрації виборців;

- сприяти становленню і вільній діяльності політичних партій, регулювати, по зможі, фінансування політичних партій і виборчих кампаній, встановлювати рівні умови для суперництва в ході виборів;

- приймати національні програми суспільної освіти, забезпечувати умови для ознайомлення з виборчими процедурами і правилами.

Крім того, під час виборів держава та її органи зобов'язані забезпечувати:

- волю пересування, зібрань, об'єднань і вираження думок, особливо під час політичних зібрань і мітингів;

- такі умови, коли під час голосування виключається підкуп чи інші протизаконні дії, зберігається безпека і цілісність процесу голосування, а підрахунок голосів проводиться підготовленим персоналом і його можна ввести на монітор і піддати об'єктивній перевірці;

- щоб випадки порушення прав людини і скарги, які стосуються виборчого процесу, розглядалися швидко й ефективно в часових межах виборчого процесу виборчими комісіями чи суддями.

Виборче законодавство різних держав повинне відповідати міжнародним правовим нормам. При цьому країни самі визначають такі параметри:

- виборчу систему (в Україні у виборах до Верховної Ради застосовується мішана виборча система);
- структуру представницького органу влади (в Україні представницький і законодавчий орган влади — однопалатний);
- структуру і порядок виборів органів місцевого самоврядування;
- систему квотування під час виборів представників у різні органи влади;
- систему контролю і міри відповідальності за порушення виборчого законодавства.

Виборча система в Україні ґрунтується на таких законодавчих актах: Конституція України, закони України — “Про вибори Президента України” (1999 р.), “Про вибори народних депутатів України” (2001 р.) та “Про вибори депутатів місцевих Рад, сільських, селищних і міських голів” (1998 р.), “Про Центральну виборчу комісію” та інших законах України.

Законодавчі акти про вибори Президента України передбачають порядок висування і реєстрації кандидатів у Президенти України.

Згідно із законом України “Про вибори Президента України”, суб'єктами висування кандидатів у Президенти України є партії й виборчі блоки, які налічують не менше ніж 1000 членів і зареєстровані Центральною виборчою комісією як такі, що беруть участь у президентських виборах, а також збори виборців, якщо в них беруть участь не менше ніж 500 громадян України. Надано також право самовисування на зборах виборців.

Партії можуть утворювати виборчі блоки на підставі рішення їхніх керівних органів. Право висувати претендента на кандидата в Президенти України мають партії або виборчі блоки в особі їхніх найвищих, згідно зі статутом, керівних органів (з'їзди, конференції, загальні збори), якщо на них присутні понад дві третини обраних делегатів, але не менше ніж 200 осіб.

Збори виборців скликає ініціативна група, яка зобов'язана повідомити про дату і місце проведення відповідну окружну виборчу комісію та місцеві органи державної виконавчої влади. Висунутою на зборах виборців вважається особа, за яку проголосували не менше ніж дві третини учасників зборів.

Претендент може бути зареєстрований як кандидат у Президенти України, якщо його кандидатуру підтримають своїми підписами не менше ніж 100 000 громадян України, які мають право голосу, у тому числі не менше ніж 1500 громадян у кожному з двох третин від загальної кількості виборчих округів.

Під час виборчої кампанії кожний кандидат у Президенти може мати особистий виборчий фонд розміром 10 000 мінімальних зарплат, сформований із власних коштів, коштів політичних партій, пожертвувань громадян (розмір внеску однієї юридичної або фізичної особи не повинен перевищувати 100 мінімальних заробітних плат). Крім цього, кандидат у Президенти може мати до 30 довірених осіб.

Вибори Президента України вважаються такими, що відбулися, якщо в них узяла участь більше ніж половина виборців, внесених до списків виборців. Обраним на посаду Президента України вважається кандидат, який одержав на виборах більше ніж половину голосів виборців, які взяли участь у голосуванні. Під час повторного голосування обраним на посаду Президента України вважається кандидат, який одержав на виборах більше ніж половину голосів виборців, які взяли участь у голосуванні, за умови, що кількість голосів, поданих за нього, перевищує кількість голосів, поданих проти нього.

Рішення про проведення чергових, позачергових і повторних виборів приймає Верховна Рада України. Закон про вибори Президента України відповідає цивілізованим нормам виборчого процесу.

18 жовтня 2001 р. набув чинності новий закон України “Про вибори народних депутатів України”. Відповідно до цього закону половина складу Верховної Ради (225 депутатів) обирається в одномандатних виборчих округах на основі відносної більшості, а решта (225 депутатів) — за списками кандидатів у депутати від політичних партій і виборчих блоків партій у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі. Отже, виборча система України на рівні виборів до парламенту перетворилася із мажоритарної на мішану.

Законом передбачено, що одномандатні виборчі округи повинні мати приблизно рівну кількість виборців; виборцями багатомандатного округу стають усі громадяни України. Голосування в одномандатному і багатомандатному округах відбувається на

спільних виборчих дільницях. Обраним вважається депутат, який одержить більшість голосів виборців, що взяли участь у голосуванні.

Законом встановлено певні бар'єри для відсіювання партій і партійних блоків: партії та партійні блоки для реєстрації в Центральній виборчій комісії повинні внести у безготівковому порядку на спеціальний рахунок Центральної виборчої комісії грошову заставу в розмірі п'ятнадцяти тисяч неоподаткованих мінімумів доходів громадян, а також подолати 4 % бар'єр для розподілу мандатів у законодавчому органі; визначено процедуру виборчої квоти, що визначається шляхом ділення кількості голосів виборців, які подано за партійні списки тих партій і виборчих блоків партій, які одержали 4 або більше відсотків голосів, на число мандатів у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі.

Закон встановлює і порядок висування та реєстрації кандидатів у депутати, форми і засоби передвиборчої агітації, бюджетні й позабюджетні джерела фінансування виборчої кампанії, а також указує, в яких випадках стають необхідними повторне голосування, повторні або позачергові вибори.

Суб'єктами висування кандидатів у депутати до місцевих представницьких органів, а також на посаду їхніх голів, є політичні партії, виборчі блоки, громадські організації і трудові колективи. Особливістю цього законодавства є те, що для суб'єктів висування кандидатів у депутати встановлено межі чисельності залежно від рівня Рад. Наприклад, для партій і громадських організацій встановлюються такі квоти: для сільських, селищних і міських (міст районного підпорядкування) Рад — не менше ніж 15, до районних і міських районних Рад — не менше ніж 50, до обласних Рад — 100 членів.

До кандидатів на посаду голів районної, міської (міста республіканського та обласного підпорядкування) і обласної Рад законодавство передбачає додаткові вимоги: кількість підписів для підтримки — не менше одного відсотка населення, що проживає на території відповідної Ради (але не більше однієї тисячі на посаду голови районної Ради і 10 тисяч — на посаду голови обласної Ради).

Крім цього, кандидат на посаду голови Ради будь-якого рівня може бути обраний за умови, якщо за нього проголосувало не

менше ніж 25 % від списку виборців. У разі якщо по виборчому округу балотувався один кандидат, він вважається обраним, якщо кількість голосів, поданих за нього, більша за кількість голосів, поданих проти нього. Щодо повторного голосування, то для обрання як депутата, так і голови Ради потрібна найбільша порівняно з іншими кандидатами кількість голосів виборців, які взяли участь у голосуванні. У міжнародній практиці застосовуються різні методи організації й адміністрування виборів (урядовий, судовий, багатопартійний, експертний тощо).

Урядовий підхід до організації виборів характерний, наприклад, для Німеччини. Відповідальність за проведення виборів лежить на державних органах (Міністерстві внутрішніх справ). Посадові особи для роботи на виборчих дільницях призначаються з числа держслужбовців. Цей спосіб формування структури виборчих комісій має ті переваги, що виборами займаються професіонали, які не потребують додаткової підготовки і навчання. Водночас їхня належність до виконавчої гілки влади може поставити під сумнів незалежність виборчих комісій.

Судовий підхід є різновидом урядового підходу. Наприклад, у Пакистані Центральна виборча комісія складається з трьох суддів, призначуваних президентом з верховних судових органів. У Румунії за допомогою жереба визначається з членів Верховного Суду сім представників до Центральної виборчої комісії.

Багатопартійний підхід полягає в тому, щоб усі зацікавлені партії призначали своїх представників до Центральної виборчої комісії. Цей підхід може призвести, по-перше, до надмірної кількості членів комісії, а по-друге, не гарантує професіоналізму в її складі.

Експертний підхід передбачає призначення до складу Центральної виборчої комісії за згодою всіх соціально-політичних сил експертів, які мають відповідний досвід і відомі своєю незалежністю.

У створенні виборчої інфраструктури в Україні беруть участь усі гілки влади. Законодавчі органи влади розробляють нормативну базу виборчих кампаній. Органи виконавчої влади здійснюють матеріально-фінансове забезпечення виборчих кампаній, підготовляють списки виборців і пропозиції щодо визначення меж виборчих округів. Судові органи розглядають суперечки, які виникають у ході виборчих кампаній. Важлива інформаційно-

пропагандистська роль належить і "четвертій владі" — засобам масової інформації, але ключова роль у створенні виборчої інфраструктури України належить спеціальним державно-громадським органам влади — виборчим комісіям. Сьогодні можна говорити про сформовану систему виборчих комісій, яка складається з Центральної виборчої комісії, окружних виборчих комісій та дільничних виборчих комісій.

Система виборчих комісій є інструментом громадянського суспільства, призначеного для виконання цих найважливіших функцій.

В Україні система виборчих комісій займає проміжне громадсько-державне положення. З одного боку, значна кількість членів виборчих комісій, які працюють на непостійній основі, та участь у роботі комісій представників від виборчих об'єднань і кандидатів говорять про громадський характер наших виборчих комісій. З іншого боку, формування комісій державними органами, державне фінансування їхньої діяльності й державна захищеність членів комісій свідчать про державний характер цих органів. Крім того, виборчі комісії володіють широкими владними повноваженнями. Їхні рішення, що стосуються виборів, є обов'язковими для всіх органів державної влади і місцевого самоврядування. Більше того, виборчі комісії верхнього рівня мають право приймати інструкції й положення нормативного характеру, тобто вони виконують функцію нормотворчості. Таким чином, у нашій системі виборчих комісій діє важлива ланка політичної системи України, яка забезпечує створення відносин політичного представництва.

До зовнішніх виборчих технологій належить формування просторової інфраструктури виборів — адміністративно-територіальних одиниць: виборчих округів і виборчих дільниць. Виборчі округи являють собою територіально-поселенські утворення, від яких обираються представники до органів влади. Для обрання народних депутатів України створюються одномандатні виборчі округи та багатомандатний (загальнодержавний) виборчий округ.

Одномандатні виборчі округи для виборів за мажоритарною системою. Уся територія України розбивається на 225 округів, від кожного з яких обирається один депутат. Реєструють кандидатів в одномандатних округах окружні виборчі комісії.

Багатомандатний (загальнодержавний) виборчий округ для виборів за пропорційною виборчою системою. Ним є вся територія України. По цьому округу обирається 225 депутатів із списків партій, виборчих об'єднань і блоків. Реєстрацію партійних списків проводить Центральна виборча комісія.

Виборча дільниця — первинна територіальна одиниця для проведення виборів. Вона охоплює частину території населених пунктів, увесь населений пункт чи кілька близько розташованих населених пунктів. На виборчих дільницях складають списки виборців, інформують виборців про місце і час голосування, тут організується голосування і здійснюється підрахунок голосів.

Виборчі дільниці створюються всередині виборчих округів, вони не можуть перетинати межі округів. При цьому залежно від рівня виборів до складу округів може входити різне число виборчих дільниць.

Одним із принципових елементів виборчої інфраструктури є фінансування виборчих кампаній. Сучасне законодавство західних країн виходить із принципу множинності суб'єктів фінансування виборчих кампаній. Наприклад, згідно з федеральним законодавством США, у них існує п'ять джерел, які можна використовувати кандидатам для фінансування виборів:

- скарбниця США (для кандидатів у президенти);
- пожертвування окремих громадян;
- пожертвування політичних партій;
- пожертвування комітетів політичних дій;
- власні збереження кандидатів.

В європейських країнах, як правило, залучається державне і недержавне фінансування виборчих кампаній. У Франції держава бере на себе витрати, пов'язані з організацією й діяльністю виборчих комісій, а кандидатам, які одержали не менше ніж 5 % голосів виборців, відшкодовуються витрати, які вони задіяли на проведення своєї агітації.

Фінансування виборів в Україні, починаючи з 1998 р., проводиться за принципово новою системою, яка передбачає залучення і державних, і недержавних джерел. При цьому враховано практику долавання негативних тенденцій, яка набула поширення практично в усіх парламентських демократіях. Йдеться про захист від політичної корупції за допомогою державного субсидування діяльності партій та обмеження їхніх власних виборчих фондів і джерел, які їх утворюють.

Технологія й основні стадії виборчої кампанії

Вибори завжди здійснюються в конкретному суспільно-політичному середовищі, яке багато в чому визначає їхній або справді демократичний, або маніпуляційний характер. Це середовище включає параметри, які відображають його вплив на виборчий процес. Нижче наводимо ці параметри.

Наявність у суспільстві ціннісного консенсусу, атмосфери довіри, готовності політичних партій, переважної більшості громадян поважати результати виборів, без чого вільні вибори або взагалі неможливі, або стають інструментом маніпулювання, особливо коли політичні еліти й основні суспільні групи бачать у виборах не засіб примирення і знаходження балансу політичного впливу, а знаряддя зміцнення свого панування і примусу супротивників до покори.

Повага в державі прав людини. Це необхідно для того, щоб і виборці і кандидати почувалися вільними, не піддавалися різного роду погрозам, щоб у суспільстві існувала атмосфера поваги до особистості, до волі більшості і до прав меншості.

Електоральна (громадянська) обізнаність виборців. Вона передбачає, що виборці розуміють, для чого вибори проводяться і як саме вони повинні проходити, знають принаймні найвпливовіші політичні партії, їхні програми і кандидатів, яких вони виставляють, — і взагалі виборці поінформовані про все, що стосується виборів. Громадська освіченість забезпечує свідомість і компетентність рішень, без яких вибори є не волевиявленням народу, а інструментом масового маніпулювання, до якого вдаються еліти.

Демократичний характер реєстрації виборців. Це означає насамперед відсутність будь-якого роду дискримінації: за національною, расовою, майновою чи якою-небудь іншою ознакою. Точність і повнота списків виборців, а також наявність документів, які дають змогу ідентифікувати кожну людину, запобігають можливості фальсифікацій за допомогою позбавлення одних людей права голосу і багаторазового голосування інших.

Демократичний порядок реєстрації і взаємин партій. Партії — головний суб'єкт електоральної активності, політичної участі, організації й мобілізації громадян. Вони — основний претендент

на формування парламенту й уряду. В усіх стабільних демократичних державах характер відносин між партіями визначає загальну канву й атмосферу виборів. Для вільних виборів украй важливо, щоб усі партії, які визнають демократичну конституцію, мали можливість реєстрації, висування кандидатів і електоральної боротьби. Удержати партії від порушень закону й етичних норм і тим самим зміцнити загальну атмосферу довіри допомагають міжпартійні угоди про кодекс поведінки партій, для контролю над дотриманням яких звичайно створюються спеціальні комісії, що представляють усіх учасників виборчого процесу.

Формування незалежних, неупереджених і компетентних органів управління виборчим процесом. До них належить насамперед виборча комісія. Її функції різноманітні, хоч і не однакові в різних країнах. Найчастіше до функцій виборчої комісії належать: тлумачення виборчого закону, визначення правил і процедур проведення виборів, організація виборчих дільниць, перевірка дійсності зібраних на підтримку кандидатів підписів, реєстрація виборців і кандидатів, підготовка передвиборчих матеріалів і підбір апарату, необхідного для проведення виборів, урегулювання суперечок, що виникають, проведення заходів щодо електоральної обізнаності й інформованості громадян, підрахунок і зведення результатів виборів та оголошення їх та загальний контроль за процесом виборів. Неупередженість і незалежність членів виборчих комісій покликані гарантувати наділення їх особливими правами й імунітетом, як це має місце у суддів. Виборчі комісії можуть дуже впливати на перебіг і характер виборів, зокрема й служити інструментом фальсифікації їх. Крім виборчих комісій важливі функції щодо організації виборів виконують місцеві органи влади, які надають їм різнобічну практичну допомогу.

Наявність доступних для всіх механізмів подавання та розглядання скарг і вирішення суперечок, а також ефективних і незалежних органів контролю за дотриманням виборчого закону всіма учасниками електорального процесу, у тому числі й членами виборчих комісій. До таких органів належать спеціальні (виборчі трибунали) чи загальні суди, а в деяких країнах (Мексика) — виборча прокуратура.

Ефективність судового контролю за виборами передбачає суворі санкції за протиправні дії: тюремне ув'язнення, штрафи, скасування реєстрації кандидатів, партій тощо.

Розглядаючи технології виборчої кампанії, необхідно враховувати, що цільова функція тут пов'язана з прагненням створити оптимальні умови, які забезпечують досягнення необхідного успіху на виборах. Тому фактично йдеться про цілеспрямоване управління, включаючи організацію планування виборчої кампанії, підготовку кандидатів і групу підтримки. Ті, хто зацікавлений у досягненні успіху у виборчій кампанії, повинні мати необхідні для цього ресурси (фінансову базу, матеріально-технічне й інформаційно-аналітичне забезпечення). У ході виборчої кампанії її учасники взаємодіють один з одним, але належна ефективність цієї взаємодії має бути досягнута за рахунок відповідної організованості й пов'язана з конкретною діяльністю, яку зорієнтовано на бажаний результат виборів.

Відомо, що у виборчій кампанії звичайно виділяється кілька основних етапів: формування законодавчої бази виборів; оголошення виборів; висунування кандидатів (збирання підписів); реєстрація кандидатів; передвиборчі заходи; голосування; визначення результатів виборів (можливе призначення повторних виборів).

Однак з позицій стратегічного управління необхідна для цього робота починається задовго до оголошення виборів, особливо в тій сфері, що стосується інформаційно-аналітичного забезпечення виборчої кампанії. Після нагромадження первинної інформації спочатку проводиться аналіз проблемної ситуації, щоб на цій основі забезпечити найчіткішу постановку висунутого завдання. Іноді на цій стадії з'ясовується недоцільність участі в даній виборчій кампанії або ж попередньо поставлена задача переформулюється з урахуванням особливостей реальної ситуації. Далі за наявності помітних шансів на успіх переходять до наступної стадії — розробляють стратегію виборчої кампанії з позицій поставленого завдання. Одночасно вживають заходів для забезпечення необхідної організованості учасників подій на наступному етапі, коли вирішуватимуться тактичні завдання з участю групи підтримки кандидатів. Саме на цій стадії важливо насамперед робити ставку на сучасну технологію. Однак усе зроблене до цього може виявитися марним, не гарантуватиме очікуваних результатів виборів, якщо не забезпечено необхідний контроль за ходом голосування і за підрахуванням голосів виборців під час підбивання підсумків виборів. Основні етапи діяльності в ході

виборчої кампанії: організація й управління виборчою кампанією; інформаційно-аналітичне забезпечення виборчої кампанії; збирання первинної інформації; аналіз проблемної ситуації; приймання рішень (стратегія кампанії); реалізація рішень (тактика кампанії); контроль за голосуванням; підрахування голосів; результати виборів.

Зупинимось на аналізі основних етапів виборчого процесу докладніше.

Для організації виборчої кампанії створюється команда професіоналів, яка технологічно забезпечує підготовку кандидата до виборів. До неї входять керівник виборчої кампанії (менеджер), “начальник штабу” — відповідальний за забезпечення організованості кампанії, за витрату фінансів, роботу штабу, а також прес-секретар, юрист, фахівці, відповідальні за інформаційно-аналітичний супровід виборчої кампанії, політологи, журналісти та ін.

До роботи в групі підтримки часто залучають консультантів, особливо якщо є необхідність користуватись експертними оцінками чи результатами соціологічних опитувань. Саме на цій ділянці роботи найчастіше відбувається “витікання” конфіденційної інформації, у тому числі і в табір суперників.

Після проведення підготовчих заходів та офіційного призначення термінів виборів починається виборча кампанія. Це поняття використовують як стосовно всієї держави, так і окремих кандидатів чи партій. У першому випадку виборча кампанія являє собою комплекс організаційних, політичних, інформаційно-пропагандистських та агітаційних заходів для безпосереднього забезпечення виборчого процесу в державі, у другому — систему заходів, спрямованих на успіх конкретного кандидата чи партії.

Перший крок виборчої кампанії — висунування кандидатів. Однак починати рекомендується не з розгляду кандидатів, а з вивчення електорату за основними групами: чого яка група виборців хоче, які в них уподобання. Потім визначають, хто з кандидатів найближчий до бажань переважної більшості виборців. На жаль, часто ігнорується необхідність оцінити перспективу можливої конкуренції кандидата з не менш сильними суперниками. Тобто, підбираючи кандидатів, звертають увагу на рейтинг кожного з них серед можливих суперників, імідж, здатний викликати позитивні емоції.

Існують різні способи висування та реєстрації кандидатів. Серед них — збирання підписів на підтримку кандидата чи партії; надання реєстраційного внеску чи грошової застави, а також документів, які свідчать про наявність у кандидата визначеної підтримки, наприклад, списку партійних активістів або членів групи підтримки.

Найбільш поширене висування кандидатів партіями, громадськими рухами й організаціями та групами громадян, які зібрали відповідну кількість підписів на їхню підтримку. Число підписів, необхідних для реєстрації кандидата, залежить від рівня виборів (президентські, парламентські, регіональні і т. ін.), а також від особливостей виборчого закону країни. В одних державах потрібно мільйон і більше підписів, а в інших, наприклад, у Великій Британії, для формальної реєстрації кандидата достатньо подати особисту заяву, підписану кількома виборцями. Значне число підписів, а також короткий термін збирання їх можуть стати серйозною перешкодою для претендентів, які представляють малозабезпечені верстви населення, і звичайно не володіють великими фінансовими (гроші), інформаційними (ЗМІ) та організаційними (підтримка партії і/чи інших організацій) ресурсами. Тому для забезпечення демократизму виборів процедура висування кандидатів не повинна бути надмірно складною і дорогою й водночас повинна відгороджувати виборчу комісію від претендентів, які не користуються значною громадською підтримкою. Занадто велика кількість претендентів і депутатів може утруднювати проведення виборів, дезорієнтувати виборців і потребує великих фінансових витрат з боку держави. Міжнародно визнані норми вільних виборів передбачають обмеження для балотування кандидатів лише за ознаками громадянства, віку, терміну проживання в країні, судимості за кримінальними справами, психічної й фізичної повноцінності. Висування кандидатів завершується реєстрацією їх.

На рішення виборців дуже впливає агітаційна кампанія, яка багато в чому визначає успіх чи невдачу претендентів. Тому організації й проведенню її приділяється особлива увага.

Для ведення виборчої кампанії і передовсім для її агітаційного етапу створюється спеціальний штаб, куди звичайно входять головний розпорядник, фінансовий агент, прес-секретар, політичний організатор, координатор графіка кампанії, технічний

секретар і помічники. До цього штабу примикають довірені особи, група підтримки кандидата, група соціально-політологічного забезпечення, що складається з професіоналів — політологів, соціологів, психологів, юристів та іміджмейкерів (фахівців з політичної реклами), а також активісти-добровольці й агітатори, спонсори кампанії та деякі інші її активні учасники.

Сучасні агітаційні кампанії звичайно ведуться відповідно до наукових рекомендацій і за чітко розробленим планом, який складається з таких основних елементів, як аналіз та оцінювання політичної ситуації й уразливих для кандидата місць, стратегія, тактика і графік кампанії, структура керування нею та її бюджет.

Будь-які вибори вимагають наявності чималих матеріальних (гроші, приміщення тощо), часових (час, необхідний для підготовки і проведення виборів, навчання апарату, друкування бюлетенів і передвиборних матеріалів, вироблення програми і виборчої стратегії, збирання засобів і т. ін.) та людських (люди, які беруть участь у виборчій кампанії) ресурсів. Без таких ресурсів вибори або взагалі не відбудуться, або дадуть явні переваги власникам електоральних ресурсів: представникам правлячого угруповання чи великого капіталу, власникам ЗМІ і т. ін.

На цій стадії увага зосереджується на імені кандидата — його треба зробити знайомим і таким, щоб він викликав інтерес у виборців. Потім основні зусилля спрямовуються на формування у виборців бажаного образу кандидата, який викликає позитивні емоції. Одночасно з використанням контрастів доцільно вести роботу з нейтралізації суперників свого кандидата. І лише потім роз'яснюється політична платформа кандидата.

Під час розроблення тактики участі кандидата в дебатах, особливо на телебаченні, важливо організувати діалог з сильнішими суперниками, причому бажано опонента поставити в ситуацію постійного виправдовування за свої дії чи минулі висловлювання, демонструючи одночасно свою позицію на вигідних для себе контрастах.

Ця робота пов'язана зі збиранням первинної інформації та моніторингом (відслідковуванням небажаних подій і раннім запобіганням їм), коли проводиться аналіз матеріалів преси, теле- і радіопередач, результатів спостережень експертів і громадської думки. Одночасно ведеться робота з підготовки виборчої платформи кандидата (програми), матеріалів для агітації електо-

рату, включаючи наочні матеріали (листівки, плакати, звернення до виборців, оголошення про зустрічі кандидата з виборцями тощо).

Ефективність цієї роботи підвищується, коли зроблено правильний вибір аудиторії (кому говорити), місця (де) і часу (коли), інформаційних каналів цілеспрямованого впливу (чим) за умови, що звернено особливу увагу на те, хто і як говорить.

У ході передвиборної боротьби ведеться фактично інформаційна війна, яка супроводиться викриваннями суперників, несподіваними акціями та рекламою переваг свого кандидата чи його партії.

Відома давно сформована практика нейтралізації неприємних для кандидата запитань з боку суперників чи виборців. Нерідко досить короткої відповіді: “Не робив” або “Усе було не так”. В умовах, коли наявність слабкостей кандидата не викликає сумнівів, багатьох виборців задовольнить визнання помилки з обіцянкою: “Тепер цього не буде”. Ще частіше у відповідь на неприємне запитання говорять про щось своє замість того, щоб відповідати по суті, чи просто відволікають аудиторію на щось інше, наприклад, на критику джерела інформації, про яке йшлося. Завжди важливо прагнути створити ситуацію співпереживання, емоційного впливу на виборців.

В умовах інформаційно-аналітичного супроводу виборчої кампанії звичайно використовують прогнозні оцінки. Вони не тільки служать для того, щоб забезпечити собі правильне сприйняття очікуваних змін ситуації, а й сприяють цілеспрямованому впливові на виборців у той чи інший бік. Відповідну роль тут відіграють результати соціологічних опитувань, в яких можливі свідомі перекручування в інтересах “замовника”, а то і просто фальсифікація.

Голосування і підбивання його підсумків — кульмінаційний етап виборчого процесу. У цей період безпосередньо виражається воля громадян, яка визначає склад органів влади.

У наші дні голосування здійснюється за допомогою спеціальних виборчих машин (перші зразки їх уже наприкінці 19 ст. почали використовувати в США) або виборчих бюлетенів. Останній спосіб голосування поширений набагато більше. Основним місцем голосування служать виборчі дільниці, хоча в деяких країнах,

наприклад у Швеції, дозволяється голосувати і поштою. В одних державах (Австрія, Австралія, Бельгія, Італія, ФРН та ін.) голосування розглядається не тільки як право, а й як обов'язок громадян, а за неучасть передбачаються грошові штрафи, громадський осуд чи інші покарання. У більшості ж країн голосування — справа добровільна.

Відразу ж після завершення голосування виборча комісія чи інший спеціальний виборчий орган починають підраховувати його результати. Між голосуванням і підраховуванням голосів не повинно бути перерви чи затримки, оскільки це може бути використане для різного роду фальсифікацій. У міжнародній практиці найчастіше бувають такі порушення правил голосування і підраховування, як виготовлення й облік зайвих виборчих бюлетенів, пряме приписування голосів одному з депутатів, вилучення бюлетенів, поданих за небажаного кандидата, та ін.

Аби запобігти підробкам і фальсифікації й забезпечити довіру громадян до результатів виборів, необхідний надійний контроль і за голосуванням, і за підбиванням його підсумків. Це забезпечується формуванням авторитетної виборчої комісії, яка користується авторитетом у конкуруючих партій, із залученням незалежних, у тому числі й міжнародних, спостерігачів, із присутністю спостерігачів і довірених осіб кандидатів безпосередньо на виборчих дільницях. Передбачено контроль за ходом голосування за умови невтручання безпосередньо в роботу членів виборчих комісій, але з правом звертати увагу на помилки, які допускаються, і вимагати усунення їх, наполягати на суворому виконанні норм закону про вибори.

Відсутність надійного контролю за ходом і результатами виборів може перетворити їх на інструмент маніпулювання, скомпрометувати їх в очах громадян, породити масові протести і загострити політичну ситуацію.

За підсумками виборчої кампанії доцільно проаналізувати пророблену роботу “по свіжих слідах”, такий аналіз завжди виявляється корисним у майбутньому.

Політичний менеджмент як інструмент управління політичними процесами

Менеджмент як теорія й практика управління

Серед комплексу суспільно-політичних наук і навчальних дисциплін теорія менеджменту найспівзвучніша реаліям сьогодення, нинішньому рівню розвитку суспільства, його вимогам, оскільки народжена ними, спрямована і постійно реагує на зміни, що відбуваються в житті суспільства, враховуючи їх неминучість. Це нова, поки що не закріплена теорія, що розкриває сутність і поступ сучасних процесів у сфері управління, виробництва, соціальної структури, соціальних відносин, включаючи і політичні.

Теорія менеджменту — міждисциплінарна галузь суспільного знання, що включає не тільки розділи з теорії управління суспільством, а й вивчає ті соціальні зміни, що відбуваються в управлінській думці в історичній ретроспективі, тобто розглядає теоретичну спадщину і практичну діяльність вчених, політиків і практиків.

Теорія менеджменту безпосередньо пов'язана з такими напрямками соціального знання, як історія, політична економія, соціологія і, звичайно ж, політологія. Сьогодні теорія управління поширилася не тільки у сфері діяльності й управління матеріального виробництва, а й у нових галузях — некомерційних закладах, у сфері освіти, охорони здоров'я тощо, а їхні керівники стали професійними менеджерами. Іншими словами, менеджмент набуває не просто соціального характеру (він завжди його мав), а загалом стає соціальним.

Відтак можна говорити про менеджмент керівництва країною, суспільством, економічний, соціальний, політичний та інші різновиди менеджменту.

Отже, менеджмент — це специфічна професійна діяльність, спрямована на наукову організацію праці, а також узгодження інтересів усіх, хто бере в цьому процесі участь.

Менеджмент (від лат. *menegment* — управляти) — процес управління матеріальними або людськими ресурсами в інтересах їхнього ефективного використання з метою досягнення стабільного розвитку підприємства, транснаціональної компанії, суспільства.

Виникнення менеджменту пов'язується з ім'ям американського вченого Ф. Тейлора. Подальший розвиток теорія і практика менеджменту одержала в другій половині 20 ст. У цей період було засновано: класичну або раціоналістичну школу (дослідження питання про відповідність фізичних та інтелектуальних даних людей виконуваним ними роботі); школу людських взаємин (вивчала соціально-психологічні чинники працівників виробництва, від яких залежить зростання продуктивності праці); школу взаємопов'язаних дій (управлінська концепція на основі поєднання досягнень науки про людську поведінку, психологію з процесом управління).

Основними функціями сучасного менеджменту є: планування, організація, мотивація, контроль. Зазвичай такі функції називають управлінськими функціями. Коротко розглянемо кожну з них.

Планування полягає у формулюванні мети управління об'єктом і шляхів досягнення її. Воно допомагає одержати уявлення про існуючий стан, напрями необхідного й вірогідного розвитку, а також про найефективніші способи реалізації поставлених завдань.

Організація відповідає на запитання щодо організаційної побудови об'єкта управління, його внутрішньої структурної ієрархії, конкретних завдань, повноважень і відповідальності підрозділів або окремих людей.

Мотивація використовується для створення відповідних матеріальних і моральних стимулів для працівників, щоб вони виконали свої обов'язки щодо об'єкта управління і суспільства в цілому.

Контроль полягає в ретельній перевірці виконання намічених планів, їхньої відповідності структурі організації, відповідності самої структури цілям організації тощо. Результати контролю використовуються в процесі вироблення нових управлінських рішень та коригування раніше прийнятих ухвал і організаційних заходів.

Реалізація управлінських функцій потребує не тільки певних управлінських рішень, а й наявності необхідної інформації для

прийняття згаданих рішень і зворотного зв'язку у виконанні раніше прийнятих управлінських рішень.

Структура менеджменту включає:

- загальний менеджмент (управління підприємством);
- виробничий менеджмент (управління виробничою діяльністю підприємства);
- кадровий менеджмент (управління трудовими ресурсами, персоналом);
- фінансовий менеджмент (управління фінансами).

Сучасний менеджмент розвивається за такими *основними напрямками*:

- орієнтація на всебічне використання людського фактора;
- своєчасне оновлення техніки, технології, товарів;
- всебічний облік вимог ринку, гнучке пристосування виробництва, торгівля та обслуговування залежно від попиту.

Викладені вище дані про менеджмент як теорію і практику управління економікою можна застосувати в політичній діяльності, яка лише за умови політичного управління (менеджменту) буде мати цілеспрямований, науково обґрунтований зміст.

Поняття, функції та види політичного менеджменту

Що ж собою являє політичний менеджмент?

Політичний менеджмент як один із різновидів менеджменту являє собою таку систему управління, в основі якої покладено політичні процеси, передбачення їх наслідків, вироблення рекомендацій для політичного керівництва та забезпечення реалізації їх у політичній практиці.

У системі сучасного управління поняття “політичний менеджмент” вживається в багатьох значеннях. Виділимо із них чотири найбільш вживані:

1) політичний менеджмент як соціальний інститут, який впливає на все політико-правове життя сучасного суспільства, суспільну, масову свідомість населення, структуру влади, політичну діяльність громадян;

2) політичний менеджмент як сукупність людей (менеджерів), які професійно зайняті політичною діяльністю в сучасному

ринковому демократичному суспільстві або ж мають реальні механізми впливу на формування політики завдяки наявності у них політичних, економічних, психологічних, організаційних та інших важелів влади;

3) політичний менеджмент як наукова дисципліна, яка комплексно вивчає політичні, економічні, організаційно-технологічні, правові, психологічні та деякі інші аспекти, механізми управління політичною діяльністю в суспільстві. Іншими словами, йдеться не про якийсь-там частковий вплив з використанням лише обмежених (для прикладу, тільки політичних) важелів, а про комплексний вплив на політику, політичні рішення, що приймаються в суспільстві;

4) політичний менеджмент як мистецтво (“ремесло”) політичного управління та регулювання, тобто йдеться про розроблення, використання, удосконалення відповідних методів, засобів, технологій та інших чинників впливу на політичні процеси і відносини.

Політичний менеджмент являє собою спробу осмислити найважливіші тенденції формування сучасного типу управління, спроектувати таку модель політичного управління, якій би були притаманні конструктивність, компетентність, професіоналізм, установка на гуманістичні цінності.

Становлення ринкових відносин потребує підготовки висококваліфікованих політичних і управлінських кадрів для роботи в органах місцевого самоврядування, громадських об'єднаннях, політичних партіях і комерційних структурах в ролі спеціалістів з політичної іміджології, політичної герменевтики, політичної комунікації, політичного лобіювання та ін.

Політичний менеджмент як наука про концептуалізацію політичної дійсності включає:

- маркетинговий аналіз кон'юнктури політичного ринку й формування відповідного іміджу “політичного товару” — організації, лідера, кандидата, політичної платформи;
- політичне забезпечення бізнесу;
- вивчення політичних і соціокультурних чинників, які впливають на ділову активність;
- зв'язок із громадськістю та професійне політичне лобіювання;
- оволодіння мистецтвом роботи з людьми й організаціями;
- опора на моральні, етичні, естетичні цінності.

Узагалі політичний менеджмент полягає в безпосередньому розгляді і втіленні в життя політичних рішень, розробленням яких займається спеціалізована група людей (політична, правляча еліта та ін.). Така група ставить собі за мету домогтися виконання політичних рішень і відповідної поведінки членів суспільства за допомогою правових норм, умовлянь та маніпуляцій.

Політичне рішення — це завжди процес, який починається з появи політичної проблеми і закінчується з вирішенням її.

Політичне рішення — це і спосіб реалізації інтересів учасників політичних подій. Політичне життя суспільства не зводиться до взаємин тільки тих, у кого влада в руках, і підлеглих. Воно є взаємодією інтересів різних учасників політичних подій, які мають на меті щось своє.

Політичне рішення представляє і засіб розв'язання конфліктних політичних ситуацій. Зазвичай вони розв'язуються за допомогою не одного, а здебільшого цілої серії політичних рішень, кожне з яких повинно стати кроком політичної мудрості, уважності, обережності та згоди, тому що йдеться про стикування інтересів протилежних, а нерідко й антагоністичних.

Політичне рішення — це й усвідомлений вибір суб'єктом діяльності варіанта дій з багатьох можливих. Даний варіант політичного рішення прямо пов'язаний з такими умовами прийняття його, як воля і відповідальність: чим вищий статус суб'єкта, який приймає рішення, в піраміді учасників політичних подій, тим вищий ступінь його волі у виборі варіантів дій, але водночас і вищий рівень його соціальної відповідальності за обраний варіант.

Політичне рішення — це ще й вольове зусилля того, хто приймає рішення. Досягти наміченого результату — це значить урахувати можливу протидію інших учасників політичних подій, отже, передбачити витрату значних вольових зусиль на реалізацію його.

Відтак, політичне рішення — це складне діалектичне переплетення об'єктивного і суб'єктивного в політичному процесі. При цьому в того, хто приймає рішення, завжди буде велика спокуса збільшити частку суб'єктивного в майбутньому рішенні. Надійною перепоною для такої спокуси служить дотримання низки вимог.

Доцільність ухвалення рішення. Навіщо приймається рішення? З якою метою? Для чого? — запитання далеко не риторичні. Чи бажає політик виявити, показати себе в політичному процесі, чи

він проштовхує рішення в інтересах дуже вузького угруповання, чи вирішується проблема широкої суспільної значущості — усе це треба з'ясувати ще до початку роботи над політичним рішенням.

Своєчасність розроблення рішення. Усяка політична дія, тим більше політичне рішення, повинні відбуватися вчасно. Класичним прикладом дотримання цієї вимоги можна вважати знамените висловлювання: “Учора було рано, завтра буде пізно, владу варто брати сьогодні”.

Системність урахування чинників, значущих для ухвалення рішення. Всебічність і повнота аналізу й оцінка всіх даних про ситуацію, яку варто змінити політичним рішенням, всебічність і повнота аналізу й оцінка всіх наслідків політичного рішення, що приймається, — ось сучасний стиль діяльності серйозного політика.

Відповідність прийнятого рішення чинним у суспільстві правовим нормам, законам. Політичні рішення, особливо радикального характеру, приймаються і реалізуються на тлі вже сформованих суспільних відносин, закріплених системою прийнятих у суспільстві нормативних актів. Дуже важливо, щоб нові прийняті рішення не виходили за рамки цієї системи.

Підпорядкованість процесу приймання й реалізації рішення дії загальних принципів людської діяльності, таких, як науковість, реальність, конкретність, конструктивність, альтернативність, оптимальність, можливість контролю.

У суспільстві з досить високим рівнем політичної культури прийняті рішення в основному відповідають викладеним вище основним вимогам, і тому реалізація їх не порушує цілісності і стабільності політичної системи суспільства в цілому. А там, де ці вимоги не враховуються чи враховуються не повною мірою, прийняті політичні рішення нерідко призводять до серйозних політичних і економічних криз.

Необхідність прийняти політичне рішення виникає в умовах конкретної політичної ситуації. Навіть у ситуації, коли суспільство перебуває у відносно стабільному стані, коли “верхи” і “низи” взаємно задоволені раніше прийнятими політичними рішеннями, не пред'являють претензій один до одного, у центр приймання політичних рішень надходить інформація про незадоволеність інтересів якого-небудь учасника політичної події. Причини цього можуть бути дуже різними: недостатнє опрацювання попередніх рішень чи недовиконання їх, нова економічна ситуація в

суспільстві, зміна політичного курсу правлячої еліти, нові претензії учасників політичних подій та ін.

Причини різні, а висновок один — треба приймати рішення, щоб змінити ситуацію. Суб'єкт керівництва має скласти схему ухвалення рішення на базі відповідей на такі запитання:

1. Хто буде приймати рішення?
2. У чому його зміст?
3. Коли приймати рішення?
4. Як його приймати?
5. На якому рівні його приймати?
6. Характерні риси ситуації.
7. Клас (чи підклас) даного рішення.
8. Навіщо його приймати?

Схема приймання політичного рішення дуже непроста. Для прикладу відповімо на запитання: хто буде приймати рішення? До таких осіб належать індивіди, які несуть державну чи юридичну відповідальність за певні політичні рішення; ті, хто постачає їх інформацією; ті, хто визначає, яке з альтернативних рішень треба взяти до уваги; ті, хто належить до наймогутніших економічних, політичних, військових і суспільних еліт; експерти, які беруть участь в обговоренні проблемних ситуацій. Іншими словами, рішення готує велика група людей — так звана команда суб'єкта політики.

Тут виникає багато додаткових питань: як формується така команда, хто до неї входить, які відносини складаються всередині команди і наскільки її склад адекватно відбиває позицію і погляди самого суб'єкта політики.

Процес ухвалення політичного рішення розпадається на окремі етапи чи стадії. До цього питання є кілька підходів. Але більшість дослідників, зокрема, американські політологи Д. Марч, Т. Саймон і Г. Ласвел, виділяють такі етапи процесу ухвалення рішення:

- постановка проблеми;
- збирання інформації. Аналіз висхідних і всіх додаткових даних;
- пошук найефективніших альтернативних рішень, порівняльний аналіз їх і вибір оптимальної альтернативи як плану дій;
- ухвалення рішення;
- реалізація політичного рішення;
- оцінка ефективності рішення, підбиття підсумків.

Кожна з цих фаз процесу ухвалення рішення досить складна за змістом, потребує тривалого часу для якісного відпрацювання

її елементів у відповідній послідовності. Серйозних зусиль потребують перші фази, пов'язані зі збиранням інформації. Корисність, повнота, вірогідність, новизна і цінність — це якості, яким повинна відповідати інформація, щоб виконати своє призначення як джерела прийняття рішень.

Серед інших елементів процесу ухвалення політичного рішення четверта фаза — фаза приймання — є найвідповідальнішою, тому той, хто приймає рішення, зобов'язаний скрупульозно виконувати напрацьований політичною практикою алгоритм *ухвалення рішення*, що включає в себе кілька аспектів.

Уточнення об'єкта політичного рішення. Таким чином з'ясується, хто з учасників політичних подій бажає змін, кому з них необхідно прийняти рішення. При цьому враховуються союзники такого учасника і ті, хто побічно зацікавлений в ухваленні рішення, а також ті, чиї інтереси буде ущемлено. Таким чином, суб'єкт політики одержує повну ясність: хто з учасників політичних подій підтримуватиме рішення, що приймається, і хто опиратиметься йому.

Виявлення системи інтересів. При цьому головна увага зосереджується на з'ясуванні, чого бажають учасники політичних подій від прийнятого політичного рішення. Ураховується весь спектр політичних інтересів, особливо тих, які нині не задоволені і передбачається задоволення їх майбутнім рішенням. Суб'єкт політики визначає характер, зміст і радикальність майбутнього рішення, ступінь задоволеності інтересів більшості учасників політичних подій, а значить — ступінь вирішеності проблеми, яка й викликала необхідність ухвалити рішення.

Визначення недоліків, конкретних вад прийнятого політичного рішення: чого саме немає, що конкретно необхідно змінити, щоб задовольнити інтереси "скривджених" учасників політичних подій; з'ясування точної адреси "слабкої" ланки політичної структури, політичної системи тощо, тобто з'ясування того, яку ваду треба усунути обов'язково.

Визначення кінцевої мети прийнятого рішення. Будь-яка політична дія повинна бути доцільною. Однак не завжди кінцева мета виявляється в самому рішенні. Суб'єкт політики зобов'язаний формувати мету майбутнього рішення на основі багатьох критеріїв. За рівнем впливу на об'єкт мета може ставитися як стратегічна, так і тактична, чи оперативна; за часом дії вона може бути довго-, середньо- і короткостроковою; мета може різнитися за масштабами

і рівнями політичної ієрархічної структури, за пріоритетністю інтересів і за ступенем обов'язковості для різних учасників політичних подій. У будь-якому разі суб'єкт політики, приймаючи рішення, зобов'язаний ставити собі ясну й обов'язково досяжну мету.

Визначення комплексу засобів реалізації своїх цілей. Визначаючи їх, суб'єкт політики неодмінно зіткнеться з непростими завданнями. Перше з них — виявити перевагу одного з двох найвідоміших постулатів у пошуку засобів: або “мета виправдовує засоби”, або “мета, досягнута несправедливими засобами, не є праведною метою”. Друге завдання — обов'язково узгодити свої цілі й засоби реалізації з цілями й засобами інших учасників політичних подій.

Виявлення головної об'єктивної суперечності, “зняття” якої становить основну розв'язувану проблему. Але той, хто приймає рішення, — не тільки політик, а й людина. Тому в складі основної розв'язуваної проблеми для нього існуватиме і його суб'єктивне бачення приблизно в такій тріаді: “хочу, але не можу”, “можу, але не хочу” та “і не хочу, і не можу”. І не завжди відомо наперед, який з цих складників основної розв'язуваної проблеми стане для суб'єкта політики пріоритетною.

Визначення альтернативних варіантів розв'язання головної політичної проблеми. При цьому слід виходити з того, що кожний варіант розв'язання проблеми має набір як позитивних, так і негативних властивостей. Отже, для розв'язання проблеми треба грамотно порівняти всі варіанти; зробити гранично обґрунтований вибір справді найкращого варіанта реалізації прийнятого рішення. Термін “найкращий” потребує тут додаткового пояснення: для кого найкращий — для того, хто приймає рішення, чи для найбільше зацікавленого учасника політичних подій? Найвірогідніше, що найправильнішою буде така відповідь: найкращий для суспільства, для всіх учасників політичних подій. Саме за такого вибору варіанта дій досягається найвищий рівень соціальної відповідальності суб'єкта політики за прийняте політичне рішення.

Зрештою, таке рішення повинне бути відповідним чином оформлене, документально закріплене. Але в даному пункті алгоритму не йдеться про документальну форму рішення, це — технічна деталь. Йдеться про необхідність для суб'єкта політики оформити своє рішення за так званим принципом дерева рішень. Досягнення бажаного результату на фазі “виконання” може відбуватися за трьома основними напрямками (по гілках “дерева

рішень”). Продуктивна гілка — не найшвидша, не найекономніша, але стовідсотково забезпечує потрібний результат. Оптимальна гілка забезпечує результат у даній конкретній ситуації, при цьому можливі застереження, відступи, компроміси та тимчасові виграші. Можлива, нарешті, і непродуктивна гілка, рух по якій може призвести до серйозних помилок (зумисних і незумисних) на різних стадіях процесу ухвалення рішення.

Зазвичай у політичній практиці використовують два методи приймання рішень: раціонально-універсальний (“кореневий”) і послідовних обмежених порівнянь (“метод гілок”), загально-визнаним автором останнього є Ч. Ліндблом. Останнім часом використовується також і мішано-сканівний метод.

Раціонально-універсальний метод передбачає врахування всіх можливих варіантів і цінностей. Він потребує максимальної об'єктивності та неупередженості на основі систематично одержуваної інформації. Цей метод дуже популярний серед громадян, опозиційно налаштованих до уряду. Але його важко застосовувати в ситуаціях, які вимагають оперативного прийняття рішення. Крім того, використання його нагтовхується на певні труднощі, коли треба повністю врахувати чинники, свідомо вибрати одну з можливих альтернатив, розрахувати і мінімізувати втрати і здійснити підхід за схемою “мета — засіб”. А головний аргумент тих, хто критикує даний метод, — саме в складностях ідентифікації тієї чи іншої проблеми.

“Метод гілок” (інкрементальний підхід, тобто поступове нарощування шляхом додавання малих величин) — найбільше поширений як метод послідовних, обмежених порівнянь. Суб'єкти управління прагматично відбирають серед імовірно відомих найприйнятніший варіант, причому плануються невеликі конкретні кроки для досягнення мети і перевага віддається прийнятним, а не максимально ефективним варіантам. Ця модель спрощує процес приймання рішень.

Великого поширення набув мішано-сканівний метод приймання рішень, тобто такий, який забезпечує масштабний, фундаментальний процес приймання рішень і наступне розроблення їх. Він поєднує раціональний підхід до одних елементів проблеми і поступальний, менш деталізований аналіз — до інших. Цей метод поєднання переваг двох згаданих вище методів дає змогу своєчасно пристосуватися до швидкоплинної ситуації.

Політична практика показує, що й найближчі рішення залишаються тільки документальними пам'ятками, якщо немає механізму виконання їх.

У різних ситуаціях ці механізми можуть бути різними, але є елементи, які необхідні для кожного механізму реалізації політичного рішення. Серед них: персональна відповідальність людей за виконання даного рішення; чітко визначені джерела фінансового, матеріального та іншого забезпечення виконання рішення; координація роботи механізму реалізації даного рішення з роботою інших механізмів політичної структури; постійний контроль за ходом виконання політичного рішення тощо.

Таким чином, розглянутий алгоритм ухвалення політичного рішення дає суб'єктові політики змогу забезпечити досить високий науковий рівень розроблення, а відтак і досягнення бажаного політичного результату. Однак цього не завжди буває достатньо. Досягає бажаного результату в політиці той, хто приймає рішення й обов'язково включає в роботу паралельно з алгоритмом на тій же, четвертій, фазі процесу ще одну політологічну технологію, яка називається інформаційно-аналітичною базою підтримки ухвалення політичного рішення. Названа політологічна технологія містить у собі такі елементи:

- оцінювання рівня інформованості учасників політичних подій про проблемну ситуацію, врахування цього рівня при оцінюванні сили їхнього впливу на ухвалення можливого рішення;
- систематизація політичних подій з урахуванням їхньої відповідності рівню активності різних учасників політичних подій;
- оцінювання ступеня політичної активності учасників політичних подій у їхньому ставленні до рішення, що приймається (за відомою схемою: висловлення наміру — дії — насильство);
- політичний моніторинг — відстежування і раннє запобігання найбільш небажаним діям з боку будь-яких учасників політичних подій щодо рішення, яке готується;
- процедура (за особливою технологією) протидії опозиційним силам у ході приймання й реалізації політичного рішення;
- виявлення ієрархії дій (і на підтримку, і на протидію) учасників політичних подій з приводу ухвалення політичного рішення (за схемою: головне — необхідне — другорядне);
- політичний контент-аналіз позицій прихильників і супротивників рішення;

- експертна оцінка для аналізу проблемної ситуації і для вибору альтернатив прийнятому рішенняю;
- прогнозування можливої долі політичного рішення, що готується, і кінцевих результатів реалізації його;
- глибоке якісне відпрацювання всіх елементів алгоритму ухвалення політичного рішення.

Сучасна політологія виокремлює такі види політичного менеджменту: менеджмент виборчої кампанії і менеджмент правлячої команди. При цьому процес управління може розглядатися на різних рівнях управлінської ієрархії: загальнодержавному, регіональному, місцевому, галузевому та ін.

Менеджмент виборчої кампанії

Загально визнано, що всебічну й універсальну структуру політичних управлінських технологій відтворює менеджмент виборчої кампанії. Основними складниками процесу її проведення є наступні ключові етапи: формування команди, аналіз політичної ситуації, визначення стратегії та тактики, організація агітаційних заходів.

Процес організації й проведення виборчої кампанії політичного лідера (президента чи депутата законодавчого органу) надзвичайно складний. Він потребує не тільки значних матеріальних та фінансових ресурсів, відповідного політичного й інтелектуального потенціалу кандидата, а й добре зорганізованої команди професіоналів, що повною мірою володіють усіма технологіями політичного менеджменту.

Принципове питання, яке має вирішити кандидат, це формування працездатної команди і розподіл функцій серед членів команди. Кількість членів не повинна перебільшувати відоме "психологічне число" 7 плюс-мінус 2 особи. В ідеалі команда кандидата має бути своєрідним прототипом майбутньої урядової команди. Однак у житті все набагато складніше, а тому передбачити долю всіх членів команди неможливо.

До складу команди, як правило, включають: головного менеджера, радників з економіки, внутрішньополітичних питань, проблем зовнішньої політики, прес-секретаря й фахівця, що створює відповідний імідж.

Офіційною частиною команди кандидата після його реєстрації є довірені особи, які мають юридичні повноваження представляти кандидата в стосунках з виборчими комісіями, органами влади і засобами масової інформації.

Під час організації проведення виборів бажано також утворити неформальні групи підтримки. Одну з них можна створити в складі досить відомих і популярних представників творчої та наукової інтелігенції, що може використовуватися як “ретранслятор” ідей кандидата, інша ж буде займатися організаційно-методичною та науково-інформаційною роботою.

Функціонально команда кандидата повинна мати такі структурні підрозділи: групи політичного аналізу, преси, планування, розповсюдження матеріалів, підготовки статей і виступів, роботи з органами місцевої влади, організації масових заходів; службу редагування підготовлених виступів і заяв (у складі психологів, правників, мовників та ін.), “бригаду швидкого реагування”, котра покликана вивчати громадську думку, визначати рейтинг кандидата, окремих його програмних настанов тощо й оперативно вносити корективи в стратегію й тактику передвиборчої боротьби.

До початку передвиборчої кампанії важливо мати об’єктивну, ґрунтовну інформацію про політичну ситуацію в країні і в передбачуваному виборчому окрузі.

Для всебічної оцінки ситуації у виборчому окрузі важливо мати інформацію про таке:

- історичні та географічні особливості округу;
- соціально-демографічний портрет округу;
- соціально-економічну структуру, стан, проблеми й перспективи розвитку промисловості, сільського господарства, сфери обслуговування та ін.;
- транспортну мережу;
- діяльність політичних партій, суспільних організацій, груп тиску, неформальних структур тощо;
- межі виборчих дільниць, кварталів, вулиць із зазначенням кількості виборців (карту округу);
- типологію виборців;
- політичні традиції голосування виборців на попередніх виборах, референдумах, опитуваннях громадської думки та ін.;
- наявність впливових, авторитетних осіб — неформальних лідерів;

- найвпливовіші засоби масової інформації, їх адреси, телефони;
- конкурентів тощо.

Особливо важливою є інформація про політичні традиції голосування виборців на виборах, референдумах, опитуваннях громадської думки. Актуальність і необхідність отримання такої інформації по даному виборчому округу (село, селище, місто, район та область) викликана необхідністю вирішення проблем обрання виборчого округу, побудови стратегічної лінії кампанії та конкретної тактики поведінки під час організації передвиборчої агітації.

Результати попередніх виборчих кампаній та референдумів є своєрідним варіантом соціологічних досліджень, вони допомагають дослідити напрями еволюції громадської думки і зробити належні висновки. Скажімо, знаючи, з яким результатом на попередніх виборах переміг певний політичний лідер, маючи результати подальших соціологічних досліджень та рейтинг цього політика, його місце в ієрархії політичної і правлячої еліти, можна реально оцінити свої шанси в боротьбі проти нього, якщо цей депутат (міський голова, глава адміністрації) знову збирається балотуватися в даному виборчому окрузі.

Оцінюючи політичну ситуацію, бажано все-таки не обмежуватися результатами попередніх виборів та аналізом впливовості політичних структур й окремих політичних лідерів, які діють у даному виборчому окрузі. Стратегічну, ключову інформацію можуть дати професійно проведені соціологічні та соціопсихологічні дослідження. Такі дослідження допомагають оцінити не тільки загальнополітичні настрої виборців, а й рівень популярності окремих лідерів — потенційних кандидатів на балотування. Цей попередній, стартовий рейтинг у поєднанні з психологічною мотивацією політичної поведінки виборців має стати серйозною основою для остаточного прийняття рішення про балотування в даному виборчому окрузі.

Основні положення стратегічної лінії виборчої кампанії ґрунтуються на результатах аналізу політичної ситуації. Якщо перший стратегічний крок — вибір округу — уже здійснено, варто зробити попередні висновки:

- з’ясувати сильні й слабкі сторони свої та своїх опонентів, провести їх порівняльний аналіз з урахуванням політичної ситуації в даному окрузі й країні загалом;

- проаналізувати ситуацію, що склалася у виборчому окрузі (демографічну, історичну, географічну, економічну, соціальну та ін.);

- визначити коло питань, принципово важливих для виборців даного округу, сформулювати у своїй програмі відповіді на них;

- сформулювати основні принципи проведення виборчої кампанії та засоби їх реалізації (тобто стратегію й тактику організації виборів).

Визначивши на основі інформації по виборчому округу та персоналіях (про що ми вже говорили раніше) основні тези своєї програми, бажано врахувати такі принципи підготовки власне документа:

- програма повинна містити відповіді на найбільш актуальні для виборців питання: соціально-економічні, політичні, екологічні, етнокультурні, лінгвістичні тощо;

- архітектура програми може бути довільною, але структурованою, кількість змістових блоків не повинна перевищувати дев'яти;

- процедура створення передвиборчої програми має бути такою: спочатку до неї включають “усе, що треба”, а потім відкидають “усе, що можна”;

- поліграфічне відтворення програми та мова викладу повинні створюватися з урахуванням рівня загальної, політичної й психологічної культури виборців та часу засвоєння текстової інформації пересічним виборцем.

Готуючи програму, бажано передбачити, за які слабкі місця можуть “учепитися” конкуренти, розробляючи свої протидії методом створення негативного іміджу програми та самого супротивника.

Якщо програма кандидата складена без урахування подальших політичних кроків опонента, зміни політичної кон'юнктури, стереотипів, які домінують у суспільній свідомості, фахівці в галузі політичної реклами, які працюють на протилежній табір, можуть істотно підірвати його шанси на успіх.

Стратегія виборчої кампанії може будуватися за такими напрямками:

- декларування причетності до певного передвиборного блоку, політичної партії, владної структури, політичного лідера та ін.;

- створення міжособистісного ідеологічного контрасту кандидатів: цей метод суто психологічний і побудований на

порівнянні їхніх особистісних характеристик, соціально-психологічних рис, віку, зовнішності, статі, освіти тощо;

- ставка на базову проблему, яка є актуальною для певного округу чи регіону;

- формування позитивного іміджу кандидата: йдеться, зокрема, про такі якості, як чесність, увага до інтересів людей, уміння усвідомити себе лідером, поєднання слова та діла тощо;

- створення негативного іміджу конкурентам: не варто “атакувати” сильні сторони програми та іміджу опонента, слід знаходити його вразливі риси (непрофесійність, необов'язковість у ділових стосунках);

- утворення передвиборних коаліцій;

- ставка на владні суспільно-політичні структури та засоби масової інформації;

Стратегія виборчої кампанії має бути викладена письмово обсягом не більше однієї сторінки. Потім треба скласти об'ємний і детальний план проведення кампанії, в якому висвітлити всі основні тактичні дії на весь час проведення виборів.

Тактика передвиборної боротьби обов'язково повинна узгоджуватися зі стратегією намічених дій. Навіть якщо й вдалося знайти якийсь новий, досить ефектний і цікавий тактичний хід, який, проте, не узгоджується з виробленою лінією, від нього краще відмовитися.

Названі лише основні елементи стратегії виборчої кампанії, що характерні для світової практики, далеко не кожній кампанії всі вони притаманні. І це зрозуміло, бо не за будь-яких умов застосування тих чи інших засобів політичної боротьби є доцільним та ефективним. У кожному окремому випадку треба ретельно проаналізувати передвиборну ситуацію, перш ніж обрати єдино правильну стратегію, що веде до перемоги.

Менеджмент правлячої команди

Ефективність влади у будь-якій державі чи громадсько-політичному об'єднанні залежить, насамперед, від професіоналізмуправлячої команди.

Під терміном “правляча команда” слід розуміти такі центри приймання рішень, як адміністрація президента, національний або регіональний уряд (кабінет міністрів, міністерство, відомство, виконком тощо). Аналогічні критерії можна використовувати і щодо правління політичної партії або громадсько-політичної організації, керівництва фірми, банку, компанії тощо.

Аналізуючи процес створення правлячої команди, слід розглядати його внутрішні і зовнішні аспекти. Внутрішні полягають у логіці передвиборних угод з політичними силами всередині передвиборної кампанії, а зовнішні — у міркуваннях щодо розширення соціальної бази підтримки правлячої команди. Отже, під час формування правлячого кабінету лідер, який досяг на виборах або в інший спосіб такого права, добираючи кадри для своєї команди, мусить керуватися професійними, політичними й психологічними критеріями.

З політичними критеріями, здається, усе ясно. Уклавши на передвиборному етапі угоди з окремими політичними силами і лідерами, переможець мусить розраховуватися з ними керівними портфелями своєї адміністрації. Це — аксіома, забувши яку, годі й сподіватися на підтримку в майбутньому.

Але якщо керуватися лише політичними міркуваннями, забувши про професійну підготовленість членів правлячого кабінету, на успіх не можна розраховувати. Як би там не було, члени урядової команди мусять бути професіоналами в даній справі. У зв'язку з цим виникає питання співвідношення в складі правлячого кабінету політичних і кар'єрних чиновників (останніх у нас здебільшого іменують апаратниками). Варто зауважити, що загальної формули (або конкретних відсотків необхідної кількості, скажімо, апаратників) ніхто не дасть, насамперед через надзвичайну делікатність цієї справи, її залежність як від політичної обстановки в суспільстві загалом, так і від конкретного впливу окремих соціальних груп та їхніх лідерів на лідера правлячого кабінету.

Головні завдання правлячої команди такі:

Підбір професійно підготовлених кадрів в апарат управління та організація їхньої роботи. Політичний досвід свідчить, що правлячий кабінет формується із членів передвиборної команди, точніше, з її частини, представників інших політичних сил, які дають згоду дотримуватися командної стратегії.

Управлінський досвід свідчить, що будь-який керівний колектив передбачає присутність у ньому осіб, які “грають” такі ролі: “голова”, “секретар”, “генератор ідей”, “аналітик”, “інформатор”, “психолог”.

З погляду ефективності роботи правлячого кабінету особливе значення мають психологічні чинники, які виявляються через міжособові (міжперсональні) стосунки членів команди. Якщо між ними не буде злагоди, порозуміння, ділової морально-психологічної атмосфери, успіх діяльності кабінету буде вельми проблематичним. Зрештою, останній чинник може переокреслити роботу навіть і високопрофесійної, політично збалансованої команди.

Скажімо, голову часом сприймають негативно через надмірну (або недостатню) жорсткість, невміння організувати розподіл обов'язків тощо. Секретар інколи буває нудним і дуже настирливим. Він може втратити перспективу, потонути в деталях. Генератора ідей часто “заносить” у такі теоретичні хащі, з яких нелегко вибратись. Аналітик може безтактно оцінити вистраждані пропозиції інших. Організатор буває надміру впертим і недостатньо гнучким, інформатор — непостійним і недостатньо організованим, а психолог — не таким працьовитим, як видається на перший погляд. Усіх цих проблем можна уникнути, якщо знати й аналізувати сильні й слабкі сторони кожного члена правлячого кабінету з урахуванням соціопсихологічних ролей, які вони обрали, оптимально використовувати їх можливості, маючи за мету досягнення кінцевого результату — ефективної роботи й адекватної ситуації урядових рішень.

Зрозуміло, що даний розподіл ролей є досить умовним. У реальних колективах часто трапляються випадки, коли окремі особи поєднують у собі рольові функції в їхніх різних співвідношеннях. Єдине зауваження: не може бути двох і більше голів і генераторів ідей, оскільки це може призвести до безплідних дискусій і до розколу.

Інформаційне забезпечення роботи правлячої команди. Збирання, оброблення та інтерпретація інформації — найважливіший етап, оскільки від вірогідності інформації залежить оптимальний варіант прийнятих рішень, а відтак — й ефективність управління. Інформаційно-дослідницька служба зобов'язана щодня готувати стандартний пакет інформаційних повідомлень засобів масової інформації для політичного керівництва. Новини повинні

подаватися без купор, оскільки будь-яке введення внутрішньої цензури може “підставити” керівника, який уповноважений приймати відповідальні рішення.

У масштабах держави бажано налагодити систему інформування органами державної статистики, силовими структурами, науково-дослідними установами. Важливо всебічно використовувати соціологічні дослідження, аналіз публікацій преси, повідомлень радіо і телебачення, листів і звернень до громадян, урядових структур. Інформаційна система має реалізувати три цілі:

- попереджувальну, або запобіжну (помічати події, які виходять за межі звичайного сигналу тривоги);
- освітню (передавати необхідні факти разом з відвертою й компетентною оцінкою їх фахівцями, яким можна довіряти);
- прогностичну (довідуватися про можливі дії, час їхнього початку, прогностичний вплив на зміну ситуації).

Вибір моделі та технологій ухвали урядових рішень. Управління діяльністю урядової структури (адміністрації президента, уряду, міністерства, відомства і т. ін.) передбачає побудову структури управління, налагодження інформаційних потоків, відпрацювання моделі та процедур прийняття рішень. Невід’ємними передумовами вибору моделі й визначення технології ухвали урядових рішень мають бути: правове поле, функції і традиції об’єкта управління.

Під правовим полем розуміють повноваження, наприклад, президента країни або уряду, визначені конституцією або іншими законодавчими актами (законами, постановами, указами, розпорядженнями). Щодо функцій і традицій у діяльності владних структур, то йдеться про те, що в різних країнах інститут президентства, наприклад, має свої відмінності. Так, у США президент водночас очолює уряд і несе відповідальність за його діяльність. У Франції і Польщі президент хоча й є найвищою посадовою особою в державі та головою виконавчої влади, проте поряд з ним відповідальність за стан справ у державі несе прем’єр-міністр. Інша ситуація в Німеччині, де президент виконує чисто представницькі функції, їх можна порівняти за статусом і функціональними обов’язками, скажімо, англійської королеви або японського імператора, які є лише символами нації. В Україні Президент є головою держави, а виконавчу владу очолює прем’єр-міністр, який підконтрольний Верховній Раді та відповідальний перед Президентом України. Ці політичні традиції, закріплені

правовими нормами, мають враховуватися для забезпечення суспільно-політичної системи в цілому.

Узагалі процес прийняття будь-якого політичного, урядового або іншого рішення передбачає такі етапи:

- збирання, оброблення й інтерпретування інформації;
- виділення альтернативних проектів рішень;
- вибір на основі ухвалених процедур залишкового варіанта рішень із наявних альтернатив;
- реалізація на практиці прийнятого рішення;
- контроль за виконанням даного рішення;
- коригування (у разі потреби) цього рішення.

Існує три основні моделі приймання рішень: формальна, змагальна і колегіальна.

Формальна — передбачає наявність чітко побудованої ієрархії системи комунікації та процедур проходження інформації, відхід від яких не допускається.

Змагальна — сприяє висуненню альтернативних інформаційних потоків та відповідних проектів рішень. Така модель приймання рішень є відкритою для надходження альтернатив не тільки загальноприйнятим шляхом знизу вгору, а й обминаючи окремі ланки бюрократичної ієрархії.

Колегіальна — потребує колективного пошуку оптимального проекту рішення. Тут на відміну від змагальної моделі діяльність центру приймання рішень полегшується роботою колегіальних команд, які будуються незалежно від соціального статусу працівників апарату й їхньої належності до певних організаційних структур. У змагальній моделі все-таки зберігається певна ієрархія, хоч інколи санкціонується надходження альтернатив із середньої ланки безпосередньо в центр приймання рішень без узгодження з чиновниками вищого рівня.

Кожна з описаних моделей приймання рішень має свої і сильні, і слабкі сторони.

Формальна модель завдяки чіткій структурі проходження інформації й проектів рішень забезпечує старанний аналіз альтернатив і зберігає час центру приймання рішень. Але такий підхід не сприяє відкритому обговоренню проблеми, а в разі кризової ситуації не дає змоги оперативно реагувати на зміну ситуації. Крім того, існує й реальна загроза деформування інформації в процесі проходженні її інстанціями.

Змагальна модель потребує набагато більше часу й енергетичних витрат центру приймання рішень через фрагментарність інформації та суб'єктивність її відбору. У разі використання даної моделі виникає загроза реалізації суб'єктивних інтересів окремих людей і структур за рахунок загальних інтересів об'єкта управління (держави в цілому, адміністрації, уряду тощо).

Колегіальна модель вимагає від центру приймання рішень (від лідера) надто багато часу для міжособового спілкування, усереднює рольові статуси членів адміністрації, а їхня спільна діяльність сприяє так званому груповому мисленню, коли команда “заиклюється” лише на власних ідеях.

Використання тієї чи іншої моделі приймання рішень значною мірою залежить не тільки від правової регламентації й традицій управління, а й від психологічних характеристик особистостей, від яких залежить прийняття урядових або політичних рішень. Наприклад, якщо людина більшість свого часу провела в чітко побудованих структурах (в армії, державному апараті тощо), вона тяжіє до використання формальної моделі приймання рішень. Колегіальну модель насамперед використовуватиме людина, яка працювала в організаціях або установах з колективним керівництвом, а змагальну — людина з життєвим досвідом перебування в складі, скажімо, партійного апарату. Звичайно, такий поділ є дуже відносним і розглядати все треба в кожному разі окремо з урахуванням психобіографічних і політико-психологічних характеристик лідерів, уповноважених приймати рішення.

Не варто ігнорувати також й відповідні традиції та конституційні норми, політичну культуру політичної та правлячої еліти, а також політичну культуру суспільства загалом.

Зв'язки з громадськістю. Організація роботи пресової служби. Могутнім засобом формування громадської думки є засоби масової інформації. Грамотно сформульована і старанно, наполегливо реалізована в політиці через засоби масової інформації функція зв'язків з громадськістю одержала назву “паблік релейшинз”.

Демократичне суспільство передбачає зростання місця і ролі мас-медіа у формуванні політичної свідомості громадян, донесення до них інформації про прийняті рішення (президента, уряду, парламенту, суду тощо). Громадяни мають повне право одержувати інформацію про діяльність своїх обранців. У свою чергу органи влади повинні постійно займатися проблемами власного іміджу.

Зв'язки правлячої команди з громадськістю (переважно через ЗМІ) покладені на відповідні служби. Здебільшого ними є пресові служби, які в кожній правлячій команді керуються, на їх погляд, найбільш ефективними політичними технологіями.

Політичний досвід свідчить, що дієвими засобами інформування населення про діяльність владних структур є: прес-конференції політичних лідерів чи глав адміністрації; брифінги прес-секретаря політичного лідера; інформування про заходи, в яких бере участь перша особа, перелік людей, яких вона приймає. Крім першої особи, інформацію про діяльність правлячої команди мають давати її члени, виступи яких повинні бути скориговані пресовою службою в часі й за тематикою погоджені в руслі єдиної стратегічної лінії.

Найпотужнішою інформаційною зброєю адміністрації є робочий план такої помітної політичної фігури, як президент. Календар його зустрічей бажано складати таким чином, щоб у ньому була принаймні одна подія, що, за розрахунками, могла б домінувати в новинах дня. Якщо головною подією має бути заява президента, то її тривалість в ідеалі не повинна перебільшувати 30–40 с. У такому разі вона має прекрасні шанси вийти в ефір без редакторських купюр.

Ще один технічний прийом — фотоекспромт — надання журналістам можливості сфотографувати президента в його кабінеті або в резиденції разом з відомими гостями.

Крім першої особи, потрібно активно використовувати і його оточення. Практично всі адміністрації використовують (хто більшою, хто меншою мірою) виступи членів своєї команди на підтримку лінії патрона. Але тут важливо дотримувати таких правил:

- виступи або інтерв'ю членів кабінету повинні бути скоординованими пресовою службою в часі й тематиці, погоджені в руслі єдиної стратегічної лінії;
- представник адміністрації має з'являтися на екрані один, а не в контексті дискусії або суперечки;
- членові кабінету треба надавати слово після всіх критичних виступів на адресу адміністрації (останнє слово запам'ятовується краще) тощо.

Ще один аспект роботи пресової служби — підготовка власних прес-релізів та аудіо-відеоматеріалів з хроніки адміністрації. Якщо

є необхідні технічні можливості передавання таких матеріалів у газети і на теле- та радіостанції (особливо провінційні), це значно підсилює потужність пропагандистської кампанії і допомагає уникнути (хоч і не повністю) небажаного суб'єктивізму з боку незалежних від адміністрації журналістів.

Зрозуміло, це лише деякі організаційно-технічні аспекти маніпулювання роботою мас-медіа стосовно висвітлення діяльності адміністрації. Застосовуваний арсенал засобів значно ширший, але й наведені приклади дають уявлення про важливість і складність роботи з громадськістю, в якій ключову роль відіграє фігура прес-секретаря.

Досвід показує, що залежно від стосунків прес-секретаря з патроном перший може відігравати різні за рівнем самостійності ролі. Якщо він є достатньо близьким до президента (губернатора, мера тощо), то має відповідні повноваження на інтерпретацію дій президента для журналістів. В іншому разі прес-секретар перетворюється на бліде дзеркальне відображення феєрверків ідей і вчинків, які задумали й організували інші люди.

Узагалі посада прес-секретаря є однією із найнебезпечніших з погляду політичного самозбереження, оскільки ця людина перебуває на перетині силових та інформаційних полів президента, його апарату і журналістського корпусу. З одного боку, вона може викликати невдоволення президента надто вільним тлумаченням його позицій, з іншого — може спрацювати заздрість колеги-чиновників, які, можливо, не так часто бувають у президента і, відповідно, мають менше можливості впливати на нього. Ці чисто внутрішні відносини всередині апарату багато разів помножуються з огляду на щоденну дуель з журналістами, яким потрібні "смажені" факти.

Робота прес-секретаря потребує не тільки широких знань з практично усіх питань внутрішньої і зовнішньої політики, а й чималої артистичної підготовки, відчуття міри й рівня своєї компетентності. Скажімо, якщо прес-секретар погодиться задовольнити інформаційну спрагу певного репортера або оглядача і дасть йому свою інтерпретацію якоїсь події, він ризикує виявити свою некомпетентність у даному питанні. Якщо ж він звернеться до колег по апарату адміністрації з проханням поінформувати з особливо секретного питання, йому не завжди дадуть таку інформацію. І так далі.

Основними формами роботи прес-секретаря є прес-конференція президента, власний брифінг і письмова заява для преси, коли не бажано виходити на люди ні президентові, ні прес-секретареві, але потрібно чітко продемонструвати свою позицію. Крім того, прес-секретар зобов'язаний брати участь у підготовці й організації інтерв'ю президента для одного або кількох журналістів, може сам на сам зустрічатися з представниками мас-медіа або підготувати статтю для газети чи журналу. Останнє, щоправда, трапляється не так часто, оскільки для цього треба бути не тільки журналістом, а й, скажімо, фахівцем у галузі політології, права тощо.

Важливою частиною роботи прес-секретаря є підготовка до проведення прес-конференції президента, яка передбачає такі пункти:

- прогнозування тематики передбачуваних запитань, організація необхідних запитань, зрежисованих прес-службою;
- акредитація журналістів і запрошення їх на прес-конференцію;
- редагування тексту стенограми, підготовка прес-релізу тощо.

Навіть перелік цих питань свідчить про складність організації зв'язків з мас-медіа. Саме тому і виникає потреба, не обмежуючись однією фігурою прес-секретаря, створювати пресову службу. Як правило, прес-секретар водночас є і керівником прес-служби адміністрації. Наприклад, в адміністраціях обох українських президентів використовувалася саме така структура.

На закінчення слід зазначити, що менеджмент зв'язків із громадськістю має надзвичайно важливе значення. І від того, як зорієнтовано в цьому плані роботу правлячої команди та її прес-служби, багато в чому залежить політичне довголіття лідера та його спільників.

А ця проблема, як відомо, вельми турбує кожного, хто творить політику. І в таких питаннях дрібниць соціального менеджменту не повинно бути. Тут важливе все: і кадрове питання, і модель приймання рішень, і зв'язки з громадськістю. І лише оптимізація вирішення цього складного завдання може привести до успіху.

Політичний маркетинг — специфічний ринок у системі суспільних відносин

Однією з найважливіших функцій менеджменту (мається на увазі не політичного, а в традиційному розумінні) є маркетинг (від англ. *market* — ринок, збут) — система заходів із регулювання ринкових процесів, управління операціями прогнозування, збуту продукції, вивчення потреб і можливостей функціонування ринку. Такою ж важливою функцією політичного менеджменту є політичний маркетинг, головним завданням якого є вивчення своєрідного попиту на політичну продукцію з метою найефективніше забезпечити політичні інтереси різноманітних соціальних верств і груп, особливо в процесі політичної боротьби за владу.

Політична діяльність у цьому плані представлена як продукт, який має свого виробника, технологію виробництва, своєрідні відділи збуту, служби вивчення попиту, політичної реклами, стимулювання політичної діяльності, її організаційно-технічного забезпечення.

Таким чином, політичний маркетинг — це сукупність форм і методів дослідження та впровадження в політичну практику тих чи інших настанов суспільної свідомості з метою здійснювати контроль за ринком влади, тобто діяльність, спрямована на створення підтримки чи зміну поведінки громадян щодо конкретних політичних лідерів, організацій, ідей суспільного значення.

Політичний маркетинг класифікують за такими показниками: характером ринку влади, встановлених у державі політичних режимів (тоталітарний, авторитарний, демократичний). За тоталітарних чи диктаторських режимів боротьба точиться переважно силовими методами аж до фізичного знищення опонентів. В умовах демократичного суспільства, наявності демократичних механізмів і процедур формування представницької влади, відповідної політичної культури політична діяльність розглядається як змагання за певними правилами з метою здобути контроль над ринком влади. Зрозуміло, що ці правила мають бути

зафіксовані в нормах законодавства, враховуючи традиції і ментальність виборців. Авторитарні режими — перехідні від тоталітарного до демократичного суспільства, їх використовують як методи диктаторських режимів, так і механізми демократії в боротьбі за ринок влади.

Виходячи з типології політичних об'єктів і суб'єктів, виокремлюють політичний маркетинг політичних лідерів, політичних, державних та інших інституцій, окремих організацій, а також ідей, програм, концепцій, доктрин тощо.

До основних функцій політичного маркетингу слід віднести такі: вивчення уявлення людей про політика, організацію чи ідею; визначення характеристик ідеального образу, що панує в масовій свідомості; планування та втілення в життя конкурентоспроможної програми дій, розрахованої на завоювання розуміння та активну підтримку політичного лідера, організацій чи ідей тощо.

До найважливіших складників політичного маркетингу слід віднести такі: вивчення особливостей функціонування ринку влади в суспільстві, виборча інженерія та політичне рекламування. Зупинимося на характеристиках їх.

Особливості функціонування ринку влади в суспільстві

Однією з найважливіших складників політичного маркетингу є дослідження політичного ринку влади, особливостей його функціонування в певному суспільстві. Таке дослідження включає вивчення та аналіз політичної культури суспільства, рівня розвитку політичних структур, банку даних політичних лідерів (тобто політичної та правлячої еліти) і, звичайно, стереотипи суспільної свідомості.

Перші три складники зазвичай досліджують традиційними методами політичного аналізу, стереотипи ж суспільної свідомості аналізуються через вивчення громадської думки. Для цього використовують як опосередковані канали — засоби масової інформації (преса, радіо, телебачення, електронна пошта), документи органів влади, матеріали органів статистики, спецслужб

внутрішніх справ, так і прямі канали висловлювання громадської думки (особисті контакти представників владних структур з населенням, приймання громадян).

Особливе місце у вивченні суспільної свідомості політичний маркетинг відводить спеціалізованим каналам висловлювання громадської думки (інтерв'ю, анкетування), оскільки саме цей канал є науковою базою політичних маркетингових досліджень.

Опитування громадської думки за таких умов виконує три основні функції: політичну, ідеологічну та соціальну.

Політична функція полягає в політичному розвідуванні, дослідженні суспільних настроїв, соціальних уподобань електорату, ставлення широких верств населення до різних соціальних проблем, до окремих осіб. Опитування дають змогу оцінити палітру політичних орієнтацій виборців, імідж "ідеального" політичного діяча, який сформувався в суспільній свідомості.

Ідеологічну функцію слід розглядати з двох точок зору. Регулярність опитувань сприяє створенню моніторингу (безперервного стеження) за ефективністю впливу політичних акцій на різні категорії електорату, дає змогу виявити, як реагують основні верстви населення на ідеї, гасла, політичні програми, форми подавання їх, манери лідерів триматися тощо.

Крім того, результати опитувань громадської думки можна використовувати для маніпулювання суспільною свідомістю. Скажімо, можна в потрібному напрямі інтерпретувати одержані відповіді, привернути увагу виборців до зростання популярності одного лідера, замовчати про іншого тощо.

Соціальна функція опитувань також має кілька аспектів:

- результати містять інформацію про потреби, інтереси, вимоги й претензії населення до влади, які влада не повинна ігнорувати й мусить враховувати при виробленні управлінських рішень;
- громадська думка через опитування реалізує функцію соціального контролю, відкриває важливий канал зв'язку між владою і громадськістю, а інколи й реалізує деякі функції прямої демократії;
- опитування дають змогу точніше визначити співвідношення політичних сил у суспільстві, що є одним з чинників політичної й соціальної стабільності;
- дані опитувань дають змогу робити довготермінові прогнози соціального розвитку суспільства тощо.

Опитування громадської думки можуть бути стратегічними і описовими (допоміжними). Стратегічне використання опитувань, скажімо, під час виборів, полягає в оцінці загальнополітичної ситуації, сильних і слабких сторін кандидатів, визначенні на основі соціальних, демографічних і геополітичних чинників шансів кандидата в певних регіонах. Реалізація описової функції допомагає кандидатам та їхнім командам дізнаватися про те, хто лідирує, які проблеми виборці вважають для себе найважливішими тощо.

Отже, дослідження громадської думки є однією з найважливіших частин політичного маркетингу, адже без об'єктивної соціальної інформації про реальний стан справ у суспільстві, відомостей про ставлення суспільного загалу до ключових питань громадського життя, до окремих суспільних інститутів (держави взагалі, парламенту, уряду, політичних партій, окремих лідерів тощо) просто неможливо ухвалювати відповідальні рішення. Маючи таку інформацію, центри влади можуть адекватніше впливати на стан справ у суспільстві, підвищити ефективність управлінських рішень, забезпечити зворотний зв'язок з громадськістю з питань про рівень сприймання нею тих чи інших законопроектів, постанов чи загальнополітичних рішень.

Виборча інженерія в процесі завоювання й збереження політичної влади

Одним із найпоширеніших видів політичного маркетингу, що використовується в процесі боротьби за владу, є виборча інженерія. Під останньою розуміють пристосування виборчих процедур для реалізації інтересів правлячих та політичних еліт щодо завоювання й збереження влади в державі, регіоні, місті тощо.

До основних методів виборчої інженерії, що використовуються владною елітою для завоювання політичної влади, слід віднести такі: визначення виборчої системи — мажоритарна, змішана, куріальна (забезпечення представництва в парламенті нечисленних етнічних або соціальних груп); стимулювання переміщення виборців з одних виборчих округів до інших; маніпулювання

межами виборчих округів; вибір відповідного часу для проведення виборів; добір лояльного до правлячої еліти складу виборчих комісій і т. ін. При цьому слід зауважити, що названі методи виборчої інженерії мають бути відображені в законі про вибори.

Історичний досвід прийняття парламентами країн виборчих систем свідчить про значні складності як прийняття самого закону про вибори, так і внесення змін у виборче законодавство, оскільки для цього необхідно мати конституційну більшість, що становить 2/3 депутатських мандатів у парламенті від загальної кількості.

Такі самі норми використовуються в багатьох країнах світу і для визначення результатів голосування на референдумах та опитуваннях населення з найважливіших питань суспільного життя. Природно, що досягти у таких умовах позитивних результатів не так просто.

Не менш складними є питання переміщення, скажімо, традиційно більш консервативного сільського населення до міст (або навпаки), корінного населення до районів, де, на думку правлячих кіл, “завеликі” проценти етносів-емігрантів. Але ж організувати під час проведення виборів навчання військового запасу або цивільної оборони для осіб, які мають владу, значно простіше. Цим методом виборчої інженерії в Україні користувалися її колишні керівники під час виборчої кампанії до Верховної та місцевих Рад народних депутатів 1990 р. Це дало змогу окремим з них перемогти на виборах, організувавши при цьому бажане для них голосування на закритих від спостерігачів виборчих дільницях.

Маючи інформацію про традиції голосування на виборах, референдумах, опитуваннях в окремих виборчих округах і в країні загалом, правлячі еліти часто використовують такий випробуваний метод, як маніпуляція кордонами виборчих округів. При цьому вони можуть застосувати такі два шляхи:

- об'єднання районів, де мешкають прихильники кандидата, в округи з гарантованою перемогою за рахунок збільшення “своїх” голосів;
- поділ районів, де мешкають прихильники опонентів, і приєднання частин районів до округів, де їх голоси розтануть у більшості “своїх” голосів.

Проблема конструювання виборчих округів досить складна. Вона потребує врахування співвідношення кількості населення в кожному окрузі. Не можна забувати й про кордони адміністратив-

но-територіального поділу, специфічні інтереси різних соціальних груп населення (за віком, національністю, родом занять тощо). Відтак стає зрозумілою складність на перший погляд “простого” завдання виборчої інженерії. Якщо нею займаються професійні апаратники, фахівці з виборчих процедур та менеджери виборчих кампаній, які мають відповідні знання й досвід розв'язання проблем виборчої інженерії, це гарантує істотну перевагу правлячим колам на виборах.

Ще один аспект, на який треба звернути увагу, стосується визначення часу проведення виборів парламенту, президента, місцевих органів влади. Якщо, скажімо, певна партія або виборчий блок щойно перемогли на президентських виборах, цілком логічним кроком для них буде найскоріше проведення парламентських виборів або максимально використати позитивний потенціал першої перемоги. Це також є досить вагомим й ефективним інструментом політичної боротьби, який нерідко використовують у виборчій інженерії.

Політичне рекламування в системі політичного маркетингу

Політичним рекламуванням люди займалися здавна, ще з часів виникнення держави і політики як такої. Однак справжня революція в цій галузі відбулася лише на початку 20 ст. Цей якісний прорив пов'язують з бурхливим розвитком індустрії опитувань громадської думки, із зростанням ролі засобів масової інформації в політичному житті суспільства.

Нині питання політичного рекламування досліджують політологи, соціологи, політичні психологи, фахівці в галузі традиційних і електронних засобів масової інформації, менеджери політичних кампаній, художники і актори — усі, хто так чи інак пов'язаний з проблемами політичної комунікації та досягнення бажаного результату в політичній діяльності. Стрижнем організації й проведення політичного рекламування є створення ідеальних образів владних інститутів та політичних лідерів, які ведуть боротьбу за владу. З метою вивчення таких образів західні

політологи започаткували спеціальну науку, яка одержала назву іміджологія (від англ. *image* — образ).

Фахівці в галузі іміджології виокремлюють такі етапи політичного рекламування:

1. Вивчення ідеологічних і соціопсихологічних уявлень громадян про імідж “ідеального” політичного діяча, інституту і т. ін., який сформувався на даному етапі в суспільній свідомості.

2. Дослідження характеристик іміджу реального кандидата, сформованого (якщо він уже сформований) громадськістю на основі спонтанних, незрежисованих виступів кандидата по телебаченню, радіо, у традиційній пресі до початку політичної кампанії.

3. Створення іміджу кандидата, який можуть “купити” виборці внаслідок проведення рекламної кампанії.

4. Розроблення форм, методів і засобів використання ЗМІ та результатів опитувань у поширенні політичної реклами, базуючись на обраному іміджі.

5. Реалізація створеного іміджу через засоби масової інформації.

У розвитку політичної кампанії спостерігаються ті самі чотири фази, які властиві товарові, що його поставляють на ринок. Для одержання ефективного результату необхідно, щоб пік рекламної кампанії випадав якнайближче до дня виборів.

Торгова марка — більшість виборців ідентифікують кандидатів за їхньою політичною належністю (до тієї чи іншої партії).

За аналогією з компанією, яка створила популярний товар, кандидат розглядається насамперед як партійний символ, в якому втілено все найкраще, що створила та чи інша політична організація.

Упаковка — сприяє більшій розпізнаваності товару. У політичній кампанії роль упаковки для товару — кандидата — виконує якісна та професійна організація передвиборної гонки.

Якість — кандидат настільки ж надійний і послідовний у своїх вчинках, як це зазначено в його передвиборній програмі.

Імідж — нерідко є результатом умілої маніпуляції, особливо якщо кандидат не та людина, за яку себе видає.

При цьому особливе значення мають такі показники:

1. Фізичні дані: а) зовнішній вигляд, враження при особистому знайомстві; б) імідж на телебаченні.

2. Ораторські здібності: а) уміння піднімати проблему;

б) використання наукової аргументації; в) ступінь володіння проблемою й уміння говорити.

3. Шлях, пройдений до реєстрації: а) досвід; б) знання.

4. Природні якості (інтелігентність, доброта).

5. Партійна належність.

6. Політичні погляди.

7. Родина.

Експерти з проведення рекламних кампаній зазвичай дають політикам такі рекомендації: вчинки чи дії, що суперечать попереднім заявам, викликають негативну реакцію в журналістів; непогано в період передвиборної кампанії організувати публікацію фотографії політика з авторитетним закордонним лідером; декорації не повинні превалювати над змістом виступу; не слід засуджувати закордонних інвесторів, виступаючи на підприємстві, яке належить іноземному капіталові; якщо назрів скандал у вашому оточенні, забезпечте звільнення скандаліста. Вітик інформації й звільнення обов'язково покажіть в одному з випусків теленовин; якщо член вашої політичної команди в запалі полеміки допустив неточність чи помилку, як тільки випаде нагода, проясніть його позицію, щоб ЗМІ не мусували цей промах; якщо ваша команда, відповідно до опитувань громадської думки, вийшла в лідери, то у вас значно більше шансів одержати фінансову підтримку, ніж у вашого суперника. Крім того, настрої у ваших прихильників буде кращим; не робіть ніяких ризикованих вчинків, якщо лідуєте в передвиборному марафоні; випереджаючи суперника на останньому етапі передвиборної гонки, пам'ятайте: не можна давати приводу для двозначного тлумачення ваших вчинків. Головне правило на цій стадії: “найкраща новина — відсутність новин” та деякі інші.

Американські “полестери” (консультанти з питань суспільних досліджень) використовують у своїй роботі різноманітні методи. Один з них, запозичений з маркетингових досліджень, відомий як методика контрольної групи.

Група компетентних людей розміщується в кімнаті й дискутує з питань проведення політичної кампанії (виборів, референдуму тощо). Цей мозковий штурм дає багато інформації для фахівців, які відкривають для себе глибші й цінніші думки й судження, що їх важко виокремити під час опитувань громадської думки.

Дослідження контрольної групи мають на меті одержати не стільки соціологічну, скільки психологічну інформацію —

мотивацію, уявлення, емоційні аспекти, — хоча вони дають змогу дізнатися й про основні проблеми виборців, на вирішення яких мають спрямовувати свої зусилля кандидати.

Крім того, полстери, користуючись найсучаснішими методами, визначають окремі групи виборців, яким слід надавати переваги, оцінюють характерні тенденції в зміні громадських настроїв в окремих регіонах. Вони створюють комп'ютерні (комп'юторні) банки даних, які зберігають характерні приклади поведінки виборців. А це у свою чергу дає змогу усвідомити зв'язки глибинних наявних відносин.

Одним із поширених методів є метод “зосереджування”, коли група громадян, присутня при виголошуванні кандидатом промови, після закінчення обговорює її. Звичайно це дає багато корисної інформації для кандидата і його команди.

Спеціалісти з політичної реклами переконані, що виборці обирають людей, а не проблеми чи програми. Через це полстери широко використовують результати психофізіологічних досліджень (аналіз висоти тону голосу, тест шкіри та ін.) для визначення емоційного відгуку на особистість кандидата і його погляди. Саме емоційний відгук свідчить про те, чи має кандидат “ауру комунікації”, яка не піддається визначенню, хоч і є вирішальною під час голосування.

Отже, конструюючи імідж політика для кожної з основних категорій населення, бажано передбачати кілька рис характеру кандидата, які будуть їм імпонувати. Імідж є надзвичайно складним феноменом, який створюється на ґрунті надто специфічного сплетіння інформаційних, емоційно-комунікативних та діяльнісних чинників.

Політична іміджологія

Одним із важливих аспектів загального сприйняття й оцінки організації є враження, яке вона створює, тобто її імідж (образ).

Формування і використання привабливого іміджу організації та її лідерів — найважливіший чинник їхнього політичного успіху, одна з умов завоювання електорату на свій бік. Зрозуміло, створення іміджу вимагає значних політичних, організаційних, ідеологічних, соціальних і психологічних зусиль і спирається на відповідні теоретичні постулати, на правила і технології.

Поняття “імідж”. Загальне й особливе в іміджі організації та її лідерів

Поняття “імідж” походить від лат. *imago* (зображення, відображення, видимість), пов'язаного з латинським словом *imitare*, що означає “імітувати”. Згідно з тлумачним словником Вебстера, імідж — це імітація, тобто подання зовнішньої форми якогось об'єкта чи особи. Він є уявленням про людину, товар чи інститут, що цілеспрямовано формується в масовій свідомості за допомогою засобів масової інформації, реклами або пропаганди.

Імідж — поняття відносно нове для нашого політичного лексикону. Частіше воно вживається стосовно політиків та лідерів організації і рухів. Разом з тим буде цілком обґрунтованим говорити про імідж організації, якщо під ним розуміти образ, який виникає в суспільній свідомості, в думці про ту чи іншу партію, рух або блок під впливом як об'єктивних, так і суб'єктивних обставин.

Узагалі іміджу властива стисла характеристика. Вона складається внаслідок злиття уявлень суб'єкта політики про себе і зафіксованих засобами масових комунікацій думок осіб, які оточують його.

Для розуміння природи іміджу важливо враховувати таке: політичний імідж несе узагальнену і спрощену інформацію не тільки про реальні особливості політичної свідомості й поведінки організації та лідера, а й про особливості, які існують лише в уяві людей. Під впливом сприятливих чи несприятливих обставин у суспільній свідомості складається й закріплюється відповідна оцінка достоїнств і вад політика, якій притаманне самостійне існування і яка змушує суб'єкта діяти згідно з суспільними очікуваннями.

Працюючи над тим, щоб налагодити плідні й взаємовигідні відносини між організацією й різноманітними групами громадськості, піармени намагаються подати оцінку соціальному оточенню в привабливому, хоч і спрощеному, вигляді. У своїй практичній діяльності вони виходять з того, що сприйняття, імідж

багато в чому визначаються тим, що саме той чи інший соціальний інститут і навіть окрема людина робить і говорить. Тобто імідж можна спрямовано формувати, уточнювати чи переробляти за допомогою модифікації діяльності, вчинків і заяв соціального суб'єкта. І все ж імідж багато в чому залежить і від природи соціального стереотипу. Соціальні стереотипи являють собою основний розумовий матеріал, на якому будується масова свідомість. Стереотипи — стійкі, емоційно забарвлені, спрощені моделі об'єктивної реальності, що викликають у людини почуття симпатії чи антипатії до явища, яке асоціюється з певним набутих нею досвідом. Стереотипізація процесу мислення в психологічному плані пов'язана з установкою, що формується в процесі попередньої практики людей. Під установкою, що складає психологічний ґрунт стереотипу, мають на увазі готовність сприймати явище чи предмет відповідним чином, під відповідним кутом зору, виходячи з попереднього досвіду сприйняття.

Щоб стати зрозумілими й доступними для всіх (чи для абсолютної більшості громадськості), стереотипи (ними можуть виступати відповідні оцінки, судження, що набувають форми понять) не мають бути занадто багатограними й різноманітними. Вони повинні абстрагуватися від деталей, зрозумілих лише фахівцям, і передавати суть події чи явища одним словом, пропозицією чи малюнком, зрозумілим усім чи більшості.

Стереотип, як і всяке психічне утворення, поєднує в собі два взаємодіючі начала: знання та ставлення, кожне з яких може бути доміантою. Для соціального стереотипу переважного значення набуває ставлення, тобто емоційно забарвлене оцінкове утворення, що одночасно все-таки пов'язане з волею і мисленням людини. Саме це й прокладає місток до єдності ставлення і знання як раціонального елемента стереотипу.

Ступінь істинності оцінок чи суджень, які склала особа на підставі стереотипів (образів), прямо пропорційний глибині її знань у тій галузі життя, де вони формуються. Тут дуже важливо, який зміст ховається за стереотипом, наскільки глибоко він охоплює істотні взаємозв'язки явищ, типові риси, властиві подіям чи цим явищам. Якщо зв'язки, на які звертається особлива увага, чи риси, що підкреслюються, несуттєві і поверхові, то створюваний стереотип (образ) буде далеким від життя. Це буде перекручений

стереотип, псевдостереотип (псевдообраз). Нині в Україні, як справедливо вважає В. Королько, таким стереотипом можна, наприклад, вважати поширюване кліше типу “риннок — це процвітання”. Такі стереотипи не так уже й важко фабрикувати, оскільки вони охоплюють лише найвиразніше і найпривабливіше, — те, що справляє зовнішній ефект і сильно “б'є” по емоціях, викликаючи у більшості людей бурхливу реакцію. Але при цьому куди менше уваги звертається на те, яким складним явищем є риннок і як важко зробити його цивілізованим.

І навпаки, якщо зв'язки і риси реальних явищ, охоплені стереотипом, істотні й визначальні, у такому разі він наближається до істинного. Такий стереотип складається повільно і формується за участі апарата логічного мислення, ґрунтуючись на реальному досвіді. Якщо взяти той самий “ринково-процвітаючий” стереотип, то в переважній більшості населення України він викликає емоції протилежного емоційного відтінку. Щирий стереотип, що складається за обставин конкретно-історичного змісту, служить міцним фундаментом свідомого ставлення людини до життя, до різного роду явищ і процесів, є надійним орієнтиром її поведінки.

Отже, стереотипи мають важливе значення для людини. Вони дають їй змогу оцінювати соціально-політичні явища і процеси, однак відіграють при цьому як позитивну, так і негативну роль. З одного боку, стереотипи досить “ощадливі” для свідомості та поведінки людей, оскільки сприяють значному “скороченню” процесу пізнання й розуміння всього, що відбувається у світі й навколо людини, а також швидкому (нерідко автоматичному) прийманню необхідних рішень. Не сприяючи точності й аналітичності пізнання, вони збільшують можливості поведінкової реакції на основі насамперед емоційного сприйняття чи несприйняття інформації, її “влучання” чи “невлучання” в жорсткі, але визначені рамки. Тому в повсякденному житті люди часто поводяться шаблонно, відповідно до сформованих стереотипів. Ці стереотипи допомагають швидко орієнтуватися в тих життєвих обставинах, які не потребують особливих розумових аналітичних зусиль і особливо відповідальних індивідуальних рішень.

З іншого боку, спрощуючи процес соціального пізнання, стереотипи ведуть до формування примітивної соціальної свідомості, для якої вагомими є насамперед усілякі упередження, а це часто зводить поведінку людей до набору простих, у чомусь

неадекватних автоматичних емоційних реакцій. Подібні стандарти автоматичної реакції (поводження) відіграють негативну роль у ситуаціях, де необхідна повна й об'єктивна інформація, аналітична оцінка її, прийняття самостійних рішень, здійснення складного соціально-політичного вибору. Саме через це в масовій свідомості нерідко й складаються стереотипи, які сприяють виникненню й закріпленню упереджень, неприйняття нового та ін. "І все ж мова іміджів панує скрізь. Вона повсюдно замінила мову ідеалів" (Д. Бурстін).

Слід зазначити, що в іміджі організації та лідера мають місце загальне й окреме.

Загальне:

- образ створюється в масовій свідомості й має характер емоційно забарвленого стереотипу;
- формування іміджу відбувається значною мірою стихійно і внаслідок спеціалізованих дій (застосування технологій з галузі політичної психології, політології, реклами, політичного маркетингу, соціології та комунікативної системи);
- імідж відображує соціальні очікування відповідних соціальних груп, звідси — здатність уловити ці очікування з боку суб'єкта політичної діяльності і втілити їх у гаслах, закликах і діях;
- відображує з'єднання в іміджі двох начал: "що ти є насправді" і "як тебе уявляють інші" (твій портрет, який намалювали сподвижники, реклама та засоби комунікації); останнє може виявитися сильнішим, і в цьому разі можливий образ, далекий від дійсності, від реального прототипу.

Водночас є й деяка специфіка іміджу організації та лідера. Зумовлена вона природою феномену сукупності, групи людей, об'єднаних загальною метою й діяльністю.

Абстрагуючись від труднощів теоретичного плану, Д. Бурстін підсумував загальні ознаки іміджу, які складаються на практиці.

По-перше, імідж повинен бути синтетичним, плануватися, щоб створювати відповідне враження за допомогою фірмового знаку.

По-друге, "образ корпорації" має бути правдоподібним, достовірним. Нікому не потрібен імідж, якщо він не користується довірою в людей. Імідж повинен ідентифікуватися з конкретною корпорацією чи особою. Щоб заслужити велику популярність, сам оригінал (тобто корпорація як така), повинен відповідати вимогам здорового глузду. Найкращий шлях до

правдоподібності — стримані висловлювання, деякі применшення, замовчування.

По-третє, імідж повинен бути пасивним. Оскільки він належною мірою відповідає дійсності, то, створюючи його, суб'єкт (у даному разі корпорація) прагне скоріше уподібнитися іміджеві, ніж робити імідж своєю подобою. Споживачі (потенційні клієнти) також якоюсь мірою повинні відповідати іміджеві. Усі ці співвідношення за своєю сутністю є пасивними. Основні зусилля в справі творення іміджу складає не корпорація взагалі, а експерти і службовці, в обов'язки яких входить зберігати його. І якщо імідж уже сформувався, він стає настільки важливою реальністю, що зумовлює поведження корпорації. Спочатку імідж є подобою корпорації, а потім корпорація стає подобою іміджу.

По-четверте, образ повинен бути яскравим і конкретним. Він краще спрацьовує, якщо апелює до почуттів, швидше сприймається, коли зосереджується на відповідних рисах і яскраво висвічує одну чи кілька характерних ознак корпорації.

По-п'яте, образ корпорації має бути спрощеним. Щоб уникнути небажаних ефектів, він повинен бути простішим за об'єкт, який репрезентує. Найефективніший імідж — простий і такий, що швидко запам'ятовується.

По-шосте, незважаючи на конкретність, образ повинен бути до деякої міри невизначеним і витати десь між почуттями й розумом, між сподіваннями й реальністю. Він має встояти перед несподіваним розвитком подій, перед змінами в смаках, відповідати бажанням різних людей.

З усіх наведених характеристик іміджу випливає, що Д. Бурстін зовсім не наполягає на тому, щоб імідж давав повне аналітичне уявлення про корпорацію. Але такої мети, як було вже відзначено, піармени й не ставлять. Імідж повинен почати існувати, стати окремою цінністю та використовуватися скрізь, де це вигідно. Імідж — це враження, що його створює людина, компанія чи інститут, на одну або кілька груп громадськості. Він — не малюнок, не калька, не розроблене в дрібних деталях точне відображення, а скоріше кілька деталей, які здійснюють емоційний вплив.

Слід підкреслити насамперед єдність, цілісність і сукупність організованих елементів, які взаємодіють між собою. Отже, організація — це система, її окремий випадок. До її відмітних

ознак відносять ієрархічність (пірамідність побудови з єдиним центром і вибудовуванням дерева цілей), цільову спільність (енергію, що наростає), формалізацію зв'язків (єдність командування й чіткий розподіл обов'язків), вироблення стандартів поведінки, стандартів відносин людей в організації, тобто формально описаних зразків (за Вебером — "ідеальних типів"), спеціально розроблених по змозі на всі випадки й ситуації. Побудовану таким чином гранично формалізовану організацію М. Вебер назвав такою, що управляється "без гніву й пристрасті".

Зі сказаного випливає:

- імідж організації залежить не тільки від змісту і стилю діяльності її лідера чи керівників, а й від характеру діяльності елементів, з яких система складається (приміром, популярність партії створюється завдяки не тільки активності керівного складу, а й активності регіональних структур);

- на образ організації впливає й така обставина, як поведінка її членів, і в цьому сенсі він певною мірою персоніфікований;

- імідж організації (партії), прямо залежить від її впорядкованості, згуртованості. Партія, яка роздирається фракційною боротьбою (зведенням рахунків, "розбірками" всередині керівництва), навряд чи може розраховувати на привабливий серед виборців, серед населення імідж, а він відіграє визначальну роль при формуванні й розширенні соціальної бази організації;

- за стандартами поведінки організація повинна бути демократичною, сприйнятливою до новачків, лояльною до різних поглядів, але організаційно монолітною (у плані дії, політичної поведінки), щоб склався імідж дієздатної організації, бажаний для електорату;

- нарешті, створенню й зміцненню потрібного для організації іміджу сприяє активність членів організації щодо пропаганди й роз'яснення її програмних установок, стратегії й тактики. Таким чином розширюється політичне поле, ринок, на якому представлено продукцію організації, і з'являється більша можливість завоювати симпатії електорату.

На відміну від учених-психологів, соціальних психологів чи соціологів, які вивчають переважно об'єктивну природу стереотипів, психологічних образів (іміджів), фахівці з питань публік рилейшенз підходять до аналізу їх прагматично, керуючись потребами своєї професії. Імідж для них, як підкреслює

В. Королько, — це такий самий об'єкт обстеження, яким для лікарів є організм людини. Адже щоб створювати імідж, формувати його, а потім рекламувати, потрібно спочатку усвідомити, так би мовити, "анатомію", сильні й слабкі сторони, знати підводні камені, на які може наштовхнутися піармен у процесі своєї роботи.

Варто звернути увагу ще на одну обставину. Піармен має справу переважно не з тими іміджами, що формуються в свідомості індивіда шляхом безпосереднього спілкування з незліченною гамою обставин повсякденного життя, а з тими, які стосуються сприймання відповідної організації чи особистості, що складається під впливом практичних дій, усних заяв, друкованих матеріалів та інших повідомлень, які вже самі по собі містять елементи образу (іміджу).

От чому піармени дуже часто стикаються з низкою проблем. Американський фахівець з теорії публік рилейшенз А. Саллівен у цьому зв'язку звертає увагу на такі три властивості іміджу корпорації, що мають безпосереднє відношення до роботи засобів масової інформації (тобто до текстів, які вони розновсюджують, символів та ін.): неповнота, підфарбовування, неточність (викривлення). Саме через ці властивості іміджу й виникає безліч труднощів.

Візьмемо, наприклад, таку властивість, як *неповнота*. По-перше, характеристика іміджу, яка міститься в текстовій інформації, завжди фрагментарна, стисла. Декількома реченнями треба сказати про корпорацію — якщо не все, то якомога більше, натякнути на те, що залишилося "за кадром", а це завжди вимагає високої майстерності. По-друге, проблема виникає у зв'язку з тим, що читач постійно прагне висновків, і таке прагнення треба спрямовувати в бажане русло. Але оскільки імідж — це всього лише фрагмент, то не кожний може з обмеженого числа інформаційних даних зробити потрібний висновок. По-третє, кожне нове фрагментарне повідомлення віддалене і від попереднього, і від наступного в часі. Люди в різний час і з різних джерел можуть черпати неоднакові відомості про дану корпорацію. Отже, усе це може розхитати уявлення читачів про корпорацію чи й взагалі зашкодити адекватності між іміджем, створюваним зусиллями піармена, і фактичним враженням, яке складається в людей.

Не менше проблем виникає й у зв'язку з іншою властивістю іміджу — його *забарвленням*. Мається на увазі те, яке забарвлення

матиме імідж залежно від часу опублікування і від того, в який друкований орган буде поміщено матеріал, як його буде розміщено на газетно-журнальній смузі та від інших обставин. Свою думку Саллівен пояснює таким гіпотетичним прикладом: фірма пожертвувала велику суму грошей на потреби освіти. Газета надрукувала цю інформацію поруч із трагічним повідомленням про авіаційну катастрофу. Журнал розмістив її в колонці новин, присвячених питанням бізнесу, де йшлося про корупцію та різні махінації. В обох випадках імідж одержить різне забарвлення залежно від попередніх і наступних повідомлень.

Що стосується *неточності (перекрученості)* іміджу, то проблеми тут виникають у процесі передавання текстів засобами масової інформації. Йдеться, зокрема, про культурний рівень та емоційний стан реципієнта інформації, про небажані редакційні виправлення й скорочення тексту, редакторські уточнення заголовка і т. ін., а все це акцентує увагу не на тому, що передбачав піармен.

Варто виокремити елементи іміджу та чинники його формування.

До *елементів іміджу* належать: уявлення про себе, думки й оцінки навколишніх, характеристика якостей, що подаються засобами масової інформації, та емоційні стереотипи, що склалися. До *чинників формування* належать: об'єктивні обставини, суб'єктивні чинники, зміст і стиль діяльності, харизматичність образу, використання психології, політології, соціології тощо.

На психологічному рівні образ кандидата найчастіше відповідає одному з поширених образів-архетипів:

- “мудреця”, який володіє таємними знаннями;
- “воїна-захисника” (“доброго молодця”);
- “доброго царя-годувальника”;
- “слуги народу” (“борця за справедливість”).

Кожний з перелічених архетипів у свідомості виборців має свою схему поведінки, в якій є місце і самому виборцю. Кожний з архетипів має свої способи змусити виборця бути спільником у загальному дійстві, пропонуючи відповідні правила гри. Основна проблема полягає в тому, щоб конкретний кандидат пред'явив такі риси, які дали б змогу ідентифікувати його з одним із архетипів.

Зрозуміло, лідер повинен мати в своїй біографії такі життєві епізоди, які відповідали б уявленню виборця про “доброго

молодця”, “мудреця” і т. ін. У будь-якому разі біографія й сама логіка поведінки повинні подаватися через призму архетипу як універсальної інтерпретаційної схеми. Основна проблема полягає в тому, щоб сам політик беззастережно вірив в інтерпретацію подій, яку він запропонував, і свою роль у ній. Ця безумовна віра у власне унікальне призначення є не чим іншим, як харизмою. У свою чергу вона є механізмом “включення” у свідомість виборця архетипного алгоритму. Чим сильніша віра політика у своє обрання, тим простіше буде включити людину в політичну гру, переконати її в тому, що саме від активності діяча й підтримки його людьми залежить доля соціуму. Команда лише технічно оформляє споконвічний комунікаційний імпульс політика стосовно людей.

Таким чином, комбінація соціальних характеристик і психологічних архетипів створює базу для формування іміджу. Важливо, щоб він був природним, “зручним” для політика, відповідав його характерові, професії, темпераментові та зовнішнім даним. Звичайно ж, архетип працює тоді, коли йому вдається “запустити” символи та структури міркувань людей.

Формування іміджу організації та політичних лідерів

Досвід із формування іміджу кандидатів в органи представницької й виконавчої влади показує, що імідж має базуватися на 3–4 характеристиках, “зав'язаних” в єдину структуру особистості кандидата. Цього цілком достатньо, щоб у політика було своє політичне обличчя. Наведемо кілька політичних образів, використовуваних у виборчих кампаніях.

1. Досвідчений керівник — господарник, керівник-професіонал.
2. Непримиренний борець з корупцією.
3. Захисник слабких і знедолених.
1. Людина, що мислить державно.
2. Відомий учений-економіст.
3. Добрий сім'янин, турботливий батько.

1. Захисник Батьківщини.
2. Талановитий організатор.
3. Прогресивний сміливий реформатор.

Вибираючи відповідні технології формування іміджу організації чи політиків, важливо мати на увазі такі моменти:

- Засоби масової інформації продукують величезну кількість політичної інформації, і люди страждають від її надлишку. Тому, вибираючи політичні переваги, виборці орієнтуються на доступність інформації, і це спрощує процес сприймання її.

- У країнах розвинутої демократії, прагнучи обмежити стихійність соціально-політичних процесів і звести до мінімуму елементи випадковості у виборчих кампаніях, активно використовують політичний маркетинг як сукупність теорій і технологій організації виборчої кампанії для визначення цілей, програм і змісту впливу на поведінку електорату. Основним завданням політичного маркетингу є створення й рекламування іміджу організації та її представників — політиків, які борються за депутатські мандати.

- Розробляється стратегічна концепція політичного іміджу, яка включає вироблення передвиборної програми організації, ідеології та стилю політичної поведінки, гасел, привабливих для виборців і здатних мобілізувати їх в інтересах даної організації та її лідерів.

- Імідж приносить значний успіх, якщо він відповідає вимогам політичного ринку та соціальним очікуванням виборців. Для цього виробляється програма комунікацій, де рельєфно виділяються сильні сторони організації й політиків і затушовуються їхні слабкі сторони. Вивчення політичного ринку за допомогою технологій маркетингового аналізу дає змогу визначити тактику поведінки в конкретній ситуації залежно від поведінки політичних конкурентів, ступеня впливу на виборців якостей організації чи політиків, на які робилася ставка, і змін настрою на політичному ринку.

- Організація та її лідери перебувають під пильним оком політичних конкурентів та їхніх команд, які беруть на себе всю організаційну сторону проведення виборчої кампанії.

- На іміджі організації та її лідерів негативно позначається “усезнайство” стосовно проблем і шляхів вирішення їх. Це викликає недовірливе ставлення аудиторії, електорату, тим більше, що, як свідчить досвід, передвиборні обіцянки й наступні після обрання

політичні дії в законодавчій та інших структурах — то найчастіше не одне й те саме.

Технологія формування іміджу організації та її лідерів передбачає кілька ключових операцій. Першою можна було б назвати формування проблеми. Основне в ній — сконструювати привабливий для людей імідж організації та її політиків, тобто награти й освітити комунікативними й іншими агітаційно-пропагандистськими засобами риси кандидата, здатні викликати співчуття, довіру і симпатію. Важливо намалювати портрет, який відповідає цим вимогам, і забезпечити тиражування його в ході виборчої кампанії. Зміст іміджу комбінується з набору інформаційно-смыслових блоків, добір яких здійснюється через подвійне “сито”: людських уподобань, з одного боку, і картин політичної ситуації (кон’юнктури) — з іншого.

До доміантних компонентів під час конструювання іміджу можна віднести: розуміння організацією й політиками соціально-економічних завдань, стурбованість проблемами, які хвилюють людей; готовність брати на себе відповідальність за рішення, реалізація яких здатна що-небудь змінити на краще; ціннісно-моральний ореол, який “збирає” й “завершує” образ. Перша доміанта звернена до розуму виборця, друга демонструє волю організації, політичних діячів, а третя пов’язана з глибинними шарами народної свідомості й підсвідомості та відображає якості, які високо цінуються й сприймаються як свої в даній культурі. Остання доміанта може виявитися вирішальною для політика. Так, в іміджі Кучми в період обрання його на посаду Президента України спрацювали рішучість, воля, цілеспрямованість, твердість характеру. Привабливим (за силою впливу на людей) виявився й ореол борця з соціальною несправедливістю та привілеями.

Значні політичні дивіденди приносить харизматичний вигляд політика, який володіє якоюсь особливою привабливістю, таємничістю й здатністю впливати на ірраціональні шари свідомості. Це зафіксував М. Вебер, характеризуючи харизматичний тип лідерства, влади.

Для формування необхідного іміджу організації та її політичних лідерів доцільно виконати такі дослідницькі завдання: порівняти програмні документи організації з установками й гаслами інших організацій, визначити програшні положення, формулювання, лексичну виразність, стиль викладу. Важливо враховувати, що

ключові положення організації і політичних лідерів, висунуті перед електоратом, — це свого роду товар на політичному ринку ідей, які конкурують між собою. Товар повинен бути доступним, виражати інтереси тих соціальних груп, на які організація робить ставку у своїй боротьбі за маси, за голоси виборців.

Не менш важливі й такі дослідницькі завдання, як вивчення ступеня популярності організації, рівня підтримки її населенням (за допомогою соціологічних досліджень, експертних оцінок та інших способів оцінювання суспільної думки), аналіз критичних зауважень і побажань людей на адресу організації та її лідерів, оперативне відображення цих моментів у гаслах і в тактиці поведінки.

Завжди актуальною для організації залишається проблема вивчення стану політичного ринку, політичної і соціально-економічної кон'юнктури, політичних переваг електорату, різних груп населення, без чого неможливо своєчасно коригувати заходи, форми та методи роботи. Імідж не можна розглядати як раз і назавжди даний, у ньому можуть формуватися нові грані, адекватні новій ситуації. Але для цього потрібно постійно тримати руку на пульсі політичного життя.

Імідж організації, політичних діячів керований! Ідеться про плановане, свідоме використання чинників, які впливають на цей процес, про облік системи зворотних зв'язків, про те, як впливати на адаптованість усієї сукупності розроблених заходів до ситуації, як знизити негативну чи небажану для організації дію некерованих чинників (стихійних чи не залежних від волі, устремлень організації, які виходять від її опонентів у політичній боротьбі).

У плані доцільно відобразити ієрархію соціально-економічних і політичних проблем і завдань з погляду їхньої пріоритетності, актуальності.

Необхідно розробити технологію ідеологічного (пропагандистсько-агітаційного) підкріплення, "впровадження" гасел, соціально-економічних і політичних пріоритетів, які представляють програму організації, у свідомість виборців, потенційних груп електорату, на активну підтримку яких можна розраховувати під час проведення відповідної організаційної і масово-політичної роботи.

План може містити прогноз імовірної поведінки електорату, різних його верств і груп та політичних конкурентів, а також варіанти зміни іміджу і тактики подавання його залежно від

ситуації, що складатиметься. Доцільно розробити захисні й нейтралізуючі заходи на випадок, якщо в цьому виникне необхідність.

План повинен передбачати й заходи для проведення політичного маркетингу з метою вивчити склад виборців на типових виборчих округах, їхні переваги й реакції на імідж організації та її лідерів. Тільки на цій основі можна буде правильно формувати імідж і вносити зміни в його складники в ході виборчої кампанії.

Очевидно, доцільно передбачити й низку заходів для вивчення іміджу політичних конкурентів і ступеня їхньої популярності, щоб можна було нейтралізувати в масово-політичній роботі їхні сильні сторони і вигідно для своєї організації обіграти слабкі.

Чисельність робочої групи зумовлюється її завданнями, пов'язаними з формуванням і використанням іміджу та з постійним вивченням ступеня його привабливості для населення. Це ж зумовлює й якісний склад групи: включення економіста, фахівця з політичних проблем, соціолога, психолога, організатора масово-політичної роботи, фахівця політичного маркетингу, консультанта з питань ораторської майстерності, політичної реклами, правознавця, аналітика, який готує тексти виступів чи консультує з цього питання. З урахуванням висловлених міркувань група може налічувати 10–12 осіб.

Відносини з публікою, громадськістю найбезпосередніше впливають на формування й дієвість іміджу організації та політичних діячів. Установити постійний контакт з представниками громадськості і з засобами масової інформації на основі використання широкого інформаційного потоку для створення потрібного іміджу — це в інтересах організації.

Пресу, радіо і телебачення треба використовувати для створення "суспільного обличчя" організації, для взаєморозуміння з громадськістю й нейтралізації слухів чи перекрученої політичними супротивниками інформації. Так, приміром, використовувала ЗМІ Ліберально-демократична партія Росії. Зокрема, наводилися дані про те, що ЛДПР одержала, а точніше, закупила найбільше телевізійного часу, причому його досить успішно використав лідер цієї організації В. Жириновський завдяки своїй напористості, умінню вести полеміку, "побивати" опонента аргументами, часом вигаданими, але такими, що сприймаються спочатку як прояв начитаності, ерудиції.

Не можна недооцінювати значення для створення доброго іміджу й ролі друкованої продукції, наочної агітації (листівок, плакатів, буклетів, фотоблискавок, гасел), публіцистичної літератури, кінороликів і відеокліпів та відеофільмів. Головна до них вимога — помітність оформлення, “кинджальність” тексту, емоційна забарвленість, стислість, незвичність лексики, словесних зворотів (відмова від мовних штампів, зашкарублених виразів тощо).

Актуалізація іміджу

По суті вся пропагандистська кампанія, що проводиться напередодні виборів, є сукупністю форм і методів актуалізації іміджу кандидата. Досвід і соціологічні дослідження показують, що грамотно організовану, матеріально щедро підкріплену й професійно підготовлену листівкову кампанія за ефективністю впливу на електорат можна порівняти з електронними ЗМІ. Така кампанія одержала назву “листівова експансія”. Її мета полягає в тому, щоб, використовуючи мову візуального впливу на виборця (наочної агітації), актуалізувати імідж кандидата, організаційно мобілізувати електорат на його підтримку, послабити пропагандистські зусилля суперників. Така мета досягається комплексним підходом, який має змістові, часові й соціально-просторові виміри.

Зупинимося на кожному з них.

Безумовно, головне в листівковій експансії — це донести до виборця індивідуальність кандидата, виражену як у формі, так і в змісті листівок. Завдяки листівкам виборець повинен відчувати сильний і самостійний голос кандидата. За змістом листівки поділяються на презентаційні (ті, що відрекомендовують кандидата) й агітаційні (що закликають голосувати за цього кандидата). Окремо можна виділити такий різновид агітаційних листівок, як сигнально-інформативні листівки невеликого формату й обсягу, які інформують виборця про діяльність кандидата та закликають голосувати за нього.

Особливе значення має використання листівок у процесі кампанії “від дверей до дверей”, тобто кампанії, побудованої на масовій індивідуальній агітації виборців, яку проводять члени команди чи самі кандидати в депутати за місцем проживання

виборців. Кандидат у депутати чи агітатор у ході кампанії приходять до виборця додому й пояснює основні положення своєї чи партійної програми (передвиборної платформи). Соціологічні дослідження багато разів підтверджували високу ефективність такої агітації.

В Україні кампанію “від дверей до дверей” часто застосовують у ході виборів як у місцеві органи влади, так і до Верховної Ради. Найактивніше застосовують цю тактику радикальні організації. Серед деяких фахівців з організації виборчих кампаній побутує думка, що кампанія “від дверей до дверей” є найпростішою. Звичайно цю думку підтверджують тим, що під час проведення такої кампанії не потрібні спеціальні технічні засоби, що достатньо поговорити з виборцем і роздати агітаційні матеріали, а це зможе будь-який активіст політичного руху. Ремствують організатори кампаній лише на те, що виборці неохоче беруть агітаційну літературу, пояснюючи це “втомою від політики” (хоча вже давно знайдено спосіб, як подолати цю “втому”).

Відомо, що людина легше запам’ятовує співрозмовника, якщо прийме від нього який-небудь подарунок. Цим користувалися багато агітаторів у ході останніх виборчих кампаній в Україні, роздаровуючи виборцям кусочки мила, коробки цукерок, цукор, крупи, протизаплідні засоби тощо. Як подарунок можна використовувати елементи стилю актуалізації іміджу кандидата, презентувати виборцям потрібні їм предмети: поліетиленові пакети, авторучки, записні книжки, запальнички і т. ін. Одночасно вручаються “корисні” листівки. Головна відмінність агітаційних, презентаційних і сигнально-інформативних листівок у ході кампанії “від дверей до дверей” полягає в різному ступені “корисності”. Додаткова, “корисна” виборцю інформація (яка може бути прямо й не пов’язана з виборами) у презентаційній листівці повинна займати, на наш погляд, до 25 % обсягу, в агітаційній — до 50 %, а в сигнально-інформативній — понад 50 %.

На думку західних політологів, лише 7 % успіху політичного лідера залежить від того, що саме він говорить, а 55 % — від того, яке він справляє враження. Слово, манера, тональність виступу, образний ряд, емоційна забарвленість, почуття міри в одязі, у тому числі й наслідування моди — усі ці компоненти значною мірою визначають успіх виступу, формують привабливий для глядачів імідж політика.

Обов'язковою є чіткість і конкретність постановки завдань, їхня зрозумілість їх для електорату, на який розраховує організація. Не менш важливо добре сформулювати механізми реалізації завдань, тому що розрив між проголошеним і реалізованим — одна з основних причин невдач багатьох організацій у період виборчих кампаній. Положення передвиборної програми повинні легко піддаватися пропаганді й агітації, бути зручним матеріалом для створення необхідного іміджу організації. Занадто складні, науково обтяжені програмні документи та гасла важкодоступні широкій аудиторії, не мають проникної сили, а отже, породжують нудьгу й байдужість електорату.

Існують два принципово різні режими актуалізації іміджу. Перший — активний, він провокує аудиторію на відповідні дії стосовно кандидата, другий — допускає пасивне сприйняття виборцями ідей кандидата. Перший можна умовно назвати діалоговим режимом, другий — монологовим. Кожний з них має свої переваги й вади. Головна перевага діалогового режиму — можливість для кандидата постійно "тримати руку на пульсі" свого електорату, відгукуватися на найменші зміни його настрою. Режим досягається постійним нагадуванням своїх контактних телефонів, звертанням до виборців із проханням приходити на зустрічі з кандидатом, інформацією про розважальні та інші масові заходи, які організує кандидат чи в яких він бере участь. Цьому режимові віддають перевагу кандидати популістського типу, які створюють собі імідж народних заступників.

Можливості застосування монологового режиму вужчі, тому що не кожний кандидат може претендувати на імідж "мудреця", чийм словам треба вірити без найменшого критичного аналізу. Застосовують його найчастіше в середовищі інтелектуалів.

У ході кампанії з актуалізації іміджу кандидата в депутати, який балотується за підтримки якої-небудь партії чи руху (так само, як і в кампанії на підтримку якого-небудь виборчого об'єднання), останнім часом важливе місце починає займати стиль агітаційних матеріалів, стиль актуалізації іміджу. Так, для створення іміджу партії необхідне єдине стильове рішення агітаційних матеріалів, оскільки запам'ятатися потенційним виборцям, не загубитися в морі передвиборної інформації можна тільки завдяки єдності всіх елементів, закладених в атрибутиці команди кандидата.

- Доцільно використовувати такі елементи агітаційного стилю:
- символ партії (виборчого об'єднання, команди кандидата);
  - стильову назву партії (виборчого об'єднання, команди кандидата);
  - партійні значки (офіційний, сувенірний);
  - партійні прапори, вимпели, настільні прапорці;
  - логотипи агітаційних газет, журналів, буклетів;
  - бланки, конверти, папки з символікою партії (виборчого об'єднання, команди кандидата);
  - візитні картки активістів;
  - заставку рекламної агітаційної роликів;
  - графічний модуль для реклами в пресі;
  - агітаційні плакати і листівки;
  - календарі з агітаційною символікою (настінний, перекидний, кишеньковий);
  - поліетиленові пакети із символікою партії (виборчого об'єднання, команди кандидата);
  - сувеніри з партійною символікою (авторучки, запальнички, записнички).

Через усі види агітаційної продукції повинно проходити єдине гасло виборчої кампанії, а найголовніше — весь матеріал повинен містити інформацію, яка презентує архетип кандидата, лідера партії чи виборчого об'єднання.

Піар-реклама іміджу повинна відповідати деяким загальним вимогам:

- *Бути зрозумілою, прозорою.* Адже одне з головних завдань PR-реклами — сприяти взаєморозумінню. Якщо зміст рекламного повідомлення та його мотиви заплутані, люди просто не зрозуміють його, як би добре його не задумали та виконали.
- *Бути переконливою.* Це — основа PR-реклами. Недостатньо поінформувати людей, їх треба ще й переконати.
- *Апелювати до переконань.* Будь-яка реклама, і особливо PR-реклама, повинна зосереджуватися на тому, чого хоче публіка, а не на тому, що потрібно самій організації. Саме в цьому й полягає сенс PR-реклами, про що нерідко забувають.
- *Бути чесною.* До всякого рекламодавця ставляться з підозрою. Будь-яка реклама є упередженою. Якщо організація хоче, щоб їй повірили, реклама повинна бути відвертою і щирою, без будь-яких спроб завести людей в оману.

• *Містити гумор.* Організації, і насамперед солідній, не варто напускати на себе надмірну серйозність, особливо в усьому, що стосується PR-реклами. Гумор роззброює скептично налаштовану публіку. Викликавши легку усмішку, простіше схилити громадськість до відповідної точки зору.

Що стосується політичної реклами, то висловлюються такі судження про її ефективність щодо іміджу організації й політиків:

- важливо маніпулювати слабкими сторонами іміджу конкурентів;
- суспільна думка погано реагує на прямі випадки та образи на адресу суперників;
- ефективнішими є короткі рекламні ролики;
- благодатний матеріал для реклами — моральні якості лідерів організації;
- доцільна персоналізація політичних питань;
- послідовність реклами (систематичне розгортання відповідних поглядів і образу організації та політичних лідерів на всіх етапах виборчої кампанії).

Неабияке значення надається "нейтралізації" опонента. Доцільно використовувати такі прийоми:

1) нав'язувати під час діалогу свої сюжети, а саме ті, до яких представники організації заздалегідь готові, тому здатні вести діалог з опонентами за своїми правилами досить упевнено, використовуючи переконливі аргументи, у тому числі й для спростування доводів опонентів, які легко прораховуються під час старанної попередньої підготовки (змусити опонента втягтися в цю "гру");

2) "провокувати" опонента на використання аргументів, в істинності яких можна сумніватися (спираючись на досвід попередніх суперечок, бесід), і старанно готувати контрдоводи на основі документальних джерел (такий прийом можливий за умови, якщо буде задано розмову на конкретну тему, і тоді можна буде диригувати ходом діалогу в потрібному для себе напрямі);

3) намацувати слабкі місця опонента, у тому числі й витягати з його біографії (особливо політичної) матеріали і факти, які компрометують опонента. Однак цей прийом треба застосовувати обдуманно, не використовувати критичний момент як засіб політичної компрометації грубо, аморально, а враховувати особливості психологічного сприйняття аудиторії, яка негативно реагує на грубі випадки;

4) витягати уривки з газетних, журнальних та інших публікацій, телевізійних інтерв'ю, що суперечать одні одним і свідчать про відсутність в опонента належної принциповості й переконаності в своїй правоті, використовувати їх у процесі діалогу з метою "підмочити" імідж співрозмовника;

5) перехоплювати ініціативу під час діалогу за допомогою "домашньої заготовки" в ті моменти, коли стає зрозумілим, що опонент виглядає сильніше, переконливіше (цим прийомом успішно користувався В. Жириновський, особливо під час діалогів з В. Липицьким, коли в атакуючій манері суперечки виводив співрозмовника зі звичної для нього раціонально спокійної манери міркування);

6) діставати максимальну вигоду з декларацій, інших програмних документів своєї організації й гасел, використовуваних у процесі передвиборної боротьби для створення свого привабливого іміджу, і подавати їх у порівнянні з явно слабкими політичними документами опонентів (знаходити популістські положення, декларативні, але явно нездійсненні обіцянки, не підкріплені ніякими розрахунками);

7) "замовляти" газетні й журнальні публікації аргументовано і тонко, так, щоб вони прямолінійно, в лоб не "зачіпали" імідж опонента;

8) як крайній захід використовувати критичні прийоми в гострій і навіть різкій формі, якщо опонент займається явною демагогією, підтасовуванням фактів, а іноді й говорить відверту чи закамурфльовану неправду.

Досить ефективні такі популістські тактичні прийоми: обіцяй, може, повірять; пропонуй прості рішення складних проблем; не позбавляй людей надії, перспективи жити краще; якщо хочеш вразити супротивника, то бий з розмаху; співчуваючи суперникові, піднімаєш свій імідж; شوкуй публіку граничною відвертістю; часто повторюй "я такий, як і ви" (і мені погано жилося, і в мене маленька квартира, невисока зарплата).

Отже, імідж, формування й використання його в політичній роботі — усе це таїть у собі значний організаційно-політичний, ідеологічний та мобілізаційний заряд. Нині вже вироблено досить ефективні технології цього процесу, які передбачають створення групи "іміджоробів", розроблення сценарію творення і "просування" іміджу до виборців.

Доцільно організувати "ідентифікаційну" рекламу організації та її лідерів: відтворювати фрагменти біографії, що сприяють формуванню іміджу (обігрувати моральні якості — простоту, щиросердність і скромність; ділові — професіоналізм, управлінську культуру, організаційні навички; показувати манери поведінки, спілкування з молодими людьми, дітьми, робітниками, інвалідами й жінками, відсутність закомплексованості); організувати "негативну рекламу", яка розкриває слабкі сторони опонентів. Важливо й виробити тактику "завчасного знешкодження", що передбачає випередження суперника за часом обговорення питання, що його він може обрати як об'єкт атаки.

Політичне прогнозування

Поняття соціально-політичного передбачення й прогнозування

Оскільки люди самі творять свою історію, вони завжди прагнуть знати результати своєї діяльності, прагнуть передбачити майбутнє. На різних етапах історії політичні й державні діячі намагалися з'ясувати, що чекає їхні країни, які перспективи розвитку подій.

Нині проблема прогнозування явищ і подій, передбачення соціальних наслідків прийнятих рішень набуває характеру нової глобальної проблеми: суспільство й катастрофа, руйнування й потрясіння, суспільство й дестабілізація його, що безпосередньо зачіпає основи існування сучасного суспільства. Сутність цієї нової проблеми — у діалектиці непередбачуваного й непередбаченого.

Передбачення майбутнього — це результат пізнавальної діяльності людини. Інакше кажучи, передбачення являє собою рису розумової діяльності, що свідомо досліджує у формі ідеальної моделі предмети та явища чи умови їхнього існування, яких немає або вони чомусь недосяжні для досліджень і перевірки. Основою наукового передбачення є пізнання об'єктивних внутрішніх зв'язків предметів і явищ, законів, які розкривають цей внутрішній, істотний і сталий зв'язок явищ і конкретних умов їхнього існування.

Майбутнє можна зрозуміти тільки завдяки аналізу минулого й сучасного, оскільки воно з'являється на основі діалектичної зміни їх.

Прогнозування є окремим видом передбачення. Однак соціальне прогнозування, поширюючись на всі сфери суспільного розвитку, має відносну самостійність і автономність щодо інших видів чи типів наукового передбачення.

Особливе значення соціального прогнозування полягає в тому, що передбачаються ті зміни суспільного життя, які розкривають взаємозв'язок історичної закономірності й предметної діяльності людей. Воно враховує співвідношення якісних і кількісних характеристик у соціальному явищі, і це дає змогу встановити певну спрямованість розвитку самого явища, з достатньою точністю визначити характер соціальних подій, форму і напрям їхнього руху. Точність, вірогідність і ймовірність прогнозування залежить від того, про яке майбутнє йдеться: безпосереднє, оглядне чи безумовно віддалене.

Окремі футурологи й соціологи віщують швидку загибель людської цивілізації, "крах світу", "крах життя взагалі", оскільки "земля, на якій заблукала людина 20 століття, — пише Р. Дарендорф, — огорнута густою темрявою, і людина не знає, куди їй іти". На цій підставі вони заперечують можливість і необхідність передбачення. "Майбутнє, — стверджують вони, — є справою віри, а не наукового дослідження". Будь-яке соціологічне передбачення вони проголошують різновидом соціального знахарства. Творча діяльність людини вважається підсвідомою, ірраціональною, такою, що ґрунтується на "логіці абсурду" і на "законах випадковостей". Так, наприклад, представники теорії "творчої", або "емерджентної", еволюції заперечують у творчості елемент передбачення, розцінюючи творчу еволюцію як щось ірраціональне, а нову якість — як непередбачене й раптове. Фаталісти й волюнтаристи недооцінюють роль випадковостей у формуванні результатів передбачення і спотворюють роль суб'єктів у процесі творчості.

Інші науковці допускають можливість передбачення, але обмежують його різними умовностями, неправильно трактуючи роль особи й колективу в науковому передбаченні. А. Спаковський у своїй книжці "Свобода — детермінізм — індетермінізм" намагається довести, що тільки соціальна меншість "мислить категоріями майбутнього", а соціальна більшість, тобто трудящі

маси, — узагалі не здатні пізнати майбутнє. Навіть Дж. Томсон, який визнає можливість передбачення природних явищ, у своїй книжці “Передбачуване майбутнє” пише, що “соціології ще належить знайти свого Ньютона, не кажучи вже про Планка, і тому передбачення в цій галузі не виходить за рамки здогадок”.

Подібних поглядів дотримуються К. Ясперс, О. Тофлер та інші відомі філософи, соціологи й політологи.

Уявлення про неможливість передбачати майбутній розвиток політичних подій, своєрідний агностицизм у ставленні до майбутнього поширені й серед західних політичних діячів. І сьогодні існують забобони, що політика — це мистецтво, яке не піддається ніяким прогнозам. Відомий англійський політичний діяч лорд Солсбері свого часу говорив, що “політична діяльність схожа на поїздку в екіпажі при інтенсивному нерегульованому русі, коли час від часу треба бути готовим пристосовуватися, змінювати напрям і ухилитися”. Навіть такий досвідчений політичний і державний діяч, як В. Черчилль, заявляв, що “було б помилкою дивитися далеко вперед”. На його думку, “в один і той самий момент можна тримати лише одну ланку в ланцюзі долі”.

Зневіра в майбутньому, страх перед прийдешнім, безвихідь, песимізм, байдужість, депресія — характерні риси багатьох концепцій сучасних західних соціологів, політологів і футурологів.

Наукове передбачення й соціальне прогнозування. Майбутнє людства — це не аморфне й невизначене прийдешнє, без будь-яких часових рамок і просторових меж, в якому може відбутися все, на що здатна фантазія. Наукове передбачення й соціальне прогнозування повинні дати відповідь на питання не тільки про те, що може реально здійснитися в майбутньому, а й про те, коли цього слід чекати, яких форм майбутнє набуде та яка міра ймовірності даного прогнозу.

Виділяючи стосовно перспектив людства етапи його поступального розвитку, доцільно говорити про безпосереднє, оглядне і віддалене майбутнє. Така періодизація не безпідставна, вона продиктована характером наших знань про майбутнє, які в свою чергу визначаються об’єктивними обставинами. Знання про майбутнє в міру віддалення від сьогодення стають усе менш конкретними й точними, усе загальнішими й приблизними, як і знання про далеке минуле людства. Ця зростаюча невизначеність

передбачення майбутнього пов’язана з природою соціального розвитку, з багатоваріантністю й альтернативністю реального історичного процесу, з непередбаченістю конкретного ходу і результату окремих подій у суспільному житті.

Щодо безпосереднього майбутнього наука вже сьогодні використовує багато конкретних даних, які дають змогу складати обґрунтовані, вірогідні прогнози, тобто робити цілком вірогідні судження (наприклад, уже можна впевнено прогнозувати розвиток політичної системи, поведінку електорату тощо).

Щодо найближчого майбутнього, яке охоплює собою більшу частину 21 ст., то наші знання про нього несуть, так би мовити, лише правдоподібний характер, базуються на дуже неповній індукції, і до них слід ставитися обережно.

Передбачення має комплексний характер, в його основі лежить такий принцип діалектики, як всебічне охоплення і виявлення предметів. Воно пов’язане з мислимим “випередженням” розвитку самого предмета й умов його існування. Передбачити — це означає відповісти, як саме і чому саме так розвиватиметься даний предмет, які особливості й умови цього процесу розвитку і який можливий результат.

Наукове передбачення дає принципово нове знання про об’єкт, яке здобувається внаслідок всебічного дослідження й відображає нові аспекти прийдешнього явища чи предмета. Тому це знання виступає новим у всій системі знань.

У процесі пізнання людина поглиблює свої знання, розкриває майбутнє й прийдешнє, перевіряючи їх на практиці. Суспільно-історична практика є не тільки джерелом пізнання, а й єдиним критерієм істинності його результатів. Нові висновки, одержані в процесі пізнання, визначаються як вірогідні лише тоді, коли конкретні дії людей, побудовані на цих висновках, дають передбачені результати. Збіг передбаченого результату, сформульованого на основі нових знань, з практичним результатом, досягнутим з урахуванням цих самих нових знань, є підставою для впевненості в правильності відображення людьми властивостей і певних законів об’єктів.

Отже, тільки в процесі практичної діяльності відбувається перевірка вірогідності передбаченого, відмежування від вигаданого, надуманого, ілюзорного пророцтва. Практика дає змогу гіпотезі перейти в наукову теорію, а можливий передбачений факт вона

робить фактом дійсності. Вищезгадані методологічні положення про роль суспільно-історичної практики в процесі пізнання дають змогу правильно зрозуміти специфічність співвідношення суб'єкта й об'єкта в науковому передбаченні, а також категорій емпіричного й теоретичного, конкретного й абстрактного, історичного й логічного, можливості й дійсності, випадковості й необхідності і т. ін.

Соціальне прогнозування охоплює всі аспекти людської діяльності: науку й техніку, продуктивні сили, виробничі відносини, демографічні процеси, охорону здоров'я, народну освіту, житлове будівництво, літературу й мистецтво, політику, міжнародні відносини, освоєння земних надр, океану й космічного простору тощо.

Прогнозування в політиці. Це відносно самостійна сфера соціального прогнозування. Це — спеціальне наукове дослідження перспектив розвитку політичного життя, його процесів, подій і явищ.

Політичне прогнозування — обов'язкова умова успішної політичної діяльності. Воно передбачає вироблення політичного прогнозу, суджень про майбутнє в політичному процесі.

Значення політичного прогнозування полягає не тільки в тому, що від нього залежить ефективність політичної діяльності, прийнятих рішень, акцій, а й у тому, що за самою сутністю воно є започаткованою політичною оцінкою, яка ґрунтується на усвідомленні політичних інтересів певних соціальних груп.

Передбачуваність розвитку політичних систем і процесів визначається тим, що майбутня політична дійсність закономірно впливає з минулого і сучасного спрямування розвитку політичних подій.

Політичний прогноз виступає як частина комплексного соціального прогнозу і як такий він є найуспішнішим і найефективнішим. Він здійснюється на основі економічного прогнозу і водночас на основі врахування дії специфічних законів функціонування й розвитку політичної надбудови, яка є відносно самостійною і здійснює зворотний вплив на економічні процеси, що відбуваються в суспільстві. У цьому й полягає специфіка політичного прогнозування.

Основні науково-теоретичні засади політичного прогнозування

Синергетика й прогноз. Теорія політичного прогнозування базується на фундаментальних наукових дослідженнях. Наприкінці 20 ст. виник і набув визнання новий концептуальний напрям соціального пізнання в забезпеченні передумов виживання суспільства. Ідеться про теорію синергетики (автори — бельгійський учений російського походження, лауреат Нобелівської премії І. Пригожин, а також І. Стенгерс, Г. Ніколіс, Н. Ханкс та ін.). Назвемо тут деякі з синергетичних ідей, що змушують переосмислити традиційні уявлення про соціально-політичні процеси.

По-перше, суспільство — це відкритий, динамічний, самокерований організм з асиметричними структурами, через що зв'язки між ними можуть бути нестабільними, а функції кожної з них — нерегульованими.

По-друге, розвитку суспільства властиві нелінійність, певна стрибкоподібність, що, однак, не заперечує його стабільності; усталеність виростає з неусталеності як її результат; неусталеність соціального середовища активізує роль у ньому окремої людини.

По-третє, через неможливість нав'язати суспільству шляхи його дальшого розвитку керування ним набуває форми самокерованості, здатності підтримувати відповідні параметри в бажаному діапазоні.

Що із синергетичних ідей можна використати для прогнозування політики? Передусім сам підхід до політики як послідовної зміни стабільних станів, стадій усталеності й неусталеності, випадковості, навіть певною мірою хаосу.

Політика, за Мангеймом, є сфера життя суспільства, всередині якої відбувається раціоналізація “життєвих інстинктів”, сил, які творять історію, піднесення цих “інстинктів” до всезагального інтересу, задоволення якого сприяє загальному благу, сфера, де воля нації, роздвібнена в економіці та в соціальних взаєминах на приватні інтереси, конститується у всезагальну волю. Розуміння способу такої раціоналізації як способу подолання “непорозумінь”, які виникають між силами, що борються, зумовлене положенням певної сили в усталеному сплетінні “творчих моментів” історичного процесу, у наявній формі його творення.

Синергетичний підхід до політики визначає й тактику, яка повинна бути гнучкою, відповідати не тільки конкретним умовам, а й їхнім швидким змінам, передбачати різні альтернативи й відповідні методи.

Складний характер політичного розвитку актуалізує необхідність прогнозних розроблень з метою виявити перспективні політичні проблеми й оптимальні шляхи розв'язання їх в інтересах оптимізації процесів управління та планування політичної діяльності.

Прогнози в галузі політики мають, як відомо, специфічний характер. Розрізняють внутрішньополітичне і зовнішньополітичне прогнозування.

Внутрішньополітичне прогнозування. Це спеціальні дослідження, метою яких є виявляти перспективні тенденції, шляхи, терміни, етапи політичного розвитку суспільства, вдосконалювати політичну систему, політичні відносини.

Розрізняють два аспекти внутрішньополітичного прогнозування. Перший аспект пов'язаний з прогнозними оцінками конкретних політичних явищ. Цей аспект має прикладний характер і на практиці здійснюється в процесі політичної діяльності. Суб'єктом прогнозу при цьому найчастіше виступає держава чи політична партія у формі відповідних органів. Другий аспект прогнозу охоплює діяльність політичних інститутів суспільства і політичні процеси, що відбуваються в ньому. Прогнозистом тут виступає певний науковий колектив, який спеціалізується на вивченні політичної системи країни.

Можна назвати такі об'єкти політичного прогнозування:

- розвиток політичної системи, її структури, активності й взаємозв'язку елементів;
- розвиток, спеціалізація й розширення політико-управлінських функцій у суспільстві, зростання колективних засад у прийнятті політичних рішень;
- політичний і правовий статус особистості, її відповідальність перед суспільством, механізм вдосконалення соціального контролю й дисципліни;
- форми й методи діяльності політичних партій та організацій;
- розвиток держави, зміна її форм, функцій і напрямів діяльності;
- зміна соціальної структури суспільства, політичної свідомості й політичних уподобань та орієнтацій різних груп населення;

- функціонування й розвиток громадської думки.

Внутрішньополітичне прогнозування виконує такі функції:

- виявлення тенденцій розвитку суспільства, визначення й зміцнення оптимальних форм політичної організації й управління суспільством;
- виявлення віджилих, застарілих форм суспільного розвитку, сприяння формуванню концепції соціально-політичного розвитку суспільства.

Зовнішньополітичне прогнозування (прогнози в галузі міжнародних відносин і зовнішньої політики) має свої особливості. Міжнародні відносини як сфера людського спілкування складаються з економічних, політичних, правових, дипломатичних, соціально-психологічних, культурних, науково-технічних, військових та інших зв'язків і взаємовідносин між державами, народами, соціальними групами, партіями й організаціями і навіть між окремими особистостями, які діють на міжнародній арені.

Основним суб'єктом міжнародних відносин у сучасному світі є держава, яка завдяки цим відносинам реалізує свою зовнішньополітичну функцію.

Сучасна епоха характеризується якісно новим зростанням ролі міжнародних відносин у житті людства. А це у свою чергу викликає підвищену увагу з боку і вчених-спеціалістів, і широкої світової громадськості. Сьогодні невпинно збільшується число наукових дисциплін у галузі теорії міжнародних відносин. Важливою сферою прогнозування стали питання зовнішньої політики окремих держав.

На основі загальнотеоретичної методології оцінюється загальне становище в світі, регіоні чи країні, вивчаються тенденції й напрями розвитку і чинники, які визначають розвиток, робляться спроби оцінити нові можливі чинники розвитку тощо. На цій основі виникає можливість створювати більш-менш докладні багато-варіантні прогнози.

Враховуючи максимальну (порівняно з іншими об'єктами соціального прогнозування) невизначеність багатьох складників у міжнародних справах, важливо підкреслити, що в прогнозуванні міжнародних відносин і зовнішньополітичних явищ необхідна підвищена увага до чинників, які зумовлюють зовнішньополітичну стратегію (умови матеріального життя суспільства — природне середовище та демографічний чинник, спосіб виробництва й особливо виробничі відносини, розстановку політичних сил у країні

тощо). На базі дослідження цих чинників й особливо міжнародних зовнішньополітичних дій прогнозування повинне виявити загальні тенденції розвитку з побудовою шкали ймовірності найбільш можливих чи бажаних відхилень від них. На цій базі можна виділити найвірогідніші, найменш вірогідні й оптимальні варіанти перспективного розвитку. Залежно від специфіки завдань прогнози міжнародних відносин можуть включати в себе: знаходження довготермінових загальних тенденцій зовнішньополітичної діяльності окремих держав і груп держав; створення довготермінових прогнозів (побудови загальної, недеталізованої картини можливого розвитку міжнародних відносин приблизно на десятиріччя вперед); створення середньотермінових прогнозів (побудова більш деталізованої ймовірної картини розвитку міжнародних подій з визначенням різних варіантів і орієнтовних підрахунків за низкою шкал на рік чи на кілька років наперед); розроблення короткотермінових прогнозів (докладніший розгляд порівняно багатьох варіантів розвитку подій, визначення максимально ймовірних і оптимальних зовнішньополітичних рішень на найближчі дні, тижні й місяці в межах поточного року).

Підгрунття політичного прогнозування. Соціально-політичне прогнозування базується на аналізі інформаційного масиву — сукупності даних, які зведено до певної системи наукових фактів, і вони характеризують об'єкт прогнозування. До складу інформаційного масиву входять найрізноманітніші джерела: періодична преса, політичні огляди і звіти, статистичні дані, звіти про зарубіжні відрядження спеціалістів, дані анкетних опитувань експертів, радіопрограм, політичні заяви, ноти урядів, особисті характеристики політичних лідерів, оцінки їхніх світоглядно-політичних переконань, монографії, дисертації тощо.

Політик, який прагне досягти успіху в політичному прогнозуванні, повинен враховувати такі чинники, як рівень достовірності інформації, на якій його прогнозування ґрунтується; співвідношення політичних сил у суспільстві; економічні показники в контексті поставленої мети; престиж й організованість політичних сил, які його підтримують; настрої в суспільстві (динаміку громадської думки) тощо. Він повинен передбачати можливі наслідки своїх політичних дій: прогнозування політичної перемоги повинно включати й завбачення змін у суспільстві: не тільки виграшу для себе, а й того, як це вплине на інтереси інших

учасників політичного процесу і якою буде їхня адекватна реакція. Прогнозування наслідків стосується й можливої поразки: щоб поразка в окремих питаннях не стала приводом до втрати довіри своїх прихильників і активізації політичних супротивників.

Методи та види прогнозів. Сучасна західна політологія широко застосовує біхевіористичний метод аналізу політичних процесів, сутність якого пов'язана з визначенням поведінки окремих груп або індивідів у політиці.

Спостереження за поведінкою людини в політиці дає змогу одержувати емпіричну інформацію за допомогою безпосереднього вивчення її поведінки, використовуючи при цьому анкетування, інтерв'ю, аналіз документів та ін. Додаткову інформацію одержують і за допомогою статистичних методів дослідження політичних процесів.

Аналіз статистичних матеріалів відкриває перед прогнозистом нові можливості. Дослідник, який володіє відповідною технікою аналізу, "добуває" з інформації, яку від одержав, необхідні відомості, прослідковує закономірності, відкриває тенденції.

Перевага цього методу прогнозування полягає в тому, що він дає змогу абстрагуватися від обмежень часу й простору.

Інформацію про об'єктивні й суб'єктивні аспекти політичного життя суспільства не можна одержати тільки методами прямої статистики; тут потрібні конкретно-соціологічні, політологічні, соціально-психологічні й інші дослідження. Важливим у прогнозуванні є врахування того соціального, економічного, організаційного, науково-технічного фону, на якому розвивається об'єкт прогнозування. Саме цей фон як сукупність умов (зовнішніх чинників) обмежує розвиток об'єкта прогнозу і в майбутньому активно взаємодіє з ним.

Наслідком прогнозування перспектив розвитку суспільно-політичних явищ і процесів є пошукові, нормативні й інші прогнози.

Пошуковий прогноз — це прогноз, який, виходячи з тенденцій розвитку і сучасного стану об'єкта прогнозування, визначає майбутній стан цього об'єкта на заданий проміжок часу, при заданих початкових умовах. Такий прогноз відповідає на запитання, в якому напрямі відбувається розвиток, який найвірогідніший стан об'єкта прогнозування у визначений період майбутнього. Характерним прикладом прогнозів такого типу можуть бути

прогнози чисельності народонаселення планети, розвитку комунікацій на певний період, розроблюваних під егідою ООН.

Нормативний прогноз — це досягнення наперед заданих завдань і цілей суспільства. Метою такого прогнозу є виявлення оптимальних шляхів вирішення поставлених проблем, визначення можливих організаційно-технічних заходів, орієнтовної вартості програм тощо. Нормативне прогнозування можливе тільки при прогнозуванні соціально-економічних і політичних процесів, оскільки процеси, що їх вивчають природничі науки, не піддаються соціальному регулюванню. На відміну від пошукового прогнозу нормативний прогноз будується у зворотному напрямі, тобто від наперед заданого стану об'єкта прогнозування до вивчення сучасних тенденцій та їхніх можливих змін, які забезпечать досягнення цього стану. Нормативне прогнозування є, таким чином, попереднім етапом і необхідною передумовою науково обгрунтованого планування, прогнозування й проектування.

Прогнози розробляються за допомогою певних методів прогнозування, які являють собою сукупність способів і процедур відбору й аналізу емпіричної інформації для складання прогнозу.

Методологія політичного прогнозування використовує два види закономірностей: закономірності функціонування політичних систем і закономірності їхнього розвитку. Перші характеризують самі процеси життєдіяльності політичних інститутів суспільства, а другі визначають напрями змін різних явищ і форм політичної організації суспільства.

Прогнозування в галузі внутрішньої політики спирається, насамперед, на виявлення і комплексний аналіз соціально-економічних чинників, які безпосередньо чи опосередковано впливають на політику, систему конкретного суспільства. За результатами аналізу цих базових змінних повинен бути сформульований висновок про тенденції розвитку внутрішньої політики в даний історичний період. Аналіз тенденцій є підґрунтям для формування прогностичних висновків і пов'язаних з ними наукових рекомендацій для підвищення ефективності управління.

У політичному прогнозуванні використовується весь арсенал методів розроблення прогнозів. Зокрема, значний ефект тут дають системний підхід, кібернетичне, математичне й імітаційне моделювання, науковий інструментарій теорії ігор, систематичні

опитування експертів та інші методи. Австрійський футуролог Еріх Янч налічує понад 200 наукових методів, спеціальних методик та логічних і технічних засобів пізнання майбутнього. Однак у практиці використовується не більше ніж 15–20 методів прогнозування. Усі їх досить умовно можна поділити на 5 груп:

1. Екстраполяція.
2. Експертні оцінки.
3. Моделювання.
4. Сценарії майбутнього.
5. Історична аналогія.

Кожний із цих методів прогнозування майбутнього має свої переваги і вади.

Метод екстраполяції. Метод екстраполяції тенденцій базується на припущенні про безперервність розвитку більшості процесів реального політичного життя. Якщо для якоїсь системи — технічної, біологічної чи соціальної — в минулому був характерним розвиток (зростання чи спад) з певною постійною швидкістю або з певним прискоренням, то є підстави вважати, що швидкість чи прискорення залишаться незмінними й на певний проміжок часу в майбутньому. Таким чином, можна графічно чи аналітично продовжити криві зростання (спаду) й обчислити кількісні характеристики майбутнього стану об'єкта прогнозування. Проте треба бути дуже обережним у виборі часових інтервалів для прогнозування. Необгрунтоване продовжування на майбутнє тенденцій минулого часто призводить до абсурду.

Експертні оцінки. Експертні оцінки — науковий метод аналізу й дослідження складних соціально-політичних проблем, які не формалізуються на основі інтуїтивно-логічного підходу. Суть методу полягає в тому, що експерти (провідні спеціалісти в різних галузях науки і техніки) проводять аналіз проблем з наступним формалізованим опрацюванням результатів. Узагальнена думка експертів приймається як найвірогідніше розв'язання проблеми.

Найскладнішим є процес добору експертів. Останніми роками розроблено чимало методів пошуку їх — як об'єктивних (за кількістю наукових праць, за стажем роботи, рекомендаціями співробітників, результатами спеціальних тестів), так і суб'єктивних (таємне голосування за кожну кандидатуру в експертну групу, взаємна оцінка майбутніх експертів за допомогою спеціальних шкал тощо).

Організація роботи експертів — також досить складне питання. Традиційні дискусії, безпосередній обмін думками мають багато вад: тиск авторитетів, суб'єктивність експертів, небажання деяких з них публічно відмовлятися від своєї думки тощо. Тому останнім часом набув популярності так званий метод Дельфі — за ім'ям славнозвісного оракула Стародавньої Греції. При цьому експертне опитування проводиться анонімно, в кілька турів, з проміжним ознайомленням експертів з результатами кожного туру. Зв'язок між експертами здійснюється за допомогою пошти або вони безпосередньо підключаються до комп'ютера, і вже згадувані психологічні чинники не можуть вплинути на кінцеві результати. Такі відомі способи прогнозування, як метод мозкових атак, спроб і помилок, сценарію подій та інші, є різновидами методу експертних оцінок.

“Мозковий центр” — назва формально організованої ради експертів і спеціалістів з різних галузей політики, економіки та інших сфер сучасного знання при вищому керівництві країни чи при главі держави (президентові), а також неформалізованого оточення із радників, аналітиків та інтелектуалів, знаннями і досвідом яких користується керівник країни чи окремого відомства. Поняття “мозковий центр” почали вживати в післявоєнні роки (“мозковий центр” Кеннеді), коли роль науки в політиці різко зросла. Ці центри можуть об'єднувати багато спеціалістів — кілька сотень і навіть тисяч. Вони функціонують переважно на непостійній основі й формуються залежно від потреб моменту і від особистих якостей керівника та від його здатності цінувати наукове знання.

Експертні оцінки політичних, військово-політичних, стратегічних та інших ситуацій сприяють значному підвищенню професіоналізму політики.

Парламентські партії Заходу виробили інтегральний показник ефективності своєї політичної діяльності (електоральна поведінка мас), який досить надійно визначається методами конкретних соціологічних досліджень.

Є ще один специфічний метод експертних оцінок — опитування громадської думки, який набуває все більшого поширення як у нас, так і за кордоном.

Анкетне опитування населення було започатковано в 30-ті роки 20 ст., коли Джордж Геллап провів передвиборний зондаж політичної ситуації. Сьогодні цей метод широко використовується в практиці політичного прогнозування.

Метою анкетних передвиборних досліджень є визначити на базі вибіркового статистичного аналізу думки виборців. Це має як практичне значення (коригування передвиборної кампанії відповідно до одержаного прогнозу стосовно можливих результатів голосування), так і наукове значення (аналіз чинників, які впливають на рішення виборців, вивчення залежності між соціологічними характеристиками виборців — вік, рівень освіти, стать, професія, рівень прибутку — та їхньою декларованою поведінкою на виборах). Анкетні дослідження й опитування мають і суттєві обмеження. По-перше, вони суб'єктивні, оскільки передбачають інтерпретацію формальних даних. По-друге, вони створюють штучну ситуацію, наближену до експерименту, хоча метою анкетних досліджень є встановлення істини в природних умовах.

Найперспективнішим методом наукового прогнозування в соціально-політичній сфері є метод моделювання, тобто імітації структури, процесу прогнозування й розвитку політичної системи в різноманітних структурних і функціональних моделях та розрахунок можливих тенденцій їхнього руху.

Метод моделювання. Метод моделювання побудовано на вивченні не власне об'єктів пізнання, а їхніх моделей. Результати дослідження переносяться з моделей на об'єкт.

Будь-яка модель характеризує дійсний об'єкт, процес чи явище лише приблизно; ступінь цього наближення залежить від виду використовуваної моделі, від методики і технічних засобів моделювання.

За своєю формою моделі соціально-політичних систем можуть виступати як словесний опис термінами гуманітарних наук або як графіки, діаграми, математичні й кібернетичні системи.

Моделі соціально-політичних систем можна поділити на такі основні типи:

- а) статистичні моделі, які відображають стан соціально-політичних систем у певний момент;
- б) прості динамічні моделі, які відображають не тільки структуру, а й процес функціонування цих систем;
- в) складні динамічні моделі, які відображають не тільки структуру і процес функціонування, а й процес розвитку соціально-політичних систем, тобто процес якісної зміни їхніх структур.

Отже, в моделі може бути відображена об'єктивна структура політичної системи, а також закономірності її функціонування й розвитку.

При розробленні прогностичної моделі початковим етапом є вибір найпосутніших чинників, які визначають обрис, стан тієї чи іншої політичної системи, так би мовити, політичне обличчя суспільства. Адже зрозуміти зміст і тим більше перспективи розвитку політичних відносин можна лише на основі пізнання загальних закономірностей їхньої зміни і розвитку.

Моделювати можна розвиток не тільки певних сфер суспільства або роду діяльності, а й усього світового співтовариства. Першу глобальну модель світового розвитку запропонував Дж. Форестер (США, 1971 р.). Вона ґрунтується на екстраполяції п'яти чинників: зростання народонаселення, індустріалізації, забруднення навколишнього середовища, виробництва продуктів, видобутку природних ресурсів.

Моделі поділяються на матеріальні (макети, муляжі, панорами тощо) та ідеальні, уявні. У політології, соціології та інших суспільних науках використовують ідеальні моделі, які в свою чергу поділяють на знакові та моделі-образи.

Знакові моделі називають математичними, створення їх потребує застосування електронної обчислювальної техніки. Останнім часом почали створювати власні моделі спеціально для прогнозування суспільства і його структур, у тому числі й політичних. Це, наприклад, модель соціальної мобільності (С. Прайс), модель м'яких систем (П. Чекленд), модель гонитви озброєнь (Дж. Річардсон), модель "довгих хвиль" (М.Д. Кондратьєв, С.Ю. Маслов), модель "вісім коліс" (В.Б. Тихомиров) та ін.

Моделі-образи стають дедалі вагомішими у виробленні політичних прогнозів.

Широко відомі моделі глобального розвитку, створені під егідою Римського клубу. Ці моделі стосуються таких тем, як пошук стратегії виживання сучасного людства, аксеологічний аналіз форм політичного управління і систем економік, пошуки альтернативних шляхів розвитку цивілізації тощо.

Наочною ілюстрацією політологічного моделювання є моделі функціонування політичних систем (Г. Спіро, Г. Олмонд, Т. Парсонс).

Імітаційне, комп'ютерне моделювання. Останнім часом широко використовують імітаційне, комп'ютерне моделювання. Це — експериментальний метод дослідження й прогнозування динаміки складних систем за допомогою ЕОМ. Його можна визначити як процес конструювання моделі реальної системи з наступним дослідженням і проведенням експериментів на цій моделі. Завдяки вивченню поведінки в різних умовах і при різних значеннях вхідних параметрів з'являється можливість прогнозувати поведінку реальної системи, передбачити результати різних керованих дій чи змін. Інакше кажучи, експеримент із самою системою чи об'єктом моделювання замінюється на експеримент з модельним описом його. Це особливо важливо в разі дослідження складних соціально-економічних і політичних процесів на регіональному й глобальному рівнях, коли прямий експеримент принципово неможливий або може призвести до непередбачених результатів.

Ігрове моделювання. Експеримент у політичному прогнозуванні практикується в специфічній формі ігрового моделювання, коли досліджуваний процес чи явище відтворюються в певних параметрах, які цікавлять політолога-прогнозиста, шляхом створення ситуації гри. Імітуючи розвиток того чи іншого політичного явища (конфлікту, переговорів, засідання парламенту тощо), дослідник має змогу передбачити розвиток реального процесу або розкрити його внутрішні механізми.

Поза конкретною політичною моделлю недоцільною є постановка питання: чи визначає соціальний статус сьогодення день завтрашній?

Якщо, наприклад, ми моделюємо теперішнє політико-економічне становище в Україні як певну фазу процесу роздержавлювання економіки, то й вибір можливих варіантів завтрашнього дня слід брати з арсеналу аналогічних подій, які вже сталися; а якщо ми оцінюємо теперішнє становище як модифікацію соціалізму, то поле варіантів "розвитку" — в минулому.

Образи і сценарії майбутнього. Крім імітаційних моделей, які сьогодні є одним із найпоширеніших методів вивчення й прогнозування глобальних процесів, широкого застосування набули історичні моделі — образи і сценарії майбутнього. Історичний підхід полягає у виявленні об'єктивних закономірностей і тенденцій розвитку системи і спирається на принципи детермінізму

майбутнього, на те, що необхідність завжди пробиває собі шлях крізь випадковості. Сценарій можна розглядати як історико-системну модель, орієнтовану на процес розвитку. Уперше сценарій як метод виявлення закономірностей і механізмів розвитку складних біосоціальних систем ввели Г. Канн і А. Вейнер у книжці "2000-й рік". Він визначався як гіпотетична послідовність подій, побудована з метою зосередити увагу на зв'язку причин і наслідків процесів, які вивчаються.

Сценарії являють собою описове відтворення гіпотетичної картини майбутнього світу в цілому або різних сфер соціально-політичного життя певної країни. Підготовка сценарію включає опис логічної послідовності подій і процесів з метою визначити альтернативи розвитку, перспективи і можливі варіанти зміни великих і складних соціально-політичних систем, наприклад, окремих країн, груп країн, системи міжнародних відносин загалом. Отже, сценарій зосереджує увагу на тих причинно-наслідкових зв'язках, які прогнозист вважає найважливішими, і на пунктах, які потребують прийняття рішень.

Розроблення сценаріїв для сфери політичного прогнозування дає змогу створити своєрідний спектр можливих політичних, зокрема конфліктних, ситуацій як основи для завчасного реагування у формі підготовки й планування альтернативних рішень.

Такі ситуаційні описові моделі внутрішньополітичної чи міжнародної обстановки дають змогу не тільки усвідомити характер варіантів її дальшого розвитку, а й оцінити роль і значення різноманітних чинників, які зумовлюють причини виникнення й напрями розвитку політичних подій.

Розробляючи сценарій, можна ставити різноманітні цілі, зокрема, оцінити політичну обстановку, визначити можливі варіанти та напрями її розвитку, деякі ймовірні випадковості та наслідки прийняття політичних рішень у різних політичних ситуаціях. Сценарій, таким чином, покликаний допомогти знайти відповіді на те, як може розвиватися політична обстановка і якими можливостями треба скористатися на різних етапах її розвитку, щоб прискорити настання одних і відвернути настання інших подій.

Сценарії з'ясовують: 1) яким шляхом крок за кроком можна реалізувати певну теоретичну ситуацію; 2) які є варіанти на кожному етапі для кожного учасника подій з тим, щоб відвернути певний розвиток подій, полегшити або уникнути його.

Сценарій, таким чином, являє собою багатоваріантний прогноз, який поєднує системний та історичний підходи до вивчення складних систем; у більшості випадків носить описовий характер і широко використовується в побудові комплексних прогнозів.

Прагнучи передбачити розвиток політичних процесів, політичні діячі і в минулому, і сьогодні постійно використовують метод аналогії, тобто зіставлення прогнозованого процесу з чим-небудь схожим на ті політичні процеси, які вже відбувалися в минулому.

Метод історичної аналогії. Аналогія передбачає порівняння в думках двох або більше політичних явищ, процесів з метою вивчити суттєві риси одного з них на прикладах інших. Сьогодні, наприклад, вчені, аналізуючи події в Російській Федерації, нерідко звертаються до досвіду колишньої Югославії. У практиці політичної діяльності цей метод є досить ефективним у тих випадках, коли прогноз будується на основі пізнання законів функціонування соціально-політичних систем у звичайних для них умовах.

Необхідно зазначити, що жоден із розглянутих методів не може забезпечити високої надійності прогнозу. Тому на практиці зазвичай звертаються до комбінованих, комплексних методів. Такий підхід дає змогу усунути вади окремих методів і гарантувати більшу точність і надійність прогнозів. Типова методика побудови комплексного прогнозу складається з таких стандартних операцій: попередня орієнтація; розроблення вихідного (базового) прогнозу; розроблення пошукового прогнозу; розроблення нормативного прогнозу; контрольна перевірка точності й надійності прогнозу; формулювання рекомендацій для оптимального планування, проектування й керування.

У політичному прогнозуванні (як і в будь-якому науковому пізнанні) велику роль відіграє інтуїція, під якою розуміється спроможність угадувати ціле до того, як буде одержано всі частини цього цілого; здатність охоплювати в уяві найтипніше, що є істотним ще до одержання результатів дослідження його.

При розробленні політичного прогнозу і пов'язаного з ним планування політичної діяльності держави, партії й соціальної групи велике значення має безперервне коригування раніше розроблених прогнозів, постійне внесення до них змін і доповнень відповідно до розвитку і зміни об'єктивної політичної ситуації, відкидання старих, невиправданих варіантів і виявлення нових тенденцій розвитку.

Основні стадії політичного прогнозу. Процес розроблення політичного прогнозу можна розділити на такі основні стадії:

1. Структурний аналіз відповідної політичної системи.
2. Вибір основних чинників та елементів даної системи, а також визначення їхньої ролі й значущості в кількісному значенні.
3. На основі дослідження статистичних даних, які характеризують дію цих чинників у різні періоди в минулому й сьогодні, виявлення основних тенденцій (“траєкторій”) розвитку досліджуваних політичних процесів.
4. Екстраполяція цих тенденцій на майбутнє.
5. Синтез цих майбутніх “траєкторій” в їхній взаємодії в рамках моделі даної політичної системи.
6. Інтеграція прогнозів основних напрямів процесів у різних сферах суспільних відносин — економічних, політичних, правових, ідеологічних та ін.
7. Розроблення на цій основі комплексного прогнозу розвитку різних рівнів, а також окремих прогнозів, які характеризують розвиток окремих частин цих систем і процесів.
8. Безперервне коригування політичного прогнозу в зв'язку з появою і дією нових, не врахованих раніше чинників на всіх рівнях політичних систем.

Політичне прогнозування, поряд з плануванням, програмуванням і проектуванням є формою конкретизації наукового передбачення; воно не допускає директивного розв'язання проблем сучасного і майбутнього. Прогностичний підхід ставить завдання: виявити можливі або бажані варіанти розвитку об'єкта для наступної оптимізації планів, програм і проектів. Сучасне прогнозування здійснює побудову поля, шкали та спектра можливостей і запроваджує розподіл на ньому функцій вірогідності в разі пошукового (розвідувального) прогнозу або оцінної функції в разі нормативного прогнозу. Прогноз (висловлювання про майбутній розвиток об'єкта, процесу чи явища в певний проміжок часу) дає змогу виявити всі можливі варіанти розвитку й розв'язання різних проблем майбутнього, його взаємовиключні варіанти, стихійні й свідомі процеси, визначити їхні часові та просторові параметри.

Політичне прогнозування виконує певні функції, зокрема, соціально-гносеологічну, функцію розвитку, евристичну, інтегративну, запобіжну, інтенсифікативну, нормативну, комунікативну

й орієнтовну. Найважливішою функцією політичного прогнозування є те, що воно дає розуміння історичної перспективи, допомагає визначити напрям соціально-економічного й політичного розвитку на тривалий час, правильно орієнтуватись у міжнародних подіях і тим самим служить для вироблення обґрунтованої стратегії і тактики.

Нині в Україні є кілька дослідницьких груп, секторів і відділів різних установ, які займаються розробленням економічних, політичних та інших прогнозів. Це — Інститут міжнародних відносин Київського університету ім. Тараса Шевченка, Інститут соціології НАН України, Національний інститут стратегічних досліджень та ін.

Однією з проблем, вирішення якої дало б змогу підвищити надійність і обґрунтованість політичних прогнозів, а отже, і науковий рівень управління політичними процесами, є розроблення принципів верифікації прогнозів (їхньої істинності, обґрунтованості й надійності).

Верифікація прогнозу

Достовірність прогнозу та його рівні. Верифікація (від лат. *verus* — істинний) прогнозу — це вірогідність виробленого прогнозу, тобто визначення ступеня його відповідності дійсному стану об'єкта в майбутньому, що прогнозується; визначення ступеня відповідності прогнозу вимогам сучасної науки, тенденціям розвитку суспільної практики; ступеня достовірності прогнозу (тобто ймовірності здійснення передбаченого у заданий часовий інтервал); обґрунтованості (тобто відповідності теорії практиці). Досвід свідчить, що верифіковані таким чином прогнози справджуються з високим ступенем імовірності і, крім того, вони служать надійною орієнтовною інформацією для управління.

У відносно простих випадках роль верифікації відіграють експертні опитування (оцінки). У складніших випадках потрібні спеціальні процедури, наприклад:

1. Розроблення прогнозу методом, який відрізняється від уже застосованих.
2. Зіставлення прогнозу з іншим, одержаним з інших джерел інформації.

3. Перевірка адекватного прогнозу в ретроспективі.
4. Аналітичне або логічне дослідження прогнозів.
5. Додаткове опитування експертів.
6. Спростування критичних зауважень опонентів.
7. Виявлення й урахування джерел можливих помилок.
8. Порівняння з думкою найкомпетентнішого експерта.

Світова практика свідчить: точність, надійність прогнозування в політичній сфері здебільшого залежить від багатьох чинників й умов, які визначають політичну діяльність і швидко змінюються. Ефективність політичного прогнозування підвищується в тих випадках, коли воно досліджує політичні процеси, в яких помітно проявляється одна або кілька тенденцій.

Соціально-політичне прогнозування здійснюється на трьох рівнях. Найвищий рівень — це суспільство взагалі, середній — певна територіальна спільність чи регіон і нижчий — окремих колективів. Найвищим часовим рівнем прогнозування вважається довготермінове прогнозування, яке розглядає соціальні процеси на тривалий період — 15–20 років — і вирішує питання на рівні державної політики. Середній часовий рівень — 10–15 років — аналізує можливість розв'язання стратегічних завдань, які дають орієнтовну відповідь на запитання: що можна зробити? Найнижчий рівень вирішує оперативні завдання, які належить здійснити в найближчий період.

Майбутнє людства сьогодні визначається гуманістичними орієнтирами. Однак йдеться не про те, щоб вигадувати привабливий образ майбутнього й потім нав'язувати його життю. Майбутнє виростає не з мрій про нього, а із сучасного, з притаманних сьогодні суперечностей і тенденцій розвитку суспільства.

Теоретичним опрацюванням й обґрунтуванням різних варіантів розвитку людини в майбутньому суспільстві займається в західному світі футурологія (від лат. *futurum* — майбутнє і від грец. *logos* — мова, вчення). Термін цей уперше почав вживати в 1943 р. О. Флайхтгайм, професор політології в інституті ім. Отто Зура при Вільному університеті Західного Берліна. Він писав, що “слово “футурологія” ввів з метою відмежуватися від одіозних ідеологічних доктрин минулого і, насамперед, від “марксистського утопічного мислення”.

“Футурологічний бум”. Футурологія, або, як її ще називають, “наука про майбутнє”, розроблення різного роду альтернативних

проектів розвитку, прогнозів стали модною темою в країнах Заходу, в яких з кінця 60-х — початку 70-х років 20 ст. інтенсивно створюються інститути і заклади з дослідження майбутнього, проводяться міжнародні футурологічні конгреси. “Футурологічний бум”, або “бум прогнозів”, який охопив у цей період провідні країни Заходу, характеризувався появою сотень державних спеціалізованих науково-дослідних центрів і приватних установ з розроблення соціально-економічних, науково-технічних, політичних і воєнно-політичних прогнозів. Футурологічними дослідженнями активно займаються Коннектикутський інститут дослідження майбутнього, Гудзонівський інститут, корпорації “РЕНД” і “Ресурси для майбутнього”, Чиказький та Каліфорнійський університети (США), а також “Комітет наступних 30 років” (Англія); футурологічні інститути у Франції, Західній Німеччині, Голландії, Західному Берліні та ін. Створено великі міжнародні асоціації: “Світове товариство футурологів”. “Світ майбутнього”, “Міжнародна організація футурологів”; видаються численні футурологічні журнали: “Футуролог”, “Майбутнє”, “Дедалус” тощо. Регулярно проводяться з'їзди й конференції. Злива футурологічної літератури буквально заповонила книжковий ринок західних країн, а обивателя заливає могутня хвиля футурологічних прогнозів, переважна більшість яких сповнена апокаліпсичних пророцтв і передбачень майбутніх глобальних і регіональних катастроф і неминучої загибелі людства. Ці прогнози виражають загальну тенденцію еволюції західної футурології в 70–80-х роках 20 ст. Найхарактернішою рисою еволюції цього періоду є те, що зазнають істотних змін не деталі, а фактично цілісні теорії, які донедавна вважалися на Заході загальнопринятими. Надії на те, що прогрес технології, роботизація й комп'ютеризація зможуть розв'язати всі проблеми капіталізму, не виправдались. Тому сьогодні зазнають перегляду всі концепції “індустріалізму” і пов'язані з ними численні концепції, що пророкували настання “золотого віку”, загального добробуту й благополуччя для нинішнього покоління. Відбувається швидкий перехід від оптимістичних прогнозів, розроблюваних у 60-х роках 20 ст., до похмурих пророцтв про неодмінну загибель цивілізації внаслідок безконтрольного розвитку науки і техніки. Цій галузі знання присвятили себе багато видатних і талановитих учених Заходу. Вони розробили технічний інструментарій прогнозу-

вання і моделювання, який, безперечно, має певну наукову цінність.

Римський клуб і варіант майбутнього. Особливе місце серед футурологічних організацій займає так званий Римський клуб — міжнародна неурядова організація, створена у квітні 1968 р. на зустрічі 30 західноєвропейських учених, бізнесменів і громадських діячів в італійській столиці, які зібралися з метою неформально обговорити перспективи розвитку людства. Сьогодні її членами є 100 авторитетних діячів науки і культури із 47 країн світу. Члени клубу дотримуються різних світоглядних концепцій, але їх об'єднує турбота про майбутнє людства, зацікавленість у розв'язанні глобальних проблем на основі співробітництва всіх країн.

Римський клуб — це “невидимий коледж”, за визначенням А. Печчеї, першого його президента, мета якого — сприяти тому, щоб люди якомога ясніше й глибше усвідомлювали труднощі людства. Інша мета полягала у “використанні всіх доступних знань для того, щоб стимулювати встановлення нових стосунків, політичних курсів і інститутів, які б допомагали виправляти сучасну ситуацію”.

Члени Римського клубу за роки його існування виконали понад 15 вагомих досліджень з перспектив розвитку сучасної цивілізації, найцікавіші з них видано у вигляді “Доповідей Римського клубу”. Книжки, що видаються під його егідою багатьма мовами, розповсюджуються десятками мільйонів примірників і стають бестселерами.

Оцінка висновків Римського клубу неоднозначна. Перші захоплені відгуки про них змінилися різкою критикою. Сьогодні визнано, що глобальне моделювання взагалі і комп'ютерне моделювання зокрема повинні доповнювати, а не відмінити інші способи, методи дослідження світу. Відомий американський учений-еколог Б. Коммонер вважає, що “неможливо вирішити заздалегідь, що найцінніше: комп'ютерне моделювання на основі генералізованої світової статистики чи безпосередній аналіз реальних зв'язків”.

Глобалізм прогнозів. Варіанти майбутнього в розвитку людини і людства розробляють не тільки Римський клуб, а й інші міжнародні футурологічні організації й окремі вчені. Японський економіст Я. Кайя запропонував варіант створення світової економічної системи, здатної врятувати цивілізацію, а група

латиноамериканських учених представила світовій громадськості варіант ідеального суспільства, в якому витримано високу “якість життя” і повне задоволення потреб людини. Поряд з програмами, які претендують на універсальну реконструкцію світу, створюються проекти вирішення окремих глобальних проблем або низки регіональних проблем.

Нові наукові центри з глобалістики, що з'явилися в США та Європі, постійно нагадують світові про необхідність згортати темпи економічного росту й індустріалізації. Учені Гудзонівського університету (США) в низці публікацій обґрунтували неможливість збереження в майбутньому сучасних темпів розвитку економіки. Однак є й протилежні погляди. Досить впливова і відома Організація економічного співробітництва заперечує твердження про необхідність уповільнити темпи економічного росту. В 11-й доповіді “Зустрічі з майбутнім” підтримується позиція, що в найближчі 20–30 років, до 2020–2030 рр., не потрібно скорочувати темпи економічного зростання. Ці півстоліття будуть перехідним періодом, протягом якого відбудуться докорінні зміни в технології виробництва, в енергетиці й сільському господарстві, і завдяки цьому буде розв'язано багато глобальних проблем людства.

Активно виступає з ідеями вирішення проблем людства на політичному і соціокультурному рівнях ЮНЕСКО. Заслугове високої оцінки її боротьба за мир, запобігання воєнно-політичним конфліктам, збереження й розвиток культур народів планети.

Поряд з проблемою “Захід — Схід” усе більше цікавить проблема “Північ — Південь”, якій було присвячено доповідь Незалежної комісії з питань міжнародного розвитку на чолі з В. Брандтом: “Північ — Південь: проблеми виживання”; у ній відображено складну перспективу стосунків між Північчю й Півднем у разі збереження існуючої системи взаємовідносин між розвиненими країнами й країнами, що розвиваються. Автори доповіді наполягали на наданні фінансової й іншої допомоги країнам, що розвиваються, і встановленні рівноправної й взаємовигідної системи відносин між країнами цих регіонів світу.

Наведемо підходи до вивчення майбутнього сучасного американського футуролога Олвіна Тофлера. Його ім'я відоме нашим читачам за книжкою “Шок від майбутнього” (“Футурошок”). Ця книжка, а також його пізніші праці: “Еко-спазм”, “Третя

хвиля”, “Прогнози і передумови”, “Адаптуюча корпорація” викликають дедалі більший інтерес у світі.

О. Тофлер яскравою, образною мовою публіциста розповідає, як шалено прискорюється темп життя і людина почувається в цьому “божевільному, шаленому світі” дедалі самотнішою. Усе частіше вона опиняється в стані шоку. Але це, на його думку, лише початок, оскільки виникає не просто шок, а футуро-шок — від зіткнення з майбутнім. Учений вважає, що “майбутнє не можна визначити наперед, воно не зумовлене повністю технологічним прогресом і його не можна проаналізувати”.

У праці “Зміцнення влади” (1990) О. Тофлер проаналізував світові тенденції становлення нового соціального порядку, зокрема, негативні й позитивні аспекти якісно нового постіндустріального етапу розвитку соціуму. Цей етап він описує за допомогою принципово нової теорії, означеної в його ранніх працях як “суперіндустріалізм”, а в пізніших — як “третя хвиля”.

Фрагменти панорами розвитку суспільства на найближчі десятиріччя, згідно з О. Тофлером, такі:

- пріоритет у цьому соціальному устрої мають знання, що стають символічною формою капіталу; головною формою власності є інформація, одержувана в результаті знань;
- кардинальної зміни зазнає сама природа влади, яка може бути лише вищої якості, — це влада знання;
- політичне життя набуває нових параметрів, оскільки принцип меншості змінюється на принцип більшості, відбувається відмова від представницької демократії.

О. Тофлер далекий від думки, що “третя хвиля” обов’язково настане, гальмом для цього можуть бути війна, економічний крах, екологічна катастрофа, надактивність протидіючих політичних сил. До таких сил він зараховує:

- 1) профашистські політичні об’єднання, головна ідея яких зосереджена в гаслі “закон і порядок”;
- 2) політизовані релігійні течії, які вороже настроєні щодо секуляризму й поєднують у своїй ідеології й діяльності тоталітаризм, універсалізм і фанатизм;
- 3) “патологічні форми” екологічного руху, наприклад, “екотероризм”, “екотероризм”;
- 4) націоналістичні сили;

5) об’єднання людей, які проповідують екстремістські погляди, масонські ложі, противників абортів, переслідувачів сексуальних меншин.

Учений стверджує, що вони, а не комуністичний тоталітаризм, увійдуть у протиборство з демократією в 21 ст.

Подібних поглядів щодо суспільних пріоритетів дотримується й відомий американський футуролог Джон Нейсбіт. Ще в 1982 р. видано його першу книжку “Мегатенденції”, в якій визначалися найкардинальніші напрями розвитку суспільства, зокрема, знання й інформація. Учений стверджує, що найважливішим стратегічним ресурсом дедалі відчутніше стає не капітал, як це було в індустріальному суспільстві, а інформація. Нове джерело сили, за Дж. Нейсбітом, не гроші в руках небагатьох, а інформація в руках багатьох.

Зазначимо, що соціально-політичні прогнози — це вид знання. Тому не випадково англійський учений Д. Томпсон, книжку якого “Передбачуване майбутнє” в російському перекладі видано в середині 20 ст., вважав, що розвиток техніки соціального прогнозування неминуче призведе до того, що еліти почнуть приховувати прогнози від мас. Ці прогнози являтимуть собою державну таємницю, а виробництво їх, подібно до виробництва атомних бомб, стане монополією держави.

Відомий американський геополітик С. Гантінгтон виступив з концепцією неминучого зіткнення цивілізацій. Він визначає цивілізацію як культурну спільність найвищого рангу і прогнозує значні конфлікти вздовж лінії поділу між цивілізаціями: західною (європейською й північноамериканською), ісламською, конфуціанською й православно-слов’янською.

Чи можна погодитися з подібними прогнозами, які заперечують становлення єдиної цивілізації? Чи можна погодитися, що джерелом конфліктів у майбутньому будуть не екологічні й політичні протиріччя, не протистояння ідей, а відмінність культур? Думається, що реальні процеси не дають підстав для таких висновків. За загостренням національно-етнічних відносин, за протистоянням релігійних рухів здебільшого стоять певні економічні й політичні інтереси.

Песимістично виглядають у багатьох футурологічних побудовах влада і здійснювана нею політика. Пропонований сьогодні в літературі з цього приводу спектр ідей не відрізняється принципово

від того, що його висловив представник культурологічної думки Заходу 20 ст. голландець Йоган Хейзінга. Учений переконаний у тому, що політика діє на “зоологічних засадах”. Про це свідчать гіпернаціоналізм; заперечення значущості знань, занепад моральних форм, ідеалізація минулої історії й культури; згубна для людини масова культура.

Й. Хейзінга вважає, що для врятування цивілізації малоефективними є політичні партії й держави, різні громадські організації та церква, а необхідне досягнення панування людини над собою.

Концепцію глобального розвитку людського суспільства намагається створити й сучасний французький історик і філософ Жак Атталі. У своїх творах “Історія часу” й “У прямому і переносному значеннях” він розвиває ідеї французького етнологіста і соціолога Рене Жирара, який висловив думку про те, що людська спільність спроможна тримати під контролем те, що її руйнує, — насилля. За Ж. Атталі, в історії існували три форми підпорядкування й керування насиллям: “священне”, “сила” і гроші. У кожному моменті історії, переплітаючись, вони утворювали власний “кістяк” суспільних структур, на яких будувалися суспільні відносини.

Нинішній етап суспільства Ж. Атталі називає “торговим (або торгашним) порядком”. У книжці “Лінії горизонту” (1990) він аналізує наслідки вступу людства в нову, дев’яту фазу “торгового порядку”, характерною рисою якої є, насамперед, свобода творчості, виробництва й обміну, коротко кажучи, демократія. “Та у новій фазі є й зворотний бік: на зміну життєвим явищам приходять артефакти (підробки), природа перетворюється на товар і з’являється загроза трансформації самої людини в продукт серійного виробництва”.

В основу своєї концепції Ж. Атталі ставить номадизм, який, як він вважає, буде присутній у всіх сферах розвитку майбутнього суспільства (виробничій і невиробничій). Він переконаний, що номадизм більшою мірою вплине на невиробничу і, насамперед, політичну сферу життя суспільства.

Унаслідок появи номадичних речей (портативний магнітофон, телефон, кишеньковий комп’ютер, годинник-телевізор, годинник-записник, переносний телефакс тощо) людина зможе одержувати освіту самостійно за допомогою відео, самостійно стежити за своїм здоров’ям, лікуватись і навіть змінювати зовнішність, щоб відповідати загальноприйнятим нормам.

Номадизація — осьова лінія розвитку цивілізації. Шляхи розв’язання глобальних проблем Ж. Атталі бачить у рамках створення загальнопланетних організацій з широкими повноваженнями, які вирішували б такі завдання, як боротьба із забрудненням довкілля, з наркоманією, відвернення поширення зброї, контроль над генетичними маніпуляціями, справедливий розподіл природних багатств.

Прогноз майбутнього України. Дізнатися про нього і сьогодні дуже важко, практично неможливо. На жаль, у нас усі прогнози соціально-економічного й політичного розвитку досить мінливі. Лідери політичних партій і рухів, депутати Верховної Ради та рад регіонального рівня, усі ті, хто належить або сам себе долучив до лав політичної еліти, з різних за значущістю трибун упевнено заявляють: “Народ України хоче жити...”, — а далі, залежно від ідеологічних уподобань і прагматичних міркувань промовця, перед нами демонструють бажаний для народу (як на цього оратора) символ суспільного ідеалу — від “світлого” минулого “реального соціалізму” до не менш “світлої” капіталістичної будучини чи вельми туманного результату “самобутнього” шляху розвитку України. Наслідком цього є критичний етап у розбудові держави, насамперед у політичній та економічній сферах. Економіка розколота на три сектори: натуральний, приватний та державний. Податкова система тим часом знищує новонароджений приватний сектор. Влада ж уособлена людьми, що керуються не національними, а монополістичними інтересами своїх кланів.

Отже, спостерігається відсутність як серед влади, так і серед громадськості консенсусу з основоположних питань подальшого життя. Хоча із стратегічними партнерами, здається, усе зрозуміло. Це передовсім Росія та США.

Однак, як зазначалося в матеріалах міжнародної конференції “Стратегія національної безпеки України в контексті світової спільноти” (Київ, 2001), Україна визначила напрям свого руху як європейський. “Може скластися враження, що Україна перебуває в якомусь особливому стані тиску з боків США і РФ, що вона становить особливий геополітичний інтерес і тому повинна будувати особливу стратегію зовнішньої політики. Однак це не так. Міжнародні відносини — це постійна гра, не позбавлена тиску. Його, так само як і Україна, відчувають інші держави. Одні з них приймають вимоги інших і погоджують з ними пріоритети своєї

зовнішньої політики. Інші, навпаки, опрацьовують власні пріоритети і послідовно їх реалізують. Змальована вище ситуація, власне, і є тим міжнародним тлом, на якому Україні доводиться виробити пріоритети зовнішньої політики, визначити напрям свого руху — адже він, і це відомо, може бути тільки один. Для нас він — європейський!”

Чому так? Тому, що Європейський Союз, збудований на конкуренції, спонукає до прогресу, а його потужна соціальна складова не дозволяє забути про слабших. Спільний інформаційний, товарний, туристичний простір надає учасникам переваги відкритості, а запобіжники в гуманітарній та культурній сферах зберігають національну ідентичність. Багатий, емний ринок стимулює виробництво, науку та технології, гармонізоване законодавство та спільні підходи дають безпеку громадянинові, а щойно народжена Спільна політика безпеки й оборони запобігає виникненню конфліктів.

Європейський Союз вимагає від країни-апліканта досягнення високих стандартів. Сам процес їх виконання змушує націю-претендента до активнішого розвитку. І в цьому плані завдання, яке ставить Україна у процесі реформ, об'єктивно збігаються з умовами Євросоюзу.

Нарешті, вступ до Євросоюзу — це мета, що об'єднує націю, піднімає еліту, стимулює суспільство.

Про своє бачення прийдешнього України та інших республік колишнього СРСР пише і Збігнев Бжезінський. Він вводить поняття “диференційоване майбутнє”, а колишні соціалістичні країни Європи розподіляє на 4 категорії в контексті посткомуністичної трансформації в доступному для огляду майбутньому. Під третю категорію підпадають Росія, Україна, Білорусь, Грузія, Вірменія, Азербайджан, Казахстан і Узбекистан — країни, “чиє політичне й економічне майбутнє, імовірно, залишиться невирішеним протягом десятиліть чи більше”.

Можна навести десятки інших суджень-прогнозів щодо перспектив соціально-економічного й суспільно-політичного розвитку України. Однак усі їх автори сходяться на тому, що Україна входить в реалії суперечливого 21 ст. складно, у пошуках стабільних форм власної державності, економіки та духовної культури. Тепер існують і здійснюються різні проекти цих форм. Неоднаковий інтерес до них проявляють різні політичні

лідери й партії, соціальні верстви й професійні групи, релігійні конфесії та мистецькі об'єднання.

Як бачимо, пророцтва західних експертів збуваються, і винні в цьому передусім країни ЄС, адже політику Заходу щодо України за цілою низкою напрямів важко назвати адекватною. Декларації на кшталт “Стратегії ЄС щодо України”, які ні до чого не зобов'язують, чи заяви про те, що “Україна є ключовою ланкою нової системи європейської безпеки”, на практиці супроводжується діями щодо створення нової “залізної завіси” на західних кордонах України.

ЄС (насамперед малі європейські країни), незважаючи на гучні заяви про ухвалення нової “консистентної” стратегії щодо України, дуже обережно ставиться до самої ідеї європейської інтеграції України і продовжує балансувати між небажанням створювати собі нові економічні й політичні проблеми, що можуть виникнути за спроб навіть часткової інтеграції України в ЄС, і страхом підштовхнути Україну в “тісні обійми” Москви.

У результаті Україна з мовчазної згоди ЄС ризикує перетворитися на “сіру зону” між об'єднаною Європою і Росією і зрештою буде змушена економічно й політично інтегруватися з цією країною.

І все ж незалежна Україна за роки свого існування довела, що вона, попри всі труднощі, має майбутнє. Це мирна нейтральна держава, яка поступово здобуватиме імідж рівноправного суб'єкта міжнародної політики. Внутрішні економічні й політичні труднощі з часом буде подолано. Однак зробити це буде нелегко і непросто. Доведеться зазнати неабиякого відвертого й прихованого тиску тих сил у світі, які найменше зацікавлені в тому, щоб відродилася могутність народів розваленого Союзу, щоб вони успішно розвивалися. Доведеться долати опір і тих, хто, галасливо базикаючи про демократію й національне відродження, збанкрутів у своїх антинародних діях, погруз у корупції і зраді власних народів і країн. Буде потрібно, переборюючи прорахунки минулого й сьогоднішні помилки, починати реставрувати поруйноване, створювати справжню незалежність для народу України. Незалежність від сваволі й зарозумілості політиканів, від грабування з боку “демократичних” верховодів та їхніх спільників; від горя, злиднів і безправ'я в ім'я утвердження людяності, добра й справедливості.

Діалектика загальноцивілізаційного, національно-державного й регіонального розвитку

На початку 3-го тисячоліття все світове співтовариство переживає великі зміни в міжнародній політиці, в структурі й змісті міждержавних відносин. І справа не стільки в сутності конкретних змін, скільки в логіці загальнолюдської еволюції, що позначила нову якість і новий етап в історії нашої планети — етап трансформації міжнародного порядку.

Усе це актуалізує потребу теоретично осмислити суперечності цивілізаційного розвитку, сутність міжнародних відносин і зміст міжнародної політики, створити наукову основу свідомого регулювання їх і розвитку в інтересах людства.

Багатовимірність цивілізаційного розвитку

Поняття “цивілізація” в науковій літературі трактується по-різному:

- як історична епоха, яка прийшла на зміну “варварству” і протистоїть йому, тобто як єдина загальнолюдська цивілізація;
- як стан суспільства, який втілює в собі найраціональніший за даних умов спосіб відтворення суспільного життя з найгуманнішими формами існування людини (іншими словами, термін “цивілізація” вживається як синонім вищих досягнень людини в різних сферах діяльності);

- для позначення якісної специфіки, своєрідності однієї країни або групи країн і народів на певному етапі розвитку з їхньою специфічною суспільно-виробничою технологією і культурою;
- як регіональне явище (скажімо, західноєвропейська, арабська, північноамериканська, східноазійська та інші цивілізації);
- як формаційний зріз (первіснообщинна, рабовласницька, середньовічна, буржуазна, комуністична);
- як синонім культури і самобутності культурно-історичних типів.

Одним із засновників такого цивілізаційного підходу вважається російський соціолог 19 ст. М. Данилевський. Він налічував 13 типів “самобутніх” цивілізацій (у тому числі єгипетський, китайський, індійський, грецький, римський, романо-германський, слов’янський), які, на його думку, різняться за поєднанням чотирьох елементів: релігійного, культурного, політичного і суспільно-економічного.

У західній політології прихильниками теорії культурно-історичних типів є німецький філософ О. Шпенглер, англійський і американський історики А. Тойнбі та С. Хантінгтон. Останні вважають цивілізацію синонімом культури, тобто культурною спільністю. Села, регіони, етнічні групи, нації, релігійні групи — усі мають особливі, властиві тільки їм культури на різних рівнях культурної гетерогенності. У цьому розумінні культура в селах Закарпаття може бути відмінною від культури в селах Донецької області, але обидві будуть складниками загальної української культури, яка відрізняє їх, скажімо, від сіл Іспанії. Європейські суспільства відповідно мають культурні риси, які відрізняють їх, скажімо, від арабських і японського суспільств. Араби, японці, індуси та представники західних країн не є, проте, частиною якоїсь ще ширшої культурної спільності. Вони складають цивілізації. Отже, цивілізація є найвищим культурним утворенням, яке об’єднує людей, і рівнем їхньої культурної самобутності, що відрізняє їх від інших. Цивілізація визначається як загальними об’єктивними елементами (мова, історія, релігія, звичаї, суспільні інституції), так і суб’єктивною самоідентифікацією людей. Стосовно останнього люди можуть сприймати себе як лів’янина, українця, католика (чи православного), християнина, “західника”, цебто представника західноукраїнської культури. Люди можуть змінювати свої рівні ідентичності, внаслідок цього змінюються структура і межі цивілізації.

Цивілізації можуть включати в себе величезні маси людей, як, наприклад, Китай чи Індія (тобто цивілізації, що претендують бути державами), або зовсім невелику кількість людей, як англофони Карибських островів. Цивілізація може включати кілька національних держав — західна, східно-православна, арабська чи латиноамериканська цивілізації або тільки одну — Китай, Індія чи Японія. Очевидно, що цивілізації зміщуються, частково збігаються, немовби перекриваючи одна одну, і тому можуть включати субцивілізації. Так, західна цивілізація має два головні варіанти: європейський і північноамериканський, а ісламська — арабську, тюркську і малайську субцивілізації. С. Хантінгтон вважає, що цивілізаційна ідентичність відіграватиме дедалі важливішу роль у майбутньому і світ складатиметься значною мірою під впливом взаємодії семи чи восьми головних цивілізацій: західної, слов'яно-православної, конфуціанської, індуської, ісламської, японської, латиноамериканської і, можливо, африканської. Передбачається, що на так званих культурних межах, які розділяють ці цивілізації, в майбутньому відбуватимуться найзначніші конфлікти.

Як бачимо, однозначного тлумачення поняття “цивілізація” немає. Визначення цього поняття, мабуть, може бути тільки узагальненим, таким, яке відображає його найхарактерніші риси. Це — не тільки суспільство, не тільки культура, не тільки суспільно-економічна формація, це — синтетичне й універсальне поняття, що вбирає в себе всі досягнення в економіці, соціальній сфері, науці й культурі та в політиці. Цей суспільноціннісний феномен відображає значною мірою динаміку співвідношення загальнолюдського, регіонального і національного розвитку.

Однолінійність та багатолінійність розвитку суспільства.

У концепціях суспільного прогресу чітко проглядаються два підходи: однолінійного і багатолінійного розвитку суспільства. Теорії однолінійного розвитку стверджують можливість спрямованого розвитку суспільства від нижчого рівня до вищого, від менш досконалого до більш досконалого. В одному випадку критерієм такого прогресу може бути ускладнення суспільної організації (Г. Спенсер), у другому — зміни соціальних зв'язків і типу регуляції суспільних відносин (Ф. Тенніс), у третьому — зміни в характері виробництва і споживання (У. Ростоу, Д. Белл), у четвертому — ступінь оволодіння суспільством стихійними

силами природи, що виражатиметься в зростанні продуктивності праці та в ступені визволення людей з-під ярма стихійних сил суспільного розвитку (К. Маркс) і таке інше.

У свою чергу ці теорії мають за основу або еволюційний, або революційний спосіб зміни й вдосконалення суспільних відносин. У першому разі — це спроба усвідомити історичний процес глобально, як частину загального, нескінченно різноманітного процесу поступової еволюції політичної системи. Суспільство, як вважають прибічники таких поглядів, проходить певні стадії розвитку на основі технічних і технологічних нововведень у поєднанні з різними психологічними мотивами діяльності, з духом підприємництва, конкуренцією, націоналізмом, протестантською етикою, особливими амбіціями політичних діячів тощо.

Поряд з теоріями еволюціонізму досить поширеною була до початку 90-х років 20 ст. й теорія революційного перетворення суспільства, засновниками якої були К. Маркс і Ф. Енгельс. Марксистська концепція соціального розвитку базується на формаційному підході. Згідно з ним, людство у своєму розвитку проходить п'ять основних стадій: первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну і комуністичну. Перехід від однієї до іншої відбувається на основі соціальних революцій.

Є й теорії, що заперечують можливість прогресу. Однією з найпоширеніших є концепція культурно-історичних типів розвитку суспільства. У цій концепції робиться акцент на багатолінійність розвитку суспільства і його культури, виокремлюються певні типи соціальної і культурної систем, підкреслюється їхня своєрідність, висувається ідея замкненості, локальності культур і окремих цивілізацій.

Вищезазначена концепція сформувалася як антитеза лінійної теорії, згідно з якою розвиток суспільства може проходити в рамках однієї цивілізації. Моделлю її вважалася Західна Європа, тому європоцентризм не давав задовільного пояснення розвитку Сходу та інших регіонів, які розташовані осторонь західноєвропейської цивілізації. Теорії багатолінійного розвитку намагаються заповнити цю прогалину.

Загальні закономірності багатолінійного розвитку. Західна політологія виводить кілька загальних закономірностей суспільного розвитку на базі концепцій культурно-історичних типів.

1. *Закон взаємодії цивілізацій і культур.* Згідно з ним, тільки та регіональна цивілізація здатна до самопродуктивності й саморозвитку, яка вступить у контакт з іншими цивілізаціями. Порушення цього закону в колишньому Радянському Союзі й призвело до його розвалу. У світі було чимало великих цивілізацій, які загинули через свою локальну замкненість.

2. *Закон всесвітньої конвергентності, або примноження, збагачення, універсалізації регіональних і національних процесів.* Він впливає із взаємодоповнюваності різних цивілізацій і посилення процесу нагромадження якісно нового багатства. Сучасна загальнолюдська цивілізація є цивілізацією техногенною, бо в основі своєї динаміки вона має науково-технічний прогрес і нагромадження суспільного багатства. У сфері економічних відносин за наявності систем товарно-грошових відносин і ринку здійснюється зворотний зв'язок суспільного виробництва, його цільової діяльності з потребами суспільства. У політичній сфері до загальноцивілізаційних цінностей належить правова держава, що діє на основі демократичних норм, які є надбанням усієї людської історії. У духовній сфері — це величезні досягнення науки, мистецтва і культури — плоди творчості багатьох поколінь. Нарешті, у сфері моральних відносин — це норми поведінки, порядність у стосунках людей, які напрацювало людство протягом багатовікової історії.

3. *Закон довгохвильового розвитку,* який сформулював український економіст М. Кондратьєв. Згідно з цим законом, разом з нетривалими циклічними коливаннями окремих систем у всесвітній цивілізації простежуються фундаментальні соціально-економічні поштовхи (один раз у 60–80 років). Криза довгої хвили вдаряє по всіх системах людського суспільства.

4. *Синтез лінійного й багатолінійного розвитку* запропонував П. Сорокін. Він припускав наявність прогресу в суспільному розвитку і визначав певні риси нової цивілізації, яка почала формуватися, щоб об'єднати все людство. Сьогодні ця ідея набула значного розвитку, її поширенню сприяло усвідомлення глобалізації соціальних і культурних процесів у сучасному світі.

Посилювання різноманітності та багатоваріантності сучасного світу. Сучасний світ позначений надзвичайною складністю й різноманітністю, які мають тенденцію до посилення. Почався процес, говорячи словами відомого американського футуролога

О. Тофлера, “зміцнення влади на світовому рівні”. Тобто відбулись істотні структурні зрушення, серед яких відзначимо такі: розвал колись “монолітного” радянського блоку й перебрання концентрованої раніше в Москві “величезної” влади незалежними нині країнами; воз'єднання Німеччини; докорінні зміни в країнах Центральної й Східної Європи та посилення інтеграційних процесів в Європі загалом (вступ нових членів до Ради Європи, до Північно-атлантичного альянсу, запровадження спільної європейської грошової одиниці тощо) посилення конкуренції між індустріально розвинутими країнами; загострення суперечностей між розвинутою “Північчю” і все ще відсталим, але амбіційним і таким, що набирає високих темпів розвитку, “Півднем” (Бразилія, Індія, Сінгапур, Тайвань, Малайзія, Південна Корея та ін.).

Унаслідок цього сучасний світ дедалі більше втрачає свій колишній біполярний характер, коли вся система міжнародних відносин зосереджувалася, по суті, навколо осі СРСР — США, стає різноманітнішим.

Посилення різноманітності, багатоваріантності й соціально-політичної строкатості сучасного світу ускладнює можливість політично регулювати світові процеси. Водночас таке регулювання конче потрібне, щоб ця різноманітність не спричиняла загострення міжнародних відносин, не призводила до зростання міжнародного напруження, до виникнення серйозних міжнародних конфліктів. Отже, йдеться про необхідність проводити таку політику в галузі міжнародного життя, яка б звела нанівець можливість подібної перспективи.

Міжнародні відносини і міжнародна політика

Міжнародні відносини: сутність і визначення. Аналіз політики — цього складного і багатогранного явища, не можна вважати повним без висвітлення його на міжнародному рівні.

Але перш ніж повести мову про сутність такої політики, треба визначитися з питанням про сутність самих міжнародних відносин. Міжнародні відносини — це системна сукупність політичних, економічних, соціальних, правових, дипломатичних, військових і гуманітарних зв'язків і взаємин між суб'єктами світового спів-

товариства. Такими суб'єктами є народи, держави, громадські і політичні сили, рухи й організації. Міжнародні відносини — це сукупність інтеграційних зв'язків, які формують людське співтовариство. І це є провідною тенденцією сучасних міжнародних відносин.

З такої дефініції міжнародних відносин випливає висновок, що саме вони являють собою те середовище, де реалізуються принципи міжнародної політики. Як стверджує відомий французький соціолог Р. Арон, “міжнародні відносини — це відносини між політичними одиницями, зміст яких становлять відносини між державами — власне міжнародні відносини”.

Проте сьогодні вже неможливо не помічати об'єктивної тенденції розширення кола учасників міжнародних відносин. Тому, якщо Р. Арон зводить їх тільки до міждержавних, то американський соціолог Д. Капоразо вважає головними дійовими особами в міжнародному житті соціально-економічні групи й політичні сили, а його співвітчизник Дж. Розенау такими вважає конкретну особу, індивіда.

Але й такі підходи не вичерпують усієї сутності міжнародних відносин, адже вони залишають багатьох суб'єктів осторонь міжнародного життя.

Особливістю сучасних міжнародних відносин є їхня перехідність, плинність, що відображаються в тенденції становлення нового світового співтовариства на основі взаємних відносин співробітництва і водночас у вдосконаленні засобів насильства. Ці процеси іноді врівноважують, а іноді пересилюють один одного — залежно від того, збігаються чи не збігаються інтереси різних держав. Тобто поряд із процесами інтеграційного порядку, посилення взаємозв'язку в галузі міжнародних відносин продовжує панувати “плюралізм суверенітетів”, коли кожний учасник міжнародних відносин повинен враховувати в своїй поведінці непередбачуваність деяких учасників. Тому загальний напрям розвитку всієї системи міжнародних відносин в умовах цілісного, взаємозалежного світу базується на необхідності враховувати всю сукупність інтересів країн і народів при виборі лінії поведінки.

Зумовленість провідної ролі політики в міжнародних відносинах. По-перше, політичні відносини включають у себе найпотужніші важелі управління як власне політичними, так і неполітичними міжнародними процесами.

До них належить діяльність ООН, зовнішньополітична діяльність суверенних держав, громадських об'єднань, союзів та угруповань.

По-друге, міжнародні політичні відносини якнайтісніше пов'язані з міжнародними економічними відносинами. Переконливим прикладом цього можуть слугувати міжнародні політичні й економічні відносини періоду “холодної війни”, коли з політичних мотивів над створенням засобів руйнування, а не творення, працювало більше як половина вчених і інтелігенції технічного профілю планети.

По-третє, міжнародні політичні відносини мають чітко виражену тенденцію до глобалізації, а це вимагає зовсім іншого механізму для врегулювання їх.

По-четверте, міжнародні політичні відносини суттєво впливають на формування міжнародного і світового порядку загалом. Йдеться про забезпечення нормального функціонування держав та інших міжнародних інститутів.

Увесь світ розмежований сьогодні на зони політичного впливу різних держав, блоків та угруповань, у складному процесі взаємодії яких і формується світовий політичний процес, обличчя сучасного світу. Взагалі центри соціально-політичного й економічного напруження привертають увагу всіх народів, а тому слід враховувати, що політичні події у будь-якій, навіть крихітній за розмірами, державі можуть призводити до зіткнення наймогутніших політичних сил планети.

Основні аспекти теорії міжнародних відносин. Існує безліч визначень поняття “міжнародні відносини”. Не заглиблюючись у тлумачення його, задовольнімося на цьому етапі найпоширенішим означенням міжнародних відносин — як системи зв'язків і взаємовідносин між державами, націями, міжнародними й громадськими організаціями та іншими суб'єктами міжнародного життя. Достатньо глибоко й аргументовано цей феномен проаналізував З. П'етрась.

Розглядаючи теорію міжнародних відносин, треба мати на увазі чотири аспекти: епістемологічний, онтологічний, аксіологічний і прогностичний.

Епістемологічний аспект розглядає основи теорії пізнання міжнародних відносин, категорії науки і функції. Наприклад, “база міжнародних відносин”, “тоталітарне панування”, “формула сил”, “групова безпека”, “інтеграція континентальна” тощо.

Серед функцій теорії міжнародних відносин виділяють п'ять основних:

1. *Описова*, що відповідає на запитання: як було або як є сьогодні? Описує міжнародну дійсність, але не пояснює цієї дійсності.

2. *Експланасійна* відповідає на запитання: чому мали місце певні факти, процеси, міжнародні явища? Відповідь вимагає з'ясування сутності об'єкта, що вивчається. Це є основна, домінуюча функція теорії міжнародних відносин.

3. *Прогностична* функція відповідає на запитання: як буде в майбутньому? Результатом відповіді є гіпотеза, детермінована системою цінностей і цілей діючих суб'єктів.

4. Функція *інструментальна*, інколи її називають радницько-експертною, вона відповідає на запитання: як потрібно робити, щоб досягнути бажаних результатів?

5. *Ідеологічна* функція визначається часто як популяризаторська, або виховна. Вона відповідає на запитання: для чого потрібно діяти; чого ми прагнемо, яку систему політичних цінностей поширюємо? Результат — ідеологічні, пропагандистські настанови. Відповідне поєднання цих функцій дає змогу визначити функціональну модель міжнародних відносин.

Онтологічний аспект розглядає учасників (суб'єктів) міжнародних відносин, вплив діяльності. Такими є передовсім держави, міжнародні спільноти, тисячі недержавних міжнародних організацій, партій, рухів і транснаціональних компаній.

Сучасні учасники міжнародних відносин використовують чотири форми міжнародних відносин: спеціальні дипломатичні місії, постійні дипломатичні представництва, міжнародні конференції і міжнародні організації. Основним змістом різноманітних форм міжнародних відносин є те, що вони служать для проведення переговорів. Саме переговори й укладання різних угод і є сутністю дипломатичної діяльності. Модель переговорів сформулював Т. Шеллінг. Схематично сутність моделі така: досягнення результату є завжди наслідком взаємних поступок сторін, які ведуть переговори. Угода може бути укладена тільки тоді, коли кожна із сторін не прагне до односторонньої капітуляції іншої сторони. Звичайно, предметом дипломатії є намагання сторін, щоб бажану угоду було укладено якнайближче до власної позиції кожної із сторін. Що далі від вихідних позицій, то гостріше йде

боротьба, тоді вихід один: або припинення переговорів, або компроміс у серединному пункті.

Зрозуміло, що ведення переговорів значно складніше від наведеної моделі. Бажаний результат залежить не тільки від об'єктивних чинників, а й, не меншою мірою, від таких невимірних явищ, як страх, надія, воля, відчай і витримка, акторство, творення міфів і фікцій. Зрозуміло, що більший шанс на успіх у переговорах має та сторона, в якій міцніша економіка, стабільніше політичне становище.

Аксіологічний аспект розглядає міжнародні відносини як вияв міжнародних інтересів, цінностей, норм і свідомості. Розрізняють такі види міжнародних інтересів:

- 1) світової системи міжнародних відносин;
- 2) головних міжнародних систем;
- 3) регіональні;
- 4) національних держав;
- 5) інших учасників міжнародних відносин.

У західній літературі проблема інтересу, особливо національного, займає панівні позиції. При цьому поняття "інтерес" позначається через поняття "*power*" — сила, влада (Г. Моргентау). Основні положення цієї теорії полягають у тому, що держави прагнуть реалізувати свої інтереси, що інтерес кожної держави полягає в розширенні сфер своїх міжнародних впливів, що держава використовує силу з метою реалізувати свої інтереси. Зрозуміло, що з поступовою нормалізацією міжнародних відносин ця теорія повинна втрачати своє значення.

Метою *прогностичного аспекту* у вивченні міжнародних відносин є передбачення основних тенденцій розвитку, з'ясування результату його еволюції, аналіз детермінант, формулювання гіпотез, побудова аналогій, визначення можливостей появи випадкових подій і явищ, і нарешті, створення моделі можливого розвитку подій. У міжнародних відносинах розрізняють стратегічні, тактичні й операційні прогнози, причому вважають, що ризик помилок при стратегічному плануванні становить 20–30 %, при тактичному — 10–20 %. Розрізняють кілька методів прогнозування: інтуїція, екстраполяція і комп'ютерне (комп'юторне) моделювання.

Співвідношення міжнародної й зовнішньої політики. "Міжнародна політика" й "зовнішня політика" не є синонімами. Зовнішня, або закордонна, політика — це діяльність певної держави

за межами своїх національних кордонів. Вона виступає в ролі всезагального інтегратора державних інтересів і є логічним продовженням внутрішньої політики даної держави. Одночасно сама закордонна політика у багатьох випадках визначає внутрішню політику. На міжнародній арені виступають різні політичні, економічні й культурні організації, які мають метою свої власні інтереси, нав'язують свої контакти й відносини з різними закордонними партнерами. Крім цього, господарські кола держави ведуть жваву економічну діяльність за рубезем, розвивається туризм (як через державні організації, так і приватний) тощо. У зв'язку з цим стає зрозумілим, що крім зовнішньої політики на рівні держави існують й інші, тобто ціла система економічних і культурних зв'язків, які найчастіше доповнюють закордонну політику, але часом навіть суперечать окремим її декларованим цілям. Цю багатогранну діяльність, різноманітні відносини на різних рівнях нормує міжнародне право. Усе разом узятє можна розглядати як міжнародну практику, в яку включаються закордонна політика і різні групові, відомчі та інші зв'язки.

Отже, міжнародна політика знаменує собою розширення кола учасників, суб'єктів міжнародних відносин, коли поряд із державами дедалі активнішу роль у них відіграють міжурядові й неурядові організації, політичні партії та рухи. Зрозуміло, що в сучасних умовах зовнішня політика перетворюється на політику міжнародну, до підвалин якої належить віднести не тільки відносини між індивідами або державами, а й будь-який вид діяльності або взаємодії задля реалізації групових чи державних інтересів.

Діалектика внутрішньої й зовнішньої політики. Проблема залежності й підпорядкування зовнішньої і внутрішньої політики має принципове значення, оскільки дає змогу виявити характер їхнього взаємозв'язку, рівень залежності або незалежності однієї від іншої, з'ясувати питання про те, яка група розглядуваних відносин є первинною, а яка – вторинною, похідною. Головні наукові напрями, течії у сфері теорії міжнародної політики і зовнішніх відносин формуються залежно від вирішення цієї проблеми. У прямій залежності від неї трактуються інші проблеми теорії: питання про природу і предмет міжнародних відносин, їхні закономірності й типологію, про форми закордонної політики,

проблеми війни і миру, питання безпеки. Тут слід враховувати три підходи. Перший полягає в тому, що за основу береться зовнішня політика як визначальна. Польсько-австрійський соціолог Л. Гумплович стверджував, що внутрішній розвиток держави визначається розвитком її зовнішніх сил: на долю першого випадає службова роль по відношенню до останнього; внутрішня історія є простим додатком зовнішньої, зумовлюється нею.

Інша точка зору пов'язана з виведенням зовнішньої політики з внутрішньої й базується на уявленні про те, що міжнародні відносини є простим продовженням внутрішньосупільних, детермінованих економічним базисом та інтересами правлячих кіл. Така позиція характерна для ортодоксального марксизму й домінувала в нашій літературі до недавнього часу. Безумовно, в цьому трактуванні є певний сенс, адже цілі зовнішньої політики справді завжди впливали з внутрішньої політики держави, а не з її акцій на світовій арені. Але таке трактування відчутно спрощує, звужує взаємозв'язок між зовнішньою і внутрішньою політикою держави. Внутрішня політика може домінувати над зовнішньою, але при цьому не слід недооцінювати активності зовнішньої політики, її зворотного впливу. Досить згадати внутрішню політику держав колишньої “соціалістичної співдружності”, яка майже цілком визначалася їхньою зовнішньою орієнтацією на “великого брата” – Радянський Союз.

Тому найприйнятнішим можна вважати третій варіант трактування взаємозв'язку між внутрішньою й зовнішньою політикою. Він базується на визнанні їхньої рівноправності, аргументується саме тим, що в основі обох лежать єдині закони соціального буття. Теоретичною базою цього трактування стала концепція взаємозалежності, за якою найважливіші проблеми внутрішньосупільних відносин набувають як внутрішніх, так і зовнішніх вимірів. Тобто йдеться про тісний взаємозв'язок і взаємодію зовнішніх і внутрішніх чинників розвитку держави. Їхній вплив на формування як внутрішньої, так і зовнішньої політики диктується конкретними історичними обставинами. Відповідно до цього пріоритет може бути то за однією, то за іншою групою чинників. Саме такого погляду дотримується американський політолог Г. Моргентау: “Суть міжнародної політики ідентична внутрішній політиці. І внутрішня, і зовнішня політика є прагненням до сили, а тому вони тотожні”.

Специфіка закордонної політики. Умови закордонної (зовнішньої) діяльності держави відрізняються від внутрішніх умов. Це пояснюється насамперед тим, що закордонна діяльність суверенних держав не підпорядковується якійсь міжнародній владі. Тому головним у закордонній політиці є діяльність щодо узгоджування дій і співпраці з партнерами й потенційними супротивниками. Існує певна специфіка в самій закордонній діяльності.

1. Визначення й реалізація мети закордонних відносин, керуючись конкретною політичною ситуацією. У своїй діяльності держава вимушена враховувати діяльність і цілі інших суверенних держав.

2. Успіх закордонної політики даної держави залежить не лише від самої держави, а й від рівня погодженості або конфлікту інтересів панівних груп даної держави з інтересами й прагненнями панівних груп держави-партнера. Залежно від рівня узгодженості цих інтересів закордонна політика буде більш або менш успішною.

3. Закордонна політика має власні органи й інститути, завданням яких є аналізувати об'єктивні й суб'єктивні чинники закордонної політики інших держав, виробляти рекомендації для практичної діяльності уряду держави, реалізувати владні розпорядження уряду, збирати й аналізувати дані про політичні процеси в державах-партнерах. Дана специфіка забезпечує певну автономність суб'єктам закордонної політики.

Останнім часом тенденція до поширення впливу закордонної політики на внутрішню стає відчутнішою, це є наслідком відносної самостійності закордонної політики. Ця самостійність виявляється як у тому, що вона лише в кінцевому підсумку впливає з політики внутрішньої, з рівня економічного, науково-технічного та оборонного потенціалу, політичного й морального стану суспільства, так і в тому, що вона залежить від безпосереднього впливу не тільки внутрішньої політики певної країни, а й зовнішньої політики інших держав і опосередкованого впливу їхньої внутрішньої політики.

Механізм реалізації закордонної політики. У реалізації зовнішньої політики будь-якої держави важливу роль відіграють форми, функції та засоби. Існує чотири форми закордонної політики.

1. *Пасивна.* Характерна для слаборозвинутих держав, які слугують об'єктом закордонної політики інших держав. Політично

це означає відмову від частини власного суверенітету і пристосування внутрішньої політики цих держав до тиску міжнародного середовища.

2. *Активна.* Характеризується пошуком рівноваги між зовнішньою і внутрішньою політикою.

3. *Консервативна.* Характеризується значною політичною активністю щодо захисту досягнутого раніше балансу між внутрішньою і зовнішньою політикою.

4. *Агресивна.* Характеризується формуванням експансіоністських цілей, примусу до зміни зовнішньої і внутрішньої політики інших держав.

Закордонна політика виконує три основні функції.

1. *Охоронна.* Пов'язана з охороною прав та інтересів держави й її громадян за кордоном і полягає в заходах із відвернення різних загроз, можливих конфліктів, у запобіганні сепаратистським тенденціям, порушенням національного престижу тощо. З цією метою держава використовує такі специфічні органи, як розвідка і контррозвідка.

2. *Репрезентативно-інформаційна.* Її місія полягає в представленні держави на міжнародній арені за допомогою дипломатичної служби та в якнайповнішому ознайомленні з державами-партнерами і супротивниками з метою зменшити помилки й уникнути неправильних підходів у власного суб'єкта закордонної політики.

3. *Організаційно-переговорна.* Покликана пошквалювати ініціативу й організувати та використовувати контакти і відносини держави з метою втілити в життя політичні концепції, доктрини та програми свого уряду.

З метою реалізації закордонної політики держави використовують чотири види засобів.

1. *Інформаційно-пропагандистські (ідеологічні).* Для формування певного зовнішнього іміджу даної держави, її міжнародного престижу витрачаються певні кошти на представництво, рекламу, поліпшення якості інформаційних матеріалів.

2. *Політичні.* Це, передусім, дипломатичні стосунки на різних рівнях — від консульських до зустрічей у верхах.

3. *Економічні.* Вони полягають у використанні економічного потенціалу держави для впливу на економіку й політику інших країн (ліцензії, квоти, торгівля тощо).

4. *Військові* засоби використовують для демонстрації сили, публічній демонстрації нових видів зброї, стратегічного зосередження військ на загрозливих напрямках, у різних миротворчих заходах під егідою ООН.

Специфіка приймання рішень у закордонній політиці полягає в тому, що Міністерству закордонних справ доводиться враховувати як власні національні державні інтереси, так і національні державні інтереси інших країн, норми міжнародного права й конкретну політичну ситуацію.

Національні й регіональні інтереси у сфері міжнародних відносин

Загальнолюдські цінності й національні інтереси. Цінності — це категорія насамперед моральна, й уже тому за своєю природою вони мають загальнолюдський характер. А ось інтереси різних соціальних спільнот можуть бути різними. І ця обставина є постійним джерелом конфліктів, у тому числі й у галузі міжнародної політики. Зрозуміло, що завжди перевагу треба віддавати загальнолюдським моральним принципам, які втілюють у собі гуманістичні прагнення.

Таким чином, коли ми говоримо про пріоритет загальнолюдських цінностей, слід мати на увазі, що йдеться не про зраду соціального або національного. Визнання цього пріоритету являє собою глобальний ідеологічний і політичний компроміс, за допомогою якого беруться під контроль і підпорядковуються вищим інтересам суперечності між соціальними верствами й націями. Цей компроміс стосується майбутнього людства, збереження цивілізації та її досягнень, без чого неможлива реалізація ні соціальних, ні національних інтересів. Без цього неможливий і соціальний прогрес узагалі, бо якщо загине цивілізація, то ніякого прогресу не буде.

Водночас слід зауважити, що без урахування культурно-історичних традицій і національних цінностей розуміння міжнародної політики не може бути повним. Американський політолог Г. Моргентау цілком слушно вважає головним завданням

зовнішньої політики будь-якої держави забезпечення її національного інтересу. Загальна теорія політики, внутрішньої або зовнішньої, потребує, на його думку, центрального, стрижневого поняття. Таким поняттям є інтерес. А теорію світової політики треба будувати навколо поняття “національний інтерес”. Будь-яка зовнішня політика “базується на фізичній, політичній і культурній реальності, яка називається нацією”. У світі, поділеному конкуренцією і боротьбою за владу суверенних націй, зовнішня політика повинна забезпечувати нації задоволення першочергової потреби — вижити. Тому основою всіх видів національного інтересу, як справедливо стверджує американський політолог Р. Осгуд, є виживання, або самозбереження, оскільки саме від національного виживання залежить досягнення всіх інших інтересів і цілей, що на них ґрунтуються.

Зрозуміло, що нинішнє міжнародне становище змушує й Україну виробляти в зовнішній політиці такі правила поведінки, які були б адекватними ситуації у світі і водночас відповідали б її власним національним інтересам. Очевидно, що в умовах перших етапів державотворення національні інтереси повинні відігравати підвищену роль, оскільки вони дають змогу згуртувати навколо певної центральної ідеї широкі народні маси. Саме національний інтерес повинен визначати стратегічну мету внутрішньої і зовнішньої політики. Мету закордонної політики України сформульовано у ст. 18 Конституції так: “Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальноновизнаними принципами і нормами міжнародного права”. Слід визнати, що ми маємо досить аморфне трактування національних інтересів України. Може, саме тому кожний і тлумачить їх довільно. Певно, що національний інтерес України в закордонній політиці повинен мати чітке політичне, економічне, моральне, правове й військово визначення.

Останнім часом стверджують, і небезпідставно, що одним із основоположних принципів так званого нового політичного мислення є баланс інтересів, який, мовляв, замінює собою принцип балансу сил, що був основою системи міжнародної безпеки в недавньому минулому. Безумовно, за сучасних умов баланс інтересів перетворюється на один із провідних принципів.

Традиційне розуміння надійної безпеки своєї країни як відсутності чи мінімуму такої безпеки для країн-сусідів або потенційних противників змінюється настановленням на рівну й загальну безпеку, що гарантує необхідний мінімум довіри, а в перспективі — атмосферу взаємної довіри й гласності. Це пов'язується насамперед із тим, що нині утверджується загальне бачення загрози міжнародній безпеці, яка полягає в нестабільності в окремих регіонах, у поглибленні екологічної кризи, поширенні зброї масового нищення, тероризму, наркотиків тощо. Професор В. Барановський, оцінюючи, наприклад, небезпеку для Європи, виділяє такі чинники:

а) міжнародно-політичні “викиди” дезінтеграційних процесів у багатонаціональних державах;

б) значний і такий, що постійно зростає, розрив між європейськими країнами за рівнем економічного розвитку й перспектива політичної “маргіналізації” слабших;

в) наслідок можливого поширення шовінізму, популізму й мілітаризму в деяких країнах на рівень міждержавних відносин;

г) можливість репресій проти окремих європейських держав унаслідок прямого або посереднього втягнення їх у конфлікт за межами континенту, а в ширшому плані — увесь спектр потенційної загрози (від терористичних акцій, що підтримуються державою, до застосування зброї масового нищення), що її несуть авантюристичні, авторитарні режими.

Зрозуміло, що перелік чинників небезпеки для Європи тут подано в найзагальнішому плані. Але й він нам дає досить яскраву картину загрози, що нависла над людством. Тому природно, що взаємну підозрілість і недовіру в галузі міжнародних відносин змінює усвідомлення необхідності балансу інтересів на основі взаємоприйняттого компромісу. Виникає нове розуміння заінтересованості кожного суб'єкта, який дбає про національну безпеку, в безпеці міжнародній. Хоч як це не парадоксально, але найпріоритетніший, життєво важливий інтерес будь-якої держави полягає сьогодні в зміцненні надійності системи міжнародної безпеки.

Отже, принцип балансу інтересів — важливий набуток миролюбних сил. Але до реалізації цього принципу в повсякденній практиці сучасних міжнародних відносин поки що дуже далеко. Тим більше, що й протиставляти принцип балансу інтересів

принципові балансу сил немає потреби. Сьогодні поки що не можна виключати непередбачених сценаріїв міжнародних подій, і тому певний запас міцності необхідний будь-якій державі.

Не слід забувати, що сила держави завжди була й залишається досі важливим засобом забезпечення національних інтересів і досягнення зовнішньополітичних цілей. І слова американського дослідника Б. Крозье про те, що “суспільство, яке перестає себе захищати, починає вмирати, оскільки втрачає бажання існувати”, все ще цілком слушні. Ось чому такий потрібний світовому співтовариству принцип балансу інтересів не одержав поки що достатнього обґрунтування й залишається по суті гаслом — красивим, привабливим, але для багатьох непереконливим. А виходить належить із того, що баланс інтересів, які зіткнулися, є не що інше, як взаємна поступка, компроміс у конкретних питаннях, які зовсім не передбачають повного, а інколи навіть і часткового збігу інтересів конфліктуючих сторін. У конфлікті кожен керується власними, а не загальними інтересами. Це, зокрема, підтверджують події в колишній Югославії, Іраку, Чечні, Ізраїлі та Палестині.

Це означає, що баланс сил іще не втратив своєї актуальності. Проте сила не зводиться тільки до свого воєнного компонента або навіть матеріального чинника. Це багатомірна категорія, важливим елементом якої є й політико-дипломатичні можливості суб'єкта. Отже, сила й інтерес — це не протилежні, а взаємодоповнювальні поняття. При цьому баланс інтересів — ширша категорія, що потребує балансу сил як складової частини.

За сучасних умов міжнародну політику слід будувати на основі врахування процесів, пов'язаних із впливом глобальних проблем на життя людства. І цей вплив загострює міжнародне становище. Ось чому правилом для всіх учасників міжнародного співтовариства має стати таке: міжнародні відносини треба будувати на силі політики, а не на політиці сили. Немає й не може бути ніякої міжнародної ситуації, яку не можна розв'язати політичними засобами, без застосування сили або погрози силою. Звідси випливає, що першорядне завдання політики полягає в тому, щоб знайти засоби нейтралізації й долання конфронтаційної логіки, яка ще, на жаль, дається взнаки у взаєминах між державами, домагатися розв'язання конфліктів політичними засобами й досягати на цій основі компромісів і балансу основних інтересів.

Зміцнення міжнародної безпеки. Домінантою сучасного світового політичного процесу є проблема зміцнення міжнародної безпеки, усунення феномена війн із життя людства.

Не викликає сумніву загальна тенденція відмирання політичної функції воєн, помітне зниження їхньої ролі як вирішального знаряддя політики. Тим більше аксіомою міжнародного життя, вершиною світоглядної піраміди повинне стати сьогодні усвідомлення того, що будь-яка ядерна війна неприйнятна, неприпустима, оскільки в ній не може бути переможця, а переможеним виявиться все людство. Ядерна війна — війна тотальна й остання. Вона покінчить з усіма війнами. Але водночас покладе край і цивілізації. Ось чому ракетно-ядерна війна не може бути засобом продовжування політики. Вона може бути наслідком політики, яка вийшла з-під контролю розумних людей.

Та все ж будь-яка війна, в тому числі й ядерна, є продовженням політики, її результатом, а не спонтанним явищем. Хибна політика може привести світ до самознищення, але цей катаклізм буде породженням дій певних політичних сил.

Що ж стосується воєн так званої малої або середньої інтенсивності, то досвід, а також обґрунтований прогноз на найближче десятиліття особливого оптимізму не додають. Думка прусського воєнного теоретика 19 ст. Клаузевіца про те, що війна є продовженням політики іншими засобами, таки підтверджується в реальній дійсності, розглядається як аксіома, на жаль, поки що не підвладна часові.

Важливим напрямом зміцнення міжнародної безпеки є нерозповсюдження ядерної зброї. Ідея нерозповсюдження виникла наприкінці 50-х — початку 60-х років 20 ст., коли людство тільки-но почало усвідомлювати безперспективність ядерного протистояння, небезпеку загрози безконтрольного розповзання смертоносної зброї. Договір про нерозповсюдження ядерної зброї було підписано в 1968 р. в Москві, Вашингтоні й Лондоні, а на початок 90-х років 20 ст. до нього приєдналося майже 150 держав. Основу договору склали зустрічні зобов'язання держав, у відповідності з якими країни, які володіють ядерним потенціалом, узяли на себе зобов'язання нікому не передавати ядерної зброї та інших ядерних пристроїв, а країни, які не володіють такою зброєю, — не виробляти і не набувати її.

Контроль за виконанням цих зобов'язань держав було покладено на МАГАТЕ. Попри ефективність цього документа, за його межами залишилися такі ядерні держави, як Китай, Франція, Індія, Пакистан, а також група так званих близькоядерних держав — ПАР, Ізраїль, Бразилія, Аргентина.

Та проблема безпеки не зводиться до чисто воєнної чи воєннотехнічної. Безпеку треба розглядати ширше — як безпеку всіх сфер життєдіяльності. Усе людство опинилося в одному човні, розхитування якого одним із суб'єктів міжнародних відносин призведе до неминучої загибелі всіх, хто в ньому перебуватиме. Не мають перспективи політичні амбіції, здійснювання яких відбувається під девізом завоювання "життєвого простору" чи "місця під сонцем".

Р. Макнамара запропонував концепцію так званої кризової стабільності, згідно з якою США, виходячи саме із власних інтересів, повинні домагатися того, щоб суперник почувався у більшій безпеці. Таку парадоксальну, на перший погляд, думку Р. Макнамара пояснює тим, що в епоху ядерних озброєнь, коли кожна країна тримає долю іншої у своїх руках, старі правила більше не застосовні. А відповідно до правил ядерної епохи не можна заганяти супротивника в кут, з якого для нього може бути тільки один вихід — ядерний удар.

Отже, найважливішою умовою забезпечення національних інтересів є створення таких міжнародних умов, які б гарантували національну безпеку ззовні. А це можливо тільки в тому разі, якщо національна безпека спиратиметься на рівну й загальну безпеку для всіх, гарантуватиме необхідний мінімум довіри, а в перспективі — атмосферу глобальної взаємної довіри й гласності.

Пріоритети національної безпеки України. Національна безпека України полягає не тільки в забезпеченні умов виживання нації, а й у її саморозвитку, зміцненні її авторитету й набутті широкої міжнародної поваги як суверенної держави, можливості брати участь у вирішенні як регіональних, так і загальнолюдських проблем. Реалізація цього завдання значною мірою залежить від рівня якості зовнішньої політики, принципів, на яких вона будується, векторних напрямів і пріоритетів. У розробленні такої політики Українській державі притаманні тісний взаємозв'язок зовнішньополітичних цінностей з ідеологією державотворення з огляду на специфіку геополітичного становища України — пошук

балансу зовнішньополітичної безпеки для себе. У такій політиці, по суті, й поєднується загальнолюдське, регіональне й національне.

У сучасному процесі розбудови Української держави серед пріоритетних складників національної безпеки можна виділити такі:

- надалі не сподіватися на прихильність сильних сусідів, а спиратися на власну міць — економічну і військову;
- виробляти оптимальні, дружні відносини з сусідами на базі розумного компромісу, без утисків суверенності;
- не погоджуватися надалі на входження до будь-якої федерації, дотримуватися послідовності у досягненні повної незалежності;
- прагнути оптимального розв'язання регіональних і національних проблем, гармонізувати взаємини між центром і окремими регіонами, забезпечити права національних меншин як запоруку уникнення сепаратизму й використання його з боку інших держав;
- входження до всіх європейських структур, включаючи й оборонні (військово-політичні угруповання) на правах рівноправного партнера;
- підтримувати справедливі відносини, що ґрунтуються на політичній чесності й принциповості, гарантії взаємної безпеки й рівноправного партнерства;
- прагнути мати в очах світу репрезентативний вигляд, створювати добротний імідж України як суверенної держави.

Україна прагне до такого стану держави, в якому було б забезпечено стабільність її існування. Але національна безпека — проблема багатогранна і залежить не лише від зовнішніх, а й від внутрішніх загроз. До того ж переважання внутрішніх небезпек (економічних, політичних, соціальних, духовних, інформаційних, міграційних, екологічних, технологічних тощо) не заперечує сьогодні ніхто. Але найнебезпечніше те, що таке визнання не містить самокритичності і не додає конструктивності ні управлінцям, ні політикам, енергія яких зосереджена на самоствердженні, зміцненні власної безпеки. Отже, зміст, характер загроз безпосередньо залежить не тільки від міжнародних зв'язків, а й від розвинутості, цивілізованості українського суспільства. Рівень національної безпеки визначається врешті-решт здатністю суспільства до відповідної оцінки загроз і оптимальної протидії.

Філософія сучасної світової політики та основні її принципи

Взаємозалежність як чинник міжнародного життя. Формування єдиного, взаємопов'язаного і взаємозалежного цілісного світу нагально потребує й формування відповідної міжнародної політики, яка б належно враховувала всі зміни на планеті, які відбуваються під впливом сучасних реалій, і базувалася на прагненні до посилення взаємодії в світовому співтоваристві для спільного розв'язання глобальних проблем і забезпечення можливості не тільки виживання цивілізації, а й її дальшого поступу.

Зрозуміло, що зростаючий вплив глобальних проблем на світовий розвиток і на міжнародну політику загалом — процес незворотний. Він, безперечно, матиме місце й у майбутньому, хоча форми й характер цього впливу змінюватимуться.

Міжнародна політика повинна йти в ногу з реальністю, своєчасно помічати всі зміни й відповідно коригуватися. При цьому важливо пам'ятати, що в реальному житті загальнолюдські проблеми тісно переплітаються з соціально-економічними. Отже, необхідно знайти такі шляхи розв'язання їх, які б не призвели до загострення проблем соціальних. Як цього домогтися? Адже неможливо зупинити технічний прогрес і, відмовившись від благ цивілізації, вернутися назад, “до природи”.

Звичайно, навряд чи можна назвати прогресом той страшенний тиск на природу, який руйнує всі системи життєзабезпечення людини. Але неможливо й відмовитися від впливу на природу взагалі, інакше людство перестало б існувати, бо людина — частка природи, вона живе в ній і за рахунок неї. Водночас, варто пам'ятати, що людство здійснило величезний крок не тільки в розвитку продуктивних сил, а й у створенні сприятливих для себе умов життя. І це суттєво позначилося на середній тривалості життя людини, яка за останні сто років зросла вдвоє — із 35 до 70, а в деяких найрозвинутіших країнах наблизилася до 80 років. Однак слід пам'ятати, що благами цивілізації користується, і не завжди в повному обсязі, лише п'ята частина населення Землі, зокрема індустріально розвинута, а значна більшість його фактично позбавлена цих благ.

Отже, йдеться не про те, як обмежити зростання продуктивних сил, а про те, як знайти правильне співвідношення між цим зростанням і вирішенням найважливіших проблем сьогодення. А взагалі використання людьми ресурсів планети — цілком природна для них практика. Проте ми повинні пам'ятати, що необхідно запобігати марнотратству їх і діяти в душі солідарності з нинішнім і майбутнім поколіннями людей. А для цього є нові можливості, адже ми — перше покоління в історії, яке має знання, досвід, технологію й ресурси для того, щоб спрямувати процес розвитку в доцільному напрямі.

Але для того щоб реалізувати ці можливості, необхідна така міжнародна політика, яка б виходила з необхідності об'єднання зусиль усього людства заради врятування цивілізації, тісної взаємодії в боротьбі за мирне і демократичне вирішення проблем людства задля досягнення нашою цивілізацією сталого розвитку. Для людства настав час усвідомити, що його доля — саме в його руках. Значною мірою це залежатиме від ефективної діяльності спеціалізованих органів ООН, ЮНЕСКО, ЮНЕП, МАГАТЕ та інших міждержавних і громадських організацій та рухів, від колективних дій усіх держав.

Провідні тенденції розвитку сучасної світової політики. Визначити провідні тенденції (а то й закономірності) розвитку міжнародних відносин і світової політики — це надзвичайно важливо і водночас дуже складно, оскільки в міжнародному житті, на відміну від інших проявів суспільного життя, немає центрального ядра влади і управління. Тим-то в ньому дуже велику роль відіграють стихійні процеси й суб'єктивні вирішальні чинники. За цих умов будь-які закономірності важко вловити.

Не відкидаючи великої, а подеколи й вирішальної ролі випадковості в розвитку міжнародних відносин, усе ж таки є можливість говорити, що й у цій сфері діють (інколи діаметрально протилежно) такі тенденції, які дають підстави говорити про них як про закономірності.

1. Інтернаціоналізація економічного, соціального, політичного й усього суспільного життя. Інтернаціоналізація суспільного життя відображає два взаємопов'язані й єдині за своєю спрямованістю процеси: з одного боку, це повторення, відтворення в різних країнах загальних рис в економіці, політиці, культурі тощо, а з іншого — формування цілісної світової спільноти, взаємопов'язаності, яка

розвивається, єдиного в своїй багатоманітності світового цілого. Ця тенденція виразно розкриває себе у взаємодіях усіх учасників міжнародного життя, в бурхливому розвитку інтеграційних процесів у розвинутих країнах, у залученні до цих процесів нових країн.

2. Утворення й зміцнення суверенних держав, розвиток національних спільнот і національних рухів, які прагнуть до реалізації своїх інтересів поза національно-державними кордонами. Ця тенденція відображає поступальний розвиток продуктивних сил у національно-державних кордонах, зростання національної самосвідомості, культури, відтворення специфічних рис життєдіяльності суспільства в своєрідних умовах його існування.

Безперечно, що з розпадом “соціалістичної співдружності”, з ліквідацією Ради Економічної Взаємодопомоги та Організації Варшавського договору, розвалом СРСР зі всією очевидністю проглядає не ланцюг випадкових повторень, а результат закономірності, пов'язаної зі зміцненням і розвитком національної державності, з виходом національних спільнот на міжнародну арену як самостійних суб'єктів світової політики. Ця закономірність виявляє себе як тенденція до якомога повнішої реалізації державності й суверенітету, зростаючого прагнення до інституалізації цих національних спільнот. Причому подібна тенденція діє сьогодні в усіх регіонах, включаючи Північну Америку й Західну Європу, про що свідчать, наприклад, національні рухи в провінції Квебек (Канада), у Країні басків (Іспанія), на Корсиці (Франція) та ін.

3. Гуманізація міжнародної політики. Цьому сприяє універсалізація цінностей, на які орієнтуються учасники міжнародного спілкування.

4. Посилення інституалізації міжнародних відносин. Ідеться про те, що з поглибленням міждержавних відносин у розвитку світового (і особливо європейського) процесу бурхливого розвитку набувають усе нові й нові інституційні форми широкого міжнародного співробітництва (наприклад, Європарламент, Рада Європи, Європейський Економічний Союз, нова спільна грошова одиниця “євро” тощо).

Отже, реальності сучасного буття висунули фундаментальне завдання як у теоретичному, так і в практичному плані: зберегти цивілізацію, відвернути загрозу самогубства людства, оволодіти

наукою й мистецтвом поводити себе на світовій арені стримано й обачливо. Зрозуміло, що для виконання цього завдання колишне “доядерне” мислення в політиці не годиться. Якісно нові умови диктують необхідність по-новому поставитися до цілої низки ключових проблем міжнародного життя. Ситуація владно вимагає нового підходу до питань безпеки, нового мислення в політиці, яке б виходило, насамперед, з ідеї необхідності зберегти людську цивілізацію, реалізувати інтереси, безпосередньо пов'язані з життям усього людства. Хоч би які суперечки розділяли Схід і Захід, Північ і Південь, але для всіх держав і народів на перший план виходить нині єдиний загальнолюдський інтерес.

Свобода вибору маневру. Важливим принципом міжнародної політики в сучасних умовах є свобода вибору. Цей принцип був складовою частиною принципу мирного співіснування й підтримується всіма, але постійно порушується. При цьому можна говорити принаймні про два його виміри: соціально-політичний (право народів на вибір суспільного ладу) і міжнародний (право держав обирати свій курс на світовій арені, шляхи і методи забезпечення національних інтересів, своїх партнерів і союзників). Тобто свобода вибору — це не тільки багатоваріантність соціально-політичного розвитку певної країни, а й визнання за нею свободи маневру в зовнішньополітичній сфері з урахуванням її національно-державних інтересів.

Творення нового світового порядку являє собою складний багатовимірний процес, який розгортається на трьох основних рівнях: глобальному, регіональному й національному. Втім, на цих рівнях спостерігаються різні темпи і ритми, і це зумовлює небезпеку рецидивів конфронтаційного мислення, породжує гострі суперечності між учасниками міжнародного життя. Через це великого значення набуває вдосконалення механізму втілення в практику міжнародного політичного процесу тих принципів, які сприятимуть формуванню широкої міждержавної взаємодії в інтересах людства й надійної системи миру, безпеки та міжнародного співробітництва.

Тому об'єктивно закономірним є зростання ролі міжнародних політичних організацій, а також механізмів погодження позицій і дій держав, мобілізації їхньої політичної волі й ресурсів для досягнення глобальної безпеки і стабільності. Йдеться, насамперед, про посилення авторитету й політичного впливу такого унікального

форуму світового співтовариства, яким є Організація Об'єднаних Націй. Її універсальний характер і широкі функціональні можливості відкривають широке поле діяльності задля миру й безпеки, пошуку балансу інтересів різних країн, консенсусу у вирішенні глобальних проблем сучасності. На жаль, ООН, як і НБСЕ — організації, які безпосередньо несуть відповідальність за збереження миру й стабільності у світі, показали свою неспроможність не лише передбачати виникнення конфліктних ситуацій, а й оперативно реагувати на розвиток подій. Підтвердженням цьому була безпорадність цих організацій під час воєнних дій в Іраку, Югославії, а також провали миротворчих заходів, до яких вони вдавалися. ООН і НБСЕ виявили, що їхня організаційна структура не відповідає реаліям сьогоdnішнього дня і їм необхідно негайно трансформуватися. Отже, єдина організація, що реально може впливати на перебіг подій у світі, — це НАТО, яка не є загальносвітовою організацією.

Поряд з ООН дуже важливу роль відіграють й інші політичні організації як глобального, так і регіонального й групового рівнів. Вони мають величезні потенційні можливості для посилення впливу на всі сторони міжнародного політичного процесу. Ці слова можна віднести й до так званих масових демократичних, або, як іще їх називають, нових соціальних рухів, які перетворилися на важливий чинник суспільного життя і в національному, і в міжнародному масштабах. Маються на увазі різні екологічні, антивоєнні, молодіжні, жіночі, так звані альтернативні рухи тощо.

Україна в геополітичній стратегії світового співтовариства

Сучасний світ є ареною взаємодії й протиборства не стільки національних держав, скільки груп держав, згуртованих здебільшого цивілізаційними принципами: західно-християнська цивілізація (Західна Європа, США, ПАР та ін.); східно-православна (Росія, Україна, Греція, Югославія та ін.); ісламська (Близький і Середній Схід); східно-буддійська (Китай, Японія, інші держави Азіатсько-Тихоокеанського регіону) і нерозвинуті держави з

язичницькими віруваннями (північ Євразії, Америки, деякі африканські держави). До визначених варто було б віднести ще одну, так звану приховану цивілізацію — відносно недавно створену державу Ізраїль та її надзвичайно розгалужену й організаційно досконало оформлену світову інфраструктуру, яка живе в надрах усіх інших цивілізацій.

Більшість цивілізацій і держав прагне не тільки вижити і зберегти свою неповторну специфіку побуту, звичаїв, моралі, менталітету, політичної культури та відповідної моделі соціально-економічного розвитку, а й, нерідко, досягти своєї зверхності над іншими. У кожній з держав, які оточують Україну, є свої інтереси, а тому вони розглядають Україну через призму корисності для себе і прагнуть впливати на неї, спрямовуючи її політику в той чи той бік. Отже, щоб з'ясувати становище України у світлі геополітичних інтересів цих держав, нам необхідно виробити відповідні правила поведінки, які будуть адекватними ситуації в світі й водночас відповідатимуть національним інтересам нашої держави.

Суперечності геополітичного визначення

Геополітика: поняття, сутність, походження. Геополітика (“гео” в грецькій мові означає “земля”) зародилася ще в сиву давнину. Вже мислителі стародавнього часу розуміли значення географічного (геополітичного) становища держав. Значний внесок у створення самої геополітичної теорії зробили представники історичного еволюціонізму: Ш. Монтеск'є (Франція), Й. Гердер (Німеччина), Е. Берк (Англія), А. Фергюсон (Шотландія).

Ш. Монтеск'є у своїй відомій праці “Про дух законів” стверджував, що не існує абсолютно поганих політичних систем. Кожну з них слід розглядати відповідно до умов, за яких вона утворилася. Різноманітність законів і форм управління визначається різноманітністю умов життя і характеру народів. Вирішальними причинами для визначення характеру народу і духу законів є географічні чинники: клімат, ґрунти, ландшафти. А тому в країнах з прохолодним кліматом люди міцніші, урівноваженіші, надійніші

морально, а в жарких країнах навпаки — мляві й малодушні. Клімат визначає й потреби, а вони відображають відмінність у способі життя, і це знаходить свою відмінність у законах. Всяке управління є порядок, який ґрунтується на моралі і залежить від духу й характеру більшості населення. Якщо характер народу поганий, то й управління буде відповідним. Отже, природно-географічні чинники, на думку Ш. Монтеск'є, безпосередньо впливають на політичне життя.

Помітний вклад у вчення про геополітику внесли: К. Гаусгофер і Ф. Ратцель (Німеччина), Х. Маккіндер (Англія), А. Мехен, Н. Спикмен, С. Гантінгтон, Дж. Кіффер (США), С. Соловійов, В. Ключевський (Росія) та інші. Серед відомих українських геополітиків слід відзначити М. Грушевського, В. Липинського, С. Рудницького, І. Лисяка-Рудницького, С. Томашівського, Д. Донцова, Ю. Липу, А. Яковліва й ін.

Одним із засновників геополітики вважається і шведський учений Ю. Челлен, який уперше ввів у науковий обіг термін “геополітика”. У своїй праці “Держава як форма життя” він розвинув ідею про роль географічного чинника в житті народів і держав і про те, що геополітика відображає прагнення держави до територіального розширення своїх природних кордонів. Але це може суперечити геополітичним прагненням інших народів і регіонів.

Одночасно геополітика стала засобом обґрунтування зовнішньої політики держав. Так, наприклад, у 20-х роках 20 ст. німецькі геополітики К. Гаусхофер, Е. Обст і О. Мауль зробили спробу обґрунтувати необхідність розширення життєвого простору для німецького народу, що й лягло в основу зовнішньополітичного курсу фашистської Німеччини і її завойовницької політики. Подібні ідеї, але з трохи гуманістичнішим відтінком, лежать і в основі американської стратегії “нового світового порядку”. У СРСР геополітику розглядали як ідеологію фашизму й агресії, як лженауку, а вчених-геополітиків характеризували як реакціонерів, але, попри це, на практиці Радянський Союз дотримувався своїх власних геополітичних інтересів. При Й. Сталіні це було пов'язано з відновленням країни в кордонах Російської імперії, а потім — зі створенням широкої зони радянського впливу від Берліна до Пекіна, в орбіту геополітичного впливу СРСР було залучено країни Азії, Африки і навіть Латинської Америки.

Геополітику можна визначити як науку, що досліджує, передусім, державну належність тієї чи іншої землі. Це — вчення про природно-історичне місцерозташування і роль країни та її народу в світовому співтоваристві, про її вплив на світовий розвиток і світову політику. Геополітика — це напрям руху держав і народів у відповідності з їхнім об'єктивним геополітичним положенням.

З історії геополітичної думки України. Вигідне географічне положення, багаті природні ресурси, сприятливі кліматичні умови викликали зазіхання різних зайд на право порядкувати на українському терені. Понад 700 років Україна не могла надовго втримувати свою суверенність. Та й нині незалежна Україна не влаштовує певні і досить могутні політичні сили шовіністичного спрямування. Вікове розшматування етнічної території між країнами-сусідами не могло не позначитися на менталітеті населення різних регіонів України, на його зовнішньополітичній орієнтації.

Сутність проблеми геополітичних орієнтирів у різні часи набувала різних форм вияву: колись це було “Москва чи Варшава”, нині — “Схід чи Захід” (“Москва чи Європа”). Яка орієнтація переможе нині? Україні якнайшвидше потрібно знайти своє власне місце в сучасному геополітичному просторі. Потрібно врахувати і ту обставину, що в процесі свого самовизначення у сфері міжнародних відносин інтереси України зіштовхнулися з інтересами інших держав, і наша держава має доводити своє право на незалежне, повноцінне існування й активну участь у світовому співтоваристві. Реалізація цього завдання значною мірою залежить від рівня та якості зовнішньої політики, від принципів, за якими вона будуватиметься, від її основних напрямів і пріоритетів. А тому вироблення зовнішнього курсу — справа досить складна і потребує ретельного теоретичного обґрунтування. Тим більше, що не було жодного сусіда, географічно близького й не дуже, з яким політичні діячі України не хотіли б об'єднатися для виборення самостійності. Це й визначало надзвичайну строкатість зовнішньополітичних орієнтирів та їхньої пріоритетності.

Визначальним щодо цього став період 17–18 ст., коли, як вважав Д. Донцов, “усе ясніше проступаюча провідна лінія польської, а також московської політики запанувати над Україною, робили вже задалегідь безвиглядними всі спроби України зберегти свою

незалежність у союзі з одною з цих держав проти другої”. Далі — спроби П. Дорошенка і Ю. Хмельницького спертися на Туреччину, І. Мазепи й П. Орлика — на Швецію, В. Капніста і Д. Донцова — на Пруссію.

У 19 ст. — на початку 20 ст. у громадсько-політичній думці визначаються такі основні геополітичні вектори: слов'янофільський, чорноморсько-адриатичний, центрально- і західноєвропейський, чорноморсько-балтійський, геоцентричний і східно-західної рівноваги.

Слов'янофільську орієнтацію започаткувало Кирило-Мефодіївське братство, члени якого вважали, що кожен слов'янський народ повинен утворити власну демократичну республіку й об'єднатися у федерацію зі спільним парламентом у Києві. Це гасло підняли Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров, С. Гулак, а згодом його підтримали І. Франко, Р. Лашенко і М. Грушевський.

С. Томашевський і С. Шелухін були прихильниками *Чорноморсько-адриатичної федерації* українців, чехів, словен, сербів і хорватів.

До Чорноморсько-балтійської федерації (Польща, Литва, Білорусь, Україна) схилився Ю. Липа, який зауважував, що тільки “вісь Південь — Північ є віссю українських земель, як в епоху античну і Київську, так і в епоху козацтва, ця вісь залишається і надалі...” С. Рудницький залучав до цього досить популярного вектора ще Фінляндію, Латвію й Естонію. Водночас він не менш важливим у геополітичному становищі для України вважав “близькосхідний” аспект, оскільки вона розташована на перетині шляхів на Балкани, в Закавказзя, Персію, Азію.

Чинне місце в геополітичній думці займає західноєвропейський вектор, “поміркованим” пропагандистом якого виступив М. Драгоманов. Обґрунтовуючи необхідність зв'язку України із Західною Європою, він зазначав, що й Росія має пройти такий самий шлях, який пройшли країни Західної Європи. Б. Крупницький вважав, що “Україна завжди була історично близькою Європі, що ритм українського історичного процесу пролягає через західно-східний курс і нагадує певне замкнуте коло, де Україна з геополітичної точки зору кілька разів у своїй історії виривалася до Заходу в своєму весь час наслідуючому цей ривок наступному русі до Сходу і Півдня”.

Концепція *східно-західної "рівноваги"* була спробою розв'язати одвічну українську дилему "Захід — Схід". Маємо віддати належне розважливій концепції рівноваги, яку сформулював І. Лисяк-Рудницький. Він вважав, що східні й західні впливи, які взаємно доповнювали один одного, мали місце на всіх етапах української історії, і це стало невід'ємним елементом життя країни. При цьому тривале переважання одного з цих впливів без вчасної компенсації з боку іншого лише деструктивно впливало на Україну, яка за етносом і естетичними світосприйманнями належить до Сходу, а за політичною і соціальною структурою — до європейського світу. У цьому, на думку І. Лисяка-Рудницького, і полягає синтез України між Сходом і Заходом, де вона об'єднує дві традиції у своєму естві, є легітимним членом обох культур. Здається, схожої думки дотримуються і деякі сучасні наші політики. М. Грушевський, віддаючи цій концепції данину, закликав "не спішити замикатися в який-небудь один круг зв'язків, відносин і впливів, а брати як можна ширше... в сферах старих зв'язків колишньої Російської держави і нових зв'язків з центральними державами і поза ними".

Немало прихильників і серед соціал-демократів, і серед націонал-радикалів, і навіть монархічно-аристократичного крила українства мав *геоцентричний вектор*. Їх усіх об'єднує головне: першорядним у розбудові держави є опора на внутрішні сили українського народу, а зовнішній чинник є другорядним.

На думку В. Винниченка, саме тому, що від Б. Хмельницького почала переважати "нещасна орієнтація на зовнішні сили" (Росія — у Б. Хмельницького, Швеція — у І. Мазепи, Німеччина — у Центральної Ради, Польща — у С. Петлюри), й спричинилася втрата української державності. "В чому може бути наша сила? — запитує В. Винниченко. — Тільки в нашому народі, в злитті з нашими внутрішніми силами... Коли вони хотітимуть самостійної Української Держави, тоді зовнішні сили повинні будуть серйозно подумати над тим, чи можна не задовольнити це хотіння".

Може, саме в недооцінці внутрішнього чинника і в неправильних соціальних орієнтирах і треба шукати пояснення того, чому українські політики із Центральної Ради, Директорії, Гетьманського уряду Скоропадського не зуміли відстояти українського суверенітету? Слабкість українського націоналізму серед широких народних мас примушувала постійно поступатись іноземному

тискові, виключала справжню свободу дій. То, може, й справді правий був М. Міхновський, коли сказав: "Головна причина нещастя нашої нації — брак націоналізму серед широкого загалу її".

Вагоме місце в геополітичній орієнтації України займають відносини з Росією. Етнографічна й історична близькість українсько-руської й великоруської національностей призвела після Переяславської угоди до зростання залежності України від Росії і до поступової втрати нею самостійності. А тому на дистанціювання від Росії є причини. Передовсім це два "поділи" Київської Русі: на майбутню Україну і Росію (вважають, що початок цьому поклав розгром Києва Андрієм Боголюбським у 1169 р. й завершила татарська навала) і виникнення Галицько-Волинської держави, що зумовило надалі утворення західного і східного регіонів України під різним підпорядкуванням.

Геополітична легітимація України. З часу досягнення незалежності в Україні й навколо неї сталися відчутні позитивні зміни. Доказом цього є визнання її абсолютною більшістю держав і встановлення з ними дипломатичних відносин. Значно зросла роль України в роботі ООН і її підрозділів, нашу державу прийнято до складу престижних міжнародних організацій, зокрема до Міжнародного валютного фонду, Міжнародного банку реконструкції і розвитку. Українська держава стала повноправною учасницею Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), підписала документи про співробітництво й партнерство з Європейським Союзом (ЄС), Північноатлантичним альянсом (НАТО) і навіть заявила бажання вступу до нього в майбутньому, із Західноєвропейським Союзом (ЗЄС). Багато зусиль було докладено, щоб стати рівноправним членом такої впливової міжнародної регіональної інституції, як Рада Європи (РЕ). Україна є членом європейської угоди "Партнерство заради миру", активно співпрацює в багатьох міжнародних організаціях.

Усе це — свідчення того, що Україна посіла чільне місце в світовому політичному просторі. І це не дивно, адже з перших кроків на міжнародній арені Україна заявила про себе як про сучасну цивілізовану й демократичну державу. Вона відразу визнала переваги загальнолюдських норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права, заявила, що спрямовуватиме свою зовнішню політику на зміцнення миру і безпеки у світі, на активізацію міжнародного співробітництва в

розв'язуванні екологічних, енергетичних, продовольчих та інших глобальних проблем, не визнає війну як засіб розв'язання міжнародних проблем і прагне брати рівноправну участь у формуванні колективної системи безпеки.

Від об'єкта до суб'єкта світової політики. Не треба бути особливо далекоглядним, щоб розуміти: здобуття державної незалежності — не самоціль, а необхідна передумова і дієвий засіб побудови громадянського суспільства і правової держави, яка гарантувала б і реально забезпечувала права й цінності кожної особи. Тільки це гарантує Україні авторитет, вплив і гідне місце в світовому співтоваристві. Отже, незалежність треба наповнити реальним змістом, і насамперед економічним. Так уже повелося здавна, що у світі поважають сильних і багатих, а зі слабкими і розмовляють відповідно — з почуттям зверхності або навіть презирства. І тому нам треба усвідомити, що скільки б ми не пишалися здобутою незалежністю, вона залишається фікцією, якщо немає значної економічної основи, відповідного економічного базису. На жаль, доводиться констатувати, що, ще не натішившись державною незалежністю, Україна вже опинилася перед загрозою втратити її. І загроза ця міститься не тільки, навіть не стільки в якихось зовнішніх чинниках, пов'язаних із штучним нагромадженням перепон для впевненого економічного поступу України, скільки в непослідовності, нерішучості в проведенні економічних реформ.

Тяжка економічна криза, яку переживає наша країна, підсилює чинники економічної залежності й створює умови втратити незалежність як таку. Саме економічні негаразди і спричинили той прикрий факт, що серед населення країни посилюється розчарування здобутою незалежністю. Стає очевидним, що говорити про політичну незалежність України не доведеться, якщо економіка країни буде дихати на ладан. Ось чому нашим провідним політикам потрібно діяти за принципом: патріотично все, що економічно вигідно для країни.

Крім усього іншого, міцна економічна основа є важливим чинником забезпечення й належної зовнішньої політики, а зовнішня політика у свою чергу може й повинна бути важливим чинником вирішення економічних проблем.

У геополітичних стратегіях 20 ст. Україна відіграла головну роль об'єкта політичних відносин. Підсумком першої світової війни

стала руйнація держав-імперій, відступ імперського мислення, а також поява на цих руїнах самостійних держав, у тому числі й України (1917–1920 рр.), яка згодом стала жертвою зовнішньої інтервенції. І якщо в Центральній Європі внаслідок цієї війни зникають континентальні імперські системи, то в просторі колишньої Російської імперії ми бачимо, по суті, лише зміну декорацій. Україна знову, як колись, стала жертвою російської великодержавної стратегії й геополітики в більшовицькому варіанті.

Кульмінацією поділу геополітичних сил середини 20 ст. був поділ світу на антагоністичні угруповання й блоки. Унаслідок другої світової війни було зруйновано лише одну, найагресивнішу частину тоталітарного ладу — нацизм і фашизм. Проте залишився і навіть зміцнив свої позиції проповідник комуністичної тоталітарної системи й агресивної геополітики.

Україна в цьому поділі геополітичних сил самостійної ролі не відіграла, оскільки реально не володіла засадничими чинниками державного суверенітету. Більше того, вона опинилася заручницею радянської геополітики сталінського зразка.

Блокова система породила період холодної війни, який тримався на засадах зброї масового нищення. Із завершенням цього періоду наприкінці 20 ст. ми маємо зовсім нову геополітичну ситуацію в Європі і світі. Почався процес переходу від блокової, біполярної системи до позаблокової, інтеграційної. Саме на цьому етапі з'явилася Україна як потенційний суб'єкт геополітичних реалій. Це докорінно змінює європейську геополітичну ситуацію. Не випадково відомий американський політолог З. Бжезінський зауважив, що поява незалежної України є одною з трьох "найбільших" геополітичних подій 20 ст. Перша подія — розпад у 1918 р. Австро-Угорської імперії. Друга подія — поділ Європи у 1945 р. на два блоки. Поява незалежної України може вважатися третьою подією, оскільки вона ознаменувала кінець імперської Росії".

Можливо, в цих словах є деяке перебільшення, але незаперечним є той факт, що поява на міжнародній арені такої потужної держави, як Україна — подія історичного значення. Представник штабквартири Європейської комісії Олів'є де Ларусель заявив, що "Україна становить великий інтерес для країн ЄС, зумовлений як геополітичними, так і економічними інтересами". А за свідченням президента Парламентської Асамблеї РЄ Мігеля-Анхеля Мартінеса,

“із приходом України до Ради Європи наша будівля стане міцною, а карта Європи — повнішою”.

Звичайно, Україна — досить молода держава, в якій обмаль власного досвіду зовнішньополітичної діяльності, якій ще потрібно здобути, а потім зміцнювати авторитет і вплив на міжнародній арені, знайти своє місце в сучасному геополітичному просторі. Поки що балансування між Сходом і Заходом бачиться керівництву України чи не єдиною можливим стратегічним орієнтиром. З огляду на це “невиражений нейтралітет” України є напевно чи найкращим рішенням щодо зовнішньої політики.

Мовчанка України спонукатиме як Росію, так і Захід дивитися на неї як на об’єкт політики, розмінну монету в грі. А чітка позиція, спрямована на розширення співпраці з НАТО, може сприяти втраті іміджу “незрозумілого Києва”, поведінка якого лише драгує половинчастими заходами. Сусіди України не сприймають Київ всерйоз насамперед через розходження позицій, без сумніву, “європейських” Польщі, Чехії й Угорщини і малозрозумілої “балансуючої” України. Єдність позиції країн Східної Європи водночас створить реальні підстави для тіснішої співпраці в регіоні.

Стратегія “балансу інтересів” робить геополітичний курс України залежним від кон’юнктури, а це в свою чергу свідчить про те, що Україна лише наближається до статусу суб’єкта політики, багато в чому залишаючись об’єктом гри зовнішніх геополітичних сил. І цьому є пояснення. Це — брак чітких глобальних пріоритетів економічного і політичного характеру, який випливає з невизначеності стратегічних напрямів соціально-економічних перетворень на національному рівні, і відсутність відповідної економічної бази й організаційної інфраструктури для реалізації своїх інтересів на міжнародній арені. Така ситуація невизначеності досить небезпечна, оскільки стихійна чи примусова інтеграція України у світове господарство позбавить її можливості ефективно реалізувати власні національні інтереси, призведе до негативних політичних та економічних наслідків на національному рівні, поставить під загрозу самобутність і навіть незалежність держави. Тож в Україні повинні розуміти, якою мірою їй потрібно інтегруватися в певні політичні й економічні об’єднання, а з якими — лише йти на співпрацю.

Уроки століття, яке недавно минуло, переконливо довели, що тільки тоді, коли Україна стане повноцінним суб’єктом міжнарод-

них відносин, спроможним здійснювати власну геополітичну стратегію, вона матиме перспективу як держава.

Національні інтереси України. Американські дослідники Г. Моргентгау і В. Маркусь були абсолютно праві, коли заявили, що головним завданням зовнішньої політики будь-якої держави є забезпечення її національного інтересу. Під таким інтересом розуміють реальну причину дій нації і держави, цілеспрямованих на своє виживання, функціонування й розвиток, іншими словами, це сукупність національних цілей і базових цінностей, які відіграють важливу роль у стратегії й тактиці в галузі національної безпеки.

Розвинені держави Заходу, досягши за післявоєнний період високого матеріального й культурного рівня, прагнуть стабільності в регіоні. Вони зацікавлені у всебічному (ідейно-політичному, культурному й економічному) об’єднанні континенту, в ліквідації в усіх його частинах імовірних джерел конфліктів. А це можливо лише тоді, коли країни колишнього комуністичного табору приймуть західноєвропейські цінності: терпимість, лібералізм, демократію, ринкову економіку тощо. Іншими словами, коли ці країни виявлять волю до об’єднання із Західною Європою.

Більшість держав колишнього соціалістичного табору, зокрема Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Румунія й Болгарія, а також балтійські держави: Литва, Латвія й Естонія вже визначились із цього питання і твердо взяли курс на інтеграцію із Заходом, а такі з них, як Польща, Чехія й Угорщина, стали членами Північноатлантичного альянсу. Культурно-економічний і військово-політичний союз із західноєвропейськими державами вони розглядають як гарант незалежності й економічного зростання своїх країн.

Щодо східноєвропейських країн, які входять до так званої Співдружності Незалежних Держав (СНД), то більшість із них ще остаточно не визначилась у своїх пріоритетах. Лише Білорусь однозначно заявила про свою інтеграцію з Росією. Україна, Молдова, Грузія, Вірменія й Азербайджан, враховуючи посилення імперських тенденцій у головній державі СНД — Росії, намагаються знайти середню лінію між інтересами Росії й Європи. Що ж, це право кожної держави вирішувати доленосні питання самостійно, виходячи з власних інтересів. Правильне розуміння національного інтересу є необхідною передумовою досягнення національної

безпеки, забезпечення оптимальних умов існування держави. Виходячи з цього, національні інтереси України можна сформулювати так:

- гарантування суверенітету, державної незалежності, самостійності;
- дотримання територіальної цілості й непорушності кордонів України;
- досягнення надійної безпеки України в усіх її вимірах: військово-політичному, економічному, екологічному, гуманітарному та ін.;
- подолання економічної кризи і стрімкий розвиток народного господарства, на основі якого можна досягти стабільно високого життєвого рівня населення;
- створення правової демократичної держави, яка б інтегрувалася в європейську і світову спільноту;
- забезпечення національної злагоди, політичної і соціальної стабільності, гарантування прав людини, національних меншин;
- налагодження добросусідських відносин з країнами близького і далекого зарубіжжя, дотримання правил міжнародного співжиття, проведення політики миру і співробітництва.

Зовнішню політику треба проводити так, щоб жодна зовнішньополітична акція не обмежувала суверенітету України, не звужувала кола її дій, а виконання міжнародних зобов'язань нашою країною не повинно зашкодити нашим національним інтересам. Конституція України формулює цю проблему так: "Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права".

Зовнішня політика будь-якої держави впливає з внутрішньополітичних інтересів її громадян і залежить від того, які сили взяли владу і чого вони домагаються. Якщо говорити про Україну, то ситуація в ній досить невизначена. Як суспільство в цілому, так і владні структури поділені на кілька груп, які ведуть між собою запеклу боротьбу. Можна з певністю сказати, що сьогодні в Україні немає жодної політичної течії, яка б відповідала інтересам більшості народу. Така роз'єднаність спричинює слабкість вищої державної влади, хиткість і непослідовність українського

керівництва у прийнятті рішень, загальну невиразність його політичної лінії. Саме з цієї причини Україна й досі не визначилася, з ким їй бути, і проводить політику балансування між інтересами європейських держав і Російської Федерації.

Проте коли виходити з національно-державницьких інтересів України, то курс на якнайтіснішу інтеграцію з Європою є єдино правильним. Адже Росія "в перспективі" не бачить Україну державою, а факт виникнення незалежної України розглядає як щось випадкове, помилкове і тимчасове. Тому широкомасштабний союз України з Росією несе в собі небезпеку для нашої незалежності.

Вибір пріоритетів та стратегічних партнерів. Відповідно до правильного розуміння національного інтересу визначаються й пріоритети зовнішньополітичної діяльності. Україна — європейська держава, і тому вона повинна бути повноправним учасником континентальної європейської спільноти. Європейські країни також зацікавлені в цьому, оскільки йдеться про велику європейську державу, сама поява якої на політичній карті Європи докорінно змінює європейську геополітичну ситуацію. Проте для держави, яка виникла внаслідок подій зовнішнього характеру, проблема вибору пріоритетів є непростою. Вони є і на Заході і на Сході. Європа і Росія є тими партнерами України, які взаємно не замінюють, а доповнюють один одного.

Орієнтація на Росію діє нині як імператив, пов'язаний з першочерговими економічними завданнями, а також з безумовною потребою зберегти весь комплекс гуманітарних зв'язків. Водночас орієнтація на Захід відображає необхідність політичних гарантій незалежності, віднайдення додаткових можливостей економічної модернізації, створення перспективної моделі суспільного розвитку в цілому.

Така політика — і Росія, і Захід — уявляється нашому керівництву не тільки логічно вивіреною з погляду плюсів і мінусів і малої вірогідності здійснення інших варіантів, а й такою, що найбільшою мірою відповідає завданням внутрішньої інтеграції й стабілізації українського суспільства. Це пов'язують з менталітетом окремих регіонів України. І саме тому не вважають політику односторонньої орієнтації загальнонаціональною.

Певно, що інтересам України відповідала б багаторівнева система відносин між НАТО й країнами Центральної та Східної

Європи. Статус України повинен бути максимально наближений до статусу балтійських і центральноєвропейських країн. Нарешті, ступеневе розширення НАТО повинне бути замінене на ступеневу трансформацію європейського ландшафту безпеки, на кожному етапі якої зміни торкалися б не лише певної, “новоприєднаної” частини, а всього континенту, і кінцевим етапом стало б створення загальноєвропейської системи безпеки.

З точки зору українських учених, зокрема О.М. Гончаренка, основні геополітичні пріоритети України можна визначити так:

- виживання України як суверенної незалежної держави, зростання ролі фундаментальних цінностей і зміцнення інституцій, які забезпечують добробут, безпеку і соціокультурний прогрес;

- повернення України в європейський цивілізований простір, всебічна інтеграція до європейських і євроатлантичних політичних і соціальних структур, а також структур безпеки;

- посилення економічного й політичного потенціалу і “дієспроможності” України в широкому розумінні цього слова за рахунок прискорення внутрішнього розвитку, участі в європейських структурах безпеки, укладання двосторонніх і багатосторонніх договорів, одержання відповідних гарантій безпеки тощо;

- пріоритетна орієнтація на інтеграцію до ЄС і ЗЄС. Поглиблення спеціального партнерства з НАТО, курс на приєднання (як перший крок) до політичних структур цієї організації, яка є наріжним каменем усієї структури європейської безпеки;

- зміцнення стратегічного партнерства зі США і зв'язків з країнами Західної Європи;

- підтримання й розвиток рівноправних, взаємовигідних економічних, політичних і соціокультурних відносин з Росією;

- зміцнення й консолідація особливих відносин зі стратегічно важливими сусідами, насамперед з Польщею, країнами Балтії, Туреччиною, Грузією, Азербайджаном та країнами Вишеградської групи;

- сприяння формуванню “поясу стабільності” й регіональних структур безпеки від Балтійського і Чорного морів до Закавказзя й Середньої Азії;

- активна участь у створенні європейських і євразійських транспортних коридорів як по “Балто-Чорноморсько-Близько-східній” осі, так і по осі “Західна Європа – Україна – Закавказзя – Середня Азія – КНР”, використання цих коридорів для створення

надійної багатоальтернативної системи постачання енергоносіїв і стратегічно важливої сировини;

- протидія неконтрольованому іноземному економічному прониканню і всебічний захист економічного суверенітету, недопущення встановлення будь-яких форм економічної і політичної залежності;

- блокування поточних спроб односторонньої іноземної соціально-культурної та інформаційної експансії й домінування;

- цілеспрямоване формування в масовій свідомості універсальних європейських і євроатлантичних цінностей і соціокультурних орієнтацій.

Як бачимо, геополітичну стратегію України на сучасному етапі остаточно визначити дуже непросто. Вона – багатовекторна. Це зумовлено як зовнішніми чинниками, значною стратегічною залежністю від Росії, так і внутрішніми політичними обставинами, які стримують процеси демократизації, економічні реформи і таким способом дистанціюють Україну від європейського економічного та, зрештою, й геополітичного просторів.

Євразійський синдром у пошуках інтеграції із Заходом. Україна відіграла роль провідного чинника розвалу колишнього Радянського Союзу, завдяки чому геополітична ситуація в світі суттєво змінилася.

Проте це не стало, на жаль, чинником стабілізації міжнародного життя. Перед кожною з післясоціалістичних країн, особливо перед державами СНД, чітко постає питання вибору: з ким бути – з Москвою чи з Європою? Слід визнати, що Києву ще не вистачає мужності припинити небезпечну політику балансування між Росією та Європою й однозначно зробити ставку на Європу. Україні сьогодні потрібно сповідувати принцип пріоритетів, а не балансів. Ми повинні чітко визначити, що ми – європейська держава, і що наше майбутнє – тільки як складової частини об'єднаної Європи. Але певно, що така перспектива гальмується низькою національною свідомістю величезної частини української нації і, зокрема, значної частини її нинішніх “поводирів”.

Які ж вигоди одержить Україна, інтегрувавшись в Європу? Певно, що матиме надійний військовий захист і необхідну фінансово-економічну допомогу. Сподіватись, що незабаром вийдемо самотужки з глибокої економічної кризи в умовах повної

енергетичної й значною мірою інформаційної залежності від Росії, є величезним ризиком.

Проте, щоб одержати допомогу від Заходу, Україна мусить спочатку довести, що вона справді такої допомоги варта. Для цього наш народ повинен, насамперед, підтвердити свою здатність самоорганізуватися, тобто засвідчити, що в Україні є сильна влада, яка здатна проявити твердість і рішучість у протистояннях локального характеру, наполягати на своїй позиції при вирішенні спірних питань. Демонстрація спроможності українців бути самостійною політичною силою є єдиним способом переконати інші країни, що на цю силу їм можна розраховувати в боротьбі за спільні інтереси. Треба чіткіше виявити власні позиції й заявити про власні інтереси. Невизначеність і хиткість у політичних пріоритетах може бути причиною зволікання з допомогою і навіть відмови в підтримці з боку потенційних союзників.

Для Заходу в стосунках з Україною найпринциповішим є дотримання нею чіткого курсу на незалежність, ринкову економіку й демократичність державного устрою. Усі ці вимоги загалом відповідають інтересам української нації.

Крім того:

1) чітка орієнтація на Захід була б вирішальним моментом у подоланні орієнтирів часів холодної війни;

2) послідовна орієнтація на Захід сама собою змусила б Росію краще аналізувати і проводити виваженішу й миролюбнішу внутрішню і зовнішню політику;

3) послідовне здійснення ринкових відносин усе більше зміцнювало б інтеграційні зв'язки України із Заходом;

4) західна модель пропонує найефективніші засоби реалізації потенціалу населення й досягнення добробуту.

Українсько-російські відносини й політика Заходу

Сучасні геополітичні спрямування Росії. Росія прагне залишитися євразійською державою, її владні структури намагаються не тільки тримати в покорі автономії й республіки,

які розташовані на її території, а й зберегти вплив у всіх післякомуністичних країнах. Дискусії в Москві неухильно спрямовані на утвердження активної домінуючої ролі Росії у світі.

“Ультрапрагматичність” російських аналітиків нерідко межує з цинізмом, коли країнам Балтії й Україні відводиться роль “зони стратегічного суперництва”, колишнім республікам СРСР загалом — “зони особливих інтересів Росії”, а країнам Східної та Центральної Європи — “поясу нейтральних слабоозброєних держав”. Можливо, не вина, а біда Росії в тому, що її влада й досі уявляє Європу поділеною на “сфери інтересів” поясом “нейтральних слабоозброєних держав”.

Головний чинник знешкодження зовнішньої загрози московській стратегії вбачають у підтримці доцентрових рухів у межах СНД, передрікаючи розділ України та приєднання її східних і південних областей до Росії, а також відверте втручання у внутрішні справи інших сусідів.

“Що маємо зараз? — запитує В. Жириновський. — Зруйнування СРСР (Росії), відпадиння від єдиної Російської держави Казахстану, Середньої Азії, Закавказзя, України, Молдавії. Це чергова спроба відкидання росіян на Північ, куди їх колись загнали монголо-татари і західноєвропейці. Тому концепція “кидка” на Південь включає в себе і відновлення історично сформованої території нашої країни. Ця концепція проектується не тільки на майбутнє, а й на нинішню політику, яка відповідає національним інтересам Росії”. І далі: “Якщо перед Росією і стоїть завдання руху на Захід, то, насамперед, треба вернутися в свій геополітичний простір, щобто возз'єднати території України, Білорусії, Прибалтики, а також відновити свій переважний вплив у Східній Європі”.

Геополітичні погляди лідера ЛДПР сягають далеких горизонтів: “Росія буде простягатись на півночі до Льодовитого океану, на сході — до Тихого океану, на заході через Чорне, Середземне і Балтійське моря — до Атлантичного океану і, нарешті, на півдні через дружні нам країни і народи до Індійського океану... Буде досягнуто домовленості з Кабулом і Тегераном про створення коридору між Афганістаном і Іраном, по якому Росія вийде до Індійського океану. При цьому придбання територій і якихось привілеїв на півдні для Росії — це буде не винагорода, це буде нормальний розвиток геополітичних чинників”.

Вірус гігантоманії, уявлення світу виключно як поля стратегічного суперництва різних таборів уразив значну частину політичного істеблшменту і навіть простоліуду.

Найважливішим кроком у здійсненні своєї мети — панування в регіоні — Росія вважає досягнення якомога тіснішої ідейно-політичної, військової й економічної інтеграції держав СНД під російським контролем. Для закріплення своєї присутності в країнах колишнього СРСР Росія використовує всі можливі форми впливу, починаючи від інформаційної експансії і закінчуючи відвертим економічним чи військовим шантажем. Усі ініціативи, які стосуються спільного захисту зовнішніх кордонів СНД, єдиної митної системи, спільного економічного й інформаційного простору, створення центральних наддержавних органів Співдружності йдуть від Москви. Росія наполегливо намагається перетворити СНД на оновлену Російську імперію. Цілком можливо, що на перших порах росіяни бачать СНД як конфедерацію, в якій держави матимуть різну міру незалежності, але в найголовніших питаннях усі підпорядковуватимуться єдиному центру — Москві. Звичайно, що переростання конфедерації у федерацію, а потім — у єдину Росію буде лише питанням часу.

Створення на базі СНД нової Російської імперії потягне за собою інші наслідки. Росія неодмінно почне розширювати сфери свого впливу, зокрема, на східноєвропейські країни колишнього комуністичного табору. Своє намагання домінувати в Європі Москва може реалізувати єдиним доступним і традиційним для неї способом — мілітаристичною могутністю.

У протистоянні з Заходом Росія зазнала безумовної поразки. Багатьом почало маритися, що під загрозою опинилася національна самобутність Росії, що для неї і виникла небезпека втратити економічну й культурну незалежність внаслідок цілеспрямованого наступу Заходу, який намагається підпорядкувати Росію своїм інтересам.

Відмова від попередніх ідеалів і прийняття цінностей ворога, втрата загарбаних територій і відвертий вияв ненависті з боку колись поневолених народів, падіння колишньої могутності і зменшення поваги в світі, економічна криза, соціальне розшарування і розбрат у російському суспільстві, розгул злочинності тощо — все це глибоко травмувало росіян, вразило їхнє почуття імперської вищості над іншими.

Звичайно, що в таких умовах визначальним для пересічного росіянина є прагнення взяти реванш за поразку перед Заходом. Це прагнення сьогодні, на жаль, домінує серед вищого керівництва Російської Федерації. Саме туга за втраченою владою над народами лежить в основі теперішньої політики Москви.

Політика Росії стосовно України. Оцінюючи геополітичне положення України, слід враховувати дві обставини, які можуть відіграти визначальну роль у відносинах з північним сусідом:

1) реакційні сили в Росії займають сильніші позиції, ніж в Україні, вони користуються підтримкою значної частини населення;

2) розмежування у стані демократів і зростання комплексу великодержавності.

Як це не прикро усвідомлювати, але утвердження незалежності України — це неминуча конфронтація з Росією, виснажлива боротьба з усіма зовнішніми і внутрішніми силами, які прагнуть знищити українську державність. Суспільна думка російських націоналістів найдужче вражена саме незалежністю України, і вони поділяються на тих, хто виступає за політику тиску з метою відновити стратегічне й культурне єднання Росії й “православної України-Руси”, й на тих, хто прагне повернути деякі українські території, на яких проживає значна кількість етнічних росіян.

От чому в значній частині політиків і науковців національно-демократичного спектра України відчутне прагнення дистанціюватися від Росії. Адже переважна більшість громадян бажає жити в незалежній державі. Водночас вони не проти добросусідських відносин з Росією. А дехто вбачає в Росії тільки віковичного ворога, з яким і відносини повинні бути відповідними. І скажемо відверто: підстав для саме такої оцінки Росії достатньо, адже у цій державі чимало і досить впливових сил, яких не влаштовує українська незалежність. Вони не в змозі позбутися великодержавних, шовіністичних амбіцій. Не можна заплющувати очі на те, що незалежне існування України більшості політиків у Росії уявляється штучним, тимчасовим. Цю думку сформулював член Президентської ради А. Мігранян: “Україна є крихким, штучним гетерогенним етнополітичним утворенням, яке не має реальних шансів на формування власної державності...”. Усіляко пропагується ідеологія вищості російських еліт, відновлення

російської великодержавності. У керівних колах Росії явно проступає бажання якимось чином вплинути на Україну, аби домогтися тіснішого інтегрування її з Російською Федерацією.

Стосунки Росії з Україною ускладнюються історичними й психологічними досвідами сторін: росіяни розглядають українців як частину православної слов'янської цивілізації, створеної завдяки злуці українців, росіян і білорусів під керівництвом Росії; українцям же характерна сильна самосвідомість окремої нації, відмінної від російської. Російська політична думка ніколи не розглядала Україну як самостійну політичну силу, завжди була схильна вважати її органічною складовою частиною Росії, без якої справжньої Росії й бути не може. Згадаймо хоч би М. Карамзіна, який підкреслював, що “сили Росії не в Сибіру, а в Малоросії”.

Нині цей багатотисячний стереотип поступово тускніє, але вищий політико-управлінський істеблішмент спить і бачить Україну “запряженою в російського воза”. Це — заяви про Крим і Севастополь, про Схід і Південь України, навіть незважаючи на ратифікацію парламентами обох держав широкомасштабного українсько-російського договору.

Але не варто як недооцінювати, так і переоцінювати ці загрози. Україна вже перетворилася на визнаний і відчутний чинник всесвітнього співжиття і тому ніякі агресивні зазіхання ззовні на її суверенітет неспроможні змінити ситуацію. Незалежність України скоріше в її власних руках, зокрема в соціально-економічній сфері. Глибока економічна криза, яка вразила українське суспільство, може призвести в недалекому майбутньому до остаточної втрати інтересу громадян до виконання певних функцій громадянина своєї держави, до необхідності підтримувати і захищати її суверенітет. Значною мірою це буде залежати й від збалансованої політики держав Заходу, від співдружності із США, з “великою сімкою”, ЄС. Саме вони мають бути посередниками в усуненні наявних російсько-українських розбіжностей.

“Російська ідея”: *поняття і сутність.* Російська націонал-шовіністична ідея “собиранія земель русских” завжди мала вагу. Нині ця ідея, замінивши собою здискредитовані комуністичні ідеали, за наявності вольового деспотичного лідера цілком можливо стане потужним чинником політичного життя Росії. Не виключено, що в російському суспільстві дотримуватимуться певних

демократичних принципів. Але від того, наскільки сильною буде внутрішньополітична єдність росіян, значною мірою залежатиме й успіх відновлення імперського панування Росії.

Визначальною парадигмою російської культури, яка завжди визначала й продовжує визначати політичні, релігійні, філософські й літературні орієнтири росіян, є “русская идея”. Термін “русская идея” ввів у політичний обіг С. Соловйов у книжці під такою самою назвою, що була видана у Франції в 1888 р., а російською мовою вийшла у 1911 р. в Москві. Ста років існування цього терміна виявилось замало для чіткого визначення його. Досить популярна праця М. Бердяєва “Русская идея” (Париж, 1946) також не розставила всі крапки над “і”. М. Бердяєв характеризує “русскую идею” через риси (месіанська, релігійна, есхатологічна), але не дає їй чіткого визначення. “Мене буде цікавити не стільки питання про те, чим емпірично була Росія, — писав М. Бердяєв, — скільки питання про те, що замислив Творець про Росію, осягнути розумом образ російського народу, його ідею”. Те саме бачимо у С. Соловйова: “Ідея нації є не те, що вона сама думає про себе в часі, а те, що Бог думає про неї у вічності”.

Певно, що сприйняття постулату про Божий задум при формуванні й розвитку російської нації і є головною методологічною помилкою, яка не тільки не дає змоги зрозуміти “русскую идею”, а й зводить усю складність проблем до небезпечної ідеї “богообраності”, комплексу самосвятості і самопрославляння. В основі її лежить утопія, чекання міфічного подолання будь-якого конфлікту через абсолютну однаковість, соборність, уселюдність. Світ міфа — це такий світ, де немає незрозумілого і немає проблем. Існує тільки те, що людина хоче бачити і розуміти. Через це світ уявляється простішим, а зіткнення з реальним світом набуває трагічного змісту. Культура замикається в певних межах і має за основу тільки те відбіркоче сприйняття дійсності, яке є бажаним. Небажане вилучається, знищується або робиться “неіснуючим”. Апокаліпсична ідея кінця історії (кінець світу, царства Антихриста, комунізму тощо) займає одне з головних місць у російській культурі. Таким чином, “русская идея” є стрижнем, навколо якого групуються всі культурні прояви нації, що й дозволяє говорити про неї як про парадигму російської культури.

Узагалі серед усіх прошарків російського суспільства панувала впевненість у якійсь винятковій місії Росії, у тому, що саме вона

осяяна істиною і через те зобов'язана нести її всім країнам світу, хай навіть ціною страждань і крові. Спочатку доктрина месіанства Росії ґрунтувалася на ідеях російського православ'я. Пізніше, в часи існування СРСР, — на ідеї "світлого комуністичного майбуття". Пересічний росіянин у радянські часи нітрохи не сумнівався, що саме на Росії лежить велика відповідальність за долю людства, щастя якого нібито залежить від перемоги СРСР над світовим капіталістичним злом.

І ось радянська імперія зазнала краху. Від Росії відкололася низка країн, народи яких проголосили незалежність, у тому числі й Україна. Сфера домінування Росії у навколишньому геополітичному просторі значно звузилася. Перед нею все реальніше почала поставати "жахлива" перспектива стати Росією в етнографічних межах, тобто стати такою, як усі інші країни Європи. Для значного числа росіян це був справжній шок. Ще донедавна вони почувалися володарями півсвіту, а сьогодні в багатьох колись підконтрольних країнах "невдячні" народи "образливо" називають їх "національною меншиною". Ось чому почуття ураженого самолюбства, жадоба реваншу домінують як серед пересічних громадян, так і серед деяких представників вищого керівництва Росії.

Слов'янська єдність. Сучасний панславізм. Міф про слов'янську єдність проходить через усю історію слов'ян і являє собою етноцентричну утопію, яка не має шансів на втілення, адже їхні територіальні претензії залишаються досить небезпечними, бо слов'яни поділені на засвоєні ними грецьку і римську традиції. Навіть усередині релігійно ідентичних слов'ян напруження і конфронтаційність стають досить небезпечними. Про це засвідчують розбрати в українсько-московських і сербсько-македонсько-чорногорських церковних відносинах.

Увертюрою до російської політичної експлуатації слов'янського патріотизму, в якому утопічні сподівання спиралась на апеляцію до "сакрального носія панслов'янської ідеї" — московського царя, був трактат дубровницького історика Мавра Орбіні "Королівство слов'ян" (1601), який папський престол відразу ж включив до реєстру заборонених книг, але згодом за наказом Петра I його було видано в Росії.

Речники слов'янофільської течії — досить потужної течії російської інтелектуальної думки — шукали в матеріально відсталій

Росії духовне багатство "Третього Риму", покликаною утворити й очолити нову, духовно глибшу, неєвропейську панслов'янську цивілізацію. Вони просто не розуміли, що інші меншочількісні, передусім східнослов'янські, народи не хочуть бути молодшими братами росіян. Міф про єдність руських земель тільки ідеологічно забезпечував "збирання земель" московськими князями. Провіденціалізм російського царя розширив сферу московських інтересів на всі православні землі. Панславізм поширив її на всі слов'янські землі. Міфологема загибелі Європи — відродження Росії забезпечила московський поступ до Європи.

Російський експансіонізм за довгі століття існування царської Росії призвів до глибокого вкорінення ідеї російського месіанства на побутовому рівні. Росіяни просто не звикли розглядати себе як націю, обмежену будь-якими державними кордонами, не звикли рахуватися з національними побажаннями інших народів, себто іногородців. Російський панславізм був центром політичної культури Росії. Навіть найдемократичніші представники російської інтелігенції ніколи не розуміли прагнення українців до свого національного самовизначення. Яскравий приклад тому — С. Булгаков, який вважав українців нацією, яка сама себе вигадала. У різних інтерпретаціях ця думка повторюватиметься потім. Твердитимуть, що німці вигадали Україну, Ленін вигадав Україну (Д. Волкогонов). Засліплені міфом "російської ідеї" — "ідеєю Третього Риму", імперські провідники мріяли про російське домінування над цілим світом, марили Константинополем. Російська історіографія звикла виводити початок Росії з "матері городам руським" — Києва. Якщо ж Київ — українське місто, значить, історія залишається без свого початку, і тоді "російська ідея" неминуче зазнає великої модифікації і трансформації.

Нежиттєздатність панславізму знайшла своє підтвердження в подіях 20 ст. Більшовицьке "братерство" в подобі "пролетарського інтернаціоналізму" ґрунтувалося на насильстві і братовбивчих війнах або ж на "братерстві" і "єдності" в югославському варіанті — це відносини зверхності одного етносу над іншим.

На всіх етапах розвитку панславізму немає жодного прикладу, коли б ідея слов'янського єднання як політична форма вирішення проблем недержавних народів дала позитивний результат. Усі спроби утвердити ідею славізму для державних народів закінчувалися поразкою, часом з вельми трагічними наслідками.

Це і зникнення сербських поселень на Україні у 18 ст. внаслідок російської колонізації, численні репресії українських прихильників єднання на засадах рівноправ'я.

Попри все, “слов'янська ідея” живе й нині. Здебільшого вона використовується спиритними політичними містифікаторами задля порятунку агонізуючих імперій. Прикметне, що “сигнали” про єднання, скорбота з приводу розпаду найчастіше надходять саме з колишніх імперських центрів. Звідси — спалахи белградсько-московського братства чи поширення міфологем про “сатанізацію сербів”, “заколот проти православ'я”, “опір усташизму” або “бастіон проти мусульманства”. Балканський досвід засвідчив, що задля ідеологічного виправдання воєнних дій провокували міжетнічні конфлікти. Але історія засвідчує стару істину: що сильнішим є примусове об'єднання та його утримування, то сильнішою буде майбутня розплата — роз'єднання.

Події жовтня 1993 р. в Москві, війна в Чечні, позиція Росії щодо Криму, її “миротворництво” тощо вказують на те, що російська ідеологія суттєво не змінила стратегії й тактики свого розвитку. Російське суспільство (як і століття перед цим) єднає “русская идея”, несумісна з поняттями демократії, прав людини, вільної економіки, з прагненням до відкритого суспільства. Але чи розумно брати з собою в 21 ст., де нас ждуть нові випробування, проблеми століття, яке вже минуло?

Російське питання як головна етнополітична проблема України. Короткочасне культурне відродження України стало розстріляним відродженням. Страхітливий голодомор 1932—1933 рр., свідоме винищення сталінським режимом селянства, духівництва, представників науки і культури, масовий геноцид проти інтелігенції та інших свідомих верств населення, примусове насаджування замість українського всього російського — це все трагедія величезного масштабу, від якої і нині галузиться більшість усяких негараздів.

Етнополітична проблема в Україні — це не проблема кримсько-татарського, польського, німецького і навіть не російського народів. Росіяни в Україні, незважаючи на всілякі пропагандистські спекуляції й підбурювання, не відчувають ані найменших утисків. За даними перепису 1989 р., в Україні проживає 11,4 млн росіян. На тисячу працюючих вищу освіту мають 482 росіянина і 355 українців. Висока концентрація росіян у містах зумовила великий

відсоток росіян, зайнятих розумовою працею. Російське населення має вільний доступ до російської періодики, книг, кіно і т. ін. Більшість фільмів українського кінопрокату демонструються російською мовою. Щороку російською мовою виходить більше ніж половина усіх видань. Із понад 1,5 тис. газет, що видаються в Україні, абсолютна більшість — російськомовні. Культурні потреби росіян задовольняють 13 державних російських театрів, 90 театрів-студій. Російських філологів готують в Україні в 11 університетах, у 20 педагогічних університетах і педінститутах. У вищих навчальних закладах російською мовою навчається 55,6 % студентів, у ПТУ — 48 %. Це — одна з причин того, що в Україні немає соціальної бази для створення екстремістських організацій на зразок Інтерфронту чи “Пам'яті”, які б ставили своїм завданням повернення в лоно Росії чи приниження гідності людей іншої національності. А в Росії проживає близько 10 млн українців. Але там немає жодної української школи, факультету, вищого навчального закладу, театру, газети. Усе українське давно витруєно дотла.

Саме тому головна етнополітична проблема в Україні — не російські меншини, а проблема північного сусіда, проблема відносин з Росією як державою, від якої нерідко лунають територіальні, політичні та інші вимоги і погрози. Після 1930 р. в СРСР не було жодної союзної чи автономної республіки або області, де проти корінної нації не було б висунуто звинувачення в буржуазному націоналізмі й зраді батьківщини. Тільки російська мова була ознакою політичної благонадійності, правдивості. Усе російське розглядалось як вище, добротніше й прогресивніше.

Події в Чечні показали, що Росія не бажає повернення етнічних росіян на батьківщину, тому вони шукають притулку в Україні і Білорусі, в кавказьких республіках. Очевидно, все буде залежати від економічних чинників. Підвищення життєвого рівня громадян автоматично призведе до послаблення сепаратистських настроїв серед російськомовного населення Сходу і Півдня України.

Очевидно, єдиним реальною загрозовим об'єктом, яким Росія здатна маніпулювати, є Крим, де Москва проводить антиукраїнську пропаганду. Відвоювавши інформаційний простір у Криму, Москва під маркою “захисту російськомовного населення” втручається у внутрішні справи України, а це не може не ускладнювати

українсько-російські взаємини. Українці Криму — чверть населення автономної республіки, — не маючи своїх шкіл, театрів, газет, радіо тощо, можуть створити відповідні антиросійські прецеденти.

Проблеми національної безпеки України. Національна безпека — це стан суспільства, за якого сукупність державних і суспільних гарантій забезпечує його стійкий розвиток, захист базових інтересів націй, джерел його духовного і матеріального благополуччя від зовнішньої і внутрішньої загрози.

Відповідно до такого визначення, до основних показників національної безпеки належать: національна незалежність і суверенітет, територіальна цілісність; розвиненість громадянського суспільства, рівень демократизму, сформованість і дієвість законодавчої бази правової держави; захищеність особи; економічні можливості держави; стан збройних сил, їхня боєздатність і боєготовність; національне визначення і самобутність; розвиток національної самосвідомості, культури, мови; наявність загальної стратегії національного розвитку, “національної ідеї”, загально-визначеної мети; національна єдність і згода; внутрішньополітична стабільність; готовність і здатність політичних сил реалізувати загально-визначені цілі.

Основними напрямками забезпечення національної безпеки є проведення збалансованої внутрішньої та зовнішньої політики, чітке визначення загроз і прийняття відповідної воєнної доктрини (сукупність офіційно прийнятих у державі поглядів на формування й застосування військової сили) для забезпечення безпеки життєво важливих інтересів держави.

Головними об'єктами національної безпеки є: громадянин — його права і свободи; суспільство — його духовні й матеріальні цінності; держава — її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність. У концепції національної безпеки України відображено основні принципи її забезпечення. Це — верховенство права, пріоритет політичних заходів у розв'язанні конфліктів, відповідність заходів захисту національних інтересів реальним і потенційним загрозам.

Національна безпека передбачає убезпечення від загроз у державно-політичній, економічній, соціальній, екологічній, інформаційній, демографічній та освітянській сферах.

У *державно-політичній сфері* Україні загрожує: втручання в її внутрішні справи з боку інших держав, висування територіальних

претензій до України (наприклад, Росія — Крим; Польща — Галичина; Угорщина — Закарпаття; Румунія — частина Буковини і Бессарабії, острів Зміїний) та посягання на її державний суверенітет; воєнно-політична нестабільність і конфлікти в сусідніх країнах; посягання на конституційний лад держави; наявність сепаратистських тенденцій в окремих регіонах і з боку певних політичних сил; загострення міжетнічних і міжконфесійних відносин; порушення принципу поділу влади; відсутність ефективних механізмів забезпечення законності, правопорядку, боротьби з корупцією та організованою злочинністю; наявність незаконних збройних формувань.

У *економічній сфері* — це неефективність системи державного регулювання економічних відносин, економічна ізоляція України від світової економічної системи, наявність структурних диспропорцій в економіці, непослідовність у проведенні економічних реформ, невирішеність проблеми енергетичної, ресурсної і технологічної залежності від інших держав.

У *соціальній сфері* небезпечними є істотне зниження життєвого рівня переважної частини населення, соціальна незахищеність, зростання кількості безробітних, прояви моральної й духовної деградації в суспільстві.

У *екологічній сфері* особливу небезпеку становлять значні антропогенні порушення і техногенні перевантаження, негативні екологічні наслідки чорнобильської катастрофи, неефективне використання природних ресурсів, застосування шкідливих технологій, особливо в хімічній, металургійній та гірничовидобувній галузях промисловості.

У *інформаційній сфері* небезпечною для України є інформаційна експансія з боку інших держав і повільне входження України у світовий інформаційний простір, недостатність зусиль і послідовності в створенні об'єктивних уявлень про нашу державу, вплив інформації, що становить державну таємницю.

Дуже небезпечними є й прояви депопуляції (перевищення смертності над народжуваністю) і неконтрольованої міграції у демографічній сфері, що веде до дестабілізації становища, можливості контрабанди зброї, наркотиків, стратегічної сировини і т. ін.

У *сфері науки й освіти* небезпеку для життєдіяльності країни становлять також зменшення, а часом і згорання дослідницьких

робіт у галузі фундаментальних наук, незавершеність реорганізації системи освіти, відплив з України її інтелектуальних сил.

Усі названі чинники є руйнівними для Української держави. Виходячи з миролюбного характеру нашої держави, а також із реальної загрози ззовні, національна безпека повинна формуватись як оборонна. У цьому плані багато залежить від конкретної співпраці України і країн Заходу і, зокрема, НАТО. Наша держава підписала “Хартію про особливе партнерство між НАТО й Україною”. Проте, як зазначалося в матеріалах міжнародної конференції “Стратегія національної безпеки України в контексті досвіду світової спільноти” (Київ, 2001), існує також багато проблем, пов’язаних із співробітництвом України з НАТО, а точніше, взаємодією Україна — НАТО та наслідками цієї взаємодії. Ці проблеми є досить серйозними і, з огляду на економічні та політичні наслідки їх, напрошується відоме питання Дейла Карнегі: “Чи не забагато ми платимо за свистульку?”. Чи, може, перед тим як розвивати і продовжувати далі співробітництво, треба об’єктивно підбити здобутки і збитки цього співробітництва як в економічній, так, особливо, у політичній сферах, зважаючи на специфіку українсько-російських відносин? Загальна сума допомоги НАТО Україні в рамках програми співробітництва за останні 8 років оцінюється приблизно в 100–200 млн дол., а втрати України внаслідок санкцій проти Югославії вже перевищили 4,5 млрд дол. і продовжують зростати.

Нагадаємо, що українське “Дунайське пароплавство” було до 1992 р. найкрупнішою пароплавною компанією на Дунаї. Сьогодні, завдяки санкціям і косовській кампанії, воно повністю паралізовано. Десятки пароплавів і барж заблоковані в портах європейських країн. Поставки вантажів, зокрема української залізної руди на металургійні підприємства Південної та Центральної Європи, припинені. І тому цілком природно виникає питання: проти кого в Європі проводяться санкції? Проти Югославії чи проти України? І чому після закінчення косовської операції та югославської кризи в цілому Україна опинилася практично вилученою з процесів реконструкції регіону?

Інша серйозна проблема — це проблема економічного співробітництва з НАТО у військово-промисловій сфері. Європейські країни—члени НАТО відмовилися, насамперед з політичних причин, від закупок українського військового транспортного літака

АН-70, який уже сьогодні має значно кращі параметри, ніж віртуальний натовський прототип, що буде готовий лише через кілька років і коштуватиме набагато дорожче. Тобто і тут для України двері залишилися зачиненими.

Такий підхід країн НАТО до української першокласної техніки, яка не має аналогів у світі, ставить питання не тільки про співробітництво у НАТО у згаданій сфері, а й про доцільність переходу на натовські стандарти в цілому. Це дуже серйозний і відповідальний крок. Навіщо його робити, коли ринки продажу і реконструкції озброєнь країн НАТО для України закриті? Чи не варто шукати зацікавлених партнерів у країнах Близького та Середнього Сходу, Південно-Східної Азії чи Африки? Там натовські стандарти не тільки не потрібні, але й заважають, оскільки більшу частину озброєнь складають озброєння радянського і пострадянського періодів. У цьому плані цілком доречно прислухатися до думки керівника “Укрспецекспорту” (органу, відповідального за експорт озброєнь) Валерія Малева, який прямо каже, що сліпе слідування стандартам НАТО на практиці призводить до втрати робочих місць, експортного потенціалу та ринків збуту. На його думку, має щонайменше зберігатися розумний баланс між натовськими стандартами і традиційними стандартами, яких вимагають відкриті для України ринки збуту.

В умовах, коли ринки озброєнь країн НАТО закриті для України, знову ж таки виникає питання про доцільність розширення співпраці з Росією у військово-промисловій сфері. Це стосується й сучасної високоточної зброї, і систем ППО, і ракетно-зенітних комплексів, й авіаційної техніки. За будь-яких обставин усі ці можливості мають бути ретельно проаналізовані.

Отже, ані участь України в підтриманні миру в колишній Югославії чи в показових навчаннях типу “Щит миру”, ані співпрацю в рамках “Партнерство заради миру” ще не можна визнати справді вирішальними кроками України до європейської системи безпеки, оскільки жоден з них не має широкомасштабного характеру, не гарантує безпеки України, зміни її “буферного” — між Заходом і Росією — статусу, реального залучення до ефективних структур безпеки в Європі. Перспективи такого залучення пов’язуються з укладенням широкомасштабного багатоборонного двостороннього договору між Україною і НАТО.

Це буде однією з форм повернення України від Євразії до Європи. Сильна, незалежна і демократична Україна — гарант стабільності не тільки самої України, а й Росії та всієї Європи.

Політичні аспекти глобальних проблем сучасності

На межі 3-го тисячоліття людство зіткнулося з надзвичайно гострими, які воно саме й породило, проблемами. Їх іменують “глобальними” і вони загрожують існуванню не лише цивілізації, а й усього живого на планеті. У зв’язку з цим важливо з’ясувати, що ж насправді становлять ці загрозливі проблеми. Чи є у людства шанс вижити і які шляхи порятунку пропонуються?

Сутність і походження глобальних проблем сучасності

Однією з найважливіших рис сучасного світового розвитку є дедалі помітніший вплив на життя людей різних країн, на всю систему міжнародних відносин проблем, які одержали назву “глобальні”. Що ж охоплюється поняттям “глобальні проблеми”? Які характерні ознаки дають підстави говорити про них як про особливе явище, що стосується всього людства? Запитання на перший погляд здаються дивними, навіть надуманими, насправді ж — вони присутні і зовсім не прості. А тому відповіді на них важливі не тільки в теоретичному, а й у практичному плані. Адже від того, які саме проблеми буде визнано глобальними, якою мірою буде пізнано їхню природу, багато в чому залежить і вибір рішень, а отже, й доля людства, майбутнє цивілізації.

Поняття “глобалізм” походить від франц. *global*, що означає “загальний, універсальний”, утвореного від лат. *globus* — куля, тобто такий, що охоплює всю земну кулю. Цей термін із 60-х років 20 ст. набув значного поширення для позначення найважливіших

і невідкладних загальнопланетарних проблем сучасності, які стосуються всього людства.

У науковій літературі дуже доволіно трактується коло глобальних проблем. У деяких працях існує тенденція безмежно розширювати це коло. Часом здається, що взагалі всі наявні природничо-наукові, науково-технічні й соціальні проблеми є глобальними, хоч ні за природою, ні за масштабами вони не мають нічого спільного зі світовими процесами, а стосуються лише окремих регіонів чи навіть окремих країн. У цьому випадку саме поняття “глобальні проблеми” втрачає сенс, стає дуже розпливчастим, майже синонімом усіх проблем, які стоять перед людством.

Простежується й протилежне прагнення — доволіно звужити коло глобальних проблем, зводячи всю їхню багатоманітність до кількох, які склалися, по суті, на найперших етапах вивчення цих проблем (екологічної безпеки, відвернення ядерної загрози тощо).

Не вдаючись у полеміку щодо цих підходів, будемо уникати крайнощів. Але для цього потрібно визначити умови, критерії віднесення тих чи тих проблем до глобальних, ті спільні характерні ознаки, які відрізняють їх від безлічі інших проблем сучасності.

До числа глобальних належать проблеми, які:

1) за своєю сутністю зачіпають інтереси, а в перспективі — і майбутнє всього людства (це проблеми загальнолюдського значення);

2) набувають універсального характеру, тобто виявляють себе як об’єктивний чинник розвитку суспільства в усіх регіонах світу (це проблеми загальнопланетарного масштабу);

3) загрожують усьому людству в разі, якщо їх не буде своєчасно вирішено (це проблеми, які безпосередньо впливають на майбутнє роду людського);

4) вимагають для вирішення об’єднання зусиль усіх держав і народів (це проблеми природничо-наукові, науково-технічні й соціально-політичні, які неможливо вирішити в місцевому або регіональному масштабі).

Отже, акцент тут зроблено на таких головних ознаках глобальних проблем:

а) їхній загальнолюдський характер; б) масштабність; в) надзвичайна гострота; г) необхідність колективного вирішення.

Виходячи із запропонованих критеріїв, можна визначити глобальні проблеми як такі, що мають загальнолюдський зміст і

планетарний масштаб. Їхня невирішеність, загострення приховують у собі загрозу загибелі цивілізації, а розв'язання потребує спільних зусиль усього людства.

До глобальних проблем треба передусім віднести такі: екологічну (захист навколишнього середовища), демографічну і продовольчу; сировинну й енергетичну; мирне освоєння космосу і надр Світового океану; подолання відсталості (економічної, культурної, освітанської, медичної та ін.) слаборозвинених країн; ліквідація найнебезпечніших хвороб; боротьба зі злочинністю, наркоманією та іншими соціальними явищами, включаючи міжнародний тероризм; забезпечення від воєнної (особливо ядерної) загрози, роззброєння і зміцнення миру; вдосконалення системи інформації й комунікацій тощо.

Відомо, що історія природи й історія людей зумовлюють одна одну. Більше того, сама людина є частиною природи. Тому глобальні проблеми нашої епохи — закономірний наслідок їхніх взаємовідносин, усього розвитку людства. Мається на увазі, з одного боку, розвиток відносин між людиною і природою, а з іншого — суспільний розвиток. Кожна з цих проблем породжена комплексом специфічних причин, зумовлених специфікою розвитку продуктивних сил, географічного середовища, рівня прогресу техніки, природно-кліматичними умовами, а також специфічною суспільною формою, політичними, юридичними, ідеологічними та іншими сферами відносин. Отже, людство розвивається в рамках двох взаємопов'язаних систем: "людина — природа" і "людина — суспільство". І саме діяльність у цих системах зумовлює перспективи розвитку цивілізації і масштаби загальнопланетарних проблем.

Слід зауважити, що з проблемами, які ми йменуємо нині глобальними, людство зіткнулося ще за часів своєї молодості, але в локальному (чи регіональному) масштабі, і вже тоді змушене було шукати шляхи, як розв'язати їх. Домагаючись свого панування над природою, людина з плином часу все більше і більше порушувала природну рівновагу. Однак природа тоді ще справлялася з цими порушеннями, відновлювала знехтуваний людиною "порядок". Завдяки цьому гармонія між людиною і природою до певного часу зберігалася. Але в міру розвитку продуктивних сил людина дедалі більше оволодівала мистецтвом боротьби зі стихійними силами природи, добиваючись таких змін природи,

які б відповідали її зростаючим потребам. Докорінні зміни за сутністю й за формою їхніх взаємовідносин відбулися в переходу від кочового скотарства до осілости й землеробства, тобто від збиральництва до виробництва продуктів. Із цього часу природа перетворюється на предмет і знаряддя життєдіяльності людини. Водночас прогрес у розвитку продуктивних сил супроводиться й негативними результатами, шкідливими та навіть згубними як для природи, так і для людини.

"Перемоги" над природою ставали все більше пірровими. Достеменно відомі історичні приклади, коли, скажімо, в Месопотамії (Межиріччі), Греції, Малій Азії, Північній Італії та інших місцях викорчувували ліси для одержання орної землі. Люди не знали, що тим самим вони поклали початок нинішньому запустінню цих країн, бо на великих площах, де вирубано ліси, менше назбирається та зберігається вологи. І таких прикладів із стародавньої історії немало. А період середньовіччя, потім промислової революції нового часу, а тим більше епоха сучасної НТР, коли людство залучило до своєї діяльності практично всі ресурси нашої планети, дали тисячі прикладів подібного типу, тільки в багатьох випадках значно трагічніших за своєю сутністю. І що характерно — самотійно справитися з такого роду травмами природа тепер уже не може. Отже, йдеться про глибинні суперечності людини й природи, які все більше набувають характеру катастрофічності. При цьому шкода, яку завдає людина природі, характерна для будь-якої соціальної системи.

Як бачимо, глобальні проблеми мають соціоприродний характер і виникають здебільшого як наслідок споживацького ставлення людини як до людини (головної продуктивної сили), так і до природи як до об'єкта експлуатації незалежно від цілей такої експлуатації: чи заради задоволення потреб, чи заради надприбутків.

Усе та ж соціальна мета — нажива — породжувала нестримну, хижацьку експлуатацію природи, зумовила розгортання НТР. А це в свою чергу викликало ще одну причину, яка призвела до перетворення даних проблем у глобальні, адже в епоху НТР людина стає досить потужною і впливовою геологічною силою. Вона ставить під свій контроль такі сили природи, які, позбувшись цього контролю, можуть покласти (і вже кладуть) початок гігантським катаклізмам на Землі.

Названі суперечності — не єдине джерело глобальних проблем. Такі проблеми виникають і в системі суспільних відносин, прискорюючи або ж, навпаки, уповільнюючи вирішення проблем і конфліктів. Соціальні й національні конфлікти загострюють суперечності між людиною, суспільством і природним середовищем, надають глобального характеру інтерсоціальним проблемам (проблема війни та відвернення її; проблема відсталості колишніх колоніальних країн і подолання її). Інакше кажучи, можливості вдосконалення взаємозв'язку людини з природою залежать не лише від розвитку матеріальної бази та техніко-економічних умов виробництва, а й значною мірою від характеру суспільних відносин.

Нарешті, перетворення означених проблем на глобальні пов'язане з процесом інтернаціоналізації виробництва, обміну, НТР. Проблеми, які раніше проявлялися в місцевому чи регіональному масштабі, набули тепер справді глобального характеру (проблеми наслідків НТР, освіти й культури, народонаселення й охорони здоров'я, природних ресурсів, енергетики, продовольства, екології).

Таким чином, глобальні проблеми мають подвійний, соціоприродний характер. Вони водночас і природні, і соціальні. При цьому останній елемент нині відіграє вирішальну роль.

Глобальні проблеми мають різне походження і відображають різні сфери життєдіяльності людей. В одному випадку йдеться про рівень розвитку продуктивних сил, в іншому — про стан і якість навколишнього середовища; у третьому — про кардинальні питання світової політики, міжнародних відносин; у четвертому — про стосунки людей і суспільства тощо. Водночас усі вони тісно взаємопов'язані, впливають одна на одну, мають системний характер. Сферою їхньої дії стала вся планета, усі країни й регіони, і жодна з них не може бути вирішена незалежно від інших. Наприклад, голод, злидні не можна подолати без зростання продуктивності праці, без збільшення виробництва продовольства, без проведення активної демографічної політики; а можливість вирішити ці проблеми у свою чергу залежить від політики розрядки й роззброєння, вивільнення значних економічних ресурсів, від зміни світових економічних відносин, від освоєння багатств Світового океану. Водночас посилення воєнної небезпеки, гонка озброєнь неминуче ускладнює сировинну, енергетичну, екологічну, демографічну та інші проблеми. А конструктивне розв'язання однієї

з них створює сприятливі умови для вирішення інших. Скажімо, захист навколишнього середовища тісно пов'язаний із забезпеченням населення паливно-енергетичними ресурсами, а відвернення нової світової війни неможливо відділити від освоєння космічного простору. Ось чому недооцінка навіть однієї з цих проблем неприпустима, оскільки може викликати ланцюгову реакцію загострення інших.

За характером і ступенем впливу на суспільне життя глобальні проблеми не рівнозначні. Серед них можна виділити ті, які в міру свого загострення дедалі більше набувають політичного забарвлення. Зумовлені розвитком матеріального виробництва, вони постійно зазнають впливу не тільки політичних, а й економічних, науково-технічних, воєнних, ідеологічних, національних та інших чинників, процесів і явищ, які виникають у системі міжнародних відносин. У ній під впливом глобальних проблем виникає відносно самостійна, цілісна сфера всеохопних політичних зв'язків у процесі політичної діяльності. Глобальні політичні відносини формуються на міжнародній арені без єдиного центру політичної влади і являють собою рівнодійну взаємозв'язків усіх рівноправних і суверенних держав, які розвиваються в умовах боротьби і співробітництва, незгод і компромісів, скептицизму й довіри, негативізму й конструктивізму, напруження й розрядки.

Ще однією рисою глобальних проблем можна вважати їхній динамізм, можливість як збільшення, так і зменшення їхньої кількості, а також посилення або послаблення гостроти однієї з них.

Справді, з розвитком наукових знань, техніки і технології будуть освоюватися нові методи контролю за природними процесами, нові методи впливу на ці процеси. До кола використовуваних включатимуться нові типи синтетичної сировини. Будуть освоюватися Світовий океан і Космос. І кожне з цих звершень, а перелік їх можна продовжувати до нескінченності, породжуватиме нові проблеми у стосунках між людиною і природою. З урахуванням темпів інтернаціоналізації економічних і соціально-політичних процесів немало з цих проблем з часом, певно, набудуть глобального характеру.

Водночас розвиток тих самих науково-технічних знань, прогрес виробництва, розвиток міжнародного співробітництва сприятиме вирішенню деяких із наявних нині глобальних проблем, а також тих, які виникатимуть згодом.

Таким чином, динаміка глобальних проблем матиме суперечливий перебіг. Але ризикнемо припустити, що людство зуміє вирішити вибухонебезпечні проблеми і покладе край їхньому загостренню, зуміє послабити гостроту деяких із них. Але для цього важливо вчасно оцінити ті проблеми, які можуть набути глобального характеру, і своєчасно виробити реакцію суспільства на питання, що виникають у цьому зв'язку. Поки що ми увесь час запізнювалися з такою оцінкою.

До числа перешкод об'єктивного характеру слід віднести ті обставини, що по самій суті глобальні проблеми зачіпають усе людство в цілому, а тому й вирішення їх передбачає дії в загальносвітовому масштабі. Слід враховувати й їхню наукову, технологічну, а іноді й соціально-політичну складність, обмаль і недосконалість у низці випадків науково-технічних напрацювань. Ці обставини варто брати до уваги, оскільки з часом самі глобальні проблеми еволюціонізують, інколи набуваючи досить несподіваних поворотів. Так, наприклад, зміна екологічних систем під впливом виробничої діяльності людини йде значно швидшими темпами, ніж їхній розвиток у природному стані. Змінюються біогеохімічні цикли, порушуються водний і енергетичний баланси, дає збої механізм регулювання чисельності популяцій і т. ін. Усе це породжує непередбачувані наслідки.

Стосовно чинників суб'єктивного характеру слід зауважити, що далеко не все можливе робиться для екологізації промислового виробництва. Розроблення великих проектів не завжди супроводиться відповідним прогнозуванням наслідків техногенних перетворень або самі прогнози не беруться до уваги. Поза увагою як проєктувальників, так і виробників залишаються такі проблеми, як утилізація відходів, рекультивация земель, біологічне очищення використаних вод тощо.

Зрозуміло, що єдиною умовою вирішення (хоч би частково) або пом'якшення гостроти глобальних проблем є об'єднання зусиль усього міжнародного співтовариства. Але, виходячи із складності глобальних проблем, їхнього динамічного характеру, можна припустити, що й спільні зусилля держав не так швидко приведуть до повсюдного й повного вирішення їх. Зокрема, дедалі зростаючі потреби держав у мінерально-сировинних і енергетичних ресурсах зумовлять на найближче десятиріччя загострення цих проблем, а господарська діяльність більшості

країн світу поки що не дає змоги домогтися повсюдного поліпшення екологічної ситуації.

Загострення глобальних проблем сучасності підвело цивілізацію до критичної межі. Історичний процес вступив у фазу відносно непередбачуваності. Ключовими тут є відвернення екологічної катастрофи, піклування про міжнародну безпеку, демографічний вибух, наростаюча нестача продовольчих, сировинних, енергетичних та інших ресурсів.

Характеристика ключових глобальних проблем сучасності

Екологічна загроза. Взаємовідносини людини, суспільства і природи споконвіку були непростими. Але особливо вони загострилися наприкінці 20 ст., коли людство опинилося над екологічною прірвою. Необхідність усвідомити й подолати ситуацію, що склалася, ставить екологічну проблему фактично на перше місце в ієрархії глобальних проблем сучасності, визначає їхню динаміку. "Екологічна небезпека та ядерна загроза, — як зазначив професор Девід Сузукі, — рівною мірою смертоносні для людства. Різниця лише в тому, що загроза ядерної війни — це все ще загроза, а екологічна криза — уже реальність".

Наведемо лише деякі дані, які відображають увесь трагізм екологічного стану планетарних систем.

1. Різке погіршення повітряного басейну планети. За даними ООН, в атмосферу щороку викидається 15 млрд т двооксиду вуглецю, 150 млн т двооксиду сірки, 50 млн т оксиду азоту, 700 тис. т фреонів, 100 тис. т токсичних хімікатів, 500 т свинцю, 10 тис. т ртуті.

2. Катастрофічне зменшення кисню (на 10 млрд т щороку — цього вистачило б для дихання кількох мільярдів людей). 80 % кисню постачає в атмосферу морський фітопланктон, 20 % — тропічні ліси (які нещадно винищуються) та інша рослинність. Але його рівновага порушена антропогенними чинниками: споживачів кисню — безліч, а виробників — жодного. А промисловість, наприклад, США, Японії, Німеччини взагалі живе за рахунок інших, бо споживає кисню більше, ніж його утворюється

на територіях цих країн. Або, скажімо, лише один сучасний пасажирський реактивний літак за 8 год польоту поглинає 50—75 т кисню, викидаючи при цьому в атмосферу десятки тонн вуглекислого газу.

3. Загроза зміни енергетичного балансу планети. Концентрація вуглекислого газу в атмосфері за останні півстоліття зросла на 20 %, унаслідок чого він повністю оперезав земну кулю. Виникла реальна загроза зміни клімату з підвищенням температури. Це призведе до танення полярних льодовиків і затоплення значних прибережних масивів.

4. Значно зросла запиленість у містах та одночасно зменшилась освітленість планети.

5. Природному фотосинтезові перешкоджає нафтова плівка, яка постійно утворюється на поверхні морів та океанів унаслідок аварій на транспортних суднах.

6. У повітрі циркулюють отруйні речовини, які створила людина. Вони призводять до мутагенного забруднення. Так, якщо в 1936—1960 рр. у світі було зареєстровано 4 % народжених з цієї причини неповноцінних дітей, у 1972 р. — 6 %, то в 1980 р. — 10,5 %, а в 1990 р. — близько 13 %.

7. Спостерігається зменшення озонового шару Землі як наслідок потрапляння у верхні шари атмосфери окислів азоту і хлороорганічних сполук, які розкладають озон. Цьому сприяють польоти висотних літаків, запуск космічних кораблів, особливо на твердому паливі, і застосування так званих фреонів у холодильниках, рефрижераторах, в аерозольних упаковках на лаки, фарби, дезодоранти тощо. Особливу стурбованість викликає озонова дірка в Антарктиді, що досягла розмірів 10 млн кв. км і рухається в бік Південної півкулі. Помічено зменшення озону (на 6 %) і над Арктикою (варто пам'ятати, що зменшення озонового шару лише на 1 % призводить до посилення ультрафіолетового випромінювання на 2 % і зростання захворюваності на рак шкіри й на катаракту на 5—6 %). Небезпека посилення ультрафіолетового випромінювання і в тому, що воно вражає все живе, спричинюючи різні мутації в рослин, тварин і людей.

8. Велику загрозу становлять кислотні дощі, які утворюються внаслідок взаємодії атмосферної вологи з продуктами неповного згоряння палива на ТЕЦ, промислових підприємствах, в автомобільних двигунах. Сірчана й азотна кислоти у вигляді

дрібних краплин переносяться на величезні відстані й випадають кислотними дощами. Унаслідок цього гинуть ліси, комахи, тварини, руйнуються будівлі, виводиться із сівозмін земля. Так, тільки у Швеції через підвищення кислотності води 18 тис. озер затруєно, у половині з них риба зникла повністю, в інших вона — на межі вимирання, а в Норвегії в 1750 з 5000 озер загинула вся риба. У Швейцарії засихає третина лісів. За оцінками експертів, викиди сірчаного ангідриду становлять 150 млн т, для Європи це 46,6 кг сірки на кожну людину за рік. Загалом збитки від кислотних дощів становлять понад 4 % валового національного продукту.

9. Значної шкоди завдає отруйний тютюновий дим. Підраховано, що він забруднює повітря в сотні тисяч разів більше, ніж будь-який металургійний чи хімічний комбінат. Той, хто курить сигарети, вдихає повітря, забруднення якого в сотні разів перевищує гранично допустимі межі. Вважають, що тютюновий дим у 4 рази шкідливіший за гази безпосередньо з вихлопної труби автомобіля. Це й не дивно, адже цей дим містить близько 200 особливо отруйних речовин. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), від хвороб, спричинених курінням, помирає щороку 1,5 млн, а витрати на лікування, пов'язані з цим злом, сягають 100 млрд доларів щороку. Але, на жаль, цигарки й надалі залишаються майже скрізь єдиним дозволеним для продажу продуктом, використання якого спрямоване на вбивство споживача.

10. Наступ пустель. Нині пустелі займають близько 30 % земного суходолу, а в деяких країнах Африки вони сягають до 50 % території. Через бездумне вирубування лісів і розорювання степів пустелі наступають зі швидкістю 6 млн га на рік.

11. Дедалі гострішою стає проблема “водного голоду”. Запаси води на Землі значні, але понад 96 % її — це солоні води Світового океану. З усіх запасів прісної води 70 % зосереджені у льодовиках Антарктиди, Гренландії та на гірських вершинах, ще 30 % становлять підземні води. На річки й озера припадає лише 0,02 % усієї гідросфери. Якщо в стародавні часи споживання води на одну людину становило 12—18 л на добу, то сьогодні в розвинутих країнах воно сягнуло до 400 л. Якщо загальне споживання води в 20 ст. зросло в 7 разів, то на промислові потреби — в 21 раз, а наприкінці століття зросло ще в 1,5 разу. Особливо терплять від водного голоду слабозрозвинуті країни. За даними ВООЗ, 80 % інфекційних захворювань (малярія, тиф, трахома та ін.), якими

вражено понад 1 млрд людей, пов'язані з невирішеністю водних проблем. Нині 1,3 млрд жителів фактично не мають доступу до питної води, а 1,7 млрд жителів вживають забруднену воду, що й призводить часто (близько 1 млн щороку) до смертельних наслідків. Доказів щодо цього можна навести безліч.

Підраховано, що 80 % хвороб — екологічно зумовлені, тяжкі й нерідко невиліковні. Структура захворювань безпосередньо залежить від якісного складу викидів і виду промисловості. Так, кольорова металургія вражає передовсім серцево-судинну систему, чорна металургія — органи дихання, накопичення пестицидів у продуктах — органи травлення, обміну речовин і кров, хімічна промисловість спричинює алергійно-астматичні захворювання.

Усвідомлюючи катастрофічний стан усіх екосистем атмосфери, гідросфери, літосфери й біосфери, людство робить відчайдушні спроби змінити становище на краще. Створено національні й міжнародні природоохоронні органи, проведено сотні тисяч наукових конференцій, прийнято й ратифіковано міжнародні конвенції з екологічних проблем, під ці програми виділяються значні кошти, але всіх цих потуг поки що замало. Людству знадобилася вся його історія, щоб усвідомити і визнати екологічні пріоритети, але йому ще не вдалося відшукати шляхи екологічно безпечного, збалансованого розвитку. Тому нині не тільки країни, а й цілі регіони оголошено зонами суцільного екологічного лиха.

Загроза війни. Це одна з ключових проблем людства. Учені підраховали, що за більш як чотири тисячоліття відомої нам історії лише близько 300 років були мирними. Майже постійно йшли великі або малі війни, які лише протягом останнього часу забрали понад 3,5 млрд життів. Причому кількість загиблих різко зростала в міру розвитку засобів знищення людей і розширення масштабів воєнних дій.

Названа проблема характеризується трьома основними особливостями (тенденціями):

1. Переростання воєн із локальних у глобальні (світові). У 20 ст. людство пережило дві світові війни. У першу було втягнуто 38 держав, було мобілізовано 74 млн осіб, убито 10 млн і скалічено й поранено 20 млн осіб. У другій відповідно: воювали 72 держави й 110 млн осіб, убито, скалічено й поранено 55 млн осіб.

2. Зростання відсотка загиблих серед цивільного населення (дітей, жінок, людей похилого віку). Згадаймо, що серед загиблих

у першій світовій війні 95 % становили військовослужбовці й лише 5 % — цивільне населення; у другій це співвідношення становило 50 : 50, під час війни в Кореї — відповідно 16 % і 84 %, а під час американської агресії у В'єтнамі й радянської в Афганістані — приблизно 10 % і 90 %. Страшна піраміда перевернулася.

3. Вступ людства в космічно-ядерну еру. На межі 80–90-х років 20 ст. людство нарешті покінчило з десятиріччями “холодної війни” і взяло курс на мирне співробітництво. Але вести мову про ліквідацію самої загрози війни поки що рано. У світі нагромаджено близько 60 тис. різних ядерних боезарядів загальною потужністю приблизно 55 тис. мегатонн, а це — готова матеріальна основа для того, щоб багато разів знищити все живе на Землі.

Відомо, які наслідки може спричинити нова світова війна, навіть якщо вона вестиметься і без застосування зброї масового нищення. І річ не лише в тому, що сьогодні за своїми уражаючими властивостями до неї наближається й так звана звичайна зброя, вогнева могутність якої в повоєнні роки зросла більше ніж у 200 разів. Світ сьогодні буквально нашпигований ядерними й хімічними, енергетичними й промисловими об'єктами, бомбардування яких навіть “звичайною” зброєю може призвести до такого ж жахливого наслідку, як і застосування ядерної. Адже тільки в Європі нині налічується майже 200 атомних електростанцій і 400 атомних реакторів.

Гонка озброєнь є величезною загрозою для людства не лише з погляду небезпеки виникнення термоядерної війни. На неї щороку витрачається нині понад 1 трлн доларів, а це дорівнює затратам праці в сумі приблизно 100 млн людино-років. Під військові бази відводиться значна частина територій, лише в регулярних військах зайнято близько 25 млн осіб. Виготовлення й парощування величезних арсеналів зброї завдає непоправних збитків навколишньому середовищу. Особливо небезпечними є зберігання й захоронення ядерних відходів, відходів хімічного та біологічного виробництва, аварії на військових заводах, бойових літаків з ядерними й водневими бомбами.

Нова світова війна — це повна катастрофа людства. Як врятувати світ? Зрозуміло, що доядерне, докосмічне мислення вже не годиться. Ситуація вимагає якісно нових підходів, рішень проблем

безпеки. Ось чому на порядок денний вийшли питання єдиних загальнолюдських інтересів. Сучасний світ враз став занадто малим і слабким для ведення війн і силової політики: вижити або вмерти в космічно-ядерний вік нам судилося тільки разом.

Ось чому без'ядерний, ненасильницький світ — не тільки вища соціальна цінність, а й необхідна попередня умова для вирішення всіх інших глобальних проблем сучасності. Важлива роль у цьому належить сприйняттю всім світовим співтовариством таких принципів:

1) ядерна війна неприпустима, в ній не буде ні переможців, ні переможених;

2) вона не може бути засобом вирішування спірних питань, тільки за столом переговорів слід з'ясувати проблеми;

3) відмінності в суспільному ладі, ідеології й релігії не повинні бути перешкодою на шляху врятування людства;

4) щоб вижити, людство повинно ліквідувати ядерну зброю на Землі і не допустити мілітаризації космосу;

5) безпека одних країн не може бути досягнута за рахунок інших, безпека може бути тільки однаковою, взаємною;

6) вищою цінністю проголошується і стверджується саме життя людини, гарантія прав людини на життя.

Україна гідно відповіла на виклик історії. Будучи третьою ядерною державою світу, вона сама в односторонньому порядку без будь-якої матеріальної вигоди для себе повністю демонтувала весь свій ядерний арсенал (і навіть пускові шахти для ракет), продемонструвавши світові яскравий приклад нової волі й утвердження нових цінностей. Чи наслідують її хто-небудь у цьому? І коли?

Демографічна та продовольча проблеми. З середини 20 ст. відбувається безпрецедентне зростання чисельності населення. З початку віку вона збільшилася з 1,7 млрд до 6 млрд осіб. Нині щороку народжується 130 млн осіб, а помирає 50 млн. Причому 9/10 приросту зумовлені демографічним вибухом у країнах Азії, Латинської Америки, де злиденність і екологічна деградація вже дійшла крайніх меж. До кінця нинішнього століття жителі цих регіонів становитимуть 4/5 усього населення Землі.

За прогнозами, через 45 років населення планети подвоїться. Експерти не передбачають стабілізації населення світу навіть на позначці 10–11 млрд осіб. Вона можлива лише на рівні 14 млрд

осіб (за прогнозами це буде десь у 2100 р.) Різниця між 10 і 14 млрд — межею кінцевої стабілізації населення — має критичне значення для навколишнього середовища і для жителів Землі.

Зростання народонаселення світу за десять років еквівалентне всьому населенню Китаю, за рік — Мексики, за місяць — Нью-Йорка. Якщо цей рівень збережеться, то неможливо навіть уявити, якого удару буде завдано природі у 21 ст.

Особливе обурення аргументом, що глобальному навколишньому середовищу загрожує головно зростання населення у слабorozвинутих країнах, висловлюють лідери цих країн. Але прогнозовані Фондом ООН з відтворення населення абсолютні цифри приголомшують. Наприклад, у Кенії, де зараз проживає 27 млн осіб, через тридцять років, за прогнозами, буде 50 млн. Населення Єгипту становить нині 55 млн осіб, кожні чотири роки воно збільшується на еквівалент усього населення Ізраїлю, і через 30 років там житиме не менше ніж 100 млн осіб. Нігерія, що має 100 млн жителів уже сьогодні, через тридцять років матиме мінімум 300 млн. Усі ці країни вже гранично напружують свої природні ресурси, а це загрожує цілісності екосистем, так що справді страшно й подумати, як вплине подвоєне населення, не кажучи вже про злидений рівень життя цих “зайвих” багатомільйонних мас. Уже зараз нові епідемії — від холери й чуми до СНІДу — з'явилися в суспільствах, вибитих із колії швидким зростанням населення. У низці держав і регіонів масовий голод із періодичного переріс у постійний, хронічний. Є сумне припущення (точних даних немає), що в 3-тє тисячоліття людство вступило з 1 млрд голодуючих і такою самою кількістю безробітних, з 1,5 млрд знедолених, які тяжко бідують. А вже загальне число людей, що перебувають на межі голодної смерті, уже наприкінці 20 ст. коливалося від 700 до 800 млн осіб.

Пов'язане з таким рівнем приросту соціально-політичне напруження загрожує розвалити соціальний порядок у багатьох країнах зі швидким зростанням кількості населення. Це в свою чергу підвищує ймовірність воєн за недостатні природні багатства, наприклад, за воду. Так, усі 14 країн, залежних від Нілу, переживають демографічний вибух. Але сьогодні в його берегах тече не більше води, ніж у біблійні часи. Аналогічним чином для всіх націй, залежних від ріки Йордан, характерне швидке зростання кількості населення, і суперечки за цей невеликий водний потік

и. Ось чом
 знолюдськихють збільшувати те політичне, соціальне й релігійне
 ким для вед що здавна існує в цьому регіоні. Тигр і Євфрат
 ічно-ядерні таку саму проблему — обмеженим водним ресурсом
 ь чому без'я, забезпечувати населення кількох країн, яке зростає
 ьна цінністьминами.
 аселення подвоюється менше ніж за півстоліття, а в
 ших глобаласелення подвоюється менше ніж за півстоліття, а в
 сить сприйдутих країнах — кожні 25 років. Важко збагнути,
 сипів: іотребує дров, енергії та сировини, як це вплине на
 ьдерна війн, тів, викиди парникових газів тощо.
 ожених; ід? Стратегія глобального демографічного переходу
 вона не мо: рівня зростання повинна передбачати такі заходи:
 за столом ування лікнепу. Головну увагу необхідно зосередити
 відмінності ні вищого рівня грамотності, особливо на підвищенні
 терешкодою івіня жінок. Варто їм підняти свій інтелектуальний і
 цоб вижити статус, і вони самі вирішуватимуть, скільки мати дітей.
 і не допуст облення ефективних програм зниження дитячої
 безпека од й підтримання міцного здоров'я дітей. Певно, що
 , безпека м ім "протизаплідним засобом" є впевненість батьків у
 зищою цінні ті діти виживуть. Низька дитяча смертність — значуща
 и, гарантія я батьків вважати, що навіть у невеликій сім'ї діти
 раїна гідно зрілого віку, продовжать генотип і забезпечать батькам
 ю державоарість.
 дь-якої мат іттю повсюдної доступності засобів контролю за
 вий ядерні істю разом з інструкціями, що відповідають культурним
 монструва ям населення.
 рження нов ідзначити, що успіх може бути гарантованим лише за
 і? и всі названі аспекти розглядатимуться одночасно і з
 иаграфічна ям їхнього взаємозв'язку. Усі умови повинні бути
 ається безп іночасно, і це дасть змогу зберігати стабільність інколи
 ку віку вон есятиліть. Приклад цього — штат Корала на південному
 су народжує і. Попри те, що в цій частині світу населення нестримно
 риросту зу рала нагадує швидше Швецію, ніж розташований поряд
 ьської Амер же населення цього штату стабілізувалося на нульовій
 а крайніх м а жаль, для слаборозвинутих країн це явище виняткове,
 ів становит стріально розвинутих — уже звичне, адже вони мають
 прогнозами івень народжуваності і смертності й відносно стабільне
 рти не пере. Між білим і кольоровим населенням зберігаються
 ці 10–11 м величезного пропорційного дисбалансу. І це також не
 урбувати.

Забезпечення людства сировиною та енергією. Проблема охорони й раціонального використання природних ресурсів глобальна вже хоч би тому, що всі держави взаємопов'язані і взаємозалежні в питанні забезпечення сировиною й енергією. Вона загострюється і вкрай нерівномірним розміщенням корисних копалин на планеті. Майбутнє багато в чому залежить від взаємовідносин держав, які володіють природними ресурсами і які споживають їх. Нееквівалентний обмін веде до вибуху.

Особливо гостро стоїть проблема ґрунтових ресурсів. За підрахунками вчених, нині під сільськогосподарські культури використовується 10–11 % усього суходолу Землі (1,5 млрд га). Якщо взяти до уваги, що 60 % з них становлять малопродуктивні землі, то стає зрозумілим, що ґрунтовий шар землі експлуатують понад міру. Як наслідок цього — вивітрювання гумусу (найродючішого шару землі), засоленість, спустелювання (щороку втрачається 6–7 млн га родючих земель) і, звичайно, втрата родючості. В Україні зіпсовано 60 % чорноземів, з географічної карти через варварське господарювання щезло 20 тис. малих річок. Тільки аварія на ЧАЕС назавжди вилучила із землекористування 6 млн га землі.

Гостру тривогу викликає оцінка стану невідновних ресурсів. Відомо, що за період після другої світової війни із надр Землі видобуто стільки сировини, скільки за всю попередню історію. Щороку подається на-гора 25 т на кожного жителя планети, причому 92–95 % піднятої сировини не використовується повною мірою або за призначенням, а йде у відвали, захаращуючи довкілля. Прискорення темпів видобування корисних копалин не минає безслідно, оскільки навіть за оптимістичними прогнозами їхні запаси обмежені й значною мірою їх уже вичерпано. За розрахунками, алюмінію й кам'яного вугілля вистачить іще на 560 років, заліза — на 250, олова, міді, цинку — на 35–40, золота, срібла, нікелю, платини, нафти, газу — на 70–80 років. Особливою гостроти набуває й енергетична проблема. За період з 1965 по 1995 р. світове виробництво збільшилося: вугілля і сталі — у 2,2 разу, нафти й газу — у 2,5 разу, електроенергії — у 4,1 разу. Щорічне споживання енергоресурсів перевищувало 10 млрд т умовного палива (у 1960 р. — 2,7 млрд т). 60 % енергетичного балансу світу становлять нафта й газ, запаси яких швидко вичерпуються, тому в найближчі півстоліття у структурі світового

енергетичного балансу слід чекати докорінних змін: перехід до енергії, яка базується на практично невичерпній основі — перехід до ядерної енергетики; заміна нафти й газу на вугілля; широке використання вітру, припливів і відпливів та сонячної енергії. Буде здійснюватися перехід до ресурсо- й енергоощадних технологій (але вартість енергії зростатиме), виникнуть глобальні й регіональні системи енергопостачання.

Подолання слаборозвинутості. Ідеться не просто про уповільнений розвиток, а й про катастрофічне відставання цілих регіонів світу (з майже 200 держав світу таких понад 140). Водночас їхній потенціал досить значний: 60 % світових розвіданих запасів копалин; 60 % земель, придатних для землекористування, в них проживає 2/3 населення світу. Але останнім часом розрив у рівні життя розвинутих і відсталих країн не тільки не зменшився, а навіть збільшився. І причиною цього є як низка географічно-кліматичних показників, так і політика неоколоніалізму, характерними ознаками якої є:

1. Викачування природних ресурсів. Наприклад, США задовольняють за рахунок імпорту 50—75 % своїх потреб, розвинуті країни Європи — 30—60 %, Японія — працює майже повністю на привізних ресурсах.

2. Використання дешевої робочої сили. Наприклад, на кожен долар інвестицій в економіку відсталих країн американські компанії одержують 5 доларів, а слаборозвинуті країни одержують за свої природні ресурси 1/6—1/10 їхньої вартості.

3. Економічна, соціальна й медична незахищеність — 1 млрд зовсім безграмотних, 1 млрд — не забезпечені житлом, понад 1 млрд безробітних, 1,5 млрд не одержують ніякої медичної допомоги, і це призводить нерідко до поширення різних епідемій.

4. Постійне зростання заборгованості розвиненим країнам. Борг сягає вже за 1 трлн, прибутки транснаціональних корпорацій зростають щороку на 100 млрд доларів. Борговий зашморг, який наклали іноземні “фінансові благодійники”, стає все тугішим: за останні 10—15 років тільки у вигляді поточних погашень боргів та відсотків було сплачено астрономічну суму — понад 1 трлн доларів, однак сумарний борг за цей час зріс іще в 3,5 разу.

5. Гостра нестача продовольства змушує щороку імпортувати до 100 млн т зерна.

6. “Утеча умів” (міграція найбільш кваліфікованих кадрів).

7. Втягування в гонку озброєнь (щорічні військові витрати сягають 200 млрд доларів).

Пропонуються такі шляхи подолання відсталості:

— створення нового, справедливого міжнародного економічного порядку, соціальної безпеки для кожної держави;

— суттєве зниження військових витрат;

— активізація пошуків внутрішніх ресурсів самозабезпечення;

— міжнародна допомога, інтеграція в міжнародні структури;

— нова система міжнародно-правових угод і договорів. Без цього “мішки з грішми” можуть перетворитися на бочки з порохом. Рано чи пізно індустріально розвинутим країнам доведеться вибирати між політикою сили та безсоромного грабежу й можливістю співробітництва на справедливій основі.

Ще одна досить важлива проблема в плані подолання відсталості — зміна самого вектора економічного розвитку. Проблема стійкого, збалансованого розвитку, звичайно, стосується всіх держав, але особливо слаборозвинутих: вони не мають права йти антиекологічним шляхом розвитку економіки попередників, інакше всіх чекає самознищення.

Освоєння Космосу і Світового океану. Дослідження Космосу прискорило здійснення багатьох важливих практичних досліджень у галузі науки, техніки й управління. Створено принципово нові засоби радіо- і телевізійного зв'язку, забезпечено якісно новий рівень вивчення структури Землі, її ресурсів, клімату і погоди. Космос використовується для створення глобальної системи зв'язку, космічних рефлекторів, за допомогою яких можна буде освітлювати вночі цілі міста, для ретрансляції телевізійних програм між континентами, забезпечення зв'язку на морі, передавання фототелеграфних зображень, підвищення достовірності метеорологічних прогнозів, інформації про рух штормів, ураганів та повеней. Але освоєння космічного простору вимагає колосальних коштів, які перевищують можливості окремих, навіть найрозвинутіших, країн. Тому виникає об'єктивна потреба в об'єднанні зусиль людства заради широкого освоєння Космосу.

Одночасно використання Космосу може мати й агресивну спрямованість. Тому людство не повинно допустити мілітаризації Космосу.

Виняткове значення в житті людства має освоєння Світового океану. Світовий океан — це не тільки транспортні перевезення,

це — сховище величезних запасів корисних копалин, які з часом будуть замінювати ресурси суходолу. Світовий океан міг би внести значний вклад у вирішення продовольчої проблеми, оскільки в морській воді міститься більше половини всіх рослин, а різних видів тварин — ще більше. Важлива його роль і в зміні клімату (всесвітня “кухня погоди на Землі”). Величезну енергію містять припливи й відпливи Ла-Маншу, які могли б задовольнити потреби всієї Європи в електроенергії. На превеликий жаль, Світовий океан усе більше перетворюється на вселенське звалище відходів. Тільки на початку 90-х років 20 ст. у його води було скинуто 20 млрд т сміття — від консервних банок до радіонуклідів.

Відзначені тут, а також і всі інші глобальні проблеми роблять середовище проживання людини єдиним планетарним цілим, де тісно взаємодіють природні й соціальні чинники. Без урахування їх уже неможливо скласти раціоналістичне уявлення про сучасні традиції світового розвитку, про майбутнє людства.

Політична філософія виживання людства

Історичний розвиток підвів людство до якісно нового й надзвичайно відповідального рубежу. Підвищення акумуляції знань, гігантський науково-технічний (у тому числі й військовотехнічний) прогрес, безпрецедентне зростання можливостей свідомого впливу людини на природні ресурси, близькість вичерпання невідновних природних ресурсів, поглиблення диспропорції між видобуванням, виробництвом і споживанням інших видів їх, зміна кліматичного балансу планети, колосальне забруднення навколишнього середовища, різка зміна демографічної ситуації, голод, злидні й епідемії та війни — усе це й багато іншого різко збільшує міру відповідальності людини за наслідки своїх дій. Людство практично вже не має права на помилку. Масштабність і гострота несприятливих наслідків помилкових дій неминуче набувають глобального масштабу. Але небезпеку становлять не тільки помилкові дії, а й утримання від дій, спрямованих на вирішення гострих проблем людства.

Те, що глобальні проблеми існують і що їх треба розв'язувати, сумнівів ні в кого не викликає, але питання, якими шляхами їх

вирішувати, — досить дискусійне. Певно, що найбільшою потенційною помилкою будь-яких прогнозів є досить вузьке проєкціювання в майбутнє сьогоднішніх можливостей науки. Дійсно, нерідко важко буває передбачити нові наукові відкриття і ті технічні проєкти, які можна створити на їхній основі. Вони ведуть у принципово новий світ, якісні параметри якого просто неможливо уявити сьогодні. Але звернення до майбутнього — не самоціль. Пошуки нових орієнтирів і сприятливих для людства перспектив, нових рішень старих і нових проблем приводять до того, що потенційне майбутнє починає відчутно впливати на сучасність. Тому звернення до майбутнього відіграє все більшу роль у світовій політиці. Воно орієнтується на інтенсивний пошук шляхів і методів долавання труднощів і загроз, які набули останнім часом глобального рівня.

Навколо межі тисячоліття було створено футурологічний бум, пов'язаний з виходом книжки Г. Кана й Е. Вінера “Рік 2000” і збірника доповідей Американської академії наук і мистецтв під керівництвом Д. Белла “Назустріч 2000”. З 1974 р. існує Всесвітня федерація досліджень майбутнього. Створено й міжнародний науковий центр “Людство у 2000 році”, а також міжнародна неурядова футурологічна організація “Римський клуб”, доповіді якого присвячено переважно глобальним проблемам, викликають великий інтерес і схвалення. Розглядом цих проблем займається й Міжнародний інститут життя та деякі інші організації.

Водночас у пропонованих “рецептах” вирішення найгостріших проблем сьогодення немає єдності. Залежно від прогнозів усі концепції можна умовно розділити на песимістичні й помірно оптимістичні.

Значна частка прогнозів ґрунтується на так званому соціально-екологічному песимізмі: світ нібито досягає апогея в розвитку виробництва, у зростанні продовольства, деградації навколишнього середовища, у споживанні невідновних природних ресурсів — і в недалекому майбутньому на нього чекає крах. Чимало спеціалістів вважають, що людство повинно вибирати між матеріальним прогресом і продовженням життя на Землі. Заклики припинити розвиток і встановити межі зростання населення, виробництва й споживання знайшли широкий відгук, особливо на Заході. Про це досить яскраво свідчить праця О. Тофлера “Шок майбутнього” —

хвороблива реакція на ті нові явища, які несуть з собою НТР і загострення глобальних проблем.

У статті “Майбутнє світового безладдя. Структурний контекст кризи” Д. Белл окреслив широкий соціально-політичний контекст імовірного розвитку міжнародної системи, виходячи із структурних змін її, що мали місце після другої світової війни. Він стверджує, що разом із прискореним розвитком світової економіки стався й “несподіваний розвал старого міжнародного порядку й з'явилося велике число нових держав різного типу зі своїми специфічними інтересами, унаслідок чого стало дуже складно підтримувати міжнародну стабільність. Це пов'язано зі структурними змінами в економіці, з демографічним “вибухом”, фінансовою заборгованістю, поділом світу на багаті та бідні країни”. Шлях вирішення існуючих проблем бачиться авторові в реформуванні політичних структур на основі “використання ринкових принципів, механізму цін із соціальною метою”.

У праці відомого американського соціолога Г. Кана зі співавторами “Наступні 200 років. Сценарій для Америки і для всього світу” припускається, що весь світ піде по шляху США з деякими модифікаціями. Автори рішуче відкидають теорії, які пророкують людству темне майбутнє, їм чужі песимістичні настрої з приводу перспектив дальшого економічного, технічного і промислового розвитку. Навпаки, вони беззастережно вірять у майбутнє, яке, на їхню думку, забезпечується НТР. Саме в НТР Г. Кан і його співавтори вбачають головну й довготривалу тенденцію розвитку західної культури, загального переходу до майбутнього “супер”- і “постіндустріального” суспільства.

Що стосується колективної праці “Європа 2000”, створеної під керівництвом професора П. Холла, то її автори пов'язують майбутнє Західної Європи з вирішенням глобальних проблем, насамперед охорони довкілля, економії природних ресурсів і пов'язаної з нею енергетичної проблеми, зростання народонаселення й забезпечення його харчами, урбанізації та ін. Це потреба, на їхню думку, відмови від споживацьки зорієнтованої системи цінностей. На перше місце виводяться стимули, які відповідають “істинно людським потребам”. До них належать задоволеність працею й охорона здоров'я, міжнародна система планування й прогнозування, зменшення крайніх проявів нерівності. Вирішення проблем бачиться в переході до нової

“культурної реальності”, за якої людей розглядатимуть уже не як засіб досягнення абстрактних цілей, а як мету саму по собі. Формула досить приваблива, але й вона нівелюється заявою авторів, що їхній ідеал — параметри економічного й соціального розвитку США, а саме: класичного “споживацького суспільства”, причому надзвичайно ресурсозатратного й екологічно брудного.

М. Рішон'є в праці “Метаморфози Європи з 1769 по 2001 рік: прогноз на завтра” майбутнє бачить у наступі “технотронної ери”, “царстві мікроелектроніки і біотехнологій”. Машини поступово витіснять людину з усіх сфер економічної діяльності. Але “технотронна ера” викличе й нові проблеми. Різко загостриться екологічна проблема, оскільки населення Землі зростає, а ресурси виснажуються. Повсюдний перехід до біотехнологій тільки прискорить ці процеси. Проти людини спрямовані й роботизація, бюрократизація і “штучний інтелект”. Головні проблеми полягатимуть у створенні ефективної системи зайнятості, тому, вважає автор, радикальним шляхом подолання безробіття є перехід усіх працюючих на неповний робочий день (20 годин на тиждень) без зниження заробітної плати. Але вихід для Європи він бачить в її об'єднанні. Потрібно налагодити ефективну систему взаємного економічного співробітництва і протиставити її наступові американських та японських монополій. Майбутнє Європи М. Рішон'є бачить у створенні “Сполучених Штатів Європи”, “Європейської держави-нації” з новими політичними й економічними відносинами, що заодно дасть змогу ліквідувати технологічне відставання від США та Японії. Своє місце знаходить у праці цього автора не така вже й безпідставна, як здавалося раніше, ідея “конвергенції” капіталізму й соціалізму.

Крім надмірно оптимістичних (технократичних за своєю сутністю) концепцій існують й інші, які прагнуть суттєво скоригувати попередні прогнози. Доповідь “Глобальний 2000” не залишає сумніву в тому, що світ найближчим часом зіткнеться з величезними невідкладними й складними проблемами. Автори доповіді допускають, що:

1) ще тривалий час зберігатимуться існуючі темпи зростання народонаселення, а це призведе до перенаселення в деяких містах світу, про що свідчать дані Департаменту з економічних та соціальних питань (табл. 7). Це в свою чергу породить проблеми

Таблиця 7

Дані департаменту ООН з економічних та соціальних питань про динаміку зростання народонаселення (у мільйонах осіб)

Країна	Роки	
	1996	2015
Токіо (Японія)	27,24	28,90
Бомбей (Індія)	15,73	26,20
Логос (Нігерія)	10,88	24,60
Сан-Пауло (Бразилія)	16,79	20,30
Дака (Бангладеш)	—	19,50
Карачі (Пакистан)	10,12	19,40
Мехіко (Мексика)	16,91	19,20
Шанхай (Китай)	13,66	18,00
Нью-Йорк (США)	16,39	17,60
Калькутта (Індія)	12,12	17,30

санітарії, водопостачання, охорони здоров'я, постачання продовольства, будівництва житла і створення нових робочих місць; у слаборозвинутих країнах виробництво продовольства ледь-ледь встигатиме за зростанням населення;

2) урожаї будуть рости повільніше, прискориться ерозія ґрунтів, засоленість їх, зменшиться площа орної землі, знизиться її природна родючість;

3) прискориться погіршення і скорочення ресурсів;

4) різко погіршиться якість повітряного басейну і водних ресурсів;

5) серед енергетичних ресурсів нафта займатиме перше місце і взагалі зростуть витрати енергії на душу населення;

6) надскладні питання будуть породжені широким застосуванням пестицидів, випаданням кислотних дощів, зміною клімату внаслідок збільшення кількості вуглекислого газу в атмосфері, порушенням озонового шару і т. ін.

Потрібні термінові й рішучі зміни в політиці держав, щоб уникнути або звести до мінімуму ці проблеми, перш ніж вони стануть некерованими, потрібні нові сміливі ідеї й готовність

запроваджувати їх у життя — такий головний висновок авторів цього документа: “Ера безпрецедентного співробітництва й самостійності — ось що необхідно”.

Сім альтернативних сценаріїв розвитку майбутнього — від досить сприятливих до вкрай несприятливих — відображено в праці П. Хоукена, Дж. Огілві і П. Шварца “Сім варіантів майбутнього. На шляху до керованої історії”. Автори вважають, що після багатьох років віри в автоматичний прогрес багато хто втратив надію на економічне зростання і процвітання. “Американська мрія” стала вмираючою релігією, хоч у неї ще й залишились проповідники. Проблеми, які наростали поступово, досягли якісно нового рівня та викликали масовий песимізм, незадоволеність і недовіру до основних інститутів суспільства. Авторам здається, що істинну трансформацію суспільства в бік його поліпшення може викликати тільки шок, яким у сучасних умовах може бути ядерна криза. А тому в одному із сценаріїв “Апокаліптична трансформація” передбачається ядерний конфлікт із загибеллю мільйонів людей. Тільки після цього Всесвітня конференція глав держав збирається негайно й починає процес ядерного роззброєння. Ядерна криза викликає переоцінку цінностей, посилюються гуманістичні тенденції, на зміну нестримній конкуренції та конфронтації приходять співробітництво і взаємодопомога, США починають відігравати роль партнера, а не диктатора, утверджується рівність і помірність у способі життя. Чи не занадто дорогою ціною прокладає собі дорогу ця міфологія на глобальному рівні?

Стурбованість безвихідними ситуаціями породжує спроби підійти до аналізу глобальних проблем з ширших позицій, вийти за рамки “чистого” технологізму. Про це свідчить колективна праця німецьких учених “Енциклопедія майбутнього. Спонування до практичного формування майбутнього”, автори якої пропонують відмовитися від існуючих глобальних економічних систем, які ґрунтуються на прагненні до максимального зростання виробництва і споживацтва, і закликають до “творчого аскетизму”, який виражається в перенесенні акценту з матеріальних благ на внутрішній світ людини.

Автори справедливо вважають, що майбутнє можна забезпечити тільки за умови всезагального роззброєння, відмови людини від нещадної експлуатації природи, створення альтернативних

видів технологій, які дали б змогу поєднувати високу ефективність з вимогами економії ресурсів і захисту навколишнього середовища.

Незважаючи на багато правильних ідей, автори “Енциклопедії майбутнього” не відкривають обґрунтовану перспективу історичного розвитку. Скоріше навпаки, такі футурологічні думки спрямовані не вперед, а назад, оскільки ключовими галузями промисловості майбутнього автори бачать інтенсивне землекористування та садівництво в поєднанні з ремеслом. Це начебто призведе до нового перерозподілу населення між містом і селом, унаслідок чого зникне проблема перенаселення.

Подібні мотиви звучать і в книжці Т. Розака “Особа — планета. Творча дезінтеграція індустріального суспільства”, яка присвячена аналізу майбутнього в умовах економічної, соціальної, екологічної й духовної кризи. Сучасне суспільство, на думку автора, являє собою розпад і дезінтеграцію: зростання злочинності, криза сім'ї, плінність робочої сили та інші явища, в основі яких лежить криза особистості, пошуки нового “я”, сенсу життя. Причини цього — відчужувальний характер урбаністично-індустріальної системи.

У людини, відчуженої як від мети, так і від результатів своїх дій, зникає почуття індивідуальної відповідальності. Мегаполіс — це загибель істинно міської культури.

Потреба у самовираженні, у відкритті свого “я” стала, за словами Т. Розака, головною тенденцією нашого часу. А в міру того як поглиблюється відчуття особистості, зростає екологічна відповідальність, стає гострішою занепокоєність за долю біологічних основ нашого життя. “Екологічна відповідальність, — вважає він, — стала центром політичної боротьби і фундаментом нової етики”. Основну причину екологічної кризи він вбачає в ідеології нового часу, яка перетворила природу на об'єкт влад і маніпуляцій. Проти цієї ідеології й створеного нею образу природи як проти хибних цінностей людини треба вести боротьбу. Зв'язок двох рухів, гуманістичного й екологічного, в основі якого лежить зв'язок особа—планета, Т. Розак визначає як фундамент можливої нової економічної та екологічної політики.

Т. Розак відкидає ідеологію індустріалізму й урбанізації, й тому його проекція в майбутньому пролягає тільки через сім'ю, домашню економіку й відродження ремесел. Дивний парадокс: у пошуках

шляхів, що ведуть у майбутнє, мислителі нерідко приходять до ідеалізації далекого минулого. І автори “Енциклопедії майбутнього”, й автор книжки “Особа — планета”, по суті, доходять висновку: майбутнього немає! Науково-технічний та економічний прогрес — це не шлях уперед, а джерело неминучих катастроф. Потрібно вернутись назад, в епоху монастирів, ремісників і дрібних сільських господарів. Тільки тоді, мовляв, людство знайде порятунку. Так, зовнішньо — це парадокс, а по суті — відображення безвихідного характеру розвитку цивілізації. Звідси — чорний песимізм, який ігнорує реальність, або туга за минулим, коли людство ще не знало сучасних бід.

Відому еволюцію ідейних позицій пройшов і “Римський клуб” — від песимістичних до більш-менш оптимістичних. У доповіді “Маршрути, що ведуть у майбутнє”, підготовленій під керівництвом Б. Гаврилишина, висувається концепція створення загального “світового порядку”, у рамках якого людство, мовляв, зможе справитися з уже наявними проблемами і з тими, які виникнуть у майбутньому. Б. Гаврилишин висловлює низку досить тверезих і достатньо обґрунтованих міркувань: заклик до відмови від гонки озброєнь, до встановлення нормального співробітництва між державами з різними суспільними системами тощо. “Людство, — стверджує Б. Гаврилишин, — продовжить свій рух по звивистих шляхах останніх десятиліть. Але з часом ці шляхи зійдуться. Ми не в змозі покинути нашу Землю. Ми не бажаємо знищити її. Жодна частина людства не зможе привласнити її. Ми повинні пристосувати себе до її меж на основі законів, які будуть управляти всіма нами в єдиному світовому ладі — нашій спільній долі”.

Як бачимо, ця зовнішня “глобалістськи гуманістична”, а за змістом “конвергентська” позиція, хоч і не показала шляхів у майбутнє, зате передбачила злиття різних політико-економічних систем, більше того, навіть поглинання однієї іншою за певний проміжок часу.

Не відкривають маршрутів і “100 сторінок для майбутнього” покійного президента “Римського клубу” А. Печчеї, який багато зробив для його створення й функціонування. У цій книжці, як і в попередній — “Людські якості”, яка мала великий резонанс у світі, досить виразно показано кризові явища як “планетарну трагедію”. “Людству, — підкреслював А. Печчеї, — загрожує

моральне й економічне банкрутство з усіма незліченними наслідками цього”.

Тому на нинішньому етапі людської історії необхідний, на його погляд, радикальний перегляд цілей і критеріїв розвитку, усієї системи сучасної цивілізації.

А. Печчеї закликав якомога швидше вжити заходів для вирішення глобальних проблем на основі скоординованих зусиль і широкого міжнародного співробітництва всіх країн і народів. Найважливішими серед цих проблем він вважає такі:

- 1) демографічний вибух і перенаселення, що загострює всі інші проблеми;
- 2) повну відсутність програм і планів задоволення потреб величезних мас населення;
- 3) спустошення й деградація біосфери;
- 4) кризу світової економіки, яка ставить під сумнів майбутнє самої індустріальної системи;
- 5) гонку озброєнь і мілітаризацію світу;
- 6) занепад соціальної моралі — відчуження, апатію, наркотики, злочинність, насилля, тероризм, — витрати й результати якого розподіляються все більш нерівномірно;
- 7) застарілі й “склеротичні” політичні інститути;
- 8) конфронтацію між Сходом і Заходом, Північчю й Півднем, що є наслідком політичної й психологічної незрілості людських колективів та їхнього керівництва;
- 9) моральну й політичну неспроможність лідерів, жоден з яких не говорить від імені людини, і тому особа залишається без керівництва, один на один зі своєю драмою.

Не можна не визнати, що більшість характеристик і передбачень автора звучать досить гостро й актуально. Який же висновок із цієї критичної й дуже абсурдної ситуації? А. Печчеї, аналізуючи можливості науки й технології, констатує, що вони самі по собі не спроможні вирішити глобальні проблеми в інтересах людства. Він не сприймає й “традиційні економічні засоби”, оскільки вони не вирішують існуючих проблем, зокрема проблему зайнятості. На його думку, принцип суверенітету є одним з головних перешкод на шляху до колективного врятування людства.

Тоді де ж вихід? У вирішенні всіх глобальних проблем акцент слід робити, на його думку, на проблемах і перспективах самої людини. При цьому культурна еволюція людства повинна мати

випереджальний характер, щоб дати йому змогу вижити й розвиватися далі. Будь-які дії мають ґрунтуватися на таких трьох фундаментальних вимогах:

- 1) здійснення глобальної політики й стратегії;
- 2) прагнення зробити світ керованим (а воно блоковане напруженням Схід—Захід і структурною нерівновагою між Північчю і Півднем), почати діалог цивілізацій;
- 3) навчитися управляти світом — значить навчитися управляти собою.

Це передбачає розвиток людини, без чого, на думку Печчеї, ніяка політика, ніякий майбутній прогрес неможливі. Він вважає, що розквіт усіх здібностей людини — найвища мета людства, яка має абсолютний пріоритет над усіма іншими цілями. Духовні, моральні, соціально-політичні й культурні цінності й чесноти мають бути основою нового суспільства. А. Печчеї підкреслює необхідність “нового гуманізму”, який знаменуватиме “істинно людську революцію”, яка й буде головною умовою виживання людства в майбутньому.

Таким чином, майбутнє розглядається через призму глобальних проблем, але різні автори прокреслюють його в різноспрямованих варіантах.

Посттехнократичні концепції виживання і модернізації пов’язані з абсолютизацією сучасного науково-технічного й культурно-цивілізаційного розвитку, зі спробами стверджувати, начебто інтернаціоналізація відзначених процесів автоматично й прямолінійно веде до повної світової єдності історичного процесу. Автори подібних концепцій прагнуть опиратися на найновіші досягнення науки й техніки, зокрема, мікроелектроніки, інформатики й біотехнології.

Наприклад, уже в праці З. Бжезінського “Між двома віками” робиться висновок, що в майбутньому “постіндустріальне суспільство перетвориться на “технотронне” в результаті розвитку мікроелектроніки, обчислювальної техніки й інформатики”.

О. Тофлер у “Третій хвилі” пояснює сучасну кризу занепадом індустріального суспільства і переходом до нової цивілізації. Він не дає визначення їй, але вказує на чотири споріднені галузі, що стоять на порозі бурхливого розвитку та стануть економічною основою “третьої хвилі” всесвітньої історії (перша — аграрна революція, що відбулася 10 тис. років тому, друга — індустріальна

революція, що почалася 300 років тому, третя — НТР, початок якої датується серединою 50-х років 20 ст.): електроніка й виробництво ЕОМ, космічне виробництво, використання глибин Світового океану та біоіндустрія. “Нова техніка, — пише дослідник, — повинна відповідати не тільки економічним і стратегічним критеріям, а насамперед екологічним і соціальним. Вона ще не призвела до значних катастроф, але слід уже зараз вести мову про небезпеку “електронного мозку”, космічних війн, інформаційної забрудненості, генетичних видозмін, маніпулювання кліматом і того, що можна назвати “екологічною війною”.

На думку О. Тофлера, нові глобальні проблеми, а також нова техніка комунікацій сприяє дальшому послабленню національних держав. Звідси — необхідність у глобальній ідеології, яку слід розглядати як еволюційну необхідність, “як дальший крок на шляху до космічної свідомості, що повинна охопити Всесвіт”, і що боротьба за створення нових глобальних інститутів, спроможних представляти інтереси як донаціональних, так і постнаціональних народів, триватиме протягом десятиліть. Усе залежатиме від гнучкості й розуму сучасних еліт, субеліт і супереліт.

Таким чином, майбутнє людства начебто зумовлюється логікою його наукового, технічного й економічного розвитку, його перетворенням в єдине транснаціональне ціле.

Роль політики у вирішенні глобальних проблем сучасності.
У сучасних умовах глобальні проблеми значною мірою визначають мету і зміст найважливіших політичних рішень як на національному, так і на міждержавному рівнях. І доля глобальних проблем — це один із найяскравіших і найпереконливіших прикладів загального взаємозв'язку природних і суспільних процесів, які відбуваються на нашій планеті. Ми вже відзначили, що глобальні проблеми надзвичайно взаємопов'язані між собою, а тому вирішення однієї з них або, навпаки, загострення її неминуче позначиться на іншій. Як зазначалося на Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.), “зосередження уваги тільки на проблемах довкілля викличе злидні й несправедливість на більшій частині планети. Тому нова модель розвитку повинна створити баланс економічних та екологічних інтересів”.

Світова політика все більше будується навколо пошуків позитивного вирішення глобальних проблем людства. Визначено коло

стратегічних цілей, які підкріплюються політичними запобіжними засобами для швидшого й ефективнішого досягнення їх. Велика роль у цьому належить ООН та її спеціалізованим міжнародним організаціям, таким як ЮНЕСКО (Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури), ЮНЕП (Програма ООН з навколишнього середовища), ВООЗ (Всесвітня організація з питань охорони здоров'я), регіональним комісіям ООН та міжурядовим регіональним і субрегіональним організаціям. Значна роль у створенні нового світового економічного порядку, у реформуванні міжнародної валютної системи, стабілізації світових ринків сировини, фінансових пілг, стабілізації світового населення, допомоги в подоланні відсталості належить Міжнародному банкові з реконструкції і розвитку (МБРР) і програмі з підтримання нового світового економічного порядку (НСЕП). Особлива роль у розвитку міжнародного співробітництва в галузі мирного використання атомної енергії, глобального моделювання й моніторингу належить Міжнародному агентству з атомної енергетики (МАГАТЕ).

Підписані конвенції, сотні інших документів Генеральної Асамблеї ООН свідчать про формування ефективного механізму вирішення глобальних проблем, а це започаткувало якісно новий етап співробітництва країн і народів у цьому напрямі. Однак чорнобильська трагедія виявила недостатню інтегрованість зусиль міжнародного співробітництва у вирішенні загальнопланетарних проблем. Тому однією з найважливіших стратегічних цілей людства залишається проведення переговорів і прийняття нового пакету міжнародних угод, які втілять усі заходи, необхідні для всеосяжного успіху плану, — такі, як механізми регулювання, конкретні обмеження, механізми запровадження, спільне виробництво, спільне планування, стимули, санкції та взаємозобов'язання. Ці угоди повинні досить ретельно враховувати величезну різницю в можливостях і потребах, що існує між розвинутими й слаборозвинутими країнами.

НБ ПНУС

736514

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Кирилюк Федір Михайлович
Обушний Микола Іванович
Хилько Микола Іванович
та ін.

Політологія

Друге видання, перероблене
і доповнене

Редактор *В.М. Карпелюк*
Художник-оформлювач *В.С. Жиборовський*
Дизайнер *Ж.М. Головка*
Коректори *В.І. Коваль,*
А.В. Башкатова

Підп. до друку 20.11.03. Формат 60×90/16.
Папір офсет. Гарн. Петербург. Друк офсет.
Ум.друк. арк.48,5. Обл.-вид.арк. 42.
Наклад 3000 прим. Зам. № 3-2984

Видавництво “Здоров’я”, 01054, м.Київ-54,
вул.Воровського, 32-Б.
Свідоцтво видавництва “Здоров’я” № 02473139
від 02.11.95 р.